Ernst Leopold ADER

1898 – 1990

EESTI USUAJALUGU

I OSA II KÖIDE

Skaneeritud 2022

I osa sisu:

I köide:
Sissejuhatus —— lk 2
I ptk - Primitiivusund —— lk 17
II ptk - Eesti muistne rahvausund —— lk 37
III ptk - Katoliiklikud mõjud rahvausundis —— lk 188
IV ptk - Reformatsioon ja selle tähtsus Eesti usuelule —— lk 264

II köide:
V ptk - Hallepietismi uuendav puhang —— lk 430
VI ptk - Vennastekogudus XVIII sajandil —— lk 513
VII ptk - Uuspietism ning vennastekoguduse tõus ja langus —— lk 615

II osa sisu:

VIII ptk - “Läänemaa ärkamine” ja selle tagajärgi (386 lk)

III osa sisu:

IX ptk - Uskkondadevaheline ühistöö Eestis (159 lk)

Ernst Ader

E E S T I U S U A J A L U G U

III kõide

V ptk.

Hallapietismi uuendav puhang

EK. 430 - 512

VI ptk.

Vennastekogudus XVIII sajandil

EK 513 - 614

VII ptk.

Usupietism ning vennastekogudus:

tõus ja langus

EK 615 - 8[illegible]

V ptk. HALLEPIETISMI UUSNDAV PUHANG

Kõneolevas peatükis käsitamisele kuuluv lühikene ajajärk algab XVII sajandi viimastel aastatel ning lõpeb juba XVIII sajandi esimesel poolel. Oma sündmuste tiheduse ga on ajastu aga erakordse tähtsusega eesti rahva edaspidisele arengule. Rahvas astus taas uude poliitilisse alluvusse, kus tema olukorda ka edaspidi määravad võõrad, arvestamata rahva enda huvisid. Jätkub talurahva pidev langus sotsiaalsel kallakut mööda isikusetu päriorja tasemele.

Ajastu erilähtsus seisneb aga selles, et nüüd peaaegu esmakordselt eestlasele, koitis talle evangeeliumi valgus. Eestisse jõudis pietistlik usuliikumine, mis suunas eestlase usulist arengut sootu uutele radadele. Nüüdsest peale saab "Eesti usuajaloo" sisuks mitte enam paganlusest võõrutanud rahvausk, vaid need kristlikud usuliikumised ja laimutused, mis on osutunud võimelisteks kõitma hulki.

1. Historiograafia.

Hallepietismi levikut ja ta mõju Eestisse on vähe uuritud. Esmakordselt püüdis selle liikumise piirjooni tabada prof. Olaf Sild (1879 -), kes avaldas mõned uurimused selle kohta, nii: "August Hermann Francke mõjud meie maal" (1927). "Täiendusi August Hermann Francke mõjudele meie maal (1929) ja "Halle pietism Muhumaal" 1708-1709" (1935). Need tööd toovad peamiselt väljavõtteid pietismi tegelaste kirjavahetusest ning sisaldavad pietismist mõjustatute nimestikke. Kolmekümnendate aastate lõpus algas XVIII sajandi usuliikumisi uurima Rudolf Põldmäe (*1908), seda kirjandusloolisest aspektist, asetades pearaskuse vennastekogudu se varasema kirjanduse käsitamisele. Paradoksaalselt sellega on ta valgustanud ka Halle pietistlikku liikumist meie maal, eriti pietistide poolt välja antud esimesi eestikeelseid rahvaraamatuid. Sellel teemal valmis temal 1940. aastal magistri väitekiri: "Halle pietismi mõjudest eesti kirjanduses aastail 1710-1740." Tartu 1940.[1]

---

1. L.Raud, Rudolf Põldmäe 60-aastane. Keel ja Kirjandus, 1968. lk.114.

Samad andmed toob ta ka "Eesti kirjanduse ajaloo" I köites (1965). Märkimisväärsem põhiosa teistest töödest on "Anton Thor Helle - Esimene eesti piibli tõlkija" kogumikus: "Vana Tallinn" IV köide (1939), kus näitab piibli tõlkimise teemasid eestikeelse piibli tõlkimisel ja väljaandmisel. Veel on uurinud Halle pietismi Robert Võsu, kellel valmis 1947.aastal magistri väitekirjana "Halle pietism Eestimaal XVIII sajandil." Olukordade muutumisel jäi väitekiri kaitsmata. Avaldan R.Võsule palju tänu, et ta lubas kasutada oma mahukat ja sisukat uurimust käesoleva töö koostamisel. Halle pietistlikust liikumisest Venemaal avaldas Halles avastatud allikate põhjal pikema uurimise Berliini akadeemik ajalooprofessor E.Winter "Halle als Ausgangspunkt der Deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert" (Berlin, 1953), kus Eesti- ja Liivimaale on pühendatud üks peatükk.[2]

2. Suur Näljaaeg.

Käsitatav ajastu algas kohutava loodusõnnetusega - Suure Näljaajaga.

Eesti rahvas on minevikus elanud korduvalt läbi aegu, millal on olnud kaalul terve rahva saatus, millal on rahvas seisnud hävingu lävel. Esimene säärane rahvaarvu kohutav vähenemine toimus XI sajandi algul Eesti vabadusvõitluse ajal, kui mõnes maakonnas hävis enamus elanikke. Teine suurem hävituslaine käis üle maa põrast 1343-1345.a. ülestõusu. Siis surmati seni alleselevad parema seisuse liikmed - ülikud ja rahvavanemad, keda leidus veel rohkesti Põhja-Eestis, ning ka lugematu arv lihtrahvast üle maa. Järgnes XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi esimesel veerandil suurim hävingi aeg Vene-Liivi sõjaga ja sõdadega Ordumaade jagamisel. Siis hukkus maakonnas kuni 3/4 rahvastikku.

Uuesti ratsutasid üle maa Ilmutamise-raamatu hobused: tulipunane hobune ja must hobune ja tuhkur hobune ningn ning nende järel käisid nälg, sõda ja katk. Uuesti seisis eesti rahvas hävimise ohus. Neid aegu tuli veel hiljemgi.

---

2. A.Vinkel, Eesti kirjanduse ajaloo materjalid Halles, Keel ja Kirjandus, 1963, lk.379. (Edaspidi: Vinkel, Eesti kirjanduse ajaloo materjalid Halles).

a) Oli ennemgi esinenud näljaaegu Eestis ja naabermaades, kuid sõjaselt laialdast, tervet Põhja-Euroopat haaravat ja mitu aastat kestvat näljaaega ei mäleta keegi, kui see oli 1695-1697. aastatel.

Jälgime selle käiku. Juba 1694.aasta polnud soodne viljakasvule. Järgnev talv oli väga külm. 1695.aasta jaanipäevast kuni mihklipäevani sadas peaaegu lakkamatult külma vihma, mille tõttu hein hävis, rukis valmis hilja ning odra, muu suvivilja ja aedvilja võttis varajane öökülm. Nälg ligines juba talupojale, kuid seekord ei tass veel välja vilja asjaina - aganad, mida ohtralt segati leiva taignasse. Ka rändasid viimased ehted - hõbepresslid, sõrmused jne. - linnakaupmeestele vilja eest. Järgmise 1695/1696. aasta talv tuli vara ja oli lumerohke, sadu lõstis kuni jõuluni, siis puhkes jaanuaris sula. Kadus lumi ja jää põldudelt, need kuivasid ning kõrgematel kohtadel alustati varsti külvi. Märtsis tuli uuesti külm, mis valitses mai kuuni, juunis aga algas peaaegu vahetpidamatu vihmasadu, mis lakkas alles sügisel. Valgusidki maanteedele nälgivad hulgad, kes liikusid ringi, otsides püsu näljasurmast. Kuid see oli juba saabunud. Põltsamaa õpetaja teatas, 2.mail, et ta on juba matnud üle 60 näljasurma surnu.[3]

Samad ilmastikuolud olid valitsenud ka naabermaades - Põhja Rootsis, Norras, Soomes ja Ingeris, kus paiguti, nii Soomes ja Ingeris, olu olukord veelgi hullem. Puudusid võimalused vilja sissevoolu teistest maadest, sellevastu veeti isegi siit vilja Soome ja Rootsi. Et Rootsi riigivõimu majanduspoliitika käsitles Liivimaad kui riigi koloniaalset ala, siis eelmiste viljarikaste aastate suur vilja väljavedu Rootsi oli tühjendanud ka riigimagasinide tagavarasid, sellega ka sealt polnud suurt saada.

b) Näljahäda ei levinud mitte ainult laiuti, vaid ka sügavuti. Ta haaras kõikidesse rahvakihtidesse, kuid peamised kannatajad olid siiski talupojad, kelle dèl puudusid igasugused tagavarad. Maal algas üldine suurem nälg juba 1696.a. oktoobris ja novembris. Talupojad jätsid oma kodud ja liikusid massiliselt linnadesse, kus loodsid leida leiba. Tallinna, Tartu, Pärnu ja Narva juurde

---

3. O.Liiv, Suur Nälja-aeg Eestis 1695-1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast. Tartu-Tallinn, 1933, lk. 28-34 (Edaspidi: Liiv, Suur Näljaaeg).

kogunesid tuhandetesse ulatuvad nälgijate hulgad. Neid kõiki ei saadud toitlustada, sest ka linnade tagavarad olid otsakorral. Linnad suleti nälgijaile. Linnade ümbrused, alevikud, lähemad talud, küünid, ka kalmistud täitusid talupoegadega. Teedelt, võsastikkudesse jäid lamama nälgasurnute laibad, mida kattis varakult langenud lumevaip. Ka 1696/1697.a. talv oli järjekordselt külm ja kestev, mis omakorda tegi olukorra veelgi maslemaks. Algas massilisem suremisaeg, mis kestis kuni 1697.a. suveni. Nüüd olid kõik riigimagasinid ja linnade tagavarad lõplikult otsas. Nendest tagavaradest oli jätkunud Ingrisi ja Soome nälgijatele, sest alles kolmandas järjekorras said kohalikud, seda kuninga resolutsiooni põhjal: "kui peale väljaveoks määratud vilja seda veel järele jääb", siis tulevat see kasutada siinsete elanike abistamiseks.[4]

Suure näljaaja viletsustest annab kujuka pildi Viru-Jaagupi kirikuõpetaja kroonik Chr.Kelch, kes kirjutab: "Sest lihtrahva seas tõusis /1696.aastal/ säärane leivapuudus, et vaeste, nii tervete kui haigete eest rahu ei saadud. Palju hugevaid ja terveid inimesi jooksis ühest paigast teise ja palusid jumalakeelt ja pisarsilmi, et neid armsa leiva eest tõsta võetaks. Paljud läksid näljast mustaks ja nii jõuetuks, et nad hunnikuis maha langesid, ja , kuigi lõikusaeg lähenes, säärase häda ja viletsuse saatel, polnud meil mitte ainult võetud lootus, et see häda väheneb, vaid meie silmad nägid, et veel suurem õnnetus pidi tulema... Nii läks /1697/ häda ja viletsus, mille põhjuseks oli nälg, päevpäevalt suuremaks. Selles viletsuses kaotasid paljud mehed oma naised, naised oma mehed, vanemad oma lapsed ja lapsed vanemad. Päeval kui öösl kuuldi nii linnades kui külades, nii küla- kui sõjateedel säärast häda- ja näljakannatajate kaebekisa, et kividki oleksid pidanud kisendama. Võis näha jälestusega, kuidas arme tud inimesed sõid mitte ainult prahka, ägaganaid, sõnnikut ja muid sarnaseid sju, vaid salaja ka tapetud või muidu surnud hobuseid, härgi ja muid veiseid, toorelt maha ja karvadega, ja sisikondi, nii kuidas nad looma kehast välja rebitud. Surnukehadegi juurest leiti neid, kes sealt tükke lõikasid, et oma nälga kustutada. Paljudel, iseäranis enne surma, oli säärane

---

4. Sealsamas, lk. 36, 54-55; Eesti Rahva Ajalugu III. Tartu 1935, lk. 1202-1203 (O.Liiv) (Edaspidi: Eesti Rahva Ajalugu III).

iha leiva järgi, et nad kolchosti idisendades palusid neilt ande ainult nõelapea suurune tükk leiba, said nad aga tüki leiba ja hakkasid seda sõõma, langesid nad surnult maha."[5]

Ilmaldus oli üldine. Kõige raskemini tabas hädaaasti Eesti viljarikkamaid kihelkonnadi, nimelt Lõuna-Eesti, eeskätt Põltsamaa, Pilistvere, Laiuse, Suure-Jaani ja Viljandimaa kihelkonnaga. Vähem kannatas ilmaldusest Saaremaa, seal oli surevus oluliselt väiksem.[6]

c) Suure nälja tagajärjel oli surevus üldiselt väga suur. Kuna puuduvad andmed enamus kihelkondade kohta, siis osutuvad väga lähkuseinevad seisukohad nälga surnute üldarvu kohta. Tollaegne maanõunik O.F.Wrangell (1655-1726) annab oma kroonikas üldarvuna 100 000. Sama arvu teatab ka Heinrich Gutsleff kirjas A.H.Franckele (17.aprill 1716). O.Liiv peab siiski tõenäoliseks, et näljaajal suri umbes 70 000 - 75 000 inimest. Kuna Eestis elas 1695.a. 325 000 - 350 000 elanikku, siis surevus oli 1/5 elaniku üldarvust.[7] Eriti palju suri lapsi. Alguses maeti surnud rohkem külakalmistesse, vähem kalmistutesse, kuid surnute arvu suurenemisel pandi nad enamuses ühishaudadesse. Tallinnas maeti nälja ohvrid Jaani, Barbara ja Kalamaja kalmistutesse ja suurtesse ühishaudadesse väljapool eeslinna.

Allesjäänud rahvastik oli majanduslikult ja tervislikult ruinseerunud. Olid hävinenud kõik loomad, puudus seemnevili, tuli uuesti kõigis peale hakata. Seda pidi tegema näljas kurnatud talupoeg, kes oli sattunud ka hingelisse depressiooni ning ohvriks kõiksugustele kuulujuttudele ja eelkartustele, mis vihjasid veel suurema hädaohu tulekule. Nii sündiski. Näljaaeg oli alles suure vaeva hakatus.

Kui osa vaimulikke ja teisi kodanikke püüdsid talurahva näljahäda igati leevendada, siis leidus küllalt-

---

5. Eesti ajaloo lugemik II, lk. 131-132.
6. Liiv, Suur Näljaaeg, lk. 4/, 69.
7. Samasama, lk. 72-73; O.Sild, August Hermann Francke' mõjud meie maal. Usuteadusline ajakiri II 1927, lk. 37 (Edaspidi: Sild, August Hermann Francke mõjud).

ki kaupmehi ja varakaid, kes sulgesid oma viljasaidad näljastele, lootes viimaste arvel teenida spekulatsioonidega. Ka vaimulikud ei seisnud alati oma kutse kõrgusel, vaid olid muutunud majandusmeesteks. Matmiste eest nõudsid endiselt kindlaksmääratud makse, nende mitte saamisel jätsid surnud kiriklikult matmata. Pole siis ime, et talupojad olid sunnitud enamus surnuid matma külakalmistesse - paganlikesse. Mõned vaimulikud isegi pöördusid riigivõimude poole taotlustega, et nendele kuuluvad maksud nõutaks talupoegadelt sunniviisil. Raskema näljaaja ajal 1697.a. aprillis palub Kadrina õpetaja Johann Meister kindralkuberneri välja nõuda ekseekutsiooni teel Pala mõisa talupoegadelt talle kuuluvad maksud.[8]

Talupoegade kõlblus oli langenud. Eestimaa kindralkuberner de la Gardie andis 1697.a. 25 augustil välja trükitud teadaande, kus kõneleb talupoegade liiderlikust elust ja muudest arvurikastest kuritegudest.[9] Teedel voolasid nälgivad jõugud, kes rõövisid, kust aga said. Tallinna Kaarli kirikuõpetaja teatas 1699.a. et ta olla viie aasta jooksul saatnud Tõnismäe hukkamisplatsile 100 kurjategijat. Aastatel 1695 - 1709 võeti Liivi- ja Saaremaal vastutusele 89 isikut tapmise ja 155 isikut lapsetapmise pärast. Samal ajal hulmtud kohtu otsusel 376 inimest.[10] Rahva viletsust, kuid eriti kõige seisuste madalat kõblust iseloomustab üks laevarööv 1696.a. lõpul, millal rööviti paljaks Toolse rannas Virumaal sinna tormist aetud laev, mis sisaldas väärtuslikku lastungi siidikangaste ja muu idamaise kauba näol. Otsesest rööviminest võtsid osa ümberkaudsete mõisade talupojad, osaliselt mõisaomanike käsul, koos ühe mõisavalitsejaga. Kaupade müüki ja varjamisse olid segatud paljud mõisnikud ja ligi 1000 talupoega.[11]

Näljaaja ja pärast seda pöörduti jällegi endiste ohvripaikade poole ja otsiti sealt abi väljakannatamatus olukorras. Ebausupaikade hävitamiseks ja paganlikule ohvriteenistusele andunud talupoegade korralekutsumiseks vajati isegi sõjaväe abi.[12]

---

8. Liiv, Suur Näljaaeg, lk. 59, 74, 261.
9. Samalaamas, lk. 262.
10. Samalaamas, lk. 81.
11. Samalaamas, lk. 82.
12. Samalaamas, lk. 61-63; O.Liiv, Rõuge oludest suure näljaaja ajal. Eesti Kirjandus 1932. lk. 516.

Kuid ei puudunud ka need, kes hõda puhul pöördusid abi saamiseks Jumala poole ja võtsid rakket aega kui karistust oma tegude eest. Viimast toonitas ühtlasi kuningas Karl XI oma kirjas ning määras 1697.a. pidada püha- ja palvepäevi Jumala karistuse leevendamiseks. Paljud kirikuõpetajad palusid igal jumalateenistusel ja erilistel palvekoosolekutel õnnistust viljakasvule ning kallide aegade, nälja ja taudide lakkamist. Jumalateenistusel õhkas rahvas vahele valju hõõlega: "Oh Jumal! Ävita Jumal!" "Nii võttis üks osa elanikke usulises hardumuses vastu näljaaja raskusi ja püüdis lootuses Jumala abile lohutust saada".[13]

Suures vaesuses, sisemiselt alla rõhutult, osa minetades igasuguse kõlbelise mõõdutunde, teised taas ebausu ohvripaikadel, mõned siiski usuõpetajatest abi ja lootust otsides - astusid näljaajastu jõrele jõõnud vastu uutele veel suuremate raskustele - põhjasõjale ja katkule.

---

13. Liiv, Suur näljaaeg, lk. 140, 60.

3. Põhjasõda oma vilatsustega.

a) Pikemat aega olid küpsenud need põhjused, mis tingisid Põhjasõda. Neist põhilis maks tuleb pidada Vene riigi pidevalt suuremat ekspansiooni. Esimese aastatuhande lõpukaiku kusagilt lõunast ja edelast ülespoole suunduv slaavi hõimude konglomeraat, tõnu endas sisaldavale tugevale vitaalsusele ja sigivusjõule, vallutas ja assimileeris teel olevaid balti ja soome hõime. Sattudes XIII sajandil küll mongolite ülemvalitsuse alla, säilitasid slaavi suguharud siiski oma elujõu, vabastasid endid Moskva vürstkonna ettevõttel idaslaalaste valitsuse alt ja koondusid Moskva vürstide ümber. Viimased, allutades endile ikka uusi ja uusi idaslaavi vürstkondi, laiendasid pidevalt oma maa-alasid ning vallutasid võõraid hõime ja rahvaid. Hõivati ükskõiksel järele mõõtmatud Siberi alad ning 1639.a. pandi venelipp lehvima Vaikse Ookeani kaldal. Sajandil ühendati Ukraina Venemaaga. Põhjas oli juba ennem jõutud Põhja-Jäämereni, lõunas tahtis mereni jõudmist türgi veel küllalt tugev välitsus. Vaba oli läänes ja sinna sirutus Vene.

Läänemere kallasmaa on olnud ikka idast ja läänest paiskuvate jõudude põrkepunktiks. See paljukannatav talleraa on korduvalt veerenud ühedelt teistele ja tagasi. Rendlina on maa ja ta rahvad kõikud kahe maailma vahel. Põhjasõja ajastu oli jälle üheks faasiks sellest lõpmatus heitluses.

Rootsi, kasutades osavasti Kolmekümneaastase- sõja saavutusi, oli kujunenud suurriigiks, mis omas laialdasi valdusi mandril. Kuid omamaa enda majanduslikud ja rahvaarvulised ressursid polnud küllaldased neid alasid pidevalt säilitama. Saabus moment, mis oli saatuslik. Troonile astus 1697.aastal vaevalt 15-aastane poisikeseohtu kogemusteta kuningas Karl XII. Maad oli laastanud Uldine nälg, mis oli sügavasti rüüstanud riigimajandust. Ülukorda püüdsid kasutada naaberriigid, kelle maid oli hõivanud Rootsi, või kes nägid nüüd sobiva aja oma piiride laiendamiseks. Loodi koalitsioon kolme riigi: Vene, Poola-Saksi ja Taani vahel ühise sõja alustamiseks Rootsi vastu.

Koalitsiooniga ühinemise mitteametlikult osa kohalikust aadlist, kes oli sattunud konflikti Rootsi riigivõimuga selle reformikavatsuste ja mõisade reduktsiooni pärast. Aadeli võlimehena toimis siin maanõunik Johann Reinhold Patkul (1660-1707), kelle ettevõttel sõlmitigi kokkulepe kolme riigi vahel. J.R.Patkul, koos tema taga seisva aadliga, ei soovinud küll ühinemist Venega, vaid tahtis moodus-

tada autonoomse Balti riigi kuuluvusega Poola koosseisu, milleks peeti läbirääkimisi Poola-Saksi kuningas August II-ga. Sõjakäigus kaldus aga sõjaõnn Vene poole ning Patkul koos mõttekaaslastega sirdus tsaari leeri. Ta astus isiklikult 1702.a. tsaari teenistusse ning osava diplomaadina oli siin kasulik.14

Aastal 1700, 19.augustil kuulutas Vene tsaar Peeter I Rootsile sõja. Vene väed jõudsid Narva alla. Algas Põhjasõda. Nõukogude ajaloolane A.Vassra kirjutades sõja põhjustest, ütleb: "Põhjasõjas seisid peamiste jõududena vastamisi Venemaa ja Rootsi. Viimane ajas mõisnike ja kaupmeeste tohutu rikastamise huvides avantüristlikku, ekspansionistlikku välispoliitikat, Vene riik pidas õiglast võitlust väljapääsu eest merele, mis oli muutunud hädavajalikuks tingimuseks tema edasises majanduslikus, poliitilises ja kultuurilises arenemises".15

Vaatleme lühidalt sõja kulgu. Põhjasõda Rootsi ja Vene vahel algas Vene vägede rüüsteretketega Ida-Virumaale (1700. oktoober), millele järgnes Narva lahing, kus 19.novembril sai Vene vägi rängalt lüüa ja tagasee. Karl XII viis nüüd oma väed Poola vastu, kus sai rida uusi võite. Samal ajal - 1701, 1702.a. - tungisid tsaari väed B.Šeremetjevi juhatusel Lõuna-Eestisse ja rüüstasid selle, eriti selle kesk- ja kagualasid. Järgmisel aastal toimus sõjakäik Eestimaale ja uuesti Liivimaa keskosse. Aastal 1704. langesid Tartu ja Narva. Peale mõneaastast vaheaega algas sõjategevus uuesti 1707.a. lõpus ning muutus järgmisel aastal maa süstemaatiliseks ja halastamatuks laastamiseks. Rootsi väegade purustamine 27.juunil 1709.a. Poltava all otsustas sõja edaspidise käigu. Venelased asusid vallutama maad, et ühendada seda oma riigiga. Pärnu kapituleerus 14.augustil 1710.a. Kui Pärnu kapituleerus kohesele, siis Tallinna piiramine kestis kauem, sest rootslastest ohvitserid polnud nõus linna ilma vastupanuta loovutama, lootes, tänu linna suhtelisele heale kindlustusele, vaen vastu panna. Kohalikud sakslased linna reas ja sõjavägi olid aga juba astunud ühendusse Vene väejuhtidega ning nõudsid linna võimalikult viibimatut kapituleerimist. Olukord oli linnas muutunud raskeks.

---

14. Eesti Rahva Ajalugu III, lk. 1194-1199 (O.Liiv); Eesti Biograafiline Leksikon, lk.366-369 (Vasar,J.).
15. Eesti NSV ajalugu I, lk. 401 (A.Vassar).

Vili oli lõppenud, algas nälg. Ka kõik kassad olid rahast tühjad. Linn oli täidetud põgenikega - kerjustega, keks omakorda raskendasid olanikkonna toitlustamist. Sellele lisaks algas katk. Nõud nõustusid ka sõjavõimud alistumisega. Tallinn kapituleerus 29.sept. Sellega oli eestlaste maa taas vahetanud peremehe.[16]

b) Rahvatraditsioonis on säilunudr rohkesti mõlestusi põhjasõjaaegsetest koledustest. Nägitakse, et põrast seda polnud kibelkondade kaupa kuulda olnud kirikukellade helinat ega külade kaupa - kukelaulu, et inimesi jäänud nii vähe, et leides teel inimese jalajälje, suudeldud seda rõõmu pärast.

Vaatleme, mida kõnelevad ajaloolised allikad, nendest sõjakoledustest. Üks ikka tsiteeritud allikaid on Chr.Kelchi kroonika, kuigi selle teose autoriteet on läinud viimasel ajal kõikuma, sest kroonika koostaja olla tuntud oma venevaenulikkusega.[17]

Vene väejuhi B.P.Šeremetjevi võgade tegudest Idaja rootslasi, keda nad vihkasid (keda aga tõnu Jumalale seal palju polnud), võtsid nad mõõda minnes kinni ja kõisid nendega väga jõledalt ümber. Talupojad tapsid nad osalt kohe maha või piinasid surmani. Osa talurahvast viisid nad hirmsa pekmu ja koleda kohtlemisega Venemaale. Noori naisi ja tütarlapsi viisid nad laagrisse, kus nad pidid päeval jahvatama, öösel aga olema elajalikkude tõprate kirgede ohvrid. Nad põletasid maha mõisad, külad ja kirikud. Nad kiskusid surnud haudadest välja, naaldasid nad seinale, teotasid neid igapidi ja said veel paljude hirmsate jõledustega hakkama. Sellepärast algas kogu maal kole põgenemine, iseäranis Alutaguse ja Virumaal, mis olid kõige lähemal sellele tõusvale tulele... nii et neljast, nimelt Vaivara, Lüganuse, Jõhvi ja Nigula kihelkonnast koosnev ilus maakoht laastati ja rüüstati hoopis ära.[18]

---

16. Vt. Põhjasõja kõigust: Eesti Rahva Ajalugu II lk. 1204 - 1251; H.Palli, Kui Rauipea läks, lk.26-109; Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 371-372; A.Treat, Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1700. Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle tähtsusest. Lühiuurimusi. Toim tanud A.Vassar, Tallinn 1960. lk.116-127 (Edaspidi: Treat, Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid).

17. Palli, Meždu dvumja bojami za Narvu. Estonija v poreše godõ Severnoi voiny 1701-1704, Tallin 1966, str.112-272. /Palli, Meždu dvumja bojami, lk.)

Kui 1701. ja 1702.a. venelased alustasid sõjaretki Eesti lõunaosas, algasid ka seal suured rüüstamised, mida on asjatu vabandada ainult tollaegse sõjaviisiga. Siin püüti võimalikult rohkesti talupoegi kinni võtta ja Venemaale viia. Küüdi tatute arvu kohta esinevad lahkarvamised. Tsaar Peeter I kirjutab ise 10.sept. 1702.a. F.M.Apraksinale, et seni on Venemaale viidud 12 000 eraisikut, peale selle veel sõjavõelasi. Sõukogude ajaloolase H.Palli arvates see arv ei küündinud isegi 7000- 8000-le. Šeremetjev teatab oma 2.juuni 1702.a. ettekandes: "Sakslasi olen mitusada vangi võtnud, see kri on kasakate hooleks, et nende süüdidust õhutada. Tsuhnasid ja loomi oleme aga kogunud arutul hulgal, lehmi võib saada 3 altini, eest, lambaid 2 denga eest, väikseid kariloomi ühe denga eest." (1 altin võrdub 3 kopikale, 1 denga - poole kopikale).[19]

Järgmisel 1702.a. tegi Šeremetjevi vägi uue sõjakäigu Eestisse, kus laastas pool Tartumaad, osa Pärnumaast ning terve Viru- ja Järvamaa. Chr.Helchi andmeil põletati hulk kirikuid, mõned väikesed linnad, sajad mõisad ja 1500 küla. Vangi võeti siiski vähem kui eelmisel aastal. B-P. Šeremetjev kirjutab sõjakäigust ehk pisut liialdades: "Kogu maa on paljaks laastatud - hävitada pole enam midagi. Vangistatud sõjavõelastest saadan sulle nimestiku. Kui palju tsuhnasid ja kui palju naisi, ei laskmud ma üles kirjutada, sest arv oli väga suur. Sõjavägi on nad omavahel ära jaganud. Suurtsugu vange on vangikojad täis. Loomi ja hobuseid on kahekõrra enam kui eelmisel aastal, noorstsugu tsuhnasid vähem, sest kõiki ei paadud kaasa võtta - iga mehe kohta tuleb ikka üks tsuhna, teised ajasime minema ja vastutõrkujad lõime maha."[20]

Aastal 1704, kui hõivati Tartu ja Narva, oli juba nälg asunud maale. Pool põllumaast oli ülese harimata, talupojad põgenenud või maapakku läinud. Sellele lisandus veel ikaldus. Eestimaa rüütelkonna pääsees teatas, siis, et "talupojad nälgivad ning toidavad ennast võrsketest nõgestest ja takjajuurtest valmistatud pudruga. Nälg ajab talupojad küladest välja ning sunnib neid otsima peatoidust teistes kohtades. Maamiilitsasse võrvatute naised ja lap-

---

18. Eesti Ajaloo Lugemik II, lk. 139- 140.
19. H.Prants. Virumaa ajalooliselt Virumaa maakonna minevikku ja olevikku käsitlev kogumik. Toimetanud Ernst Rosenberg Rakveres 1924.a. 194 (Edaspidi: Prants, Virumaa ajalooliselt).
Pallin Mezdu dvumja bojami, lk. 198.

sed korjavad." Pärast Tartu ja Narva vallutamist, kui venelastel tekkis veendumus, et maa jääb siiski Venemaa alla, anti korraldus lõpetada rüüstetegevus ja võgivalid maaelanike kallal.[21] Kuid see korraldus oli kehtiv ainult mõned aastad, sest 1707.a. detsembris võeti jällegi ette suurem rüüsteretk läbi Põhja-Tartumaa ja Viljandi Valka. Järgmisel aastal pärast Karl XII mõningat edu Poolas, kui võis eeldada rootlaste võgede tagasitulekut Eestisse, hakkasid venelased uuesti hävitama. Nüüd tehti seda veel põhjalikumalt, niideti ja tallati maha vili põldudel, külad, talud ja mõisad põletati. Talupojad taas põgenesid. Kõikjal valitses puudus, nälg ja surmaoht.[22]

See aeg sai saatuslikuks ka Tartule: 1708.aasta juulis hävitati Vene võimude käsul Tartu linn ja elanikud küüditati Venemaale. Elanike "evakueerimine" oli alanud juba ennem. Aastal 1707. 13.mail Peeter I andis korralduse viia Tartust Moskvasse asumisele 1) aadlikke, ülem- ja allohvitsere, kapraleid, lihtsõdureid, kõik koos naiste ja lastega, nagu nad on olemas, 2) vangistatud mehi, naisi ja lapsi." Peale selle veel neli nimelisselt tähendatud isikut koos naiste ja lastega ning umbes 40 käsitöölist kõikidelt aladelt.[23] Hiljem, 1708.a. 3. veebruaril andis tsaar uue korralduse: "Kõik Narva elanikud kõigega välja saata Vologdasse, samuti ka Eesti pastorid ja mõisavalitsejad. Suurtükivägi ja kõik muu Tartust välja vedada Pihkvasse, aga kindlus õhku lasta ning purustada ja elanikud koos narvalastega Vologdasse välja saata." See korraldus täideti juuli kuus. Elanikkond viidi sunduslikult Venemaale, linna kaitsemüür lasti õhku, kirikud ja majad pandi põlema, kõrgklinnast jäid ainult ebervarred. Kuid õhe uuem tähendava korralduse järele saadeti Venemaale ainult 37 eestlast, kuna 657 eestlast (nende seas ka lapsed), lasti vabalt linnast lahkuda.[24] Küüditatute seas oli üks väike eesti poisike, keda olla ahelas Ora viidud. Eestisse tagasi tulles võttis see endale perekonnanimeks Raudial. Ta poeg oli tuntud vennastekoguduse tegelane Aleksander Raudial. Kui Eesti

---

20. H.Prants, Virumaa ajaloolisest, lk. 187-188, 194. Palli, Meiedu dvumja bojami, lk. 215-216.
21. V.Painstein, Olukorra normaliseerimine Eesti külas aastail 1710-1721. Eesti ühendamisest Vene maaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Toimetanud A.Vassar, Tallinn, 1960. lk. 149, 151. (Edaspidi: Painstein, Olukorra normaliseerimine Eesti külas.)
22. Eesti Rahva Ajalugu III lk. 1247-1249 (O.Liiv).
23. Eesti Rahva Ajaloost Põhjasõja aastail 1700-1721. Valimik dokumente. Tallinn, 1960, lk.219-220 (Edaspidi: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail).
24. Samalaadne, lk. 220-221.

oli lõplikult Vene riigiga ühendatud, tulid 1714.aastal Vologdasse väljasaadetuist tagasi need, kes siis veel alles olid. Tartu hüvingust koostas Puhja köster Käsu Hans 32-stroofilise kaebelaulu: "Oh, ma vene Tartu liin." Autor kirjeldades Tartu viletsusi, tunnistab need teenitud karistuseks linna patuelu pärast ja hoiatab teisi linnu võtta sellest õpetust ning parandada oma eluviise.[25]

c) Rahvale tuli uus viletsus, algas katkuaeg. Endistel aegadel, keskajal ja varasemal uusajal, oli Euroopa rahvastel kardetavamaks epideemiaks katk, mis veeres perioodiliste laineteena üle maa, jättes järele tühjad külad ja leinavad linnad. Ka Eesti on selle taudi all kannatanud korduvalt. Nii 1531.a. suri Tallinnas katku ligi 2000 inimest. Aastal 1549 algas Liivimaal uuesti katk, mis kestis 5 aastat; ainult Tartu piiskopkonnas suri siis üle 14 000 inimese. Aastail 1570-1571 ning veel kord 1602-1603 olid jällegi kohutavad katkuajad, mida mainisime juba eelmises peatükis.

Katku taudi või "musta surma" peamised levitajad olid rotid. Nendest kubiseesid vanasti linnad, mõisad ja külad. Rotid haigestusid ise katku ja nakatasid sellega inimesi. Rotikirpude hammustamise kaudu, milles tekkis mahlanäärmete mädanemine. Katkutõbe kardetavamaks vormiks oli kopsukatk, mis anti edasi haige poolt väljaköhitud katkupisikutega, ja mis peaaegu ikka 2-3 päeva jooksul lõppes surmaga. Katku epideemiale eeltsisid tihti veel teised haigused, nii 1710. aastal koos katkuga võimutsesid siin põkiliine- ja kõhutüüfus.

Seekord algas katk 1708.a. Danzigis, jõudis sealt Poola ning levis 1710.a. Riiga. Katku kiiret levikut soodustas samuti 1708.a. alganud nälg, mis oli nõrgendanud inimeste vastupanuvõimet taudile. Pärnu jõudis katk 1710. a. 3.juulil. Mõne päevaga levis surematus sõjavägi ja linnakodanike seas kohutavalt, et 9.juuli raeprotokoll võis juba konstateerida, et "enamik on juba siit ilmast lahkunud."[26] Tingituna taudist kapituleerus Pärnu 11.augustil.

---

25. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk. 173 174 (V.Alttoa); Kaebelaulu täielik tekst vt.: Eesti Ajaloo Lugemik II, lk. 147 - 150.

26. Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, lk. 192.

Linnast marssisid välja ainult umbes sada (100) rootsi sõjameest, teised kõik olid surnud. Pärnust viis katk hauda 1670-st elanikust 1151, kusjuures eeslinlastest, kes olid rõhuvalt eestlased, suri 574 ja jäi ellu ainult 69 inimest.[27]

Katku laine veeres Pärnu poolt Tallinna, haarates maa lõunapoolseid alasid. Esimene katkujuhtum märgati Tallinnas 11.augustil. Algul levis taud rootsi sõjaväe laste seas, siis haaras tsivilisikuid. Linn oli täis sõjapõgenikke - mõisnikke, vaimulikke ja talupoegi, kes olid siia tulnud sõjahu ja nälja eest. Paljud neist haigestusid nüüd. Vene väed jõudsid linna alla 22.augustil ja piirasid selle sisse. Ka nende seas levis taud. Suremus linnas oli suur, igas majas oli haigeid, terved perekonnad variseeäid kiiresti kokku, surnud jäid matmata, polnud kandjaid ja hauakaevajaid, polnud ka matjaid, sest vaimulikud olid enamasti surnud; olid surnud ka kõik arstid. Väga vähe oli järele jäänud linna põgenenud aadlist, talupoegi lange kui loogu, seda osaliselt näljast. Suur oli surevus rootsi sõjaväe laste seas, mõni päev suri kuni 150 sõdurit. Pärast linna maha jätmist asusid laevadele endisest 4000 mehelisest garnisonist ainult 400-500 meest. Laevadele läksid paljud tähtsamad linnakodanikud, et evakueeruda Rootsimaale. Katk mõlkus ka laevadel, Rootsi jõudsid vähesed, ainult lained kandsid tagasi randa põgenike laipu.

Järgmisel (1711) aastal vaibus katk pea üle maa.[28] Kui enne katku oli Tallinnas, koos sõjapõgenikega, umbes 10 000 elanikku, siis neist oli surnud taudi 5687. Suur oli ka maal katku laastav töö. On raske saada suremiste üldarvu, sest massilise suremise puhul oli võimatu seda registreerida. Ka siin esineb erinevaid arve. Heinrich Gutsleff kirjutab 1711.a., et Tallinnas ja selle ümbruses üksi on surnud üle 40 000 inimese. Täiendavalt teatab ta 1716.a., et 1710.a. surnud Eestis üle 100 000 inimese nälga ja katku.[29] Ligidase arvu annab J.Konks, et ainult Eestimaal, kus suremus oli suurem kui Liivimaal, olla surnud 77 157 inimest, s.o. 76% elanikkonnast, sest 1712. a. revisjoni näitab Eestimaal kõigest kokku 24 343 inimest.[30] H.Palli arvab siiski, et Eestimaal elas 1712.aas-

---

27. Traat, Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid, lk. 113
28. Sealsamas, lk. 117,122; Eesti NSV Ajaloo Lugemik I, lk. 236-238.
29. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk. 32, 37.
30. J.Konks, 1712 aasta revisjonist Eestimaal, Tartu Riikl. Ülikooli Toimetised, 114 vihk. Eesti NSV Ajaloo küsimusi II, Tartu 1961, lk.252 (Edasp.: Konks, 1712.aasta revisjonist).

tal rohkem kui 24 343 elanikku, nii et surmate arv Eestimaal võis olla ligikaudu 66%. [31]

Rohkem ohvreid nõudis katk Põhja-Eestis, eriti selle lõunepoolsematel aladel, nii Harjumaal suri 80,3%, Lõunamaal 77,9%, Järvamaal - 70,7% ja Virumaal 70,5%, sellevastu Kagu-Eestis suri taudi alla 50%. [32] Oli õiga kihelkondi, kus suremus oli kohutav, näiteks Lihulas - 96%, Kirblas - 92%. Viieteistkümnes Eestimaa kihelkonnas kõikus suremus 81-90% vahel. Oli külasid, kus kõik hukkusid, selle kõrval oli ka külasid, mis jäid katkust puutumata. [33]

4. Rahva olukord uue valitsuse algajal.

a) Kendel aegadel, mis algasid 1696.aastal nälja-hädaga, oli rahva arv langenud katastroofiliselt. Aastal 1695 oli Eestis kuni 350 000 elanikku (Prof.H.Madissoni järgi - 416 000 inimest). Näljaaeg, sõja hävingud ja viimane katk olid viinud elanikkude arvu kuni 80 000 - 90 000-ni. Selle-ga oli alles vast 1/4 endisest rahvastikust. [34] Tekkis taas eestlaste väljasuremise oht. Suur nälg oli teonud Eestisse rohkesti põgenikke veel suuremas näljahädas olevatest maadest - Soomest ja Ingerist. Sõja järele oli siin jäänud teatav hulk rootsi sõdureid. Ida-Eesti kestev okupatsioon Vene võgede poolt tingis mõnevõrra vene rahvastiku sisse-voolu siinma. See kõik soodustas eestlaste assimileerimist võõrrahvastega. Kuid olukorra päästis seekord eesti rah-va järgnev suur sigivus ja sellest tingitud kõrge iive, mille tõttu kuuekümne aasta pärast rahvaarv ületas tubliste endise (490 000). Ka raskeid aegu ületanud tulnukad sulasid eestlaste sekka.

---

31. Palli, Kui Raudpea läks. lk. 82.
32. Painstein, Olukorra normaliseerimine Eesti küla s, lk. 150-151.
33. Konks, 1712.aasta revisjonist, lk. 255-258.
34. Heldur Palli. Läbi sajandite. Horisont, 1908. lk. 12-13. (Edaspidi: Palli, Läbi sajandite).

Teatavasti koosneb praegune eesti rahvas kahest peamisest komponendist - põhja- ja lõuna-eestlastest, kes kunagi moodustasid keeleliselt kaks iseseisvat rahvust, seda veel Rootsi ajal. Sunnismaisel talupojal oli elukohtade vahetamine tõkestatud. Aigen kokkupuutumine ainult oma kihelkonna rahvaga oli loonud kihelkonniti väiksemaid rahvuslikke alaüksusi - rahvakilde. Nüüd sõdade ja taudide ajastul läks rahvas liikvele. Paljud põgenesid oma senistest asukohtadest ja otsisid vähem ohust tabatud paiku. Sellega segunes eesti rahvastik. Endiste kindlaks kujunenud murrete ja murrakute aladele asus elama võõraid, millega muutusid kohaliku rahvastiku keelelised ning antropoloogilised iseärasused ja koos sellega iseloomu omadused. Ümberasumise pilt oli väga kirju: Põhja-Eestist põgenesid talupojad Põltsamaa, Tartu, Viljandi ja Pärnu aladele. Laiuselt tuldi aga Tallinna ümbrusesse. Vähem kannatanud saaremaalt asusid saarlased mandrile.[35]

Isegi väikse Hiiumaa alal oli suremise protsent erinev, nii suri katku Pühalepa ja Käina piirkonnas 64 - 68%, aga Kõrgessaare pool 25%. Sellepärast asustati Reigi alalt üle 30 perekonda Käina,[36] millega suurendati rootsilise elemendi osatähtsust Hiiumaa lõunaosas.

b) Liivi- ja Eestimaa rüütelkond olid 1710.a. alistunud Venele kapitulatsiooni-tingimuste alusel, millised kinnitas 1721.a. Uusikaupunki rahuleping. Sellega vabanes aadel vihatud Rootsi alt ning saavutas endale pealegi kõrgendatud seadustusi. Vene võim tuli siinsele aadlile meelsasti vastu, sest lootis vastutasuna saada usutavaid ja andunud kaastöötajaid ja liitlasi oma poliitiliste ja riiklike eesmärkide saavutamiseks ning ühtlasi anda maa vallutamisele vabatahtliku allumise iseloomu.[37] Peale rüütelkondade kapitulatsioonide sõlmiti need ka linnade allutamisel (Riia, Pärnu ja Tallinna puhul). Lõuna-Saksa ajaloolane R.Wittram ütleb viimaste kohta: "Evangeelne usk, saksa õigus, saksa administratsioon, saksa keel - see oli ka samaaegsete linnakapitulatsioonide peasisu".[38] Vene võgede juhataja - sakslane kindralleitnant

---

35. Liiv, Suur Nälja aeg, lk. 96.
36. L.Tiik, Andmed avalikult loengult 1961.a.
37. Treat, Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid, lk. 125-126.
38. R.Wittram, Baltische Geschichte, München, 1957, lk. 134. Tsit.: Sealsamas, lk. 132.

Bauer oma resolutsioonis seisuste kapitulatsiooni ettepanekutele ütleb, et kõik soovitud soodustused olla õiglased, sest nii teks, Eestimaa hertsogkond ja Tallinna linn/ kooseb puha saksa elanikest."39

Mida tegelikku andis Vene võim mõisnikele?

Rootsi valitsuse poolt Baltimaal teostatud reformidest oli tähtsaim ja kaugeleulatuvaim mõisade redutseerimine, mis põhjavastu puudutas mõisnike majanduslikke huvisid. See oligi neid riidu viinud Rootsi kroonuga ja toonud nad riigireetmise teele. Vene tagastas nüüd enamus riigistatud mõisasid.

Kaa poliitiline võim läks tagasi kohalikkudele mõisnikudele. Kõik kõrgemad ametid täideti nendega, peale kindralkuberneri koha, kuhu määrati keegi väljastpoolt, kuid ikka kohaliku aadli seosija. Kõik ajaloolistelt kujunenud rüütelkonna omavalitsuse asutused hakkasid tegutsema endises võimutäiuses. Kiriku ülemjuhtimine ja koolide valitsemine läks aadli liikmetele, ainult nemad mõistsid kohut ning nende kões oli politseiv õim mõisapolitsei ja vallakohtu näol.40

c) Paralleelselt mõisnike seaduutustega halvenes talupoegade majanduslik ja sotsiaalne olukord. Eesti talurahval tuli maha matta kõik need lootused, mis tekkisid seoses Rootsi võimu reformi-kavatsustega. Sõjaaegade tõttu lõdvenenud sunnimaisuse sidemed tõmmati uuesti kõvasti ja kindlalt kokku. Tuli loobuda igasugustest unistustest parematele aegadele, sest riigivõim ja mõisnikuvõim olid loonud koalitsiooni talupoja vastu.

Halvenes kõigepealt talupoja majanduslik olukord ja talupoja tõõkoormus. Veel kestav sõjaolukord (kuni Uusikaupunki rahuni) koormas maad sõjanaabudega, mille mõisnikud veeretasid talupoegadele. Ka edaspidi jäi see traditsioon kehtima: iga maksu maksis alati talupoeg, mitte mõisaomanik.

---

39. Treat, Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid, lk. 131; Vt. väljavõtteid kapitulatsioonist: Eesti NSV Ajaloo Lugemik I, lk. 229-235.
40. Hans Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. Eesti rahvuseliku ärkamiseni. Tartu 1927, lk. 7-9 (Edaspidi: Kruus, Eesti ajalugu I); Eesti Rahva Ajalugu III, lk. 1291-1300, 1304-1308.

Viimaste nõuded üha kasvasid. Osa mõisnikke, kelle mõisad oli redutseeritud, olasid vahepeal pihust suhu ning olid teinud võlga. Võlga pidi nüüd talupoeg oma tõuga tasuma. Ühtse rahvaarvu vähenemisega, oli mõnel vähenenud tõukäte arv, millega suurenes allesjäänud põlluharija tõukoorem, sest maa tuli ülesharida. Vene mõisnikud olid kuulsad oma pillava ja laia eluviisiga. Nendega nüüd kontakti astunud Balti mõisnikud ei tahtnud maha jääda ning tõstsid oma eluviisi, mille raskus kandus sõltuvatele talupoegadele. Järgnevatel aastatel tuli siin mõõgile suuremal hulgal riigimõisasid, mille ostusumma pidid suuremas mõisnikule jällo talupojad.41

Ordujaast peale oli talupoegi kaitsenud mõisnike omavoli eest põlinõ tavaõigus, mida kinnitasid veel Karl XI poolt riigimõisade talupoegadele antud kaitsemäärused. Nüüd tühistati need kõik. Kootsi ajal olid kõik talurahvakohustused mõisa vastu normeeritud ja kantud vakuraamatutesse, mis oli kohustuslik nii talu- kui mõisaomanikule. Nüüd kaotasid vakuraamatud oma sunduslikku iseloomu ning maksude ja teo suurus jäi mõisaomaniku määrata. Ainsalgu, kui maal oli rohkesti tühje talusid ja talupoeg võis ennast kaitsta põgenemisega teise mõisniku alla äärig suurte koormuste puhul, reguleeris seda vähemalt koormiste määra. Hiljem aga, kui oli leitud tõhusad vahendid paganise tõkestamiseks, jäid mõisaomanikul vabad käed orjuse ja hinnuste määramisel.42

Talupoeg kaotas igasuguse kohtukaitse, sest oli tõelikult jäetud oma mõisaomaniku meelevalla alla, kellel oli tema kohta piiramatu kodukari-õigus. Mõisnik võis oma äranägemise järele määrata temale ihunuhtlust või heita vangi. Talupojal polnud õigust kaevata oma päishärra peale.43 Kui Vohnja veski pälistc omanikude järglane eesti talupoeg Juhan kaebas Vohnja mõisa omaniku v.Beeri peale, kes omavoliliselt suurendas rendisummat, koormas teda ja tema peret töödega, võttis endale nende vallasvara, suhtus nendesse kui pärisorjadesse ja lasi neid kohtuta pekstа, siis Viru-Järva maakohus määras oma härra peale kaebamise eest Juhani aastaks vangi ja kirikupostis pekmise le. Juhan põ-

---

41. Eesti Rahva Ajalugu III, lk. 1296-1297, 1311-1312.
42. Sealsamas, lk. 1312; Kruus, Eesti Ajalugu I, lk. 9-10.

gene s Peterburisse ja kaebas seal edasi. Justiitskollegium aga kinnitas 1740.aastal maakohtu otsuse.[44] Ja määras veel põhjendamata edasikaebuse eest Juhani eluks ajaks summitõõle - senat muutis küll viimase määruse - kuid jättis jõusse Viru-Jõrva maakohtu otsuse. Senati otsus Vohnja määrdri kohtuprotsessis oma põhimõttelist tähtsust terve Balti talurahva suhtes: nagu maa enne, nii oli ka nüüd talupoja isik juriidiliselt mõisahärra omand, ta oli saatud orjaks roomõiguse mõistes. Teda võis kui eset müüa, vahetada, võõrandada koos maaga, või ilma selleta, koos perekonnaga või lahutades sellest. Talupoja poolt soetatud vallasvara polnud tema oma, vaid kuulus ühes talupoja isikuga mõisnikule.[45]

Senati otsus põhjenes n.n. Rosseni deklaratsioonil. Kui Vohnja Juhani kaebus oli arutusel Peterburis justiitskollegiumis p õrdus viimane Liivimaa Ülemkohtu poole järelepärimisega juriidiliste suhete kohta Baltimaa mõisaomaniku ja ta talupoja vahel. Järelepärimisele koostas 1732. a. vastuse Liivimaa resideeriv maanõunik Otto Fabian v. Rosen (1679 - 1764), kes selgitas, et 1) Liivimaa talupoeg on täiesti oma mõisahärra päriseri, kelle kohta kõrgem kohtuvõim on aja jooksul rüütelkonna poolt antud "kõrgele kroonule", kuna aga kodukari-õigus talupoegade kohta on jäänud täies ulatuses mõisnikule; 2) mõisnikule kuulub ka piiramatu omandiõigus kogu talupoegade vara kohta, ja 3) talupoegade andamite ja teoorjuse suurus on täiesti mõisnikkude endi määrata. Selle vastuse saatis Liivimaa Ülemkohus Peterburi kaaskirja juures, kus ebaõigelt kinnitas, et deklaratsioon "tugineval selle maa rüütelkonna statuutidele ja õigustele ning lisaks veel alalisele praktikale". Selle dokumendi võtmisele kohtuliku mõistluse aluseks kohtestati juriidiliselt eesti talupoja kuulumine päriserja seisundisse, kuhu ta seni ei kuulunud.[46]

---

44. Eesti Rahva Ajalugu III, lk. 1313-1316, 1320
45. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.11.
46. Eesti Rahva Ajalugu III lk. 1316-1322; Eesti Biograafiline Leksikon, lk.431-432 (H.Kr/uus/); Vt. Rosseni deklaratsioon: Eesti NSV ajaloo lugemik I lk. 260-263; Eesti Ajaloo Lugemik III (Teine tanud) Hans Kruus, Tartu 1929, lk. 13-16 (Edaspidi: Eesti Ajaloo Lugemik III).

Sajandi lõpul kirjutab saksamaalane K.Ph.Mõnnell: "Inimesed, kes on olnud Aafrikas ja Ameerikas, tahavad väita, et isegi kõige ebainimlikum orjus, sida selle maakera pinnal on sõpitsetud, ei olevat harilikult palju julmem, kui ta on olnnes Ümbruskonnas". s.o. Liivi- ja Eestimaal.[47]

d) Nendel aegadel olid viletsad ka haridusolud. Mõa sattumine uue valitsuse alla h vitas kõik endised saavutused koolialal. 1713.a. on Liivimaal kahekümne kihelkonna kohta ainult üks kool kolme õpilasega. Kuigi kirikuvalitsused, põhjendades kehtivale Rootsi kirikuseadusele, nõuavad koolikulude parendamist, polnud sellest huvitatud ega tahtnud kooli heaks vähimatki kulu kanda. Pikapeale suudetakse Liivimaal uuesti kõima panna enamus kõstrikooli, kuid Eestimaa osas leidus neid aga üksikuid. Kirjaoskuse levitamise valdavamaks viisiks jäi siiski koduõpetus, s.o. kirjaoskavad pereliikmed õpetavad seda teistele.[48] Kullamaa kirikuõpetaja H.Gutsleff kirjutab 1716.a. A.H.Franckele, et sinna talurahva kõrgime vaesus ja viletsus olevat hullem kui juudi rahval Egiptuse vangipõlves, tema elujõrg olevat "rohkem kui orjalik". Vaesuse põhjust ei saavat lapsed koolis käia ja rahvas olevat enamuses kirjaoskamatu.[49]

e) Lõimud aeg ei jõtnud oma mõju avaldamast rahva kõlbelisele tasemele. Sõdade ja murrangute ajad on ikka kõigutnud kõlbelisi aluseid, viinud inimesi enesealustamiseni ja on suurendanud seksuaalelueimuste arvu. Andmed tõendavad seda ka käesoleva ajastu kohta. Kuna seni eesti talurahva juures peeti abielu pühaks, siis nüüd esinõda kõlbelinõ lodevus nii väljaspool abielu kui ka abielus. Sõjaajal olid kõik mõisad ja külad sõdureid täis, kõikjal liikusid põgenikud, mis andis võimalusi võõgivalla tarvitamiseks ja soõmuste sõpitseniseks. Lodevusele seltsivad veel teised pahed, nagu vargus, naiste julm kohtlemine ja eriti joomine. Joomine, toorus, vargus ja seksuaalne kõlvatus polnud vähem levinõnud ka teiste "paremate" seisuste seas, vahest ehk isegi veel rohkem.[50]

---

47. Tsit. Ernst Liiv- ja Eestimaa kapitulatsioonid, lk. 132-133, nr. 123.
48. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 46-47.
49. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk. 181.
50. Eesti Rahva Ajalugu III, lk. 1412-1415; Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust, lk. 103-104.

Raskest aega üle elanud eesti rahvas astus vastu uuele ajastule. Ta oli majanduslikult ruinseerunud, oli kaotanud kõik iseseisvused, oli langenud haridus- ja kõlbelise elu madalaimale tasemele. Usutuge oli ta läinud taas otsima paganliku ohvrikohtade juurde. Kui paganale ja pimedusse viibijale pakuti temale nüüd suure tõsiduse ga usendavat evangeelset väge seda kõigepealt pietistliku usulisikumise poolt.

1. PIETISTLIK USULIIKUMINE

Ajaloo ühe vooluval ja areneval kangal võime nentida valitsevate mõttevoolude ja maailmavaadete ahlist kokkupõrget ja vastastikust võitlust. Võitluse käigus omab ühe vool ehk vaade ülevõimu ja saab domineerivaks.Nii asjandi usuline reformatsioon toi us kahe religioosse maailmavaate - katoliikluse ja protestantismi kokkupõrkel, kusjuures nii ideelise kui ka tegeliku võidu saavutas uus peale tungiv elujõuline protestantism. Oli mõõdunud üle poolteise sajandi. Luterluses ilmnesid sügavad vastuolud, tema pinnal kristalliseerus uue usuvaade, mis alustas pealetungi endise peatunu ja vananu vastu. See uus oli pietistlik usuliikumine.

1. Pietismi põhjuseid ja eeldusi.

a) Luterluses oli saanud valitsevaks usuvoolu hõ r i o d o k s i a.

Lõppes kolmekümne-aastane sõda (1618-1648), mis peeti Saksa-Rooma keisrite ja protestantliku võrstide vahel protestantismi eluõiguste pärast. Pikk sõjaaeg oli jätnud sügavad jäljed Saksamaa elaniku ellu, tema majandusse, maailmavaatesse, kõlblusse ja usuellu. Maad oli laastanud jõhker soldativõim, mis ei tundnud halastust ei millegi vastu. Kõlbelise elu reeglid tallati julmalt jalgade alla. Inimese elu ega ta au ei maksnud midagi. Rüvedusse ja jõhkrusse võitlesid omavahel mõlemad sõdivad. Poolel. Talupoegadest ja linnapõõblist moodustunud rüüvjõugud omakorda rüüstasid maad. Levis kohutavalt ebausk ja nõidususk. Siis süttisidki Saksamaal tuleriidad, kus põletati tuhandete viisi nõidu. Protestantliku usu evangeelset soola polnud ei kirikuõpetajate jutlustes, õpetuslausetes ega sakslase igapäevases elus. Need olid kohutavad ajad saksa rahvale.

Luterlus oli sündinud õgedas võitluses puhta usuõpetuse pärast. Selle nimel oli ta astunud üles katoliku kiriku dogmavastu, oli pidanud kõatvaid võitlusi kõiksugu lahkusulistega ja lahköpetustega, oli kirjutatud tõhe õigusele põhjenedes

---

51. Weber, "Allgemeine Weltgeschichte für die gebildeten Stände bearbeitet, XI Teil: Istoritšeskaja hrestomatija po novoi i noveišei istorii. Sostavil J.G.Gupevitš. Tom II. S.Peterburg 1893, str. 334-338 /Istoritšeskaja Hrestomatija po novoi i noveišei istorii II/

Nra ütelnud oma paljudest poeldajatest. Nüüdki oli temal tähtis õpetuslause, dogma, piiblikirjatäht ja sellest ei võinud ta loobuda. Pühas õpetus on kõige tähtsam ja usk puhtasse õpetusse on küllaldane pääste ommiseks.

Ka pärast rasket sõjaaega jäi luterlus vankumatult oma tee ja töö juurde. Nes ei seisnud puhta õpetuse põhjal, sellel polnud lootust igavesele elule. Kui mõned luterlikud vaimulikud püüdsid selle vastu vaielda, väites, et ka teistel kristlastel võiks olla loootust pääsmele, siis sõnaste vastu tarvitati võigivalda. Kahele seenuguselle Königsbergi jutlustajale teatati, et nemad kui "rõvedad messelukid, kui puhta õpetuse rüvetajad, kui uue aaaarlikubabüloonliku-hermofrodiitse sekti alustajad, kui need, kes reetsid nende poolt vande alusel vastu võetud Augsburgi usutunnistuse, kui Jumala reetjad ja antud vande rikkujad, ei maeta kord pühitsetud mulda, vaid kaevatakse sobiku kui lojused". Kui kuurvürst Friedrich Wilhelm hakkas seosima reformeeritud kirikut, siis Berliini gümnaasiumi rektor oma jutluses 1657.a. väitis: "Nes pole luterlane, see olgu Kremeetud". Kui kuurvürst tahtis 1663.aastal kokku kutsuda luteri ja reformeeritud kiriku esindajaid leppimisele, siis Berliini ühe kiriku abiõpetaja, meile tuntud kirikulaulude autor, Paul Gerhard ütles, et tema võiks küll oletada, et reformeeritud kirikus liikmete seas leidub kristlasi, kuid sellega ta kunagi ei nõustu, et nad iseendast kõik oleksid kristlased ja sellega tema vennad.[52] Vaidlused õpetuspunktide pärast ei jäänud sinult usuteaduslikku kirjandusse, vaid viidi laialisse, kõigi kõrvade ette. Sõna polnud enam kirutuseks, õpetuseks ja kasvatuseks, vaid skolastilisseks polemikaks õpetuslausete pärast. See mõjus kahjulikult usuelule, sulges usuelu allikad ja juhtis teoloogilise mõtlemise viljatutele aladele.[53]

Kõikvõimas luterlik dogma oli oma piiseri pannud ka teaduslikule uurimisele ja ülikoolide tegevusele. Tähtsaim õppesime ülikoolis oli dogmaatika, mõnes ülikoolis puudus isegi piibli ülesegees. Teistest distsipliinidest esitati ainukesi arstiteadust enamvähem teaduslikult, muud ained olid täiesti allutatud teoloogia kontrolli alla, näiteks ajalugu õpetati Taaniel raamatu 7.ptk.sõnumi kohaselt. Formaalne ja skolastiline õpetamine viis

---

52. Gottner, Nemetskaja literatura XVIII beka. Tsit.teose järgi, lk.548.
53. Gertsig, Istorija khristianskoi tserkvi II (A.P. Lopuhhin).

teooria ja praktika, õpetuse ja elu eraldumisele. Õppejõudude ja üliõpilaste elu oli kõlbeliselt madal. Üliõpilaste seas oli levinenud joomine, omavahelised kaklused, linnade terroriseerimine, varguse d (mida võeti ette naljategemistena "promoviren" 'laiutamine') ja kõlblusetus, mis olla olnud sarnane palgasõdurite kõlblusetusele. Samast ajast peale põhvenevadki üliõpilaste korporatsioonides kehtivad tavad, nii "rebaste" ekspluateerimine, joomakombed jne.[54]

b) Võitluses dogmatismi paatunud ortodoksia vastu astus uus usulise uuenemise pietism, rõhutades puhta õpetuse asemel puhast elu ning tahtis inimest juhtida skolastilise probleemika juurest südame uuendamise, tegeliku vagaduse ja tõelise usuelu juurde.

Nagu eelmises peatükis mainisime, jäi M.Lutheri poolt alustatud reformatsioon poolele teele ja ei annud loodetud tagajärgi. Nõnda pietism jõukas XVI sajandil lõpetamata jäänud reformatsiooni.

Pietism oli kõigepealt suunatud tõsisema hardduse ja kõrgema elumoraali taotlemisele. Oma ajaloolise ülesande täitmiseks võttis pietism, kui usuline liikumine, tarvitusele usulised vahendid. Kui luterlik reformatsioon oli toonitanud koguduse tähtsust päästevahendina, siis pietism otsustavalt nõgi päästevõimalust indiviidi usulises elamuses, ta isiklikus pöördumises. Igaüks, kes soab oma õigeaegseks kõrgema kõlbelise elu, kristliku vagaduse ja lunastuse saavutamise, peab tunnetama kõsoleva maailma laduvust, tühjust ja patusust ning otsustavalt pöörduma maailmast. Kuid see otsustamine ei või toimuda ainult mõistuslike kalkulatsioonide põhjal tehtud tahteaktina, vaid selle eel peab käima ennast patuseks tunnistamise isiklik elamus, mis haarab ka tundeelasid. Läbi kestva patukahetsuse võitluse (patukahetluse) jõutakse vast meeleparandamisele ja pöördumisele. Viimasega ühesageelt elatakse läbi n.n "armulõimurre", mis on usuline murrang, sügav tundeline elamus, ilma milleta on võimatu elada tõelist kristlikku elu; see elamus on õieti õige kristlase, uue inimese tunnus, on uuesünd, mis jääb ka edaspidi pietistliku õpetuse alusvaraks. Kuigi terve pöördumise akt toimub inimese va-

---

54. Oehninger, Kristi koguduse ajalugu, lk.543.
Vseemirnaja istorija po noveišim sotšinenijam III. Izdanie A.A.Kaspari s.-P-b., 1903. (= Vsemirnaja istorija Kaspari III).

ba tahte alusel, otsusel, on tema tõeliseks aluseks ikkagi Jumala mõistmatu arm, mis jumaliku ettehoolduse (providentsi) kaudu lähtistab inimesele Kristuse lunastuse tõe. Kui tõsiluterluse põhiliseks tunnuseks oli õige ja puhta õpetuse omaks võtmine, siis pietist seadis oma eesmärgiks praktilise vagaduse ("praxis pietatis"). Maailmale ja sõjale vaatas pietist ainult kui kõrvalhäirivale patule, mida üldsus tunnistab patuks, vaid ka kõigile, mis näib olevat patt. Viimaste seas oli teater, tants, kaardimäng, suitsetamine, ilmaliku kirjanduse lugemine, mitte-kasutatavad ajaviited, otstarbetu jalutamine jne. Vastandina luterlusele kehtiva ristiinimese vabadusele, sisaldas pietism askeetilisi jooni, milles oldi jõrjekindel ja jõrelandmatu. Pietisti vaga elu seisnes Jumala kartuses, maailma salgamises, ristikandmises ja Kristuse jõrgimises. Nimi "pietism" tähendab "vagatsus", sellega "pietist" 'vagatseja'. See nimetus anti siingi pilkenimena, algusest kõikidele tõsisemat usuelu ja usulisi elamusi taotlejale, siis omaid sellele nimetuse Saksamaa esimesed praktilise vaguduse poole püüdjad - Halle pietistid, hiljem iseloomustati pietistlikuna iga harduslikku liikumist kristluses.

Pietism algas XVII sajandi esimesel poolel Hollandis; Saksamaal oli ta luteri kirikus valitsevaks vooluks 1690. kuni 1720. aastani. Saksamaa pietismi jagatakse kolme arenemisjõrku: 1) Spenerist alustatud pietism, 2) Halle pietism ja 3) herrnhuutlus. Peale nende esines veel radikaalne ehk separatistlik pietism.

c) Pietistliku usuliikumise juuri leiame juba müstikute juurest. Käsitades luterlikku reformatsiooni nõgine, et M.Luther, asudes uuendajana teele, oli samuti haaratud müstikute ideedest. K.Kaups ütleb: "Pietism on jõelle müstika, kuid mitte enam maailmast loobuv, vaid maailma teeniv, mitte passiivne, vaid aktiivne, tegev müstika. Hüüd on sügav tung, mitte nii otse Jumalasse, kui talle haavadesse. Kolgata ohver omab erakordset mõju ja väärtust."[55]

Pietismi mõjustanud müstikutest nimetame K a s p e r S c h w e n k f e l d'i, keda M.Luther oli lasknud saata maalt välja, sest esimene pidas M.Lutheri vasteid õhtusöömaja küsimuses liig materialistlikeks. Schwenkfeld seadis sisemise ilmutuse kõrgemale kirjatähest ning õpetas, et

---

55. K.Kaups, Igaüks oma laevaga, Tallinn 1934, lk. 86. (Edaspidi: Kaups, Igaüks oma laevaga).

välise nähtava kiriku asemele peab tulema sisemine müstiline kirik, mille liikmeiks saavad ainult need, kes on andunud isiklikult Jumalale. Sakramente peab asendama Jumala armule põhjanev usuelu. Ta tõstis kõrgele Kristuse au ja asutas väikesi koguduslikke koondisi, n.n. "Kristuse au tunnistajaid", kus harrastati põhalikus vaikuses Kristuse au teenimist.[56]

Samuti leiduvad <u>S e b a s t i a n F r a n c k'i</u> (1499-1542/43) juures mõningaid ideid, mis võisid mõjutada pietismi. Franck eitab kirjasõna tähtsust usuelus ning õpetab, et päkakiri on inimeses asuva sisemise vaimu vari. Tähtis on "sisemine sõna", mis on antud igale inimesele ja mida igaüks peab otsima ja leidma oma südames. Kes on leidnud selle sõna, sel on armastuse kaudu sisseminе ühendus Jumalaga ja elab Jumala tahte kohaselt; ta on tõeline kristlane ja päkak, ka siis, kui ta poleks kunagi kuulnud Jumala nime. Oma vaadetes kaldub ta panteismi poole. Koguduse otstarbet ta ei mõista ja teeb ettaheitеid lutеrlastele, et need laseval inimesi uinuda Kristuse teenetel, ning anabaptistidele väiklaste tähenärimiste ja sallimatuse pärast. Ise jääb üksiklaseks ega leia rahuldust üheski koguduses. Usulist sallimatust ja teiste vaenamist käsitab ta kui kurjategu.[57]

Müstik <u>V a l e n t i n W e i g e l</u> (+1588) õpetas, et inimene kui loodu elab ühesegi Jumala sees ja ka iseenda sees, selle eest aeab hea ja kurja vahel, on kistud kaheks ja kannab endas oma Kristust ja oma Aadamat. Kristus inimeses on aga inimese isiksuse surmamine, oma tehtest loobumine. Weigel suhtub eitavalt igasse usutunnistusse, sest need olla inimeste töö ja surnud kirjatäht. Tõeline ja vajalik on ainult elu ja jumalaarmastus, mis võib areneda igas usukonnas, ka väljaspool kristlust.[58]

Müstika jõudis kõrgeimale tasemele <u>J a k o b B ö h m e</u> (1575-1624) õpetuses. Viimane, lihtne käsitööline - kingsepp, pani oma 28 teosega aluse hilisemale saksa mõtteteadusele, sest tema usulis-filosoofilisel ja naturfilosoofilisel alusteemil põhjaneb saksa romantism ning G.W.F.Hegeli (1770-1831) ja F.W.Schelling (1775-1854) mõtteteadus. J.Böhme on avaldanud mõju ka pietismile.

---

56. Võsu, Kristluse ajalugu III, lk. 115; Tennemann, Ekstaas ja müstika, lk.216.
57. Windelband, Istorija novoi filosofii I. str.84-85.
57. Windelband, Istorija novoi filosofii I, " 85-87. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 132 K.; Tennemann, Ekstaas ja müstika, lk. 215-216; Võsu, Kristluse ajalugu III, lk. 114-115.

Juba noormehena hakkas J.Böhme paluma Püha Vaimuga tihtnisse põrast. Tema igatsus tõitus, kui oli rõndkõsitõõline, millal ta omas erakordse elamuse, mis tõi ta nõdalaks ajaks erilise rahu ja Jumala ligioleku tundega. Elamus kordus, kui ta oli 25-aastane. Nüüd avanes temale looduse sügavamaid saladusi. Ta oli ikka vaevelnud kahtluste ja murede all, nüüd kadusid need kõik. Ilmutuses saadud mõtete põhjal ta kirjutab raamatu: "Aurora oder die Morgenröhte im Aufgang, d.i. die Wurzel oder Mutter der Philosophie, Astrologie und Theologie aus rechtem Grunde, oder Beschreibung der Natur" (1611). Et teoses teodud vaated polnud kooskõlas dogmaatilise luterlusega, siis keelati temale edaspidine raamatute kirjutamine. Ta vaikis seitse aastat, kuid ei ise ei jõudnud enam vastu panna püha Vaimu kõsule ja algas uuesti oma ilmutuste avaldamistega. Ta ise ütleb oma teoste kohta: "See ei ole minu mõistuse ega tarkuse töö, vaid ime, milles Jumal tahab ilmutada suuri asju, kuna minu mõistus vaatab ainult pealt ja imetleb."59

J.Böhme terve mõtteviku läbib protest teaduse vastu. Tõde antakse ainuõigi ilmutuses; seda ilmutust ei tunne sellele maailma tarkus ega kunst. Vanaaeduse patriarhid, Jeesuse apostlid olid kõik ilmutuse kandjad, kuid selleks pole saanud õpetatud preestrid. Vaesele põlatud mungale Lutherile anti murda teadlaste võim, kuid tema jõglased muutusid jällo õpetatud preestriteks. On saabunud uus ilmutuste aeg, juba helgib koidukuma.

Kui naturfilosoof oma ta panteistlikke vaateid. Kõikjal elab Jumal. "Kogu inimese vaimu valitsemise alla kuulub tõeõiguslikult terve ihu ja nagu vaim tõidab terve ihu, nii tõidab Püha Vaim terve loodust. Ta on looduse süda." Looduses ilmneb Jumala kuuma armastuse tahe ja ta tumeda viha tahe. Böhme püüab leida vastust paju olemasolu probleemile. Ta mõtleb, et Jumal eisendab endas ühesugusit nii headust kui ka kurjust, sest "midagi pole looduses, mis samasugusit poleks hea ja poleks kuri." Nii on tulge ühesugusit elu ja hõving, soojus ja hõvitav kuumus. Ükspõnis vastandite kaudu on võimalik Jumala endaavaldus. Kui oleks ainult valgus või siis pimedus, poleks valgust ega pimedust, sest ainult mõnde vastandlikkuses avaldub valgus ja pimedus. Samuti Jumala armastus ei saaks avalikuks, kui ei avalduks tema viha ja tema igavene valgus ei saaks avalikuks, kui temas /o/X endas poleks olemas pimedust. Siin Böhme juures

---

59. Tennemann, Ekstaas ja müstika, lk. 216-217.
Vindelband, Istorija novoi filosofii I., lk. 87-90.
59. Oehninger, Müstikoguduse ajalugu, lk.341-342.

esineb juba dialektikm. Jõudes väiteni, et patt eksisteerib selle tõttu, et ka Jumalas on kurjus, seab Böhme üles uue probleemina patust vabanemise võimalusest. Ta tõis veendumist tõendab, et maailm on pahelise ja põhjalikult rikutud, selleparast seisneb vooruse selle maailma tingimatus eitamises. Inimene peab vihkama maailma ja oma isiklikku tahet, kuid esmajoones oma mina. Ise enese peab andma enenast täielikult Jumalale ja tahtlikult ning südikalt kandma oma risti. Siis jumaliku ilmutuste kaudu ja Jumalale andunud inimestes elava headusele summatud tungi kaudu tehakse lõpp sellele rikutud maailmale. Kaob asjade materiaalne olemus ning algab nähtamatu maailma aeg, mis nüüd saab nähtavaks. On kaks: taevas ja põrgu - need igaveseid vastandid, milledele pandi alus Luteseferi patulangemises. Viha kuningriik on sama igavene kui armastuse kuningriik.[60]

On ilmne kooskõla müstikute tähtsamate vasadete ning pietistide õpetuslausete vahel, kuigi eelmeste juures on mõndagi, mis jääb vastuvõtmatuks, mis on isegi väljaspoole kristluse piire ulatuv.

Arvestades müstikute usulis-filosoofilise suuna suurt hoaravust on vastuvaidlematu selle otsene mõju igale üksikule filosoofiliselt mõtlejale, sellega ka pietistile. Ühine on rikutud patuse maailma eitamine ja protest selle maailma kultuuri, teaduse ja ka usuteaduse vastu. Samaegselt eitunnistata kuubki kirikuprimaati, veid eelistavad koguduslikke koondisi, kusjuures müstikud on siin kategoorilisemad, kirriklikud pietistid jõuvad küll ühenduse luteri kirikuga, kuid peavad tähtsamaks omavahelisi vagade rakukesi ("Collegium pietatis"). Sisemist sõna eelistatakse välisele, seda küll vähem pietistide juures. Usuteele asumiseks on nõutav sisemine elamus, ilmutus, usuline surrang, mis teostub Jumala Vaimu tegevusena. Kristlik elu kulgeb Kristuses ja Kristusega, milles seisnebki suremine maailmale. Siingi on pietistid rohkem aegliikumad, kui nemadja kristeotsentrilisemad, müstikud aga spekulatiivsemad, tõeliselt fantaseerijad ja teotsentrilisemad.

Müstikute mõju ei piirdu ainult pietismiga, nende vasted elavad edasi samuti tänapäeva kristlikes vooludes, nida kinnitab ka K.Kaups: "Nietiusu müstika jätkub peale usupuhastuse pietismis, vennaste koguduses, suurtes Ärkamis- ja Ühenduslikkumistes eelmisel ja viimasel aastasajal. Meie

---

60. Vindelband, Istorija novoi filosofii I, lk. 90-101; Tennmann, Õpetaja ja müstika, lk. 217-219.

päevil leiab ta pinda pühitsus- ja vaimuristimisliikumises... või areneb otsesihis ja on siis piiblivagunduse ja tema pühitsuslik tõukejõud".[61]

d) Peatume veel pietismi eellilikumiste juures. Pietismi sugemeid leidus juba hussiitide, eriti nende järglaste Böömi ja Määrri vendade juures, keda iseloomustab lihtne eluviis, vaga ja kõlbeline elu ning hoidumine kõigest, mis näib olevat maailmast. Eriti ligidale pietismile astus vendade piiskop Amos Comenius (1592-1670), kes kinnitas, et usuelus on tähtsaim südav ja siiras isiklik usk Jumalasse. Ta suhtles Hollandi pietistidega ja tunnistas omaks nende põhimõtte, et iga tõeline kristlane peab elama läbi oma südames reformatsiooni.[62] Samu pietistlikke õpetusjooni leiame veel rohkemgi armbaptistide juures.

XVII sajandi esimesel poolel puritaanluse ja independentismi kujul. Eriti olid need nähtavad George Fox'i (1624-1691) poolt alustatud kveekerite liikumises, kus mitte välimine kirjasõna ja ka mitte õpetuslause, vaid sisemine Kristus ja sisemine valgustus olid domineerivaks.[63]

Katoliku kirikus harrastati sarnaseid vaateid jansenistlikus voolus. Selle voolu alustaja piiskop Cornelius Jansen (+1638) astus välja jesuiitliku moraali vastu ja nõudis tegelikku vagadust.[64]

Kalvinistliku kirikuõpetuse ja jansenistliku vagaduse taustal arenes Hollandis kohalik pietism, seda aastat 50 enne pietismi tekkimist Saksamaal. Pind oli siin juba ette valmistatud mennoniitide ja arminiaanlaste poolt. J. Böhme mõjud on siin märgatavad, eriti kohalikule pietistile, anonüümsele müstikule, keda tuntakse Angelus Silesiuse pseudonüümi all (1624-1677). Viimane oli muide produktiivne kirikulaulude luuletaja, kelle loomingust on eestikeelses kirikulauluraamatus laule. ("Nu jõud, sind tahan armastada", "Arm, kes sa mind oled loonud", "Nu järel, hüüab Jeesuke" jm.). Hiljem Angelus Silesius pöördus protestantismis ja astus katoliku usku. Tema tähtsus on siiski suur Hollandi pietismile ja, oma laulude kaudu, ka luteri kirikule.

---

61. Kaups, Igaüks oma laevaga, lk.22-23.
62. František Kožík, Skorbnaja i geroičeskaja žizn J.A. Komenskago, Praga, 1958 = Kožik, Skorbnaja i geroičeskaja žizn J.A.Komenskago.
63. Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk.221-222.
64. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte, § 155, a,b.
65. Sealsamas, § 153, n.; Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk. 218; O.Bild, Kirikulugu, Uusaeg. Tartu 1940. /loengute konspekt/ lk.15,60 (Edaspidi: Bild, Kirikulugu, Uusaeg).

Hollandi pietismi õieti alustas endine jesuiit Jean de Labadie (1610-1674), kes astus välja katoliku kirikust ja asutas iseseisva koguduse. Sealsed pietistlikud mõjutused jõudsid alguses Lõuna-Saksa reformeeritud kogudustesse ning kandusid seejärel edasi luteri kirikusse.[65]

2. Pietismi sissetung Saksamaa luteri kirikusse

a) Saksamaa kirieklikule pietismile pani aluse Philipp Jakob Spener (1635-1705). Teda nimetatakse pietismi isaks. Ta sündis usklikus perekonnas Rappoltsweiseris Elsassis. Kodu kodus leidus kristliku mõtleja Johann Arndt'i (+1621) teos "Vier Bücher vom wahren Christentum" (1605-1609) ja presbüterlaste vaimuliku kirjaniku Richard Baxter'i (1615-1691) teoseid, mida hoolega loeti. Kolmeteistkümneaastasel poisil oli mingi usuline elamus seoses ta mistiema, kohaliku valitseva krahvi tütre, surmaga. Noorena astus Strassburgi ülikooli, kus õppis usuteadust, keeleteadust, ajalugu ja mõtteteadust. Pärast ülikooli lõpetamist magistrina läks ta 1663.aastal edasi õppima Genfi ülikooli, kus tutvus Jean de Labadie'ga ning oli huvatud selle õpetusest. Selle järele oli abiõpetajaks Strassburgis; seejärel siirdus ta 1666.aastal Frankfurti Maini ääre ülemõpetajaks. Siin alguski ta tegevus kiriku puudustte paljastamises ja tõsise usuelu uuendamises.

Üldist tähelepanu tõmbas ta endale 1669.aastal jutlusega variseridest Matteuse evangeeliumi 5 pt.20.s. põhjal. Jutluses ründas ta õgedalt luteri kirikus valitsevat variseerlikkust. Kogudus jagunes kaheks - osa asus tema vastu, teine osa aga leidsid ennast ning hakkasid püüma sügavama usuelu poole. Spener kogus viiraseid enda juurde erakoosviibimistele, kus vabalt palvetati, loeti vaimulikku kirjandust, arutati kuuldud jutlusi. Need erakoosolekud (konventiklid) alustati 1670.aastal ja on tuntud "Collegia pietatis'e" ('vagad koosolekud') nime all. Siiljem koosolekud laienesid, sinna kogunes isikuid mitmest seisusest ja elumaast, nii mehi kui naisi. Aastal 1688 lõpetati koosolekud erakorteris ja viidi kirikusse, kus muutusid piiblitundideks.

Teine tähtis tähtpäev pietismi ajaloos on 1675.aasta, millal Spener kirjutas "Pia desideria" ('vagad soovid'). Teose alapealkirjaks oli: "ehk südamlik tung Jumala meelepärase paranduse järele evangeelses kirikus koos mõne kristliku paranduse ettepanekuga". Viiraseid ettepanekuid oli kuus: 1) Intensiivsemalt levitada jumalasõna, selleks korraldada erakoosolekuid (konventik-

leid), mida Spener nimetas M.Lutheri järgi "ecclesiolae in ecclesia" ('koguduse kogudustes'). 2) Tunnustada "vaimulikku preesterlussust", mis on antud kõikidele, selleks kasutada rohkem viimaseid kirikuõpetajate abilisena, eriti hingehoidlamistöös. 3) Usuline pole kristluses tunnetus, vaid usuelu, sest kristlus pole teadmine vaid tegu. 4. Usulistes lahkhelides puhul tuleb näidata õiget armastuskülmast suhtumist; pole tarviz poleemikat, et teist veenda, vaid palveid, et teda parendada. 5) On vaja reformeerida usuteaduse õpetamine; usuteadus peab olema praktiline tegevus, mille eesmärgiks olgu jumalakeskse elu harrastamine. 6) Jutlused ärgu olgu retoorilised, vaid ülesehitavad; nad peavad sisaldama tõsiasja, et õige kristlus koosneb ainult uutest inimestest, kelle hingeks on usk ja eluviljaks - usutegu.

Speneri postulaadid tekitasid tugevat opositsiooni. Teda süüdistati heterluses, teda kuulati üle, ta teoste peale pandi eeltsensuur. Spener kaitses ennast süüdimlt, kirjutas kaitsekirja, kus tsiteeris M.Lutherit, Ph.Melanchtoni jt. Kuigi teda kutsuti 1686.a. Dresdeni Saksi kuurvürsti hoovkonda jutlustajaks, pidi ta sealt 1691.a. lahkuma, sest oli arvustanud hoovkonna ebamoraalset elu. Ta läheb nüüd Berliini Nikolai kiriku õpetajaks.

Berliinis tõmbus Spener tagasi avalikust tegevusest ja pühendas ennast õkumeenile oma kogudusele. Spenerit ei saa nimetada pietistliku usulikumise juhiks, vaid pigem selle alustajaks. Ta tuli, viskas seemne mulda ja pöeti tas hüüdsõna "vagaduse harjutamisest" (Übung der Gottseligkeit), tulid teised, kes niisutasid mulda ja hiljem ka lõikasid vilja.

Spener käsitas ka eskatoloogilisi küsimusi ning tõstatas välja oksemi viimseaja sündmuste kohta, mis on omaks võetud vabakirikliikes kogudustes ja liikumistes.

Ph.J.Spener suri 1705.aastal. Ta surivi kohaselt pandi ta valgele surmarõõs valgesse pauskirki; oma surmaeelsetes sõnades oli ta avaldanud veenet, et nähtav Kristuse kogudus saamub ikka üleepoole paremaks muutmise teel.[66]

---

66. Mousi, Kompendium der Kirchengeschichte § 170, d.f.g. i.j.; Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.16-19; R.Võsu, Kristluse ajalugu IV. Evangelism. Eksamiküsimused usuteaduslikel kursustel 1980./Käsikirja alusel/.lk.42-45. (Edaspidi: Võsu, Kristluse ajalugu IV); Gehringer, Kristikoguduse ajalugu, lk. 346-350; Gertsog, Istorija Hristianskoi tserkvi II, lk.1088-1089.

b) Pietismi tegelikuks teostajaks ja hallepietismi alustajaks sai August Hermann Francke (1663-1727).

A.H.Francke sündis Lüübekis juristi pojana. Kodus sai ta vaga ema käest usulise kasvatuse. Ta palvetas päevalt ja luges pühakirja, seda poisikesepõlves juba algkeeles - kreeka ja heebrea keeles. Kõrgema hariduse omandas Erfurdi ja Kieli ülikoolides, ning aasta 1685.a. õppejõuna Leipzigi Ülikooli juurde. Seal tutvus ta Ph. J.Speneri õpetusega ja sai sellest tulisteks pooldajaks ning koos kahe teise magistriga P.Anton'i ja K.Schade'ga hakkasid 1686.a. pidama omavahelisi koosolekuid pühakirja- ja põhjalikumaks uurimiseks, nn. "Collegia philobiblika" ('piibliarmastajate koosolek'). Varsti kogunesid nendesse koosolekutesse rohkesti üliõpilasi ja linnakodanikke.

Järgmisel 1687.a. toimus Francke juures põhilisem usuline pöörre. Ta pidi Lüneburgis jutlustama Johannese evangeeliumi 20.ptk.31.salmi põhjal usust Jeesusse kui Jumala Poja sisse, kellle kaudu omatakse elu. Valmistades kõnet selgus temale ta enda poolik usuelu. Ta veendus, et temal endalgi puudub see usk, mida peab teistele pakkuma. Tekkisid kahtlused, isegi Jumala olemasolusse ja pühakirja autoriteeti. Aadus kõik lootus Jumalale, kuid niipalju siiski veel jatkus sisemist jõudu, et laskuda põlvili ja palvetada. Seda ta tegigi. See oli raske palve, püüd valati välja kõik kahtlused ja puudused. See oli kestev palve, kuid sellles eemaldusid korraga need kahtlused ning teda vallutas tervet olemust haarav rõõmutunne. Ta meenutab: "Kui lõksin palvele, ei uskunud ma Jumala olemasolu, kui aga tõusin, oleks võinud ilma kartuse ja kahtluseta seda kinnitada kas või oma verega."[67] Nagatud põhjalik pöörduminе andis ta elule uue suuna ja täitis ta uue võega, mis avaldus nüüd tõe tagajärgedes. Collegia philobiblika osavõtjate arv üha kasvas. Need muutusid kristuslikeks koosolekuteks. Evangelisatsiooni kõrvale said samuti ta eksegeetilised loengud ülikoolis, mida ta nüüdsest peale hakkas pidama saksa keeles. Francke saavutas rahva ja üliõpilaste keskel suure populaarsuse, mis tegi rahutuks ta kolleege ülikoolis.

---

67. August Hermann Francke, Usu ja armastuse kangelane, Evangeeliumi Kristlane 1967.a. lk.101 (Edaspidi: August Hermann Francke, Usu ja armastuse kangelane); Oehninger, Kristiteguduse ajalugu, lk.380.

Linna võimud hakkasid ta peale vaatama viltu ning viimaks saatsid ta linnast välja koos osa pooldajatega. Francke tõstas siis abiõpetajana Erfurtis, kuid ka sealgi sai tema õratust tõ Üliõpilaste ja laiemate hulkade seas komistuseks võimudele ning "pietistliku segaduse tekitavate lahkõpetuste levitaja" pidi 24 tunni jooksul lahkuma linnast koos 34 üliõpilasega.

Samal ajal asutati Halle linnas ülikool, mille kantsleriks sai kuulsa Speneri vaadete pooldaja. Selle vastutulekul võeti ülikooli õppejõudude hulka peamiselt pietistlikult meelestatud teadlasi, nende seas A.H. Francke, kes õpetas ülikoolis alates 1691.aastast idamaa keeli ja 1698.aastast - usuteadust. Halle ülikool sai järjest laieneva pietistliku usulisuumise keskuseks. Õppetöös ja kasvatuses valitses tugev usulise suund. Francke isiklikult nõudis oma üliõpilastelt sama põhjalikku pühendumist, nagu ta ise oli kogenud. Francke eluajal omandasid "alles usuteaduslikku hariduse üle 6000 usuteadlase, nendest oli suur enamus tõsi usklikke, kes asudes tõõle kirikuõpetajatena, kodujutlustajatena, kodu- või kooliõpetajatena, said pietismi edustajateks ja levitajateks kus nad iialeo tõõtasid. Halleiaste tõttu sai uus usulisuumise nimetuse - halle-pietism.

Linnas A.H.Francke alustas hoolekande tööd ja pani sellega aluse sisemisjoni tõõle. Aastal 1695 leidis ta oma korjanduskarbist 4 taalrit kellegi lõsknise annetusena. Ta kirjutab sellest: "Kui võtsin need taalrid, siis ütlesin tõelise rõõmuga: 'See on aus kapital, sellega võib korda saata mõndagi head; asutan vaeslaste kooli'". Järgmisel aastal asutati peale kooli vaestelastekodu ja pedagoogium. Hiljem järgnesid mitmed muud koolid, raamatukauplused, trükikoda, apteek ja 1710.a. piibli välja. Need ettevõtted moodustasid koos "Francke vaestekasutuse"("Waisenanstalt") mis asusid mitmes hoones 18 hektarilisel maa-alal. Rõhutame siin veel Francke poolt alustatud koolitööd. Ta rajas selleks mitmed õppeasutused, kus õpetamine toimus uute progressiivsete õppemeetodite järgi. Pietistide pedagoogilised võimed ja nende õppeviis leidis suurt hindamist. Laialdane ja edukas oli ka välismisjoni tegevus. Aastal 1705 alustati sellega Ida Indias tamuulirahva seas, kus on tõõtanud ca 60 misjonäri.

Kui A.H.Francke suri 1727.aastal, siis oli ta asutuste 12 koolis umbes 2200 last, vaestekodudes - 134 last, tõõtas 183 õpetajat ja tasuta sõõki sai 250 üliõpilast. Francke surma järele asus asutusi juhtima ta

võimsas J.A.Freylinghausen, kes muide on tuntud pietistliku laulude loojana. Nende laulude rõõmsameelsed viisid olid osaliselt laenatud rahvalauludest.[68]

c) Pietismi <u>peamine väärtus</u> seisnes selles, et ta asetas isikliku pöördumise usukogemuste keskseks punktiks. Isikliku pöördumise (uussünni) nõue oli pietismi vastastele, kes seda kogemust ise ei omanud, tõiesti vastuvõtmatu ja sellel alal poetigi vihaseimaid lahinguid pietismi vastu. Usulist murrangut kogenu inimene võis ükskõik elada tõelist vaga elu, mis seisnes maailma kiusatuste eest põgenemises ja hoidumises tegudest, mis nõivad olevat patt. Viimaste seas olid ka nn. vabapealsed asjad (adiophora), mida luteriusu vaimulikke enamus ei pidanud keelatuks. See oli teiseks pietismi vastu võitlemise põhjuseks.

Pietismis esines veel juba reformatsiooni poolt püstitatud võide üldisest preestriametist. Seda hallepietism praktiliselt ei tunnustanud ning vaimulikkuduma ja jutlustajatena esinesid ikka õpetatud usuteadlased, kuid see põhimõte viidi läbi pietismi radikaalsetes ja separatistlikes vooludes.

Piibli levitamine ja selgitamine oli kõikidel pietistidel tähtsaim tegevus. Usuteaduselegi aga ei omistanud nad erilist tähtsust, kuna nende vaadete järgi omatakse usulisi teadmisi sisemise vaimutegevuse kaudu. Pietistid ei samastanud ristimist uussünniga, eitasid sakramentide tähtsust elu pühitsemisele ja harrastasid eskatoloogilisi ootusi, eriti tähtsuse osas nõil õpetus rahuriigist.

Jutlus muutus pietistide juures elulisemaks, soojemaks, loomulikumaks ja pildirikkamaks. Suurt rõhku pandi vaimulikule kirjandusele, eriti usulisele ülesehitavale rahvakirjandusele. Kirikulaulud said uue sisu, sõnastuse ja viisi. Lauludes on keskse kohal Jeesuse nime ülistamine, ta kannatuste kirjeldamine, samuti

---

68. Sild, Kirikulugu. Uusaeg. Lk.19-24; Võsu, Aristluse ajalugu IV, lk.44-45; Gehninger, Mistikeguduse ajalugu Lk. 350-357; August Hermann Francke, Usu ja armastuse kangelane, lk.100-107; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.23-24.

pöördumisele kutsuvad ja usuelu ülistavad laulud. Vaimulik muusika sammus tõusuteel tänu pietismist mõjustatud G.F.Händel'i (1685 - 1759) ja J.S.Bach'i (1685-1750) loomingule.

Kirikupoliitikas püsti tasid pietistid usuesilivuse põhimõtte, väljudes seisukohast, et nähtavad kirikud kaovad, kuid nähtamatu jumalariik on jäädav. Koningaid teeneid on pietismil jumalateenistuse lihtsustamisel, liturgia osatähtsus vähenes jutluse arvel. Kirikus algas Speneri ettevõttel 1666.a. loeripidamine ning Francke algatusel väliskomisjon - mõlemad esmakordselt luterikiriku raames. Kuid pietism ei suutnud luteri kirikut üldiselt uuendada, sest ta oli ikkagi tõõtanud kiriku äärealil, ning kiriku juhtiv keskus oli jäänud endiseks. Pietism oli üldiselt levinud vaimulike, aadeli ja kõrgemate ametnike seas, kuna lihtkodanikud ja talurahvas jäi sellest peaaegu puudutamata. Sellest kõigist oligi tingitud kirikliku Hallepietismi kiire loojang.

Suur tähtsus on pietismil rahvahariduse tõstmisel Saksamaal ning sisemisjoni, s.o. vaeslaste- ja haigete hoolekande tõõ alustamisel. Luteri kiriku sisemisjon algab õieti A.H.Francke'st.[69]

Kirikuajaloolane J.J.Herzog ütleb kokkuvõtlikult: "Pietism oli avaldanud soodsat mõju Saksamaa usuelule. Halle ülikoolist olid levinenud üle maa õnnistused. Pärast reformatsiooni pole olnud kunagi nii palju tõsiuskliikle hingekarjaseid ja usust haaratud ilmalikke inimesi, kui XVIII sajandi esimese poole lõpul. Paljudes võõrmaja- ja krahvimajades olid kodused jumalateenistused ja palvetunnid harilikud nähtused."[70]

3. Pietismi jätkuv mõju usulisele arengule.

a) Hallepietism jäi ühendusse luteri kirikuga ega kaldunud kõrvale Augsburgi usutunnistuse punktidest. Hallepietismi korval oli teisi pietistlikke usuvoole, milledest mõned olid veel kiriklikumad, teised aga asusid sellest vasemal.

---

69. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.47-49; Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.36-42.
70. Hertzog, Istorija hristianskoi tserkvi II.

Tähtsaim kirikliku st pietismi vooludest oli Württembergi pietism, kus puudus isikliku pöördumise nõue, kuigi pandi suurt rõhku südamevagadusele. Suhe teaduse ja usuteaduse vahel oli sõbralikum, selle tõttu oli suurem ka pietismi mõju usuteadlaste seas. Viimastest tähtsaim oli Johann Albrecht Bengel (1682-1752), kes oligi silmapaistvam Württembergi pietismi esindaja. Muide ta oli hallepietismi veendunud vastane. Ta pani aluse omalaadilisele piiblisele tamisele (biblitsismile), millega hakati nägema piiblis Jumala kava meie ja tuleviku suhtes. Selle alusel määras Bengel tuhandeaastase rahuriigi alguse 1836. aastale. Württembergis hakati nimetama pietistlike erakoosolekuid tundideks ("Stunden"), millinne nimetus hiljem kandus üle ühele Venemaa ususeltsile (Stundist8).71

Pietismi vasaku tiiva moodustasid radikaalsed ehk separatistlikud pietistid. Nende õpetus erines märgatavalt luteri kiriku õpetusest ja osa neist lahkuski kirikust, nimetades seda Babeliks. Radikaalsetel pietistidel puudus ühtlane õpetus, siin esines mitmesuguseid müstilisi õpetusjooni, teosoofilisi elemente, asketismi, isegi rasuside vaimu inspiratsiooni eri rõhutamist jne. Moodustati ühesikuid kogudusi, kus esinesid prohvetid ja naisprohvetid, tulid nähtavale vaimumõõdud ja teod, kõmeldi võõrkeeli jne. Need liikumised levisid Saksamaal, Inglismaal, Hollandis, ja Prantsusmaal. Nimetamisväärne on n.n. kamisaaride usuliikumine Prantsusmaal Cevenne mägedes, kus 1679-1712.aasta vahel esines meeletega rõõkimine.72

Radikaalsete pietistide tähtsamate tegelaste seas nimetame kolme: Gottfried Arnold'i (1666-1714). Johann Konrad Dippel'i (1673-1734) ja Gerhard Tersteegen'it (1697-1769). G.Arnoldi juures on märgata müstilisi J.Böhme mõjusid, mida võib leida Arnoldi kahes kuulsas teoses. Oma tõega "Salmene arvastus ehk esimeste kristlaste tõeline kujutus oma usu ja elu poolest" sai ta ajaloo doktori nimetuse ja professuuri ülikoolis. Teine teos: "Ürupoolt tu kiriku- ja heteesi te ajalugu" (1699-1700) käsitab kristluse ajalugu uuest vaatepunktist: Katoliku kirikust eraldunud ja oma usu eest kannatanud väiksed ususeltsid tunnistatakse õigeteks kristluse eest võitlejateks, kellede seas olla enam õnnistust esimese ristikoguduse usuelu ja

---

71. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.24-25; Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.43-44; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 170 p.q.
72. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.25-26; Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk.138.

jaateid. Johann Wilfgang v.Goethe (1749-1831) kirjutab sellest suurest mõjust, mis temale avaldas Arnold'i kirikuajalugu, ning ise oma poeemis "Igavene Juut" kasutab Arnold'i teose ideid. G.Arnold ei lahkunud kirikust ning oli kuni surmani luteri kiriku õpetaja.[73]

Radikaalsem oli J.K.Dippel, kes oli veendunud kiriku ortodoksluse vastane ja tunnustas kõikide võrdset "loomuliku moraali" pinnal. Ta kuulus inspiratsiooni kogudusse ning nõudis kogudusliikmetelt uussündi.[74]

G.Tersteegen, Vestfaalist päritolev palakuduja on tuntud kui vaimulik luuletaja, kelle laulud kuni tänaseni omavad silmapaistva koha kirikulaulude seas ("Ligidal on Jumal", "Ma kummardan sind, armuvägi", "Hõisake taevad ja inglid au Issandat kiites", "Ju päev on läinud looja" jm.) Pietistide ja mennoniitide kaudu elavale usule jõudes loobus ta käsitööst ja hakkas evangelistika ning asutas siin kloostritaolise ühiseluasunduse. "Pilgerhütte" ('Rändurimaja').[75]

Radikaalsete pietistide seas on siiski tähtsaim krahv N.L.v.Zinsendorf, kes pani aluse vennaste kogudusse liikumisele. Teda käsitame järgnevas peatükis. Inglismaal arenes pietism metodismiks, mida samuti vaatleme edaspidi.

Pietistlikud vaated ulatusid ka katoliku kirikusse. Nimetad me eelpool jansenistlikku voolu, mis küll hõivitati, kuid mille ideed elasid edasi ning nende eestvõitlejaks sai Paschasius Quesnel, kes tõlkis 1687.a. Uue Testamendi prantsuse keelde. Tõlge mõisteti hukka ja liikumine sõnutati. Pietistlikuks suunaks võib arvata ka katoliikluses tekkinud proua de la Motte Guyoni (1648-1717) müstilist liikumist, milles taheti süvendada armastust ja usku.[76]

b) Hallepietism levis Saksamaalt ka teistesse luteriusulistesse maadesse. Taani kirikus sai see valitsevaks usuvaateks, nii et kuningatel oli kavatsus teha oma riigist pietistlik kuningriik.[77] Noortsi jõudsid pietismi ideed juba varakult, seda Ph.J.Spenceri kirjade kaudu.

---

73. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.26; Istorija nemetskoi literatury, lk. 40 l.
74. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 170. c; Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.46.
75. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk. 46; Tenmann, Ekstaas ja müstika, lk.225.
76. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 155, a.b.c. h.i.k.; Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk. 77-79.
77. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.56-58,60.

Rootsi kirik ortodoksia oli aga tugev ning pietismi ei omanud seal laialdasemat pooleheidu. Pealegi kuningas Karl XII andis 1706.a. 7.juunil edikti "mõratsejate ja nn. pietistide" vastu, mis tugevdas veelgi endist seisukohaa kirikus. Usulised nõuded said Rootsis elavamaks pärast 1718.aastat, kui sõja kaotuste kurvad tagajärjed tõid paljusid lähemale jumalaotsimisele ning kui põhjasõjast Venemaalt tagasi sõjavangid, kes seal luteri usulisete suurmike juures koduõpetajatena ja -kooliõpetajatena töötanud pietistide kaudu olid saanud usulisi mõjutusi ja elamusi. Kuid kiriku juhtide energilisel ettevõtlel, mida toetas riigivalitsus, likvideeriti kahekümnendate aastate keskel igasugused pietismi avaldused. Soomes pole pietism erilist mõju omanud. Ühsikud sellle nähtsed vaibusid pengi valitsuse survel.[78]

Ka Venemaa oli saanud hallepietistide misjonipõlluks, eriti Moskva ja Peterburi, seda pietistlikult meelestunud luteriusu vaimulike ja koduõpetajate tegevusel. Toimus misjonitöö Rootsi sõjavangide seas, seda peamiselt Tobolskis, suurimas sõjavangide laagris. Pietistlikud vaated on leidnud teed ka ühsikute õigeusulistesse juurde.[79]

c) Ph.Speneri ja A.H.Francke õpetuslausetele rajanev vagadususund ei jäänud kauaks domineerivaks usuvooluks Saksamaa luteri kirikus. Ta pidi põngi andma maad mõistuse tegevusel põhjanevale ratsionalismile. Jäänga tõsiasjaks, et nii ratsionalismi kui ka mõningate teiste teoloogiliste ja filosoofiliste mõttevoolude tekkimisele ja arenemisele jättis oma mõju pietism ise.

Mõttevoolud, tasandudes oma valitsevalt positsioonilt, annavad tihti maad uutele, nendele otse diametriaalsetele mõttevooludele, oma vastanditele, antipoodidele. Nii kindlale kirriklikule autoriteedile põhjenevat skolastikat asendas äärmiselt individualistlik humanism. Siis järgnes paarisajaaastane vaheaeg, kus maailma aatelises tsentrumis asus üldine usuline huvi. Kuid XVIII sajandil pöördus mõttevool jälle uude suunda ja pani alused ühelt poolt

---

78. R.Võsu, Hallepietism Eestimaal XVIII sajandil, Tartu, 1943. /Käsk kiri/ (Edaspidi: Võsu, Hallepietism).
79. Sealsamas.

n.n. saksa valgustuse ajastule ja idealismile ning, teiselt poolt, deismile. Ajavaim tungis ka usuteadusesse ning religiooni praktilisse tegevusse, kus avaldus ratsionalismina. Ajaloos ei kordu tegelikult midagi. Valgustuse ajastu polnud enam renessansi koopia, vaid midagi muud ja uut. Humanism kasvas juurtega antiikfiloscofiasse, kuid valgustuse ajastu areneb juba Euroopa uusaja mõttetraduse pinnal; kui humanismis oli esikohal indiviid, siis nüüd seisis esiplaanil ühiskond ja riik ning isiku suhted nendega. Valgustuse ajastu ideede kandjad kuulutasid raugematu veendumusega ühiskondlikku vabadust, õigust ja ühe õiguslust. Nad tegid seda suure sisemise tõekspidamisega, joobudes oma mõttekäikudest, erilise ülcolukutundega ja enesekindlusega. Need ajastu mõtteteadlased ja kirjanikud vaatasid üleval alla kõige eelmiste ajastute mõttetöö peale ja tunnistasid viimase nende endi mõttetöiuse nõrkadeks eelaimusteks. Tõeliselt kõik nende ideede summa koosnes ükaneb mineviku mõtte põhiduseet, millele olid vaid lisanud oma vallutava energia ja sirgjoonelisuse.[80]

Valgustuse ajastu pioneerid omasid sidemeid piietismiga ja asusid tegelikult piietismi individualsuse ideed kooskõlastama filoscofiliste probleemidega, kuid edaspidises arengus filoscofia enam ei arvestanud pietismi postulaate. Saksa valgustusajastu tähtsaim rajaja oli mõttetaadlane Gottfried Wilhelm Leibnitz (1646-1728), kes püüdis lepitada kristluse ja filoscofia probleeme. Veel ligemal pietismile seisis teine uue mõttelilkumise tegelane õigusteadlane Christian Thomasius (1655-1728), Halle Ülikooli üks asutajatest. Nii Leibnitz oli andnud saksa valgustuse ajastule kindla programmi ja elava mõtte, siis Thomasius sai selle prohvetiks ja kartmatuks tunnistajaks. Ollee õge kristliku ortodoksia vastane, ligindas see teda A.H.Franckega ning siin on temal teeneid Francke tegevuse rakendamisel, kuigi ta ise kliikult polnud pietist.[81]

Kolmas valgustuse ajastu tugi oli samuti Halle Ülikooli õppejõud mõtteteadlane Christian Wolff (1679-1754). Tema ei toonud midagi uut Leibnitzi mõttevaadetesse, kuid, kui matemaatik, oskas neid loogiliselt ja selgelt ümber

---

80. Üldine ajalugu III, Uusaeg ja kõige uuem aeg. Toim.H. Kanni toimetusel, Tallinn 1931,lk.410-411. (Edaspidi: Üldine ajalugu III). Vindelband, Istorija novoi filosofii I. lk. 353.
81 Vindelband, Istorija novoi filosofii I, lk. 407-410. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.50.

mõtestada, oma süsteemi tuua ja arusaadavalt esitada. Sellega Otti Wolff pani aluse filosoofiliste vaadete levinemisele Saksamaal ning sai sealse mõttetraditsiooni koolkonna alustajaks. Tema õpetuse eesmärgiks oli - tõmmata selge vahe mõttetegevuse ja usutunde vahel, ta osutas mõlemile nende kindlad alad ja tegevuse piirid. Usutõdesid ja kristluses esinevaid ilmutusi, imesid, ta tunnustas; maailma loomist põhjendas Jumala ettehooldavast tahtest. Oma ratsionalismiga ta aga valmistas teed deismile. Ta õppetegevus Halle Ülikoolis lõpetas ainult 1723.aastani, sest mõistuse usundi propaganda oli vastuvõtmata Ülikooli pietistlikule vaimule.[82]

Kui saksa valgustuse ajastu maailmavaade koos Wolffiga eemaldus siiski religioonist, siis teiselt poolt ta arenes koos pietismiga saksa idealismi. Olgugi et viimane jõi kahe jalaga ilmaliku hariduse ja kultuuri pinnale, leidusid temas ikkagi ruumi kõigile usuliselt ülevale, õilsale, vagale, sest temasse olid sulanud ka reformatsiooni ja pietismi usulised mõtteveolud. Idealismi kuulusid jõrgneva aja suured luuletajad, muusikud ja filosoofid, nagu Goethe, ja Schiller, Haydn ja Mozart, Beethoven ja Schubert, Kant ja Fichte, Schelling ja Hegel ning usuteadlane Schleiermacher.[83]

Kui Saksamaal võitlus ortodoksia vastu viis pietismis, siis Inglismaal sama võitlus lõppes deismis, sest oli kulgenud mõistuse teedel. Deism tunnustab Jumalat kui loodust ja loodusseaduste loojat, kuid eitab Jumala edaspidist osa maailma juhtimisel. Sellele filosoofilisele vaatele panid aluse inglise mõtteteadlased Eduard Herbert Cherburg (1581-1648), Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) ja John Toland (1670-1722).[84]

Deism tungis Inglismaalt Prantsusmaale, kus selle tähtsamad teed olid Jean Jacques Rousseau (1712-1778) ja Voltaire (François Marie Arouet, 1694-1778), ning Saksamaale. Deismi radikaalsema tiiva edasiareng viis materialismi, mida Prantsusmaal edutasid n.n. entsüklopedistid eesotsas Denis Diderot'ga (1713-1784) ja Jean Le Roud D'Alembert'iga (1717-1783).

Kirikuelus asus pietismi asemele valitsema ratsionalism. Pietismi langemise põhjused peitusid kõigepealt temas endas. Nagu reformatsioon, nii ka pietism ei viinud lõpule endale

---

82. Vindelband, Istorija novoi filosofii I, lk. 411-423.
83. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.82.
84. V.deismist: Hausei, Kompendium der Kirchengeschichte § 166;
Vindelband, Istorija novoi filosofii I, lk.230-239.

võetud tõekava. Asetades keskpunkti isiklikke usuelamuste tähtsuse, asus ta sellega reformatsiooni algpositsioonidele. Siin saavutas ta mõndagi, võitis endale rohkesti poolehoidjaid, mitmel maal, eriti vaimulikkonnas ja üldiselt haritlaste seas. Kuid ta jättis need saavutused kindlustamata, sest ei osanud küllalt veenvalt põhjendada oma õpetusi teoloogiliselt ning jättis teostamata oma poolehoidjate kindlama organisatsiooni (koguduse) loomise. Eriti viimane puudjääk sai pietismile kui usulisikumisele saatuslikuks. Pietism, just valitsev hallepietism, ei katkestanud kunagi sidemeid kirikuga ega asunud looma usulisi organisatsioone, sest nende omavahelised erikoosolekud (konventiklid) olid kõike muud, kui püsivad kindlad organisatsioonid. Ajal, kui pietism oli valitsevaks vooluks kirikus, siis seesuguse endakorraldamise moodus oli piisav, kuid vastuolude ja vastutõõtamiste puhul osutus mittekülluldaseks.

Hallepietism oli pealegi rajatud Spaneri ja Francke isiklikule mõjule ja tegevusele. Nende surma järele järgnes selle langus. Keiser Friedrich Wilhelm I andis küll 1736.a. korralduse, et Preisimaal ei saa ükski luteri õpetaja kohta, kes pole kaks aastat õppinud Halle Ülikoolis ja sealt saanud kaasa positiivse hinnangu oma usuõpetuse kohta, kuid see ei peatanud allaveerevat pietismi vankrit. Halle Ülikool polnud enam endine, oli põhjalikult muutunud ta õpetuse, vaimulaad. Kuigi kasvatustöös kehtisid endiselt pöördumise ja usulise murrangu nõuded, olid need nõudmised muutunud kivistunud normideks, mille täitumist nõuti vaid väliselt. Sellega Halle Ülikooli lõpetajad polnud enam uuestisündinud inimesed. Pikapeale asusid kasvatustöösse professorid, kelledel endil puudus igasuguse huvi usuliste elamuste saamiseks ning teistele soovimiseks, ja Halle Ülikool sai peagi ratsionalismi pesaks. Pietismile iseloomulik dogma halvustamine muutus ratsionalistede juures ükskõiksuseks terve õpetuse vastu ning pietismi ennemvõhem separatistlik hoiak kirikuse arenes siin peaaegu terve kristluse alavääristamiseks.[85] Sellepärast polnud ime, et mitmeid endisi pietiste leiame hiljem ratsionalistide ridades.

Ratsionalismi lähteiks võiks pidada: 1) Christian Wolffi mõtteteadust, 2) inglise deismi, 3) prantslaste Voltaire'i ja Rousseau deismi, 4) Preisi kuningas Friedrich II valgustuse ajastu maailmavaadet ja poliitikat ning 5.) I.Kant'i mõtteteadust.[86]

---

85. Gertsog, Istorija hristianskoi tserkvi II, lk.1098-1099.
86. Samasamas, lk.1115-116.

Ratsionalism ei olnud usuline liikumine, vaid maailmavaade, mis tahtis alguses usku ja mõistust lepitada, näidates kummalegi kätte tema alad, hiljem aga, asudes täielikult teotama mõistuse ülevõimu, eitas kõiki üleloomulikke ja ilmutatut. Kõik piibli imed selgitati loomulikul teel. Tähtis polnud õpetus, vaid moraal. Ratsionalistid edustasid usuteaduslikke uurimusi ning rikastasid usuteadust uute distsipliinidega. Vaimulikud suunasid oma peamise tähelepanu kultuuri ja hariduse alaste ning rahva heaolu tõstmisele. Nende algatusel võeti tarvitusele kaitserõuged, pikselkitsed, leskede kassad kogudustes juures, kirjutati kiriku tarbekirjandust, uuendati kirikukoolt, kõrvaldati jumalateenistusest katoliku missa riismeid. Kuid samaaegselt kaotas jutlus oma esmase usuliste eesmärgi ning muutus elutarkuse õpetamiseks. Sealt kadus evangelisatsioon, Kristuse isik lükati tahaplaanile, temale vaadati kui eeskujule ja usumõtrile, mitte kui Päästjale ja Lunastajale. Kiriku vaimulikud ilmalikustusid: kõrtside, tantsupidude ja olengute külastamine, kaardimäng ning muud pietismi ajastul igale usuinimesele ebasobivateks peetud tegevused leidsid vaimulike seas praktiseerimist.[87]

Wilhelm Windelband (1848-1915) iseloomustab ratsionalismi järgmiselt: "Mitte tunnetades religiooni ajaloolist olemist hävitasid ratsionalistid oma "seletuste" katsetklaasis usuelu kõige hinnalisema sisu, muutsid selle hajuvaks auruks, nägid selles ainult udu, mis varjutas nende koolkonnas käibelolevate mõistete selgust ja täpsust."[88]

Ratsionalism algas luteri kirikus XVIII sajandi kolmekümnendatel aastatel ja, üha süvenedes, lõpetas XIX sajandi esimesse pooleni.[89] Pietism, kui kirikus valitsev usuliikumine, kadus täielikult XVIII sajandi lõpupoole. Tema kiriklik vool arenes, nagu nägime, ratsionalismiks, usuliselt radikaalne vool aga elas edasi ja saavutas uusi võite hernhuutluses.

---

87. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.50-52; Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.42-52.
88. Vindelband, Istorija novoi filosofii I, lk.431.
89. Sild, Kirikuluga, Uuem aeg, lk.43.44.

2. Hallepietism Eestis

Kirjeldasime sajandi vahetuse raskete aegade masendavat mõju eesti talurahva majanduslikule ja kultuurilisele elule. Läbielatu ei jätnud oma varju asetamast ka rahvastiku usulisele elustikule. Enamus kirikuhoonei d oli varemetes. Suur osa vaimulikke oli hukkunud sõjategevuse ja katku läbi. Osa neist viibis veel Venemaal vangis. Kirikuõpetajaid leidus üks viie-kuue kihelkonna kohta. Nendegi õpetajate seas oli rohkesti ebasobivaid: osa ei osanud küllaldaselt eesti keelt, teiste kõlbeline elu jättis soovida, kolmandad aga ei leidnud usaldust talupoegade seas, sest olid ainult mõisnikud kui hingekarjased. Kus kihelkonnas leidus aga hoolas ja usuliselt erk õpetaja, seal suutis ta haarata kogudust ja avaldas sellele usulist mõju, vaatamata et kirik võis olla varemetes. Kahjuks sarnaseid andumusi kirikuõpetajaid oli siiski üpris vähe. Jälle peame nentima karjase suurt osatähtsust oma karjale.

Ka seekord võõrdus eesti talupoeg ristiusust. Kui kadusid ära Rootsi aja lõpul kehtinud sundkorraldused kirikus käimiseks, tuli pühapäeval jutlust kuulama kõigest kümmekond kogudusliiget. Jätkusid sõja- ja katkunegeed surnute matmised kalmetesse. Ka muudeks vaimulikeks tarvidusteks vajas rahvas vähe kiriku abi . Ei kasvanud aga rohtu teed pühade hiite juurde ja jälle esinevad kaebused ohverdamistest endistes paganausu ja ka katolikuusu pühades paikades.[90] Veelkordne tõend, et ristiusu mõju talupojale oli olnud väga pinnapealne.

Et ristiusk võiks pärast ligemale viiesajaastast nimelist kehtimist eesti ükskord leida teed rahva juurde ning sünnitada laiemat rahvalikku usulist liikumist, selleks oli tarvis seotu teistsuguseid usukuulutajaid, teistsugust usukuulutamise viisi, õieti teistsugust ristiusku. Seda uut misjonilõsanne alustas Eestis pietistlik usuliikumine.

---

90. Eesti Rahva Ajalugu III, lk.140-141.

1. Pietism saabub Eestisse.

a) Pietistlikud usuvaated saabusid Baltimaale juba Rootsi ajal XVIII sajandil. Siinseks esimeseks ja pietistlik võime ninetada tuntud läti- ja eestimeelsete piiblitõlgete energilist toetajat Liivimaa kindralsuperintendenti Johann Fischer'i (1633-1705), kes oli kirjavahetuses Speneriga ja hiljem sai Franke pooldajaks.[91] Riigivalitsus suhtus aga eitavalt pietismisse ja igasse sisse tungivasse võõrvaatesse, seda üksmeele säilitamise huvides, ja ei tunnustanud muud usku riigis, kui luteri usku, mis oli ainulubatavaks riigiusundiks. Õigi karta võõrusundite difusiooni, segi mabruses asus katoliiklik Poola, kes jõukuvalt üritas oma usundi mõjusfääri laiendamist põhjapoolsetele aladele. Seal ja veel lõunapoolt olid imbunud Liivimaale ka mõningaid kalvinistlikke ideid, mis püüdsid pinda leida linnades. Saksamaalt olid XVII sajandi neljakümnendatel aastatel jõudnud Eestisse vähesed visionistlikud vaated, mis leivisid kodanlike kihtide seas.[92] Ingerimaal oli riigivalitsusel ja luteriusu vai mulikkudel tegemist kreeka-katoliku õpetuse paralüseerimisega, mis oli tungimud segalsete soomesugu rahvaste sekka ning oli leidnud lihtrahva seas rohkesti veendunud poolda jaid ja innukaid levitajaid. Üks viimastest andis oma tegevusest aru 1637.aastal kohtu ees. See, talupoeg Levoska Leboinen oli jõtnud maha oma pereja, rännates mööda maad, jutlustas luteri ja kreeka-katoliku kirikute võrdnõhtuste üle, nõudis paremat usuelu, kuid ka kreeka-katoliku usukommete täitmist - pühade austamist, ristimärgi tegemist jne. Sriti said hukkamõistmise osalisteks luteri vaimulikud oma lodevate elukommete eest, mis ka tõesti oli pahaks, et väis märgata luterlaste siirdumist kreeka-katoliku usku.[93] Eestlaste seas küll polnud märgata viimast tendentsi, kuigi neil oli ligemaid kokkupuuteid venelastega Alutagusel, kuhu oli XVI sajandi teisel poolel tekkinud laialdanem vene asustus ning juba varakult asunud eestlaste muistse pühamu kohal Kuremäel kreeka-katoliku jumalateenistuse paik.[94]

Ka Alutagusel püüdsid luteri vaimulikud suure agaramsega võita venelasi luteriusku, millest kirjutab isegi tuntud A.Oelrius,[95] kuid mis neil siiski tookord korda ei läinud. Vene asukate suuremaarvulisem luteriusse võtmine koos nende ümberrahvustamisega toimus sootu hiljem.

---

91. Võsu, Halle pietism; Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 90-91 (A.R./aiolo/).
92. Õpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi kolonisaalvõimu perioodil, lk.86, märge 4.
93. Arvi Korhonen, Ein religiöser Rechtsfall am Ingermanland vom Jahre 1637. Liber Saecularis, Tartu 1938, lk. 264-278.
94. Otto Liiv, Vene asutusest Alutagusel, Tartu 1929, lk.21, 70-71.

On teateid sama XVII sajandi teisest poolest mõningaist, eesti talurahvast sporaadiliselt haaranud usuliisest elevusest. Üht sarnast, mis toimus 1680.aastal Pilistvere kihelkonnas Rodse Hinrichku ettevõttel, mainisime juba eelmises peatükis. Liivimaa kiriku sinodil 1693.a. kaebab Paistu õpetaja, et tema kihelkonnas esineb talupoegade seas keelatud usulisi kokkutulekuid, nii Viljustis peab jumalateenistusi üks sakslasest koka naine, kuhu inimesed kokku voorivad ja kirikust ära jäävad. Samuti jutlustab Anikatsi kõrtsis noor talupoeg, kuhu samuti kogunеb palju inimesi.[96] Kuigi 1693.a. esineb konsistooriumi protokollis märkus, et Haapsalus elab üks pietist,[97] jääb siiski teadmatuks Pilistvere ja Paistu usulisikumiste kulgemisteed siia. Märkimisväärne on talupoegade otsene ja siiras reageerimine nüüd juba rahvalikule evangeelsele sõnumile.

Esimesi andmeid hallepietismi otsesest mõjust Liivi ja Eestimaale leiame XVII sajandi viimastest aastatest. Siis sõitsid Venemaale mõned Francke õpilased, et usuliselt teenindada seal riigi(sõjaväe) kõrgemaid ametnikke-luterlasi või sakslasi asunikke. Need sõlmisid läbisõidul tutvusi siinsete vaimulikkudega ning võimaluste korral ka jutlustasid, nagu teame seda Samuel SCHARSCHMIEDT'ist, kes kõneles 1697.aastal Tartus ja Narvas.[98] Järgmisel aastal leiame juba mõnda siinset noormeest õppimas ka Halle pedagoogiumis või muus sealse asutuse teises koolis, kellede arv suureneb iga aastaga.

Samal ajal hakkab siia valguma pietistlikku kirjandust, Speneri ja Francke teoseid, traktaate, Halle asutuste aruandeid, mis leidsid laialdase lugemiskonna siinsete sakslaste seas. Eriti loeti neid, hingeülendavaid teoseid, vaimulike ja aadli perekondades. Üksikud mõisnikud ja kirikuõpetajad tellisid endale Hallest kodukooliõpetajad, kes kui usulist murrangut kogenud mehed asusid tegema usuäratavat tööd pererahva seas ja ka ümbruskonnas. Hiljem need kodukooliõpetajad said harilikult kuhugi kihelkonna peale kirikuõpetajaks, kus laiendasid oma misjonitööd tervele kihelkonnale.[99]

---

95. Sealsamas, lk.78-79.
96. O.Sild, Liivimaa kiriku sinod Tartus 1693. Usuteaduse Ajakiri IV, 1930,lk.10.
97. Võsu, Halle pietism.
98. Sild, August Hermann Francke' mõjud, lk.26.
99. Sealsamas, lk. 165.

Rootsiaegse pietismi leviku ulatus on lõplikult tundmata, seda just nende kodukooliõpetajate tõttu arvel. Kuid on teada pietismi vastu võitlemisest Pärnus, Tallinnas ja Muhumaal. Pärnus oli pietism tunginud 1699.aastal sinna asunud Ülikooli, kus seda vaadet pooldasid mõned õppejõud, eriti usuteaduse professor Johann Folcherson Folcher, kes oli veendunud pietist. Üldiselt aga oli Ülikool ortodoksia kants, millele oli usaldatud pietismivastane võitlus Baltimaal ja milles ta nähtas suurt sihtkindlust. Õppejõudude seas oli pietismi õigedamaks vastaseks usuteaduse professor, hilisem Liivimaa kindralsuperintendent ja Ülikooli asekantsler Gabriel Skragge (1660-1710), kes sai kuulsaks J.Folcheri tagakiusamisega. Konsistoorium leidis Folcheri juures 57 võõrõpetuse punkti ja mõistis ta 1698.aastal tagaselja süüdi. Pietistide vaenamisest ja valju ortodoksia põhimõtete teostamisest võttis energiliselt osa ka eelmine kindralsuperintendent Nicolaus Bergius (1658-1706) kindralsuperintendent 1701-1706), kelle eestvõttel tagandati rida Liivimaa vaimulikke kui pietistid, nende seas Riia õpetaja Theodor Krüger, Pärnu saksa koguduse abiõpetajad Johann Schilling ja Claudius Gustav Nothnagler, Pärnu eesti koguduse õpetaja Salomo Heinrich Vestring. Osa neist saadeti maalt välja. Halles konstateeriti, et Liivimaal on vihatud neid, kes tõelisele vagadusele kaldusid, ja on neid tembeldatud võõrusulisteks.[100]

Mainisime juba, et pietismi vastu võitlemine toimus organiseeritult riigivõimu juhtimisel. Aastal 1706.antud kuninga käskkirjaga keelati astumast kahtlastesse Ülikoolidesse, kus on esinenud usumõtlemisi (s.o.pietismi), sellega ka Halle Ülikooli. Ka Rootsimaa Ülikoolide lõpetajad tulevad eksamineerimisele usu puhtuses.[101]

Pärast käskkirja saamist asus ka Tallinna konsistoorium pietismi vastu vaenujalale. Kuid siin tegeleti tagasihoidlikumalt kui Pärnus ning püüti tarvitusele võtta rohkem kaitseabinõud. Kõik Ülikooli lõpetajad, kes kandideerisid vakantsetele kirikuõpetaja kohtadele, vaatamata millele millise Ülikooli lõpetasid, eksamineeriti takse enne õpetuse puhtuses, neilt küsides nende suhted pietismiga, raamatutest, mida nad on lugenud, ja nende seisukoht Lutheri kiriku sümboolsetesse kirjadesse. Kes pärast kuninga

---

100. Sealsamas, 165-166; L.Arihson, Is istorii Academia Gustava-Carolina (1690-1710). Skandinavia Kogumik VII, Tallinn 1963, lk.193; Eesti Biograafiline Leksikon lk.430, märksõna "Skragge" (A.R.C/ederberg/), lk. 42, märksõna "Bergius" (A.R.C/ederberg/).

käskkirja sõitis omavoliliselt Halle ülikooli õppima, seda hoiatati, et tal pole siin kohesseamise loetust. Kõrgema haridusega kodukoliõpetajatele, kes tahavad asuda kirikuõpetajate kohale, tehakse kõiksugu takistusi ja keeldutakse neile kohti andmast, kuigi on Halle ülikooli lõpetanud enne kuninga käskkirja välja andmist. Neid kirikuõpetajaid, Halle kasvandikke, kes juba asuvad kogudustel, jälgi takse pidevalt ja otsitakse nende jutlustest ütlusi, mis laseksid oletada nende võõrusulisust. Enne kui pikkade palvete peale antakse 1710 aastal luba jutlustada Heinrich Gutsleffile, küsitakse konsistooriumi eest temalt seletust ta õpetuse kohta. Temale pannakse süüks, et ta õpetavat, et ta olla jõudnud usuliselt nii kõrgele, et ta enam ei tegevat pattu, ja et uuesti sündinud inimene saab teha tõiuslikult häid tegusid. Seda H.Gutsleff eitas. Jutlustamise luba andes hoiatatakse teda, et ta oma jutlustes ei jälgiks Spaneri ja teiste õpetlaste raskeid ja osalt lubamatuid kõnesid.[102] Muhu saarel süüdistati 1708.a. pietismis kodukoliõpetajat teoloogia üliõpilast Martins Marschallit, kes oli ametis Muhu Suuremõisas Margaretha Hedvig Viettinghoffi juures. Kaebuse esitas kohalik kirikuõpetaja Joh. Hõsman. Saaremaa konsistoorium kogus Marschallit kohta tõendavaid andmeid, kiiast, kus ta oli olnud lõõtsemi kantoriks, ja pärnust, kus ta oli olnud koeli konrektoriks. Saadud vastustest selgus tema sidemed teiste sealsete pietistidega. Konsistoorium ees tunnistab Marschall õigeks oma pietistlikud vaated ja väidab, et ka tõnapäeval võib Jumal ande inimestele uusi ilmutusi, on võimalik püha Vaimu otsene valgustus väljaspool jumalasõna ning et on võimatu võtta vastu suuga Issanda ihu ja verd. Need ütlused olid küllaldased süüdistamiseks väärusus ning Marschall koos perega otsustati saata maalt välja, millise otsuse kuninglik senat ka kinnitas.[103]

Vastutõõtsemine pietismile kandis vilja. Töö soikus pea ülle maa. Osalt takistas tööd ka sõjategevus, sest mitmed õpetajad, süüdistatuna rootsimeelsuses, olid sunnitud põgenema, enamus suri taudi ning osa oli juba enne pagendatud Rootsi võimude poolt. Vaikselt viisid tegutseda oma perekonna keskel hallalasod kodujutlustajatena ja kodukoliõpetajatena. Kuid ka nende arv üha vähenes. Nord võiksel viisil alanud misjonitöö talupoegade seas oli kõikjal lõppemas. Pietismi esimene ajastu oli jõudnud viljatuks.

b) Olukord pietismi lõvikuhu muutus seda saatuslikumaks pärast Rootsi võimude lahkumist ja maa allutamist Vene poolt. Sõda, nälg ja katk olid teinud suurt hävitustööd. Terve maa oli leostunud. Kõikjal valitses lein. Ellujäämud vaimulikud, saadel, linnakodanikud, mõnel määral ka talupojad olid kannatustes toodud ligemale usule, hakati otsima lo-

---

101. Sild, August Hermann Francke' mõjud, lk.89; O.Sild, "Tõendusi "August Hermann Francke mõjudele meie maal". Usuteaduslime ajakiri III, 1929, lk.140. (Edaspidi: Sild, "Tõendusi).
102. Sild, "Tõendusi, lk.143.

tust usulistes elamustes.

Paljud kogudused olid ilma kirikuõpetajata, kõrgemate seisuste liikmete perekonnad vajasid kasvatajaid ja koduõpetajaid. Pärast Uusikaupunki rahu (1721.a.) hakati nendesse ametitesse kutsuma välismaalasi, enamuses Halle Ülikooli lõpetajaid, kes olid kuulsad kõlbeliste eluviiside, pedagoogiliste võimete ja uute õppeviiside poolest. Kuna olid kadunud kitsendused õppimiseks Halles, siia algas uuesti kohaliku noormeeste saatmine sinna, sest ka oma tegevuse oli lõpetanud Tartu-Pärnu Ülikool.

Järgneva paarikümne aasta jooksul suureneb Baltimaa kirikukantslitest Halle kasvandikkude arv, seda eriti Eestis, ning sellega ka pietistliku misjonitöö ulatus ja tähtsus, nii et Eesti osutub kõige viljakamaks hallepietismi misjonialaks. Eestimaal oli kiriku juhtimine lõimud uuendunud pietistide kätte. Ühes arvandes Halle asutustele mainitakse 1728.aastal Baltimaa eesti osas pietismi mõtteosalistena: 27 kirikuõpetajat, 7 kooliõpetajat, 2 kantori (madalamad vaimulikud) jal arsti, peale selle veel Ülikõpilasi-koduõpetajaid, kelle täpne arv olla teadmata.[104]

Lisaks eelpool nimetatud põhjustele pietismi tulekus Eestisse toob 1728.a. Rannu kirikuõpetaja Joh.Casp.Mõdder veel ühe: arvustades siinsete aadlimeeste usuliist silmakirjalisust ja talupoegade rõhumist teatab, et ta on usaldusväärilistelt isikutelt kuulnud, et aadel ei tellivat hästi isikuid Hallest siia sellepärast, et ise põõrduda, vaid et vaeseid talupoegi usu läbi hästi paindlikuks teha nii et nad võiks nendega talitada oma soovi kohaselt.[105] Kuigi see põhjus on täiesti usutav, pole ta siiski ainukehtiv. Tol ajal on märgata aadli ringkonnas usuliist tõusu ja igatsust sügavamate usuliste elamuste järele, millele seltsib loomulik misjonitung seda hüve jagada ka vaestele talupoegadele. Hiliseem vennastekoguduse pooldaja G.v. Eckesparre kirjutab, et enne hernhuutliku usuliikumise jõudmist Eestisse esines juba 1726.a. Saaremaal usuliist är-

---

103. O.Sild, Halle pietism Muhumaal 1718-1719. Usuteaduslik ajakiri VII 1935, lk.92-96 (Edaspidi: Sild, Halle pietism Muhumaal).
104. Sild, August Hermann Franckе mõjud. lk. 168.
105. Sealsamas, lk. 126.

kamist aadlite Sacken'i, Nolcken'i, Lode'i ja Ecksperre perekondades.[106]

2. Pietismi edustajaid Eestis

Enne kui asume pietistliku usuliikumise laialdase tõe kirjeldamise le Eestis tutvustame tähtsamaid selle idee kandjaid sfin.

a) Eelpool juba mainisime Heinrich Gutsleff'i (1680-1747), kes kuulub kõige varasemate siin tegutsenud pietistide hulka. Ta on pietistlikult meelestatud Tallinna Püha Vaimu koguduse õpetaja Eberhard Gutsleff'i ((1654-1724) poeg ja tuntud pietisti, hilisema hernhuutlase, Eberhard Gutsleff'i (jun.) vend. Ta õppis Kieli ülikoolis kuni 1703.aastani, selle järele viibib Halle ülikoolis kuni 1706.aastani ning elab seal läbi stigava usulise põõrde. Tallinnas ei saa ta kaua aega kirikuõpetaja kohta, alles 1710.aastal, uue valitsuse all, on temal võimalus asuda Kullamaa koguduse õpetajaks. Hiljem oli ta Eestimaa konsistooriumi liige. H.Gutsleffi pateenske jäb Uue Testamendi ("Meie Issanda Jeesuse Kristuse Uus Testament") tõlke revideerimine (koos isaga) ja selle trükki toimetamine 1715.aastal.

H.Gutsleff oli pidevas kirjavahetuses A.H.Francke'ga ja teiste Halle tegelastega ning oma kirjades on kirjeldanud kohalike talupoegade raske t ja pimedat elu, kuid ka pietistliku tegevuse mõju usuliste igatsuste tekitamisel nende juures.[107] Ta usuline ja hariduslne tegevus Kullamaal oli edukas. 1739.a. visiteerimise andmeil oli koguduse usuline meelsus hea, mitmed olid põõrdunud kristlasee. Kirjaoskamine oli laialdane, pea igas perekonnas oli Uus Testament, katekismus ja kodu ning kiriku käsi raamat. Ebausu nähtusi pea enam ei esinenud. Kõlbeline elu oli rahuldav, kiriku juures pole ühtegi kõrtsi.[108]

---

106. H.Tuttar ja H.V.Dahl. Arkmise aeg, Tallinn 1929, lk. 29 (H.Tuttar)(Edaspidi: Arkmise aeg.)
107. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.115 (P.S.Glaubrik-Oruma/.(A.R.C./ederberg/); Sild, August Hermann Francke' mõjud, lk.31-32; Sild, Tõiendusi, lk.142.
108. Võsu, Halle pietism.

b) Pietismi juhiks kujunes Christoph Friedrich Mickwitz (1698-1748), kes tänu oma usklikkusele, andekusele, organiseerimisvõime ja püsivusega on saanud üheks märkimisväärsemaks isikuks usualal Eestis. Ta sündis Saksamaal Königsbergis koolidirektori pojana, kelle esivanemad pölvnesid Tšehhist vanade Böömi vendade seast ning kes olid sunnitud usuvaenamiste pärast lahkuma 1550. a. oma kodumaalt Saksamaale. Chr.Fr.Mickwitz õppis usuteadust Halle Ülikoolis, töötas koodujutlustajana ja kodukooliõpetajana Venemaal ning 1724.aastast kuni oma surmani oli Tallinnas Toomkiriku õpetajaks, sellega ametikohaselt ka Eestimaa konsistooriumi abipresidendiks.[109]

Vaatleme ta elukäiku vähe lähemalt. Oma usulise murrangu elas M ckwitz läbi Ülikoolis. Selle järele tahtis ennast pühendada paganamisjoni tööle. Valmistudes sellelks töötas esialgu raamatukoguhoidjana ja siis Berliinis koodukooliõpetajana. Seal tutvunes Mickwitz Venemaa diplomaadi kindral J.B.v.Campenhuseniga, kes oli Saksamaal saanud pietismist mõjustatud ning nüüd otsis endale pietistide seast õmajutlustajat - koodukooliõpetajat. Valik langes Chr.Fr.Mickwitz'ile. See võttis ettepaneku vastu ja sõitis 1722. aastal kindraliga Peterburgi oma töökohale. Siin plaanitses Mickwitz laialdast misjonitööd kohalike luterlaste, kuid ka õigeusuliste venelaste seas. Järgmisel aastal asub ta koos kindrali perega Liivimaale Rannu mõisa. Seal tähitis ta ajutiselt vakantset kirikuõpetaja kohta, kus jutlustas saksa keeles, sest ei osanud veel eesti keelt. Uuesti tekkis kavatsus asuda paganamisjoni radadele, Malabari Indiasse, kuid ootamatult tuli talle kutse asuda Tallinna Toomkiriku ülemõpetaja kohale. Temale selgus, et tema Malabar on Eestimaa ja Tallinn ning järgnes kutsele.

Tallinnas ootasid Mickwitzi laialdased tööalad. Kui Eestimaa maakoguduste ülemvaimulik oli tema vastutavamaid ülesandeid kirikuõpetajate seadmine vakantsetele kohtadele, nende eksamineerimine ja tööalane juhendamine. Ta alustas pietismisuunalist usutööd oma koguduses ning õhutas sellele ka maakoguduste õpetajaid, tarvitades viimaste juures sellelks ka oma ametialast võimu. Usuelu edustamis ks hakkas ta kohe pidama mitmesuguseid lisajumalateenistusi, alustas erakogunemiskutega (konventiklid), peale selle taastas koolide tegevust ning algas

---

109. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.32 (J.K/Õpp/; Võsu, Halle pietism; Sild, August Hermann Francke' mõjud, lk.111a

hoolekande tõõd. Selle juures pea ta laialdast kirjavahetust kirikuõpetajatega ja Halle asutusega. Kõigaks selleks jätkus tal aega, mest tegi kõike põleva, andumad südamega. Ta jutlused olid evangeelsed pietistlikus mõttes, ta muu tegevus oli kantud pietismi vaimust, kuid jumalateenistuste välises korras ei võtnud ta otse Saksamaal pietistide poolt praktiseeritud muudatusi, asetades pearõhu koguduse siseelule.[110]

Peatume Nickwitzi isiku juures. Üldiselt pelnud ta terve inimene, mitmesuguseid haigusi vaevasid teda juba noorusest peale. Hääl oli tal nõrk. Väliselt ei paistnud ta silma eriliste vaimuannetega. Kuid ta jutlus oli haarav ja läbitungiv, mida kuulates ei saanud jääda külmaks. Kõigest oli näha, et siin kõneleb mees, kes Jumal oli saanud puhastada hinge ja ihu kannatuste kaudu.[111] Nickwitz'i usuline murrang oli olnud põhjalik ning igapäevane jõrjekindel piibliuurimine hoidis teda võrsena ja jõulisena. Ta ise kirjutab, et üks aeg Rannus olla lugenud piibli läbi kahekaa nädalaga.[112] Piiblit püüdis ta levitada teistelegi, kui Halles ilmus uus piiblitrükk, siis saadud annetuste arvel tal lis neid sealt suuremal arvul ja müüs 30-40 piiblit nädalas.[113]

Si olnud kerge Nickwit'il Eestis. Kuigi ortodoksiameelsete vaimulike arv üha vähenes, oli nende üks kantaidest Tallinna alllinna kogudustes, kust tõusid mitmed takistused ja knebused Nickwitz'i vastu. Korra lasti kõiku kuulduai, et ta olla saadetud Eestisse paavsti poolt katoliikluse taastamiseks, mille tõestamiseks korraldati salajasi uurimusi ta sünnikohal Königsbergis.[114]

Nickwitzi tegevus lähenes finaalile. Nõrga terviae tõttu põdes ta tihti. Selles oli oma osa ka Toompeal asuval niiskel ja osaliselt korrastamatul elumajal, kus ta oma suure perekonnaga elas. Ta kirjutas 1744.a. Hallesse, et pärast jõrjekordselt haigust olla ta käsi jõõnud võrisema.[115] Juba üle kahekümne aasta oli ta seisnud oma

---

110. Võsu, Halle pietism; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.112-113.
111. Võsu, Hallepietism; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.113.
112. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.91.
113. Võsu, Hallepietism.
114. Sealsamas.
115. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.114.

tõõpostil. Tema tulekuga Tallinna tõusis pietism siin oma kõrgseisu. Kuid Mickwitz pidi nägema ka kuidas oli alanud pietismi langus Saksamaal, mille tõsiseid tunnuseid ilmnes ka Eestis. Herrnhuutlus, pietismi radikaalsem vool, mida Mickwitz algul soojalt pooldas, levib, kuid hakkab suhtuma eitavalt temaga mitte ühinenud kirikuõpetajatesse. Põlu alla satub ka Mickwitz ning asi aeneb nii kaugele, et Tallinna Toompea vennastekogudus palub oma senise tulihingelise toetaja surma.[116] Omajagu kibedust toob Mickwitzile tema ligemate kaastõõlaste Z. ja H.Gutsleff'ide ja A.Vierorth'i avalik ülemineku herrnhuutlaste ridadesse.

Veel 27.veebruaril 1748.a. kirjutas Mickwitz Hallesse G.A.Francke'le, keda palub hoolitseda oma poja eest, tervitab tuttavaid ja mõttekaaslasi Halles soovides neile õnnistust ja lõpetab Jumala kiitusega vist oma viimase kirja sinna. Järgmise kuu 20-ndal kuupäeval suri 52-aastane jumalariigi tõõline.[117]

c) Oma nime Eesti usulukumisse ja haridusluku on jätnud ka Heinrich Christoph Wrede - Kieli ja Halle Ülikooli lõpetanu. Wrede sündis 1691.aastal Harju-Jaani kirikuõpetaja pojana ja oli pärast Ülikooli lõpetamist 1711.a. kuni 1742.aastani samas kihelkonnas vaimulikuna. Aastatel 1742-1753 oli ta Tallinna Oleviste kiriku ülemõpetajaks, seiloga ka Tallinna linna superintendendiks. Ta suri 1764.aastal.[118]

Wrede oli enam praktiline teoreetikust kui usuinimene. Ta tegevus oli viljakas oma kihelkonnas Harju-Jaanis, konsistooriumis, mille assessoriks oli 1721.aastast peale, Albu koolis ja kirjastuskassas.[119] Silmapaistev on tema osa Albu mõisaomaniku M.W.v.Nierothi poolt Halle asutuste eeskujul asutatud vaestelaste varjupaiga ja -kooli organiseerimisel ning juhatamisel direktorina, alates 1717.a. peale. Lahkhelide tõttu Nierothiga, kelle laialdaste plaanidega ta kaasa ei läbe, lahkub ta 1724.aastal sellelt

---

116. Eisen, E.M.IV, lk.133.
117. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.114-116.
118. Eesti Biograafiline Leksikon. Täiendusköide, lk. 330. (H.L./ceme/).
119. Võsu, Hallepietism.
1

kohalt.[120] Oma kihelkonnas tõstas Wrede koolielude tõstmiseks ja lugemisoskuse arendamiseks. Harju-Jaanis tõstas 1717.aastast köstrikool külakoolmeistrite koolitamiseks. Koos teiste pietistlike õpetajatega avaldas Wrede 1721.a. kuiu- ja käsiraamatu.

d) Mõningal määral vastuolulise tegelasena esineb oberst parun Magnus Wilhelm v.Nieroth. Ta asutab,nagu kuuleme, 1717.a. tuntud Albu vaestelaste varjupaiga ja kooli. Koolil oli oma teatav tähtsus pietismi ja hariduse edendamisel Eestis. Nieroth'i plaanid olid veel laialdasemad. Halle asutuste eeskujul tahtis ta asutada Albu mõisa Järvamaal usuõpetajate seminari, Arnsbia kolleegiumi tatarlaste põõramiseks Ufaas ja Tatarimaal, trükikoja, riidevabriku, villakeetruse ja muud manufaktuurid. Need kavatsused olid utoopilised, siin ei arvestatud tarvidust nende järele, ning majanduslikke võimalusi. Kõik need paruni fantastilised kavatsused jäid loomulikult teostamata ning ta oli hiljem sunnitud samuti sulgema Albu varjupaiga ja kooli, seda majanduslikel põhjustel.

H.H.Nieroth'i minevikus on mõned selgitamata asjaolud. Arvonik Chr.Melch süüdistab teda osa vilja omandamises, mida ta Rootsi väegade oberstina oli 1708.a. rekvireerinud venelaste poolt allutatud alade eesti talupoegadelt.[121] Kui Rootsi riigile ustavale võõrasele anne tati temale 1687.aastal vabahärra nimetus. Aga Põhjasõja ajal 1704.a. esinesid kindlad kuulujutud tema reetlikkusest ja ülemineku kust tsaari poole, mille tõttu võimud teda isegi mõneks ajaks vangistasid.[122] Koos teiste Rootsi kõrgemate sõjavõelastega kirjutas ta Markus Alla Vene-Rootsi kapitulatsiooni le.[123] Võiks oletada tema elus hilisemat usulist surrangut. Kuid sellest sunnib kahtlema see k, et ta pole muutunud oma suhtumist talupoegadesse. Süüdistatuna ebainimlikus ümberkäimises talupoegadega kirjutab Nieroth 1727.a. Hallesse, et "kuna siinne maarahvas põrisorjuses viibib ja väga kangekaelne on, on tarvilik kõva ja vali kord.[124]

---

120. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.77.
121. H.Palli, Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. Eesti Ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, Tallinn 1960, lk.49.
122. Palli, Kui Raudpea läks, lk.119.
123. Z.Särgava, Lõhesse linna kirjutama, oma elu kergendama II, Tallinn 1969, lk.567. Kommentarid (O.Jõgi.) (Edaspidi: Särgava, Lõhesse linna kirjutama II).
124. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.78.

e) Vastandina eelmisele esineb sügavusulise natuurina Albert Anton Vierorth (1697-1761). Ta oli pärit Saksast, õppis Jenas ja Halles, ühinedes teatud aja kooliõpetajana Halle vaestelaste majas. Ta kutsuti 1721.a. Peterburi kindral N.v.Hallardt'i perekonda õpetajatsiks ja kodukooliõpetajaks. Siin püüab ta levitada oma usulisi vaateid ka väljaspoole töökohta, kõneleb usust kindralit külastavate isikutega, sõlmib sidemeid Pihkva õigeusu peapiiskopiga ja saadab sellele A.H.Francke raamatuid. Ta reisib Moskva, Krimmi jm., loob kõikjal sidemeid pietistidega, tahab korraldada misjoni tatarlaste seas. Suvel 1725.aastal koos N.v.Hallrdt'i perekonnaga sõidab Vierorth Liivimaale Volmari mõisa. Seal sai ta kutse tulla Tallinna Toomkiriku abiõpetajaks, millisele kohale asus järgmise aasta (1726) kevadel. Olles siin Chr.Fr.Mickwitzi otsene abiline, algab ta täie energiaga edustama pietistlikku usutõsd. Ta on konsistooriumi assessor, tegev Eesti Raamatute Keskkassa juhatuses, võtab osa Vana Testamendi tõlkimisest, lahendab piibli väljaandmise küsimusi. Vierorth on hea kõneleja, püsiv ja andekas tõõtaja. Temal oli hea mõju Mickwitzile ja konsistooriumile ning see ühistöö edenes üksmeelses ja jõudsasti.[125] Nagu nüüd on selgunud on ta autoriks piiblit tutvustavale raamatule "Wiis head jutto Ühhe õppetaja ja uskliko Tallopoja vahhel" (1740).[126]

A.A.Vierorth oli varakult mõjutatud hernhuutlusest, seda kindralipreua H.E.v.Hallrdt'i kaudu, kes oli N.v. Zinzendorfi tuline pooldaja. Juba 1730.a. on Vierorth kirjavahetuses Saksamaa hernhuutlastega, ka Zinzendorfiga. Pärast viimase külastamist Tallinna 1736.a. ühineb ta avalikult vennastekoguduse tõega. Kui 1743.a. lõpetati see tõö ametlikult Baltimaades, siis Vierorth loobus Toomkiriku õpetaja kohalt ja elas mõni aeg Volmari mõisas. Aastal 1747 ordineeriti ta Hernhutis vennastekoguduse piiskopiks.[127]

f) Teine Chr.Fr.Mickwitz'i lähem abiline, kes samuti ühines vennastekoguduse liikumisega, oli Eberhard Gutsleff (jun.). Ta sündis 1700.aastal Tallinnas Püha Vaimu kiriku pietistliku õpetaja Eberhard Gutsleff'i (sen.) pojana. Õppis Halle ülikoolis ja elas seal 1Ühi usulise murrangu. Ta ordineeriti 1722.aastal abiõpetajaks oma isa koguduse ja sama koguduse õpetajaks isa asemele 1726.aastal.

---

125. Sealsamas, lk.88-90; Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 575 (J.K./Õpp/); Võsu, Hallepietism.
126. H.Treumann, Veel mõnda Eesti Raamatu Keskkassa arhivaalide lehekülgedelt, Keel ja Kirjandus, 1962.lk.742.
127. (Edaspidi: Treumann, Veel mõnda.
127. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.135; R.Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisloole, Eesti Kirjandus 1939, lk.480 (Edaspidi: Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaamisloole).

Sealt siirdus ta 1733.a. Oleviste kiriku abiõpetajaks, samal ajal ka linnakoolide inspektoriks. Kui N.v.Zinzendorf 1736.a. Tallinna külastas ja 23. sept. Oleviste kirikus ning 26.sept.Toomkirikus jutlustas, siis tema jutlused ja isiklikud kõnelused E.Gutsleff'iga tõid viimase veelkordselt ja sügavamale usulisele elamusele ning vennastekoguduse liikumise veendunud pooldajate ridadesse. E.Gutsleff kutsuti 1738.a. Saaremaale superintendendiks ja Kuressaare kiriku õpetajaks, kus ta pärast mõningast kõhklust, asus suure tulidusega Kratustõõle vennastekoguduse vaimus. Süüdistatuna luteri kiriku õpetusest lahkumises ja vennastekoguduse vastu antud korralduste mittetäitmises, vangistati ta 1747.aastal ja saadeti Peterburi, kus 1749. aastal 2.veebruaril vangina suri.

E.Gutsleff on tuntud veel A.Thor Helle poolt koostatud grammatika "Kuruzgefaeste Anweisung zur Ehstn.Sprache..." (1732) väljaandjana ja selle teose eessõna kirjutajana. Üks eksemplari sellest grammatikast saatis E.Gutsleff isegi Ida-Indiasse Malabri misjonitsuttuse raamatukogule koos kaaskirjaga, kus kirjeldab eesti talurahva viletsat elu. Tähtis osa oli Gutsleff'il eestikeelse kirjanduse levitamisel ja 1721.aastal asutatud Eesti Raamatute Keskkassa juhatamisel. Üks esimesi eesti vaimulikest rahvaraamatutest on "Rahasu ja Nardi jutt", mis ilmus 1739.a., on arvatavasti tema tõlgitud ja välja antud.[128]

g) Kõige laiemalt tuntud isik Eesti pietistide seas on siiski Anton Thor Helle, keda teame kui eestikeelse piibli tõlkijat. Ta sündis Tallinnas 1683.aastal kaupmehe pojana. Pärast Tallinna gümnaasiumi lõpetamist õppis usuteadust Kieli Ülikoolis. Asudes kodumaale sai ta 1713. aastal Jüri kiriku õpetajaks, kuhu jäigi kuni oma surmani 1748.a. Oli konsistooriumi assessoriks ja Ida-Harju praostiks.[129]

Kuigi A.Thor Helle ei õppinud Halle Ülikoolis ja pärast seaotti ei omanud otseseid suhteid Halle linna pietistidega, olid ta vaated siiski pietistlikud. Ta lähemad ametivennad, kaaslised ned Eestkmaa konsistooriumis, kaastöötajad kirjanduslikul põllul, abilised piibli tõlkimisel - olid peamised aktiivseid pietiste. Oma kihelkonnas töötas ta tõesti pietistlikus vaimus edendades usuelu ja

---

128. Eesti Biograafiline Leksikon,lk.114-115 (P.E/laubrück-Arumaa/); A.R.C/ederberg/); Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.84-86,185-187; A.Vinkel, Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast, Tallinn,lk.23. (Edaspidi: Vinkel, Eesti rahvaraamat) Treumann, Veel mõnda. lk.740,745-746.

129. Rudolf PõldmÄe, Anton Thor Helle, Esimese eesti piibli tõlkija. Vana Tallinn XV,Tallinn 1939,lk.36-37 (Edaspidi PõldmÄe,Anton Thor Helle); Eesti Biogr.Leksikon, lk.128.

haridust talurahva seas. Ka Mickwitz oma arutlustes Hallesse nimetab A.Thor Helle't, "teiste jumalasulaste ja kaaslaste" hulgas. Kogudustöös on ta suurt rõhku pannud katekismuse õpetamisele ja leeriõpe tuse juurutamisele. Pidevalt korraldas ta eravisitatsioone kihelkonnas, õhtlasi siis jutlustades ja seletades Uut Testamenti ning katekismust.130

Erilti hoolitses Thor Helle kirjaoskuse edendamise ja hariduse levitamise eest. Kihelkonda asutati 1721.aastal köstrikool ja külladesse väikesemaid koole. Kui enne oli terve Jüri kihelkonna kohta kõigest kaheksa inimest, kes oskasid lugeda, siis 1726.aastal võis ta teatada, et peaaegu igas majas leiduvat mõni lugemisoskusega talupoeg ning kogu kihelkonnas loevad t-iesti hästi 200 last.131

Piibli tõlkimisele asudes veendus Thor Helle, et tema keeleoskus pole siiski piisav selleks tööks. Ta hakkas õppima hoolega eesti keelt, alustas suhtlemisi talupoegadega, vestles nendega ja märkis endale üles iga tundmatu sõna ja kõnekäänu. Selle õppimise alusel ta koostas eesti keele grammatika, mis ilmus 1732.aastal Halles.132 Pietistide kirjanduslik tegevus Eestis oli laialdane ning ilma leiame väljaantud teoste tõlkijate, koostajate või redigeerijate seas Anton Thor Helle nime. Nii on ta 1721. a. ilmunud "Koddo- ning Kirko-Ramatu" uue trükki üks väljaandjaid ja redigeerijaid.133 Samal ajal oli ta katekismuse uue trükki üks redigeerijaid ning Halle pietisti J.A.Freylinghauseni käsiraamatu "Ordnung des Heils" ('Õndsakssaamise kord') (1727) väljaandjate seas. Kui tekkis tarvidus Uue Testamendi uue parandatud tõlke järele, siis seda asus teiste kõrval tegema jälle Thor Helle.134 Eesti Raamatute Keskkassa kolleegiumi liikmete hulka kuulus ka viimane. Kuid suure tõsduhe põlisseks elutööks jäib siiski Vana Seaduse tõlkimine ja terve piibli trükki toimetamine.

Kui pärast 1736.aastat hakkas Eestit vallutama vennastekoguduse liikumine, siis selle pooldajate esireas seisis ka Anton Thor Helle. Ta püüdis korraldada ümber oma usulist tegevust kihelkonnas uue usulisikumise vaimus. Kuid peagi ta pettus selles, sest uus liikumine kasvas temal üle pea ja ta veendus, et see viib rahva kirikust eemale.135

---

130. Põldmäe, Anton Thor Helle, lk.38-40.
131. Sealsamas, lk.40-42.
132. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.126 (P.B/laubrükk-Arumaa/).
133. J.Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust ja tegevusest. Eesti Kirjandus 1924.lk.325 (Edaspidi: Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust).
134. Põldmäe, Anton Thor Helle, lk.46-51; Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.136 (R.Põldmäe).
135. Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust, lk.325-326.

h) Vaatleme lühidalt Urvaste kirikuõpetajat Johann Christian Quandt'i, kes alustas oma tegevust Halle pietistina, kuid peagi siirdus oma tõega vennastekoguduse liikumise rüppe. Ta sündis 1704.a. Saksamaal Türingis, õppis usuteadust Jena ülikoolis. Seal tutvus ta N.v.Zinzendorfi õpetusega, sai selle innustatud pooldajaks, ühtlasi elades läbi usulise murrangu. Liivimaale tuli ta 1732.a. ja sai Urvaste kirikuõpetajaks, kus tema eelkäijaks oli olnud pietistlike vaadetega Heinrich Hollin (ametis 1718-1731). J.Chr.Quandt suri Urvastes 1750.a.

Asudes Urvastesse alustas ta kohe usuäratuslist tööd rahva keskel. Tööd kroonis edu: siin, Lõuna-Eestis Urvaste kihelkonnas, algas 1736.aastal esimene suurem usuline äratusliikumine eesti talurahva keskel. Aastal 1739 J.Chr. Quandt ühines hernhuutliku liikumisega.

Ta pani aluse eesti jutukirjandusele, tõlkides eesti keelde Hallest saadud jutukesi lambakarjasest Hinningi Kuusenist. Ta tõlkis veel kaks jutukest: "Se väikenae Jörgel" ja "Se hä Nõutsik, Armilde Nikolas" ning 5-6 pietistlikku kirikulaulu ja andis need välja ühise raamatuna 1737. aastal. See raamat sai esimeseks ilukirjanduslikuks tõõks eesti keeles. Liigutavad sündmused ja usuline sisu raamatus said Quandt'i enda tõenduse järgi üheks stiimuliks usulise ärkamise tekkimisel.[136]

i) Nimetame pietismist haaratud aadlismeestest Liivimaa maanõunikku kindralleitnant parun g.Balth.v.Campenhausen'i (1699-1758) Peeter I usaldusmeest ja reisukaaslast. Oli 1744-1757.a.s. Soome kindralkuberner. Viibides pärast Uusikaupunki rahu Vene esindajana Saksamaal, tutvus ta seal pietismiga ning sai selle pooldajaks. Tema kodujutlustajaks oli, nagu nägime, Chr.Fr.Mickwitz.[137]

Campenhauseni ettevõttel visiteeriti Riia maakonna koole ja kirikuid. Kirjutades sellest ta ütleb: "Piitsad, vitsad ja vangikoda ei suuda niisugust paganausku ja paganaelu parandada ega teo kedagi õige usu ja õige elu inimeseks... Nõidakem talupoegadele, kes on meie pärisorjad, seda ainust halastust, et nad pärast surma kui vabaks saa-

---

136. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.198-199, 209 (R.Põldmäe); Eesti Biograafiline Leksikon Tõlgenduskõide, lk. 262-263.
137. Võsu, Hallepietism.

nud lapsed võiksid astuda Jumala ette. Hoidkem, et meie sellega ust süüd enese peale ei võta, kui talupojad pärast orjapõlve selles maailmas ka kuradi igavesed orjad peavad olema teises maailmas."[138]

Sõõraseid altruistlikke ja estofiilseid (latofiilseid) aadlikke oli ka teisi, kes inimarmastuse seisukohale olid jõudnud Jumala armastuse kaudu.

j) Omapärase usuinimesena tooms veel ajaloos tuntud ja eelpool käsitatud kindralmajori ja Liivimaa maanõuniku Otto Fabian v.Rosen'i - "Roseni deklaratsiooni" autori (1739)a. Rosen tellis 1752.aastal vennastekoguduse tegelaselt Michal Ignatiuselt saksa pietisti Heinrich Schuberti suure jutlusraamatu "Zeugniss von der Gnade und Wahrheit" "Tunnistus armust ja tõest") tõlke. Tõlge valmis ning levis käsikirjades, nõiliselt väga laialdaselt.[139] Jõõb teadmatuseks, mil ajal Rosen seda tegi. Kas leidus pietismist haaratud aadli liikmete seas ka neid, kes oskasid ühendada vagadust talurahva rõhumisega, või siin nõeme tõendi hilisemast südametunnistuse ärkamisest, või siin esineb koguni taho usutõdede kaudu tuua suuremasse kuulekusse oma mõisade talupoegi. Kuid igatahes oli Rosenil kokkupuuteid pietistidega, sest kuni 1707.aastani tõõtas tema perekonnas koduõpetajana hallelane Chr.Punk.[140]

3. Pietismi laialdasi tõõalasid Eestis

Meie hinnang pietismi teeneid Eestis ees käitt selle järele, kuivõrd suutis ta virgutada eesti rahvast usuliselt, kuipalju tõi ta paljukannatavale rahvale ristiusu armastuskäsust inspireeritud lohutus- ja rõõmusõnumit, ühesõnaga - milline on pietismi osatähtsus eestlaste usuliselle arengule. Võime nentida, et pietismi osa oli siin positiivne, vast selle usuliikumises tutvusid meie esivanemad esmakordselt tervet elu haarava tõelise ristiusuga.

---

138. Reiman, Eesti Ajalugu, lk.112-113.
139. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.214 (R.Põldmäe).
140. Võsu, Hallepietism.

Et viia usuõnnu rahva hulkadesse, pidid pietistid võtma tarvitusele otseste usulevitamise vahendite - evangeelse jutluse, isikliku hingehoole ja kogudusliku ühispalve kõrval veel piibli elustava sõna ning vaimuliku harduskirjanduse õratavaid eeskujusid. Selleks tuli anda kirjaoskamatule talupojale kirjatarkus, avada talle koolid. Sellega pietistid esmajoones alustasidki.

a) Möödunud rasked ajad olid jätnud kohaliku talurahva väga armetusse seisundisse: vaesus, viletsus, harimatus, kirjaoskamatus oli suur. Hallest tulnud hingekarjased, parima pedagoogilise õppeasutuse lõpetajad, õpetatud tarvitama moodsaid pedagoogilisi õppeviise, olid hämmastunud, nähes seda viletsust ning pidasid selle põhjuseks sotsiaalmajanduslikku surve kõrval ka harimatust. Tõis energiat ja lõkitusteadvust alustasid nad kohe koolitööga - talurahva õpetamisega. Heinrich Gutsleff informeerib A.H.Francke't siinse kiriku- ja hariduseoludega pikemas kirjas (16.apr. 1716), kus madala usuelu ja harimatuse osalisteks süüdlasteks peab vaimulikke, kes küllaldaselt ei ole hoolitsenud talurahva hariduse ja usuelu eest. Ta ütleb, et talupoegadelt on küll nõutud M.Lutheri katekismuse ja mõningate usualaliste lausete selgeks õppimist, nende kontrollimisega alles talupojad abieälumisel. Kui aga abielluja tõi õpetajale sobiva andami, vähendas see oma nõudmisi. Süüdlased olla ka mõisahärrad, kes ei toeta koolide asutamist ega anna oma orjale aega ega võimalust õppida ning on tihti arvamusel, et vähemgi haridus olla talupojale otse kahjulik.[141]

Uued kirikuõpetajad asusid nüüd kõikjal parandama hariduseolusid. Siin oli neil esimeseks takistuseks koolimajade puudumine, sest enamus rootsiaegseid olid hävinenud sõjatules. Koolimajade ehitamiseks puudus aga mõisaomanikudel igasugune taha. Püüded seda neile kohustuseks teha maapõeva otsuste kaudu, ei kandnud algul vilja. Ainsa võimalusena jäi koduõpetuse edustamine üksikute kirjaoskajate kaudu ning koolitöö korraldamine kirikute juures õpetajate ja köstrite ettevõttel. Samuti pikendati leeriõpetuse aega ja kõidi tihemini külades noorte lugemisoskust ja katekismuse tundmist kontrollimas.[142] Tõsi oli edu, mõne aja pärast saabusid teated kirjaoskuse tõusust talurahva seas.[143] Kuusalu pietistlik õpetaja J.H.Gerth kirjutab oma aruandes, et tema kihelkonnas pole ühtegi küla, kus poleks mõnda last, kes õpetab teisi lugema. Nannikul olevat ka vanemad inimesed hakanud lastelt õppima lugemist. Kihelkonnas oli köstrikool 1720.aastast alates.[144]

---

141. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.36-41,69-70; Eesti Rahva Ajalugu III, lk.1431-1432.
142. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.70-71.
143. Eesti Rahva Ajalugu III, lk.1435 (tabel).
144. Herbert Tampere, Ülevaade Kuusalu kihelkonnast ja asundusist ning rahvalaulu kogumisest asundusis. Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn 1928, lk. 14.

Kirikuõpetajad asutavad koole oma kihelkondades, nii A.Thor Helle Jürisse, H.Gutsleff Kullamaale, J.Chr.Wrede - Harju-Jaani. Koolide asutamiseks teevad annetusi üksikud aadli liikmed.[145] Kolmekümnendatel aastatel tekkis mõisnike seas suurem huvi koolide vastu. Liivimaa maapäeval võetakse otsused koolide avamiseks ja Liivimaal tasutatakse peaaegu kõik endised köstrikoolid. Eestimaa maapäev vastavat otsust ei tee ning köstrikoole leidus siin ainult üksikutes kihelkondades. Eestimaa konsistoorium on sunnitud 1730.a. ja 1735.a. andma korralduse, et noori inimesi, kes ei oska lugeda, ei võeta armulauale. Selleks tuli tõhustada koduõpetust.[146]

Sõjast rüüstatud linnakoolide uuesti tõlerakendamises on samuti suur osa pietistidel. Tallinn oli küll jõnud puutumata otseselt sõjategevusest, kuid siin möllanud katk oli viinud enamuse kooliõpetajatest ja õpilastest. Gümnaasiumis oli pärast katku alles üks kooliõpetaja ja kolm õpilast - teised olid põgenenud või surnud katku.[147]

Tallinna vana Toomkool, mis oli asutatud hiljemalt 1266. aastal,[148] seisis juba pikemat aega. Õpetajaskond oli surnud katku, kooli ruumides oli möni aeg sõjavõhaigla ja siis kasutati seda vene sõjavõlaste kasarmuna, mille tõttu oli hoone tõsiselt laostunud. Mickwitz'i ettevõtmisel leiti summad hoone korrastamiseks, osa andis rüütelkond, osa tuli kirikukorjandustest, ja kool avati 1725.aasta suvel. Õpetajateks kutsuti pietiste. Kuni 1729. aastani oli kool segakool, kuhu võeti samuti kuni 12.aasta vanuseid tütarlapsi; aastal 1744 avati aga eri kool tütarlastele. Toomkooli õpilaste koosseis oli tol ajal kirju - aadli lastega õppisid ühes kodanike lapsi ning vaestekoolist tulnud õpilasi. Vaesematel lastel oli kool tasuta, mõnedel veel prii toitlustus.[149]

Toomkoolis õpetus ja kasvatus toimus tõsiselt pietistlikus vaimus. Jõrgidest veel rohkem Halle eeskujusid, asutas Mickwitz samal ajal Toomvaestekooli Uuel tänaval (Neugasse - hiljem Toomvaestekooli-Kitsurini tänav). Kool alustas oma tegevust 1725.aastal Tõnismõisa sõjaposmajast üüritud ühes toas. Lastele, kelle arv oli tõusnud mõne nädalaga 30-40-le, õpetati lugemist, kirjutamist, arvutamist ja usuõpetust. Laste arvu kasvades, võeti kooli

---

145. Sild, August Hermann Franckе mõjud, lk.86,177
146. Sealsamas, lk.178; Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.46-47.
147. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.56.
148. Sealsamas, lk.10.
149. Võsu, Hallepietism; Sild, August Hermann Franckе mõjud, lk.91-92,175.

alla veel teine tuba, hiljem osteti koolile terve maja koos kõrvalhoonete ja suure maa-alaga. Ehitati uus maja; avati tütarlaste kool, kus lapsed peale kirjatarkuse õppisid veel kudumist, õmblust ja muid käsitöid. Arvatavasti oli koolis suurem osa õpilasi eestlasi, sest kool asus eesti linnaosas. Aastal 1726 avati kooli juurde internaat, kus vaesemad õpilased said prii ülalpidamise. Sellest internaadist arenes välja vaestelaste asutus. Viimase heaks hakkas laekuma annetusi, mõned kaunis suured summad. Aastal 1735 sai asutus riiklikke eesõigusi: asutusele antakse regulaarselt majanduslikku abi, personal vabastatakse maksudest. Michwitz kinnitatakse asutuse juhatajaks kuni surmani, nagu seda oli A.H.Francke Halles. Vaestelaste-asutuse ja kooli õpetajad ning kasvatajad olid pietistid. Kooli lõpetajaid õppis edasi Toomkoolis ja Halles. Asutuse õitseaeg ei kestnud aga kaua,annetused pidevalt vähenesid, mõnekümnendate aastate keskpaigu jõuti juba kriisipunkti ja põhjakorrale kerkis asutuse sulgemine. Kuid seekord saadi siiski raskustest üle, annetused suurenesid, Michwitz ise andis sellele oma varanduse. Suri Michwitz, uued õpetajad tulid tema asemele Toomkirikusse. Vaestelaste asutus ja kool tõstasid edasi, kuid puudus endine hoog, langes ka kasvandike arv.[150]

Pietistide virgutusel avati koole ka teistesse linnadesse, kuhu kutsuti rektoreid ja õpetajaid Hallest, nii kuuleme seda Kuressaare, Narva, Tartu, Pärnu kohta. Tartu asutati 1735.aastal uus kool saadi ja linnakodanike lastele, mille pedagoogilises koosseis oli arvatavasti enamuses Hallest pärit või seal õppinud. [151]

Nagu eelpool mainitud, asutas parun H.W.v.Nieroth 1717. aastal Francke asutuste eeskujul kuulsa Albu vaestelaste varjupaiga koos kooliga. Kool oli oma õppeprogrammiga erinev teistest linnakoolidest, sest püüdis osaliselt rahuldada tarvidust kõrgema hariduse järele, kuna siinne endine kõrgem kool Academia Gustavo-Carolina oli lõpetanud oma tegevuse 1710.aastal. Albu kool püüdis anda teadmisi laialdastel aladel. Peale saksa-, prantsuse- ja ladinakeelse üldteadusliku humanitaar- ja reaalainete õpetati seal veel poliitikat, filosoofiat, moraali, tantsimist, vehklemist ja ratsutamist.

Kool alustas oma tegevust asutajale kuuluvas Seidla mõisas, mis hiljem (1719.a.) viidi Albu mõisa. Seal tõstas kool kuni 1740.aastani. Algaastatel kuni 1724.aastani juhatas kooli H.Chr.Wrede. Kooli õpetajaskond (informaatorid)

---

150. Võsu, Hallepietism; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk111,91
151. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.177.

koosnes Halle Ülikooli kasvandikest. Viimaste jaoks anti 1742.aastal välja saksa- ja eestikeelsete laulude kogu.

A.H.Francke kooli eeskujul nimetati kooli vaeslaste kooliks. Vastavalt nimetusele ei maksnud tõelised vaeslapsed õppimise, ülalpidamise ja rõivaste eest, teised aga maksid oma majanduslike võimete kohaselt. Kooli ja vaeslaste asutuse ülalpidamiseks andis Hieroth oma nõlja mõisa tulud. Oli tegelikult kaks kooli eri ruumides, üks saksa, teine eesti poislastele. Aastal 1727 oli saksa koolis kuni 100, eesti koolis kuni 50 last. Osa lõpetajaid saadeti edasi õppima Hallesse.[152]

Kuigi Albu kool sai tõotada vähe üle 20 aasta, on tema haridust-levitav ja usku äratav tegevus jätnud arvatavasti oma jäljed siiski kohalikku ellu. Paraku on veel selgitamata need kindlad eesti noormehed, kes olid õppinud seal koolis ja nende isiklik osa rahva hariduse ja usuelu tõstmisel. Suurem osatähtsus rahva hariduse arengule oli siiski kõstrikoolidel. Lugemisoskus tegi suurt edu, seda eriti pietistlikkude kirikuõpetajate kihelkondades. Kuigi meie rahva varajast kirjatundmist võime panna täie õigusega vähe hilisema vennaste koguduse arvele, ei vähenda see siiski pietistide teeneid sellles, sest kõstri-koolidele Liivimaal, kus õppisid tulevased külakoolmeistrid, panid aluse just pietistid.[153]

Vennaste koguduse aktiivsemate tegelastena tunnevad aga kihelkonna- ja külakoolide õpetajaid.

b) Peatüki sissejuhatuses kõnelesime põhjalikumalt talurahva võimatut olukorda, mis oli tingitud läbielatud ajastu raskustest kui ka sotsiaalse rõhumise pidevast kasvust. See ei jätnud märkamatuks Saksamaalt teistest oludest saabunud humanistlikult meelestatud hallelastele. Oma ümbruskonnas kavatsesid nad kohe asuda praudama siinse rahva elukiiku ja taotlema selleks paremat sotsiaalset olukorda; ise hakkasid nad viljelema hoolekannet Halle asutuste töö eeskujul. H.Gutzleff kirjutas 1717.a. Francke'le, et kunagil mujal ei käi isegi herjused nõnda viletsatena ringi, kui siinsed talupojad. Nende põrisorjade elu on tõesti sõltuv nende omaniku heast tahtest. "Kui härra on pahatahtlik, siis võib ta talupoega sel määral sundida, et ta ei tohi oma hõõda isegi pastorile kasvata, ja kui ta seda teeb ning pastor kõneleb sellest hiljem, siis peab talupoeg oma sõnaga tasuma."[154]

---

152. Sealsamas, lk.75-76; Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.55-56.
153. Eesti Rahva Ajalugu III, lk.143.
154. Teit.: R.Põldmäe, Halle liinna suhteid vanema eesti kultuurilooga. "Edasi" 20.okt.1966, 247, lk.3

Mõisatavalt kõik, algul optimistlikke hallelaste poolt kavandatud saamud talupoegade sotsiaalse olukorra muutmiseks jookseid liiva. Enamus mõisnikke pidas isegi kirikuõpetajate poolt asutatud koole takistuseks talurahva maksimaalseks ekspluateerimiseks, rääkimata vaimuliku püüdlustest veenda neid kergendama talurahva koormisi.155 Pietistidel jäi võimalus teostada isiklikku hoolekannet, mida nad ka oma aimeliste võimaluste piirides tegidki.

Eriti rohkesti tegi siin Chr.Fr.Mickwitz. Pärast sõjapõrgu, kui enamus eeslinnast oli maha põlenud, oli linna vaesemal kihil puudus päevarjust ning vaesed elasid siinsel varemete vahel. Toompea eeslinnas, praeguse Kevade ja Adamsoni tänava Toompea poolsel nurgal asus 1652.a. asutatud Toomhospidal. See põletati 1710.aastal koos eeslinnaga maha. Mitu elas seal varemete vahel kümnekond vaest, kes elatusid kerjamisest. Mickwitz'i hoolitsusel seati maja korda ja hakati seal pidama jumalateenistusi, mis tõid rohkesti rahvast kokku, ka saadikke. Asja vastu tõusis huvi, annetused suurenesid, hoategevat asutust laiendati ja sinna võeti vastu rohkem hoolealuseid. Aastal 1738 on viiekaste arv juba 78. Hospidali juurde ehitati väike kirik.156

Hoolekande asutusteks olid ka Alle vaestelaste varjupaik ja Tallinna Toomvaestekooli juures olev vaestelaste asutus, mida käsitasime koos kooliga.

c) Olulisemaid tagajärgi saavutasid pietistid siiski eestikeelse kirjanduse soetamisel ja levitamisel. Nad ei piirdunud siin ükskõik kirikliku tarbekirjanduse ja koguduslaulikute tõlkimisega ümbritsevale eestlase kirjanduse välja andmisega, millega alustati juba kahekümnendate aastate algul, vaid nende teenete hulka kuulub ka esimese jutukirjanduse soetamine rahvale, seda kolmekümnendate aastate lõpul.

Mainitud Urvaste kirikuõpetaja J.Chr.Quandt tõlkis lõuna-eesti keelde jutukese vagast lambakarjasest Hanningi Kuusenist ja lugeda õttu tõlke 1736.aastal ühel pühapäeval kirikus jutluse asemel. Jutt "Se wagga Karju, Hanning Kuse" ilmus järgmisel aastal Tallinnas koos kahe teise vaimuliku jutukese tõlkega ja 5-6 pietistliku lauluga arvatavasti pealkirja all:"Kolm kummist waggaust Jenkojut". Raamatu eessõnas "Jesussen armastatu Ma-Rahvat" soovitab autor raamatu lugejatel antud eeskujudest õppida, "et se pattust käänduminne, usk nink waggaus ei olle üts woimatta, rassa ning kurglik asai; enge üts hälpsa, kerge nink römus ollo." Teos, mida trükiti 1200 eksemplaris, levis kiiresti

---

155. Eesti Kirjanduse Ajalugu I,lk.180 (R.Põldmäe).
156. Võsu, Halle pietism; H.Gustavson, Meditsiinist Vanas Tallinnas kuni 1816.a.Tallinn 1969,lk.165-168 (Edaspidi, Gustavson, Meditsiinist Vanas Tallinnas).

Urvastes ja maaberkihelkondades, nii et raamatust tuli hiljem teha kordustrükk.[157]

Sama Henning Kuusemi lugu tõlgiti ka põhja-eesti keelde, seda Tallinna pietistide poolt, ja avaldati trükis 1739.a. Juttule oli lisatud jutlustaoline "Haenitsus", kus soovitatakse soojalt lauluraamatu kasutamist ning Uue Testamendi ja samal aastal ilmunud Piibli lugemist. Valimiku silmapaistvaim teos on siiski n.n. "Hansu ja Hardi jutt", kus kahe talupoja vahelises kõnelustes käsitatakse hukatusse viivat patuelu ja kutsutakse patust pöördumisele, samuti piibli lugemisele. Raamatus leidub veel õpetlik kõnelus kirikuõpetaja ja surmamõistetud talupoja Heinu vahel, kes püütakse juhatada getukahetsusele. See dialoog oli ilmunud juba 1732.aastal väljaantud A.Thor Helle grammatika eessõnas, mida koostas H.Gutsleff. Raamat sisaldas ka paar hernhuutlikku laulu Jeesuse kuljehaavust.[158]

Järgnisel (1740) aastal ilmus Tallinnas väike raamat "Wiis head jutto Ühhe Õppetaja ja uskliko Tallopõia wahhel", kus selgitatakse piibli sisu ja piibli lugemise kasulikkust. Selle brošüüri koostajaks peetakse A.A.Vierorthi.[159]

Keeleõpetuse alal peame tunnustavalt mainima kirikuõpetajatele mõeldud eesti eelse grammatika "Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache", mida koostas A.Thor Helle ja mis ilmus H.Gutsleff'i eessõnaga varustatuna 1732. aastal Halles. Grammatika lisas tuumiku sõnastik ja rahvaluulelisi ainseid (vana- ja rahvasõnu ning mõistatusi). Rahvaluule oli kogutud Reila ja Tallinna alalõel Tallinna Pühavaimu tõnaval asunud tütarlaste kooli õpetaja pietist Johann Laurentius Hesse poolt. (Tuli Eestisse 1722. aastal, suri siin 1728.aastal). Erilist tähelepanu väratavad grammatika lõpus leiduvad dialoogid (eesti keelsed), kus antakse talupoegadele praktilist õpetust põllutöös jm., räägitakse lugemisoskuse ja piiblilugemise kasust ning manitsetakse neid suuremale usklikkusele ja vagadusele.[160]

Usuliste kirjanduse alal oli tähtsam eestikeelse kirikliku käsiraamatu uue trüki väljaandmine. Raamat "Eestima Kele Koddo- ning Kirko-Ramat" ilmus 1721.aastal pietistlikest kirikuõpetajatest koosneva komisjoni toimetusel. Ta sisaldas katekismuse teksti ja seletusi, pühapäevade evangeeliumid ja epistlid, Jeesuse kannatamise ja surma kirjeldused, Jeruusalemma hävitamise loo, 300-lehekülje-lise laulusraamatu ning palveraamatu. Teos trükiti Halles.

---

157. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.199-200 (R.Põldmäe); Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.19-20.
158. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.200-202 (R.Põldmäe); Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.21-24.
159. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.202-203 (R.Põldmäe); Treumann, Veel mõnda, lk.742.
160. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk. 195-196 (R.Põldmäe); Treumann, Veel mõnda, lk.745.

Keeleliselt oli käsiraamat tublisti parem, kui eelmised. Sisu oli täiesti pietistlik. Parandatud keel ja pietistlik suund käsiraamatus leidis rohkesti arvustajaid keeleliselt vanameelsete ning pietismile vaenulikult suhtuvate ortodokssete kirikuõpetajate poolt, seda ka Tallinna linnakoguduses, ning ei võetud tarvitusele mitmes kirikus. Vastanata sellele oli raamatul suur mõju rahva seas ning sai sajandi kõige levinumaks trükiseks, sest 1721.aastast kuni 1771.aastani ilmus teoses kokku 16 trükki 94 000 eksemplaris. Pietistliku suunaga käsiraamatu suur levik avaldas kindlasti positiivset mõju talurahva usuelule.[161]

Samal (1721) aastal ilmus ka H.Gutsleff'i ja A.Thor Helle toimetusel katekismuse uus redigeeritud trükk, vist koos aabitsaga.[162]

Juba 1713.aastal tõlkis H.Gutsleff eesti keelde J.A. Freylinghauseni "Ordnung des Heils" ('Õndsakssaamise kord'), mis sisaldas lühikokkuvõttena küsimuste ja vastuste teel pietistliku, lihtrahvale mõeldud, usuõpetuse (dogmaatika). Tol ajal puudus aga võimalus raamatu kirjastamiseks ning see ilmus 1727.aastal, pärast redigeerimist teiste pietistlike kirikuõpetajate poolt, pika pealkirja all: "Jumala Sõu Issanda Jesusse Christusse Õnnistusest..." Ka see teos levis rohkesti, seda trükiti korduvalt isegi XIX sajandil.[163]

Peale kodu ja kiriku käsiraamatute leiduva, ilmus arvatavasti veel teisigi laulukogusid, sest Hiekwitz kirjutab 1729.aastal: "talupoegadele on eesti keelde tõlgitud ja trükitud head hinge-ehitavad lauluraamatud".[164] Tartukeelse lauluraamatu kolmanda täiendatud trükki andsid välja 1729.aastal Liivimaa pietistid: Kambja õpetaja A. Sutor ja Sangaste õpetaja C.Fr.Mauschert koos Otepää õpetaja J.Chr.Clare'ga. Raamat ilmus 10 000 eksemplaris.[165]

Halle eeskujul asutasid siinsed pietistid erilise kirjastuskassa vai ulikkude raamatute kirjastamiseks ja rahvale soodsate hindadega levitamiseks. Kassa "Eesti Raamatute Kirjastuskassa" ("Ehstnis che Bücher Verlags Casse") algas oma tegevust 1721.aastal ühe nimeliselt teadmatu "vaga leskmaise" kahe riigitaalri suuruse rahasumma arvel, mis annetati lese poolt uue käsiraamatu trükikulude

---

161. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.133-135 (R.Põldmäe); Treumann, Veel mõnda, lk.740; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk. 85-86, 172,174; Väsu, Hallepietism.
162. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.135-136 (R.Põldmäe).
163. Sealsamas, lk.136 (R.Põldmäe); Sild, August Hermann Francke mõjud, lk. 172.
164. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.113.
165. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk. 136 (R.Põldmäe).

fondi. H.Gutsleff, saades selle annetuse, otsustas selle eest asutada midagi väärtuslikku ning pani summa asutatava kirjastuskassa põhikapitaliks. Nimmo aasta jooksul kasvas kassa kapital 2050 rublani. Kuni 1727.aastani valitses kassa tegevust H.Chr.Kröde, siis tuli temale abiks Eberhard Gutsleff (jun.), kes peagi kujunes kassa juhtivaks tegelaseks kuni 1738.aastani, s.o. tema siirdumiseni Saaremaale. Kassa tegevuse üldjuhtimiseks moodustati 1738.a. kollegium, kes koostas kindla kassavälitsemise instruktsiooni. "Eestimaa Raamatute Kirjastuskassal" on suured teenned väimulikku kirjanduse kirjastamisel, seda kuni kassa likvideerimiseni 1919.aastal. Kuid eriti hoogne ja oma ajastu kohta viljakas oli selle tegevus XVIII sajandi teisel ja kolmandal veerandil, nimelt pietistlike kirikuõpetajate juhtimisel, millal kassa andis välja ja levitas käsiraamatu rohkeid kordustrükke ja Uue Testamendi 1729. aasta trükki, rääkimata muude vähemate vaimulikkude teoste kirjastamisest.166 Hiljem oli kirjastuskassal suur tähtsus luteri kiriku tarbe- ja harduskirjanduse väljaandmisel.

d) Kindamatu on pietistide osa rahvakeelse Uue Testamendi ja Piibli tõlkimise ning rahva kätte toimetamisel.

Uue Testamendi tõlkimist, nagu eelmises peatükis nägime, alustati juba Rootsi valitsuse ajal. Kuid peamiselt Liivi- ja Eestimaa kirikuõpetajate omavaheliste lahkhelide tõttu ei jõudnud tõlge trükki. Heinrich Gutsleff oli koos isaga Eberhard Gutsleff'iga (sen.) osa võtnud Uue Testamendi tõlke järjekordsest revideerimisest aastail 1704-1706. Eestimaa konsistoorium määras komisjoni selle uue käsikirja kontrollimiseks ja eriti jälgimiseks, et tõlge ei erineks M.Luteri saksakeelsest tõlkest, kuid H.Gutsleff, mitte nõustudes komisjoni kriitilise seisukohaga, andis tõlke läbi vaatamiseks Pärnu konsistooriumile ja, selle heakskiitmisel, viis käsikirja Rootsi kuningale Saksamaale. Kuningas oma resolutsiooniga (10.sept.1707) suunas käsikirja Uue Testamendi trükkimiseks Pärnu. Mitmete vastuolude ja keerdkäikude tõttu jäi Uus Testament siiski trükkimata. Uues riiklikus alluvuses tõusis raamatu trükkimine taas päevakorda. Isa ja poeg Gutsleff'id viisid nüüd mandekäsu oleva mittetäieliku tõlke põhjal tõe lõpule ja see trükiti Tallinnas 1715.aastal pingutuse all:"Jesanda Jeesusse Kristusse Uus Testament."167

M. Lutheri reformatsiooni tähtsamaks kultuuriliseks teeneks peetakse emakeelse piibli raamatu andmist saksa rahvale 1534.aastal. Kui pidada reformatsiooni algaastaks 1517, millal M.Luther kinnitas oma kuulsad teesid Witten-

---

166. Sealsamas, lk.180 (R.Põldmäe); Treumann, Veel mõnda, lk.74.

167. Sild, August Hermann Francke'i mõjud, lk.172-173; Sild, Tõlkeajalugu, lk.144-145; Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk. 181-183, 186, (R.Põldmäe).

bergi lossikiriku ukse le, siis piibel jõudis rahva kätte juba 17.sajandil. Eestlane pidi aga seda raamatut ootama üle 200 aasta. Ja kas ta oleks seda sellalgi saanud, kui poleks olnud tulihingelisi pietistlikke usuuuenduslasi, kes valmistasid viimaks ometi rahvale enam-vähem arusaadava tõlke, ning kui poleks võidetud N.v.Zinzendorf'i ja teiste hernhuutlaste südamed ja kukrud sellele üritusele.

P.J. Speneri ja A.H.Francke poolt sihiteadlikult välja pihtiuurimise koosviibimistest. Piibel oli pietistidele vastuvaidlematuks autoriteediks millele rajasid terve oma elu ja usulised põhimõtted, seda ka Eestis. Eestimaa konsistooriumis võeti piiblitõlkimise küsimus üles 1728.aastal. Haastõõle tõmmati ka Kambja õpetaja A.Sutor, ja Suure-Jaani õpetaja J.Chr.Gutsleff. Uue Testamendi 1729.aasta parandatud trükk võeti piiblisse muutmatult. Vana Testamendi osas oli tõlketöödega juba alustanud Anton Thor Helle, kes nüüd kujunes piiblitõlke juhtivaks jõuks. Tõlke komisjoni määrati 1731.aastal peale Thor Helle veel H.Gutsleff ja H.Chr.Wrede, kelle dest esimene sai Thor Helle peamiseks abiliseks tõlkimisel. Vigala pietistlik kirikuõpetaja J.Fr.Gernet oli teose korrektor ning Tallinna gümnaasiumi õpetaja Chr.A.Bieck oli võrrelnud Vana Testamendi tõlget salm salmilt heebreakeelse originaaliga. Kuidas Chr.A.Bieck oli tuntud hernhuutlane.

Piiblitõlge sai trükivalmis 1736.aasta suvel, kuid puudus raha teose trükkimiseks, sest tarvisminevat 5000 taalrist oli olemas ainult üks sajandik. Sama aasta septembris külastas Tallinna krahv N.L.v.Zinzendorff, kellele A.A. Vierorth informeeris olukorrast, kuna viimase üle sandeks oli piibli kirjastamise organiseerimine. Zinzendorf tundis ettevõttele südamest kaasa, andis isiklikult suurema summa ning pani ringlema ettetellimislehe, mis tõi mõne päevaga kokku 1000 taalrit. Kuna sellest ei piisanud, põrdus krahv Maardu mõisa omaniku erukindral Hermann Joenseen v.Rehni poole, kes laenas selleks suurema summa ja kogus annetusi ning ettetellimisi ka teistelt mõisnikelt. Lõpuks võttis Rehn kõik piibli kirjastamise kulud enda kanda sooviga "aidata vaest talumeest". Mainime, et H.J.Rehn elades Peterburis, oli saanud seal usulise õratuse A.A. Vierorthi kaudu ning hiljem ta ühines hernhuutlastega. Eestisse asudes püüdis ta levitada haridust ja tõsta usuelu talupoegade seas Jõelähtme ja Harju-Jaani kihelkondades, kus asusid tema mõisad.

Piibli trükkimisega alustati 1737.aastal Tallinnas J.J.Köhleri trükikojas. Raamatu kaunistas vaselõikeline frontispiss*, tiitel on kahevärviline, tekstis olid piiblitoomalised puulõiked ja algustähed. Aastal 1739 ilmus trükist kaunoodatud raamat "Piibli Raamat/se on keik se Jumala Sanna ..." Piibel levis alguses väga kiiresti: 6015 eksemplari suurusest tiraažist osteti 3 aasta jooksul

---

* Illustratsioon raamatu tiitellehele eelneval või järgneval lehel.

ligi 2500 eksemplari, kuigi hind oli algul poolteist rubla raamat (alates 1747.aastast alandati hind 85 kopikale) Eesti rahvale oli antud erakordselt terve jumalasõna.[168]

Võimatu on üle hinnata piibli tähtsust rahvale. Piibliga pandi alus eesti ühtlasele kirjakeelele, piibliga toodi talurahvale rikkalikud teadmised teiste maade ja rahvaste elust, ajaloost ja maailmavaatest. Üldiselt öeldi kirjutab R.Põldmäe: "Niivõrd jõudis lõpuks eesti lugeja kätte see antiikkirjanduse, religiooni ja filosoofia suurteos, mis pidi ezikkät levitama religiooni põhiideid ja kristlikku moraali, kuid tegeli kuues kujunes ka talurahva põhiliseks lugemisraamatuks.[169] Piibel kandis puhkeva vennastekoguduslikku usulikkumise rahvahulkadesse ja hoidis seda usutuld kõige raskematel surveaegadel, piiblist kasvasid välja jõgneva sajandi uued usulised liikumised ning piibel on saanud tänaseni teejuhiks usuliimeste usu ja loomise radadel. Kristlik rahvas hindab ja loeb oma piiblit ka nüüd, nagu ta tegi seda esimese piibli väljatulekul, millest konstateeriti 1740.aasta kiriku sinodil: "Mitmed ilusad näited on juba esimenud: Talu tüdruk peab endal paar õkska, kogub endale munade müügist aegapidi niipalju, et saab osta piibli. Peigmees ei kingi enam pruudile leiba ja viina, vaid piibli. Vana talumees, kes lugeda ei oska, müüb ningi karilooma, ning kui teised teda välja naeravad, et ta ju lugeda ei oska, vastab ta: "Eks mu poeg oska."[170]

e) Kõik pietistide üritused, ka isegi piiblitõlkimine, olid suunatud pietistliku usulise liikumise peaeesmärgi - usulise kristustõe teenistusse. Et tuua inimest oma rikutud ja peuduliku mina tundmisele ning juhtida teda Jumala armu uuendava väe kaudu tõelisele pöördumisele, oli eesmärk, mida hallelased seadsid siin enda tegevusele. Selle eesmärgiga astusid need kirikuõpetajad ja koolieõpetajad sadli ja linnakodaniku, ka alla võõrkeelse põlisrahva, eestlase, juurde.

Siin on eriline osa jõlle Chr.Fr.Mickwitz'il isiklikul tõsl. Tulles Tallinna 1724. aastal alustas ta koos Eberhard Gutsleff'i ja teiste pietismi pooldajatega konventiklite pidamist. Algul kogunesti Gutsleff'i juurde, kuid osavõtjate arvu suurenemisel viidi need bürgermeister Gernet'i abikaasa korterisse. Raad keelas need seal Era rahatrahvi ähvardusel. Hiljem viidi koosolekud väljaspoole rae võimupiire - Toompeale Mickwitz'i juurde. Aastal 1737, kui E.Gutsleff lõks Oleviste kiriku abiõpetajaks, alustas

---

168. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.186-188 (R.Põldmäe); Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmiseloole, lk.443-454; Põldmäe, Anton Thor Helle, lk.59-71; Vt. piibli trükkimisest, välimusest ning proove piibli frontispiissist ja tiitellehest: Friedrich Puksoo, Jacob Johan Hühlər. Esimene eesti piibli trükkmal. Vana Tallinn IV, Tallinn 1979, lk.14-15; 17-21; Hugo Raets, Esimese eesti piibli välimusest, eriti selle frontispiissi saamisloost, Vana Tallinn IV, Tallinn 1979, lk. 75-82.

169. Põldmäe, Helle linna suhteid, lk.3.

nende pidamist uuesti alllinnas. Nimed aastad oli kõik rahulik, siis aga 1736.aasta lõpul segas raad ennast jällegi vaheld ja määras komisjoni asja uurimiseks. Viimane leiab, et sõrastele koosolekute pidamine pole küll kirikuõpetajatele keelatud, kuid neid tuleb pidada kirikus või muus avalikus hoones, mitte aga abiõpetaja kitsastes eluruumides, kus mõlemast soost isikud on liiga ligidal üksteisele; peab ka pead kirikuvalitsus ja raad olema teadlik sellest, millest seal räägitakse. Koosolekud lõpetati ka seekord.[171]

Mickwitz sadis ka kohe sisse kirikus tõiendavad jumalateenistused igal pühapäeval pärast lõunat ja igal kolmapäeval õhtuti, peale selle veel mitmed palvetunnid nädalas. Tema poolt Toompea eeslinnas asutatud hospidalis peeti avalikke jumalateenistusi igal reedel. Kõikidesse jumalateenistustesse koguneb rohkesti rahvast. Toomkirik oli ilmselgelt väike. Et tõkestada all-linna rahvale tee Toomkirikusse, lasi raad sulgeda jumalateenistuste ajaks linnaväravad Toompeale. Samuti hospidalis peetavad jutlused köitsid inimesi, ruumid ei mahutanud kõiki, paljud seisid õues.[172]

Mickwitz'i töö oli edukas sellepärast, et ta polnud üksi, vaid teda toetas kõigest ühemeelne Eestimaa konsistoorium. Pärast Põhjasõda koosnes konsistoorium ortodoksia pooldajatest, kuid pikkamööda täiendus see uute pietistlikult meelestatud liikmetega, kes mõne aja järele said enamuse. Nüüdsest peale kutsuti uuteks liikmeteks ühenes pietiste ning konsistoorium oli sajandi teisel ja kolmandal veerandil sajaprotsendiliselt pietistlik. Teoloogiavaateks isikuteks nende seas oli asepresident Chr.Fr.Mickwitz ise ja A.A.Vierorth. Konsistooriumi ilmlik president (kuni 1742.aastani) parun G.F.Stackelberg oli ise pietistlike vaadetega ja toetas kõigis Mickwitz'i. Konsistooriumil oli täis võim vaimulike ametisse võtmisel ja neilt kõrvaldamisel. Vaimulikkudelt nõuti elulookirjeldusi, milledest pidi selguma nende usulised vaated ja isiklike usukogemuste tase. Kui õpetajal puudus nõutav usuelamus (usuline põrdumine), siis ta kõrvaldati mõneks ajaks ametist, et võiks vaikuses Jumala ees seda omada. Mõnigi mittesobiva eluviisiga kirikuõpetaja kõrvaldati lõplikult. Ka neid eemaldati oma kohalt, kes tegutsesid aktiivselt pietismi vastu. Kogudusi visiteeriti tihti, leialdane oli Mickwitz'i isiklik kirjavahetus Eestimaa vaimulikega.[174]

---

170. Eesti Rahva Ajalugu III,lk.145l.
171. Võsu, Hallepietism; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk. 181.
172. Võsu, Halle pietism; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.182
173. Võsu, Halle pietism.
174. Sealsamas,; Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.113.

Pietism ei jõudnud peatuma kiriku koskvalitsusse, vaid tungis ka maale. Suur osa praostidest olid pietistid, eriti kolmekümnendatel ja neljakümnendatel aastatel, kui Eestimaa 139 praostist oli pietiste 88 ja erapooletuid - 13. Praostid toetasid kõigis konsistooriumi tegevust.[175]

Maakoguduste õpetajate usulisteks mõjutamisteks omasid tähtsa osa sinodid, mis, Mickwitzi sõnade järgi: "peetakse nõud virgutamiseks, mitte, nagu varem, ilmaeggeks vaidlemiseks."[176] Sinoditel küsimiseel olevad küsimused näitavad pietistide usulisi seisukohti ning nende püüdlusi. Nii 1736.aasta sinodil oli tähtsamaks küsimuseks: "Millised on Jumalast sündimise tundemärgid?" Siin leiti, et selleks on uus jumalik,meelsus, Püha Vaimu and ja maailma vaimu võitmine. Edasi väideti, et kirikuõpetaja, kelle tegevus ja südametunnistus ütlevad, et ta pole Jumalast sündinud, ei saa olla Jeesuse jüngor ning peab, kas oma põrdumisega kiirustama, või tõbat eemale jõõma. Sama aasta sinodil oli arutusel ka püha õhtusõõmaja küsimus. Läbirääkimistel toonitati, et uuestisündimata inimene pole ohver Jumalale ja et ebapuhas isik ei või Issanda laualt süüa, sest vanaseaduse paasatall pidi olema veatu; Jeesus seadis õhtusõõmaja kui osadussõõmaja sinult oma jüngritele, sellepärast, et uskmatud võtavad osa Issanda lauast, on see saanud kristluse õnnetuste peallikaks. Pooldati isegi,et avalikud patused tuleksid eemaldada kogudusest. 1737.aastal sinodil käsitati muu seas kirikuõpetaja ülesandeid ja leiti need olevat järgmised: 1) teha inimesi Kristuse jüngriks, 2) iga hinge eest hoolitseda ja 3) Kristust kuulutada. Toonitati "ecclesiarum in ecclesiis'e" ('koguduse kogudusses') loomise vajadust ning õpetaja peamõrgiks olgu Kristusele laitmatu pruudi kihlamine. Õpetajatele soovitati pühendada rohkem aega piibliuurimisele ja palvetele; kõne valmistamisel asetagu ta enamat kuula ja olukorda, nagu peaks ta ise oma jutlust kuulama.[177] Saadud tõlkavaga asusid sinodist osavõtjad oma tõõpostidele kogudustes.

Luteri kogudustele omane leeriõpetus alustati Eestis käsitataval ajal Saksamaa pietistide eeskujudel. Teatavasti esimene leeriõpetus peeti F.J.Speneri poolt Frankfurtis 1666.aastal. Eestis käestiis siis leer kauem, kui nõudeel ajal, paiguti kuni 10-13-16 nädalat, seda osade kaupa, iga kord 3-4 nädalat. Leeri astumise eeltingimuseks oli lugemisoskus, sellega kujunes leeriõpetus mingis teises astme rahvakooliks. Pietistlikud kirikuõpetajad võtsid leeriõpetust tõsiselt, ei rahuldunud ainult usuõpetuse andmisega, vaid püüdsid tuua õpilasi usulisele põrdumisele.[178]

---

175. Võsu, Halle pietism.
176. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.113
177. Võsu, Hallepietism.
178. Sealsamas; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.70-71; Eesti Rahva Ajalugu III, lk.1437.

f) Millised olid siis selle usulise tõusu otsesed tagajärjed?

Teadaolevatel andmetel oli pietistide tõus rohkesti edu kõrgemate sõjaväelaste ja mõisaomanike juures, kellede terved perekonnad võideti pöördumisele. Hiekwitz kirjutab 1728. aastal: "Kus assambleesid ja balle peeti, peetakse nüüd palvetunde ja pühapäevaseid koosolekuid. Seda on Issand teinud."[179] Võhem on selgitatud pietistide õratustõõ tagajõrgi eestlasist talupoegade seas, sest on võimata tõmmata teravat piirjoont pietistide ja hernhuutlaste tõõpõlduõe ja tõõvilja vahel. Peaaegi mõned pietistlikud tegelased siin ühinesid hiljem hernhuutlusega. Vastamata sellele jõõb tõsiasjaks, et just hallepietismandis esimese hoobi eesti talupoja kristlusele seni avamata südame pihta, läi sinna mõra, millest võis tungida läbi, hiljem rohkem tajutavam, vennastekoguduse sõnum. Kas viimane ilma esimeseta oleks neid tagajõrgi saavutanud, jõõb küsitavaks.

H.Gutsleff kirjutab juba 1712.aastal Kullamaalt, et tema juurde on tulnud 18-20.aastane talupoeg, kes olnud murest oma õndsuse põrast. "See olla esi ene harimatu talupoeg, kes oma hinge seisukorrast on tõsiselt temaga rõõkinud."[180] Chr.Fr.Hiekwitz teatab 1728.aastal, et talupoegade hulgas leidub "mõni kaunis liikumine".[181] Samuel Hauhaus (1700-1759) kirjutab 1729.aastal Rose kihelkonnast, kus ta on kodukoolitõpetajaks parun Tiesenhauseni juures, et "tõe kuulutusele ei panda enam vastu, ta haarab südameid, mis avalikuks tuleb tasapõõnni soovimises ja pisarates, kuid see ei ole ikkagi veel alati täielik pöördumine."[182]

Hallepietistide usuline tegevus oli olnud siiski individuaalne, tõõ õksikute isikutega. See piirdus jutlustamisega kiriku kantslist, piibli selgitamisega piibli- ja palvetundides ning isiklike kõnelustega. Suured massikoosolekud hulkade õhutamiseks olid võõrad pietistidele. Selega pietism ei ole kunagi kujunenud suureks massiõratusliikumiseks, millisena sai hernhuutlus. Pietistlikud kirikuõpetajad on ikka püüdnud hoida "korralikuse piires" neid kaudu uuestõnni elamust saavutanuid. Kuid Eestis õrenes olukord siiski vähe teist rada, sest on teateid suurematest õrkamistest mõnes kihelkonnas. Põhja-Eesti kohta teame õrkamistest talurahva keskel Kadrina, Rõdala, Hanila, vähemal. määral ka Jüri ja Kullamaa kihelkondades. Lõuna-Eesti kohta nimetab Th.Harnack oma vennastekoguduse ajaloos sama Laiuse, Palamuse, Maarja-Magdaleena, Torma, Karksi jt.kihelkondade kohta.[183] Peale selle oli laialdane õrkamine

---

179. Hild, August Hermann Francke mõjud, lk.112.
180. Seal samas, lk.33.
181. Seal samas, lk.181.
182. Seal samas, lk.181.
183. Harnack, Th., Die luth. Kirche Livlands und die hernhut. Brüdergemeinde, Erlangen 1860, lk.59. Tsit.: Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu, lk.298.

Urvaste kihelkonnas, teistest kõige varasem, vist ka sügavam, kuid igatahes püsivaim, sest sai lähtealaks järgnevale hernhuutluselo.

Urvaste äratuslikumisest kirjutab kohalik kirikuõpetaja J.Chr.Quandt ja teatab, et juba tema eelkäija, õpetaja Heinrich Hellin (Urvastes 1713-1731) on teinud häid usulist tööd. Hiljem 1736.aastal tulid pöördumisele kihelkonna koolmeister ja köster, kellega koos Quandt jätkas äratuslikku tegevust, millel oli suur edu. Rahvas kogunes suuremal hulgal koolimajasse palvetundi, nii et osa olid väljas. Paljud pöördusid, ärkamine levis üha laiemale. Kirik oli alati rahvast täis, kes oma patte tundsid, kahetsesid ja pöördusid. Ärnutuli levis ühest vallast teise ja paari aastaga oli terve kihelkond sellest haaratud ning ärkamisliine veeres juba väljaspoole kihelkonna piire. Erganutele seati siiski eripalvekooselokud, ehitati palvemaja. See ärkamine oli enne hernhuutlaste jõudmist sinna, sest viimased tulid sinna alles 1738.aastal ning egiseno vennastekoguduse palvela avati seal 1740.aastal.[134]

Laildame ja maasilime oli liikumine ka Kadrina kihelkonnas. Samuel Hauhaus, Halle Ülikooli kasvandi, tuli Eestisse 1721.aastal ning asus 1733.aastal Kadrina kirikuõpetaja kohale. Ta alustas seal usuäratavat tööd, seadis sisse erikooselokud (konventiklid) ja kõges töös mõningat edu. Talurahva keskel hakkasid esimesa usulise pöördumise juhtumid. Liikumine laienes, tekkis suurem usuline elevus, esimesid talupoegade seast võrsunud usukuulutajad. Üks nendest oli Saksi mõisa talupoeg Jakob, kes luges rahvale ette Uuest Testamendist, pidas palveid ja jutlustas. Ta saavutab suure populaarsuse talurahva seas, tema kaudu tulevad inimesed pöördumisele ning kogunevad tema ümber nimetades üksteist vendadeks ja õdedeks. Kadrina Ülemkirikuõpetajale, nelle juba eelpool tuntud Vohnja mõisa omanik leitnant v.Baer, esitas 1742.aastal nende peale kaebuse ja nõudis Saksi mõisa Jakobi ja ta poolehoidjate karistamist nuutidega kirikuhõbipostil. Süüdistuseks oli tas Baer kuulnud, et "Erganud" õdede keskel leidvat nabielulmisi, kes, jättes maha oma mehed, on läinud "vendade" juurde ja elanud häbitut elu. Kirikuõpetaja S.Hauhausen eitas seda süüdistust ning väitis, et pöördunud käivad koos aimult palvetamas. Järgmisel aastal olla liikumine vaibunud, nitmed olla eemaldunud Jakobi rühmast ning käida aimult 15 inimest, neist kaks Ambla kihelkonnast. Kuid õpetaja süüdistab nüüd neid siiski sõnakuulmatuses ja tema korralduste mittetäitmises. Konsistooriumi poolt asja uurima saadetud

---

134. Vennaste koguduse asutus ja töö Läti, Liivi ja Eesti rahva juures, Kristlik Perekonna leht, 1912, lk.288-289; R.Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel, Eesti Kirjandus, 1926, lk.284-285, 288. (Edaspidi: Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest).

arvas, et separatistliku liikumise vaigistamiseks ei tule tarvitada võigivalda, sest siis vaenatud tunnekaid endid Kristuse pärast kannatajatena.[185]

Teine samasugune liikumise keskus Kadrinas oli Vohnja mõisa alla kuuluvas Kastu külas, kus eestvedajana esines Puddro Jaan, kelle juures, ltn.v.Baeri käskude järgi, joosta inimesi kokku ligidalt ja kaugelt. Hauhaus'i seletuse põhjal olla Puddro Jaan kohtlane ja nõme inimene, kelle juures 1741.aastal detsembris on olnud omapärased võrisemised, ning mees on hakanud siis külades ringi käima, hüüdes: "Hüdahüdai" Mõned on saanud temalt kratust ja hakanud oma patte sndeks paluma, kuid, sarnaselt Jaanile, ka võrisema. Üldiselt iseloomustab õpetaja neid kui kangekaelseid ja sõnakuulmatuid isikuid, kuigi ei pea õigeks süüdistust, nagu oleks neist keegi jõtnud maha oma nõbe. Leitnant v. Baer olla laskund pärsta Jaani ja ta pooldajaid, mille aimeks tagajärjeks on, et mõned võrisevad nüüd vähem. Võristati kas pea või kogu kehaga, mõnede võrisemine katis vähem sega, teistel kauem. Oma võrisemist selgitasid nad Jumala tahtmisega.[186]

Hõõdukam liikumine oli koondunud talupoja Rumma Abrami Ruber. Ka tema poeg Jüri käis ringi jutlustamas. Jüri koos poegadega Jaani ja Jaguga osinemid peakasvajatena nende kahekümne talupoja seas, kes 1747.aasta juunis kaebasid lt.v.Baer'i peale, süüdistades teda julmas kõitumises oma talupoegadega. "Nii kui härra, ise aga kohtleb ja kõitub kui mõrtsukas". Kohtus talupojad ei salga, et nad kõivad koos palvetamas, kuid seda eitavad, et olekaid loobunud tõõst ja keeldunud andmast, milles neid süüdistati. Kirikuõpetajad ei leidnud selle rühma suhtes muid kaebusi, et kui nad Rummale kogunevad, siis kummarduvat kolm korda võreva juures ja kolm korda ukse juures, enne kui tuppa astuvad. Kokku tulevat inimesi laialt, kuid neid, kes ei kuulu nende rühma, sisse ei lasta, sest viimastel olla kuri vaim. Nemad ei käivat ka kirikus, sest õpetajal puhuvat Püha Vaimu ning et nemad oskavat kirja seletada paremini ku i õpetaja. Kuid ka siin Hauhaus eitab seda kõike, ka õpetaja lainemist, ning kinnitab, et tema teatel käivad nad koos simult palvetamas.[187]

Kadrina kihelkonna usulilikumise tolgitagused jõuvad meile teadmatuks, kuigi võiks oletada mõningaid herihuntlikke mõjutusi. Kuid liikumise algpõhi tugineb ikkagi kohaliku kirikuõpetaja usuhuulutusele, kes oli seal ligemale kümme aastat suure agarusega tõõtanud.

Kirikuvaestsejad Staal v.Holstein ja ltn.v.Baer esitasid nüüd (15.veebr.1742.a.) kaebuse kirikuõpetaja S.Hauhausi peale süüdistades teda selles, et ta sallib kihelkonnas usulisi segadusi. Konsistoorium asus siin Hauhausi poolele ja kaitses teda süüdialt, seletades, et Kadrina segadusi on suuresti liialdatud, sest süüdi olla sinult kaks kangekaelset talupoega, kelledest üks on juba ammu parandanud.[188]

---

185. Võsu, Hallepietism.
186. Samasama.
187. Samasama.
188. Bild, August Hermann Francke mõjud, lk.195-198.

Samal ajal algas usuline liikumine ka Lõunamaal Riidala kihelkonnas. Seal tõõtas siis kirikuõpetajana Matthias Matschak (1702-1768), kes pärast Halle Ülikooli lõpetamist tuli Eestisse ning asus 1729.aastal Riidalasse. Õpetaja tõõtas suure tublidusega, teda abistas juttlustamises keegi võhik - piietist Schultze, kuid kvatustõõl pelnud kuus erilisi tagajõrgi. Siiski 1741.a. hakkas rahvast rohkem kõima kirikus, tõusis nõudmine usuliste kirjanduse järele ning 1748.aastal puhkebki talupoegade seas suurem liikumine. Inimesed kogunesid sadade viisi talumajadesse palvetama, jumalasõna lugema ja rahva keskelt tõusnud jutlustajaid kuulama. Evangeelium oli jõudnud rahva keskele, pimeduses viibijaile oli korraga hakanud paistma valgus. See oli nii ennekolematu, mõistmatu ning pelnud imet, et juba siis tekkisid pühakirja erisõltuvad, noodustusid rühmad õpetuste erivarjundi tõga. Matschak kõneleb koimest niisugusest lahust. Kaineses rühmas õpetati, et iga põõrnu peab nõgema vähemalt kolm korda eriliist valgust. Nõned nendo seast väitsid, et see valgus peab olema küllalt tugev, et keha soojendada ja inimest niiv õrd õnber muuta, et see, kui koim mees Taanieli raamatus, võimuks astuda tulle, saaneta vähimatki hõda. Oma õpetust põhjendasid nad Petlema tähe nõgemisel ja ühe laululaamatu laulu sõnadel. Rühma juhina esines Õrja Mihkel.

Teise rühma juures leiame "taevaskõjate" liikumise jooni. "Õrganud" hakkasid koosolekul võrisema, nõiksõt muutma ning siis langesid maha arvatoes, et nendo hing kahkub kehast ja rõndab taevas ja põrgus. Õrgatoes ülesõnelesid nad sellest, mida nõgid taevas või põrgus. Vahest tõid nad ka teateid selle kohta, kuipalju tuleks ühe või teise surnu pärast paluda, et teda päästa hukatusest. Teinekord andsid edasi surnute käske ja korraldusi elavatele sellest, mida teha tohib ja mida mitte, nõiteks: paastu ajal ei tohi tõõtada, vaid pühad ja õõd läbi tuleb palvetada, on keelatud leiva küpsetamine neljapäeval ja laupäeval. Igakord enne leiva ahju panemist tuleb lugeda kolm korda "Meie Isa" palvet jne. Üksikjuhus esinesid samuti ekstaatlikud nähtused, mõned "Õrganud" pekslid teisi või kiikusid nende juukseid, öeldes, et taevad seda Jeesuse käsul. Rühma tähtsam tegelane oli keegi Grubbe.

Kolmanda rühma liikmed aga istusid ikka vaikselt, kui ei näeks ega tunneks nad midagi, ise kõige aja väristades kehaga. Viimast nisetasid nad patto ehhastuseks".[189]

Konsistoorium teatas oma 1742.a.märtsi "Memorial'is", et kõik need Lõunamaa korratused on ikka sumbutatud. Võiks arvata, et Lõunamaa asjal oli ise rohkem usuliselt mõjustatud, et ta neid korratusi ei võtnud ettekõndena pietismi vastu võitlemiseks, sest kasbusi korratuste kohta ei esinnud. Nii juba eelmisel aastal teatas Liivamaa saali esindaja kapten Richter, et tema "ons kodus ühesuki korratusest ei tea, vaid palju enam kiidab Jumalat selle hea eest, mis on seal alganud."[190]

---

189. Võõu, Halle pietism.
190. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.197,198.

Aastal 1741 esineb samuti Hanilas LHKnemaal usulisi liikumisi, millest teatab kohalik õpetaja Chr. Anton Hetler (+1750) ning lisab, et mõningate jaikute tegevuse läbi püütakse äratuse vilja hävitada.[101]

Hidala ja Kadrina Erkamiste juures ei leia me hõlli hõrnhuutlaste otsest tegevust, mis aga ei tähenda, et peaksime eitama selle usulisikumise kaudseid mõjusid siin. Tallinnas 1733.a. Erkamisest jõudsid kindlasti teated talurahva keskele ja võisid suurata iso rada kohalike õpetajate poolt alustatud usulisikumisi. Väliste tunnuste ja esinenud ekstaatiliste nähtuste põhjal võiks siiski Hidala ja Kadrina sündmusi juba lugeda hõrnhuutlusse kuuluvateks, kuigi kohalikud või usulised neid sündmustest eest kaitsesid, millega tunnistasid need oma tööviljaks.

g) Tollasegpetest usulistest Erkamistest teistes kihelkondades, peale eelpool nimetatute, puuduvad meil andmed. Arvestades seda, et pietistlikke kirikuõpetajaid leidus üle maa ja et nad kõik enam-vähem avaldasid usulist mõju oma kogudustes, siis võiks eeldada nii mõnekümne kihelkonnas suuremat või vähemat usulist elavust. Et enda pilti pietismi levikust väisalikust ulatusest Eestis, jälgime kirikuõpetajate usulist meelsust praostkondade järgi, kasutades siin Robert Võsu uurimuse andmeid.

Esimesel põhjasõja järgsel aastakümnel, s.o. Tallinna vallutamisest 1710.aastal kuni Uusikaupunki rahuni 1721. aastal, komplekteeriti Eestimaa vakantsed õpetajate kohad enamuses eestimaalastega: 36 umast kirikuõpetajast olid pärit 24 - Eestimaalt, 4 - Liivimaalt ja 8 - Soomest. Need võimalikud olid enamuses ortodokslikku vaatega. Pärast seda aega hakkasid Eestimaale tulema kirikuõpetajateks sakslasedd. Neid tuli 1724.aastast kuni 1750.aastani 58 õpetajat, nendest oli õppinud Halles 15 ja teises pietistlikus ülikoolis Jenas - 3. Kuue õpetaja õppekoht on teadmata, kuid arvestades Eestimaa konsistooriumi kutsumissuunda, võib eeldada ka viimaste osas mõndagi pietisti. Samal ajal suureneb Halles ja Jenas usuteaduslikku haridust saanud eestimaalaste arv. Aastast 1731 kuni 1750 oli 35-st kohtadele asunud Eestimaalt pärit olevast kirikuõpetajast õppinud Halles 20 ja Jenas - 10.

Kui mõõta vaadelda kirikuõpetajate jagunemist praostkondade järgi, siis näeme, et sajandi esimesel poolel oli pietiste Tallinnas 13, nendest 3 eriti tegevat (Hickwitz, E.Gutsleff (jun.) ja Vierorth). Tallinna all-linna kogudustes oli siiski ortodokslasseletel suur enamus. Kas praostkondadest Eestimaal oli esimesel kohal Ida-Harju praostkond, kus õpetajate üldarvust oli pietiste 76% (10 õpetajat, nende seas ka Anton Thor Helle ja H.Chr. Brode). Järgnes 66,6% LHKm praostk. (12 õpetajat, nende seas veidi tuntud H.Gutsleff); kolmandal kohal oli Viru praostkond 61,5%-ga (8 kirikuõpetajat koos Kadrina õpetaja S.Knubusiga), ja edasi Järva praostkond 58,8%-ga (10 kirikuõpetajat),

---

101. Võsu, Halle pietism.

Lõuna-Saare praostkonnas oli 41,6% (5 õpetajat), Alutaguse praostkonnas 40% (4 õpetajat) ja Lääne-Harju praostkonnas - 30,3% (4 õpetajat).[192]

Sellest selgub et pietistlikke kirikuõpetajaid oli suhteliselt rohkem Ida-Harjus, Läänemaal ja Lääne-Virus, millest võks eeldada mõnde piirkondade sügavamat mõjutust pietismist. Kui aga väljuda pietistlike õpetajate kohal töötanud aastate üldisest arvust, nagu R.Võsu oma andmete kokkuvõttes teeb, siis pilt oluliselt ei muutu. Kõige rohkem aastaid on pietistid töötanud Läänes ja Ida-Harju kihelkondades, sellega esimestele kohtadele jõuvad ikka Läänemaa ja Ida-Harju, kuna Lääne-Viru tagamaa jääva ja Lääne-Harju ees. Muidu tuleb arvestada ka üksikute kirikuõpetajate töö produktiivsusega, mis ei ole mõõdetav töötaastatega. Juhime siin kohe tähelepanu asjaolule, et pietismist nüüd rohkem haaratud piirkonnad on ka järgnistel aegadel ennem-vähem olnud ärkamispuhangute alade,da (Läänemaa, Harjumaa, Lääne-Virumaa).

Lõuna-Eestit on pietism siiski vähem mõjustanud. Tugevamad mõjud on Tartu ja Valga praostkondades, kus teame aajandi esimesel poolel kokku 10 pietistlikku õpetajat, Võru praostkonnas oli neid 3, kuna Viljandi ja Pärnu praostkonnas oli ainsana Suure-Jaani õpetaja Joh.Chr.Gustloff. Hinnangute andmisel ei tohi siiski silmist lasta Urvaste koguduse ärkamist, mis algas õpetaja Joh.Chr.Gundti tegevuse l, ning mis oma suure ulatusega kuulub ülea mitmegi teise lokaalse ärkamise, saades lähtekohaks vennastekoguduse tõõle Lõuna-Eestis.

Tugev pietistlik tõõ oli Saaremaal, kus tõõtasid õpetajatena 12 pietisti. Nagu teada, arenes peaaegu pietistlik tegevus jõuliselt vennastekoguduse tõõks.[193]

4. Pietismi viljastav osatähtsus

Pietismi mõg Eestis ei olnud pikk. Mõnede aastakümnete jooksul Eestis mitmes koduma kihelkonnas hoogne usku ja haridust edendav tõõ noorte Halle ja Jena ülikoolidest tulnud vaimuliku osavõttel. Siin alustati midagi suurt ja perspektiivset ning viidi ka lõbi. Kuid paaj vaibus hoogsalt alanud liikumine, sest seda olid kandnud Eesti ühe põlvkonna ideaalid ja taotlused. Kui see põlvkond Halle kasvandikke oli andnud oma noorusveendustuses kõik, mis suutis, ei leidnud enam teisi, kes oleks olnud samavõrra innustunud nendest ideaalidest.

---

192. Saalsaaras.
193. Saaremaas.

a) Kui pietistid tulid Saltimaalt, et kuulutada siinsele rahvale evangeeliset sõnumit, isikliku pöördumise tarvilikkust, leidsid nad eest inimesi, kelle vaimutasse ei võimaldanud neile seda aru saada, isegi kirikliku kristluse algseid põhimõtteid, rääkimata isiklike usuelamuste tähtsusest mõistmisest. Pietistide esimeseks ülesandeks siin sai hoida seda rahvast, kiskuda ta välja vaimsest inertsusest, õpetada teda lugema ja anda temale hasarava sõna kaudu mõiste kristluse tõelisest olust. Jääb tõsiasjaks, et just nüüdsest peale algas eestlaste seas kirjaoskuse pidev tõus ning et kirjaoskuse tase kunagi enam ei langenud nii madalale, kui oli seda XVIII sajandi algul. Oma osa siin on loomulikult ka järgnevatel piiskajalistel rahuaastatel.

Eesti talurahva seas leidus ikka ja alati muistset rahvausundist võraunud ebajumala-teenimist, seda rohkesti raskete aegadel. Puhtama kristluse teotlejatele hallelaastele näis see kõige rõvedamana ja nad asusid oma võimaluste piires hävitama ebajumala teenistust ja selle ohvripaiku. Õrvaste õpetaja J.Chr.Quandt kirjutab, et rahva usulise ärkamise ajal ta koos koduõpetaja ja kõstriga hävitas kihelkonnas kahe nädala jooksul 24 ohvripaika.[194] Sama esines ka teistes kihelkondades. Hiliemal ajal on pietiste ja vennastekoguduse tegelasi küllaltki süüdistatud paganluse muinsusemälestiste hävitamises ja rahvaluule vastu võitlemises ning nähtud selles kultuurivastast tegevust. Peame aga võtma, et tollasegases olukorras, kui rahvas oli tõeliselt seotud nende paikadega, ohverdus seal oma tunnustatud jumalatele ja haldjatele, oli nende ebajumalate pühamute hävitamine siiski usuliselt positiivne tegevus, et, nagu Quandt kirjutab "neide mälestus ärä koos". Ta tähendab, et nende paikade hävitamisel ta ei näinud suurt vaeva, sest talupojad pakkusid ise vabatahtlikult abi nende hävitamisel ning et ärganud rahva keskel hääd võõrme laul, tants, torupill ja kurgleming langesid ära iseenesest ilma sundmata.[195] Ka endised kirikuvõimud olid võidelnud ebajumalateenistuse ja selle pühamutevastu, kuid siis nende tegevus ei leidnud poolehoidu talupoegade poolt. Nüüd oli olukord muutunud - endised ebajumalateenijad asusid ise hävitama oma kunagisi jumalaid.

b)Selmistes peatükkides vaatlesime sundvahendeid, mida nii katoliiklikud kui protestantlikud kirikuvõimud tarvituselle võtsid, et tuua tõrkuvaid talupoegi jumalateenistustesse. See jumalaorjus oligi orjus, millest püüti igal viisil vabaneda, sest õigusteta talupoeg oli jumalateenistustes ainult passiivseks objektiks, kes pidi olema kohal selleks, et vaimulik saaks temа juures teostada kas sakramendi õnnistavat võimu, või usutekitava sõna mõju. Oma igapäevases elus pidi koguduseliige tähtma sundkorras kristliku elu normide miinimumi. Pietistidel aga polnud nende jumalateenistuste külastaja mitte passiivne kohalviibija, vaid aktiivne isik, kes omandamas pidi isiklikult otsustama Jumala poole, isiklikult elama läbi pöördumise ja seda pöördumist väljendama oma igapäevases elus. Pietistlikud vaimulikud nägid eesti talupojas indiviidi, kes Jumala ees ja oma usulistes elamustes on täie sti võrdne nii usukulutajaga - oma õpetajaga, kui ka teiste ko-

194. Põldmäe. Eesti vennastekoguduse kirjandusest.lk.255.

guduslikkusega, isegi saadlikega.

See oli uus ja kõrgem arenguaste eesti talupojale, mis tähtis tema rahvuslikku iseteadvust. Kui seniajani võis ühes veimulik astuda Jumala ette palvega enda ja koguduste vajaduste pärast, siis nüüd kirgamute ühistel palvekoosolekutel võis iga pühendunud palvetada avalikult, võtta sõna, hüüda ja ka oma seisukohta avaldada. Seistes Jumala ees ja tegeldes usuvaldkonnas tundis põrisplõve talupoeg omast samaväärse inimesena, tunnetas enda väärtust Jumala loodunu, veel rohkem - Jumala pühitet omavana.

Erkamislik umiesüvenemisel tõusis veelgi kirgunute isetegevus ja paralleelselt sellega nende iseteadvus. Põrisorita talupoeg esines oma kaaslaste ees hünelejana, armuõe tuse kuulutajana, vaimuga täidetud Jumala tõe edasiandjana, nagu see esines Kadrina ja Rõnala kirkamiste puhul. Siin polnud enam juttu võrdsusest saksaga mõisas ja saksaga kirikukantalis, vaid need usukuulutajad tunnetasid selgesti enda ülekaalukut. See tegi neid enesekindlateks ja julgeteks ka oma saiste õiguste nõudmisel. Meenutame Kadrina kihelkonna kahtkümmet "kirganut", kes eesotsas Rumma Jüriga olid küllalt julged esitama kaebuse Vohnja Baeri peale, kuigi neil oli teada Vohnja Juhani seatus. Need polnud enam endised inimesed, oma isandate alandlikud orjad, vaid oma inimväärtust tunnetanud jumalalapsed.

c) Nagu teistesgi maades, pidi ka siin pietistlik liikumine andma maad uutele vooludele ja kahestuma vennaste koguduslikuks liikumiseks ning retsionalismiks. See areng oli täiesti loogiline. Usuline, usuliselt positiivne pietism areneb vennastekoguduseks.

Vaide, et vennastekogudus kasvas välja pietismist, on täiesti kehtiv Eesti kohta. Nägime, et kus oli elavam pietistide töö, seal oli ka vennastekoguduse edu suurem. Herrnhuutlased, saabudes Eestisse, leidsid siin kohe sooja vastuvõtu pietistliku vaimuliku poolt. Viimased tunnistasid otsekohe neid oma seniste usuvaadete eest võitlejateks. Nad seavad herrnhuutlasi endale usueeskujudeks. Ei kirjutab Tallinna koolipõetaja Jac.Ad.Hirschhausen 1730.aastal Hallesse, moevidas, et Jumal kisuks maha vahesaina vaimulikuse ja teiste seisuste vahel, et selle läbi kasvaks lasanda ihu tema liikmetes ja edeneks vastastikune usaldus. Need mõtted olla temal tõusnud, jälgides Büümi venna /Christian David'i/ esinemist siin, ning ta palus, et teda informeeritaks rohkem herrnhuutlastest ja nende tõest.[196] Pühapõetaja Carl Friedrich Pappritz 1740. aasta kirjas Hallesse kirjeldab oma hingelist seisukorda, rõ-

---

195. Sealsamas,lk.255.
196. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.115-116.

hutab Õnnistegija Jumala Poja vere tähtsust ja rõhutab "Õnnistegija verisest armust", milline sõnastus tähendab, et ta oli jõudnud lähedale vennaste õpetusvastele.[197] Pietistide juhtiv tegelane Chr.Fr.Eichwaldt suhtus hernhuutlastesse, nende tulekul Eestisse, rohkem kui heatahtlikult, astus isegi vennastekoguduse liikmeks, võttis kasutamisele nende käsiraamatuid. Kuid hiljem, saatudes nendega vastuollu oma Toompea vennastekoguduses, seda kõigepealt võimu küsimuses, asus hernhuutluse vastu eitavale, isegi vaenulikule sisukohale.[198] Algusest suhtus soojalt uude liikumisse ka Jüri õpetaja Anton Thor Helle, kes toetas seda oma koguduses ning 1742.aastal astus isegi koos kaheksa teise kiriku õpetajaga vennastekoguduse liikmeks. Kuid juba samal aastal on ta tõmbunud tegevusest tagasi ning viis 12.novembril astus sealt välja.[199] Kurbusega märgib ta Jüri kiriku kroonikasse, et kihelkonna ärgamud hulgad rõndavad pühapõevitti oma kirikust mõõda linna, et seal hernhuutlaste koosolekul leida paremat toitu, mis neile rohkem meeldib.[200] H.Chr.Kreede pole olnud kunagi hernhuutlusest eriti vaimustatud. Kui ta sai 1742.aastal Oleviste kiriku õpetajaks ja sellega linnakoguduste superintendendiks, astus ta avalikult selle vastu välja.

Pärast poolt, kui oli juba tekkinud avalikke arusaamatusi ja vastuolusid kahe usuvoolu vahel ning kui võimud sulgesid vennastekoguduse 1743.aastal ning asusid selle poolehoidjaid vaenama, siis seni ükskõikselt tähelepanuta pietismi edustajad lähevad lahku. Väike osa neist siirdus, kas täielikult või osaliselt, vennastekoguduse liikumisse ja kannatasid kõiki järgnevaid vaenamisi (J.Chr.Gundt, A.Gutsleff, A.A.Vieroth jm.); üksikud asuvad vennastekoguduse suhtes eitavale seisukohale, kuid enamus endisi aktiivseid pietismi levitajaid aga tõmbusid tagasi enam silmapaistvamast usuõrnatuelikust tegevusest, et mitte saada süüdistatud mõratsemisele õhutamises ja suletud vennastekoguduse õpetuse levitamises. Aegade jooksul said nendest head ja vagad kirikuõpetajad, kes täitsid kohusetruult oma koguduste tavalisi nõudmisi vaimulikke talitusi, püüdsid elada usunõuete kohaselt ja soovitasid seda ka koguduseliikmetele. Vastuvaidlematu on neil, samuti sajandi teisel poolel tõõle asunud pietismivaatelistel kirikuõpetajatel, suur tähtsus koguduste usulisel kasvatamisel, kuid seda õratavat tuld ei suutnud nad enam rahvale pakkuda, mis põles sajandi kolmekümnendatel-neljakümnendatel aastatel.

Pietistliku kirikuõpetajate tegevitõõumine vennastekoguduse töö toetamisest on mõistetav. Juba õaksamaal oli tekkinud vastuolu Halle ja Herrnhuti vahel, mida valgustasid Hallest Eestisse saabunud kirjad. See tegi siinseid Halleelasi ettevaatlikumaks. Selgusid ka enam dogmaatilised vastuolud kahe liikumise vahel: kuna hallepietism teoloogiliselt nähtavat usuõlu koos Kristuse järgimisega, Jumala kartusega, maailma salgamisega, ristikandmisega, siis Herrnhuti pietism pani peamise rõhu Kristuse lunastusvalo vereõrnule ja sellest tule-

197. Sõalsamaa, lk.117-118.
198. Sõalsamaa, lk.135-136.
199. Põldmõe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisloole, lk.454-455; Põldmõe, Anton Thor Helle, lk.73-74.
200. Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust, lk.325.

nevale rõõmsale usuelule, eriõpingulisele vahekorrale õpetajaga ja arvulastele määratud erilisele teenistusele. Kuid veel tähtsam dogmaatilistest lahkumiskutest oli organisatsioonilist laadi erinevus mõnde vahel. Pietism oli veel kirikus, mis püüdis viia koguduslikkusele usulisele pöördumisele ning koondas pöördunuid eriliistesse palve ja piibliuurimise ringidesse, millised tegutsesid põhiliselt kiriku raames kirikuõpetajate või teiste usuteadlaste juhtimisel. Herrnhutlus oli aga rahvalik, suuri hulki haarav, enam-vähem kirikust eralduv, oma iseseisvate kogudustega usulisikumine, mille vai ulilieks võisid olla ka lihtsad rahva keskelt võrsunud võhikjutlustajad.

Tegelikult oli kaks usulisikumist erineva õpetusega, vaimulaadiga, usupraktikaga ja organisatsioonig, mis pidi paratamatult viima arusaamatusse, lahkhelidesse ja konfliktl. Need tekkimud vastuolud eraldasid veel enam neid lii umisi ja viisid neid kulgema ise radadele.[201] Liikumised põrkusid. Nõrgemaks osutus halleipietism. Herrnhutist võrsunud vennastekoguduse liikumine levis, levis Eestis ja leidis siin teo eestlase usumaailma.

d) Kelpool märkisime, et Saalo ülikoolis asendus pietism pikamõõdu rationalismiga. Baltimaale ei tulnud sealt ja ka teistest ülikoolidest enam pietistlikke kirikuõpetajaid,vaid rationaliste. Usuline nõue jäi tagaplaanile, esikohale kerkisid valgustuslikud ja rationaalsed hoiud, mida käsitati loomuliku mõistuse (ratio) seisukohalt. Polnud enam tähtis õige ja vaga elu,vaid vooruslik elu. Rationalism Eestis ei tunginud siiski tol ajal sügavamale rahva hulkade teadvusse, vaid jäi enam-vähem kantelikömelejate maailmavaateks ja tegevusprogrammiks.[202] Kuid jõrgneval sajandil, rationalismi ajast arenedes ja levinedes, sai see maailmavaateline vool eesti tõusva haritlaskonna loomikvaateks, mis viis lõpuks välja rationalismi võidukäiguni.

---

201. Sild, August Hermann Wranckes mõjud, lk.187-191.
202. Sild, Eesti Kirikulugu,lk.189-190.

Kokkuvõte

a) XVIII sajandi esimene pool oli rikas usulistes vaimulikkumistes poolest. Saksamaal oli juba eelmise sajandi lõpul tekkinud usuelu uuendav pietism ja sealt said alguse võimas vennastekoguduse liikumine, mis mõjus viljastavalt usuelule mitmel maal, seda jõrgnisel sajandil. Aegtakkmmed hiljem algas Ameerikas "suur ärkamine", milleb peaaegu samal ajal jõrgnes Inglismaal usuline ärkamine, mis pani aluse metodismile. Kuigi need ärkamised tekkisid eri maadel mõiliselt iseseivalt, olid nad siiski ühe mõtte ühtsega mõhtavate ja mõhtamatute sidemete ja mõjutuste kaudu ning said aluse ühisest allikast, nimelt mitmel maa-alal ühesgselt tekkinud pietistlikust usuvaatest.

Misjonipõrgitusest kantud pietistlik usulikumine paiskus ka Baltimaadesse ja jõudis oma kulminatsioonini Eestis, kus lühikese aja jooksul iõikas tugevasti eesti talupoja usulisse teadvusse, ärratas seal seni olematud usuihad ja juhtis eestlast veel keeruka ajaks usuelamuste püüdlikule taotlemisele. Krutatud eestlane sai uueks inimeseks, mi väliselt oma silmavaate ja idaalide ümardamise kaudu, kuid ka sisemist oma vaimse isiku uuendamise kaudu. Pietistlik misjon oli kahjuks piiratud mitte ainult ajas, vaid ka ulatuses, sellepärast jäi vähesaks nende eestlaste arv, kes terves tõiusas osandasid pietismi vilja. Kuid seeme oli visatud ja võis idanema ning aeg näitas, et seeme oli küllalt eluandev.

Pietistliku tegevuse ettevõtsa Eestis olid saatnud tõeliselt idaalsed isikud, kes andsid terve külimitiga, nagu nad seda olid saanud ise, ei midagi endale, kõik teistele, ka rõhutud talupojale. Nad andsid, mis suuteid ning polo mende süü, et nii pea pidid andma maad teistele, kes oma rahvalikkusega leidsid veel otsema tee alla lihtsa inimese juurde. Hindamatuks jääb pietistide teene eesti rahvale ulatatud jumalasõna - Uue Testamendi ja Piibli- eest, mis pani aluse eesti ühiskeelele, kirjaoskusele, haridusele ja oli tõgipunktiks, millele võisid rajada oma edaspidise tõõ valitsev rahvakirik ja hiliemad vabakirklikud usulikumised.

b) Pietism kui isiklikke usuelamusi taotlev suund on jõtnud oma põranduse Eesti jõrgnevatele vabakirklike kogudute ja usulikumiste õpetuse ja praktikasse.

Kasutame tõpsustamo siin vabakirikku mõistet. Seda nimetust tarvitatakse kahes tähenduses: 1) mõeldes vastandina riigi- või maakirikule, riigist sõltumatut usulist organisatsiooni, või 2) kirikut, kuhu liikmeks saadakse alles oma vaba tahteavalduse ning isikliku usutunnistuse põhjal, vastandina rahvakirikule, kuhu liikmeks saadakse vanemate kuuluvuse tõttu kirikusse.[203] Me tarvitame sõna "vabakirik" teises punktis toodud mõistes ning nimetame vabakirklikeks kogudusteks sõnu, mille liikmetelt nõutakse isiklikku, meele poolt kogetud põõrdelise tähtsusega usulist elamust ning vabatahtlikku allumist koguduse õpetusele ja korrale.

Vabakiriklikke kogudusi ja liikumisi nimetatakse ka erinevalt, näiteks vabakogudused, uskliku kogudused, ususeltsid, usulahud, lahkusud, lahkusukogudused, sektid, sektantlikud liikumised.

Pietismi põhilised õpetusjooned, nagu maailma ja selle elulaadi eitamine, pidev patuhaigtlus, patust pöördumine ja ärkamine, kui kindel ajast määrgitav sündmus, uussünd ja elamuse teel Kristuse jõrgimisest olid omased ka pietismi radikaalsemale voolule, hernhuutlusele, seda eriti sajandi teisel poole ja jõrgmisel sajandil, kui vennastekogudus oli üle elamud oma noorusaegade ekstaasiajastu, mis, tõsi, ka hiljem sporadiliselt esines.

Jõrgnevatel sajanditel Eestis tekkinud vabakiriklikud kogudused jatkasid siin pietismi poolt rajatud teed. Ühine mõnd seas oli maailma ning selle lõbu- ja patuelu tõielik eitamine, põhjalik pöördumise nõudmine koos uussünniga. Kuigi põhitähtsuslik elamustunne, isikliku enesesalgamine ja ristikandmine ja muud pietistlikud põhitõsiasjad tunnustati teoreetiliselt, leidsid need praktikas erinevat käsitlust. Ekstaasi rõhutavaid ususeltsid astusid isegi kaugele pietismi elamusest ja enesesalgamisest ning hüljusid vaimustususe, kuigi ka siin ei leobunud pietismi pöördumise ja usuelu reeglitest. Peame võimalikuks, et pietismi mõjul maailma eitamise, põõrdumise sügavuse ja jõrjekindla põhitõsise küsimustes on seotu tugevamad ja määrgatavamad eesti vabakiriklikes kogudustes, kui nad on samanimelistes välismaa vabakirikutes. XVIII sajandi pietismi vaimulaad on siin oma pitseri jõtnud Eesti usuelule.

Hallepietismi piibliuurimise koosolekud (collegia pietatis ja Collegia philobiblica) panid aluse mil vennastekogudustes kui ka teistes vabakiriklikes kogudustes kuni hilise ajani peetavatele piiblitundidele, mis oma tagajõrgede ja osavõtu poolest olid saanud Eesti vabakiriklikku liikumise üheks iseloomustavaks jooneks.

c) Peatüki lõpetuseks tuleb veel puudutada <u>eestlaste väljasuremise</u> võimalusi. Pärast Põhjasõda oli eesti rahvusest elanikke jõrel vast 75-80 tuhat. Tõsi, XVII sajandi algul (16 (1625.a.), pärast laastavat Vene-Liivi sõda ja sõdasid Ordu pärandusete pärast, oli eestlaste arv langenud veel madalamale - kuni 55-60 tuhandeni. Siis jõrgnenud rahulik Rootsi aeg oli olnud soodus rahvastiku juurdekasvule ja sajandi lõpuks oli rahvaarv viiekordistunud. Nõnda jõudis eesti rahva arv XIX sajandi lõpuks, s.o. ligemale 200 aasta jooksul üle miljoni. Ja seal ta peatus. Möödus üle kuue kümne aasta ning 1959.aasta rahvaloenduse andmetel on eestlasi Nõukogude Liidus vaid 950 000 inimest. Kui sellele arvata juurde välismaalasi, vast vähe üle 100 000 inimese, saame

---

[3]. Juhan Kõpp, Kirikuvalitsemisõpetus, Tartu 1940, lk.139. (Edaspidi: Kõpp, Kirikuvalitsemisõpetus).

oma rahvuslikkuste koguarvuks maailmas umbes 1 050 000. Rahva juurdekasv on katastroofiliselt väike, seda XX sajandil, millo jooksul nii naabrite, venelaste ja soomlaste arv kasvas 1,5 -20 kordselt.

Kui eestlased esimest korda astusid ajaloo lavale XIII sajandi algul, siis oli neid umbes 150 000, s.o. peaaegu sama palju kui leedulasi ning mitte palju vähem kui norralasi, keda oli 200 000 ümber. Rõhutame veel, et praeguse Rootsi maa-alal elas siis ca 400 000 inimest ning Soome oli väga hõreda rahvastikuga maa. Hüüd on leedulasi 2 952 000 inimest ning Norra teidab 3,5 miljonit, Rootsi 7,5 miljonit ja Soome 4,5 miljonit inimest.[2c4]

Eesti rahva väikesele juurdekasvus pole mõõdusandev eestlaste suhteliselt suur väljarändamine, mis on juba pikemat aega viinud ettevõtlikumaid rahvaliikmeid elama võõrrahvaste keskele, kus nad enamasti assimileeruvad mõne põlvkonna jooksul. Samuti pole eriti mõõdusandvad ka XX sajandi sõjad ja rahvast tabanud ohud, mis oluliselt vähendasid rahvastiku nooremat ja rohkem haritud kosseisu, vaid eestlase madal loomulik juurdekasv - iive, ja seda mitte suure suremuse, vaid või ese sündimuse arvel. Siin jõuame iibe probleemi juurde, millo madaluse põhjuseid otsitakse küll rahvamajanduse ja hariduse tasemest, küll kehtivas elumoraalis ja -mentaliteedis.

Eestlase daspõline tulevik ei ole loetustõrtav - üha paisuvad naaberrahvad lihtsalt lämmatavad ta. Kui asjade loomuliku käiku kiirendaks veel mõni uus võõrasatu sündimus, veelkordne rahvaste ürginstinktide plahvatus maailmasõjana, või siis lihtsalt plasmikindlam ümberrahvastamise üritus, oleks eesti rahva täielik kadumine üksnes mõne põlvkonna küsimus.

Jääb püsima loosung tõidetud hõllidest. Selleks on tarvilik rahva mentaliteedi ja kõlbeliste vaadete täielik murrang, sest sellest seisneb ainuõksi rahvuse päästo. Mentaliteedi ja kõlbeliste vaadete muutmist ei saavutata vastava agitatsiooni tõhustamisega ja intellektuaalsete argumentide esitamisega, selleks on ilmtingimata tarvilik inimese sisemise hoiaku põhjalik muutumine, inimese elusuuna täielik pöörak, milleks pakub oma abi religioon. XVIII sajandi alguse pietistid seadsid oma tegevuse eesmärgiks inimese juhatamise usuliste põõrdumise juurde. See taotlus on tõivustanud ka järgnevate ajastute pietistlikke usulilkumisi. Kui see neil paaks õnestuma ning eesti rahva enamus kogeb murrangu oma usuuasilmavaates, siis võib loota eestlaste madala iibe probleemi lahenemist.

Vt. Palli, Läbi sajandite, lk.9, 12-14;
Narodõ Mira. Tõislennost i rassele nie narodov mira.
Moskva, 1962.

VI ptk. VENNASTEKOGUDUS XVIII SAJANDIL

Kui esimese peatükiga astusime suure sammu edasi eestlase usulise mineviku tundmaõppimises, siis kuues peatükk viib meid veel sügavamale ne rahva usumaailma valdkonda. Vennastekoguduse sissetung ja tema osa eesti rahva usulisele arengule on ja jääb kardinaalseimaks sündmuseks rahva usundi ajaloos. Selle usulise uuse ulatuslikus, nii horisontaalses kui ka vertikaalses suunas, on jõõnud rahva ajaloo käigus ainulaadseks, selle mõjusid ja virvendusi võime jälgida veel tänapäe valgi ja mitte ainult rahva usuelamustes ja -maailmavaates, vaid ka argielu mentaliteedis. Pietismi käsitasi e väljast toodud usuvooluna, mis tulihingeliste hallelaste kaudu levinedes juhatas eesti rahva esmakordselt õige kristlikkuse piirkonda, jõõ es siiski oma olemuselt importeeritud nähtuseks. Herrnhuutlus aga, kuigi samuti võõrmaise päritoluga, siiski omastati põhjalikumalt ja sai kohalikuks rahvuslikuks usundiks.

Peatükk käsitus algab XVIII sajandi 30-date aastate lõpust, millal pietistlik usulisikumine pikkamõda ja peaaegu märkamatult läheb üle herrnhuutlikuks liikumiseks. Peatükk lõpetame mõnevõrra kunstlikult sajandi lõpuga.

1. Historiograafia

Ei või öelda, et vennastekoguduse liikumise ajaloo kohta Eestis oleks andmeid vähe. Rohkesti materjali, muuseas herrnhuutlaste elulookirjeldusi, asuvad Fr.R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis ja ootavad tõõtlemist. Veel rikkalikumalt on neid Herrnhuti arhiivis ja vennastekoguduse perioodilises väljaannetes. Selmiste põhjal on ilmunud ka meil mõningaid kirjeldusi ja uurimusi, kuid mingit tüsedamat Eesti vennaste liikumise ajaloolist ülevaadet pole seni välja antud.

Esimese kokkuvõtliku kirjelduse avaldas Th.Harnack (1816-1889) ("Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde" Erlangen,1860). Autor asub siin herrnhuutlaste kohta eitaval seisukohal. Th.Harnack'ile vastab teosega (Brüdergemeinde und die lutherische Kirche in Livland",Gotha 1861) teoloogne vennastekoguduse ülemhoolekandja Liivimaal Ernst Hermann Flitt (1821-1900), kes vaidleb vastu Th.Harnack'i väidetele ja kirjeldab herrnhuutliku töö alustamist ja arengub Baltimaal; ta püüab näidata liikumise kasulikkust kohalikule usuelule. Kirjeldusi herrnhuutlusest Liivimaal XVIII sajandil toob ka Julius v.Eckardt (1836-190_) oma uurimuses "Livland im achtzehnten Jahrhundert." Band I.Leipzig,1876, milles esitab andmeid, mis teistes töödes puuduvad.

Uuemal ajal on vennastekoguduse ajalugu neile maal käsitanud mõne kirjatöega O.Sild ja H.Põld, seda peamiselt eelpool mainitud teoste ja konsistooriumi arhiivi andmete põhjal. Joh. Dunkel, seoses herrnhuutliku liikumise 200 aasta juubeliga andis 1929.aastal välja ajaloolise kokkuvõtte "Herrnhuuti Õv. Vennaste Koguduse kuhesaja aastase tegevuse ülevaade ...1729-1929" Tallinn 1929. Teoses on hindamisvõõrne s eal avaldatud koguduseõpetajate pildid. Ülevaade ise on koostatud juba enne ilmunud teoste järgi.

Umast sõisuhohast asusid valgustama vennastekoguduse osa eesti kultuuriloos kirjandusteadlased. Prof Gustav Suits avaldas 1935.a. kogutöösa "Raamatu osa Eesti arengus" uurimuse "Vanemast vennastekoguduse kirjandusest", kus esmakordselt esitab teateid eesti vennastekoguduse tegelaste poolt kirjutatud käsikirjaliste teoste kohta, mis liikusid lugemismaterjalina rahva keskel. Seal annab ta ka lühiülevaate liikumise tekkimisest Eestis. G.Suitsu suunasidel esus kirjandusteadlane Rudolf Põldmäe järgnevalt uurima vennastekoguduse käsikirjalist pärandit. Õpetatud Eesti Seltsi stipendiaadina uuris viimane 1938.a. Herrnhutis vennaste uniooni arhiivis ja kogus ainestiku vennastekoguduse ajaloo jaoks. Ollles käesoleval ajal parimaid selle liikumise tundjaid Eestis, on ta oma uurimiste viljana avaldanud ajakirjanduses mõned tööd üksikküsimuste kohta. Nii on ta käsitanud vennastekoguduse varasemat kirjandust, koguduse võitlust rahva joomapahega, üksikuid vennastekoguduse tegelasi jne. R.Põldmäe poolt koostatud "Eesti Kirjanduse Ajaloo" esimese köite vastav peatükk "Herrnhutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul" võtab kokku andmeid vennastekoguduse varasemast kirjandusest ja tollasegsetest liikumise tegelastest - kirjameestest. Kuid enamus R.Põldmäe uurimustest on jäänud avaldamata, muuseas ka uurimus vennastekoguduse muusikalisest tegevusest.

2. Pinnas uuele usuõpetusele.

Käesoleva peatüki ajaloolist tausta käsitasime pikemalt juba eelmise peatüki sissejuhatuses, selleperast siin selle juures ulatuslikumalt ei peatu. Kuid mõningaid põhijooni selles tuleb siiski alla kriipsutada.

Ajaloo käerdkäikude tõttu oli eesti talupoeg sattunud XVIII sajandi algul väga raskesse majanduslikku ja sotsiaalsesse olukorda. Lisandus veel langus usulisel ja kõlbelisel alal. Kurnav pikk sõdade ja taudide ajastu ja järgnev majanduslik depressioon tugevnesime olid viinud talupoja võimetusse sõõsundisse. Juba pärast sõda algas sunnimaise talupoja sotsiaalse olukorra pidev halvenemine. Isegi muutus ta veel mõisniku päriserjaks ning nimetas igasuguse õiguslikku kaitse oma pärishärra omavoli eest.[1]

Nagu korduvalt olesa juba mainitud, ei suutnud ametlik ristiusustamine XIII sajandil ega ka reformatsioon vabastada rahva paganliku usu käidikust ja tuua kristluse sügavama tunnetuse juurde. Kirikuõpetajate poolt XVIII sajandi alguse pietistlik usuliikumine tegi sellesa allesa esimesi tõsisemaid ja tegajõulikkamaid katseid ja reisu tee järgnevale hernhuutlusele, kuid enamuse kirikuõpetajate usutegevus jäi lihtsalo taluinimesele siiski võõraks. Kiriku ja rahva, hingekarjase ja koguduslikme vahele oli kujunenud vahesein. Kirikuõpetaja oli tegelikult kiriumõisa valdaja, sellega sotsiaalselt kõrgemal seisev mõisnik ja päriserjade omanik. Samuti oma vaadetes ja püüdlustes seisis suur hulk meist jagamatult mõisniku poolel.[2] Ka oma usulise ja kõlbelise eluga polnud paljud kirikuõpetajad kuigi

---

1. A.Blumfeld, Ajalugu, Lõõnemaa I, Eesti VIII, Tartu 1938, lk.299. (Edaspidi: Blumfeld, Ajalugu).
2. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.25-26.

vestlevaks seoskujuks. Kõigi selle kohta võis Liivimaa maanõunik J.B.v.Campenhausen 1729-1740.a. tõetruult kirjutada: "Ma pean tunnistama, et meie pastorite tegevusega pole veel hävitatud endine pimedus ja vana paganlus, see veel elab, kattes ennast väliselt kristliku kommetega ja usuliste toimingutega, kuid jõuliselt tungib siit välja õhkkiksus jumalateenistuste vastu ning jumalatus ja ebausk".[3]

Majanduslikult virelev talupoeg vajas lohutust igapäevases leivamures; ta tahtis vabaneda, vähemalt sisemiselt, õigusetu olevuse seisundist, ta otsis Jumalat, et vähemalt usulistes olemustes tõusta kõrgemale igapäevasusest. Seda kõik leidis ta vennastekoguduse südamlikus osaduslikumises. Sriline osa oli siin eesti talupoja sotsiaalse enesetunde virgutamisel. Tekkivad vennastekogudused said esimeseteks eesti talupoegade organisatsioonideks, kus nad võisid iseseisvalt koguduseküsimusi otsustada ning oma organisatsioonivõimeid rakendada ja arendada. Nende usulised juhid, saksa hoolekandjad, olid samuti lihtsad inimesed, kes poetoidust teenisid oma käetöögа. Vahed nende ja eestlaste liikmete vahel olid seotu teised, kui kiriku koguduliikmete ja kirikuõrrade vahel. Vennastekoguduse liikumist võime pidada eesti sotsiaalse ja natsionaalse liikumise alguseks, millel põhjamaa hiliseem rahvuslik ärkamine ja eesti rahvuse kujunemine.[4]

---

3. Istoeria latviiskoi S.S.R.I lk.301.
4. Rudolf Põldmäe, Vaevakõijad, Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III. Tartu 1935,lk.123-124. (Edaspidi: Põldmäe: Vaevakõijad).

I HERNHUUTLIK USULIKUMINE KUI USURIN UUESDAV LIIKUMISE

Hernhuutlik usulikumine Saksamaal toetub kahele tugipunktile: hussiitlikust reformatsioonist võrsunud böömi-määhri vendlusele ja saksa tegelikule vagadusele, mis avaldus halleppietismis.

Pidevalt pealesuruva ratsionalismi eest pidi pietism tõstma kooselu oma telgivaiad ning lõpuks oma maailmavaatelisest osast selgesse arusaamiseruma. Kuid pietismi kandvam osa ratsionalismi hoopide all aina tugevnes; nüüd formuleerus selgetalt pietismi olulisem õpetuspunkt isiku usulisest põördumisest. Kui endises pietismis saavutati hingerahu raske ja kestva patuhoitluse järele, millele järgnes Jumala kartusele ja maailma salgamisele rajatud usutee tõsis valvamist, võitlust ja ristikandmist, siis hernhuutluses oli põördumine kergem, sest siin rohkem toetuti usus kõiklunastavale kolgatatõõ armule ning astuti edasi usuteel rõõmsate laulude saatel, lootes Kristuse veresarnule ja oma jumalalapse seisusele. Kui kirikliku pietism õpetuslikult jäi kindlasti luterliku õpetuse alusele, siis separatistlik hernhuutlus arenes õpetuskäsimustes luterlusest eemale.

Hernhuutlus oli ühtlasi arung demokraatliku suuna poole. Saksamaa arenes jõudsasti kapitalismi suunas; valitsevam tootmisvorm oli manufaktuur; linna väikekodanlus saavutas üha rohkem tähtsust; olid levinemas rahvavalitsuslikud ideed. Viimased kajastusid ka kirikuelus ja tungisid usulistesse rühmitustesse. Pietistlik liikumine oli seni arenenud autokraatsete pastorite juhtimisel, kus reaalikmetel oli vähe kaasa rääkida. Hernhuutlus aga sai oma demokraatlikud valitsusvormid oma teiselt eelkäijalt böömi-määri vendluselt ning juba liikumise algusest peale oli ta juhtimisel kandvam osa võhikute käes, kes olid enamuses lihtkäsitöölised. Ja oks krahv Zinzendorf ise olnud ka tegelikult võhijutlustaja.

Hernhuutluse tekkimisel ja arenemisel oli N.L.v.Zinzendorfi isikul erilине tähtsus. Tema ettevõttel ja aimelisel tegutsemisel loodi Huttimäel esi ene kogudus. Tema terve energia ja unutules põlev südda said tähtsamaks tõukejõuks liikumise levikus.

Peale böömi-määri vendluse seisab hernhuutlus veel tekkelisses ühenduses paljude enne olnud usuliste vooludega ja õpetustega. Hernhuutluse filosoofilised alused asuvad samuti usulisses mõtlikus. K.Kaups nimetab hernhuutlust otse keskaja mõtlemise uueks väljaandeks.[5] Liikumise maailmavaateliste eeldusteloojad on samad keskaja ja varajase uusaja mõtlikud, kelle vaatlemine vast pietismi aluste käsitamisel.

1. Böömi-määri vendade rajatud evangeelne alus.

Hernhuutluse ühelks alglii umiseks oli böömi-määri vendlus, see vagvatud ja palju kannatanud ürgkristlikku usuelu taotlev usund, mis kolmekümneaastase sõja tagajärjel peaaegu hävis, kuid oma säilumud riismetes sai tuumaks uuele usuorganisatsioo-

---

5. Kaups, Igaühe oma teevaga, lk.26.

nile. See vendlus tekkis XV sajandil Jan Hus'i (1369?-1415) reformatsiooni tagajõrjel hussiitide usuõpetuslikku aluse. Et paremini mõista hernhuutluse ajaloolist kujunemist ja tema usuõpetuslikku alust, peatume lühidalt Hus'i reformatsiooni ja hussiitide usulisikumise juures.

a) Jan Hus'i reformatsioon tugines tollasegsele ajaloolisele olukorrale. Siin ei tule arvestada mitte Hus'i usulisi vaateid ega pürgitusi, vaid peame pidama silmas ka Oldkiriku usupoliitikat ja samuti rahvuslikku tausta. Pole mõtet hakata iseloomu tema katoliku kiriku kõlbelist ja õpetuslikku seisukorda, kuna sellest on kõsoleva töö veergudel juba küllalt kirjutatud. Kiriku pahed, nagu simoonia, vaimuliku kõlblusetus, patuandestuse mõõmine jm. esinesid ehtralt ka Böömimaal (nõõdne Tšehhi). Kui Böömi (samasegselt ka Saksi) kuningas Karl IV (1316-1378) tütar abiellus Inglise kuninga Richard II-ga, siis paljud tšehhi noorsohed siirdusid Inglismaale ja astusid Oxfordi Ülikooli, kus tutvusid John Wiclifi (1324-1384) õpetusega. Nende kaudu levisid viimase vaated ja kirjad Prahasse. Wiclif'i kirjad sisaldasid kiriku poolt hukka mõistetud seisukohti. Nii leiame seal vaateid pühakirjast kui ainuõhtivast aluseet usuõpetuses, kirikust kui usklike ja valitute kogust, sakramentide tõeliguet tähtsusest jne., mis kõik levisid Böömi saal ja leidsid siin laialdase kõlapinna. Tekkis salajasi koosk6imisi, kus uuriti pühakirja ja arendati kirikuvastast meelsust. Tunnistati õigeks Wiclifi preestrisust ning unistati kirikujuhtimise demokratsioerimisest. Kiriku kehtiva õpetuse vastaseid esines isegi vaimuliku seas; mõned preestrid ei keelanud kogudusele ka kariikat, mis oli rooma-katoliku kiriku dogma jõnn rikkumine. Inglise levisid need "ketserlikud" seisukohad Praha Ülikoolis.

Kõndest uudisvaadetest oli haaratud ka noor vaimulik Jan Hus, kes sai 1396.a. Prahas magistriks, 1398.a. Ülikooli professoriks seal ning asus 1402.a. jutlustajaks Betlemma kirikusse. Isik, kelle annetustega see kirik 1391.a. ehitati, oli teinud tingimuseks, et kirikus ei peetaks missatalitust, vaid ainult jutlustatakse, ja seda tšehhi keeles. Betlemma kirik sai nõõd Hus'i uuenduslike vaadete levitamiskohaks. Head, südamesoojusega ja siira tõetunnetusega otse kantud jutlused kogusid kirikusse hulga rahvast igast seisusest. Kuid suur poolehoid sõnale sünnitas kirikumeelsetes ringkondades ka suure vastupanu ja vihavaenu.[7]

---

6. F.Urbanek, Tšehho-slovakkia reformatsioon. Evangeeliumi Kristlane 1936,lk.138-139. (Edaspidi: Urbanek, Tšehhoslovakkia reformatsioon). H.Bartels, Böömi vennad. Evangeeliumi Vendade Ühenduse minevikust Böömis ja Moravias. Risti Võgi, 1937,lk.56-57. (Edaspidi: Bartels,Böömi vennad).
7. Reussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 101 1-k.; Bartels, Böömi vennad,lk.56-57.

Praha Ülikool oli seni olnud uute usuvaadete pooldaja. Nüüd nõudis Praha vaimulik juhtkond, et Ülikool asuks hoopis võitlusesse Hus'i õpetuse ja J.Wiclifi kirjade levitamise vastu. Kuigi tšehhe oli Ülikoolis teistest rohkem, omasid nad Ülikooli nõukogus ainult 1/4 hääletest, sest iga rahvus (tšehhid, saksid, baierlased ja poolakad) omas seal võrdselt hääli. Kaa enamusrahvas oli seni kannatanud saksa ülikute, vaimulikkude ja kaupmeeste poolt rahvuslikku surve. Nüüd õgenes rahvuslik võitlus ning see kanti üle usu-alale. Iga tšeliine tšehh asi seltsiga Hus'i õpetuse pooldajaks. Rahvuslikult meelestatud Böömimaa kuningas Vazslav asus rahva poolele ja andis Ülikooli nõukogus tšehhidele kolm häält teiste üle vastu. Kõbestunud saksa professorid ja üliõpilased lahkusid Saksamaale. Usuline vastuolu aga ei kaotanud oma rahvuslikku iseloomu, muutus edaspidi veel agressiivsemaks ja arenes n.n. husiitide sõdades.[8]

Jan Hus, tunnetades enda taga Jumala ja rahva poolehoidu, kuulutas kartmatult edasi. Böömi Vazslavi vend Saksamaa kuningas Sigismund kutsus 1414.a. Konstantsi usukõlide lahendamiseks kontsiili, kuhu kutsuti ka Hus. Seal ta vangistati, tunnistati heeterikx ja anti üle ilmalike kohtunike kätte, kelle otsusel ta 6.juulil 1415.a. põletati tuleriidal.[9]

b) Algasid husiitide võitlused õige usu pärast.

Jan Hus'i hukkumine rebas terved Böömimaad. Peaaegu kogu rahvas tõusis üles võitluseks paavsti vastu. Hus ise ei olnud katkestanud sõpruslikke katoliku kirikuga, veid oli jäänud väliselt kirikuga tredi taieonidesse, kuigi jutlustas nende vastu. Tema õpetust pooldavad preestrid astusid Hus'ist kaugemale ja hakkasid põhiõhtusöömajal jagama koguduseliikmetele ka karikat, mis oli kirikukorra kohaselt lubamatu. Liikumisega ühinesid enamik tšehhi aadlikke, linna kõrgem ja alam kodanikkond ja talupojad. Ülestõusu esesetsas seisis Praha Ülikool. Sellega oli Rooma kuuria ja Saksa kuninga tegevuse tõttu puhkenud mitte ainult usuline, vaid ka rahvuslik võitlus tšehhide ja sakslaste vahel. Valitsevad ilmalikud ja usulised võimud vastasid ülestõusule võgivallaga, võeti tarvitusele kirikuvanne, algasid vangistamised, Hus'i sõber ja kaasvõitleja Hieronymus suri 1416.a. 30.mail tuleriidal.

Hus'i ideede aktiivseid pooldajaid ja nende ideede eest võitlejaid nimetati husiitideks. Nad jagunesid kahte leeri. Parema tiiva moodustasid tšehhi rahvuslik kodanlus, kuhu kuulus ka aadel ja kõrgemad tšehhi vaimulikud ning linna parem rahvas. Nende vaimseks juhiks sai Praha Ülikool. Oma nõudmistes olid nad tagasihoidlikumad. Usu küsimustes olid nõus leppima roomakirikuga, kui neile lubataks tarvitada põhaõhtusöömaajal mõlemal kujul (s.o. peale leiva ka karikat) ja jäeti emakeelne jutlus. Karika nõudmise tõttu nimetati neid utrakvistideks (karikalasteks) või kalikstiinideks. Parema tiiva liikmed, kui tšehhondlikult kõrgemasse klassi kuulvad, olid poliitilistes ja tšehhondlikes küsimustes mõõdukad.

Vasempoolse rühnituse liikmeid nimetati taboriitideks. Oma nime said nad Tabori mäe järgi, kus ülestõusu ajal oli neile kogunemiskoht. Taboriitide hulka kuulusid enamus vaesemaid lin-

---

8. Üldine ajalugu II.Dir.K.Kanni toimetusel,Tallinna 1930, lk.266 (edaspidi: Üldine ajalugu II).

mahedanikud ja talupoegi ühiskute alamaadlike juhtimisel. Nende nõudmised olid radikaalsed nii usu kui ka poliitilis-ühiskondlikul alal. Katoliku kiriku riitus sai enamuses kõrvaldatud, jutlus kujunes jumalateenistuse tähtsamaks osaks, sakramentidena tunnustati ainult ristimist ja pühaõhtusöömaega; preestrid teenisid lihtrõivastes. Kogudustes seati sisse rangs kogudusliik distsipliin, liikmed nimetati ükshteist vendadeks ja õdedeks. Sai elavaks õpetus Kristuse teisetulekust. Kahjuks tarvitasid taboriitid siiski ikka vägivalda: nad hävitasid kloostreid, kuhtlesid halvasti munke ja preestreid, riisusid kirikuid. Kravarandust nad eitasid, kõik oli neil ühine.[10]

Hussiitide nõlemat tiiba ühendas aga ühine usuvabaduse nõudmine, mida Praha Ülikool koondas nelja punkti: 1) vabadus kuulutada Jiget jumalasõna, 2) kõik koguduslii med võivad saada osa karikast, 3) kirikul ei ole õigus omada maad ja täita ilmaliku või u funktsioone ja 4) surmapatud on karistatavad vastavalt eddlase ühiskondlikule seisundile.[11]

Revolutsioonilise liikumise levis üle Böömimaa. Jätkusid kokkupõrked hussiitide ja katolikiklaste vahel. Tšehhide keskelt võrsus andekaid väejuhte (J.Ziška, Prokop Suur, Prokop Väike j.t.), kelle juhtimisel nad võitlesid ning saavutasid võite. Kui Sigismundi suured vägesalgad tungisid 1420.a. Böömimaale, siis said nood Praha lähistel lüüa ja põgenesid. Hussiite täitis usuline ja rahvuslik vaimustus: nad võitlesid karika pärast, "karikas" oli nende võitluse sümboliks ja motoks. Selle kujutust võis leida sõjalippudel, kilpidel, pitsatitel ja rõivastel.[12]

Sõda venis pikale. Sõja õun oli enamuses hussiitide poolel, veel 1431.aastal purustasid nad suuremas lahingus sakslaste väe. Kuid hussiitide enda seas algas lagunemine. Isegi taboriitide keskel tekkisid lahkhelid. J.Ziška, kes oli mitte ainult geniaalne väejuht, vaid ka osav diplomaat ükskeelse sõjalitamises, suri katku. Uha laiemaid vastuolud hussiitide parema ja vasema tiiva vahel, sest taboriitide sotsiaalsed nõudmised (eraomanduse eitamine jm.) olid vastuvõtmatud utrakvistidele. Peale gi olid viimased saavutanud oma peamised usulised nõudmised, sest kehtis lepitusleev Böömi kirik. Omavahelised vastuolud viisid sõjalise le kokkupõrkele, parem- ja vasaktiibade vahel. 1434.a. kaotasid taboriidi lipaid all. Olevõisu võtsid paremtiibade, kes 1436.a. sõlmisid paavstiga rahu ning tunnistasid Sigismundi oma kuningaks.[13]

Siiski tšehhide sõjaraskused ei lõppenud. Pärast kuningas Sigismundi surma 1437.a., kui tšehhid ise võisid endale valida kuninga, algasid uuesti sõjad, seda osalt paavsti intriigil, kes tahtis tühistada antud usulised vabadused.

---

9. Seelamaa,lk.267.
10. Seelamaa,lk.268-269; Hartela,Böömi vennad lk.57,77-87.
11. B.T.Rubtsov, Pervigi taboritov, Moskva 1961,lk.44.
12. Seelamaa,lk.26.
13. Üldine ajalugu II,lk.269-272.

eralt naaberrmaade algatusel, kes tahtsid kasutada juhust, et allutada endale Böömimaa. Hüüdse sõja ajal valitses maal anarhia: hussiidid ja katoliiklased tapsid vastastikku üksteist. Kui 1435.aastal saabus lõpuks rahu, siis oli hussiitide mõjuvõim ja ühtsus kahanenud miinimumini. Jõulamad kihid olid läinud üle katoliiklaste poolele. Kuid taberiitide usulisest pinnasest võrsunud mitmed uued ususeltsid, milledest tähtsam on böömi vendlus.[14]

c) Vaatleme paljukannatanud böömi vendlust.
See usuliikumine, nagu vast mäletad, arenes välja hussiitide sõjast ellujäänud taberiitidest, kes olid jõudnud ustavaks oma algsetele usulistele vaadetele. Kuid ühtlasi on böömi vendluse usuideed oluliselt põhjendatud vaadelt valdeslastelt, Petrus Valdse'e poolt ca 1170 aastal asutatud ususeltsi liikmetelt, kes püüdsid algkristluse lihtsuse, vaesuse ja usuvagaduse poole. Valdeslased aga ise pidasid end paljude eelnenud usuvõitlejate-tunnistajate radadel sammujateks. Jälle ühe tõend Gottfried Arnold'i väitele, et omaaja arenenud ametliku kiriku kõrval kulgeb paralleelselt tõelise kristluse jada, kes on see õige kannatav Jumala kogudus, kes ükskord pärib aukrooni.

Ajaliselt ja pidevuselt on aga böömi vennad siiski taberiitide otsesed järglased. Kui 1483.aastal lõodi kokkuleppel pvaastiga böömi rahvuslik kirik, siis paari aasta pärast valiti selle piiskopiks Praha Teini kiriku preester Johann Rokyczana. Kuid paavst ei kinnitanud teda ametisse ja kiusas igati taga. Rokyczana oli ühevahe Prahast pagendatud ja võis sinna tagasi tulla alles siis, kui tšehhi rahvuslane ja utrakvistide poolehoidja Georg Podiebrad sai Prahas ministriks. Rokyczana oli ise rohkem poliitika- kui usumees; ta püüdis kordavalt leida lepitust Roomaga, kord isegi plaanitsess luua ühendust Konstantinoopoli patriarhiga, kuid Konstantinoopoli vallutamisega nurjus see püüdlus. Kui jutlustaja oli piiskop andekas ja haaraav. Tema jutlused tõid Praha elanikke paremate kavatsuste juurde, kuid neil puudusid elavad vaimulikud seoskujud, eriti vaimulike seas, sest oli kadunud endiaegsete hussiitide usuind. Usulisolt haaratud oli ka piiskopi ligemaid sugulasi aadlik munk Gregor. Viimane koos oma poolehoidjatega sirdus Georg Podiebrad'i mõisa Kunvaldi, sest seal leidus veel endisi tõelisi hussiitlikke preestreid, kelle juures võis näha kristlikku seoskuju ja puhast õpetust. Kunvaldi kogunes ka teisi usklikke, nende

---

14. Seelzeman, lk.272-274.
15. Bartels, Böömi vennad, lk.87-88, 103.139; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte f.192 x.y.108, k.l; H.Võsu, Evangeelium Kristlaste-Baptistide koguduste ajalugu. Eksamineeded usuteaduslikel kursustel. Tall.1989, lk.89. (Edaspidi: Võsu EKB koguduste ajalugu).

arv tõusis tuhandeteni ning seal asutati 1457.aastal usulise koondis "Kristuse kõsu vennad" (Fratres legis Christi). Liikumine levis sealt kogu Böömi ja Mõõri maale ja sai tuntud böömi ja mõõri vendlusena.[15]

Vendluse levik Prahas laialdast tähelepanu. Böömi kiriku preesterkond muutus selle vastaseks. J.Rokyczana isa asus liikumise vastaste eestvõtta, sest vennaste õpetus oli lahkuminev kiriku õpetusest. Kuigi vennaste preestriteks olid ordineeritud vaimulikud, osalesid vennastuses siiski võhikjutlustajaid, kes võtsid võrdõiguslistena osa kirikuteenistusest. See oligi raskemaks komistuskiviks liikumist mittetoetavatele Böömi kiriku preestritele. Pealegi olid vennad loobunud mitmest katoliku kiriku riitusest, mis Böömi kirikus veel oli tarvitusel. Paljusid arvates ei pühitsetud küllalt võrikalt pühaõhtusõõmaega: jagati leiba ja karikat omavahel kodasid mööda, tehti seda õõsiti, tarvitati oblaatide asemel lihtsat saia ja võeti viina sarvikruusidest. Vennastuse preestreist olid mõned samaaegselt ka Böömi kiriku preestriteks. Need usklikud nõhed, külastades suurkiriku usumatuid liikmeid, noomisid neid pattude pärast, ning keeldusid neile jagama pattude andestuseks pühitsetud leiba ja viina. See kõik pahandas inimesi, esitati kaebusi piiskopile ja kuningale ning 1460.aastal algasid vendade tagakiusamised. Mitmed usklikud preestrid ja aktiivsemad vennad vangistati ühes teiste jõrele. Keelati kokkutulekud, peoldajad saadeti maalt välja. Vahepeal Böömi kuningaks saanud tõehhi rahvuslane Georg Podiebrad asus omapoolt vendlust vaenama. Paljud põgenesid metsadesse ja mägedesse, liikumine suruti põranda alla. Vangistatute arv kasvas. Paljud surid nälga, seitse venda surid mõrtsukasurma. Mõõri vend Jakob Chulowa põletati 1467.aastal oma naise ja 5 lapse äsimade ees. Kui teda keelitati mõtlema oma päästmise ja loobuma "katsetusest", vastas ta:"Armsad issandad, palun teid, ärge sundige mind salgama Jeesust, sest tema ütles kord:"Halb puu ei või head vilja kanda." Ta palvetas veel oma vaenlaste eest ning siis lahkus leekidest.[16]

Nõnda aja nõudmisel vähenesid vaenamised, kuigi avalike koosolekute pidamine jäi keelatuks. Aastal 1467 kogunesid 60 juhtivat venda Lhotka Reichenau mägestikus ja pidasid seal esimese sinodi, kus asutati iseseisev, Böömi kirikust lahus olev kirik "Vennaste Ühendus" (Unitas Fratrum). Seal valiti piiskop (päevanõm) ning 9 liikmest koosnev vennaste nõukogu. Esimeseks piiskopiks sai Matthias Kunwaldist.[17]

Peatume selle sinodi tegevuse juures. Tähtsamaks punktiks oli siin kirikust lahkumise otsustamine. Et teada Jumala tahtmist, olid nad, Matthia apostliku valimise eeskujul (Ap.t.1, 26) ja Õp.sõnade 16 pt.33 salmi põhjal, heitnud juba liisku ning saanud lahkumiseks soodsa vastuse. Lahkumise otsus leidis sinodilgi vastuvõtmist. Selle jõrele valiti 20 valvajat venda ja kolm preestrit (vanemat), nendest päevanõmana 25-aastane Matthias, seda kõik liisu läbi. Ükski valitud vaimulikest pol-

---

15. Bartels, Böömi vennad,lk.122-124.
17. Võsu, EKB koguduste ajalugu,lk.57.

nud seni ordineeritud preester. Küsimuse lahendamiseks pöörduti jälle liisu kaudu Jumala poole ja saadi vastuse, et preester Michael peab saama ordinatsiooni valdeslaste vaimulike poolt, siis ise õpetama uue põlvkonna, Matthiase, kes ordineerika siis teised vanemad. Nii ka toimus ja iseseisva preesterliku ameti rajamisega oli Vennaste Ühendus astunud rooma-katoliku kirikust ametlikult välja.[18]

Kuna Vennaste Ühenduse õpetus sai aluseks päraststele hoiakuteks, siis peatume siin sellel juures. Õpetuse aluseks oli loomulikult piibel, seejuures selgitati Vana-Testamenti Uue-Testamendi vaimus ning, vastandina taboriitidele, ei tunnistatud õigeks usu levitamist võõrvalla kaudu. Gregor kirjutab: "Meie oleme inimesed, kes on kindlalt otsustanud lasta ennast juhtida ainult evangeeliumi ning Jeesuse Kristuse ja pühade apostlite püha eeskuju läbi alandustes, vaesustes, kannatlikkustes ja vaenlaste armastamises." Koguduses valitses range kirikukord, iga vendluse liige oli vastutav teise eest ning ta ülesanne oli teist õpetada, hoiatada, manitseda ja anda nõu ning alati öelda teisele tõtt ta kohta. Kui keegi langes eksitusse, siis vastavalt ta eksituse suurusele oli kolmeastmeline karistus: 1) ei kinnitatud ta hingepõnistust, 2) ta eemaldatakse ennavahelistest koosviibimistest ja 3) heidetakse vendlusest avalikult välja.[19] Juba tol ajal oli koguduse tegevus jaotatud ühiskondlikku ellu, leplikkust igasuguse eluolukorraga, et elada tõesti oma elukutsele, preestrid pidid olema vabad ülespidamismuredest. Nad "peavad esimeste kristlaste eeskujul kannatama, olgu nälga, külma, tagakiusamisi, vangistusi või isegi surma". Oma vara tuleb neil jagada vaestele, et saada osa koguduse ühisvarast. Vabal ajal aga tuleb neil teha tööd oma kätega, et mitte olla teistele pahanduseks. Alguses pidid kõik vendluse liikmed andma oma varad koguduse üldvarasse, kuid hiljem kohtis see nõue ainult vaimulike kohta. Preestrite kohta öeldakse: "See ei või olla kristlik preester, kes pole ise Kristuse täis", "kes on sündinud Temast", see on juba preester sündimise järele", "kes ei oma uussündi, see ei tohi omada preestriametit".

Igale koguduseliikmele antakse samuti erijuhiseid, seda vastavalt tema seisundile - eraldi vallalistele vendadele, eraldi vallalistele õdedele, nende tööks ja pühaks eluks, eraldi perekonnapeadele, eraldi vanematele, leskedele, kabetsejatele ja vaenatuile.[20]

---

18. Bartels, Hõimi vennad, lk.26, 42.
19. Sealsamas, lk.138.
20. Sealsamas, lk.138-139, 42.

Vennaste iseseisva kiriku rajamisega ei lõppenud tagakiusamisajad, mõne vaiksema aasta möödumisel ägenesid vaenamiseduesti. Jälle vaevlesid vendade preestrid ja usukuulutajad vanglates, jälle põlesid tuleridadel, kuid liikumine ei raugenud, vaid vaatamata kõigele kasvas ja levis. Reformatsiooni saabudes XVI sajandi algul, kuulus vennastusse üle 300 koguduse umbes 70 000 liikmega. Siis astusid nad ühendusse reformatsiooni juhtidega M.Lutheri ja J.Calviniga ühinemise püüdlusega, kuid seda ei toetunud.[21]

M.Luther andis 1732.a. vendade kohta otsuse: "Vaatamata nende jumalateenistuse viiside ja väliste kommete erinevusele on vennad meiega ühest ja samast laudast."[22]

Sajandi keskel algasid usuvaenamised, mille käigus paljud vennastuse liikmed põgenesid Poolamaale, kus asutasid umbes 40 kogudust. Sajandi lõpuks muutus olukord Böömimaal siiski kõrgemaks, vennastusse astus hulgaliselt luterlasi ja reformeerituid. Aastal 1609 sai Vennaste Ühendus luba avalikuks tegevuseks. Vennastuse liikmeid leidus sadli keskel ja kõrgemate riigiametnikkude seas. Vabadusajal avati omad koolid, jumalateenistusi kaunistasid vendade endi loodud laulud, oli ilmunud oma lauluraamat ja vennastuse poolt tõhhi keelde tõlgitud piibel. Rahuseg aga ei kestnud kaua. Juba kolmekümneaastase sõja (1618-1648) esimesed aastad said saatuslikuks böömi-mäkri vendlusele ja tegelikult terve tõhhi rahvale. Sõda algaski õieti Böömimaal ja siin, pärast õnnetut 1620.a. 8.novembri lahingut Praha väravate juures, algas tõhhide kannatusaeg. Tõhhid kaotasid omariikluse, peagi likvideeriti böömi iseseisev kirik ja kehtestati rooma-katoliku kiriku võim terves selle täiuses. Böömi iseseisvuse poodnjad osalt surmati, ülejäänud põgenesid teistesse maadesse. Algas üldine evangeelse usu vaenamine, umbes 90 000 vennaste liikumise pooldajat lahkus kodumaalt. Sõja lõppedes oli Böömimaa endisest neljast miljonist elanikust kohapeal vaid 800 000.[23] Iseloomustavad selle kohta on Jan Amos Komensky (Johann Amos Comenius) (1592-1670) sõnad tema teose "Surova oma testament vennastusele) lõpus: "Ka mina usun Jumalat, usun, et pärast viha tormi tuleb taas sinu käitesse valitsus su tegude üle, oh tõhhi rahvas." Need sõnad said tõhhide hüüdlauseks ligemale 300-ks aastaks, kuni saabus aeg, millal uuesti võisid nad ise otsustada oma käekäigu üle.[24]

---

21. Võsu, EKB koguduste ajalugu,lk.57.
22. Ülestustsleht Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse 200 a. juubelipäeval Eestis 23.juunil 1929.a. Keila 1929,lk.14 (edaspidi: Ülestustsleht).
23. Sealsamas,lk.14; Võsu, EKB koguduste ajalugu,lk.57; Üldine ajalugu III,lk.10-12.
24. Frantiska Košik, Skorbnaja i geroitseskaja žizn A.A. Komenskovo. Praha 1958,lk.97.

J.A.Komensky on silmapaistev kuju mitte ainult tollasegses vennastuslii umises, vaid ka Euroopa kultuuriloos. Ta oli kolmekümneaastase sõja algul vaimuliikuks ja koolide juhatajaks ühes vendluse kogudustes Mõõrimaal. Võõrvõed tegid ta kogudusekoja tuhaks, taud viis ta pärekonna. Kodust põgenenuna rändas ta kolm aastat paigast paika, kuni sai Poola ühe gümnaasiumi rektoriks ja sinna põgenenud vendluse liikmete piiskopiks. Elu viimase aastad elas ta Hollandis. Võrreldes vendluse liikumise algajaga aastat 200 tagasi, kui vendade ülimaks voorusekn oli vaesus ja patusest tarkusest hoidumine, siis nüüd oli elu pidevalt edasi läinud ning vendluses oli hinnatud kooliõpetus ja haridus. Vendluse kogudustes olid kõikjal koolid, kus omandati kirjaoskus ja seda mitte ainult piibli lugemiseks. Koolides aga valitses endiasegune piibliusu vaim ning koolide juhatajaks oli enamasti koguduse vaimulik. Üks meiest oli ka J.A.Komensky kelles oli ühendatud sügavusuline natuur ja erakordsete annetega pedagoog, seda kasvatustöös kogudustes ja koolis. Tema õppeprintsiibid ja -meetodid, mis kasvasid välja vennaste liikumise pi naja lise kogudusliku kasvatustöö viisidest ja mida ta tutvustas paljudes pedagoogilistes teostes, said aluseks uuele kasvatusteadusele. Ületi alles tema põhjendas esimesena kõ soleva kolmeastmelise kooli vajadust (alg-,kesk- ja kõrgem kool), õigustas õppeaine järkjärgulist muutumist kõrgemast reaalsemaks ja võttis tarvitusele näitliku õppeviisi ning piltide kasutamise õpetamisel.[25]

Mitmetesse maadesse pillutatud vennastusliikumise väikesed hulgakesed olid kaotanud oma nakatava elujõu. Kuid leidus rühmakesi, kus innitses edasi mutuli. Üks sarnane oli säilunud Mõõrimaal, just J.A.Komensky endises tõõpiirkonnas Fulnekis. Seal puhkes 1720.aastate paiku ärkamine, mis sai aluseks uuele vennaste liikumisele, mida tunneme hõrnhuutluse nime all. Enne kui asume selle sündmuse vaatlusele tutvume veel hõrnhuutluse tegeliku asutaja krahv N.L.v.Zinzendorfi varasema elukäiguga.

---

25. Sealsamas,lk.8,139; Üldine ajalugu II,lk.121; Oehninger, Kiri koguduse ajalugu,lk.359-360.

2. K r a h v N.L. v. Z i n z e n d o r f

Krahv Nikolaus Ludwig v.Zinzendorf (1700-1760) sündis Dresdenis Saksi m[i]nistri pojana. Ta esivanemad pärinesid Austriast, kust olid XVI sajandil katoliikliku vastureformatsiooni ajal põgenenud. Ministri perekond oli meelestatud pietistlikult. Kui ta oma tähendas oma piibliisse poisi sünnipäeva, siis lisas kuupäeva alla sõnad: "Halastaja Jumal valitsegu selle lapse südant, et tema kõiks õiguse teel laitmatult." Zinzendorfide majasõber oli Philipp Jakob Spener ning teda kutsuti Nikolause ristiisaks. Kuus nädalat pärast poja sündi suri isa. Lesk oma asus maale vanemate koju, kus valitses range pietistlik elulaad. Kuna oma pöagi abiellus teistkordselt, siis noor Zinzendorf jäigi vanaema hoolde. Kui ta suuremaks sai, võeti temale kasvatajaks pietistlik koolitöötaja. Usulise mõju leidis teed tundelisse poisi hinge. Juba kuueaastaselt kirjutas ta kirju Õnnistegijale ning jutlustas teistele lastele, neid kutsudes pöördumisele.[26]

Kümne-aastaselt saadeti Nikolaus Halle pedagoogiumi, kus ta õppis kuus aastat. Kasvatus oli siin range, eriti Nikolause suhtes, sest ta vanaema soovil, kes tahtis, et "teda peab alandusses hoitama, et ta uhkeks ei läheks ega saaks ülemeelseks oma annete tõttu."[27] Noormehe usulise iseloom ja juhtimisanne ilmutas ennast pöagi. Ta organiseeris kaas õpilastest väikese rühma ühispalvetele ja -piiblilugemistele. Sellest üritusest kasvas välja "n.n.Sinapiiva ordu", mis aastakümneid ühendas ülemaailmselt endisi Halle kasvandikke. Õppimisaastad Halles jätsid Zinzendorfile usuelule stigavaid jälgi ja panid aluse tema tegevussuundadele tulevikus. Ehkki Halle kool is valitses pietistlik maailmasalgamise vaimulaad, mis polnud vastuvõetav elavalocmulisele ja optimistlikult meelestunud Zinzendorfile, sai ta siiski kindla usulise aluspõhja ning tahtmise suunata oma ülepulbitsev energia usulisele tööle.

Kooli lõpetades oli Zinzendorfil soov jätkata Halleses uuteadust õppima, kuid ta emaste, eriti hooldajaks määratud oma soovil, kes ei kiitnud heaks noormehe usulisi harrastusi, vaid tahtis meeleldi temas tulevikus näha edukat riigimeest,

---

26. Mälestusleht, lk.8-9.
27. Oehninger, Pietismi kogukonna ajalugu, lk.356.

astus ta Wittenbergi Ülikooli Õigusteadust õppima. Seal oli ta kolm aastat. Pärast seda reisis ta läbi Leipzigi, Frankfurt a./M. ning Düsseldorfi Hollandisse ja Prantsusmaale. Düsseldorfis omab ta erilise usulise elamuse seistes kunstimuuseumis Domenico Feti (1580-1624) pildi "Ecce Homo" ees, mis kujutab Jeesust okaskroonis. Pildi all on sõnad:"Seda kannatasin mina sinu eest, mis teed sa minu eest!" See lause tungis Zinzendorfile südamesse ning virgutas teda veel rohkem andumm armusõnumi levitamisele. Oma matkal välismaal liikus krahv kõrgemas seltskonnas. Kuid kõikjal esines ta veendunud usklikuna ja pidas oma ülesandeks tunnistada Kristusest kui ta isiklikust Päästjast. Pariisis kohtas ta katoliku ja reformeeritud kirikute usuliselt meelestatud tegelastega, kellega kohe leidis ühiskeele. Seal veendus ta, et igas usundis on olemas tõsikristlikke usuinimesi ning et õpetuse punktide erinevused ei pruugi lahutada usuliselt põõrnud.[28]

Naastes välismaalt, astus Zinzendorf kodulinnas Dresdenis riigiteenistusse, seda jällegi, andes järele oma sugulaste mõjutustele, kuid usulisest tegevusest ta ei loobunud. Ta alustas palvetundidega oma kodus, kust võisid osa võtta nii aadlikud kui ka lihtinimesed. Oma mõisas Berthelsdorfis organiseeris ta aga väikese usklike rühmituse ühiseks palvetundideks (ecclesiola).[29] Berthelsdorfis leidsid sooja vastuvõttu kõikjalt sinna siirdunud usklikud, kes vaenamiste pärast olid sunnitud lahkuma oma kodudest ja kodumaalt. Nii jõudis 1722.aastal sinna rühm põgenikke Mõgrimaalt.

2. Herrnhutluse tõid ja tagajärgi.

a) Herrnhutluse algus. Austrias vastu Saksimaa piiri elas tagasitõmbunult väike hulk endise böömi-mõõri vendluse liikmeid. Nende keskele asus 1720.aastal pastor Christian David (s.1690), kes oli vast usuliselt pöördunud. Ta hakkas kohe oma uues elukohas kuulutama evangeeliset sõnumit ning leidis soodsa pinnase. Peagi puhkes usuline ärkamine. David oli endine katoliiklane ning tema

---

28. Sealsamas,lk.356; Sild, Kirikulugu.Uuem aeg,lk.27-28. Misjonstuleht,lk.10-12.
29. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.28; Misjonstuleht,lk.13.

isiklik pöördumine, rõõkimata laialdasemast õrkamisest, ei jõõnud teadmatuks katoliku või mulikele. Varasti algatati vaenamistega, mis olid suunatud eeskõõt David'i vastu. Viimane põgenes Saksi maale, kohtas seal N.L.Zinzendorfi ja kõis ka Bertholsdorfis, kus leidis usupõgenikke mitmest usuveoolust, kes kasutasid seal tõielikku usuvabadust. Kui David pöördus nende teadetega tagasi Mõõrimaale, siis osa sealseid usklikke jõõnikki otsustas samuti asuda Bertholsdorfi. Esimesed põgenikud neist jõudsid sinna 1722. aastal. Neile juhatati asumiskohana mõisa metsaalune, kus sisserõndajad asutasid oma väikese asunduse ja nimetasid seda Herrnhut'iks (Issanda kaitse). Herrnhut sai seal tekkinud uue usuliikumise sõnnikohaks ja temalt sai usu-liikumine oma nime "herrnhuutlus".

Usuline tegevus Herrnhutis pidevalt laienes. Mõõrimaalt tuli uusi usupõgenikke, 1724.aastal, oli neid siin umbes 300. Tuli mujaltki - väikseid käsitõõlisi ja sunnismaiseid talupoegi, sest Zinzendorf oli oma mõisa talupojad vabastanud sunnismaisusest ning andis vabaduse ka õõberasunud talupoegadele. Viimaste seas algas õrkamine, pöördunud õhinasid vendlusega.

Mõõri asunike tulekul Bertholsdorfi viibis Zinzendorf ise oomal. Kohapeal aga tõusid lahkarvamised õpetuskõsimustes. Zinzendorf, kes oli saanud pietistliku kasvatuse, pooldas hallepietistlõõ usuluseid ja oli suur M.Lutheri austaja ning seisis dogmaatiliselt range luterluse piirides. Samal seisukohal asus ka kohalik kirikuõpetaja Rothe, kes oli usulises tõõs mõisaomaniku ligemaks abiliseks. Kuid Bertholsdorfi oli asumud rohkesti mitmesuguseid suude usuvaadetega pietiste ja reformeeritud kiriku liikmeid. Mõisavalitseja Heitz, ka tulime usumees, oli Sveitsi reformeeritud kiriku liige. Tema ja kirikuõpetaja Rothe vahel seisid kõrvaldamatud lahkumiskud põhaõhtusõõmaaja küsimusen. Uustulnukad bõõme-mõõri vendluse liikmed õhinasid Heitziga. Rothe kui kohalik usuline juht mõistis viimaste vaated kirikukantslist avalikult hukka, mis veel rohkem valas õli tulle. Usklikud olid jagunenud kahte leeri ning laskuti isegi teravusteni ja õksteise sõõdistamiseni. Õrmeks tuli 1724.a. Zinzendorf ise Bertholsdorfi ning asus purunenud armastust taastama. Tundelisel, õrmastõõmlikul ja alandlikul krahvil, kes oli selle juures sihikindel usuliselt kõikumata ja peaaegi mõjukas, lõks ennemõõhem korda vastaspooli lõpitada. Kolm põeva kestis vendadevahelise arutelu, vahest kuni kella kuheni õõsel, et alata uuesti kell 5 hommikul. Viiakti kõstvalt palves, otsiti otsust jumalasõnast ning lõppeks jõuti vennali ult kõikides küsimustes ühisele seisukohale. Õksmeel oli taastatud, kuid õpetuslikud erinevused olasid varjatult edasi - jõid ju kõik oma endiste usuliste organisatsioonide

30.Herrnhuti õv.Vennaste Koguduse 200-aastase tegevuse õhavaade Tall.1929,lk.7-10 (õdasp.Herrnhuti õv.kogu.võõ.); kog.õjalugu,lk.57-58;Hõõstus lent lk.14-16 Schmingoff,Kristi-

liikmeteks, seepärast mõnigi kord plahvatasid lahkvaated jälle välja. Zinzendorfi praktilise vaist nägi päästeid ainult uue usulise organisatsiooni moodustamises, mille õpetuses oleks kõik vaidlusalused küsimused kooskõlastatud lõplikult.[30]

Jõudis kätte 1727.aasta. Uue vendluse põhikiri oli Zinzendorfi juhatusel valminud. Selle aluseks võeti böömi-määri vendluses pikkade aastate jooksul kujunenud õpetused ja põrimused. Kuid tehti ka järeleandmisi luterluse pietistlikule suunale: õhtusöömaajaga jagab vendadele ordineeritud kirikuõpetaja, võetakse põhikirja mitmed halleipietistide konventiklite komboid ja viise. Vendluse kodukord (statuta Fratrum) võetakse vastu pärast Zinzendorfi kolm tundi kestnud kõnet (12.mail 1727.aastal). Oli asutatud uus koguduslik organisatsioon: "Uuendatud vendade Ühendus" (Erneuerten Brüderunität). Valiti 12-liikmeline koguduse vanemateköogu, kellest seast liisu läbi valiti 4 päevanemat. Üldiseks vaimulikuks juhiks ja koguduse eestseisjaks sai Zinzendorf. Selle ga oli Bertholsdorfi kihelkonda tekkinud uus usuliikumine, mis jäi esialgu luteri kiriku raamidesse ja tegutses seal kui kogudus kogudusees("ecclesiola in ecclesia").[31]

Unustamatuks tähtpäevaks Uuendatud Vendade Ühenduse algaastal sai 13.august. Juba pärast Ühenduse asutamist algasid ärkamised. Jumalateenistused Bertholsdorfi kirikus ja palvemajas olid rahvarikkad. Nii 2.juulil, kui kirikus jutlustas M.Swedler, seisis kirikuukse taga tuhandeme hulk. Väljasolijatele kõneles õpetaja Rothe kalmukõngaste vahel. Pärast lõunat kõneles Zinzendorf rahvast palvemajas, mida oli vaja kaks korda kuulajatest tühjendada, et anda ruumi ikka uutele igatsejatele. Pühapäeval nägid pärast kõiki Herrnhuti elanikud üksteise juures ühispalvetoks, andekspalumistoks ja andekssandmistoks. Pühapäeval 16. juulil pärast Zinzendorfi südamlikku palvet täideti mitmed Püha Vaimuga. Laupäeva õhtul vastu 6.augusti palvetas Zinzendorf koos kahe teistkümne vennaga vaimuõnnistuste pärast, ühispalvet korrati järgmise neljapäeva õhtul vastu reedet. Palve ajal täideti vaimuvägi kirikuõpetaja Rothe. Pühapäevaks määrati Bertholsdorfi kirikusse üldine pühaõhtusöömaaja pühitsemine. Pühapäeva hommikul varakult kogunesti Herrnhuti palvemajja, kust ühises rongikäigus mindi kirikusse. Seal lauldi patukahetselaule, paluti andeks oma ekseitusi nii Jumala kui ka vendade-õdede käest. Paljud palusid valjusti. Nutt ja alandusevaim täitis kirku. Jumalateenistus jätkus kiriku ümbruses - kalmistul. Seal polnud enam mingit piiranist, kiriku traditsioonid ei takistanud enam. Üldine patukahetsus ja usuline ekstaas oli vallutanud kõiki. Vaimutegevus avaldus allgavas patukahetsuses, hääda nutuga küsis üks üheltja teine teiselt: "Kas sa tahad ja võid mulle veel andeks anda, kas sa saad mind veel armastada?" Seal olid vennad vendade ja õed õdede kaela ümber kinni ja nutsid kibe-

---

koguduse ajalugu lk.358-359.

31. Võsu, EKB kog.ajalugu lk.58. Hüleatumbht lk.1,6.Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 171 b.

dasti oma sõõd ja patte.[32] 13.august 1727.aastal võeti vennastekoguduse loosungite raamatusse igaaastaseks tähistamiseks kui "Herrnhuti koguduse ristimine Püha Vaimuga pühaõhtusõõmaja pühitsemisel Berthelsdorfi kiri us"

Kahetsustega koos uskmatute põõrdumisega kestis edasi. Erkamine tungis koguduslikkete laste keskele. Eriti massiliseks muutus see järgmisel naljapäeval palvemajas. See päev, 17. august, on võetud samuti loosungite raamatusse kui "laste Erkamine Herrnhutis". Kõik põõrdumised toimusid koos tundekülmaste elamustega.

Augusti sündmused tegid Herrnhuti koguduse misjoni koguduseks. Zinzendorf leidis nendes kutse asumiseks apostlite teele, et kuulutada armuõpetust väljaspool kodukihelkonda tervele maailmale. Algul läkitas ta misjonäridena vendi, nõs asus ise reisima. Nende töö tagajärjel põõrdusid paljud, kes jäid küll oma endi stesse kogudustesse, kuid olid saanud uued usuvaated, eluviisid ja uue elu ning sõõdatud südame misjonitule edasi kandmiseks. Päästetud jäid tihedasse ühendusse Zinzendorfiga, pidasid kirjavahetust Herrnhutiga, saatsid teateid sinna jumalariigitöö võitudest ning said sealt usukinnitust usuluks ja läkitustöks. Nii tekkis Herrnhuti diasporaatöö.

Zinzendorf reisis 1731.aastal Kopenhaageni. Seal kohtas ta üht neegrit, kellegi Taani aadli teenrit, kes oli pärit Taanile kuuluvast Läänе-Indiast asuvalt Püha Tooma saarelt. See andis krahvile mõtte alustada sellel saarel pagenamisjoni-tööd. Kopenhagenis tutvus ta veel paari Grööнimaa eskimoga, kellelelt kuulis sealse misjonäri Hans Egede võhesest edust. Sinnagi tahtis ta anda abi. Alustati Läänе-Indiа misjoniga, kuhu 1732.aastal läkitati potisepp Leonard Dober ja puusepp David Nitschmann. Järgmisel aastal sõitsid Grööнimaale kuke venda, nende seas ka Christian David. Nii tekkis Herrnhuti õndistuskülluse väliskmisjon.[33]

Uus usulikumine jõudis ka haritlaste juurde. Pietistlikus Halle ülikoolis elas edasi endine usuvaim. Kuid eriti levis hernhuutlus Jena ülikoolis. Siin olid selle tulisemad pooldajaid professor Franz Buddeus (1667-1729) ja magister August Gottlieb Spangenberg (1704-1792), kelle taga sõitsid üle soja üliõpilased.[34]

---

32. Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse,lk.10-11; Imeaulikе Nelipühi 1727.a. Kristlik Perekonna leht,1936,lk.206.
33. Mõõlestusleht,lk.18-19.
34. Sealsamas,lk.181

Vendade Ühendus elas esimese armastuse aegu. Kuid ka vaenlased ei jäänud tulemata, seda kaunis varakult. Ühtki vendade Ühendus oli juba 1730.aastal võtnud omaks Augsburgi usutunnistuse, suhtuti siiski temasse kui lahkusku. Vaenamist põhjustas esmajoones vendluse kiire kasv, sest liikmete arv oli tõusnud kuuesajale, mis Kratas kiriku vaimulike seas kadedust ja Saksi valitsusringkonnas kahtlust, sest Dresdenis kardeti, et Herrnhut võiks kujuneda uueks Taboriks. Omalt poolt pommitas Austria katoliiklik valitsus pidevalt Dresdenit kaebustega, sest tema paljud protestantlikud alamad olid põgenenud Herrnhuti. Aastal 1732 loobus Zinzendorf riigiteenistusest, et täielikult pühenduda jumalariigi tööle. See kutsus välja vastaste leeris uue sapivoolu. Eriti vihased olid kõrgaadli liikmed:"Ise krahv ja kõik taluorjadele jutlustamas". Zinzendorf ei hoolinud laimust, ta laskis ennast eksamineerida usuteaduses ja astus vaimulikku ametisse. Ta rändas palju, ka välismaal (Hollandis, Preisimaal, Inglismaal, Ameerikas, ka Baltimaal jm.) ning asutas seal kogudusi. Aastal 1736 saadeti ta Saksimaalt elumajaks välja, kuid 1747.aastal lubati tagasi tulla. Hiljem Zinzendorf elas Londonis (1751-1755) ja viimased elunaastad jälle Herrnhutis.[35]

Põlise böömi-määri vendluse ühe haru eksisteeris tollal Poolas, kus rändpiiskopiks oli Berliini hoovijutlustaja Jablonsky. Viimane tegi ettepaneku, et uus Herrnhuti vennastus võtaks endale endise vennastuse piiskoplikud funktsioonid. Herrnhut nõustus sellega ja 1735.aastal pühitses Jablonsky Läänе-Indiast tagasi tulnud David Nitschmanni herrnhuutluse esimeseks piiskopiks. Viimane ordineeris 1737.a. teiseks piiskopiks Zinzendorfi.[36]

Zinzendorfil oli läinud korda võita Preisi kuninga Friedrich Wilhelm I-se usaldus ning kuningas andis 1742.aastal Sileesias vennastekogudusele mõningaid õigusi tingimusel,et ei peaks jumalateenistusi väljaspool oma palvemaju ega võetaks kogudusse liikmeid teistest usukondadest. Aastal 1746 aga tehti liikmete vastuvõtmiseks kõrgendusi ning 1763.aastal tunnistati vennastekogudus iseseisvaks kirikuks. Ka Saksimaal tehti 1747.aastal järelandmisi, Zinzendorfile anti luba maamiseks ja võimaldati asutada asetlikult kogudusi. Inglismaal, kus samuti oli tekkinud vennaste rühmitusi, anti neile iseseisvus kiriku õigused 1749.a.[37]

---

35. K.L.v.Zinzendorfi edaspidisest elukäigust vt. Sild, Kirikulugu. Uusm aeg.lk.29; Mälestusleht,lk.30-32.
36. Mälestusleht,lk.21,24; Võsu, EKB kogudusteajalugu,lk.38.
37. Võsu, EKB kogudusteajalugu,lk.39.

b) Vennastekoguduse algusajad olid rikkad vaimutegevuse poolest. Erakordsen usujoovastus Vallutas kogiduse aga neljakümnendatel aastatel. Seda aega nimetatakse "sõelumisajaks" ("Sichtungszeit").

Vennaste liikumises oli Zinzendorfi isiklik usuline mõju tõusnud kõrgele. Tema autoriteet otsustas kõik. Esiplaanile tungis tema sugestiivne isiksus ja ta tundeline iseloomu elamused. Viimaseid jäljendati kõikide poolt alateadlikult. Zinzendorf oli hingelaadilt müstik, ta taotles ja ka leidis tundelist kontakti Kristusega. Kui luuletaja oskas ta oma pruudimüstika elamusi sõnastada veenvalt ja haaravalt. Ta jutlustesse tungisid erilised magusavõitu epiteedid, nt teks: "Magus ja veetlev Kristus". Kuide see sõnastus esines juba XIX sajandil müstiku Johann Tauleri kõnedes.[38]

Õpetuslikult seisis Zinzendorf kindlalt kristotsentrilisel alusel: "Kristus on aimus isi , kellele tuleb alluda, kelle poole palves pöörduda", Isegi "Meie isa palve" puhul paluti tegelikult Kristust.[39] Tuntud on Zinzendorfi ütlus: "Mu kirg on Kristus - ainult Tema, ainult Tema".[40] "Sõelumisajal" võttis see "kirg" aga ärmuslikku naturalistliku varjundi.

Kui Zinzendorf pöördus 1743.aastal Ameerikast, kus oli tutvunud sealsete puritaanide vaga ja tõsise eluga ning nende lihtsate eluviisidega, siis filosoofia sajandi Euroopa rafineeritud elustiil oli temale vastuvõtmatu. Tolleaegset mentaliteeti iseloomustab teravalt Immanuel Kant, kui annab tõetruu pildi XVIII sajandi keskpaiga saksa kodanlusest. Ta ütleb, et saksa kodanluse karakteriks on upsakus, ülbus, aukraadide kummardamine - kiindumus tiitlitesse, sugupuuga uhkeldamine, kiindumus sõnadesse "armuline", "kõrgeauline", "suurtsugune" ja "teised sedalaadi labasused".[41] Kõigile sellele tahtis vaga kombv seada vastu lihtsuse, võrdsuse ja allaastuva rahvalikkuse, kuid kahjuks kaldus siin teise äärmusesse - omanoodi labasusse.

Oma iseloomult ei pooldanud Zinzendorf ka hallepietismi, asketilist enesepiinamist ja raskemeelset usuvõitlust, vaid tahtis elada välja rõõmukülluses jumalalapse tundeelu. Koguduses seati nüüd eluideaaliks looduslähedane loomulikkus ja lapselikkus, mida püüti saavutada, kuid sattiti selle juures üleping tatud magusasse mänglemisse. 1743.aasta suvel asutati "narride ordu", mille liikmetel tuli käituda lastena ja narridena. Zinzendorfi hakati nimetama "papaks" ja teisi eesni ede järgi, millina komme valitseb osaliselt veel meiegi vabakoguduste. Kristuse lunastusõpetus ühekülgseks, võib

38. Smirin, Narodnaja reformaatsia, lk.145.
39. Herzog, Istoorja hristianskoi teerivi II, lk.1112.
40. Tennmann, Elutaas ja müstika, lk.226.
41. J.Kant, Frühchristen II Bd.Berlin, 1961.S.259. Tsit A. Gorjatsova, Ühiskondlik psühholoogia, Tallinn, 1966, lk.26.

õelda, naturalistlikuks vere ja haavakultuseks, ristilöödud Kristuse aumtamiseks; kohtis kristusemüstika: jutlustati ja lauldi vaid Kristuse küljehaavust, kirjeldati dominatiivsetes väljendites "ilusate sõnadega" Kristuse kannatust ja "enda kogemusi küljekoopaga".

Neljakümnendate aastate keskpaiku tungis kogudusse veel pruudi õetika, selle banaalsemas kujus. Kolmainsust võrreldi abieluga: Jumal oli Isa ja Püha Vaim naine, kes ühes koos sigitasid Poja. Armulaud pidi olema mehe kallistus, kogudus oli sündinud küljehaavast ja seisis Pojaga mõrsjasuhetes jne.

Usujoovastus vallutas paljusid. Jõeti maha igapõevane töö. Õndsate hulgad liikusid lauldes tänavail, külastasid üksteist, kohtumistel suudeldi vastastikku vennasuudlustega nõole ja kogu kohale. Õriti levis usuliialdus vallaliste meeste seas, nende "koorides", milledes juhiks sai Zinzendorfi ainus poeg Christian Renatus. Müstiline elustas haaras mehi nende omavahelistes jumalateenistustes, seal langeti maha ja ehati ning nuteti usulises naudingus. Peeti "küljekoopa" sünnipäva, millal korraldati ilutulestik ja valmistati transparente Kristuse küljehaavast.

Vennastekoguduse tollesegne vaimne loomingseisnes rikkas usulises luules, mis koondati nende laulueaamatu lisasse. Nendest lauludest tähtsaim ja semi parandatult tarvitatav on "Kristuse vere õigus". Jutlustesse ja lauludesse ilmusid moesõnad, milledest mõned leviaid suure nakatavusega ka üle keelepiiri, nagu Zinzendorfi leiutatud "Kreuzluftsvögelein" (lõuna-eesti "risti tuuk sirguline", 'uskliku hing').

Sõelumisaeg oli toonud vennastekogudusse liikumise kuristiku õõrele ning kutsunud välja vaenlaste raskemaid kallaletunge ja väljaastumisi. Lõpuks Zinzendorf isegi sai aru, kuhu kogudused olid jõudnud. Tal tekkis sügav süütunne ja kahetsus, mis ka liikmetele levis. Uued laulud enamuses kõrvaldati, jutluste stiil muutus, jumalateenistustel vaibusid tundepuhangud. Zinzendorf läe sõitis kohe 1750.aastal Londoni, kuhu jäi viieks aastaks.[42] Kuid sõelumisaja elamused säilusid mõõtustena veel kaua ning edaspidigi läi rõõmujaastu joovastus taas välja, kuigi mitte enam õõrmuslikul kujul. Terve XVIII sajandi ja XIX sajandi esimese poole hernhuutlus jäigi rõõmukõllaseks ja elamusrohkeks vastandina kurvameelsele hallepietismile.

---

42. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 171 4; Oehninger, Ristikoguduse ajalugu, lk.762-763; R.Põldmäe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõelumisaeg" Lõuna-Eesti vennastekogudustes. Eesti Kirjandus, 1940, lk. 19-22 (Edaspidi: Põldmäe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõelumisaeg").

c) Pärast sõlumisaja Krevaid püüd kujunes hernhuutluse õpetus ja vaim enam-vähem stabiilseks. Vendade Ühendust asutades polnud Zinzendorfil eesmärgiks rajada uut usundit, vaid leida praktilist koostöövõimalikku vormi mõnele mitmevaatelistele usklikkudele, kes olid mitmelt poolt kogunenud Herrnhuti. Zinzendorf oli puutunud isiklikult kokku eriusukondadesse kuuluvate inimestega ja oli leidnud nendega ühisosse, seda mitte dogmaatilisel pinnal, vaid avaral südamevusu taustal. Sarnast seisundit taotles ta nüüd ka Herrnhutis. Sellega alghernhuutlus seisis üle usutunnistuste, hernhuutlased võisid jääda oma endistesse kogudustesse moodustades seal vaid vagade rühmitusi - kogadusi kogudustes. Hiljem vahekordade teravnemisel ja võitluste käigus, vennaste liikumine eraldus enam endistest kirikutest, loidis ja piiritles endale erineva õpetuskorra ning pikapeale moodustus iseseisvaks usuorganisatsiooniks - usundiks oma eriõpetusega ja omalaadsete kultuslike toimingutega.

Kui vennastekoguduse usukombestikus (kultuslikes toimingutes) on domineerivamaks böömi-määhri vendlusest pärinev, siis ta õpetus põhjeneb suurosti luterlikul dogmaatikal, muidugi selle pietistlikul tõlgendusel. Hernhuutluse õpetuse aluseks on Piibel, millel on vankumatu autoriteet nii usu- kui ka elukäsimustes.

Erinevalt luteri kiriku dogmaatikas on hernhuutluse õpetus rangelt kristotsentriline. Päästja isik eeneb peaaegu Jumala Isa asendajana, kusjuures Isa jääb nagu varju. Pealegi on Kristusel eri vahekord (erileping) vennastekoguduseega, sellega ta seisab lähemal hrenhuutlusele, kui ühelegi teisele usulisikumisele, ja iga hernhuutlane on ligemal Kristusele, kui mõne teise konfessiooni liige.

Tähtsaim vennastekoguduse õpetuses on õpetus lunastusest Kristuse kannatamise ja surma läbi. Kristuse ohvrisurm on suurim Jumala armastuse avaldus inimesele ja see armastus kratab inimeses vastuarmastuse, millega ta usu läbi päästetakse õigeks.

Vastandina luterliku õigeõpetuse (ortodoksia) kristlusele ja halleipietismi maailmaalgavale pessimistlikule kristlusele on vennastekoguduse usuelu käsitus läbini optimistlik. Päärdumine toimub ilma suurema patuheitlusesta lapselikus usalmises Kristuse lunastusvasse tõesse, millele järgneb rõõmu-

elamus usuÜnni omamises ja Ühinemises Kristusega. Edaspidine usuelu kulgeb koos Kristusega tema poolt ettehoolduatud (providentset) usuteed mööda vaggs "südamekristlusest", kus pühitsus saavutatakse usu läbi.[43] Peame juba praegu nentima, et aegade jooksul on herrnhuutlus palju mine tanud oma esialgsest usulisest optimismist ning XIX sajandi teisel poole ja XX sajandi venemaatekogudus Eestis kannab sellevastu hallapietismi pideva patuheitluse pitsatit.

Venemaatekogudusel olid peale avaliku jumalateenistuste veel kooride kokkutulekud ja Ühised palvetunnid hommiku vara ja õhtu hilja. Kuid leiske tähtsuse kokkutulekute osas omas pühaõhtusõõmanja talitus. See toimus suures pühaduses ja vaikuses ning oli ühenduses vennaliku armastusega. Järgnes armastusõõmaeg ja algaegadel, alates 1732.aastast, ka jalgade pesemine.[44]

Ristimine toimub vastavalt luteri kirikukorrale laste juures pisendamisega. Loomulikult ei peetud ristimist usutsi sündimiseks, vaid eriliseks ristimise armu omandamiseks. Pöördumine on selle ristimise lepingu uuendamine.[45] Algaastatel - usuvaimustuse kõrgaegadel leidis Herrnhuutlus ka vaateid, mis kõnelesid lapseristimise vastu ning soovitasid taasristimist, kuid need seisukohad sumbutati iidse.[46] Nendime siin ühtlasi, et nendel aastatel esines seal ka keeltega kõnelemisi.

Sõõmi-mõõri vendade eeskujul hakati herrnhuutlaste juures tarvitama liisuheitmist. Liisku põhjendati selle esinemisega vanaaaduse ajal ja ka apostel Mattia valimis tel. Liisku tarvitati vennastekoguduses väga laialdaselt, igal tähtsamal juhtumisel küsiti selle kaudu Issanda kui koguduse peavanema tahet. Liikmed võeti koguduse liisu kaudu, sellega valiti koguduse juhtkond, sinodi liikmed, kuid ka abikaasa. Liisu tähtsus vähenes.[47]

Koguduliikmed jagunesid nn."koorideks" soo vanuse, soo ja perekonnaseisu järgi. Nii olid vallaliste vendade, vallaliste õdede, abieluliste, leskede vendade, leskede õdede, laste, suurte poiste ja suurte tüdrukute koorid. Kooride liikmed kogunesid omavahel pühitsustundideks, mida juhatas koorivanem (hoolekanija). Kord aastas oli igal koril oma "kooripüha".[48]

---

43. Sild, Kirikulugu. Uuem aeg, lk.30-32; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 171,g.
44. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.32-33.
45. Oehninger, Ristikoguduse ajalugu, lk.373.
46. Põldmäe, Taevakihjad, lk.156.
47. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk.34.
48. Die täglichen Losungen und Lehrtexte der Brüdergemeinde für das Jahr 1835, Gnaden.

Zinzendorfil oli kombeks pidada õhtustel palvetundidel lühikesi kõnesid mõne piibli- või laulusalmi alusel. Neid tekste ta käskis kuuajatel võtta endale järgmise päeva juhtmõtteks. Neid tekste märgiti üles ja anti tarvitada ka koguduseliikmetele, kes ei võtnud osa palvetundidest. Alates aga 1731.aastast hakati neid tekste koondama n.n."loosungiraamatutesse" iga aasta kohta ette. Need raamatud on tarvitusel vennastekoguduses tänaseni ning sisaldavad igapäevast kirjakohta lugemiseks ja juhtmõtteks (loosungiks) koos palvete ja laulusalmidega. Seal on veel hernhuutluse tähtpäevade ja kooripühade nimistu. Kirjakohad Vanast Seadusest võetakse liisu läbi; Uue Seaduse tekstid aga valitakse vabalt.[49]

Algusaegadel erinesid vennastekoguduse liikmed teistest oma rõivastega. Naised kandsid valgeid tanusid, selle juures tähistati paeltega tanul vastavat perekonnaseisu (erivärvilised paelad leskedel, abielunaistel, vallalistel). Algul kanti tanusid alati, ka kodus, hiljem üksnes jumalateenistustel.[50] Meeste rõivad olid lihtsad, talupoeglikud, hoiduti ehetest ja ilustustest.

Jumalateenistustel tarvitati koguduse oma laule. Need kõlasid palvekoosolekutel, kodudes ja tihti tänavalgi. Laulud pärinesid osalt böömi-määri vendluselt, kuid enamus neist on luule tatud Zinzendorfi poolt, osa laule on veel teiste loodud või võetud luteri kiriku laulureamatust. Hernhuutlaste laulud, eriti Zinzendorfi poolt loodud, on täis tundevalkusi, epiteete ja metafoore, kuid samal ajal suure usustgavuse ja kaasakiskuvusega. Sisult vastavad laulud hernhuutluse õpetuslikule suunale. Viisid on enamuses lesnatud hallelastelt.[51] Vennastekoguduse laulureamat ilmus 1735.aastal. Aeg-ajalt on laulureamatut uuendatud ja selle juures osa ebasobivateks osutunud laule kõrvaldatud.

Nagu eelpool nägime seisis böömi-määri vennastuse esmatsas piiskop. See kord võeti ka hernhuutluses, kuid piiskoppi siin esimuvalitsuslikku võimu ei omanud, sest kõik küsimused otsustas koguduse 12-liikmeline vanematekogu. Tähtsamatel juhtudel kutsuti kokku sinod - vaimulike töötegijate täiskogu. Esimene sinod peeti 1736.aastal. Sinodis, samuti vanematekogus, valimised ja esmatähtsusega küsimused antakse otsustada siiski koguduse peavanemale Kristusele, see tähendab, otsitakse otsust liisu kaudu 1744.aastal valitakse juurde veel kaks piiskoppi, nii et neid oli nüüd neli. Peale nende olid veel ametis presbüterid (vanemad), diakonid, naisdiakonid, kooride hoolekandjad, abistajad, manitsejad, haigete hooldajad ja teised ametikandjad.[52]

---

49. Sealsamas: Igapäevased süddame kinnitused,aastal 1905. Reval,1904.
50. Sild, Kirikulugu, Uuem aeg,lk.34.
51. Sealsamas,lk.33.
52. Sealsamas,lk.34-35; Võsu,EKE koguduste ajalugu,lk.58. Herzog, Istoria Hristianskoi tserkvi II,lk.1110.

Vennastekoguduse dogmaatikale läi kindla süsteemi Zinzendorfi järglane liikumise juhtimises August Gottlieb Spangenberg (1704-1792). Too sai hariduse pietistlikus Jena Ülikoolis. Spangenberg õppis ja elas usuteaduskonna professori J.F.Buddeuse juures, kes oli Speneri ja Zinzendorfi isiklik sõber ning juhtis pietistlikku usuõpetust Ülikoolis. Tema maja oli pietistide kogunemiskohaks ja seal elas läbi oma uuliste pöördumise ka Spangenberg. Viimane asutas pärast usule tulekut Jenasse Halle eeskujul vaestekooli (1728.aastal) ja Katheedri seminari (usuõpetuse kooli 1729.aastal). Ta astus ühenduse Zinzendorfiga ja selle mõjutusel koos Buddeusega võitsid Ülikooli hernhuutlusele. 1732.a. kutsuti Spangenberg Halle Ülikooli usuteaduse õppejõuks ja vaesteasutuse juhataja abiliseks. Spangenbergile polnud aga vastuvõetav halleliste tagasihoidlik ja liig kirklik joon ning ta alustas Halles oma iseseisvat tööd. Ta koondas mõttekaaslased ümber ringi, mis tekitas vastuolusid Halles valitseva usuvastega, ning 1735.aastal pidi Spangenberg sealt lahkuma. Nüüd asus ta Herrnhuti, kus sai Zinzendorfi abiliseks ja muu ajas juhtis ka vennastekoguduse tegevust Ameerikas. 1744.aastal pühitseti ta vennastekoguduse piiskopiks. Pärast Zinzendorfi surma 1760.aastal sai ta liikumise juhiks. Oma iseloomult erines ta tõhelikult Zinzendorfist: temal puudus viimasele omane tundelisus ja unistav usumõtlemine mõttelend ning ta oli oma vaadetes lihtsam ja mõõdukam. Nui usuteadlane oli ta eeliseisundis Zinzendorfist ning oskas ette näha liikumise arengusuunda. Tema ettevõttel sai vennastekogudus iseseisvaks usukonnaks. Üldisel sinodil 1764.aastal määrati kindlaks vendluse kodukord ja juhtorganistuste viis. Vennastekoguduse usuõpetuse võttis ta lõplikku oma 1779.aastal ilmunud teoses: "Idea fidei fratrum" (Vendade õpetuse idee), mis sai kõikidele segadele vennaste liikumise juhtnööriks.53

d) Herrnhuutlus pidas oma ülesandeks levitada armuõpetust teistesse maadesse ja teistele rahvastele. Selleks on tingitud herrnhuutluse laialdased misjonivõljad nii Euroopas kui ka väljaspool seda.

Juhtivamad tegelased seoses Zinzendorfi, David Nitschmanni, Christian Davidi ja A.Spangenbergiga reisisid pidevalt välismaades - Taanis, Preisis, Hollandis, Inglismaal, Ameerikas jm. - alustades misjonitööd, rajades kogudusi ja

---

53. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.47; Võsu, Halle pietism; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 171 - i.

inspekteerides neid. Nagu eelpool juba tähele panime, algas paganamisjonitöö 1732.aastal Lääne-Indias ja 1737.aastal Gröönimaal, 1737.aastal saadeti misjonäri Lääne-Aafrikasse ja Kapimaale. Juba enne oli vendade misjonistõnum jõudnud Inglismaa kolooniasse Georgiasse Ameerikas - seda indiaanlastele. Hiljem alustati tööd Türgimaal, Egiptuses, Abessiinias, Labradoris, Kaukaasias jm. 1760. aastal oli vennaste välismisjoni aladel kokku 226 misjonäri.54

Zinzendorf ise reisis Hollandis, Preisimaal, Sveitsis, Inglismaal, Läänemeremaades ja jõudis isegi Ameerikasse ja Lääne-Indiasse. Äriti avaratelt muutusid need Ameerikas, kuhu XVIII sajandi esimesel poolel oli saabunud rohkesti saksa asunikke. Nende juurde sõitis 1741.a. Zinzendorf. Hiljem asendas teda seal Nitschmann. Nende töö tagajärjel asutati mitmed kogudused ja koolid. Sealsed kogudused omakorda korraldasid misjonitöid indiaanlaste seas. Algul kehtestati Ameerika kogudustes kristlik kommunism: ühisvarad (maad ja ettevõtted) olid koguduste päralt, tööstulu jagati liikmete vahel vastavalt nende tarvidusele. Kuid see kord püsis ainult 20 aastat.55

Vaatamata mitmetele raskustele, mida vennastekogudus edaspidi pidi kogema, tema paganamisjoni alad püsisid, isegi laienesid.

4) Vennastekogduse tõusuaeg oli XVIII sajandil. Järgnevatel aegadel polnud edu enam nii suur. Siis jõi ta maha nii töö ulatuses kui ka liikmete arvus teistest samal sajandil alustatud usulilikumistest, eriti baptismist ja metodismist, millede liikmete arv on tõusnud kümnetesse miljonitesse, kuna vennastekogduse liikmete arv on jäänud tähtsusetuks. Kuid hernhuutluse kunagine <u>paatõhtsus maailma usupildis</u> ületab mitmekordselt tema liikmeskonna arvulise taseme.

Pärast pietistide esimesi samme oli vennastekogudus just see, kes aluse pani laialdasemale ülemaailmsele paganamisjoni tõõle. On samuti võimatu hinnata alla nende tagajärjerikast usuärratavat tööd nimekristlaste seas mitmel maal. Vennastekogduse peamiseks ülesandeks oli siiski jõõtlata luterluse poolt poolelijäänud reformatsiooni ja teha seda edukamalt ning sihikindlamalt halleipietistidest, kes olid

---

54. Eugen Tannenbaum, Kahesaja aastane misjon. Jõuluõhtu "Võta ja loe" jõulualbum. Keila 1932,lk.13; Võsu, ÕKB kogudusteajalugu,lk.60.
55. Võsu, ÕKB kogudusteajalugu,lk.46-47.

veel liiga seotud kirikliku organisatsiooniga. Muidugi ei jõudnud ka Herrnhuutlus kaugeltki täita siin endale võetud ajaloolist ülesannet, sest ka tema oli luterliku dogmatika rõgastikku ülekliigselt talletunud. Samuti ei leidnud hilisemal ajal herrnhuutluses enam juhte, kellel oleks olnud sõltast lõõvust ja vaimulikku agressiivsust, nagu seda oli esimeste asutajate juhtidel.

Esimeste herrnhuutlaste misjoni vaimustus sai eeskujuks teistele samasugustele usuliikumistele neid innustades. Robert Võsu nendib, et kuigi selle ajastu "baptistid olid küll kaugele ette jõudnud oma ajast dogmaatilisel alal, kuid evangeelne vaim oli neis nõrk".[56] Selle sajandi üldine usuline elevus ja ühtlasi vennastekoguduse suure misjonitagaruse eeskuju tegi ka baptistidest misjoniinimesed.

Herrnhuutlikud laulud, pärast mõningat korrigeerimist ja tundelise liialiha kõrpimist, said armsamaks lauludeks nii protestantlikkudes kirikutes kui ka vabakirikliikes kogudustes. Nende laulude mõju kestab tänaseni.

Vennaste tõõs kogesid usulise põõrdumise mitmedki teiste usuliikumiste põõstised tegelased. Seda võime öelda näiteks John Wesley kohta, kelle teejuhtideks usuteele olid Spangenberg, Nitschmann ja Londoni vennastekoguduse vaimulik Peeter Böhler.[57]

Kriiti tähtis osa on herrnhuutlusel Eesti rahva usuelule.

---

56. Sealsamas, lk.60.
57. Oehninger, Kristlikoguduse ajalugu, lk.769.

2. VENNASTEKOGUDUS EESTI RADADEL.

Olid küll möödunud nälg, sõda ja tauüid, kuid nende rasked tagajärjed elasid edasi. Kõikjal valitses majanduslik surutis. Mõa ja rahvas olid jõõnud väga vaeseks, kuid veel vaesemaks oli inimene muutunud sisemiselt. Kootaiaegsed kirikuvormid ja usuelu tõstmise algatused olid tühistunud, kirikud seisid varemetes; kihelkonniti puudusid hingekarjased. Usulohutust otsivale taluinimesele oli avatud sõnult üks rada ja see viis haljaste salude alla, esivanemate ohvripaikade juurde. Müüdki tõi eesti talupoeg oma ohvri, andis seal oma tõivu ja leidis sealt kinnitust oma kannatusis.

Olid tulnud pietistlikud kirikuõpetajad, tõis usutuld ja nooruse optimism, kes tõid kristluse evangeeliumi vaesele pagana südame lähedale. Kuid pimedus oli pilkane, millest oli raske võõrkeelsetel hingekarjastel raiuda läbi. Samal ajal tegi Saksamaal oma võidukäiku algav hõrnhuutlus. Sealt ootasid pietistid abi ja sealt kutsusid nad endale abilisi, lihtsaid mehi siinsetele usumeestele. Ja need tulid.

Raske sõg ei jõtnud puudutamata ka paremaid seisusi - linnakodanikke ja mõa aadlit. Varandused olid hävinenud, sõna maiste väärtuste tühisusest oli saanud jõlle tõele, terveid perekondi oli niitnud surm ning paljusid vallutas kaduvuse tunne. Ka paremate seisuste liikmed vajasid troosti ja seda oli neile pakkumad pietistlik usukuulutus, sest selle õdu oli maad leidnud põmiselt just nende seas. Kui vaimulik ja targalt mõjukas krahv Zinzendorf 1736.aastal külastas Lõõnemaremaid, siis tal oli kokkupuuteid mitte talupoegadega, vaid saksaaeelt kõnelevate kõsk- ja ülemseisuste liikmetega, keda ta sügavsõrivalt mõjutas, võites nende seast endale sadasid pooldajaid. Sellest põlvõ leidsid hõrnhuutluse misjonärid aeoja vastuvõtu väga mitmes kihelkonnas ja paljudes mõisates. Oli avatud tee vennastekogudusele.

1.Vennastekogudus jõuab Baltimaale

a) Usukuulutajad jõuavad kõigepealt Lõtimaale. Riia kirikuõpetaja Lauberg oli kirjutanud Halle pietistidele kunõst tema kogudusõs õrganud hingepaasellist ja soovisid nendele

nõuandjaks usu asjus just hernhuutlase David'i.[58] See kutse anti edasi Herrnhuti ja seal reisis 1729.aastal David Ehes kahe abilisega üle Königsbergi Liivimaale. Lübi-Kuramaa ja edasi tuldi jalgsi ning igal pool otsiti kontakti pietistlikult meelestatud isikutega. Riias peatuti Jakobi kiriku diakoni lüütseumi rektori Johann L o d e r'i juures, kes oli õppinud Halles ning hiljem oli olnud kindral v. Campenhauseni perekonnas koduõpetaja. Loder võttis Herrnhuti külalised lahkesti vastu ja need elasid tema katuse all viis nädalat. Vahepeal olid nad sõlminud sidemeid kohalike pietistidega ja korraldanud neile osavaheliisi koosolekuid. Kui Liivimaa kindralsuperintendent Jakob Benjamin Fischer nendest koosk#imistest sai teada, keelati need ning Herrnhuti saadikud saadeti linna ülemfoogti korraldusel Riiast välja.[59] David siirdus siis ühes kaaslastega Kremsooni sealse kirikuõpetaja Johannes Justus Grüner'i juurde. Viimane oli õppinud Halles, seal tutvunud Zinzendorfiga ja vennastekogudusega ning, mõningatel andmetel, just ise olla kutsunud hernhuutlasi Kremsooni. Viimased ei peatunud seal aga kaua, vaid reisisid peagi edasi, Volmari kindralipreua Magdalena Elisabeth v. Hallart'i sündinud Bülow'i mõisa.[60]

Kindral Hallart olla asunud koos perekonnaga Volmari mõisa 1725.aastal. Mõisa kinkis neile keisrinna Katariina I. Volmari asudes oli nendega kaasas õuejutlustaja A.A. Vierorth. Pietismiga tutvunesid Hallart'id Dresdenis, kus kindral oli Saksi kuurvürsti teenistuses. Seal olid nad olnud isiklikult tuttavad Francki ja Zinzendorfiga. Kindral ise suri 1727.aastal Volmari mõisas. Magdalena Hallart oli Zinzendorfi abikaasa Edmuth Dorothea sõbranna, ta toetas pietismi aineliselt ning asutas ka Volmari mõisa 1725.aastal kooli talupoegadele. Sellse koolis õppis 1738.a. 110 last. Volmari kihelkonna õpetajaks oli 1713-1735.a.a. Chr.G.Neuhaus. Leak mõisaproua võttis Herrnhuti saadikud vastu suure südamesoojusega, pidas nendega palvekoosolekuid ja korraldas koos mitme kiriku õpetajaga nõupidamisi hernhuutluse edustamiseks.[61]

---

58. G.Suits. Vanemast vennastekogudusest. Raamatu osa Eesti arengus. Kogutöös, Tartu 1935.lk.69. (Edaspidi: Suits, Vanemast vennastekogudusest.)
59. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.81,183.
60. Samalaadne,lk.184.
61. Võõu, Halle pietism; Suits, Vanemast vennastekogudusest,lk.70; Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.90.

Sellega sai Volmari mõis esimeseks vennaste kogaduse tõukeskuseks Läänemaal. Sinna ehitati esimene siinne palvemaja (Talleinu palvemaja). Herrnhuti usukuulutajad õppisid varsti selgeks lõtikeele ning liikumine leidis tee talupoegade keskele, esialgu küll Volmari mõisa. Pärast poolteaastast tõötamist läksid herrnhuutlased kodumaale tagasi, kuid peagi naasis David koos mitme abilisega siia. Mõni aeg tõötas kohapeal ka David Nitschmann. Peab ütlema, et Läänemaremaade tõupõldudele on Herrnhut saatnud oma parimad tõötegijad.

Volmari asutati 1737.aastal koolitõpetajate seminar, mida juhatas herrnhuutlaste hulka kuuluv Joh.Kaspar Barlach, hiljem herrnhuutlane Magnus Gunte Ebart. Seminaris õppisid mitmed Lõti-saa vennaste kogaduse hilisemad tegelased ning seminaril oli teatav tähtsus Lõti haridueelus. 1738.a. puhkes laialdasem ärkamine, eriti talupoegade seas, millest tõõtas kaasa ka Barlach. Esimene lõti herrnhuutlaste kogudus asutati 1742.aastal Volmaris ning samal aastal veel kolm kogudust eri paikadee. Lõtis oli siis umbes 3000 õmistatud kogudusliiget.[62]

b) Vennaste kogaduse liikumine jõudis mõne aasta pärast ka eestlaste alale, kõigepealt Lõuna-Eestisse Urvaste kihelkonda.

U r v a s t e on eesti usulisikumises küllaltki tuntud koht juba läänud aegadest. Meenutagem, et XVIII sajandi keskel oli seal kirikuõpetajaks Johann Gutsleff, kes agaralt võitles ebausukommete ja rahvausundi jäänuste vastu. Pärast Põhjasõda tõõtas Urvaste kogaduses Heinrich Wollin (ametis 1719-1731), keda mainisime eelmises peatükis. Ka tema tegevus oli suunatud usuelu ja rahvahariduse tõstmiseks.

Wollini järglaseks asus 1732.aastal ametisse Johann Christjan Quandt (1704-1750). Viimane õppis usuteadust herhuutlikus Jena ülikoolis, kus tutvus ka Zinzendorfiga ja oleks läbi usulise põõrde. Urvastes alustas ta kohe pietistliku usutõõga ja saavutiski võitlus rahvausu igandite vastu. Siin oli tema lähemateks abilisteks koolikoliõpetaja F.F. Bornwasser ja eestlasest köster Adam Koljo. Nende tõõl oli edu, peagi puhkes kihelkonna talurahva keskel usuline ärkamine, mis levis ka naaberkihelkondadesse. Seda jälgisime juba eelmises peatükis.

---

62. Istoorija Latviiskoi SSR.I.lk.301-302; Joh.M., Vennaste koguduse ajaloost. Kristlik Perekonnaleht, 1934, lk.151 (Edaspidi: Vennaste koguduse ajaloost 1934).

Pärastpoole, kui Quandt oli 1739.aastal ligemalt tutvunud vennastekoguduseliku töö organiseerimisega Lätimaal, seadis ta ka kohapeal sisse samased tõekorraldused: põõrdunud koondati rühmadesse("hulgakestesse") ja määrati neile hingehoidjad. Quandt vajas siiski endale enam kogenenumat usuteadlasest abilist. Tema korduvate palvete peale saadeti sellaks Herrnhutist 1740.aasta lõpul Matthias Friedrich Hasse (1717-1777), kes asus ilmlikult Quandti perekonda koduõpetajana. Kirikuõpetaja perekonnast pärinev M.F.Hasse oli õppinud Halle ülikoolis, tutvunud Jena ülikooli hernhuutlike ringkondadega ja sai lõpuks põhjaliku usulise põõrdumise Zinzendorfi kaudu. Ta külastas 1739.aastal Herrnhuti, kus otsustas terve oma elu pühendada armuõnnami kuulutamisele. Järgmisel aastal asus ta Herrnhuti kasvatusasutuses õpetajana ja sealt saadeti ta samal aastal uuele tööpõllule Eestisse. Siin õppis ta kiiresti selgeks eesti keele ja asus juhtima kohalikku hernhuutlikku tööd. Ta oli tegelikult esimene hernhuutlane, kes asus Urvastesse.63

Uuele liikumisele ehitati 1740.aastal kiriku lähedale Uue-Antslasse n.n. Vastsetare palvemaja, mille ehitamist toetas pietistlik Vana-Antsla mõisaomanik ja ülemkirikuõeste isa Valentin v. Loevenstein. See palvemaja on üheks vanemaks iseseisvaks vennastekogudus kogunemiskohaks Eestis.64 Varem oli ilmselt 1738.aastal ehitatud Jüri palvemaja.

1741.aastal tuli Urvastesse hernhuutlane J.H.Rudolph, kes oli ametilt rõõtsep. Sama aasta augustis asutati ka vormiliselt Urvaste vennastekogudus, mis peagi kujunes väljapaistvamaks, suuremaks ja eeskujulikumaks koguduseks Eestis. Kogudust juhtisid mitmed aastad Saksamaalt tulnud vennad. Suur osa on siin eriti Hasselil, kes pidas suurtel koosolekutel eestikeelseid kõnesid, kui usuteadlane jutlustas kirikus ja korraldas tervet tööd. Ta oli hernhuti palgaline tööta-ja ning kohalikult koguduselt mingit tasu ei saanud. Urvastet külastasid ka Chr.David, D.Krügelstein, Fr.Siefer jt.65

Saksa vendade kõrval on Urvaste usutöös märkimisväärsed ka mõned eestlased, nii Adam Koljo, Mango Hans ja Matsi Mõrt. Adam Koljo (1699? - 1759) oli Urvastes köstriks alates 1725.a. Enne saksa hernhuutlaste tulekut kihelkonda oli ta koguduse tegevuses kolliini ja siis Quandt'i abilisteks. Hiljeema vennastekoguduse tööga ta siiski jõõgitult kaasa ei läinud.66

---

63. Eesti Biograafiline Leksikon.Täiendusköide,lk.262-263, (R.Põldmäe); Põldmäe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "ööelumisaeg",lk.16-17.
64. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest,lk.292.
65. Põldmäe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "ööelumisaeg", lk.17-18, Eesti Biograaf.Leksikoni Täiendusköide,lk.263 (R.Põldmäe).

Rudolf Põldmäe õienduse kohaselt (Mango Hansu probleem "Keel ja Kirjandus" 1981, 10. lk. 596-603) on käesolevas kirjatöös R. Põldmäe esialgsetel andmetel Mango Hansule osutatud tõlked (S.Arndti "Vier Bucher" S. Bunyani ja Th. Wilcoxi teosed, hernhuutlikud laulud ja jutlused ning poeetiline ABC raamat), luuletused ja vaselõike joonised tegelikult tehtud Adam Koljo poolt.

Mango Hansule jääb endiselt hernhuutliku kirjamehe ja usutegelase kuulsus.

Eriti silmapaistvaks tegelaseks kujunes Koljo väimees ja ta järglane köstri ametis Mango Hans, kes sai hiljem perekonnanimeks Thal (1713-1780). Juba noorelt oli ta kihelkonnakooli õpetajaks, seda vähemalt 1735.aastal, seitsme 22-aastaselt. Samal aastal puhkenud usulises ärkamises oli ta koos köster Koljoga esimeste seas, kes tulid püsrdumisele. Kui Quandt hakkas 1740.a. pietistlikku palveringi ümber korraldama hernhuutlikus laadis, siis Mango Hans sai ühaks sellle ametikandjaks ja juhiks. Koos kirikuõpetaja ja köstriga võeti neid kogudusse "tõõtegijaks" ning nende ülesandeks jäi ka iganädalaste tundide pidamine "ülevaatajatele" ja haigeravitsejatele. Kui 1741.aastal asutati vormiliselt vennastekogudus, siis pandi Mango Hans üldiseks ülevaatajaks ja ta naine, köstri tütar, manitsejaks.[67]

Kui 1743.aastal algasid vennastekogudusele Eestis rasked vaenamisphevad, siis Mango Hans tõmbus koguduse juhtimisest tagasi ja pühendas enmast, oma ametitöö kõrval, rohkem kirjandusalale. Kuid hiliseimatel aastatel, kui saksa vennad olid surnitud lahkuma, on ta uuesti asunud tõõd juhtima ning on ühtlasi esinenud mõjukalt suuremail palvekoosolekuil mitmes kihelkonnas. Kuid tema peamiseks tõõalaks jäi siiski vaimulikkude laulude ja kirjatõõde tõlkimine. Juba 20-aastaselt omandas ta saksa keele oskuse, nii et võis tõlkida kuunis raskeid teoseid. H.Fr.Hasse tõenduse järgi olla tal 1750.aastaks olnud tõlgitud Herrnhuti laulureamatust umbes 60 laulu, milledele võis hiljem lisa tulla. Kuna ta oli muusikaalne, võis noodist iseseisvalt laulda ja oskas koguni noodistada, siis loomulikult tõlkis ta laulud vastavalt harmoonia nõuetele.[68] Veel suuremaid kordamineskuid on Mango Hansul proosa tõlkimisel. Ta tegi käsitöd Lõuna-Eesti vennastekogudusta asutarunnetele, saatis Herrnhuti koosolekute kirjeldusi, lahkunud "valiste ja sõsarate" nekroloege ning elulugusid, kogus ja kirjutas ümber siinsete vennastekogudus tegelaste jutlusi. Ka tõlkis ta Zinzendorfi enda raskestiilitiise jutluse kogu "Wunderhomili" ja osus vaimulikkude klassikute teoste tõlkimisele. Käsikirjas on säilinud 805-leheküljeline John Arndt'i teos "Vier Bücher vom wahren Christentum" (Neli raamatut tõelisest kristlusest") 1740.aastast ja John Bunyani (1628-1688) "The Pilgrim' Progress" (Ristiinimese teekond) 1750.aastast, mis mõlemad on tõlgitud Mango Hansu poolt. Kaunis kindlasti võib oletada, et tema poolt on ka tõlgitud lõuna-eesti

---

66. Põldmäe, Eesti vennastekogudus kirjanduses, lk.234; Joh.Hiiemäe, Õp taja Quandti rasked päevad, peatükk koguses kirikuloost, Tartu 1940, lk.6 (Edaspidi: Hiiemäe, Õp.Quandti rasked päevad).
67. R. Põldmäe, Mango Hans, Eesti Kirjandus 1929, lk.380-382 (Edaspidi: Põldmäe, Mango Hans)
68. Samalaamas, lk.385,383.

koolide Bunyani teine teos "The Holy War" (Püha sõda), mille käsikiri on säilunud ja Thomas Wilcox'i "Kalli ne Piisara Kristuse Havu Paest" (A Choice Drop of Honey from the Rock Christ"), mis ilmus trükituna kas 1776.või 1779.aastal.[69] Mango Hansule omistatakse ka veel üks "poeetiline ABC-raamat", mille tekstiosa on joonistatud väga osavalt ja maitsekalt trükitähtedes ning teose peatükkide alguses leidub initsiaale ja illustratsioone. Samuti on Arndt'i teose tõlke peatükkide alguses üsna kunstipäraseid sulega joonistatud vinjette. Sellega võime täie õigusega Mango Hansu pidada mitte ainult vaimulikku raudvarasest kuuluvate teoste esimeseks eestindajaks, vaid ka esimeseks teada olevaks eestlasest raamatugraafikuks.[70] Tema muude kõrvalhaaratuste seas nimetatakse oskust taskukella parandada, seinakella valmistada ja raamatuid parandada, seda vist noorusepõlvedel, kui sissetulekuks oli ainult kehv koolmeistri palk ja kui koguduse ülesanded ning tõlketöö parima aja veel endale ei võtnud.[71]

Lõuna-Eestis oli teiseks suuremaks vennastelikumise tegevuskõhaks Võnnu ja Kambja kihelkonnad lõuna Tartumaal koos Tartu linnaga. Hernhuutlasi leidus veel Põlvas ja Rõugese.

Kui krahv Zinzendorf 1736.aastal külastas Liivimaa mõisaid, jutlustas Riias, Volmaris ja Tallinnas, siis lõbisõidul peatus ta Võnnu kihelkonnas Krimanni mõisas, selle omanik õuekohtu assessor Karl Gustav v.Gavel'i juures. Viimane oli juba enne haaratud hernhuutlikust usuvaatest ja sai nüüd veel rohkem sellest innustatud. Tema mõisa asusid elama mitmed hernhuutlased ning seal tekkis ärkamine, mis levis kaugemalegi. Tallinnast Krimanni asunud hoolekandja Fr. Biefer'i ettevõttel ehitati 1743.aastal sinna suur palvemaja, sellega kolmas eestlaste aladel.[72] Krimanni palvemaja kujunes õieti vennastekoguduse keskuseks Eestis, kuhu jooksid kokku kõik teated tegevusest ja kust anti juhiseid misjonitöö organiseerimiseks. Isegi krahvinna E.D. Zinzendorf tegutses oma 4.veebruari 1743.aasta kirjaga keisrinna Jelisaveta Petrovnalt, et Krimanni tunnistataks ametlikult Liivimaa hernhuutluse keskuseks.[73] Krimanni kogudus koosnes enamuses sakslastest, kuigi oli ka liikmeteks ka eestlasi.

---

69. Sealsamas, lk.400, 403; Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk. 211-213.
70. Põldmäe, Mango Hans, lk.400, 401; R.Loodus, Eesti varasem raamatugraafika (kuni Oktoobrirevolutsioonini), Tallinn 1966, lk.5.
71. Põldmäe, Mango Hans, lk.392.
72. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest, lk.71, 74. Lipp, Koduma kiriku ja hariduse lugu. Teine raamat. Keisrinn anne, Jurjev, 1898, lk.45 (Edasp.: Lipp, Koduma kiriku ja hariduse lugu II 1).
73. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.207.

Kambjas oli 1719.aastast alates kirikuõpetajaks Albert Suter (+1758), kes oli õppinud usuteadust arvatavasti Rostokis. Ta oli tegev piietist, kuid pöörduski herrnhuutlusse.[74] Ajal, kui lõhe Halle ja Herrnhuti vahel laienes ka Eestisse, asus ta veendumult herrnhuutluse poole. Ka hiljem on ta edustanud seda usulisuunist oma kihelkonnas ja on jäänud sellele ustavaks kuni surmani.

Tartu jõudis liikumine õõnapoolsetest kihelkondadest. Üheks esimeseks uue usu edustajaks sai siin Tartu eesti koguduse köster-kooliõpetaja Michael Igantius (1713-1777). Ta esivanemad põlvnesid Maadi valla talupidajatest, vanaisa Ignatiuse Andres oli juba rootsi ajal Tartu eesti koguduse võõrmündrr, isa Peter Ignatz oli samn koguduse köster ja kihelkonnakoolmeister. Poeg Michael sai aga XVIII sajandi tõhtsai alm kirjandustegelaseks Eesti alal. R.Põldmäe nimetab teda "ühaks haritumaks ja mõjurikkamaks eestlaseks kogu XVIII SAJANDI PIIRIDA PÄRISORJUSAJASTU kestel".[75]

Mõõdunud sõnade ja taudide eeg oli jõtnud sügavaid jälgi Tartu elanikkonna ellu. Lihtrahva usu- ja hariduselu oli madal, seda eriti eestlaste seas. Eesti koguduse õpetaja Otto Heinrich Fuhrlohn oli tuntud oma riiaka ja hoolimatu iseloomuga. Oma koguduse liikmete usulisi otsinguid ta naeruvääristas, patukahetsejaid ja lohutuste otsijaid nimetas lihtsalt hulludeks ja mõdrameelseteks. Teisiti tuhtus aga mõõdukas köster Ignatius, kes oli ise usulises põõrdumises läbi elanud. Kui ta 18-aastaselt isa surma järele köstri ametisse asus, võttis ta oma ülesandeid suure tõsidusega. Ta kogus õpihimulisi lastrilapsi eraviisil oma majja, püüdis rahuldada nende teadmishimu ning õpetas neis usuelgeid. Puhkes usuline liikumine, see kandus aguli lihtrahva keskele, kes hulgaliselt tulid kahetsema oma patte noorele köstrile. Kui Krimanni mõõdukamalt K.G.v.Gavel ja Kambja kirikuõpetaja A.Suter viibisid 1739.aastal Tartus, siis näilt julgust saades Ignatius alustas palvekoosolekutega nii köstrimajas kui ka õõrelimaas. Juba algusest peale nõõd herrnhuutlikus vaimus alustatud palvekoosolekud kujunesid rahvarikasteks. Koosolekutesse kogunes osavõtjaid mitte ainult linnast, vaid ka lähematest kihelkondadest. Oldi koos vahest hilise õõni ning põõrdumiste arv üha kasvas.[76]

---

74. Sealsamas, lk.72, 112.
75. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.328. Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide, lk.98 (R.P/õldmäe/.
76. Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköid, lk.98 (R.P/õldmäe/); Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.328, 329.

N.Ignatius pidas Ühendust teiste Eesti vennastekoguduse tegelastega. Ta viibis aastal 1741. Tallinnas, kus tutvus Chr.F.Mickwitziga ja A.Virorthiga, kohtas Herrnhuti presbüütrit Fr.Biefer'i ja teisi ning elas kaasa Tallinna tolleaegse usuliise ärkamisega. Korduvalt käis ta Krimannis ja Kambjas sealsete usuvendade juures saamas usukinnitust ja oma tõest aru andmas. Ta tee viis teda ka Urvastesse, kus samal ajal oli kõige elavam äratusaeg. Sealt sai ta hiljem endale naise, köstri Käjo tütre Kathre.[77]

Köster Ignatiuse illegaalsed palvekooselokud said varsti teatavaks kiriköpetajale ja reele ning asja hakati uurima. Selgus, et nende pidaja on köster Ignatius, kes seadusevastaselt seletavat peast piiblit ja peluvat vabalt; koosolekutes olevat lauldud peale koraalide veel "uusi laule" ning olla esinenud köstri abilise tema talupoeg Illaku Juhan ja keegi teenija-tüdruk Ello. Koosolekute pidamine keelati Ignatiuse ametist vallandamise ähvardamisega. Ta taotles ametlikku luba palvekoosolekute korraldamiseks, kuigi asjatult. Samal ajal ta püüdis kasutada köstripühi, et siis kõnelda vabalt, mitte jälgides jutluseraamatu[78] seejuures puistatud jutlustesse evangeeliseid tõdesid.

Vennastekoguduse sõnum oli levinud ka Tartu kohalikele sakslastele, kes omavahel küisid koos piiblit lugemas ja seletamas ning palvetamas. Nende seas olid silmapaistvamad advokaat Leustadt ja arst Schmidt. N.Ignatius pidas ka selle rühmaga ühendust. Herrnhutist tulnud vendi Tartus ei olnud.[79] Vennastekoguduse ametlik tähelepanu 1743. aastal pidurdas mõneks ajaks samuti tõsid Tartus.

Urvaste ja Kambja herrnhutlikud mõjud levisid ka teistesse Lõuna-Eesti kihelkondadesse. Nii arvab seda R.Hinkmann Valgamaa kihelkondade kohta, kuhu Urvaste usuliikumine võis jõuda. Muudel andmetel teame seda, et Harglas oli 200-liikmeline kogudus.[80] Võrumaa kihelkondade usutõust kõneleme edaspidi. Laiusel ja Tormas oli usuline ärkamine tekkinud juba enne vennastekoguduse tulekut pietismi kaudu. Vennaste äratusliikumine jõudis esmakordselt Torma kihelkonda RõBisele vähe enne 1740.aastat. Herrnpoerre Jüri kaudu, kes oli mõni aeg viibinud Kambjas ja Urvastes ning sealt saanud usutuld. Usutegevust soovis ühtlasi RõBise mõisnikuna Urvaste ülemdirektsioonis ja Valentin v. Loewenstorni abita, kes ise elas Vana-Antslas. Liikumine omakorda levis 1740.aastal RõBiselt Laiusele. Sealne kiri-

---

77. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk. 325, 329.
78. Sealsamas, lk.329-331.
79. Sealsamas, lk.330.

kuõpetaja Ebelhard Reimers suhtus sellesse sallivalt, olles nõus, et nad (talupojad) "vahel jõeäärsis tulevad kokku palumа, laulma ja piiblit lugema", sest selle läbi "tehakse talupoegade suhtes palju head."[81]

c) Kui Lõuna-Eesti vennaste tegevus arenes otseselt välja Volmari mõisa algrakukesest, siis Põhja-Eesti vennastekoguduse liikumine algas sootu erinevalt. Nagu eelmises peatükis tähele pandi, levis Eestimaa kubermangus laiahaardeline pietistlik usulaine, mida juhtisid hernhuutluselе heatahtlikult suhtuvad kirikuõpetajad. Krahv v. Zinzendorf, viibides 1736.aastal Tallinnas, oskas selle liikumise elavama osa juhtida vennastekoguduse rõppe.

Hallepietismis nõuti tõelikku pöördumist ja nähti sellеs sinult teed inimese lõpitamiseks Jumalaga. Samal seisukohal asus samuti radikaalsem pietistlik liikumine - hernhuutlus. Kui pietismi tõsivormideks olid peale kantelikõnede veel pöördunute ja igatsejate omavahelised palvekoosolekud, siis hernhuutlikud tõekorraldused olid tõsimõtlikumad oma mitmesuguste erikoosolekutega, mitmeliigiliste rühmadega ja süstemaatilise hingehoolega. Paljud pietistlikud kirikuõpetajad vaatasid siis hernhuutlusele kui pietismi edasiarengule uute paremate tõevõtete kasutamise kaudu. Juba varakult olid mõned koduses pietistid kirjavahetuses Herrnhutiga, nende seas ka Chr.Mickwitz, E. Gutsleff ja A.Vierorth. Viimane õppis hernhuutlasi tundma vennastekoguduse liikumise suure sõbra kindralipreost N.H.v.Hallarti kaudu, kelle perekonnas oli olnud kodujutlustajaks.[82] Kui Vierorth tuli 1736.aastal Tallinna ja sai siin Chr.Mickwitzi paremaks käeks, nii ametialalt - Toomkiriku abiõpetajana, kui ka südamlähedasel - kui õnnuke usuvaate levitaja, siis oma seisukohtadelt ei olnud ta hernhuutlusest kaugel.

1730.aasta jaanuaris jõuab Tallinna Christian David koos teise hernhuutluse misjonäri pitsepp Timotheus Frederi'iga. Nad leiavad südamlikku vastuvõttu Mickwitzi ja

---

80. Eesti V. Valgamaa, Tartu 1932, lk.192 (R.Kenkmaa); Põldmäe, N.P.Hasse ja usuliialduslik "sõõlumisaeg", lk. 25.
81. Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk.298-299.
82. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.184-185.

Vierorthi poolt. Kriti viimane suhtub neisse kui oma tõelistesse mõttevendadesse ja abistab neid sõjas. Nüüdsest peale on tema toetus kindel igale Tallinna jõudnud Herrnhuti saadikule. Samal aastal astub ta isiklikku kirjavahetusse krahv Zinzendorfiga. Ta informeerib pidevalt Eestimaa usulisest elukorrast Herrnhuti juhtkonda ning saab nõu usutegevuse tõhustamiseks.[83]

Tallinna Oleviste kiriku abiõpetaja ja Uhtlasi linnakooli inspektor Eberhard Gusselepp oli samuti tutvunud vennaste vaimulaadiga. Ta kutsus 1734.aastal oma laste koduõpetajaks hallelase Franz Hülsebosch'i, kes oli sisemiselt hernhuutlane, ning nüüd avaldas sama mõju ka Gutseleffi perekonnas.[84]

Seni oli hernhuutlus levinud Tallinnas ja üldiselt Põhja-Eestis organiseerimatult, olles üksikute hallepietistide südameasjaks. Uue hoo ja kindlama korra andis sellele Zinzendorfi siin viibimine. Viimane reisis 1736.aastal üle Magdeburgi, Berliini ja Königsbergi Riiga, kus peatus rektor Lederi juures. Kuigi liivimaa kindralsuperintendent Jakob Benjamine Fischer suhtus teatava ettevaatuse ja umbusuga Herrnhutist tulnud kiri tõlliste misjonitegevusele, anti Zinzendorfile võimalus esineda vaimulikel koosolekutel palvesaalides. Riiast lahkudes peatus Zinzendorf Orelli mõisas maanõunik ja kindralleitnant parun J.Balth. Campenhauseni juures, kes oli pietismi veendunud pooldaja. Nüüd said krahv ja parun suurteks sõpradeks ning Campenhausen toetas edaspidi vennastekogudust ja esines selle kaitsjana vaenamisegadel. Edasi reisis Zinzendorf üle Volmari mõisa Tallinna, mis oligi tema reisi tõeline eesmärk. Ta leidis siin ees oma südamelikke austajaid - Chr.Michwitz'i, A.Vierorth'i ja E.Gutseleff'i.[85] Viimane sai selleks ajeti alles nüüd isiklikult kokkupuutel südavvaimuliku isiksusega. Nüüdsest peale oli tema vankumatult usktav armuõpetuse kuulutaja vennastekogudusse vaimus. Ka Vierorthil oli see esimene isiklik kohtumine hernhuutluse suure juhiga. Temalgi oli sõpru, kes hoiatasid teda Herrnhuti eest, kuid ta võitis, et Jumala uus armutöö "kus valgus ja osadus", küllastavat teda. Ka temagi jäi ustavaks hernhuutlusele ning lahkus hiljem maalt väljasaadetu Herrnhuti misjonäride jälgedes ja suri Herrnhutis vennastekogudusse piiskopina.[86]

---

83. Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmise loole, lk.450; Võsu, Halle pietism.
84. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.186.
85. Võsu, Halle pietism.
86. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.185.

Vennastekoguduse juhile avati Tallinnas kohe kiriku kantslid ning ta jutlustas 23.septembril Oleviste kirikus ja 26.septembril Toomkirikus. Rahva osavõtt oli erakordselt elav ning evangeelsel sõnal oli tee inimeste südamete juurde. Pärast Toomkirikus peetud jutlust öeldud rahvas, et kui neile ikka nii jutlustataks, siis nad pöörduksid kõik. Vaimustatud Eestimaa rüütelkond - Toomkiriku peamine kuulajaskond - tegi Zinzendorfile ettepaneku jääda Eestimaale luterikiriku piiskopiks, millise avalduse krahv nõeratusega tagasi lükkas, viidates ülesannetele oma koguduses. Zinzendorfi Tallinnas viibimise ajal organiseeriti siin tema nõuande kohaselt saksa rahvusest elanike seas hernhuutlik osadusrühm, millest hakkasid osa võtma mitmed vaimulikud. Rühma asus juhatama Vierorth.[87] See 1736. aastal asutatud osadusrühm on tegelikult esimene vennastekogudusalik tõkorraldus Eestis, mõst Urvastesse asutas Quandt sama 1739.aastal.

Tallinnast siirdus Zinzendorf Riia kaudu tagasi kodumaale. Tallinna ööd, tema poolt tekitatud üldine vaimustus ja siinse vaimuliku juhtkonna julgus, kes vennastekogudus asutajale avas kirikukantslid, viis Fischer nii kaugele, et ta lubas Zinzendorfil jutlustada Riias Jakobi kirikus, seda kõnel jumalateenistusel. Evangelisti jutlused leidsid ka Riias suure menu, tuli kokku palju aadlikke, isegi kindralkuberner istus kuulajate seas. Fischer pidas nüüd Zinzendorfiga nõu lõtiteelse piibli uue trüki üle, lubas Volmari seminari ametisse panna Herrnhutist tulnud usuteadlase Magnus Buntebart'i ja iseloomustas Zinzendorfi usulisikuudist kui Jumala juhtivuse uut armutööd.[88]

Tagant järele on raske selgitada Zinzendorfi poolt saavutatud suure poolehoiu tõelist põhjust. Võime ainult mõtelda, et see kord oli uue usulisikumise leviku kõrvaldatud kõik tõkked. Kaks konservatiivsemat seisust, aadel ja vaimulikkond, olid võidetud hernhuutlusele. Mõisaomanikud hakkasid Herrnhutist tellima endale koodujutlustajaid, koolmeistõpetajaid, mõisamajandusse mõnda ametneest, majasulast, aresti v.m. Kirikuõpetajad tellisid sealt endale abilisi koguduse hingehoolekande tõõks. Äriti rohkesti (kokku 40-50) hakkas tulema neid mitmesugustes elukutsetes evangelist pärast 1738.aastat.[89]

---

87. Võsu, Halle pietism.
88. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.185; Võsu, Halle-pietism.
89. Sild, Eesti Kirikulugu,lk.134; Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.184.

Tallinnas arenes vennastekoguduse töö üha hoogsamalt. 1738.aastal algas siin suurem ärkamine, mis levis ka lähtrahva keskele. Püsirdumute arv jõudis 400-ni. See sündmus on esimene teadaolev suurem usuline ärkamine Tallinnas. Usutõsle tuli uus tõuge, kui 1740.aastal Herrnhutist saadeti Tallinna vennastekoguduse preesbüüter, endine perukatsegija Fr.Biefer, kes sai liikumise juhiks. Tema ajel kasvas usule tulnudte arv 700-800-ni. Fr.Biefèril oli suur mõju A.Vierorthile, kuid ka teistele usuliikumist pooldavatele vaimulikkudele. Teda lasti jutlustada kirikukantslist ning ta, kui ordineeritud vaimulik, võttis osa kiriku sinodist 1741.a. jaanuaris. Juba sellel sinodil läi välja hernhuutlik värving: lauldi herhuutlikke laule ja kõneldi lepitusarmust Jeesuse vere läbi, millest ka edaspidi otsustati kuulutada kirikukantlist.[90]

Biefer viis läbi, et hernhuutlik osadusrühm 1741.aasta mais muudeti vormiliseks vennastekoguduseks, mis sellega sai esimeseks ainult usklikest koosnevaks koguduseks Eestis. Nagu eespool mainisime, asutati teisena sama aasta augustis Ürvaste vennastekogudus. Tallinna koguduse preesbüteriks sai Biefer, kuid Vierorthil ja Mickwitzil oli koguduse tõõle suur mõju ning kogudus kuulus ametlikult luteri kirikusse.[91]

1742.aasta jaanuaris peetud Eestimaa luteri kiriku sinod toimus tihedalt hernhuutluse tõhe all. Peale kirikuõpetajate võtsid osa Herrnhuti vaimulikud Fr.Biefer, D. Nitschmann, P.Ross ja J.K.Barlach. Sinodil lauldi hernhuutlikke laule ja arutati muuseas teemasid "Koguduse sulikkus ja eesõigused", "Meie õnnistegija valitsus koguduses". Mickwitz kõneles ülistavalt vennastekoguduse tähtsusest ja leidis sellele ükskõikse pooldamise sinodi liikmete seas. Paljud kirikuõpetajad esitasid soovi avalduse koguduse astumiseks. Pärast sinodit peeti vennastekoguduse päev, kus võeti soovi avaldanud kirikuõpetajate seast 9 vennastekoguduse liikmeiks, kuna osa õpetajaid veel proovi peale. Vastuvõetute seas olid Kullamaa õpetaja H.Gutsleff, Jüri õp.A.Thor-Helle, Viigala J.F.Germet, Nihkli H.Levanus jt.[92]

---

90. Võsu, Halle pietism; Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmise loole, lk.454.
91. Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmise loole, lk.454; Võsu, Halle pietism.
92. Võsu, Halle pietism; Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmise loole, lk.454-455.

Tallinna vennastekoguduses oli ka eestlasi. Nii on teada, et Tallinna eestlastest rätsepa poeg Benedictus Hansen (1721-1754), kes oli Mickwitzi teenistuses, võeti liikmeks 1741.aastal. Ta astus 1742.aastal Kriimanni kogudusse, kus tegutses eestlastest liikmete hõoldajana, lastekasvatajana ja tõlgina. Hiljem siirdus ta Saksamaale lastekasvatajaks. Ta vend C.Hansen (1725-1793) astus 1742.aastal Vierorthi teenistusse sulaseena, et olla ligemal oma vaimulikule isale. Kui Vierorth lahkus Saksamaale, siis ta likka koos vilmaega ja tõõtas hiljem vennastekoguduse trükikodades ning oli lõpuks trükikoja juhataja Barbys, kus trükiti mitmeid eestikeelseid vennastekoguduse raamatuid.[93]

Pärast 1742.aasta jaanuari sinodit saavutas Tallinna kogudus oma kõrgpunkti. Siin oli suur ja tugev kogudus, millele Valitsus õksnõel. Vennastekoguduse vastu võetud või selle tegevust üldiselt pooldavad vaimulikud likkisid igatüks oma kihelkonda ja alustasid seal sama vaimulaadiga tõõd. Kuid juba olid tegevuses vastasmõjud; algasid rünnakud uue usulisikumise vastu, kusjuures esimeste kannatajate seas oli just Tallinna kogudus. Said pillutatud ka need vähesed hernhuutlikud rühmalõsed, mida jõuti asutada talurahva keskel.

d) Põhja-Eesti kihelkondades jõi vendade tõõ tookord siiski vähelatuslikuks. Linna õratuslikumine levis siiski linna lähemasse ümbrusesse - Jüri kihelkonda. Kuulsime,et esimene palvemaja Eesti aladel ehitati siia (1738.a.). Kohalik kirikuõpetaja A.Thor Helle oli esimeste seas, kes terve südamega ühines vennaste liikumisega. Ta soodustas selle levikut oma kihelkonnas ja leidis siin toetust mõju mõisarentnikult Hellerilt, kes oli samuti hernhuutluse pooldaja. On andmeid, et kihelkonna talurahvas oli otseseid kokkupuuteid linna õrganud alamrahvaga. Hiljem, kui kirikuõpetaja ise liikumise aktiivsest tootamisest tagasi tõmbus, ei kustunud see kihelkonnas, vaid hoidus üleval linna rahva keskel põlevast usutulest.[94]

---

93. Põldmõe, H.Pr.Hasse ja usulisi alduslik "sõelumisõõg", lk.29.
94. Põldmõe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmise loole, lk.455; Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust, lk.325.

Kullamaa kirikuõpetajast Heinrich Gutsleff'ist teame kui ühest esimesest pietistist Eestis, kes 1710.aastast peale tegi agarat usutööd talupoegade seas ja nägi juba siis oma tõevilja. Esimeste seas astus ta ka vennastekogudusse ning hakkas selles vaimus töötama. Kirikuõpetaja ümmuksteks kaastöölisteks kihelkonnas olid kaks kõsterkoolmeistrit: Joh.Lange Kullamaal ja Heinrich Bornmann Piirsalu abikirikus, kes nähtavasti mõlemad kuulusid vennastekogudusse. Kullamaa kihelkonnas oli äratustöö[95] silmatav edu.

Kadrina kihelkonna õrkamist panime tähele eelmises peatükis, seda pietistliku kirikuõpetaja Samuel Hauhaus'i tõeviljana, vaadeldes,milline ta tegelikult oli. Herrnhuutliku usulikumise levikuga Eestis, tungisid selle mõjutused ka Kadrina kihelkonda küll otseselt talupoegade omavaheliste kontaktide kaudu, kuid peamiselt kirikuõpetaja enda vahendusel. Aastal 1742., kui Tallinna Toompea vennastekoguduses oli õitseaeg ning seda kogudust külastasid mitmed herrnhuutluse kandvamad tegelased, viibis S.Hauhaus Tallinnas, tutvus vennastekoguduse tõökorraldustega, oli isiklikus läbikäimises Herrnhuti misjonäridega ja viimaste soovitusel ning enda tähelepanekute põhjal reorganiseeris ka oma kihelkonna usulise tegevuse vastavalt herrnhuutlikule korrale.

Kihelkonna põõrdunute seas seni valitsenud vaimulii umise suund oli juba enne andnud usutõõle herrnhuutliku varjundi, mida nüüd veel tõiendas väliste korralduste ühtlus, nii et sellest peale või e Kadrina usulikumist pidada vennastekogudusse kuuluvaks.

Pärast vennastekogudiste ametlikku lõpetamist, ei likvideerinud S.Hauhaus tööd, vaid tunnistas selle kirikule kuuluvaks ja hooldas põõrdunute rühmi isiklikult edasi.

Hiljem, sajandi keskpaigast peale, kujunes Kadrina kihelkond ühtlasi vennastekoguduse liikumise keskuseks Põhja-Eestis.[96]

Hidala 1742.aasta õrkamisest ja hanile 1741.aasta usulisest liikumisest kõnelesime samuti eelmises peatükis. Ka siin võime olla tada vähemalt kaudseid vennastekoguduse mõjusid.

---

95. Võsu, Halle pietism.
96. R.Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, Reel ja Sirjandus 1988,lk.40[illegible] (Edaspidi: Põldmäe, Fr.R. Kreutzwald ja vennastekogudus.)

e) Vennaste kogudusse kolmandaks levikukeskuseks kujunes Saaremaa. Ärilise osatähtsuse oma see paik vaenamisasjade tõttu, kui laialdasem tegevus Tallinnas vaibus ja Toompea kogudus sulgus.

Saaremaale jõudis hernhuutlik liikumine küllaltki varakult, võib öelda, et isegi enne vennastekogudusse asutamist 1727.aastal Herrnhutis, sest juba 1726.aastal nimetatakse Saaremaal esimeste usukuulutajatena "Herrnhuti asja sõpru" koolmeistreid Angerstädt'i, Birnbaum'i, Alexander Holmquisti ja Paul Höhn'i. Need ergutanud seal "isevaralikku ärkamist", mis sadlike perekond haaranud. Mitmed nõisaomanikud koos perekondadega olnud läbi usulise pöördumise - Stäel ja Höpken omanik Joh.von der Osten-Sacken, Sassi ja Loona omanik Fr.Joh.v.Lode, G.v.Ehrenpfeil ja veel teiste perekonnad. Herrnhutist tulnud koolieõpetajad määrati hiljem kirikuõpetajateks, nii A.Holmquist 1729.a. Anseküla, Jonas Angerstädt samal aastal Valjalasse ja Paul Höhn 1732.aastal Kuressaarde abiõpetajaks. Kuna nad olid seni tegutsenud peamiselt sakslaste ringkonnas maal ja Kuressaares, siis nüüd nende tegevus ulatus ka talurahva keskele.

1737.aastal tuli Kuressaarde abiõpetajaks Eberhard Gutsleff'i seninе kodukoolieõpetaja tuline herrnhuutlane Franz Hülterhof, kes kohe asus õratusteõle ja pöördunute koondamisele rühmakestesse herrnhuutliku korra kohaselt. Jõrgusel aastal saabus sinna rüütelkonna kutsel Kuressaare kiriku ülemvaimulikuks ja superintendendiks Eberhard Gutsleff ise. Samal aastal Pihla õpetajaks määratud Karl Fridrich Papperitz ning Jõmaja, hiljem Karja koguduse vaimulik Joh.Georg Holm olid samuti vennastekogudusse pooldajad. Nii vallutati pikkamõõda ülemikuid tugipunkte üle Saaremaa usumeeste poolt.[97]

E.Gutsleff ei tahtnud kohe herrnhuutlikke tõekorraldusi oma kogudusse sisse viia, mille tõttu temal raskusi Hülsterhofiga tekkis vaidlusi, kusjuures õgedad mehed lasutasid sellele isegi kiriku kantslit. Viimaks kutsusid nad vabakohtunikuks Tallinnast Herrnhuti saadetud stud.jur. Hermanni, kes Gutsleffi oskus diplomaatiliselt mõjutada, et see lubas Hülterhofi vabalt talitada ja ka ise hakkas varsti tegutsema kogudusee herrnhuutlikus vaimus, seda eriti siis, kui kuulda oli saanud ärkamistest Tallinnas.[98]

---

97. Eesti VI. Saaremaa, lk.383 (E.Blumfeldt); Herrnhuti Ev.Vennaste kogudus, lk.16.
98. Sild, August Hermann Franeke mõjud, lk.186-187.

Laialdasem ärkamine algas talurahva seas 1740.aastal Maarma kihelkonnas Upa külas, kui seal pöördusid Upa Jürgen ja ta naine Triinu, kes kohe suure entusiasmiga asusid patustele päästevõimalustest kuulutama. Julius v. Eckardt'i järgi tulnud Upa külla rahvast hulgaliselt kokku, mi et kokkutulijate arv kasvanud iga koosolekuga ja mõne nädala pärast ei leitud ruumi rahvale ning oldi sunnitud minema lagedale väljale jumalateenistust pidama. Ka lähedal asuvast Kuressaarest ja mõisatest sõitsid sakslased sinna tõldades vaatama ja kuulama talupoegadest prohveteid. Superintendent E.Gutsleff sõitis ka ise Upa külla ja kõnelõi kuulajatele samalt "prohveti kivilt", kust Upa Jürgen, Triinu ja teised kuulutajad tunnistasid. Ärkamine levis kuulutajate maaberkülladesse, teistesse kihelkondadesse ja nii üle Saaremaa. Pind oli selleks enne valmistatud hernhuutlaste kirikuõpetajate ja Herrnhuti saadikute poolt. E.Gutsleff oli ise agar rändama thest kihelkonnast teise, et kuulutada ja manitseda korrale. Ta kutsus endale abiks Saksamaalt hernhuutlikke jutlustajaid, enamus käsitöölisi, ja luba neile üle Saaremaa pidada jumalateenistusi.

Aegade möödudes Upa koosolekutest osavõtjate arv oli vähenenud, sest nüüd peeti igas kihelkonnas pea igas külas oma koosolekuid: kuulutati, tunnistati, lauldi ja paluti igal pool. Ärkamine tungis sügavale rahva ellu. Ühikõest ilmalikest lõbudest loobuti. Torupilli, viiuli ja kandle mäng vaibus. Ühted visati ära, rõivastuti võimalikult lihtsalt. Pulmades ja varrudel polnud enam joomist ega liigsöömist, kõrtsid suleti. Inimesed tegid hoolega oma ajalist tööd, kuulasid mõigavanemate sõna, käisid järjekindlalt kirikus, elasid õigesti ja ausalt. Iga vaba aega kasutati ühispalveks ja vaimulikuks lauluks. Nagu kaasaegsed teavad tõendada, pole 1740-1745.aasta vahel Saaremaal olnud ainustki kriminaalkohtu protsessi.[99]

Pühalepa kirikuõpetaja Hiiumaalt Johan Chalonius (õpetaja 1741-1776) kirjutab kirikuraamatus suuremast usulisest ärkamisest oma kihelkonnas, mis puhkes 1741.aasta suvel. Kui tema ja mõned talupojad pidasid kirikumõisas ja külades palvetunde, hakkas rahvas ikka rohkem ja rohkem neist osa võtma ning korraga rahva keskel tekkis usuline elevus. Paljud tunnetasid oma pattu, nutsid selle pärast, värisesid ja ähmasid. Mõned langesid teadvusetult maha ning ärgates

---

99. Põldmäe, Usevakkijad, lk.126; Tetermann, Vennaste kogudus Saltimaal, lk.3 (Vt.märge 100), Eesti VI Saaremaa, lk.328 (E.Blumfeldt).

tunnistasid endid põhjatuks. Liikumine, mida võime ühenduse viia Saaremaa Erkamisega, levis kogu Hiiumaale, eriti ekstaasi Üllame oli see Kärdlas ja üldiselt tugev Reigi kihelkonnas. Põõrdunud loobusid kõigest ilmalustist, ehted jäeti kõrvale, jumalasõna sai armsaks, kogunemi palvekoosolekutele koolm korda nädalas. Erkamisliikumises avaldusid mitmed ekstaatilised nähtused ja visioonid.[100]

Vennastekoguduse liikumine Eestis oli jõudnud oma tollasegsele haripunktile. Paljudes kihelkondades, kus vaimulikud suhtusid liikumisse heatahtlikult või seda isegi õhutasid, levis Erkamislaine talurahva keskele väga laialdaselt. Nagu nägime, oli eriti võimas ja laialdane liikumine Tallinnas, selle ümbruses, Urvastes ja Saaremaal. Herrnhutluse tulekut ja ulatuslikku levikut oli ötseselt soodustanud aadelkonna ja vaimulikkonna aktiivne poolehoid. Kuid liikumine, tuginedes talupoegade massidele, tekitas seal mõningaid nähtusi, mis panid hämmeldama aadlit ja vaimulikke, ning need, kartes veel hullemaidki asju, muutusid liikumise vastu tagasihoidlikumaks, isegi vaenulikuks.

2. Aadli ja vaimulike ühisfront vennastekoguduse vastu.

Olid olnud ajad, kui Eestimaale aadlimehed ja vaimulikud vajasid Herrnhuti lihtsaid käsitöölisi endale abiks, küll oma enda hinge küsimustes, küll oma talupoegade suunamiseks, küll abilistena koguduslikus hingehoolekandetöös. Kutsed lähitati Herrnhuti: "Saatke vendi!" ja vennad tulid, lihtsad, ja õpetatud, käsitöölised ja teoloogid. Nendest oli kasu. Meie koduma sai hernhuutluse viljakamaks misjonivälljaks. Kuid tuli surrang. Teravmeelsed vahekorrad kutsujate ja kutsutute vahel, mis viis selleni, et Herrnhuti saadikutele nüüdati ust ja käsku neid siit lahkuda.

a) Mis oli vahejeal juhtunud? Mis oli selle üldiseks põhjuseks?

Kõigepealt asusid aadlikud liikumisega vastarinda ning süüdistasid kirikuõpetajaid, et viimased avades teed hernhuutlusele, tõid sellega korratusi kirikusse. Peamõtteks,

---

100. Põldmäe, Taevakutsujad, lk.127-128; /A.Tetermann/, Vennastekogudus Saaremaal, Teekäija 1906, lk.3 (Edaspidi: Tetermann, Vennastekogudus Saaremaal.)

et oli muidugi põhjusi, mis olid rüütelkonna ja vaimulikkude vahekorrad teravaks ajanud. Siin seisis esijoones Eestimaa kirikupõe küsimus. Tegelikult oli pärast rootsiaegse piiskopi lahkumist piiskopitool Tallinnas vakantne. Piiskopi asemel kiriku ülemjuhina tegutses konsistooriumi presidendi nimetusega üks maanõunikest. Viimase abiks aga oli Toomkiriku ülemõpetaja. Konsistooriumi taotles kohapeal ja ka Peterburis, et taastataks temale rootsiaegsed õigused ja määrataks kiriku juhiks vaimulik piiskop. Rüütelkond aga seisis oma lehtivate õiguste säilitamise eest kiriku ja koolide valitsemises. Ühtlasi ta esitas kõigivalitsusele soovi, et kiiresti täidetaks vakantne presidendikoht konsistooriumis jõulise isikuga, kes tõmbaks piiri vennastekoguduse tegevusele. Rüütelkonna soovid rahuldati, piiskopikoht kaotati Eestimaal ametlikult 1745.aastal ning konsistooriumi uueks presidendeks määrati hernhuutluse vastane, kes asus juhtima sõjakiriku usulitkumise vastu.[1o1]

Saaremaa usuõrkamisest isiklikult osa saanud maanõunik G.v.Ikesparre kirjutab, et "üks lihtne naine usaldab rõõmujoovastuses Jumalat tänada: Oh kuldset aega, kus võib mahärraga ja superintendendiga õde ja vend olla."[1o2] Kuigi leidus küllalt aadlikke, kes oma usuliste veendte kohaselt pidasid seda tõnu loomulikuks ja suhtusid oma talupoegadest usuõdedesse ja -vendadesse kui sarnastesse siiralt, välismalt vaimulikkudel keeldumistel, oli see siiski rüütelkonna tervikule vastuvõtmatu ja põlastav. Said hurjutadagi aadelkonna liikmed, kes usuõpetuste mõjul suhtlesid oma põrisorjadega liig usaldusliult. Veel rohkem õritas rüütleid vihale kui mõned põlatud seisuse liikmed, eeliseid oma usulises pöördumises otsides, püüdsid endid võrdsustada oma pärishärraga.

Õige põhjust vihastamiseks ja veel halvema kartmiseks. Talupoeg oli usuõpetustes leidnud enda, oli õpad tõstnud ja koaleerunud omasarnastega ühistegevuseks usuasjal. Kuid kes võib kindlustada, et sellele ei järgne ka "ühistegevus" sotsiaalsel alal ja kas see ei vii sarnastele "talurahva mässamistele", mis mahärradele ajaloos olid tuntud ja mis ikka järgnesid pärast usulisi tõusumeegu. Selgusi mõnede kahtlusteks oli. Ärgnutel oli tekkinud tihe kontakt usuvendadega väljaspool oma kihelkonda. Sellele järgnes loomu-

---

1o1. Köpp, Kirikuvalitsemisõpetus, lk.81; Eesti Rahva Ajalugu III. lk.14o5.
1o2. Ärkamise aeg, lk.2o.

likult informatsiooni vahetus teiste kihelkondade sündmuste, olukordade ja mõningate rühmisastmete erinevuste kohta. Salvamaalt tulnud Herrnhuti vennad tõid omakorda teateid sealsete talupoegade majanduslikust ja sotsiaalsest elulaadist, mis olid võrdlematult paremad siinsetest. See kõik kratas talupoegadel mõningaid igatsusi maise eluolukorra parandamiseks. Ainigi osa Herrnhuti saadikuid ja siinseid vennastekoguduse sõsijaid kirikuõpetajaid pidas tarvilikuks eesti põrisorjade elu kergendamise, siiski oma enamuses pooldasid nad, et see tuleks läbi viia ainult ülevalt poolt ülemuste kaudu. Kuid esines ka teisi vasteid, nii Chr.Fr. Hiekwitz oma päevaraamatus kirjutab, et ta talurahva reformide osas soovitanud herrnhutlastel loota ülemuste headatahtlikkusele, kuid saanud vastuse: "Mis ülemust? Ülemus on surnud inimesed".[103] Sellega kartus talupoegade rahutuste võimalikkuses ja seisuslik uhkus oli tõenäoliselt enamuse saadikke üle Baltimaa võitluseks vennaste liikumise vastu.

Usulisikumise käigus tuli talurahva seas ette rohkesti lisaldusi ja korratusi, mõningaid entusiastlikke ja ekstaatilisi nähtusi ning jõudsaid ekslemusi luterikiriku õpetuse ja korra vastu. Rüütelkonna valitsevad organid, tundes vajutatust maakiriku headuse ja õpetuse puhtuse eest, asusid kordajaluks seadma ja süüdistasid kirikuõpetajaid liigses lojaalsuses vennastekoguduse tegevuse vastu. Ka esines tollal kehtivas 1686.aasta kirikuseaduses sätte, millega oli keelatud muu-usulistele jumalateenistuste pidamine. Et herrnhuutluses erines mõndagi luteri kirikust, siis püüti ka siin rakendada seda keeldu.

Rüütlite poolelt tungil asusid Eestimaa vaimulikud algusses vennastekoguduse tegevust kaitsma, püüdes vabandada esinemaid korratusi, nagu seda juba eelmises peatükis Kadrina ja Kõdala usuliialduste puhul nägi e. Vaimulikud, eriti hallelased, olid ju rohkesti kogenud usutõõs herrnhuutlaste abi. Kuid piiramõõda jahenesid ka nemad. Kõigepealt herrnhuutlaste, õigupoolest terve herrnhuutluse õiguslik vahekord kirikuga oli ebamäärane. Saksamaa herrnhuutlik liikumine arenes silmanähtavalt iseseisvuse poole, mis sealsete kiriku

---

103. Sild, August Hermann Frenckе mõjud, lk.212,213.

juhtivate ringkondade, samuti hallepietistide poolt tingis temale vastutõõtamise. Olid tekkinud arusaamatused ja vastuolud kahe pietistliku koosluse Halle ja Herrnhuti vahel, teated sellest jõudsid ka siinsetele hallelastele. Ka vahekorrad siia asunud herrnhuutlastega olid ebaselged. Nad olid siia kutsutud üksi ute kirikuõpetajate või aadli poolt ning olid kutsujatega eravahekorras. Herrnhuutlased esimesid siin kui kiriku õiguslikud ametiandjad, kohustusega teostada hingehoolt ja edustada evangeelset tegevust. Samal ajal nad tegutsesid siin veel kui Herrnhuti saadikud - tihti palgalised, kelle ülesandeks oli sealse vaimu ja korra kõhtestamine siinses luteri kirikus. Kelle teenistuses nad õieti olid, kas nende kutsujate, siinse luteri kiriku või Herrnhuti teenistuses? See õiguslikult ebamõõrane suhe sai esimeseks lahkhelide allikaks kohalike vaimulike ega.[104]

Herrnhuti misjonärid õppisid kiiresti kohaliku keele ja leidsid peagi rahvaga südamlikuma kontakti kui ensmus kõrgelt kirikuhamtslilt rahvaga suhtlejaid. Nende usutõõ oli ka edurikkam, sest rahvas usaldas neid enam. Sellel pinnal arenes vaimulike juures välja kibestus. Nemad (vaimulikud) olid oma koguduse hoaks tõõtanud terve hingega, olid parima andnud keeldumata kõigest raskustest, olid kutsunud väljast endale abilisi ja need viimased, nende abilised, tõusevad esirinde, lõikavad sealt, kuhu kirikuõpetajad olid külvanud, organiseerivad iseseisvat kratustõõd ja seda edukalt, koguvad kirganuid herrnhuutlikesse vagaduseringidesse ja osadustesse, neid, kes kuuluvad kogudustesse, mille eest just nemad, hingekarjased, peavad vastutama Jumala ja inimeste ees. Väga inimlik ja mõistetav tunne vaimulike juures. Nad nägid siin enda ja terve kiriku autoriteedi rivaimat.[105]

Suuremaks vastuolu põhjuseks kujunes aga herrnhuutluse luterikirikust erinev õpetus ja kirikukord. Kirik õpetab, et "üksnes jumalasõna on usu juhtnöör ja adnus tunnmise allikas".[106] ning seda seletati ajaloolisest kujunemud luteri dogmaatika alusel. Vennastekogudust aga iseloomustas kiriku dogmaatilise kirjeseletuse eitamine veimuliku kirjeseletuse kasuks ja sisemise kaemuse, eisetunnetuse, vaimuhõõle eelistamine, mis keskelt kohalt asus kõrvale

---

104. O.Sild, Kodumaa kiriku suhted vennaste kogudusega minevikus, Eesti Kirik 1934,lk.65 (Edaspidi: Sild, Kodumaa kiriku suhted vennaste kogudusega).
105. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.211-212.
106. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse luga II i lk.53.

tõrjuma luterlikku katekismust, isegi piiblit ning valitsevaid palve- ja lauluraamatuid. Viimaste asemel hakati palvetundidel üha rohkem tarvitama Saksamaalt toodud hernhuutlikke liturgia- ja lauluraamatuid, Zinzendorfi enda usuõpikut ("Lehrbüchlein") ja loosungiraamatut. Neid raamatuid tõlgiti osaliselt eesti keelde ja need said üheti vennastekoguduse õpetuse põhiteosteks.[107] Õpetuse erikõnelustes olid eriti vastuvõtmatud liisuheitmine ja endiid Kristusega erilepingulises vahekorras olevaks armulapseks tunnistamine. Liikumine kaldus ikka kaugemale kirikust, muutus separistlikuks liikumiseks oma erikoosmete ja koguduse korralga (kultuslike toimingutega). Vahetevahel suuremadki kõrvalekaldumised (jalgade pesemine, pattude pihtimine üksteisele, armastussõõmajad püha suuandmisega, prohvetlikud kuulutused, ülemikjuhtudel keeled jne.)loS Mitte vähem ei tekitanud vastuseisu ka mitmesugused ekstaasi nähud, "hulgakestes, mida kirikuõpetajad enam ei suutnud maha suruda. Need olid eriti vastuvõtmatud ratsionalistlikult meelestatud kirikuõpetajatele, kes, väljudes rahvavalgustamise püüdlusest, nägid terves vennastekoguduse liikumises ükmuslikku usumüratsemist ja võitlesid selle kui rahva rumaluse avalduse vastu nii sule, sõna kui ka võimuga.

Peame tunnistama, et vennastekoguduse tegelastel endil oli ka süüd vastuoludo tekkimisel. Üldiselt esines hernhuutlus siin "võitleva kirikuna", kes Baltimaade kehtivat kirriklikku korda ründas ja seesugusena pidi ise ka kannatama vastulöke.[109] Hernhuutlased tunnetasid endiid selle "võitleva kiriku" teenritena, Jumala saadi utena ja astusid usujulgelt üles igasuguse autoriteedi vastu, mis nende misjonit tõkestas ning nägid oma ülesandena moodustada "kogudus koguduses", mis tegelikult kujunes "riigiks riigis". Kui kohtuti usulíselt leigete kirikuõpetajatega, kes usuinnus põlevate vendade ja õdedega ei tahtnud ega suutnud kaasa minna, siis neile sadas küllaltki valusaid hoope. Vennastekoguduse ajalookirjutajad pesvad nüüd ise kurvastusega tunnistama, et Liivi- ja Eestimaa noorte hoolekandjate vendade seas olid mõned, kes ei suutnud vastu panna austamisele, mis siin neile osaks sai, ja hakkasid ka ise otsima oma au ja tõid oma tuld Issanda altarile. Asja parandamiseks sõitis 1740.a. Liivimaale krahv Zinzendorfi abikaasa ise, et manitsedn isemeelseid tõstajaid ning neid tuua kahetsemisele.llo Kuid vahekordi see ei parandanud, pealegi jäid kehtima esitoodud olulisemad lahkhelide põhjused.

---

lo7. Sealsamas, lk.54; Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.252-253.
108. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.251.
109. R.Põldmäe, Hernhuutlikud elulookirjeldused, Eesti Kirjandus 1938, lk.388. (Edaspidi: Põldmäe, Hernhuutlikud elulookirjeldused).
110. Herrnhuti Br.Vennastekoguduse, lk.14-15.

b) Viimasena peatusime Saaremaa Erkamiste juures. Nüüd vaatleme sündmuste edaspidist käiku seal.

Vennastekoguduse ga Saaremaal olid kaasa läinud küll mitmed aadli perekonnad, kuid enamus mõisnikest olid jäänud usulisikumise vastu külmaks. Juba Erkamiste alguses anusid Saaremaa juhtivamad mehed liikumise vastu sõjajalale. Kuigi kirikuõpetajate seas olid suhteliselt rohkesti hernhuutluse pooldajaid, oli ka mitmeid tema vastaseid. Üks viimastest, Jaani koguduse õpetaja Hermann Daniel Bonge, alustaski pealetungi vennastekoguduse le ja kirjutas Saaremaa rüütelkonnale pühendatud brošüüri "Prüfung der Geister" (Vaimude läbikatsumine), kus kutsub aadlikke üles astuma hernhuutlaste vastu. Teose laskis omal kulul trükkida rüütelkonna peamees Otto Friedrich v.Vietinghoff, kes samuti superintendendi vastasel seisukohal asus.[111]

Nagu nägime, alustas superintendent Eberhard Gutsleff vennastekoguduse tegevust Saaremaal mõningate kõhklustega järele ning ka hiljem (1743.a.) laidab kirikuseaduste rikkumist ja tuletab meelde, et Herrnhuti vennad tegutsevad võõras majas (lutheri kirikus) ja peaksid arvestama maja korraga ja majaisa soovidega.[112] Kuid sõnakuulutamises seisis ta esirinnas ning läbi aktiivselt kaasa igal pool, kus aga Erkamine puhkes. Kui mitmed kirikuõpetajad ja mõisnikud marisesid Upa Triinu ja teiste pöördunute entusiastliku tegevuslaadi üle, siis Gutsleff kaitses neid ja vastas süüdistajatele, vähe teisendades Zinzendorfi ütlust: "Mõistuslikud tõed pole nii tähtsad kui elava tunnetamise tõed, teadmatud eksiõpetused pole nii halvad kui puupakk."[113] On mõistetav, et siin ta sattus vastuollu usust vähem ipnustatud kolleegidega, mende seas mitte ainult "puupakkudega", vaid ka mõnegi hallelasega. Juba Kuressaare sinodil 1742.aastal protesteeritakse hernhuutlike kirikuõpetajate omavolitsemise pärast, ja aasta hiljem moodustatakse Liivimaa kindralkubermangu valitsuse otsusel juurdluskomisjon hernhuutliku tegevuse uurimiseks Saaremaal. Komisjon, mille koosseisu kuulus ka Kihelkonna kirikuõpetaja hallelane David Johann Rahr, tegi otsuse avaldada noomitus kolmele kirikuõpetajale ning saata maalt välja endise superintendendi Hetzoldi poeg koos Herrnhutist tulnud tegelastega. Kriti ägedalt esines komisjoni ees Gutsleffi vastaste seisukohtadega Kuressaare koolirektor hallelane Johann Gottfried Arndt.[114] Kuigi komisjoni otsust ei kinnitatud, enamik Saksamaalt tulnud jutlustajaid lahkus Saaremaalt.

---

111. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.210.
112. Sild, Koduma kirikuga suhted vennastekoguduse ga, lk.87.
113. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest, lk.74.
114. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.210-211.

Vahepeal 1743.aastal 16.aprillil avaldati keisrinna Jelisaveta Petrovna käskkirj, millega vennastekoguduse palvemajad suleti ja mende koosolekud keelati. Vennaste töö siirdus esialgu herrnhuutimeelsete kirikuõpetajate kätte, kes jätkasid küll tunnistuslisi kantsli jutluste pidamist. Hüüdelkonna valitsus oli jõuetu usutõsid tõelikult lõpetama. Kui aga 1746.aastal määrati Saaremaa maapealikuks energiline Tunzelmann Adler v.Adlerflug, kes oli herrnhuutluse vastane, siis alustati uut pealetungi E.Gutsleffile ja sõlmunud vennastekoguduse tõele. Maapealik nõudis superintendendilt, et see avaldaks kirikukantslist teadaande sellest, et vennastekogudus levitab valeõpetust ja eksitab rahvast. E.Gutsleff keeldus sellest. Samal ajal kogunesid Kuressaarde mõnikümmend eesti ja saksa rahvusest usklikku teistest Saaremaa kihelkondadest ning soovisid osa võtta Gutsleffi koguduse pühaõhtusõnaajast, mis neile ka lubati. Sellest nähti üleastumist kirikuseadusest ning Gutsleffile määrati karistuseks kodune arest sõduri valve all. Kui superintendent jutlustas kirikus, siis kantsli all seisis sõdur paljastatud mõõgaga, altariteenistuse ajal seisis ta altari kõrval. Kindralkuberner tühistas selle karistuse ning jumalasõnakuulutaja võis mõni aeg olla jällä vabaduses. Pealekaebajad aga ei jätnud. Esitati uus kaebus, et superintendent ei olla kirikukantslist otse lugenud keiserlikku käskkirja vennastekoguduse sulgemise kohta, mille avavaldamist maapealik oli nõudnud. Vastamata E.Gutsleffi kirjalikule seletusele, millele ta saatis keisrinnale, vangistatati ta 1747.aastal ja saadeti seoluurimiseks Peterburi kindlusevanglasse, Saaremaal ähvardasid ülekuulamised, hermuutlaste otsimised ja vangistamised. Muude seas hoiti kolm päeva kodusees arestis Küljala mõisa omanikku Sacksni elatanud abikaasa, kes oli 1740. aastate ärkamiste ajal tulnud usule. Kõik vaimulikud koosolekud väljaspool kirikut keelati. Vangistatuidt saadeti veel Peterburi kindlusvanglasse Jamaja kirikuõpetaja Franz Hülterhof ja Herrnhuti hoolekandja Ülõpilane Johann Gottlob Fritsche, kes 1742.aastast peale juhatas lastekasvatusasutust Pühalõunnas v.Nolckeni juures. Peterburi vanglas surigi Eberhard Gutsleff enne kohtutsust 1749.aastal. Fritsche suri Kaasani vanglas 1760.aastal. Aimalt Hülterhof elas kuni vabakssaamiseni 1762.aastal Peeter III ajal. Lõivimaale ta enam kohta ei saanud, sest keeldus lõpetamast suhteid Herrnhutiga. Ta suri 1805.aastal Sarepta asunduses sakslastest herhuutlaste keskel 95-aastasena.[115]

---

115. Sealsamas,lk.211; Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 1 lk.48-50; Herrnhuti Ev.Vennaste kogudus, lk.18-19.

Seekordselt oli vennastekoguduse töö Saaremaal lõpetatud. Rüütlid ei pruukinud enam karta talupoegade võimalikke rahutusi, pastorid olid välja saatnud oma kardetavamad võistlejad ning võisid taas asuda oma kerja koondamisele ja huntide eest kaitsmisele. Kuid tuli tuha all ei kustunud. Usuliikumine oli surutud põranda alla ja varsti lõi sealt lõkkele uus usuleek.

c) Vennastekoguduse töö likvideerimine Põhja-Eestis, seda eriti Tallinnas, toimus siiski keerukalt. Ka Mandri-Eestimaal alustasid rünnakut hernhuutluse vastu rüütlid. Kelmiste peatükis jälgisime Kadrina kirikuõpetaja Samuel Hauhaus'i kaudu tekkinud kirkamist, mille vastu astus õigeusklik Vihnja mõisaomanik v.Baer, kes esitas kaebuse kirikuõpetaja peale usumäratsemise seoduses. Tegelikult oli kaebus suunatud terve hernhuutliku liikumise vastu.

Kadrina kirikuõpetajad Baer ja Stael v.Holstein esitasid 1742.aasta 15.veebruaril Tallinna-kohtule avalduse, kus süüdistasid usulistes korratustes seal set kirikuõpetajat ja kaudselt ka konsistooriumi. Tallinnakohus pöördus selgituse saamiseks konsistooriumi poole. Kuna vii ano keeldus vastamast järelpärimise põhjusel, et kiriku- ja usuasjad ei kuulu Tallinnakohtu kompetentsi, saatis kohus kaebuse edasi kindralkubermangu valitsusele. Eestimaa rüütelkonna maapäev oli juba 1740.aasta veebruaris harutanud pietistliku ja mittepietistliku kirikuõpetajate vahel valitsevaid vastuolusid. Järgmise aasta juunis oli sama küsimus käsitlemisel asemikkude kogus ja maanõunikkude kollegiumil, kuid mingit siduvat otsust ei tehtud. 1742.aasta 14.juunil tegi aga rüütelkonna peamees Toomkiriku Ülemkirikuõpetajale korralduse valvata, et usulisi koosviibimisi (konventikleid) ei koguneks võhikud ja et viimaseid ei lastaks õpetada ega kantslist jutlustada. Kirikuseaduse nõuete täitmist tuleb rangelt jälgida. Kui ei garanteerita, et kahe kuu jooksul "pole lõpetatud kõik Herrnhuti korraldised", tuleb pöörduda abi saamiseks kindralkubermangu valitsuse poole. Samal ajal arutasid ka Liivimaa ja Saaremaa rüütelkonnad hernhuutluse tõkestamise küsimust, mis näitab, et see /oli rüütelkondade ühine ettevõte. Eestimaa konsistooriumi/ kirjalikus vastuses rüütelkonna peamehele ei kaitse küll tähelepanelt vennastekoguduse tegevust, kuid mõnel määral seda siiski õigustab. Kategoorilisemalt lükkab ta aga tagasi Ülemmaakohtu kaebuse, mis temale nüüd kindralkubermangu valitsuse kaudu esitati. Ta kaitseb tähelepanelt Hauhausi tegevust, näitab Kadrina korratusi tühistena ning tunnistab põhjendatuks tema - konsistooriumi vastu suunatud kaebused. Kirjas õigustatakse kirkamisi ja öeldakse, et alati, kui Jumal algaegadest peale maailmasse kirkamisi on saatnud, on saatan ka omalt poolt püüdnud sinna külvata kõiksuguseid eksitusi ja korratusi, et siis head pahaga eemaldada ja ta-

gakiusemisi korraldada. Tuleviku kohta lubatakse anda kirikuõpetajatele instruktsioone usuliste rahutuste vältimiseks, kuid palutakse selle juures kindralkubermangu valitsuse korraldust "et taltsutataks mõnede isandate ülekoev ja enneaegne ülespidamine, ja et kirikuõpetajatele ei tehtaks takistusi nende kohuste täitmisel, vaid kõik toimetataks meie õndsategija eeskirjade järele, hellal hinged on südamele palju ligemal, nende eest valatud vere pärast".[116]

Herrnhuutluse vihase vaenlasena seisis püütelkonna kõrval Tallinna linna konsistoorium, kes koos ja maakoguduste pietistlike kirikuõpetajatega juba kõige aja oli vaenujalal seisnud. Esimene hoop tabas Herrnhuti hoolekandjat Fr.Bieferi Viirane viibis 1742.aasta 5.juulil alllinnas linna sekretäri Nottbeck'i abikaasa majas, kui maja rahutute linnakodanike poolt ümber piirati, kes herrnhuutlase vastu tahtsid tarvitada vägivalda. Kindralkubermangu valitsuse vahelesegamisel Bieferr päästeti ja viidi Toompeale. Seal teatati temale 9.juulil, et kuna tema läbikäimine inimestega rahutusi välja kutsub, siis tuleb tal kubermangu piiridest kohe lahkuda. Ühtlasi küüniti linna raelt aru vägivalla pärast Bieferi vastu ning nõuti süüdlaste karistamist.[117]

Herrnhuti hoolekandja oli Tallinnast välja saadetud. Kohalikud herrnhuutlikud kirikuõpetajad asusid uuesti töö ettevõtsa. Veel samal kuul koostas A.A.Vierorth vennastekoguduse uue kodukorra, kus liikmed jaotati kolme liiki (ühtsõõmajaliikmed, vastuvõetud liikmed ja külastavad liikmed). Koguduse ametikandjad jagunesid õpetajateks, abilisteks, vanemateks ja teenriteks. Peeti koori(klassi) tunde, laulutunde, koguduse päevi, lastepäevi, ühtupalvusi jm. Iga päev oli ikka mõni koosolek. Kõik koosolekud tuli pidada Chr.Fr.Hickwitzi juures, kellel oli õigus igal ajal neist osa võtta. Koguduse alluda kirikuja konsistoooriumi korraldustele. Ühtsõõmaaegu pidi jagatama liikmetele seni kirikus, kuni suurem ruum saadakse vabaks Hickwitzi korteris.[118] Sellega oli antud Hickwitzile eriõigused töö jürelvalveks. Fr.Bieferi tegevuse iseloom Tallinnas on lõplikult välja selgitamata. Ühest küljest oli temal suur osa ärvatustegevuse juhtimisel ja koguduse-töö organiseerimisel, samuti oli positiivne ta mõju A.A. Vierorthile. Sellevastu näib, et ta küllalt oskuslikult ei suutnud käituda ülemõpetaja Hickwitziga, et nende vahele võis sõprane lõhe tekkida, et Toomkiriku juures asuv Tallinna vennastekogudus võis 1741.aasta 30.oktoobril algatada

---

116. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.191-198,202. Võsu, Halle pietism.
117. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.200.
118. Võsu, Halle pietism.

auväärse superintendendi kiriku ülemõpetaja ja hernhuutluse soo ja sõbra surma palumist.[119]

Järgnes uus aktsioon rae poolt. Sama aasta 12.oktoobril esitas kaks raehärrat rae ja terve Tallinna kodanikkonna nimel palve kindralkubermangu valitsusele, et mõlemale Toomkiriku õpetajale, s.o. Eickwitz'ile ja Vierorth'ile valjult leelataks linna kogudusse tegevusse sõganast, ja et neid manitsetaks, et nad Toompea hernhuutliku usulahu ja selle koosolekute sallimise lõpetaksid. Veel samal päeval anti vastav teade kindralkubermangu valitsusest konsistooriumile ja lasti ka selgitada, mis koosolekuid peetakse Toomkiriku taga olevas nn. rootsi õpetaja majas. Nendäev, et seal käis koos mihkli koguduse abiõpetaja hernhuutluse Joh.Roos'i poolt asutatud rootsikeelne hernhuutlik osadus.

Kuna ka nüüd ei järgnenud valitsusvõimudelt kategoorilisse korraldus hernhuutluse vastu, siis Tallinna raad andis ise 3.novembril vastava määruse "Revalsches Mandement wegen der Herrnhuther"), kus muuseas oli: Tallinnas ei tohi ükski välismaa hernhuutlik emissar ilma kubernäri loata peatuda, nn. vendade ja õdede kohta tuleb esitada nimestik: kõik sissetoodud laulu-, kooli- ja kirikuraamatud, samuti piiblitõlked, tulevad revideerimisele; kõik kinnised koosolekud, koosolekud väljaspool korralisi jumalateenistusi, samuti koosolekud eramajades ilma kirikuõpetajate juuresviibimiseta on keelatud; ühtegi võõrast kirikuõpetajat ei või ilma kubernäri loata lasta kirikusse ega kooli jutlustama.[120] See korraldus kehtestati nüüd vastavalt Eestimaa kindralkubermangu valitsuse otsusele ka Toompeal. Sellega oli vennastekoguduse töö Tallinnas tegelikult keelatud juba enne riigivalitsuse 1743.aasta käskkirja andmist.

Ka välised olukorrad kujunesid Tallinna hernhuutlastele kahjulikuks. Senine Eestimaa konsistooriumi hernhuutluse sõbralik president asendati 1742.aastal liikumisele vaenuliku maanõuniku Ulrich'iga. Samal aastal kutsuti Oleviste kiriku ülemõpetajaks ja linna superintendendiks energiline pietist H.Chr.Wrede, kes oli ühe kõige mõjukamast võõrastest hallolastest Eestis, kes omal ajal hernhuutlusega kaasa ei läinud. Uuele kohale asudes muutus ta selle liikumise suhtes veel rohkem kategoorilisemaks. Ta väidab, et hernhuutlased teovad kristluse liiga kergeks, pölgavad õpetajaametit,

---

119. "Vendade" meie maale tulemine, Jaanuar kalender 1896, Jurjev 1895,lk.227.

120. Siid, August Hermann Francke mõjud,lk.199-201; Võsu, Halle pietism.

alandavad kiriku, sakramentide ja jumalateenistuse tähtsuse ning rõhutavad ühekülgselt vaid Kristuse verd ja lunastust. Ta heidab vendadele ette nende õigluse tust, laiskust ja muid paheseid, nägemata nende juures midagi head.[121] Uue linna superintendent toetas kõigis raskustes tegevust, mis oli suunatud vennastekoguduse likvideerimiseks.

Veel saatuslikumaks sai usulisikumisele Mickwitzi laugenemine. Viimane ütles, et oma sisemiste veenete põhjal ta ei saa lahkuda kiriku sümboolsete raamatutes antud kirikukorrast, et võtta tarvitusele Herrnhuti poolt diktseeritud kirikukord, mida vennad temalt nõusvad. Oma põhjenduses ta kirjutab, et rüütelkond ja kubermer on pannud oma nõudmistega teda väga kitsale kohale ning ta, rahu soovides, on asunud seisukohale, et vennad esialgu lahkuksid, kuni torm möödub. Hiljem võib nendega jälle rääkida koostöösst, kuid samult sellel tingimusel, et vennad kirikuõpetajatele ja konsistoorium ile tõesti allukseid ning korratusest loobuksid, ka nimelt liigusst, mis põhikirjaga vastuolus on. Rüütelkonna järsk eitav seisukoht hernhuutluse suhtes, oli mõistetavalt kohustuslik Mickwitz'ile, sest tema ametikoht sõltus tõesti rüütelkonnast, kes teda ametisse oliv võtnud. Nende kaalutluste järele loobus Mickwitz hernhuutlikust usutõõst, mis temale nii südamelähedane oli seni olnud. See jäi mõistmatuks tema usuõpetajale. Kambja õpetaja A. Sutor süüdistab teda inimesekartuses ja truuduse tuses ning püüab teda tagasi tuua esimese armastuse tegude juurde. Halvenevad vahekorrad ka ligema abilise A.A.Vierorth'iga, kes vennastekoguduse tõest otsustab mitte loobuda. Nendevahelised lahkhelid süvenevad ja Vierorth lahkub 1743.aasta 8. jaanuaril Tallinnast.[122] Esimene Eestis asutatud usklikkogudus - Tallinna Toompea vennastekogudus - lõpetas oma tegevuse. Mis oli selle peamiseks põhjuseks? Kas rüütelkond ja hernhuutluse vastaste vaimulike ühemeelne liit, Herrnhuti vollinik Fr.Liefer'i oskamatus ja painduamatus või Chr.Fr. Mickwitz'i raugemine ebavõrdses võitluses rüütelkonnaga?

Eestimaa konsistoorium, asemaldudes vennastekoguduse toetamisest, ei asunud siiski jäik-kategooriliselt selle vastu tõstama, nagu seda Liivimaa konsistoorium tegi. Ta saatis veel 1743.aastal kirikuõpetajatele ringkirja, milles soovitas võitlusvahendina hernhuutluse vastu tarvitada omapoolset jumalasõna selgitamist ja õpetajate isiklikku kontakti hoidmist talupoegadega.[123]

---

121. Võsu, Halle pietism.
122. Seal samas; Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.201, 213.
123. Põldmäe, Asevakkijad, lk.130.

Vennaste koguduse töö nurjumine tallinnas koos konsistooriumi nuhi seisukohaga avaldas oma negatiivset mõju hernhuutlikule tööle teistes Eestimaa kihelkondades. Veel lootusrikkalt mõjus sellele kindralkuberneri ja rüütelkonna eitav seisukoht ja otsene liikumist likvideeriv otsus, millele järgnes keiserlik käskkiri. Kirikuõpetajatest jäid usulisi kuulamisele ustavaks vaid vähesed, nende seas kauaaegne pastorist tegelane Kullamaa Heinrich Gutsleff, Kadrina õpetaja Samuel Hauhaus. Liikumist pooldasid veel Reigi kirikuõpetaja Jonas Glanström, Vormsi Andreas Hollming ja Hanila -Karuse Chr. Anton Kettler, kuid need olid siiski vähemad tegelased, peale selle kulges osa töid rootslaste keskel. Tallinna Niguliste koguduse õpetaja Joh. Koss jäi ka kohale, kuid tema usutöö jäi samuti rootsi rahvusest koguduseliikmete keskele. Pühavaimu õpetaja Hermann Lewin Schmidt vallandati hernhuutliku tegevuse pärast 1742. aasta 24. septembril ja elles aasta pärast sai ta koha Koeru.[124] Sajandi teisel poolel elvenes vennaste koguduse tegevus uuesti, eriti juba Herrhuti saadikute ja talupoegade endi usutöö viljana.

d) Vennaste koguduse töö piiridemist Lõuna - Eestis alustati mõnevõrra hiljem kui Põhja-Eestis ja Saaremaal. 1742. aasta 5. juulil nõuab kindralsuperintendent J.H.Fischer kirikuõpetajatelt arundeid mõrri vendade ja õdede ning nende pooldajate liikumisest, õpetusest ja ülespidamisest. Samal ajal tõstab küsimuse üles ka liivimaa kindralkuberneriga valitsus, kellele mõned saadikud olid teatanud vägivahtustest usulisikumises. Asja uurimiseks asutati 5. juulil segakomisjon vaimulikest ja saadikest - üks läti, teine eesti ala jaoks. Komisjon uuris olukorda õigus kihelkonnas ja kogus vaimulike ja saadikute hinnanguid liikumise kohta. Kindralkuberneriga valitsus nõudis ka ülemkonsistooriumi seisukohta selles. Näib, et Fischer ise pidas veel võimalikuks mõningat koostöö hernhuutlastega eeldusel, et nende iseseisev tegevus piiratakse ja et nad ilmutaksid täielikku alluvust kiriku organitele. Kuid ülemkonsistoorium asus vendade tegevuse kohta täielikult eitavale seisukohale, millega Fischer viimaks ka nõustus.

Enne kui uurimiskomisjoni oma töö lõpetada jõuavadki ja ülemkonsistoorium oma arvamuse vormistada jõuab, antakse keisrinna Jelisaveta Petrovna käskkiri (16.apr.1743.a.), millega Vene riigis vennaste koguduse töö lõpetatakse ja tema kogudekuid keelatakse, kuigi krahv Zinzendorfi abi asja oli juba 4. veebruaril palunud kirjalikult keisrinnat mitte kitsendada vennaste koguduse tööd, samuti isikliku sõitmud Peterburi. Keelu põhjendati sellega, et hernhuutlaste kogudekuid peetakse salaja ning et nõnda sellle õpetuse

---

124. Võsu, Kalle pietism.

omaks võtnud talupojad leeldurad kuulmast issandate sõna ja palvetamise ettekÄndel lahkuvat tÄÄ juurest.[125] Krahv Ärnsendorf ise oli seal ajal vÄlismaal, kuid tagasi tulles sÄitis kohe Saltõkovile, et oma isikliku mõjuga katsuda veel pÄÄsta, mis saab. Ta jõudis 1743.aasta jõuluks Äitga, kuid kaugemale teda ei lastud, vaid internuuriti algul Äia kindluses, siis keisrinna kÄskkirjaga (1744.aasta 9.jaanuaril) saadeti maalt vÄlja teatega, et tema ja ta saadikute viibimine Vene riigi piires on keelatud.[126]

Juba enne viimast taiendavat kÄskkirja oli Liivimaa rÄÄtelkond esitanud kindralkubermangu valitsusele palve (1743. a.17.sept.), et kÕik vÄlismaalastest mÄÄri vennad saadetaks maalt vÄlja, herrnhuutlust pooldarnud kirikuÕpetajad vÄetaks vastutusele ja kÕik sel ees korratuses sÄÄdi olevad tasuksid uurimiskomisjoni tÄÄ kuludeks kokku 1000 riigitaalrit. Selle esitusega kindralkubermangu valitsus ei Ühinenud. NÄÄd (23.novembril) avaldas omakorda Õlenkomisjoni teoriumi omad seisukohad n.n. "Sentimentis", mis lÄheved valitsuse kÕik kirjast palju kaugemale. Siin teÄkse jÄrgmised ettepanekud: 1) Aasta maalt vÄlja kÕik vÄlismaa vennad. 2) Keelata kirjavahetus nendega ja nende raamatute sissevedu, 3) konfiskeerida vennastekoguduste palvemajad ja asutused. 4) KÕrvaldada kÄibelt herrnhuutlaste Õppe- ja lauluraamatud. 5) Konfiskeerida vaeste majade heaks nende maasad ja korjandused. 6) VÕtta vastutusele kirikuÕpetajad, kes on herrnhuutlased vÕi on neid soosinud.[127]

Olgugi, et ka neid Õlenkomisjoni ettepanekuid tÄielikult ei rakendatud, kirikuÕpetajaid jÄid kohtadele ja kÕik palvemaju ei suletud, oli sellega vennastekoguduse avalik tÄÄ Liivimaal lÕpetatud.[128] KÕik vÄlismaalt toodud ja siin toimetamata trÜkised konfiskeeriti ja hÄvitati, nendest vÄlismaal ilmunuid umbes 2000 raamatut. See oli Äsimene suurem ja pÕhjalikum eestikeelsete raamatute inkvisitsioon, mille tÕttu tollasegsest herrnhuutlikust kirjandusest pole meie pÄevini Eestis sÄilunud vist Ühtegi eksemplari.[129]

Hiljem jÄrgnes Õlenkomisjoni korraldus, millega kÕik vaimulikud koosolekud vÄljaspool kirikut keelati kuni korralduseni, et herrnhuutlased oma tegevust nende koosolekute taha ei saaks peita. Kuid hiliseamat kergendavat korraldust ei tulnudki, sellega jÄid keelatuks ka halleluja- ehk hingÄratustunnid (konventiklid), millega Liivimaal pietism ametlikult lÕpetati.[130]

---

125. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.201-203; Sild, Koduma kiriku suhted vennaste kogudusega, lk.65.
126. Sild, Koduma kiriku suhted vennaste kogudusega, lk.67; Lipp, Koduma kiriku ja hariduse lugu II 1, lk.43.
127. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.203, 204.
128. PÕldmÄe, Usuvahetajad, lk.130.
129. PÕldmÄe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.253.
130. Sild, August Hermann Francke mõjud, lk.213-214.

Villem Reimann iseloomustab saabunud olukorda: "Segamata võis nüüd arjus, ihu-hinge päriscarjus edasi kesta. Isegi "ristiusuga seisis ta nüüd jälle koos"".[131] Järgnesid palvemajade sulgemised, usutegelaste vangistamised, nagu juba nägime Saaremaal. Tartus vangistati Herrnhuti arst Dr.David Siegmund Krügelstein, kes 1760.aastal Maasanis vahialusena suri. Lühemat aega oli vangis Tartu vennaste juht Michael Ignatius koos kolme abilisega - Martin Luk'i, Martin Vilk'i ja Ühe leskmaisega.[132]

Urvaste vendlusele tulid ka samuti katsumismajad. 1742. aastal loodud uurimiskomisjon jõudis sinna järguisel aastal. Kuid et sealne töö oli alustatud kirikuõpetaja Quandt'i eraalgatusena enne hernhuutluse Eestisse jõudmist, siis asi lahenes siin päris vaguni. Palvemaja ei sulgetud,vaid tunnistati kiriku omaks. Herrnhutlist tööd juhtima saadetud H.Fr.Hasse kunlati küll üle, sõda ähvardas karmilt, kuid ka tema tegevuses ei leitud liialduslikku kallakut, ja ta jäi Urvastesse edasi kui kirikuõpetaja koduõpetaja, jäid ka kohale Herrnhutist tulnud abilised, kuigi neile keelati jutlustamine. Avalikud koosolekud jäid keelatuks, talupojad kõisid siiski omavahel koos, nende tõenduse kohaselt ainult palvetamas. Seesugune varjatud tegevus ei leitnud siiski kaua, sest mõne aasta pärast, kui hernhuutluse vastane pealetung oli raugenud, algas Urvaste vennastekoguduses jälle hoogne tegevus.[133] Siin oli suuri teeme Quandt'il endal, kes kõigile surveavalduste le vastamata, ei lasknud ennast kohutada ja jäi kord võetud tõsiusuma le kindlaks, ehkki ta hiljem tõsi likult ei juhatanud.

Milliseid olid aga teiste Liivimaa kirikuõpetajate seisukohad hernhuutluse suhtes, sellest annavad ülevaate aruanded, mis Üleskonsistoorium 1742.aastal kirikuõpetajatelt nõudis. Nende aruannete hindamisel esinevad aga eriseisukohad. Ch.Harnack väljendab omapoolselt üldseisukohta sõnades: "Vennastekogudus oli vähktõbi luteri kogudustes ja seda oli tarvis välja lõigata."[134] Harnacki järgi olla 83 aruandest hernhuutlastele soodsad ainult 12, kuna vastu on 43, ja enam-vähem erapooletuid - 26. Teiste andmetel olla olnud tõelisi vennastekoguduse vastaseid seotu vähem, Bruiningk'i järgi ainult 16.

---

131. Reiman, Eesti ajalugu,lk.144.
132. Sild, August Hermann Francke mõjud,lk.211; Eesti ajaloo lugemik III lk.18.
133. Põldmäe, H. Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõelumisaeg",lk.12; Hiiemäe, Õpetaja Quandt'i rasked päevad,lk.17-8.
134. Vennaste koguduse ajaloost 1934,lk.1893.

Kõrkidmisvõõrsed on üksikud hinnangud. Tuntud herrnhuutlaste kambja praost A.Suter kirjutab, et ta on isiklikult tundma õppinud Chr.David'i ja Fr.Biefer'i, kes esinevad "apostlikus vaimus ja võ a". Loomulik, et ka Urvaste õpetaja võis vennastekogudusest ainult kiirvalt kõnelda. Samal seisukohal on ka Koopa praost Sprekelsen, Volmari õpetaja Fridrich Justin Bruiningk, Suure-Jaani Johann Chr.Gutsleff, Rannu Meder, Palamuse ja Laiuse õpetaja Eberhard Reinert jt. Kuid esineb ka herrnhuutluselõ lausa vaenulikke seisukohti. Kursi kirikuõpetaja Heinrich Johann Foss tõrjub Jumalat, et see on seni hoidnud kihelkonda eksivaimude ja nende õpetuse eest. Üksi vaid ulik hallelane Carl Gustab v. Staden võtab herrnhuutlaste puudused kokku kahe teisitimõistese punkti. Neis on leida järgmist: nad hõbenevad ennast nimetada luterlasteks, vaid nimetavad ennast õõrd vendadeks; osa neist arvab, et ei tunne enam kiusatust patule; nad panevad halvaks ja teetavad õpetajaametit; nad panevad halvaks Piiha Kirja ja teisi hingeehitavaid vaimulikke raamatuid öeldes, et need olla kurgud, millisesid ei vajatavat kui esmatakse õnnistegijat; paljud neist teevad õnnistegija pilkeobjektiks, kuna on alati suur "Kall", ise aga ei avalda usuvilja, vaid loodavad osa "sisemisele tundele"; kes nende asutusega ei ühine, neid peavad valgustamatuiks, jumalavallatuiks ja saatanlikeks; nende juures õpetavad õpetamata mehed ja kogemuseta mehed, lobisejad naised ja isegi teadmisteta lapsed.[135]

3. VÕÕNDADE TÕÕ PÕRANDA ALL

a) Vaadeldes vennastekoguduse üldist arengut keelualal, leiame, et seda ajajärku tuleb jagada kahte ossa. Keelualja esimene periood kestis 1743.aastast kuni 1764.aastani, millal keisrinna Jekaterina II manifesti põhjal tegevusse tuli mõningaid kergendusi. Teine periood kulges sealt kuni 1817.aastani, millal keiser Aleksander I kõiki 1764.aasta manifesti seadustusi laiendas Balti maadele.

Vennastekoguduse olid küll ametlikult suletud, kuid "võõrkeeled hulgakesed" tegutsesid illegaalselt edasi. Organid kõigid ikka koos palvekoosolekutel ja kokkutulekutel, kuid nüüd juba salaja. Kus mõisahärrad olid vaenulikult meelestatud, liikumise suhtes, siis ka nende eest varjatult. Kus aga need vennastekoguduse tegevust pooldasid või isegi sellesse kuulusid, seal tegutseti peaaegu avalikult. Sama maksis ka

---

135. Sild, August Hermann Franckе mõjud.lk.205-210.

kirikuõpetajate suhtes. Herrnhuutluseõpetuse vaimuliku puhul polnud usutõsu suurt muudatust, kuigi õpetaja iseõppetegevuse ja juhtimisest ja isiklikust osavõtust pidi kõvasti olenema, et oma tõekohta mitte kaotada. Vennaste rühmakeste kohapealne juhtimine jäi seal talupoegadest abiliste endi peale, kes seda suure andumusega tegid. Nende seast tõusis mitmeid mehi, kes arenesid tunnustatud tegelasteks. Suremad kirhamisajad olid siiski lõppemud ning"keeluaastad mõjudusid rohkem välise tegevuse kahanemise, kuid sisemise süvenemise ja küpsemise tõhe all".136

Vaatamata eestlaste mõrgatava osatõhtsuse tõusule keeluajal, jäid liikumise üldistele juhtidele siiski sakslastest hoolekandjad. Kui nimekamad ja üldtuntud Herrnhuti seadi kuni pidiki maalt lahkuma, jäi kohapeale suur osa saksa vendi,kes tõstasid siin kõrd tõõlistena, mõisaõnetnikena, kodukoolitõõ tajatena jne. Niisiis vennaste presbüter Liivimaal E.H. Plitt kirjutab nende kohta: "Nad tõmbusid koosoleku keelu tagajärjel otsesest osavõtust küll tagasi, kuid juhtisid õrganuid hingesid usklikkude väikekuõpetajate hoole alla ja õhenduseõse nõudega, kes rahva seast juba abiliste hulka olid vastu võetud. Nad usaldasid õrganud koguduseliikmed just niisuguste hoole alla, kes kõige vanemad olid siin ja seal laialt pillatud Jumala laste hulgas."137

Krahv Zinzendorf, kes pärast 1743.aasta manifesti õieti ette nägi edaspidist tõõ raugemist, püüdis omalt poolt astuda samme endiste tõövõimaluste taastamiseks. Ta tuli uuesti Baltimaale, et siin oma isikliku mõjuga asja parendada, kuid teda kaugemale Riiast ei lastud. Kuigi igasuguse kirjavahetus Herrnhutiga oli keelatud, ei suudetud kirjalikku suhtlemist tõielikult tõkestada ning nüüd juhtis krahv siinseid hernhuutlust kirjade kaudu. Edaspidi läbitati siis ikka uusi ja uusi Herrnhuti mehi, kes kõikidele takistustele vaatamata teid leidsid kohapeale saamiseks.

Liivimaa kindralsuperintendent J.B.Fischer seisis kategooriliselt vennaste koguduse vastasel seisukohal. Kuid tema jõrglane sellest ametis Jakob Andreas Zimmermann (ametis 1745-1770) oli veel suuremaks liikumise vastaseks. Ta võttis ordineerimisel igalt kohtätaolevalt kirikuõpetajalt tõotuse hernhuutluse hukkamõistmiseks, ning visiteeris isiklikult hernhuutluseest nakatatud kihelkondi, kus kiriku- ja koolitegelaste seas kõigi karmusega püüdis avastada hernhuutluseõpetajaid, saamata leelatud vennaste koguduse kirjandust otsis. Nii toimus 1750.aasta jaanuaris kirikukatsumine

---

136. Põldmõe, Usuvahetajad, lk.151.
137. H.Põld, Kiriku ja vennaste koguduse vahekorrast Eestis, Meie Kirik 1924-1925,nr.42 (Edaspidi : Põld, Kiriku ja vennaste koguduse vahekorrast).

Urvastes, kus Zinzendorf päris talupoegade koosolvetamise põhjuseid, uuris nis nad seal veel teevad, kas ikka esimese vennasuudlus, mis samuti näis olevat keelatud.[138]

Vaatamata kõikidele kitsendustele ja keeldudele ei suutnud võimud teha lõppu vennastekoguduse varjatud tegevusele. Vennaste Ühiteedi Baltimaa presbüteri Peeter Hesse teatel olla 1756.aastal olnud vennastekoguduse liikmeid Eestimaal (viis koos Liivimaa eesti osaga) eestlasi 8000-10 000 ja sakslasi 100. Viimaste seas oli 80 saadikku, 2 praosti ja 8 kirikuõpetajat. Läti osas aga oli ca 8600 lätlast ja 80 sakslast, nende seas 26 saadikku, 1 praost ja 5 kirikuõpetajat.[139]

Aastal 1764 tuli elukorda osaline muudatus. Keisrinna Jekaterriina II, tahtes asustada Lõuna-Venemaa peaaltõhjaid laialdasi maa-alasid, andis 1763.aastal välismaalastele loa vabalt asuda Venemaale. Saksamaalt tulnute seas oli rohkesti hernhuutlasi, kes asusid Volga aladele. Sellega oli praktiliselt mikutud 1743.aasta käskkirja säte, mis hernhuutlaste tulekut Venemaale keelas. Paretamata tuli võtta käskkiri revideerimisele ning järgnevalt uus keiserlik käskkiri 1764.aasta 11. veebruarist, millega Vennaste kiriku liikmete sissetulek tehti vabaks ja neile anti samad õigused, mis teistel tunnustatud kristlikkude kirikute liikmetel olid. Manifesti põhjal asutati 1765.aastal Saroptas Volgamail esimene iseseisev, luteri kirikust sõltumatu Vennaste Ühiteedi kogudus Venemaal ja selle järele teine Peterburis.[140]

Käskkiri täi rõõmu meie kohalikele hernhuutlastele, kes selles nägid usuvabaduse koidikuma. Kuid sellevastu teatab kindrulkuberner Browne 1767.aastal Ülemkonsistoriumile, et 1764.aasta käskkiri on Herrnhuti vendadele antud usukommete täitmise vabadusest ainult nende endi juures, sugugi mitte misjonitöös tegutsemise teises usulistes seas, et viimaste arvel oma koguduslikmete arvu suurendada. Kirikuõpetajatele tehakse kohustuseks sellest teatada rahvale. Vaatamata mainitud asjalikule seisukohale sai vennastekoguduse tegevus meie maal siiski vabamad käed. Herrnhutist uli uusi lähetatuid, kes, tegutsesid küll vaikselt ja ettevaatlikult, siiski suutsid anda tõõle uut hoogu. Korraldatakse ümbersi ja asutatakse uusi vennastesõltse ehk palvemaja-ringe (nn. sotsieteete), selle juures koguduse nime tarvitamist vältides, et kirikule mitte anda põhjust iseseisva töö tekkimise võimalust karta.[141]

---

138. Vt. Hiiemäe, Õpetaja Gumandi raske päevad, lk.11-22.
139. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega, lk.68.
140. Herrnhuti Ev.Vennaste kogudus, lk.21.
141. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega, lk.74.

Herrnhutis endas olid Zinzendorfi jõrglase Spangenbergi mõjul valitsenud rohkem mõõdukamad ja luteri kirikule sõbralikumad vaated. Sealt saadud kerreldustes soovitati tungivalt hoiduda iseseisvuse edustamisest, vaid jõtta töö kindlasti luteri kiri u raamidesse. Manitseeti liikmeid võtta pidevalt osa kiri u jumalateenistustest ja sakramentidest, kuna hernhuutlike sotsiaalsete tõlgenduste õlgasandeks jõkks eimult õpetusline ja usukasvatuslik töö.[142] Selle seisukohaga nõustus uus Liivimaa kindralsuperintendent Halle pietismi kasvandik Christian David Lenz (ametis 1779-1793), kes asus vennastekogudust pooldama, mis usuliikumisele suureks kasuks tuli.[143]

Vastavalt pietismi ajal juba väljakujunenud paigutusele võisse ka tollesegast vennaste liikumist jaotada viide piirkonda. Kõige hoogsam ja laialdasem töö oli Lõuna-Eestis. Seekord töö lõpuleks oli Urvaste õrkamisliikumine ning tugipunktis s Kristiannt kuulus palvemaja. Tugev töö oli ka Saaremaal, mille oli rajanud Eberhard Gutsleffi õpetuslgav tegevus. Põhja-Eesti alaeal ei esinenud nii laialdaselt kui liikumist kui Lõunas, kuid pietismiajastul sõõtinud usutuli elas Lõõnemaal siiski edasi. Tallinna võimsast õrkamisest ei jõõnud suurt midagi jõrele. Selle jõrellaine tuli võime tõhele panna ehk Harjumaal, eeslt veel Järvamaal. Viiendas piirkonnaena oleks Lõõne-Virumaa, kus Kadrina kihelkond hiljem kujunes tõhtsamaks vennastekoguduse keskuseks terves Põhja-Eestis.

b) Keelusegne vennastekoguduse liikumine Lõuna-Eestis omaborda jagunes nelja piirkonda, kusjuures igas kohas liikumine omandas teatava eriõeva iseloomu. Urvaste töö suundus algul M.Fr.Hasse mõjutusel tundekõllasse "sõelumisesse", mille mõjud nii pea ei kustunud. Kristiannt palvemaja kogudus kuuldas peamiselt saksa vendi ja oli saksa hoolekandjate asukohaks. Tartu vennastekoguduse põõsa võrsusid tuntud eesti kirjamehed, Võrumaa andis aga esimesi mõjukamaid eesti sektantluse juhte.

1. Nagu eelpool mainitsime, oli 1740.aastal Urvastesse asunud usuteaduse õliõpilane Matthias Friedrich Hasse, kes sai kohaliku vennastekoguduse tegelikuks juhiks. Sellena kõitles teda ka 1743.aasta uurimiskomisjon ning suhtus temasse rangelt, põõdes tema õpetuses ja kõitumises leida hernhuutlikke erijooni. Kuid tema koos kirikuõpetaja Quandt'iga oskasid endid õigeks õõletada. Komisjoni hoiatuslik seisu-

---

142. Sild, August Hermann Franckе mõjud, lk.216.
143. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennaste kogudusega, lk.74.
144. Põldmõe, M.Fr.Hasse ja usuliõldusliik "sõelumisest", lk.18; Põldmõe, Mango Hans, lk.295.

koht tähendas palju. Palvemaja koos Urvaste tõõga ei võetud kahtlaste nimekirja, palvepaik jäi avatuks ja tõõ tunnistati kirikuõpetaja eraalgatuseks. Isegi hernhuutlikud abilised jäid kohale: Hasse Quandt'i koduõpetajana ja J.H.Rudolph kui käsitööline - rätsep. Sellega juhtisid kogudust järgnevatel aastatel endiselt haritud hernhuutlased, jätmata seda talupoegadele, nagu enamasti mujal sündis.[144]

Kuid tõõ edaspidine saatus oli selgusetu. J.Chr.Quandt ei teadnud, kas astuda ise venmastekoguduse eeteotsa ja juhtida seda kiriku piires ja luterlikus vaimus, või loovutada see täielikult hernhuutlastele. Asja selgitamiseks sõitsid Hasse ja Rudolph 1746.aasta aprillis Hollandisse, kus tollal Zinzendorf asus. Läbirääkimiste tagajärjel langes viimase variandi kasuks otsus. Otsustati jätkis iseseisva venmastekoguduse juurde. Hasse sõitis järgmise aasta aprillis tagasi Eestisse, moodustas Urvaste venmastekoguduse ja asutas ka Kambjasse iseseisva koguduse, mida samuti asus juhtima. Algas uus ja hoogne tegevusajajärk, mis paar aastat kestis.[145]

Quandt tõõbus samal ajal vennaste tõõ juhtimisest tagasi. Ta tahtis isegi Urvastest lahkuda ja juba 1746.aastal kandideeris Tartu saksa koguduse õpetaja kohale ning leidis oma proovijutlusega suure poolehoiu koguduseliikmete seas. Kuid hernhuutluselo vaenulik kindralsuperintendent J.A.Zimmermann ei kinnitanud teda kohale, vaatamata korduvatele ühemeelsetele valimistele.[146] Jätkas edaspidi Urvastesse ei piiranud Quandt millegagi Hasse iseseisvat tööd ja tundis terve südamega kaasa vendade tõõle.

Lõspool käsitlesime n.n. "sõõlumisaega" Saksamaa vennastekoguduse tõõs. Pärast M.Fr.Hasse naasmist 1747.aastal Eestisse tungisid peamiselt teise kuulu need õõrmised voolud siiagi. Hasse oli Hollandis ja Saksamaal viibides niivõrd kaasa haaratud "sõõlumisaja" usulisest vaimust, et arvas ennast olevat "maapealses paradiisis". Ta kirjutas nukralt, et kahjuks Urvastes puudub "rõõm hasvadest ja ennese patusest olemusest", ning jätkas lootvalt, et peagi "meie armsate eestlaste veelistega kõituda küljekoopakeses nõnda patuspõhraselt mõngleval ja nendega ühes koos pugeda sellesse aima sõõgavamale", pealegi, et sellega olla Eestis juba algust tehtud 1746.aasta jõulu paiku "oma Rosina" (Nitschmann'i) juhi abil. Hasse tagasitulekul soodustasid ka väliseid oludi "sõõlumisaja" valgumist eesti "veelistele". Vennastekogudust pooldavad kirikuõpetajad Lõuna-Eestis olid vennaste tõõ juhtimise andmud hernhuutlastele, koosolekute pidamine pastoraatides lõpetati ja viidi üle küladesse vabamasse keskkonda. Samal aastal saabus Eestisse suurem rõhm hernhuutlasi, nende seas 11 vallalist venda, kes kõik olid tõidetud "sõõlumisaja" vaimuga. Hasse

---

144. Põldmõe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõõlumisaeg", lk. 18; Põldmõe, Mango Hans, lk.395.
145. Põldmõe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõõlumisaeg", lk. 18-19.
146. Põldmõe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.263.

koos oma uute abilistega tegutses energiliselt Urvastes ja mujnes naaberkihelkonnas. Pühitseti mõisades ja mujal tähtpäevi, korraldati armastusõhtuõhtuid ja rõõmustati sügavas usuelevuses. Herrnhutist tulnud vaimulikandjad kõrvetasid talupoegadele palvekoosolekutes, kus neil tõlgina esines Hasse. Vii aga päeviku andmeil esinesid neis palvekoosolekuis lõbisegi jeovastuselikku nuttu ja naeru ning ülimaks usulisemaks ideaaliks olla saanud Jeesuse verised surmahaavad.

Vennastekoguduse liikmed käisid ühiselt kirikus "armulaual", kuid enne ja pärast seda korraldasid omavahelisi koosolekuid. Nii 1747.aasta oktoobris kogunenud Urvaste Herganud jõlle järeltundi palvemajja, kus moodustasid kolmekordse ringi, laulsid põlvili palvele ja tõusteo laulsid "küljekoopast". Lõpuks suudeldi üksteist, nii et "südamed ja silmad täiesti üle ajanud."

Hagu Hasse kirjutab, olla ta järgmisel kuul Urvaste kirikus "armulauateenistusel" saanud sõrase õndsustunde "küljekoopast" ja kujutluse armulauast kui abielupeo kallistusest, et olla olnud lähedal lahkumisele "maiast omnist". Samuti olnud ka lugu "eesti südamekostega" (velistega).[147]

On teada "sõelumisaja" vaimu jõudmisest mõnesse LõunaEesti kihelkonda (Kanepi, Rannu, Hargla). Kuid andmete puudumisel on võimatu midagi kindlat öelda selle vaimulikumise ulatuse kohta ja tema levikust Põhja-Eestisse. "Sõelumisaeg" kestis Saksamaal 1749.aastani. Siis hakati Herrnhuti poolt seda nähtust maha suruma ja selle tagajärgi likvideerima. Samal saatus tabas ka "sõelumisaega" Eestis. Hasse kutsuti 1750. aastal siit ära ja viidi tõsle Inglismaale. Kindel on, et peale Hasse lahkumist kestis vaimulikumine talurahva seas veel mõnigi aeg, mida tõendavad sellesisulisete laulude jätkuv levimine rahva keskel.

"Sõelumisajal" trükiti 1747.aastal Saksamaal lõuna-eestikeelne laulureamat, mis sisaldab 88 laulu ajastu vaimus. Teos on 44-lehekülje line, ilma autori nimeta, ilmumisaastata, trükkimiskohata ja isegi ilma pealkirjata. Seda tuntakse nime all "Common Prayer" ("Üldine palveraamat"). Laulud on arvatavasti ennemuist võetud juba varem ilmunud kuandi'i tõlgitud lauludekogust, kuid enamus laule on siiski hiliseemid Hasse tõlkeid, eriti "sõelumisaja" kohased laulud. Raamatuid jagati keeluaja tingimustes salaja ja piiratud arvul ning ainult teatavatele usaldusväärsetele kogudusetegelastele.[148]

Laulud sisaldavad ükskasulikult ajastule vastavat hasvadeja vereluulet. Teiste seas on leida kuni kõrgaeni ajani tarvitatud laul "Kristuse vere õigus".

Kristusse verre-õigus on
mo ehte, auve sõrk mink rõõm,
sega ma tahha saista ka,
kui Jumalalle taiva lõv

Kuid eriliselt tähtsusega esavad laulud, kus kiidetakse Kristuse haavu kui ainsaid usuelu eeemõrhe, näiteks laulus:

---

147. Põldmäe, H.Fr.Hasse ja usulisialdusliku "sõelumisaeg", lk.22-25.
148. Samasamas, lk.26-29.

Oh teije Hava, he vallale kiitu,
kui armsa mul ollete,
sest ma loisi essend jo teije sissen,
kun mul nüüd ollasi hengamissen
hü luggu om.

Lunastaja küljehaav on paigaks, kuhu iga usklik inimene püüab, et sual varjupaika igapäevase elu asjaldusist leida, ja ta laulab:

Mes hü meel on sel shasel.
kumb küllis mulkun hengäp tüsl,
süsl armun mängip, ellüp,
teeb tüüd, nink kittap vonakest,
ehk väljen kül om müsamist,
mis ta süsl sisen holip?

Nõmi laul kui heatahe oma sisu ja muutuks ainult vahendiks kõrgendatud usujoovastuse saavutamiseks, näitek s järgnev laul, kus kordamised tahavad mõjuda sugereerivalt:

Se verri Kristi - Jummalast,
se velas havu - leppingust,
oh hava! kalli hava!
Se havu havu havu hü
teep havu havu julgust ka,
ja Hava, sõsme Hava!
Hava! Hava! Hava! Hava!
Hava! Hava! Hava! Hava!
Hava! Hava! oh te Hava!

Lauldakse usklikust hingest, kui "ristitule tõrgutusest", kes "kuuma ellava sõna tulek ehk tossum, kumb jeesusse hoolja kõtha ning tesma risti ümbre om". Nõnda laulu, mis kõsitavad Kristuse ja koguduse vahekorda abielu pildi all, pole võimalik esitada nende liiga naturalistlike analoogiate tõttu.149

"Common Praeyer'i" laulud leidsid peagi teed Lõuna-Eesti talupoegade juurde ja, nagu andmeid vähemalt Õrvaste kohta on, lauldud neid suure vaimustusega. Lihtsad eesti talupõhed on nende eeskujul loonud originaalseid laulukesi, "küljekoopast". Lõtiteelne "Common Prayer" keelati Herrnhuti poolt 1740.aasta veebruaris ning kogudustes võeti midagi tarvitusele kiriku lauluraamat, küllap see sündis ka Eestis. Kiriku kui ka vennastekoguduse enda võimud korjasid raamatu rahva käest, nii et seda meil enam pole leitud, kuid mõned võrsid sellest elavad edasi vennastekoguduse käsikirjalises pärandis.150

---

149. Seelmann, lk.30-32.
150. Seelmann, lk.32-34.

Mainisime kirikukatsumist 1759.aasta jaanuaris Urvastes, mida kindralsuperintendent J.A.Zimmermann isse teostas. Kuigi sellel erilisi survevahendeid ei jõrgnenud, mõjusid siiski kõik need vahejuhtumid sedavõrd J.Chr.Gumandi'ile,et viimane samal aasta mõrtsis võrdlemisi noore nõhema suri. H.Fr.Hasse lahkus Eestist varsti pärast seda - juunikuus. Viimase asemele saadeti Herrnhutist Urvastesse Kagu-Eesti mitteametliku hooldajana alles 1754.aastal Chr.H.Königseer. Vahepeal oli siin koguduse juhtimine läinud Mango Hansu kätte, kes jõigi Urvaste koguduse kandvamaks isikuks kuni oma surmani 1760.aastal.[151] Sajandi lõpuks tegevus Urvaste vennastekoguduses mugnes. Ei leidunud enam koguda sees silmapaistvamaid usumõhi. Kirikuõpetajad omalpoolt ei hoolinud vennastekoguduse tegevusest. Lagunes ka kuulus palvemaja, mis nüüd oli jõunudlõhjaks. Juba 1782.aastal õhvardas seda lammutamise oht.[152] 1786 tugevamas vennaste keskuses, mille mõjud kord ulatusid serveie LõunaEestisse ja veel kaugemalegi, oli seikunud. Ei tõusnud seal see ellu ka järgneva sajandi algul vennaste liikumise uue puhangu ajal.

2. Sajandi teisel poolel säilitas vennaste tõe keskus Lõuna-Eestis Kriimanni palvemaja Võnnu kihelkonnas. Sinna koondus keeluaja algul rohkesti Herrnhuti saksa vendi ja õdesid, et kohaliku mõisasaamiku K.G.Gaveli juures kaitset leida. Siin asus 1780.aastal seda (alates 1747.aastast) ka peeter Hasse (1713-1785), kes varsti sai Baltimaade vennastekoguduste praostkonnaks ning omal uuel ametkohal püüdis korraldada lõhutud tööd. Ta andis 1786.aastal välja lõikeelse vennastekoguduse lauluraamatu ning teostas trükki lõti eelse liturgiaraamatu. Vanemas eas õppis Hasse veel aretiteadust ning tegutses aretina Lõtimaal, samaaegselt jätkates koguduse tööd.[153]

Kriti hoogsaks muutus usutegevus Kriimannis pärast 1782. aastat, millal endine Volmari kirikuõpetaja, samaaegselt Herrnhuti diakon, Friedrich v.Bruinigk abiellus K.G.Gaveli lesega ja siia elama asus. Huid õnnetus tabas seda tõõd: aastal 1761. hukkus tule läbjue Kriimanni palvemaja, mida õnnistegija küljehaava mõõtmeks nimetati "küljehaava hoonekeseks" ("Seitenschrein"). Kurjad keeled kõnelesid, nagu pidevatest ülekuulamistest ja vaenamistest tüdinenud vennad olekuid ise süüdanud oma palvemaja ja oma kirjad heitnud lõhemaale järve. Kuigi see versioon on täiesti usutamatu, lõpp tas palvemaja hõving selle herhuutluse keskuse. Salma vennad kolisid osaliselt Kambja, osaliselt Kanepi kihelkonda Arnastvere mõisa.[154]

---

151. Põldmõe, Mango Hans, lk.395-396.
152. Põldmõe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.264.
153. Seal samas, lk.340-341.
154. Seal samas, lk.339-340; Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse, lk.80.

Kambja vennastekoguduse koskus polnud Sieti kunagi oma kõju kaotanud. Usulisikumine, mida juba pietismi ajal usukindel kirikuõpetaja Albert Suter (+1788) alustas, oli kestnud kõige aja, koeluaja algul küll kirikuõpetaja isiklikuX tõõna sotsiaatoodi mise all. 1747.aasta septembris asutas M. Fr.Hasse sinna iseseisva koguduse, kuhu kohe umbes 600 venda ja õde liikmeks astusid. Koguduse avajumalateenistusel laskus koosolijatele "sõõlumisseja" vaim, rahvas suures usuvaimustuses kord nuttis, kord naeris. Kõlasid laulud, "kulla küllo onskenne" kiituseks.[155]

Kambjas peatus ka Hasse järglane Kagu-Eesti hoolekandja ametis Christoph Michael Königseer (1733-1786). Viimane, pärit Saksamaalt Thüringanist Königsee linnast, õppis Jena ülikoolis ja Ühines vennaste koguduseega varakult. Ta saadeti Eestisse 1754.aastal ja oli alguses koduõpetajaks Rannue vennastekoguduse õõbraliku kirikuõpetaja Johan Caspar Hedor'i (õpetajaks 1729-1771) juures, hiljem samas ametis Kambjas Suteri järglase Heinrich Prõst'i (õpetajaks 1760-1772) juures. Königseeri otsesoks ülesandeks oli aga Kagu-Eesti herrnhuutliku töö korraldamine. Aastatel 1762-1764 tõendas ta enmast Herrnhutis arstiteaduses ja tõõtas selle järele arstina Kanepi kihelkonnas Ervitvere mõisas, mis kuulus herrnhuutlasele Unger-Sternberg'ile. Ekaterriina II 1764. aasta käskkiri andis sõõdingsid lootusi vabamaks tõõks ja kogudus tuli nüüd rohkem avalikkuse ette. Samaegselt said ka vastased suuremaid võimalusi taas alustada vastamistegu, mis eriti tugevnesid pärast kindralkuberneri Browne poolt 1767.aastal antud käskkirja selgitust. Samal aastal tekkis Mõugo laadal talurahva rahutus, kus kirikuõpetseisja von Budberg peolsurmuks pekati. Rahutustes süüdistati vennastekogudust ja õpetajana võ ti kohtulikule vastutusele Chr.M. Königseer. Tartu maakohtus, kus asi oli arutusel, tahtti vennastekoguduse tegevus tunnistada kahjulikuks avalikule korrale ja käsitleti vendi kui mõõsajaid, kes talupoegi mõisnike vastu õõsitavat. Kohtuprotsessi kestel õrevuses seatud Võrumaa talupojad valmistumid uueks rahutuseks. Kohus ei teinud lõplikku otsust, kuid kubermanguvalitsus keelas Königseeril tegevuse nii arstina kui usukuulutajana, samuti ta teoste ja käsikirjade levitamise. Königseer lahkus sellest järele 1770. aastal Eestist ja siirdus Saksamaale, hiljem aga misjonärina Grõõnimaale, kus surigi.[156]

Kindel on, et XVIII sajandi keskpaigas Eesti vennastekoguduse tähtsamaks tegelaseks oli just Königseer. Tema õigudel asus selle liikumise põhiline tõõkorraldus mitte ainult Kagu-Eestis, vaid ka laiemalt. Kindamata on ta osa vennastekoguduse kirjanduse soetamisel. Tema,koos kirikuõpetaja J.C. Hedor'iga, köster Mango Jaaguga ja Michael Ignatiusega j.t., tõlkis eesti keelde Laula Zinzendorfi poolt koostatud lauluraamatust, mis pärast "sõõlumisega" laulurraamatu Herrnhutjamist käibele lasti. Nendest lauludest,lisades võõbsaid Quandt'i ja Hasse laulurraamatust võetud laule, lasi Königseer 1759.aastal Saksamaal trükkida "sõnne iiluse vaimolikke

155. Põldmäe, H.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõõlumisseg ",lk.24.
156. Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköidg,lk.156; R.Põldmäe/); Eesti Kirjanduse Ajalugu I,lk.215-216 R.Põldmäe

laulo", mis sisaldas 276 lõuna-eesti-keelset hernhutlikku laulu. Tema poolt anti 1761.aastal välja vennastekoguduse liturgiaraamat. Mõlemad raamatud korjati pärast 1767.aastat hernhutlaste endi poolt ära, et uuteks ülddistusteks ja vintsutusteks alust mitte anda. Peale selle on Königseer tõlkinud lõuna-eesti-keelde hulga kõnesid, päevikuid, elulugusid jm., mis kohalikes kogudustes laialdaselt liikusid ja ettelugemise materjalika koguduse palvekoosolekutel olid. Tema oma eestlastest abilistega koostas Ühtlasi Herrnhuti jaoks igaaastaseid aruandeid tõest Eestis, mis oma mahukusega ja andmete rohkusega silmapaistvad on.[157]

1767.aasta kohtuprotsess ja kubermanguvalitsuse otsus andsid tugeva hoobi tõsle. Ükski saksa vend ei tohtinud enam kogudusi külastada, tegevus oli jõlle usaldatud kohalikele tõõtegijatele ning oli taas surutud põranda alla. Nii kestis olukord kuni 1771.a. millal tõõ jõlle õlesmõge saamuna hakkas, kuid aastakõmnete jooksul ei seavutanud see enam Königseeri aegset edu. Põhilisemaks usuõevitamise lõõteks tervele Lõuna-Eestile jõi siiski Kambja ja veel kaua kõidi aealt otsimas usukinnitust.

Seitsmekõmnendatel aastatel tõõtas Kambjas kõstrina väljapaistev vennastekoguduse tegelane Mango Jaak (Thal). Seal oli ka aastate 1785-1808 vahemikus kirikuõpetajaks Heinrich Andreas Erxleben (1746-1809), kes oli kaastõõlisele 1802. aastal ilmunud vennaste laulueraamatu "Mõnne vaese Hainelikko Laulo" I osa juures.[158]

Hoogne usutegevus oli saanud Kanepi kihelkonnas, kus H. Fr.Hasse 1747.aastal organiseeris koguduse.[159] Hiliseem Põhja-Eesti hoolekandja Carl Friedrich Gengo elas ametialaselt sellele kihelkonnale, nimelt 1796.aasta jaanuaris Eestisse tulles asus ta raamatupidajana õrastvere mõisa Ungern-Sternbergi leese juurde. Aastal 1798 läks ta Karstenõõsa ja sealt siis 1802.aastal Põhja-Eestisse hoolekandjaks.[160]

Alates 1780.aastast elas Hannus Lõuna-Eesti hoolekandja J.H.Peerster (+1827), kelle tegevus kestis kuni 1823.aastani. Tema ja ta perekonna elutingimused Hannus polnud kiiduväärt, sest pidi elama kõrtsi lõhedusses, kust tervest õõd läbi joodikute lõrmamine kostis. Kuid aastakõmneid kestnud tõõ jõrele võisid Peerster'id tunda rõõmu kõmne tuhande pooldajate pärast, nagu Peersteri naine Eleonore oma elulookirjelduses kirjutab.[161]

Vennastekogudus oli levinud ka Hargla kihelkonda, kus enne keeluaega oli umbes 200-liikmeline kogudus, kuid 1747. aastaks oli sellest ainult õks kõmnendik jõrele jõõnud.[162] Sealsest hiliseemast tegevusest kõneleb Taeva Jaani elulugu ja ta tõõ. XIX sajandi algul leiame seal saanud elava tegevuse.

---

157. Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide, k.156. (R.P/õldmõe/); Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.216-217 (R.Põldmõe).

158. Põldmõe, Mango Maas, lk.392-393; Põldmõe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.340; Eesti Biograafilise Leksikoni lk. 87 (A.R./aielo/); Eesti Biograafilise Leksikoni Täienduskõide, lk.265 (R.P./õldmõe/).

159. Põldmõe, H.Fr.Hasse ja usulisialdualik "gõelumisaeg," lk.24.

160. Põldmõe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekoguduse, lkdõõ.

eelva tegevuse.

Eesti vennastekoguduse hilis matest juhtidest nimetatakse siin Urvaste Joh.Chr.Quandt'i poega, samuti Johann Christiani (1733-1822), kes usuteaduslikku haridust sai Saksamaal hernhuutlikes õppeasutustes, tõõtas Vennaste Ühisteedi teenistuses ning oli 1759-1810.aastatel selle nõukogu liige. Aastail 1793-1794 ja 1802 visiteeris ta Herrnhuti volituse l Eesti kogudusi ja korraldas koguduslikku tööd. Ta oli pidevas kirjavahetuses Baltimaade vennastekogudustega ja juhtis Herrnhutist siinset tegevust, eriti 1800-1820.aastatel. Saksamaal 1802.aastal trükitud 18una-eesti-keelne laulureamat "Mõnne Wastse Hainulikko Laulo" I osa on tegelikult tema koostatud, kusjuures teda abistasid hoolekandja H.Kohler ja kirikuõpetaja H.A.Erxleben, keeleliselt redigeerisid teost mitmed eestlased, nende seas ka Aleksander Kaudial. Quandt'i poolt anti välja ka vennastekoguduse liturgiaid ja litaaniaid, mis ilmusid 1810.aastal Saksamaal trükituna ("Palve, Palwusse, Kenpalwe ning Kittuse Laulo" ja "Koggoduse kord Laulo nink Litania").163

s. Aelpool panime tähele, et Tartu kõstril Michael Ignatiusel 1742.aastal keelati palvetundide pidamine. Pärast lühikest vaheaega algas 1750.aastal jällè usulisikumise tegevus, kuigi kaunis tagasihoidlikult. Õõdki oli siin aktiivsemaks tegelaseks M.Ignatius.164 Tartu vennaste töö oli sõltuvuses Kambja vennastekoguduest. Sealt käisid Tartu vennad ja õed saamas uut õratust ja usuvaimustust, ka Ignatius ise oli pidevas ühenduses Kambja hoolekandjatega. Tegelikult kuulusid Tartu liikmed Kambja vennastekoguduse.

Ignatiuse elu Tartu maakoguduse kõstrina polnud majanduslikult kuigi hõlbus, sest Mihelkonnast palgavili tuli kokku väga vaevaliselt, nii et mõnigi kord põstri pere sattus lause "puudusse ja hõdasse". Kõstri ameti kõrval tegutses ta ka eesti laste koolmeistrina, kuid selle ameti eest ta palka ei saanud. Aimdlise kitsikuse leevendamiseks hakkas Ignatius mitmesuguseid vaimulikke teoseid eesti keelde tõlkima. Kuid kindlasti oli selle peamiseks põhjuseks tahtmine anda rahvale hingekosutavat kirjandust, sest kõik seni trükitud vennastekoguduse kirjandus oli rahva kõ st kõrvaldatud. Tähtsaim Ignatiuse poolt tõlgitud teos on hernhuutlike vaadetega jutlustaja Heinrich Schubert'i (+1692) jutluseraamat "Zeugniss von der Gnade und Wahrheit" ("Tunnistus armust ja tõest" 1741.a.), mis tõlgiti 1752.aastal tuntud rõõtelkonna tegelase Otto Fabian Rosen'i tellimisel, kes tollerral elas Virumaal Rõõtaguse mõisas. Tõlge, mis umbes 1000-l lehekõljel sisaldas loõ jutlust, liikus käsikirjas rahva seas ja, nagu andmed näitavad, on raamat leidnud suurt poolehoidu. Kõ ge leval ajal on tõõlest säilunud kõõ käsikirjalist koopiat. M.Ignatius soetas ka muud vennastekoguduse tarbekirjandust: ta tõlkis hernhuutlikke jutlusi, mis käsikirjadena kogudustes ringlesid palvekoosolekutel ette-

---

161. H.Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva ja usupahede vastu, Eesti Kirjandus 1938,lk.283 (Edaspidi: Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest).
162. Põldmäe, H.Fr.Kasse ja usulisialduslik "sõõlumisaeg".lk.25.
163. Eesti Biograafiline Leksikon.lk.409 (s.õ/ild/); Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköide,lk.263-264

lugemiseks, ta abistas Chr.M.Königseer'i laulu- ja liturgiaraamatu kirjutamisel ning koostas oma ringkonna aastaraamatuid, mis Herrnhuti esitati.[165]

Veine tähtsam Tartu vennastekoguduse juhtiv tegelane oli Aleksander Raudial (1734-1817). Ta oli Tartu vaese lalakaupmehe poeg, ka ise lalakaupmees; hiljem saavutas ta teatava jõukuse. Juba varakult lapseeas tutvus ta vennastekoguduse-ga ja koos vanematega külastas Michael Ignatiuse palvekoosolekuid. Aastal 1755, kui ta oli 21 aastane, võeti ta Kambja vastu vennastekoguduse liikmeks pärast seda, kui kõster Hango Jaak Thal oli teda usutlenud. Oma sisemistest võitlustest ja usu juurde tulekust kirjutab Raudial oma eluloos, sealt leiame, et vennastekogudus kõik koos Raudiali elumajas, kus sel ajal külastajaid sageli esines. Enne seda oli Tartu usutõsi valitsenud põua olukord. Pärast 1764.aastat alanud usulise tagakiusu oli siinsetel Eesti usklikkudel, nende seas Raudialil kavatsus asuda Sareptasse, kus usuvabadus oli. Raudial ehitas 1787.aastal Tartusse esimese vennastekoguduse palvemaja. Hiljem, kui rahvas sellesse enam ei mahtunud, ehitas 1808.aastal uue mahukama palvekoja rikka venna Gustavi toetusel. Tartus ja Lõunakonnas omas Raudial suurt lugupidamist, teda nimetati "rahva piiskopiks". Oma 4 imaseid elumaastad mõõdusid aga suures vaesuses, ta pidi elama koguduse ja Tartu linna ülalpidamisel, sest tema riivatu poeg oli terve ta varanduse raisanud.[166]

A.Raudial on tuntud vennastekoguduse viljaka kirjamehena, kes redigeeris koguduse laulueraamatusse 48 tavaid laule, tõlkis ja kopeeris hernhuutlaste jutlusi ja elulugusid, mis käsikirjadena koguduseliikmete seas liikusid. Ta tõlkis ühtlasi mõned hernhuutlikud vagaduseraamatud lõuna-eesti-keelde, mida ka trükiti. 1809.aasta paiku valminud J.Arndt'i teose, "Das Paradiesgärtlein" ("Paradiisiaiake") tõlge levis ainult käsikirjana, ja see jäigi A.Raudial'i luigelauluks, sest selle juures tõstades lõpetas ta oma viimase silmandgomise.[167]

---

164. Eesti Kirjanduse Ajalugu I,lk.214 (R.Põldmäe).
165. Sealsamas,lk.214-215;Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest,lk.334-338.
166. Eesti Biograafiline Leksikon.lk.413 (J.K./Spp/); A.Raudial'i elulugu vt.: Eesti Ajaloo lugemik III,lk.19-21 ja Vaimu töö ehk Ühed pimedas taevas. Vendade Koguduste ajalooline ülevaade ja palvemajade asutamine Balti kubermangudes. Väljaannud R.Kuus Esimene jagu lk.13 -19 (Edaspidi: Vaimu töö).
167. Eesti Kirjanduse Ajalugu I,lk.222-223 (R.Põldmäe).

4) Siirduse <u>idapoolsesse Võrumaale</u>. Seal arenes XVIII sajandi herrnhuutlus omapäraseks rahvaliikumiseks, millele eelnesid mitmesugused hõõguslused erinevad õpetlikud jooned ning sotsiaalse liikumise tunnused.

Umbes 1710.aastal sündis Võrumaal Rõuge kihelkonnas Haanja vallas Tallima külas poiss Lapse, keda tunneme <u>Tallima Paabu</u> nime all. 20-aastasena viidi teda kohaliku haagikohtuniku Tolli poolt Ambla kihelkonda, kus Paap töötas seal Tolli mõisades kuni 1742.aastani (Ühes mõisas 6 aastat, teises 5 aastat). Ta tuli 1742.aasta kevadel tagasi koduvalda ja asus elama oma venna Tallima Peegri tallu.[168] Tema Ambias viibimise ajal tekkis naaberkihelkonnas Kadrinas usuline ärkamine. See rahvast laialt haaranud usuliikumine levis ka Ambla kihelkonda ja Tallima Paap leidis selles ärkamises. Pärast seda olla ta, ta enda jutu järele, jooksnud 5 päeva söömata ja joomata mööda külasid ja mõisasid kuulutades: "Pöörduge, või teie lähete põrgu!" Hiljem olla ta puutunud kokku mitmete herrnhuutlastega, nende seas ka Ambja A.Sutor'iga ja Urvaste J.Chr.Quandt'iga, kelle usulist mõjuta tunnistab. Ta tunnistas oma pöördumisest ka Urvastes ja hakkas kodukohas venna talus pidama palvekoosolekuid. Algul toimus ta uskuäratav tegevus täiesti vennastekoguduse vaimus. Ta kõned olid äratavad, paljud tulid usule, mitmed nende seast hakkasid samuti tunnistama. Liikumine levis ja haaras peale Haanja veel Vana Kasaritsa, Burste jt. valdu. Kuid pikkamisi tungivad erinevad õpetused Tallima Paabu ja mõnede ta abiliste kõnedesse, mis herrnhuutluse seisukohtadele enam ei vasta. Paap peab ennast Jumalast läkitatud prohvetiks, kes rahvale õiget õpetust peab kuulutama, mis pärast apostel Pauluse aega on ära segatud. Paulust nimetab ta omaks vennaks Paap tahtis moodustada oma poolehoidjatest uue koguduse, kus kõik vara oleks ühine, kus kõik kannaksid lihtsaid rõivaid ja loobuksid ehtesasjadest. Asjatute ilustuste sekka kuulutuksid kõik metallist ja nahast asjad, mütsid, kindad, vööd, kasukad, kuued, nöörid, nõõbid, paelad, ka raha ja see, mis selle eest on ostetud. Neid nimetatuist pidas ta kuradi võrgutuseks, mis tuleb ära põletada. Osa tema poolehoidjaid hakkaski neid põletama, osa aga keeldus sellest ja tõmbus tema ringist eemale. Keelatud oli ka maavaate toitude söömine, eelistatav toit oli leib ja vesi. Palvetundidel praktiseeriti kuradi väljaajamist. Selle toimingu juures lausuti: "Kurratt põrgu iggavest wewle Jerwe aisse nõõd ning iggawest. Amen". Seda valemit tarvitati ka keelatud asjade põletamisel. Ärikuus kõimist ja kiri liikest toimingutest loobuti; lapsi ei lastud ristida, patte tunnistati üksteisele. Ta vastaste seletuse järgi olla ta kogudusse vastu võtmisel esinenud kombetalitusi, mis ristiusist moodis tulenevat. Paap ise seda eitab, öeldes, et vendadeks ja õdedeks võtnud ta vastu kõõ - ja suuandmisega.[169] Usuliikumises esinesid ka mõned jõnedad kõrvalekaldumised, nagu kuradi väljaajamine. Kord Paap küsida valada põrandale kaks ämbrit

---

168. Eesti Biograafiline Leksikoni Täiendusköide, lk.223 (O.S./ild/), O.Sild, Tallima Paap, Uusteaduslime Ajakiri III, 1929, lk.101-108 (Edaspidi: Sild, Tallima Paap).
169. Sild, Tallima Paap, lk.102-105.

vett, võtnud ennast alasti, põsnud ennast põrandale valatud vees, piserdanud seltsega koosolijaid ja lasknud ennast pesrgudega pekste, jooksnud siis õue, kus lumes alasti vähserdanud ning tuppa tulles hüüdnud: "Au olgu Jumalale, et selle pesemise läbi kuradi olen ära võitnud ja kõigist pattudest puhtaks saanud". Paabu seletuse järgi olla ta selle toiminguga tahtnud maha suruda juhtuvaid lihahimusid. Ta tunnistas veel, et palvekoosolekutel olla ta peoldajad korduvalt lasknud ennast teda või ta abilist Vasila Jaani poolt pekste paljastatud ülemisele kehaosale, et sellega lihahimu põrgu ajada.170

Tallima Paabu palvekoosolekutel polnud haruldased maha langemised, seda nii hästi vanade, noorte ja laste juures. Pärast münda aega lamamist suldud siis teatvuselo. Selles näikse juba järgmise sajandi algul laialt levinud "nõrkemiste" pilti. 1742.a. Kõdala õrkamistel esines n.n. Õtaevaskõijate"liikumise nähtusi, ka Tallima Paabu rühmas esinesid meed visioonid korduvalt. Nõrkejad, tulles uuesti ärkvele, kõnelesid, et eneseet ära olles on nad nägenud näinud, milledes viibinud nii taevas kui ka põrgus, kohtanud saksu põrgus jne.171

Kuigi Paabu liikumine algas herhuutluse piires A.Sutor'i ja J.Chr.Quandt'i hoakkidul, suundus see eri rada, nii õp tuslikult kui ka kultuslikes toimingutes. Kui algsaid Paabu vaenamised, siis mainitud kirikuõpetajad kaitsesid tema tegevust võimude ees, kuid isiklike kõnelustega püüdsid nad Paapu ja ta kaaslasi juhtida tagasi "õigele teele". See muidugi ei meeldinud isetoadlikele usuprohvetitele ja nüüd langes vennastekoguduse ametlik liin nende poolt sajatamise alla. Paap peab Urvaste ja Kambja oni valeprohvetiteks,sest nemad tegevat taevatee laiemaks,jõõvat küll lootma Kristuse verele ja teenele, kuid ise ennast ei lase muuta ega paraneda. Taevaskõijate teadete järgi viibivat Urvaste omad põrgu esimesel korrusel, Kambja omad aga teisel korrusel.172

Kriõpetuste ja usulisiduste kõrval oma Tallima Paabu usulisikumine mõrgatavalt sotsiaalse värvingu, seda viist esmakordselt Eestis. Paap võtab õigeks oma õpluse, et kõik sakslased, kes jumalasõna kuulutamist keelavad, on kuradid, ja kui kord talupojad mõisatesse lähevad, peavad sakslased sealt kaduma. Paap keelanud ka mõisatele andamite maksmise ning usuvastaste mõisnikude sõna kuulmise.173 Paabu kavat-

---

170. Sealsamas,lk.1o5-1o6.
171. Sealsamas,lk.1o6.
172. Sealsamas,lk.1o8-11o.
173. Tartu maakohtu juurdluseprotokoll 21.veebruarist 1743.a. RSV Ajaloo lugemik I,lk.266.

sus oli asutada ürganutest ühiskommuuni, kus kõik ühes-koos elaksid ja ühiselt töötaksid. Ta kavatses algul põrdunuid koguda oma venna tallu, kuni seal kõik on ära sõ-dud. Siis läheksid jälle koos Vana-Kasaritsa Kusma tallu, sealt aga asukoid mõisatesse, kõigepealt Kurste mõisa. Kui mõisasaksad neid mõisadesse lasta ei taha, heidavad sak-sad ülle aia.[174] Varsti puhkeski ülestõus. 1742.a. 18.no-vembril tulid Maanja mõisa võimud Paabu venna tallu, kus parajasti palvekoosolekut peeti et Paapu ja ta aktiivsemaid pooldajaid vangistada. Algul Paap ja mõned mehed seeti kin-ni, kuid umbes 60 arvuline rahvahulk, kuhu kuulusid ka naised ja lapsed, kes põlevad peerud, vabastasid vägivõimu-ga arreteeritud, vangistasid ise mõnda mõisasulased ja pek-sid nad läbi. Järgmisel päeval ründasid Paabu palvekoos-olekut juba 60 kirvestega ja raudoradega relvastatud mõisa-meest. Paap ise oli juba siirdunud Tallinnamaale, kuid ta kogudus kindlustas ennast tallu. Kui palvetungijad maja ka-tust hakkasid lammutama, tungisid seesolijad välja piiraja-te kallale, Pärast lühikest taplust vangistati nad, Maanja talurahvast kokku 20, Vana-Kasaritsa omadest umbes 40. Van-gistatute ülekuulamine kohtutoas kestis kaua, nii et mõis-nikud tundsid muret töökäe puuduse pärast. Peale eestkostmisel vabastati kõik peale 14-ne, kes ülekuulamiseks vangi jäeti. Paap, oma pooldajate vangistamist kuuldes, läks 8.detsemb-ril Tartu ja andis ise ennast vabatahtlikult võimude kätte.[175]

Ajal, kui Tallinna Paap oma tähtsamate abilistega oli ar-reteeritud, alustati 1743.aasta sügisel uuesti palvekoosolek-utega, seda Kusma Juhani poolt. Ka neid koosolekuid hakati kimbutama ja järgmise aasta 20.veebruaril kuulati Kusma Juhan üle. Ta ei eitanud palvetamist ja laulmist koosviibimis-tel, kuid üldse, et hüppamist, kargamist, tantsimist ja põletamist seal pole ette tulnud. Nagu arvata võib, olid just need süüdistused tema peale esitatud ja vist varem ka Paabu peale. Pärast ülekuulamist peab Kusma Juhan oma koos-olekuid edasi iga pühapäeval ja neljapäeval ning võidab poo-leheidjaid. Kiri õpetaja Bornwasseri teate järgi olla te-ma mõttekaaslasi üks kolmandik Kasaritsa vallast. Nende kõ-nedes esines tugev kirikuõpetajate ja mõisnikkude vastane tendents. Usurahvas kirikus ei käinud, lapsi ristida ei lasknud, sest nad ise olla kõik pühad ja Kristuse jüngrid, sellega nende lapsed on samuti pühad ega vaja ristimist.

Juunis vangistati Kusma Juhan. Koos Tallinna Paabuga alus-tasid Tartu vanglas nõljastpeiki. Ei omate manitsemiste jä-rele läks üksi kirikuõpetajal C.G.v.Stadeni'il korda neid süüma meelitada. Paap oli paastunud 22 päeva, Juhan - 14 päeva. Kohtulik uurimine ja kohtuotsuse tegemine aga viibis. Alles 1745.aasta 9.märtsil tehakse lõplik kohtuotsus, mille põhjal nad mõlemad saavad kolmel pühapäeval 10 paari vitsu ja saadetakse - Paap 4-ks aastaks, Juhan 1-ks aastaks - ava-liku töö sundusele. Kuid Peterinna Jelisaveta kroonimispi-

---

174. Sealsamas, lk.265; Sild, Tallinna Paap, lk.107; EESV ajalugu I, lk.439 (J.Konks).
175. EESV ajalugu I, lk.439 (J.Konks); Sild, Tallinna Paap, lk. 111-112; EESV ajaloo lugemik, lk.264.
176. Sild, Tallinna Paap, lk.117-125; Eesti Biograafilise Lek-sikoni Täiendusköide, lk.226 (O.S./Sild/).

dustuste puhul sama aasta 15.juulil mõlemad vabastati. Pärast vangist vabanemist Tallinna Paap aktiivset usutööd enam ei teinud ja elas vaikselt vennastekoguduse liikmena kuni surmani 1768.aastal. Kuid Kusma Juhan oli jätkanud kuulutamist, mille pärast veel 1750.aastal Tartu vanglas viibinud.[176]

Rõuge separatistlik usuliikumine kestis aga edasi. Kui 1750.a.l.märtsil Rõugesse jõudis kindralsuperintendent Zimmermanni visitatsiooni komisjon, leidis ta siin terevaid lahkhelisid vennastekoguduse pooldajate ja kirikuõpetajate vahel. Endselt ei käidud kirikus, keelduti andmast kirikule ja õpetajale ning surnud maeti enamasti väljaspool kalmistut.[177]

Tallinna Paabu usuliikumises jooksevad paralleelselt kaks joont: spiritualistlik-entusiastlik ja sotsiaalne. Esimeste algmõjutusi võime julgesti otsida Põhja-Eesti Kadrina ja Kõdala Erkmiestes, ajal kui Tallinna Paap oli Tallinnamaal. Taevaskäigiste ja nõrkemiste algkoduks Eestis on Lääne-Eesti, mis alati ekstaasi sisaldavate usuliikumiste lähtekohaks on jäänud, kus need ikka ja jälle avalduvad, et mujale levida. Sotsiaalsete usuliikumiste iduseid võime samasugust avastada ikka jälle Kadrina kihelkonna Vohnja liikumises.

Kord rahutuks muutunud Rõuge rahvas laineteks veel edaspidigi, kuigi rahvajuht Tallinna Paap nüüd tagasi tõmbumult elas. Chr.M.Königseeri süüdistamise ajal 1767.aastal Rõuge vennastekoguduselii med asusid tema kaitseks rahvarahutuse teele. Rõuge talumehed tirisid veel 1768.aastal kohaliku kõstri, kes Königseeri vastane oli, kirikust välja ning 3000-liikmeline rahvahulk kiriku juures oli õrvuses, valmis ülestõusuks.[178]

Omapärasemaks usumeheks Võrumaadel oli Taeva Jaan (Jaan Lütsepp). Tema kohta on säilunud mõndagi rahvatraditsioonis ja vennastekoguduse käsikirjalises pärandis. Ta olla elanud Hargla kihelkonnas Vana Roosa vallas ja tegutsenud XVIII sajandi lõpul vennastekoguduse ettelugejana. Pärast lühiajalist haigust olla ta 1792.aastal surnud, kuid punaärki pannakult ta tõusnud ellu ning kõnelnud oma elanustest surmariigis. Neid teateid leiame ta enda poolt koostatud eluloos "Se vello Lütsoppa Jani ello kääk siin ma päält ehk sääl taivan". Seal ta kirjeldab, et tulnud taeva ja astunud kohtu ette; kohus tunnistanud ta suureks patuseks, olgugi et mas pal ta ise ja ka teised teda pühaks meheks pidanud. Talle öeldud seal, et vastamata oma palumistele ja teiste õpetamisele polo ta ise oma õpetuse järele elanud, sellepärast tuleb temal asuda põrgu teele. Järgneb realistlik kirjeldus põrgu piinadest, mis olnud nii rasked, et Jaan "ennemine kui s sada aastat palja põlvede peal raudkarja /linaharja/ mööda, kui üks pää va põrgus oleks". Jaan viidud põrgust edasi taevasse ja näidatud seal temale taeva au ja hiilgust. Lõpuks toodud ta maa peale tagasi ja käsitud kõnelda kõigest sellest, mida nägi; seda Jaan ka täitis. Jaani elavad kirjeldused oma surmaeelsest rännakust mõjusid rahvale ärataval t. Mulgad tulid kuulama põrgu ja taeva

---

177. Hiiemets, Õpetaja Quandt'i raskeid päevaraamatuid.
178. Eesti Kirjanduse ajalugu I, lk.215-216. (H.Põldmäe).

saladusi, põrgupiinade pildid tõid paljusid patutundmisele, pöördunute arv oli suur. Viimaste seas olla olnud rohkesti vennastekoguduse liikmeid, kes tunnistasid, et nende senine elu pühadele nõuetele pole vastanud. Ärkamine levis ka naaberkihelkondadesse. Lõttsepa Jaan olla tõstanud palju saatad vennastekoguduses ja jõudnud kõrgesse eluikka.[179]

Umbes samal ajal oli Vastseliina kihelkonnas rahvaprohvetiks tuntud ajakirjandiku ja ajaloeharrastaja Hendrik Prantsu leili tehkre Tanno. Kuidas ka see kihelkond oli saajandi teisel poole laialt haaratud vennastekoguduse liikumisest, nii et 1770.aastal paiku vennastekoguduse liikmeteks loeti 2/3 kihelkonna elanikest.Ise Tanno oli tasase loomuga, aeglane ja kohusetu, kuid vaimselt hästi, kuigi ühekülgselt arenenud. "Kui vaim peale tuli", siis kuulutas ta tulevaid asju, nagu samal ajal seda tõrva Jaan Lõhmusmaal tegi. Tooma tehkre Tanno ettekuulutustest mõnda, mida rahvas hiljem meenutas: "Tulõ aig, kon taloinemäse lähvä elämä sakstõ tarrõ" - olla ettekuulutus mõisade võõrandamisest. "Tulõ aeg, et tulitsõ hus /'uusid'/ saava maan olesa" - mis raudteid tähendada.[181]

Vennastekoguduse tõus Rõpinas sai alguse Kambja harnhuutlastelt. Rõpina rahvas hakkas pühapäeviti käima Kambja palvemajas, esialgu mõned, hiljem vo olasid juba hulgad. Kaimastе Kambjas käijate seas olid Rõpina kõster Willem Kolch, paberivabriku koolimeister Jaan Kübbar (Nõb tu Jaan) jt. Rõpina kihelkonna õrganud kuulusid algul Kambja vennastekogudusse. Kuid pikk maa sinna ja uute pöördunute jõtkuv juurdetulek viis isesseiva koguduse asutamiseni Rõpinas (1782. aastal). Kogudus käis seal koos kõstrimajas ja seda juhatas kõster H.Kolch.Viimane oli elav ja vaimustav jutlustaja ning ta kõned tõid rahvast hulganisti kokku ja sõltasid ümutuld. Kõstripõhadel, kui ta kirikus jutlustas, oli kirik alati rahvast täis. Vaklikogudus kasvas pidevalt. Kõstrimaja väikesed ruumid ei mahutanud kauge1tki kokkutulijaid. 1799.aastal oli seal suurõm Ärkamine, samal aastal ehitati ka oma palvemaja. Rahvas tuli usule ka kaugematest kohtadest, nii Mehikoormas ja Pindis.[182]

Huvitav isik Rõpina usutegelaste seas oli pime koolmeister Jaan Kübbar.Ta sündis 1755.aasta paiku,sai varakult kõster Kolchi kaudu usklikuks ja astus Kambja kogudusse. Hiljem tõusis ta Rõpina kogudusea ühele juhtivale tegelasele, seda pimedana. Tema kool kuulus paremate hulka Ümbruskonnas. Algul, kui kohapeal veel kooskäimise võimalused puudusid, käis ta ikka kingekosutust otsimas Kambjas ja Võnnus. Tema käsikirjana säilunud elulooa kirjeldatakse,et kord kui 1780.aastal talutanud teda Kambjasse sakserüides mõisakokk, nii Põlvaa kihelkonna Kaukai küla rahvas, kes kõrtsi juurde olid kogunenud, pilganud müüdvaid uuvendi: "kaago nüüd immet, saks veap santi kõt piddi". Hiljem tekkis Kaukais ärkamine ja siis kahetsetti kibedasti oma endisi sõnu ja elu. Tee Rõpinast Kambjasse on üle 50 kilomeetri. Kuid see tee tundunud pikana mõisaorjadele, kes terve nädala olid tõstanud, sest

---

179. R.Põldmäe"Se Velle Lõtseppa Jaani elle kõik siin ma põõl ehk sõõl taevan",Eesti Kirjandus1937,lk.611-618 (Ettekanne Põldmäe „Se velle Lõtseppa Jaani"),Toim.Hubel,Joh.Hiiemäe: Taeva Jaan.Lugu Vana-Roosa prohvetist.ESBU Postimees"tartu 1937,lk.95.Hind 40 d.Eesti kirjandus1937 lk.

ees ootas neid põhapõevane osadustund armsate usukaaslaste seas. Enamus kõis jala, sest paljudel hobust oli võtta. Ei takistanud neid see, et rõivad katkised, pastlad või viisud lagunesid, ei küsitud milline on tee. Kriti oli vaevalimo see teekond pimedale Jaanile, kes tihti jala vastu kivi läi või konarlisel teel komistas. Nii kõidi tol ajal jumalasõna juures. Vaatamata oma pimedusele oli Jaan Kõbber ka O.W.Hasingi "Nagelva Nõidala lehe" kirjasaatjaks.[185]

Lõuna-Eestis Viljandi- ja Pärnumaal polnud vennastekogudusi XVIII sajandil nii jõulised, nagu vaadeldud paikades. Suure-Jaanis oli küll kirikuõpetajaks pietistlik Johan Christoph Gutsleff (õpetajaks aastal 1715-1767), kuid tema, nagu näib, oli hilisemal ajal õpetustegevusest eemaldunud.

c) Neil puudub nii rikkalik andmestik vennastekoguduse tõest koduma põhjapoolsetes osades, nagu seda Lõuna-Eesti kohta on. Osalt on see tingitud uurimiste lünklikkusest. Kuid rohkem teateid omame Saaremaa kohta.

Kui Saaremaa hernhuutluse vastased, eeskätt maapealik Tunzelmann Adler v.Adlerflug'iga, 1747.aastal seavutasid Eberhard Gutsleffi ja paari teise sealse aktiivsema usutegelase vangistamise ning igasuguste mittekirikliku usuliste koosk6imiste keelu, siis näis, et vennastekoguduse tõel Saaremaal on lõpp. Vendade read olid paisatud segamini, liikumise tõhtsamad juhid olid kõrvaldatud, hernhuutluse vastased kirikuõpetajad jälgisid rangelt, et tema karje keskel ega naabergi kihelkondades enam õhtegi usulõket ei saaks tekkida. Vähesed Herrnhuti esindajad tõmbusid tagasi igasugusest avalikust tegevusest ja tõitsid vaikselt sinuõksi oma ametiülesandeid, hernhuutlust soosivate mõisnike kodudes. Hernhuutimeelne seltskond oli sattunud oma seisuse6naaslaste pilke ja naeru alla ning pidid emaliselt taluma isegi võgivalda, nagu Kõljala mõisamanniku v. Sachseni abi aasa. Üksikud vennastekogudusele ustavaks jõõnud kirikuõpetajad olid surutud vaid kirikliku tegevuse raamesse ega võinud mõeldagi ringisuguseele usutõõle talupoegade keskel, et mitte sõõdistatud saada keelatud usulii umise pooldamises ning siis oma superintendendi saatust oodata. Arganud talupoeg oli jõõtud õksi. Ta tunnetas sõgavalt seda ülekohut, mida Jumala vastaseed sekaed ja osa jumalasõna kuulutamiseks saatud kirikuhõrrasid olid teinud rahva poolt armastatud usuõpetajatele. Põõstatud pärisorjade sõdamatus põõs edasi esimese armastuse tuli ja nad hakkasid iseseisvalt korraldama oma koosk6imisi. Tuldi kokku pimedatel tundidel väikesemates hulkades mõnda õksikusse tallu, kogunesti suuremate saalkadena seetõõ sõgavusteese, kus peeti palve- ja tõnukoosolekuid. Suure vaevatundega astusid üles kogemusteta hõlamõhed ja rõõkisid nellest, millega sõda tõidetud oli. Nõndest kujuneisid pikamõõda kehalihud usujuhid. Suuri ja anderikkaid jutlustajaid ja kirjamehi Saaremaa pinnast küll ei võrsunud, kuid need lihtsad

---

180. Hiiemäe, Õpetaja Quandti rahvad päevad, lk.27.
181. H.Prants, Minu elukäik, mõõstusi ja põrimusi, Tartu 1937, lk.58 j.j. (Edaspidi: Prants, Minu elukäik).
182. J.Aunvert, Ev.Vennaste kogudusest Lõuna-Eestis, Kristlik Perekommunaleht 1925, lk.75-76 (Edaspidi: Aunvert Ev.Vennaste kogudusest Lõuna-Eestis.
183. Saalasmaa, lk.75-76; Põldmäe, Hernhuutlikud elulookirjeldused, lk.395. Põldmäe. Eesti vennastekog. või tlusest lk.233 Eesti Kirjanduse ajaloos

mehed viisid keelumja algaastatel vennastekoguduse töösse seal edasi. Suunamise, julgustuse ja palvetestuse andsid neile üksikud mõisades peatuvad Herrnhuti vennad, kes ise avalikust tegevusest olid kõrvaldatud. Aegade möödudes asusid julgemalt tegevusele mõned kirikuõpetajad, kes hingekosutavate ja uskuärratavate kirikujutluste kõrval vähehaaval hakkasid korraldama hingehoiutöid ja vahel ka palvekoosolekuid. Üksikud usklikud mõisnikud kogunesid vahetevahel jälle kokku omavahelistele koosviibimistele, kuhu ka õrgenud mõisarahvast ja talupoegi kutsuti.

Need kirikuõpetajad aga, kes usulisikumise vastasteks olid jäänud, kaotasid talurahva seas oma poolehoiu, nende jumalateenistustesse talupojad enam ei läinud ega võtnud osa pühaõhtuõhtusöömajast. Kirjalikud visitatsioonid näitavad, et enne 1748.aastat kuhus olla paljud keeldumud tulemast armulauale. Maarmal kurdetakse 1751.aastal ja veel 1752.aastal, et ainult vähesed käivad seal.[184]

Kolmnes peatükis meenutatse pietistlikku kirikuõpetajat Karl Friedrich Pappenitz'i, kes oli aastatel 1730-1770 õpetajaks Pühas. Kuigi tema oli vahepeal asunud herrnhuutluse suhtes tagasihoidlikumale seisukohale, sest kõik nende õpetuses ja tegutsemisviisides ei kiitnud heaks, näib ta hiljem siiski asunud tegema uut töö "vennastekoguduse vaimus", nagu Nuustjala kirikuõpetaja F.A.Rauschenbusch teda 1753.aastal süüdistab. Kellegi Kubja Ado ülekuulamis-protokollist selgub, et 1760. aastal Pühalinnuses oli laialdane vennaste tegevus, loeti vennastekoguduse keelatud käsikirjalist kirjandust ja lauldi vennaste laule.[185]

Tollasegne vennastekoguduse liikumine Saare- ja Hiiumaal on tihedalt seotud Jakob Harrasch'i (1721-1792) tegevusega. Viimane sündis Preisimaal, kuhu ta eellased usuliste tagakiusamiste pärast Moomimaalt olid välja rännanud. Usuteadust õppis ta Königsbergis. Seal kogus ta usulise põõrdumise, astus vennastekoguduse ja liikitati selle poolt 1747.aastal Eestisse, kus algul asus Lähemaale Kullamaa kihelkonda Maidla mõisaomaniku lese v.Haydel'i juurde kodukõpetajaks. Oma kutsetöö kõrval hakkas ta kohe korraldama laialipaisatud vennastekoguduse töid. Aastal 1751.läks ta Hiiumaale Reigi herrnhuutlusmeelse kirikuõpetaja Jonas Glanströmi (1704-1762) kodusse, et õpetada selle kolme poega. Hiiumaale võttis ta ka lese v.Haydeli kolm poega, et jätkata nende õpetamist.[186] Kuid Harraschi peategevuseks Hiiumaal ei kujunenud pedagoogiline, vaid usuline töö. Siin leidis ta oma mõnel Saaremaa herrnhuutlasel, kes said ta abilisteks. Usutegevust toetasid tõie südamega ka ta leivaisa proost Glanström ja Pühalepa õpetaja Johann Chalemius (õpetaja aastal 1741-1776). Harrasch õppis peagi selgeks eesti ja rootsi keele ning leidis selle kaudu isikliku kontakti maarahvaga. Ta mõned olid süüdistavad rahvas tuli põõrdumisele, seda juba Kullamaal, kuid eriti nüüd Hiiumaal, kus 1755.aastal puhkes ärkamine, mis levis peamiselt eestlaste keskel. Järgnisel aastal oli Hiiumaal vennastekoguduse liikmete seas ca 450 eestlast ja 80 rootslast. Organiseeritud vennastekogudusi oli siis Pühalepas, Putkastes ja Reigis. Viimases oli teiseks koguduseks rootsi kogudus. Roots-

---

184. Hiiemets, Õpetaja Quandti rasked päevad, lk.27.
185. Sealsamas, lk.27-30.
186. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.303(P.P/Sid/); Herrnhuti Ev.Vennaste kogudus, lk.19.

lastel oli siis veel kogudusi Hoareo'teis ja Voremis.

Hiiumaa 1765.aasta ärkamisliine ei peatunud ainult sellel saarel, vaid paiskus ka Läänemaale ja Saaremaale, kuhu paljud õrganud kiisid Hiiumaal uut usuvärkust saamas.[187] Harrasch ise reisis tihti Läänе- ja Saaremaal viies sinna armukuulutust. Nii oli ta ka 1765.aasta jõuludeks jõudnud Saaremaale G.v.Eckesperre mõisa, kuhu rahvast oli kogunenud ligidalt ja kaugelt. Kõljala mõisaproua v.Sacken tervitas seal Harraschi sõnadega: "Õnnistegija ei ole meid vaeseid vintsutatud ja laialt pillatud talleke veel unustanud. Ta saadab meile jällе kogeduse venna ja temaga toob ta meile taeva kaste ja kalli õlipuuleha tunnistuseks, et meie vaenlase jalgade all veel surnuke tallatud pole".[188] Teine kord, märtsi kuus Saaremaal viibides, pääb Harrasch Kuijapää mõisas talupoegadele kõneleku, mis hommikuni leegitab. Kuid kokkutulnud tahavad veelgi kuulda "valumõtet".[189]

Aastal 1766 õnnistati J.Harrasch Saaremaal hoolekandjaks. Tema ülevaatuse alla anti Saaremaa ja teised Väinamere saared. Nüüd asus ta elama Põha kihelkonda Võõrtsemi, kus G.v. Eckesperre temale õhe maja kasutada andis. Sealt kolis ta 1771.aastal üle Valjala kihelkonda Jõõri mõisa, mis mitme mõisniku poolt ühiselt vennastekogudusele kingiti. See paik sai sajandiks Saaremaa vennastekoguduse keskuseks. Harrasch'i tõõvõli oli laialdane. Võõsamatult rändas hoolekandja ringi, korraldades kogudustelu ja kutsudes inimesi põõrdumisele. Kergod polnud need reisud, tihti külmadel talvepäevadel üle väinade, mil ääritis ta 1784.aasta talve jooksul rohkem kui 1000 versta.[190] Väliskaalt tulnud hernhuutlastele ei pakkunud elu siin mugavusi, võõras maa ja võõrad olud, rahva suur vaesus ja harimatus, madal kõõblus ja raskеd sotsiaalne surve ning liiaks sellele usuline vaenamine, takistasid usutõõs ja alaline väljasaatmise oht. Polnud kiiduväärt ka nende aimeline ehukord. Talupoegade vaesus ning korduvad taudid ja ihaldused ei võimaldanud neilt leeta toetust, vaid igapäevane leib tuli tavalise käsitõõga teenida. Harraschi ääremond elas algul suures vaesuses ja lausa sõõgavas mõõtes. Läti keele kirjanduse uurija Georg Heinrich Loskiel'i külaskäigul kogunes Harrasch'i majja nii palju tä rahvast, et võimatu näis olevat neid kõiki toita. Õnneks leegi talupoegadest oli ekst ämbel võõtnud kaasa hobuse jaoks kaera asemel tangu, millest nüüd tervele kokkutulnud rahvale sõõki keedeti.[191]

Raskustega seotud usutõõ kandis vilja. Aastal 1779 puhkes Saaremaal suurem ärkamine, mis Eberhard Gutsleffi aegu mõõlde tuletas. Ärkamisliikumine levis eriti Põha, Jaani, Kihelkonna ja Kaarma kihelkonnas, kõstis veel järgnevatel aastatel ja laienes ka teistele saartele ja mandrile. Saaremaal ehitati toi ajal mitmed palvemajad. Kihelkonda, Lümanda valda 1779.aastal isegi kaks: Ülesa palvemaja Gotlandi küüla ja teine Lahetaga, Jõõri palvemaja, mis ehaspidi sai tähtsamaks Saaremaal, ehitati 1780.aastal.[192]

---

187. Võõsu, Halle pietism.
188. Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse, lk.19.
189. Lipp, Kodumaa kiriku- ja haridusluguu II 1, lk.80.
190. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused, lk.391.
191. Sealsamas, lk.391.
192. A.K., Ülesa Ev.Vennaste Koguduse...Eesti Vägi 1930, lk.46; S.Rohemäe, Lahetaga palvemaja 150.a.juubel. Kristlik Perekommaleht 1930, lk.40-41; Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.341.

Erkamine tekitas Erevust vastaste ridades. Saaremaa superintendent Leonhard Swahn kaebas 1781.aastal Jakob Harraschi peale, sest viimase kihutusel rahvas koguneb kokku, peab koosolekuid ja ehitab palvemaju. Superintendendi kaebus jäeti kindralkubermangu valitsuses rahuldamata, sest sellest ei selgunud, et korratusi politiilise või kirikliku korra vastu oleks tekkinud.193

J.Harraschi ajal hakkas vennastekoguduse kirjanduslevima ka Saare- ja LÄEnemaal. Harrasch tõlkis eesti keelde herrnhuutlikke laule, mis käsikirjadena kogudustesse laialt saadeti. Nendest koostas ta hiljem põhja-eesti-keelse vennastekoguduse laulueraamatu "Waimolikkud laulud Jummala meie Önnistaggija kittuseks ja Harahwa önnistusse kasvatamiseks", mis 1794.aastal trükist ilmus. Teoses oli 160 laulu.194 Kõned nendest lauludest tõlkis juba 50-ndatel aastatel Vormsi kirikuõpetaja Andreas Holming(õpetaja aeal 1736-1769) eesti keelest rootsi keelde, andes sellega rannarootslastele herrnhuutlikku lauluvara. Ka järgmine Vormsi õpetaja Johann Matthias Ornung,kes seal ametis oli 1769-1805 aastatel, oli herrnhuutlane.Ta korraldas kirikuteenistuse vennastekoguduse liturgiaraamatu kohaselt ja võttis herrnhuutlasi kirikuametisse.195

d) Usuelvatel aegadel on LÄEnemaa tundelise rahvas ikka ja jälle silmi hämmastanud. Kolmkese peatükis mainisime juba neljakümnendate aastate algul Kõdala kirikuõpetaja H.Matschen'i töö tagajärjel tekkinud ärkamist, mis usulisoks rahvaliikumiseks arenes. Kuna Matschen jäi Kõdalasse koolusegadel kuni 1768.aastani,siis võime oletada usutõõ sõilimist tema seosinisel ka edaspidi,pealegi et neljakümnendate aastate lõpus oli Kõdalas organiseeritud vennastekogudus. Matschen'i järglaseks tuli sinna samuti vennastekogudust pooldav Jacob Heinrich Schleppenpell (õpetaja aeal 1768-1814).196 Kõdala on edaspidigi jäänud mitmesuguste, tihti väga ekstaatiliivaste usuelevuste alaks.

Mentsimee ka samasugust Hanila ärkamist,mida kohalik kirikuõpetaja Chr.A.Reiser teatas.Võime arvata,et nimetatu,kes üldiselt on tuntud herrnhuutlust pooldava õpetajana,ei keelanud oma abi ka usuliikumisele,kuivõrd see käeluajal oli võimalik.

Kõdala kõrval oli teiseks usuliseks keskuseks LÄEnemaal Kullamaa. Siin oli juba kaua aega tõõtanud meile tuntud esimesi pietiste Heinrich Gutsleff (Kullamaal 1710.kuni surmani 1747.a.).Tema nägi juba pietismi õitseajal talupoegade keskel oma kuulutuse vilja, ning jäi ustavaks oma kutsumusele ka raskete vaenamisaegadel. Järgmise aasta 1.jaanuaril, pärast H. Gutsleffi surma, asus Kullamaa kihelkonda Kõdila mõis seelpool nimetatud noor Jakob Harrasch,kes lahkunu käest tõrviku haaras, et usutuld edasi kanda. Tema oma tegevusega LÄEnemaal ja hiljemate evangelisatsioonireisidega Saaremaalt viis Kullamaa ja terve LÄEnemaa äratuseliikumise ennenägematu kõrgusele. Kullamaa oli siis juba korraldatud vennastekoguduseks.197

Sajandi keskpaiku edenes vennastekoguduse töö ka Haapsalu lähistel,kus kogudus oli organiseeritud Ungrus.See mõis kuulus Reinhold Gustav v.Ungern-Sternberg'ile,kes kogu oma laialdase suguvõsaga oli õvennastekoguduse liikmed. Kõige hingega toetas

193. Eesti Biograafiline Leksikon lk.303(P.P./Õld/);Sild, Kodumaa kiriku suhted vennaste kogudusega,lk.74
194. Eesti Kirjanduse Ajalugu I,lk.218-219 (H.Põldmäe).
195. Võsu, Halle pietism.
196. Sealsamas.
197. Sealsamas.

ta usutõõd talupoegade keskel. Pealegi Haapsalu kirikuõpetaja Benjamin Glückner (seal õpetajaks alates 1764.aastast) oli aktiivne herrnhuutlane, mille pärast ta 1772.aastal kõrvaldati Haapsalust ida poole - Paslepas oli samuti vennastekogudus.198 Ka Piirsalus oli siis usuline liikumine ning seale palvemaja, mis kõstri rehetoaga oli ühe katuse all, ehitati 1761.aastal.199

Nendel aegadel liikus Mihkli ja Kullamaa kihelkonnas Herrnhuuti rändjutlustaja Georg Pilder (1716-1793), kes, vastamata keelukorraldustele, tõõtas rahva keskel väsimatult. Ta sattus tihti võimudega vastuollu, võitles nende vastu ka jõuga ning elas läbi mitmeid seiklusi, mis rahvatraadi taiconis tegid temast mingi prohvetliku võgilase. Tema evangelisatsioon kandis vilja mõlemas kihelkonnas, kuid eriti Mihklis, kus puhkes ärkamine. Näib, et seaiase ala omapärane usuelamuslik kallak, mis edaspidigi korduvalt ilmnes, arenes osaliselt Pilderi prohvetlikust tegevusest.200 Osa Mihkli kihelkonnast kuulub Läänemaale, osa aga Pärnumaale, kusjuures suurem usuline edu oli just lõunaosas. Seal asus kaks palvemaja. Vanim neist oli Koonga -Pikara palvemaja, mis küll 1750-1760.aastate vahel ehitati, kuid usuline liikumine ja ärgatuslik tegevus oli seal kestnud juba mõned aastad varem. Keelu ajal peeti palvetunde metsas, põllul rukki vahel või üksikutes mõisataludes, kuni uus mõisa omandamud mõisaomanik oli vennaste tegevuse vastu lojaalkum ja lubas talumeestel ehitada palvemaja.201

Omapärasemaks isikuks Mihkli kihelkonnale ja tervele Läänemaa Eestile jääb siiski "prohvet "Järve Jaan"(1768-ca 1820). Ta sündis Mihkli kihelkonnas Koonga vallas Järveküla Annuse talus. Sünniküla järgi sai ta endale hüüdnime. Jaan haigestus 1788.a., s.o. 20-ne aastaselt erisugusesse vaimuhaigusesse, millest pääb hakkas esimesi prohvetiine, seda umbes 3 aastat. Miljon ta enam ennustamisega ei tegelnud, kuid nõudmisele kuni surmani.202 Usuliselt küljelt hinnatakse teda erinevalt. Nii kirjutab A.K. 1909.aastal "Kristlik Perekonna Lehes" Järve Jaanist, kui suurte anne tega armuõpetuse kuulutajast, kes vaimu vile ja tarkusega olla olnud täidetud ning kes rahvale meele parandust ja pattude andestust kuulutanud.203 H.J.Hiisen aga, kes Järve Jaani kohta kõiveid materjale ja traditsioone on uurinud, kinnitab, et ta oli küll jumalakartlik ja korralik kirikuskäija, kuid usukuulutajaks pole ta kunagi olnud. Loomult ta olla olnud vaikne sõnakehv mees, ka hilisemal ajal.

Järve Jaan oma prohvetlikke ennustusi ei teinud prohvetlikus ekstaasis ega kõrgestiilitlises sõnastuses, vaid need olid rohkem üksikud teadsandeid, sedagi segastes lausetes, mille otsest mõtet raske oli olnud tabada. Ta elupõevadel ümbruskonna rahvas suhtus temasse kui puudulikku inimesesse. Suure prohvetliku kuulsuse saavutasta alles posthuumselt, sedagi mitmete aastakümnete pärast, kui tema ennustustest hakati otsima ja ka leidma tõitu-

198. Sealsamas; Põldmäe, P.K.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.401
199. Koosolek Piirsalus, Kristlik Perekonnaleht 1926, lk.48. (Edaspidi: Koosolek Piirsalus).
200. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused, lk.390-391. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest, lk.541.
201. /Aadu Andrus/, Pikara palvemaja ajalugu mõlestuseks tulevale põlve rahvale. Kristlik Perekonna Leht 1927, lk.190.(Edaspidi: Andrus, Pikara palvemaja ajalugu).
202. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.183 (H.J.Hiisen/).
203. A.K., Läänemaalt, Mihklikihelkonnast, Kristl.Perekonna leht 1909, lk.232; vt.ka Vaimu tõõ, lk.66.

misi. Järve Jaani kohta on rahva seas eriarvamusi rohkesti juttu ja mõistatusi, tihti üksikasjus vastukäivaid, aga teevad temast müütoloogilise kuju.

Ta prohvetiks saamise kohta liigub rahvasuus mitmesuguseid variante, kuid ühelgi neist pole sarnadust piibliprohvetite kutsumisega. Jaan ise ka ei nimeta ennast ettekuulutajaks või prohvetiks. Oma haiguse ajal nägi kolmel aastal armastanud ta "mängida" maamõõtjat. Ta hulkus päevad otsa metsas ja aasadel, ajas sihte, mõõtis maad, lõi vaiu maasse, võõras puude latvu kokku ning ennustas selle juures uutest teedest, ehitatavatest sildadest, piiride ümberkorraldamisest jne. Tihti määras paiku, kuhu kunagi tulevikus ulatub sõjategevus. Nii öelnud kord, et Pärnu jõuab sõda ja "saksa kiriku ees tõstetakse kulbiga verd". Selle järele jooksnud alasti Pärnust põhja poole ole tuzel, et teda ajab taga sõda. Peatunud siis Rihkli kihelkonnas Koongal, pannud sõrgi selga ja öelnud "Siia jõõb sõda seisma". Kui Venemaa sanitaarsõja ajal 1915.aastal 6.augustil pommitati Pärnut, põgenenud paljud elanikud linnast Rihkli kihelkonda arvamisel, et Järve Jaani ettekuulutuse järgi sõda sealt kaugemale ei jõua.[204]

Tundub, et õigus jõõb üheainsale ja me võime vaadata Järve Jaanile kui usutegelaste seas mittekuuluvale isikule.

e) Vaatleme nüüd omaaegse Tallinna vennastekoguduse järelmõjusid.

Enne keelelaastaid jagune Tallinna vennastekoguduse töö kolme ossa, seda rahvuste järgi. Paljulükkeline oli Tallinna Toompea vennastekogudus, mille liikmeskond koosnes sakslastest ja vähestest eestlastest, kes olid ennemuzes juba rahvuslikult assimileerunud. Selle koguduse tegevus lõppes tegelikult A.A.Vierorthi lahkumisega 1748.aastal.

Teine vennastetöö kolle oli Tallinna roots laste seas. Veel hiljemgi jätkas seda tööd vaikselt kõige vanemaist pealevaatamata Rihkli koguduse kiriõpetaja Joh.Roos, seda kuni oma surmani aastal 1789. Vähem on selgitatud töö ulatust eestlastest linnakodanike seas. Arvestades altlinna vaimuliku ja raeherrahuutluse vastast hoiakut, ei või arvata, et usutöö arenguks siin oleks olnud eriti soodsaid võimalusi. Kuid kindel on, et linna vaesemasse klassi kuulumad usklikud siiski leidsid paiku kokkutulekuks mõnes agulis asuvas erakorteris. Selliste koosviibimiste tõendab ka Jüri Krganuto linnaskäimise usukosutust otsimas. Järgmise sajandi algusest on meil teada, et vennastekoguduse vilistlasel veerandil oli Põhja-Eestisse määratud vennastekoguduse hoolekandjaks Jens Block, kes elas 1777. kuni 1795.aastani Lõõnemaal, kuid ta töökohaks oli ka Tallinn. Sellega pidi siin olema mõningane kogudusliku tegevus.[205] Loomulikult oli hooleka ndja Block'i ülesandeks koondada ja hoolda da neid liikmeid, kes Toompea vennastekoguduse likvideerimisega jäid ilma vaimulikust kodust ning seni olid usus püsinud. Teada on, et Toompea koguduse liikmetest enamus kuulusid elukoha järgi maakogudustesse, kendel kõikidel leidus nüüd kooskäimise võimalusi oma asukohas, muidugi vastaval kohaliku elukorral.

Tallinna ümbruses oli vennastekoguduse l oma palvemaja Jüris, kus usulisikumine oli A.Thor Helle ettevõttel ennenda mud laiema ulatuse. Kui kiriõpetaja ise vaeneisaegade saabumisel tõmbus

[204] Vt.E.J.Kiseln, Eesti prohvet Järve Jaan, eriti lk.lk.7-15.

juhtivast tegevusest eemale, siis ärganute seas uut kohalikku silmapaistvamat juhti ei olnud, mille tõttu kogduse tegevushoog nõrk langeval. A.Thor Helle kirjutab 1748.aastal, et paljud ärganud hinged jäävad pühapäeva-õhtupoolsetest palvetundidest ära, evangeeliumiga rahul ei ole ning pea siin, pea seal midagi otsivad.[206]

Hageri, Juuru, Keila ja Madise kihelkondades oli küll jõulise ärgnemise ajandi algul jõulinе äratusliikumine, kuid kõik tletava ajandi kohta midagi kindlat öelda ei saa. Kapla usutegelase Jaan Unmanni (1773-1844) autobiograafiast loeme, et kahekaksümnendate -ühekaksümnendate aastate vahel elas kihelkonna ühes mõisas Herrnhuti st olnud hoolekandja, kes külades kuulutamas käis. Üksikud inimesed tulid pöördumisele, kihelkonnas oli vennaste palvemaja ning leerisaalis käisid koos pühapäeviti kolm-nelikümmend pöördunut, kuid laialdasemat ärkamist siiski ei olnud.[207]

Kuusalu kihelkonnas oli juba tugevam vennastekõõ. Sealseks tähtsamaks tegelaseks oli Kulli Jüri (+ca 1750), kes pöördumisele tuli 51.aastaselt ning kelle hiliisem misjonitöö ulatus päale Kuusalu veel Kadrina, Amble, Jüri ja Kose kihelkonda. Ta on ka ainus teadaolev eestlasest vennastekoguduse juhtuetaja Põhja-Eestis, kes kirjatähid on teinud, mis on säilunud. Kuni Jüri saatis uskuõhutavaid kirju koos isaliku manitsusega mitmele vennale. Ta kirju on avaldatud H.Rosenplänteri "Beiträgides".[208]

On ka teateid usulisikumisest Järvamaal Koeru, kus 1748-1765 aastani oli kirikuõpetajaks hernhuutlane Hermann Leevin Schmidt (1707-1768); samuti Peetrist, seda hernhutimeelse vaimuliku Carl Johann Sommeri (1715-1765) virgutusel, kes sel oli õpetajaks 1748.aastast kuni surmani. Amble kihelkonna märgatav usuline elevus oli seotud naabruses asuva Kadrina usutegevusega, seda juba pietismi päevadest peale. Peetri kohta teame, et 1780. aastal kinkis Vissu mõisa omanik võõrõlhard vabanehele tõõnule jutluse raamatu, et ta seda vanematele inimestele ette loeks, kes ise kirikusse ei jaksa minna. Kahva kogumiskohaks ehitas mõisnik Ülli vabadiku majale juurde suurema ruumi. Jõgere mõisas Kadrinas elava hoolekandja G.C.Stõõmanni soovil hakkas seal kaasa tõõtama kõpinast pärit talev ja seal usuliselt pöördunud koolmeister Jaan Savisaar. Ülli tekkis ärkamisejasutati vennastekogudus, millest usuline tuli üle terve järvamaa levis. Kuid sellest juba järgnevas peatükis.[209]

---

205. T.Vanajur, Tallinna Ev.Vennaste koguduse palvemaja asutamisest, Kristlik Perekonna leht, 1900.lk.193.(Edaspidi: Vanajur, Tallinna Ev.Vennaste koguduse palvemaja asutamisest).
206. Aunver, Kõnda Anton Thor Helle elust, lk.326.
207. Vend Jaan Unmanni elukäik, kes Kapla kihelkonnas 1844.aastal surma läbi koju läks. Kristlik Perekonna leht, 1906, lk.81, 86 (Edaspidi: Vend Jaan Unmanni elukäik).
208. J.Peegel, Eesti ajakirjanduse algus (1766-1857) Tallinna 1966, lk.6 (Edasp.: Peegel, Eesti ajakirjanduse algus); G.Suits ja H.Lepik, Eesti Kirjandusajalugu tekstides I Tartu 1932, lk.112-113, 156 (Edasp.: Suits, Lepik, Eesti Kirjandusajalugu tekstides I); Leo Anvelt, Tõiendaval "Harahva Kõdala-Lehe" kaastöölistest, Keel ja Kirjandus, 1971, lk.393.(Edasp.: Anvelt, Tõiendaval "Harahva Kõdala-Lehe")
209. Kuidas vennad endistel aegadel mõie palvemajades on tõõtanud. Peetri kõstri Magnus Lucki elust ja tõõst. Magnus Luck'i järel J.A.Vahimões, 1917, lk.101 (Edaspidi: Kuidas vennad endistel aegadel).

f) Virumaal oli keeluaegne vennastekoguduse tegevus kindlama pinna leidnud ainult Kadrina kihelkonnas. Nagu nägime, oli seal juba piietistliku kirikuõpetaja Samuel Rauhausi tegevuse läbi tekkinud talupoegade seas Kratus liikumine, mis 1742. aastal reorganiseeriti herrnhuutlikuks osaduseks, sellele omast õpetuste ja tõsiviisidega. Pärast 1743. aastat jätkas Rauhaus tööd samas vaimus, kuid kirikliku tegevuse sildi all, seda kuni oma surmani 1759. aastal. Pärast õpetaja surma tuli koguduse tegevuses tagasiminek. Tolleaegne noor Jõepere mõisa omanik Heinrich Reinhold v. Vietinghoff oli usumõttest haaratud. Kui ta 1764. a. abiellus Lõõnemaal asuva Ungru mõisa omaniku Reinhold Gustav v. Unger-Sternbergi tütrega, siis otsustati hoogustada usutöö mõisas. Ungru mõisnik, nagu eelpool nägime, kuulus andunud herrnhuutlaste ridadesse ning Ungrus oli korraldatud vennastekogudus. Ta saatis sealt ühe juhtivama venna - Mõe Reinu (hilisem Berg) koos naisega kuni 1776. aastani Kadrinasse "sealsete Arganud hingede pärast". Mõe Rein asus mõisa tööle, kuid tema ülesandeks jäi ka usutöö juhtimine. Juba 1767. aastal loodi Jõepere iseseisev vennaste kogudus, mis kohalikust kirikuõpetajast polnud enam sõltuv. Peale Jõepere oli Põhja-Eestis iseseisvaid vennastekogudusi ainult Lõõnemaal 1771. aastal saabus Saksamaalt herrnhuutlane G.C.Stüdemann, kes algul oli koolmeistriõpetajaks Jõepere, hiljem asus ka kogudust juhtima ja oli siin kuni 1791. aastani. 1773. aastal ehitas mõisaomanik Jõepere kooli-maja, mis oli ühtlasi vennastekoguduse palvemajaks. Jõepere koguduse misjonialad ühtasid laienesid ning 1787. aastal nimetati kogudus ümber Kadrina vennastekoguduseks. Talupoegade seast võrsusid mitmed tulihingelised armuõpetuse kuulutajad ja töö organiseerijad, nende seas olid ka Fr.R.Kreutzwaldi esivanemad. Nii suri 1784. aastal 75-aastasena aktiivse herrnhuutlasena Kreutzwaldi vanaisa Pello Mango. Tähtis kuulutaja oli ka viimase vend Jõepere koolmeister Pello Mihkel (*ca 1719), kes usuõpetuste ja tegevusjuhiste saamiseks oli isegi külastanud Ürvaste vendi. Ta oli hea kõneleja, kes jutlustas julgelt ja pildirikkalt herrnhuutlikus stiilis. Sageli käis ta jutlustamas naaberkihelkonnas Amblas. Veel tunnustatum koguduse tegelane oli Kreutzwaldi vanaisa Rein (*1739), kes muuseas organiseeris 1785. aastal Amblas lastetunde, mis on sellega esimene teadaolev pühapäevakooli töö Eestis. Kreutzwaldi isa Juhan (*1766) oli samuti vennastekoguduse liige. On säilunud eelpool mainitud Kulli Jüri kiri temale 1799. aastast, kus temale kui nooremale usuvennale jagatakse isalikke manitsusi ning tuletatakse meelde ka ta vagaseid vanemaid.[210]

Kreutzwaldi esivanemad ei ole põlised Kadrina elanikud. Pello Mango isa Maura Pello on teoduid 1726. aastal Jõepere mõisa väljaspoolt Kadrina kihelkonda, rahvatraditsiooni kohaselt Laiuselt härja vastu vahetatuna. Pellevastu aga kordub Kreutzwaldi juttudes mitmelt pärinev rahvasaco motiiv.[211]

Vananev G.C.Stüdemann lahkus 1791. aastal Jõepere mõisa Rakvere kihelkonda. Juba 1787. aastal oli Kreutzwaldi tegelase abiliseks Ungru mõisa koolmeister Jaan Ludvig

210. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.400-402. Fr.R.Kreutzwaldi esivanemate kohta vt.ka J.Kirk, Pear lisakildu Kreutzwaldi põlvnemisest, Keel ja Kirjandus 1961 lk.400-412.

211. Kirk, Pear lisakildu Kreutzwaldi põlvnemisest, lk.400. Koop, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk.653.

Rothe,kes Kadrinas viibis kuni 1796.aastani. Sellest peale hakkas Kadrina vennaste kogudus kaotama seda usulist mõju, mis tal Ümbruskonnale oli.[212]

Virumaa pealinna Rakvere kohta on meie andmed vähelaiad. Kuulus Lepna palvemaja ehitati XIX sajandi algul, kuid hernhuutlik usutõde Rakveres ja kihelkonnas oli kindlasti enne seda levinud. Nii leiame,et kui 1800.aasta paiku Kuusalus puhkes ärkamine,siis otsitakse sidemeid Rakvere usklikkudega,kes igal pühapäeval käivad koos piiblit lugemas ja palvetamas.[213]

Tõsd hernhuutlikuks vaimus võime oletada ka Väike-Maarja kihelkonnas,kuna seal oli 1753.1779.aastatel kirikuõpetajaks vennastekoguduses tegev Johann Ehrenfried Suntebarth.[214]

Alustuseks jäi XVIII sajandil hernhuutlikule liikumisele enamvähem võõraks alaks. Kirikukroonikud ei kõnele liikumise sissetungist sinna. Sealsed vanemad palvemajad on ehitatud jõrguisel sajandil

g) Kui püüaksime kujutada kaardil vennastekoguduse levikut ulatust Eestis XVIII sajandil, siis tuleks meil märkida intensiivsema usulisikumise alana Urvast Ümbrust ja paikkondi sellest ida poole, Võrumaa alaosale ning põhja poole peaaegu kuni Eestimaa piirideni välja,selle juures nimetod Tartumaa kihelkonnad on märgitud vähem intensiivsetena. Põhja-Eestis märgitud ala kaldub rohkem lääne haaratus Rakvere,Kadrina,Ambla,Koeru,Peetri ja Kuusalu kihelkondi.Idapoolne Virumaa jääb puhtaks. Kui vaatleme Eesti läänepoolsemaid alasid,ning tõuseme taas alt üleaare, siis Pärnu- ja Viljandi maal on hernhuutlust leida kaunis vähe. Läänemaa põhja osas on paiguti väga ulatuslik liikumine.Ka Tallinna Ümbruses (Kapla,Jüri jm.) on tõe olnud hoogne hoogne tõe on ka Saaremaal ja Hiiumaal.Maa-alaliselt on usulisikumisest haaratud umbes pool Eestit.

Kui Peeter Hesse andmetel 1755.aastal oli Eestis kuni 10000 vennastekoguduse liiget,[215] siis sajandi lõpul oli nende arv tingimata kahekordistunud,sest oli suurenenud usulisikumise piirge, ulatus ja sellest sõltuvalt, ka tegajõrjed. Oletatav 20000 liiget ei ole mingil juhul võetud liig kõrgena,sest leidus kõrge liikmete sagedusega kihelkondi, näiteks Vastseliina,kus üle poole elanikkonnast olnud vennastekoguduse liikmed. Kahekümnetuhandeme vennastekoguduse liikmete arv annaks vast ainult 4% üldrahva arvust.[216] Loomulikult tuleb vennastekoguduse liikmete hulka arvata juurde nende mõjusfäärі kuuluvad isikud, nagu perekonna liikmed, enam-vähem juhuslakartlikud naabrid jne. millega vennastekoguduse liikumisest haaratute hulk kasvab mitmekordselt. Kui arvesse võtta,et vennastekoguduse liikmed moodustasid talupoegade seas harituma, rohkem arenenuma ja aktiivsema osa, siis nende tollesegne osatähtsus kasvab veelgi, peab nentima,et XVIII sajandi vennastekoguduse kui mõa soola mõju eestlaste seas oli erakordselt tugev.

212. Põldmäe ,Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus,lk.404.
213. J.Lipstok,Kuusalu esimese ärkamise ja palvemaja ehitamise ajalugu.Kristlik Perekonna leht,1924,lk.72-74(Edaspidi: Lipstok,Kuusalu esimese ärkamise).
214. Võsu, Halle pietism.
215. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega,lk.63
216. Pelli, Läbi sajandite,lk.12,tabel 1.

4. EESTI VENNASTEKOGUDUSE TEKKIMISE TEOLOOGIAST.

Herrnhuutlus moodustab oma üldisest pietistlikust usulisikumisest. Pietismi algnõudeks oli põhjalik usuline pöördumine, millele pidi järgnema südamevagadus ja elupühitsus. Varane herrnhuutlus kujunes pangi entusiastlikuks usuvoolsuseks, milles pietismi algnõuete kõrval rõhutati sisemise vaimuhõõlo ja vaimujõu primaarsust, seda osaliselt N.L.v.Zinzendorfi isikliku tundelise usuelu mõjul. Herrnhuutluse le heideti ette jumalasõna alahindamist, isegi 10 käsu ja katekismuse õpetuse mittetunnustamist ja oma sisemise südamehõõle eelistamist Jumala sõnale. Sellest süüdistusest on liialdusi. Vankumatult kristotsentrilisel seisukohal asuv herrnhuutlus seisis sellega jumalasõna alusel ning isegi suure innuga tegeles pühakirja rahva kõtte toimetamisega. Õigusega ütleb praost A.Sutor, et herrnhuutlaste ainus taht olla kuulutada puhast evangeeliumi Kristuse verele pitus-tõõst ning teha seda hoolsamini, kui kiriku kantslist, kust kõlatakse palju käsuõpetust ning viiakse sellega õrganud hinged hirmuolukorda ja segadustesse.[217] Õksnes elava evangeeliumi rõhutamine, nagu väidavad herrnhuutlased, viib inimese tõsisele usule ja aset tab ta kristliku kivinenud usudogmade piirkonnast elava kristluse keskele. Siin pole nii väärd tähtis õpetus, kui väärd just vaimust sõnnitatud ja vaimust juhitud elu. Kordame veel Zinzendorfi ütlust: "Kõistuslikud tõed pole nii tähtsad, kui elava tunnetamise tõed, teadmatud eksiõpetused pole nii halvad kui puupakk".[218]

Kui dogma asemele astus vaim ja õige õpetuse asemele vaimu juhtimine, siis on mõistetav, et herrnhuutluse leidsid teed mitmesuguseed entusiastlikud, spiritualistlikud ja eksatoloogilised vaated, mis teda luteri kirikust eemaldasid. Kuid vaimu vabadus juhtis õrganuid veel kaugemale mitmesuguste kummaliste usuvaadete ja usukultuslike toiminguste rägastikku, millega herrnhuutlus enam kuuse minna ei saanud ja mis herrnhuutluses separatismiks kujunesid.

a) Käsitletavat ajastu vennastekoguduse õpetus Eestis ühtus üldise herrnhuutluse õpetusega, mida eelpool vaatlesime.

Olles küll asetlikult seotud luteri kirikuga, tahtis vennastekogudus Eestis siiski olla eriusund oma erineva õpetuse ja kirikukorraga. Vennastekogudus, vastandina luterlikule rahvakirikule, koosnes ainult pöördunud inimestest, kes vaimulikus mõttes olid võõrsed Jumala ees. Sellega õpetamine ja jutlustamine polnud usaldatud üksnes eriliselt õpetatud vaimulikkonna hooleks, vaid iga "talle koguduse liige", nii mees kui naine, kui teda liisu läbi õhi seatud vastavale kohale, võis õpetada, nani teeda, jutlustada. Kristus kui koguduse pea oli seotud eriläpinguga "vendade hulgahoosse"; ta juhtis kogudust ja andis sellele teada oma tahet liisu läbi. See põhimõte oli vennastekoguduse aluseks.

Koguduse liikmed olid kolmesugused: 1) ootajad, 2) vastuvõetud liikmed ja 3) koguduse tõelised. Ühest liikmete rühmast sai teine ainult liisu läbi, mida toimetas hoolekandja. Liikmeks võeti vaatu

---

217. Wild, A.H.Francke mõjud, lk.199.
218. Suits, Vennastest vennastekoguduse kirjandusest, lk.75.

kõe ja suu andmisega. Koosolekud olid kolme liigi:1)avalikud kõikidele mõõratud tunnid (esimene tund),2)vendade ehk koguduse tund (teine tund) ja 3)tõõliste ehk aitajate tund (kolmas tund).Vastuvõetud liikmed jagunesid koorideks vastavalt perekonnaseisule; iga koor tuli kokku kogudustunniks eraldi.Koguduse tõõlistel olid mitmesugused astmed. Madalamad olid lihttõõlised, kes valvasid koguduseliikmete elu üle, kõrgemasse astmesse kuulusid abilised. Nemad moodustasid palvemaja eestseisuse, kus liikmeteks olid ettelugejad ja juhatajad(" Palvemaja isad ja emad"). Nende nõupidamist nimetati "väikseks nõukoguks" ehk "väikseks konverentsiks".Kõrgemaks juhiks,kelle alla kuulus nn. palvemaja ringkond (12-20 kogudust),oli Herrnhuti diakon ehk hoolekandja,keda rahvas nimetas "saksa vennaks" ehk "saksa isandaks". Baltimaade ülemaks vaimulikuks oli praeõpetor ehk vendade Ühenduse vanem.[219]

Vaatlege nõud rahva keskel tekkinud õpetuslikke erijooni. Herrnhuutlus oli püüre pietistlikust askeetlikust rõõmukülluseseusellu. Separatistlikud voolud herrnhuutluses kalduvad aga jälle tagasi pietistliku askeesi poole.Loobuti kõikidest ehetest, ilumajadest, võrvilistest rõivastest,neid isegi hävitati, põletati,nagu Rõuge rahvalikumises näidis, kus ühtlasi esines asketlikke vasteid abielule,leidus paastumist ja jalgade pesemist.[220] Jalgade pesemine ja pattude avalik pihtimine esines laialt mitmes palvemajas.[221] /2/

Nõnda teated kõnelevad,et ka ristimise küsimus/tuli ette erinevaid vaateid. Rõuges eitati üldse laste ristimist,sest juba õrganud vanemate tõttu olid lapsed pühad.[222] Mitmel pool esines taasristimise juhtumeid,nagu näiteks naljakõnendate saatel õrkamiste ajal Saaremaal. Paiguti halvustati kirikliku ühtsõõmaaega ja lobbuti sellest.[223] Said elevaks mitmesugused ekstaatilised loetused. Nõuti rangemalt pühapõeva kui ka osalt laupõeva pühitsemist,millal igasugune töö oli keelatud.Esines ka neljapõeva pühitsemist,mis oli paganliku päritsuste jõõnusi.[224]

b) Kui juba Eesti legaliseeritud herrnhuutluses "põõlumisajal" ja ka hiljem oli mitmesuguseid ekstaasi-nähtusi,seda enam oli neid rahva usuvaldusis.Juba patust pöördumise sündmus,mis harilikult toimus kõrgendatud tundepaisutuste saatel, juba massiline õrkamine,mis lühisegaste puhangutena vallutas laialdasi rahvahulki tervete külade kaupa,oli endast ekstaasi nähtuste taimelava. Pöördumisega oli koos usulise joovastus: palvenundidel langeti vihisedes maha,nuteti, hõõldati,rõõgiti lõõsegi oma patusest olekust ja siis ennasteti kaotati teadvus,"nõrketi", nagu hiliseimatel õrkamisaegadel öeldi. Teadvus le tulles tõnati suure hõõlega Jumalat armu eest, mida oldi saanud.[225] C.Fr.K.Russwurm toob pühaloa kirikuõpetaja Johann Chaleniuse(õpetaja 1741-1776) järgi kirjelduse 1741aasta suvekuude õrkamistest viimase kihelkonnas,millal palvetundidest osavõtjate seas tekkisid erilised meeleolitused,mis väljendusid nutmises,võgisemises ja õhkamises.Mõned langesid maha ja lamasid nagu surnud. Austati õpetajat, tema haavadesse scovisid nad kadunu kogu oma ihu ja hinge.[226]Maha langemine oli reeglikohaselt pöördumise nähtavaks

219. Lipp,Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II.1.lk.84-86.
220. Sild,Tallinna Paap,lk.126.
221. Põldmäe,Eesti vennastekoguduse kirjanduses,lk.251.
222. Sild, Tallinna Paap,lk.118.
223. Sild,August Hergann Francke mõjud,lk.191;Põldmäe,Taeva-

tunnuseks.

Selpool nimetatud Maanja Tuuma Juhanit süüdistati Tartu Maakohtus 1744.aastal ka selles,et tema palvetund ôes olla ôsinenud hüppamist,karglemist ja tantsimist,mida küsitatu küll eitas.[227] Meil puuduvad kindlad andmed,et vaimus hüppamist oleks juba sellal praktiseeritud.Mitmesuguseid hüppamisi ja karglemisi ôis siiski ôsinenda,seda mitte kui väljakujunenud kultuslikku toimingut,vaid kui armuseanu joovastuslikku rõõmu.

Eesti usundi üks omapärasemaid ja omal ajal levinumaid nähtusi oli nn."taevaskäimine",mis eriti XIX sajandi ôsinesel poolel esines. Kuid juba 1741-1742.aastate Õrkamisel Kidalas oli "taevaskäimise" juhtumeid.Nagu kirjutab Kidala kirikuõpetaja S.Matschek,kelle usukuulutuse viljana Õrkamine tekkis,et "teised sellevastu kukkusid maha kui surnud ja seletasid siis nagu oleks mõnda lühatu hing viidud läbi põrgu ja taeva ning näidatud neile kõik,mis seal on.Nõmed jutustanud hiljem,mida nad taevas ja põrgus näinud,teised toonud uusi seadusi ja korraldusi taevast...Nad palusid surnute eest nii,et suured hulgad vabanesid põrgu piinadest.Need,kes olid maha kukkunud, teatasid teistele, kui kaugel need teised põrgust olla. Nad arvasid,et niisuguse maha langemise ja nägemise olla see sinus peetust põõrdumise jaoinult sellisel viib saada õndsaks."[228]

Kidala taevaskäimisele sarnaseid nähtusi esines tol ajal mujalgi.[229] C.Fr.W.Huxwurm kirjeldab erilisi mahalangemisi Õrdlas,kus inimesed jäänud äkki sooiasambama seisma ja langenud siis surnult või raskelt haigetena maha.Need ümbruseed tõitnud rahvast hirmu ja meeleheitega ning juhtinud neid põõrdumisele. Seesuguseile seisundile oli sarnane ka Madrina ja Kidala õrganute juures esinenud võrisemine,mis pèast alatea olla levinud üle terve kiha.[230] Samuti Tallima Paabu misjonivõljadel polnud haruldased "nõrkemiste" ja "taevaskäimiste" nähtused. Selpool mainimisme prohvetlikke esinemisi,mis olid kas koos taevaskäimise nägemustega või siis neist sõltumatult vaimu otsesel läkitusel. Üks tuntuim neljakümnendate aastate prohvet Saaremaal oli Kuustjala kihelkonna tõdruk Tuleselu Kõõst,kes patukahetsejaid ristis,prohvetlikult kuulutas ja mitmesuguseid nägemusi nägi.[231]

Vennaste kogudused juhtivad tegelased,kelle usukuulutuste tagajärjel tekkisidki õrkamised ja viimastega kaasaeelnevad ekstaasi avaldused ,seisid ise algul ennetelematute nähtuste ees hämmastatult.Nad ühendasid seda kõike Püha Vaimu tegevusega

---

käijad,lk.125; Petermann,Vennaste kogudus Baltimaal,lk.3.
224. Põldmõe,Taevaskäijad,lk.125-126;Sild,Tallima Paap,lk.127.
225. Põldmõe,Taevaskäijad,lk.125.
226. Saalasmaa,lk.127;Petermann,Vennaste kogudus Baltimaal,lk.3.
227. Sild,Tallima Paap,lk.116.
228. A.Saal,Sõnumid vanast ajast.Kidala kirikuraamatust,Olevik, 1921,lk.519;(Edaspidi :Saal,Sõnumid vanast ajast).
229. Põldmõe,Taevaskäijad,lk.127-128.
230. Võsu,Halle pietism; Saal,Sõnumid vanast ajast,lk.519.
231. Kapp, Koduma kiriku ja hariduse lugu II - 1,lk.46.

ja võtsid neid ekstaasse seesuguseteni. Kuid peagi asusid juhid nende liialduste suhtes eitavale seisukohale ja hakkasid manitsuste ja õpetuste abil nende vastu võitlema. Kuid oli raske pidurdada hulki suguestiivselt haaranud liikumist. Liikumisest hõivatud libisesid oma senist juhtide mõjusfäärist, tõusid uued prohvetid ja vaimust kratatud juhid, nagu nentsimõ seda Kadrina ja Rõuge kirkamiste juures. Uued inimesed said kirgunute eestvedajateks, kes, et oma juhipositsiooni kindlustada, oma karja õhutasid veel rohkem äärmustesse. Esines mitmeid kurbloolisi sündmusi, nii üks tüdruk uputas ennast "vaimu käsul", mõnegi tunnetes ülespiitsutatud ihu avanes seksuaalpattudele, kirgunute seas sagenesid nõdrameelsuse juhtumid jne.[232]

Siin teeme vaid prof.O.Silla ütluse: "Kas äärmiselt entusiasmilt ja sellele vahel järgneval mahalangemisele, võrisemisele, nägemustele, paiguti rahvahinge teadvustu sügavustes veel dispositsiooni endistest ekstaasi ja lovesselangemise ajult leidus, on raske öelda, aga iseenesest võimalik."[233]

c) Nõukogude teadlased on hakanud iseloomustama XVIII sajandi vennastekoguduse usuliikumist Eestis kui põrisorjusevastast talurahvaliikumist, mis endas kandis sotsiaalset ideoloogiat, kuigi seda väliselt religioosses kuues.[234] Selles seisukohas on mõndagi tõelist. Nägime juba, et paiguti esines võimude vastu sõnakuulmatuse juhtumeid. Taeveskijate nägemustes, ekstaatilistes unistustes, ja Tallina Paabu Ühiskonna ümberkorraldamise kavas leidus mõndagi, mis kehtiva sotsiaalse korra ja võimu süsteemi vastu suunatud oli. Samuti väljast tulnud hernhuutlased, nähes siinset sotsiaalset ebavõrdsust ja inimlikku ebaõiglust, ei võinud sellest vaikida ning kirjutasid olukorrast Herrnhuti ja poetasid mõnegi valgustava mõtte oma jutlustesse, veel rohkem isiklikku kõnelusse. Need selgitavad vihjed tõid kohalikke põrisorje oma sotsiaalse olustiku tunnetamisele lähemale. Nii võime mõtida XVIII sajandi Eesti vennastekoguduse sotsiaalset iseloomu. Kuid see ei suuda varjutada vennastekoguduse tõelist iseloomu - tema otse usulist revolutsioonni tekitavat mõju.

---

232. Vennaste koguduse ajaloost 1934, lk.176.
233. Sild, Tallina Paap, lk.127-128.
234. ENSV ajalugu I, lk.438-440. (J.Ahk).

5. XVIII SAJANDI VENNASTEKOGUDUSE TÄHTSUS EESTLASTELE

a) Selles, et XVIII sajandi vennastekogudused liikumine Eestis ajalooliselt positiivne nähtus oli, on ükskõiksed meie mitmed, kes vastandlikel maailmavaatelel asuvad teadlased. See juures tuleb tõdeda küll liikumise ühte kasutegurit, teine teist, mõni kolmandat. Peame siiski tunnistama, et kõige tähtsam hüve, mille nõju kõikidele seegadele on jäänud ulatuslikumaks, on usuline hüve. Kordusvalt oleme tõdenud, et aastasadu kestnud kristluse kuulutamine ei leidnud kuna seega teed eestlase südame juurde. Selle kindluse vallutamist alustas esmakordselt alles tõsidusega pietism, halleluujatest pöördumist kogenud kirikuõpetajatest kantuna. Nüüd aga tulid Saksamaalt "liht tüüninimesed", vaesed ja vähetähtsad, nagu meiegi rahvas. Nad ei olnud kõrget haridust saanud, nende mõttekõik ja kõneviis seisis rahva mõttekõigu ja kõneviisi lähedal. Nad olid elavad Kristuse ihu liikmed, täis armastuse tuld nende vaeste vastu, kellele nad armusõnumit toid," ,nagu ütleb William Reimann.[235] Nemad leidsid otsese tee eestlase juurde, nemad saavutasid tihedama kontakti rahvaga ja nende antud armuõpetuse sõnum sai sõnumitavaks väeks vaese talupoja südames. Herrnhuutlased, olles pagaramisjoni esimesed rajajad, tulid ka Liivimaaromaadesse kui paganamaale ja kõnelesid siinsele rahvale kui sellele, kellel teadmata on kristluse suured ideaalid ja selle praktiliselt avitav võim. Sündis ime. Rahvas, kes tuli suurest viletsusest ja elas suures pimeduses, pöördus nüüd vaevatutele ja koormatutele määratud rõõmusõnumi poole ning uskus temale öeldud sõna: Tekkis usuline massiliikumine. Nüüdsest peale "ei lepitud enam kohustusliku passiivse jumalaorjusega - janutati otsesemat osasaamist Talje võrechvri lunastusest. Sellest laialt levinud, vabal tahtel vastuvõetud liikumises oli omajagu algkristlikku usuvaimustust ja patusest maailmast lahtiütlemise õhinat", tõendab kirjandusteadlane Endel Kirk, kellelt me ei või oodata liikumise liigset idealiseerimist.[236]

Vennaste liikumine oli tungi nud sügavale rahvaliikmete hinge, tema viljadeks oli lihtne südamlik usk päästesse, elav kristlik vaim ja tõsine vennasarmastus. Usuelamustest olid haaratud peamiselt talurahvas maal, kuid usuliikumine oli leidnud teed ka linnadesse, enamuses vaesema linnarahva leerile, kuigi sellega läks kaasa osa jõukamast linnakodanlusest. Kuid eriti märkimisväärne on, et võrdlemisi suur arv aadli liikmeteist olid hernhuutlusest haaratud ja sellega tõsisele usuelule jõudnud, mida nende juures enam üheigi hiliseemal ajal ei kohta. Kui kirikukantslites oli juba maad võtnud rationalism, siis vennastekogudus, saanud hernhuutlikute mõisaomanikkude kodud, olid paikadeks, kus elavam usulõõm alal hoiduis, et soodsama seegade saabudes uuesti laiemat tõusu hakata.

---

235. Reiman, Eesti ajalugu, lk.113.
236. Endel Kirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, Tallinn 1968, lk.32 (Edaspidi: Kirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus).

Põõrdumine ja koos sellega põõ tetadvumele jõudmine on juba iseenesest väärtus, mille loomiseks maksis hornhuutlastel Eestisse tulla. Kuid usuvili avaldus samuti talupoegade kõlbluse tõusus. Rahvast rõndas tema kõlbluselu frondil kolm põhilist vaenlast: joomine, mõisavargus ja ebausk.

Nagu teada, on alkoholsete jookide joomine kõikidel aegadel eestlastel levinud väga laialt. Muistsetel aegadel oli vägijoogiks käärinud mõdu, siis tuli õlu, hiljem veel põletatud viin. Joomise põlisest rahvapärasusest tõendavad paljud andmed ordu-, rootsi-vene- ja hilisemast ajast. Omal ajal püüdis Rootsi valitsus panna piiri joomisele ja andis mitmed seda tõkestavad korraldused. XVIII sajandi algul, uue valitsuse all, tühistati need. Eesti- ja Liivimaa mõisates hoogustus viinapõletamine pärast 1766. aastat, kui Venemaa turud said viinale avati. Selleast peale sai XVIII sajandi põllumajandus Sieti piirituse tõõstuse abitõõnduseks, mille ülesandeks oli viimasele teoreemeid muretseda. Viinapõletamine oli saanud mõisatele väga kasulikuks teeninisallikaks, nii et järgmise sajandi alguses ainult 6% Eesti mõisates ei põletatud viina.[237] Paralleelselt viinatõõstuse arenguga areneb ka joomine. Algul vahetasid mõisnikud talupoegadele viina vilja vastu. Hiljem, kui see ametlikult keelati, voolas viin mõisast ikkagi talumaha kätte: küll anti mõisateelistele mõisast hinnata viina, küll varastasid viinavoorilised vaatidest ja tõõlised viinakõõkidest, pealegi oli igal mõisal mitu kõrtsi, seda pea iga versta peal.[238]

Vennastekoguduse sissetung ja rahva usuline põõrdumine tõi siingi muudatuse. Koos muude kõlvatustega jõõ ti maha ka joomine. Paikades, kus liikumine rohkem levis, lõppesid kohe kõrtsiskäimised, suleti kõrtsid, pulmadel ja pidudel ei joodud enam, samasugselt kadus kuritegevus, mille tagakihutajaks oli olnud alkohol. Kuid seda ainult seal ja selle rahva keskel, kes usklikuks oli saanud.[239]

Kihelkondades aga, kus elumuutus polnud märgatav, valitses joomine endiselt. Põltsamaa kirikuõpetaja A.W.Hupel kirjutab 1766. aastal: "Eestlased ja lätlased armastavad kanget joomaseega, ilma õlleta ja põletatud viinata ei ole lõbu. Vana ja noor, mees ja naine, joovad pidudel ja kõrtsis endid täis, ainult tüdrukud ja mõned noored naised hoiavad endid kõrvale, vanemad joovad kangesti..ilma et seda seltskonnas häbiks arvataks. Ei manitsus ega kurvad tagajärjed taltsuta nende himu. Nad magavad päeõie välja ja hakkavad uuesti jooma. Isegi rinnalastele antakse viina, kui ema oma napsu joob."[240] O.W.Masing esitas 1794. aastal märgukirja kirikukonvendile LÜganuse kihelkonna kohta, kus samuti vennastekogudus polnud levinud: "pähapäeva veedetakse joomise, tantsimise ja kakluseega. Rahva ohjeldamatus algab juba laupäeval ja kestab pähapäeva hilisõõni või koguni esmaspäevani. Jumalateenistuse ajal on kõrtsid täis inimesi, kellele mõõakse joovastavaid jooke".[241]

---

237. Herbert Aigi, Talupoegade koormised Eestis 13.sajandist 19.sajandi alguseni. Tallinn 1968, lk.186-187. (Edaspidi: Aigi, Talupoegade koormised Eestis).
238. Hiisen, Karekuse liikumise ajalugu, lk.105-106.
239. Samalaamas, lk.105.
240. Samalaamas, lk.104-105.
241. Leo Anvelt, O.W.Masing LÜganusel, Kael ja Kirjandus 1966, lk.730 (Edaspidi: Anvelt, O.W.Masing LÜganusel).

Vennaste kogudus- usuõrkandistes muutus aga pilt. Neile, kes uue usuliikumisega ühinesid, said kõrtsides asemel palvemajad paikadeks, kus viibiti laupäeva õhtupoolikust kuni pühapäeva hilisõhtuni, kuid mitte enam viina joobudes, vaid vennaliikus palve osaduses ja tihti kõrgeimas usuvaimustuses.

Teine talurahvast vallutanud pahe oli vargus, nimelt mõisavargus, sest oma kaastalupoja tagant ei varastatud, taludes ustel lukke ei tuntud. Varastamist mõisalt peeti aga loomulikuks ja lubatavaks, sest see mida võeti, oli saksa oma. O.W.Hasing teatas, siin jõlle (1788 ja 1789 aastatel), et term arvates on vargus eestlaste juures spetsiaalseks rahvuslikuks paheks, kuid ta lisab juurde: "pealegi varastab talupoeg harva talupojalt, küll aga mõisnikult, kes talupoja silmis on usurpaator ning oma vara talumehe vaeva ja usinuse läbi saanud."[242] Usuline pöördumine tõi talupoja ellu ka siin tõelisku elumuutuse. Joobuti varguses. Püüti hõivitada endiseid süütseid, toodi mõisa tagasi kunagi varastatud kraam, seda koormate kaupa.[243] Paiguti lõppes igasugune kuritegevus. Nii teadaane Saaremaa kohta, et seal esimese ärkamise ajal 1740-1745.aastatel polnd kohtutes arutusel olnud ühtegi kriminaalasjatagu.[244] Vennastekoguduse misjoni tagajõrjel oli talupoegade elu põhjalikult paranenud, nii et isegi rotsionalistid seda märkasid. A.W.Hupel pidi tunnistama, et herrnhuutlased mõjuvad positiivselt talupoegade jõukusele, töökusele, korraarmastusele, mõistlikule pererahamaalule, lastekasvatusele ja muude kõrval - viivad neid joomapõlgamisele ja kõrgemale moraali astmele.[245]

Rasked sõja ja viletuse ajad olid viinud talurahva endiste paganasegaste ehvripaikade juurde. Ebausk oli "piiritu" ja avaldus igal sammul. Lokkas usk deemonitesse, ehverdati isegi neile, nagu tõendab O.W.Hasing seda Lõganuse kohta.[246] Küll aga, kui "suurel osal sõjaväelastel oli tunne, et nad olid esimest korda kokku puutunud tõsiselt lihaks saanud ristitusuga", siis need endised paganad ise asusid ühinega hõivitama paganlikke kombeid, nagu kirjutab seda Saaremaa kohta J.Eckert.[247] Seal, kus vennastekogudus oli vallutanud rahva meelsuse, hõivisid rahvausundlikud tavad, vanted ja üldine suinasm ja põrandus, selle asemel ka rahvaluule.

Vennastekogudusel, kui usku õrnatseval ja arendaval institutsioonil, on olnud määrav mõju teistele usulistele organisatsioonidele. Jaatavalt suhtub temasse preost Harald Põld, kes nendib seda kasu, mis Eesti Evangeeliumi Luteri kirikule on toonud vennastekogudus, olles kiriku tuumkoguduseks.[248] Professor O.Sild oma ettekandes 1934.aasta Usuteadlaste konverentsil tõendab sun sõas: 1) Vennastekogudus tuli meie maale kiriku abitõõde jaoks, mis oli uskliku hingede kogumistöö, õrganud hingede hoid; 2) see töö oli meie maale ja rahvale tarvilik ja kasulik, sest see viis kiriku rahvale lähemale ja õratas rahvuslikku tunnet; 3) vennastekogudus ei ole kunagi saanud ki-

---

242. Sealsamas, lk.727.
243. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused, lk.391.
244. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest, lk.288.
245. Sealsamas, lk.284.
246. Anvelt, O.W.Hasing Lõganuses, lk.727.
247. Helmi Reisen, Eestlaste matusekombed, Eesti Kultuur IV Jurjevis 1915, lk.135.
248. Põld, Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast, lk.332.

sikut asendada, küll aga on vennastekogudus kiriku tegevust tõiendanud osaduslikumise läbi.[248] Võsiasjaks aga jääb, et vennastekogudus juba oma õpetuse erikallaku ja vaimuelu primaadiga pole kunagi tõelikult olnud reformdatav/luterikiriku vankri ette, vaid on ikka ja alati vedanud oma rada, mis teda on viinud kokkupõrgetele ametliku kirikuga. Sellevastu võime lugeda eesti vabakoguduslikku liikumise algust hernhuutlike koguduste tekkimisega. Otse võrdlematu on aga tema osa hiliseima aja vaba koguduste hõllina, kust kordamööda mitmed jõulisemad vabakogudused võrsusid.

b) Hindamatu on see teene, mida vennastekogudus tegi tolle aja haridusse ja kultuurielu tõstmisele. Ära nõsed püsivamad tagajõrjed kirjaoskuse kindlustamisel saavutas pietism, siis avati paljudes kihelkondades koole ja enti maarahvale esimesed rahvaraamatud. Ka rootslaste vaimulikud olid tähelepanud kirjaoskust talupoegadele, kuid kõik nende püüdluste vili oli sõdade ajal hävinenud. Nüüd jätkas kirjaoskuse levitamist veel suurema innuga hernhuutlus. Et tuua inimesi pöördumisele, on tarvilik õõna väge. Loetud sõnal on aga mitmekordselt suurem tähendus, kui kuuldud sõnal, sellepärast pidi inimene ise lugema ja leidma Sõnast endale päästetee. Selleks tuli õpetada kirjaoskamatut lugema, mis sai võõrsilt tulnud "saksa vendadele" tähtsamaks misjonitöö ülesandeks. Lugemist õpeti palvemajades ja õrgenute osadustes. Õppimist algasid juba lapsed. Aleksander Saudial õppis lugemise selgeks 5-aastaselt. Ka Kristjan Kool (1790), hiliseim koolmeister Laiuse kihelkonnas, luges juba 7-aastaselt kõiki raamatuid, mida aga kätte sai. Piibel liigutas teda pisarateni. Ta tahtis õppida ka kirjutamist, kuid Umbruskonnas polnud ühtegi kes oleks võinud teda selles õpetada. Leidis siis tõiskirjutatud paberilehe ja hakkas sinna endiste tähtede järgi oma tähti joonistama. Siis asendas tavalt paberit puukoor ja sile laast ning tindi tegi ta sõest ja tahmast. Hiljem pääses Kõeks nädalaks Ajavere kooli. Kõnde eeltöödnikstega astus ta koolmeistri ametisse ja sai XIX sajandi hernhuutlikuks kirjasõnaks.[249] Sõ pole teateid, et vennastekogudus kui organisatsioon oleks ise asutanud koole peale 1737. aastal asutatud Volmari seminari, mis teenindas otseseid praktilisi huve ning on mõrgatavaid tagajõrgi andnud lählaste haridusele, ning Saaremaal Jõmajas avatud hernhuutlikku kooli. Kuid vennastemõõlsed kirikuõpetajad edutasid igati haridustöö rahva seas ja usklikud mõisaomanikud asutasid mõise- ja külakoole, nii et mõnes kihelkonnas, kus hernhuutlus oli enam levinud, leidus koole peaaegu igas mõisas (Kõdalas, Kiosis, Kadrinas, Pagaris, Kullamaal).[250]

---

248. J.V. Olevaade XVI usuteadlaste konverentsi tõõst. Usuteaduslime ajakiri VI, 1934, lk.24-25.
249. Põldmõe, Hernhuutlikud elulookirjeldused, lk.395, 400.
250. Eesti Rahva Ajalugu III, lk.1438; Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.54.

Sellega ei taha me öelda,et ainult hernhuutlikud kiriku-õpetajad ja mõisaomanikud tundsid muret kirjaoskuse levitamise ja koolide asutamise pärast. Seda tundsid ka teised,eriti valgustusajastu ideedest haaratud võimulikud ja aadlikud.Kuid viimastel puudus see neid alaliselt mõjutav ajend, mis oli hernhuutlasel,kes pidas enda kui uskliku eluülesandeks viia oma ligimest kirjaoskuse kaudu jumalasõna juurde.

Koos kirjaoskuse edenemisega tekkis tarvidus vaimuliku kirjanduse järele.Hernhuutluse üldine edasõltuse usukuulutuse elavusest ja vaimulise kirjanduse mõjuvõimust.Ka eestlaste seas ühutati kirjanduslikku tegevust.Seevastu arenenumatel kogudusliikmetel panna kirja oma elusündmusi,vaheat ka elulugusid, et neid lõkitada teistesse kogudustesse lugemiseks.Peremaid nendest kirjandusliikest katsetest tõlgiti saksa keelde ja avaldati vaimulikes ajakirjades. Koolõkandja K.Hindebilde,kes mõnede neist avaldas,küsis imestusega:"Kes õpetas emeti vaest eestlast tema suitsuonnis nõnda kirjutama?"[252] Herrn-hut vajas meie maalt iga-aastaseid tegevusaruandeid.Selle olid usklikud koolmeistrid ja kõstrid need,kes kogusid andmeid,koostasid tõõülevaateid ja saatsid need hoolekandjale tõlkimiseks.Kogudus-te vahel liikusid käsikirjalised kõned,mida suure hardusega kodudes ja palvemajades loeti.Koostati ja tõlendati vennaste laulurasmatut; laulude nõutamiseks korraldati võimelisemate vennastekoguduse liikmete vahel luuletamisvõistlusi (seda XVIII sajandil!).Mitmed kirjamehed,nagu Mango Hans,Aleksander Raudial, Michael Ignatius, tõlkisid saksakeelest vaimulikku kirjandust, nendest mõndagi , mis kuulub selle žanri klassikasse (John Bunyani,Thomas Wilkoxi jt.teoseid). Tõlked liikusid käsikirjadena rahva seas ja neist võeti ikka uusi ärakirju. Nendel varajastel aegadel, kui orjarahvas ei võinud veel unistadagi mingi rahvusliku kultuuri tekkimisest, sündis vennastekoguduse ridades esimene eesti algupärane kirjandus, kuigi sisuliselt veel usuline tarbekirjandus ning oma tõõtlusest kaugel kirjandusliikest nõustest, kuid siiski meie oma kirjandus.H.Põldmäe tõendab,et "peamiselt just vennastekoguduse elutoolus hakkasid esmakordselt suurema aktiivsusega kasse lõõma maa põlisrahva enda haridusalged ja loomisjõud."[253]

Meie ei käsitle siin eesti esimese piiblireamatu väljaandmist,millest kõnelesime eelmises peatükis,ja mille ilmumises on suured teened just hernhuutlusel eesotsas N.v.Zinzendorf'iga.

Vennastekogudus nõudis oma pooldajatel tõelikku elumpustust. Sellega sarnanes ta hallopietismiga,kes pidas keelatuks kõike, mis piiblis pole otse lubatud. Sellepärast langesid püüdmuste osas põlu alla peale otsesete elupahede ja kõlvatu elu ka ohtod,kiruvad rahvarõivad,tõhine rahvaluule,tantsud,torupill, viiul,pulmakõra jne.Chr.Schlegel (1755-1842)ütleb otse,et vennastekoguduse liikmed pidasid patuks suusikat ja tantsu.[254] Vennastekogudus saab nüüdki pidevalt sarjata,et tema kaudu olla lõimud kadunna palju eesti rikkalikust rahvaluulest.Isegi muidu vennaste sõber Villem Reiman teab siin hernhuutlusele ettekeiteid.[255] Väga valusasti,seejuures,uskumapanevalt, võidab Endel

---

252. Põldmäe,"Hernhuutlikud elulookirjelduse",lk.292.
253. Põldmäe,Eesti vennastekoguduse kirjandusest,lk.249.
254. Laugaste,Eesti rahvaluule teaduse ajalugu,lk.308,322.
255. V.Reiman,Kullakaevajad,"ivid ja killud I.Tartu 1907, lk.17-18 (Edaspidi Reiman,Kullakaevajad).

Kirk selle kohta:"See tähendab aga samaaegselt vana rahvaliku elukäsituse järk-järgulist murenemist, rahvaluule taandumise ja vaibumise algust, mitmete rahva elu erijoonte aivelleerimise algust. Kõik see ei teinud tollal rahvast mitte kuidagi tugevamaks, vaid nõrgemaks võõraste rõhumise vastu, sõnastas tema sisemisi jõude, muutis vastuvõtlikumaks võõrmõjutuste (sealhulgas ka assimileerimise) suhtes, aitas sisendada allaheitlikkuse ja leplikkuse noorsali."[256] Mis puutub siin K.Kirgi väitesse assimileerimisest, siis on see paratamatu nähtus, et ühtiku rahvakiikme hõppeline tõus hariduse ja kultuuri astmel teda teistest rahvalikmetest eraldab, viib teda nendest võõrdumisseni ning saatuslikult lõpeb tema või ta järglaste sulamisega kõrgema kultuuriga rahvastikku. Nii sündis osalt ka siin. Mis puutub aga väitesse rahva nõrgenemisse hernhuutluse tagajärjel,siis tegelikult usulikumisest haaratud jõuetd küll saha endise rahvaliku elukäsituse,kuid selle esemel saavutasid uue, kristliku mentaliteedil põhjeneva, mis neid sellevastu endisest veel tugevamaks tegi. Mis puutub viimaks rahvaluule kadumisse,siis meie rikkalikud rahvaluule varad kinnitavad vastupidist,nii et naad kord laialdaselt valiutanud hernhuutlus pole siiski hävitanud seda. Professor K.Krohn, nentides rahvaluule kadumist Läänemeresoomes juba XVII sajandil, ütleb Eesti kohta, et siin "mõnes kihelkonnas on ainult mõrgata rahvaluule vastu suunatud hernhuutluse mõju".[257]

Ka Chr.Sehlegeli ütlust,et vennastekogudused liikmetele olla muusika patuks, peame võtma teatavate reservatsioonidega. On tuntud kuulsa Zinzendorfi ütlus: "Vennastekogudus on laulev kogudus",mis on tõsi mõnel ka Eesti kohta kehtiv. Juba neljakümnendate aastate algul,kui hernhuutlus siinsetele rahvastele oli vast jõudnud, anti välja lõuna-eesti keelne lauluraamat.[258] Kui üldkoosolekutel kõlas veel kogudusse laul,siis omavahelistel koosolekutel hakati seda suuremat tähelepanu osutama koorilaulule ning koorilaulude õppimiseks peeti eriharjutusi. Esmakordselt hinnati laste laulu; 1724.aastal asutati Kambjas lastekoor,mis laulis mitmehäälselt.[259] Koodustati vendadest ja õdedest omaette koorid, mis vastasisi lauldes esinesid jumalateenistustes. Mitmehäälne koorilaul levis vennastekogudustes üldiselt sajandi lõpus.[260] Õigusega kinnitame, et eesti koorilaul algas XVIII sajandil vennastekoguduse palvemajades.

Sama võime öelda ka muusika kohta. Juba sajandi keskpaiku hakati vennastekoguduse palvemajades kogudusse laulu saatma muusikariistadega. Algul oli selleks enmegi tuntud rahvapill kannel ja siis tulid välismaised instrumendid, nagu flööt, klarnet, viiul. Esmakordselt levis viimane ja muutus eesti rahvapilliks. Paljud Saksamaalt tulnud vennad olid pärit Böömi- ja Mährimaalt, kus rahvamuusika oli väga arenenud.Need õpetasid nüüd

---

256. Kirk,Kreutwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus,lk.34.
257. Krohn,Soome-Eesti vanast rahvalaulust,lk.41
258. Põldmäe,Hango Hans,lk.398.
259. Rudolf Põldmäe,Esimene Eesti Üldlaulupidu 1869,Tallinn, 1969,lk.9. (Edaspidi:Põldmäe,Eesti Esimene Üldlaulupidu)
260. Eesti muusika I,Tallinn,1968,lk.13 (K.Leichter). (Edaspidi: Eesti muusika I).

oma siinsetele usuvendadele mängimist instrumentidel ja isegi nende valmistamist.[261] Kogudustesse tekkisid väikesed mõnepilliliged ansamblid, mis hakkasid mitte ainult koguduslaulu saatma, vaid iseseisvalt eel- ja järelmängudega esinema. Järgmise sajandi alul arenesid mõnel pool need ansamblid esimestele eesti muusikakoorideks, mis tegutsesid vennastekogudustes palvemajade juures.[262] Sellega ka eesti muusika häll asus vennastekoguduse palvemajas ning hernhuutlane polnud sugugi muusikavastane.

Orel oli koduma kirikusse jõudnud juba XIII sajandil. Vennastekogduse liikumine avas tee orelil taha ka mitmele vennastekogudusse tegelasele, kes jõudnud olid köstri ametisse. Nende kaudu tuli orel ka palvemajadesse ja mitmesuguse vennastekogudusse liikmete koduesse. Mango Hansu poeg J.C. Bähl, hiliseim Urvaste organist, oli esimene väljapaistev eestlasest orelli- ja klaverihiitgja.[263]

c) Peale usulise ja kultuurilise kasu oli XIII sajandi hernhuutlusel veel võrratu tähtsus <u>eestlase rahvuse kujunemise algatamisel</u>.

Nüüdsel ajal on raske mõista XIII sajandi eesti taluühiskonna suletud elu. Sõjasaagade mõõdumisel oli jällegi rahvale laskunud raske orjuse surve. Sest sulgeti kogukonna piirid: oma kihelkond jäi talupojale kinniseks alaks, väljaspoole võis liikuda kas mõisaniku ülesandel või vähestele erandjuhtumistel, mõisasakse eri laad. Orjatöö hooaegadel algas tõenäoliselt enne päeva varahommikul ja kestis pidevalt kuni laupäeva hilisõhtuni katkestatuna vaid nappide magamistundidega. Nii mõõdus enamus aastaist. Talvepaiku, kui välistööd olid lõpetatud ja voorid sõidetud, ootasid koduesed töid ja toimetusedmeestel veel kirve- ja pussitöö, naistel - lõimed ja kangad. Töötati pikkadel pimedatel õhtutel peeru valgel. Ja kuhu oligi minna? Ainsateks meelelahutuspaikadeks peale talguste, õitsetulede ja jõguõhtute olid talvel pühapäeviti kirik ja laupäevaõhtuti kõrts. Ainult kiriku juures ja kõrtsis puutus talupoeg kokku teiste omasarnastega. Kirilise tähtsuse omas kõrts, mis polnud mitte ainult paik viinahimu rahuldamiseks ega puhkuse ja õõmaja koht veorin olijatele ning teekonnal viibijatele, vaid oli saanud talurahvale seltskondlikuks kooskäimise kohaks. Siin vahetati uudiseid, siin kurdeti orjuse raskusi, siin siunati ja sajatati saksa ning elati välja hingele kogunenud nõdalane koorem. Viimases oli oma osa ka muusikal, tantsul ja alkoholi joobumisel.[264]

Kuhu hernhuutluse kuulutussõna igemes jõudis, seal tõusis uus elu. Hulgad vabanesid sisemisest tardumusest. Lõid helisema põrisorjuses paatunud eestlase hingekeeled. Tekkis uus ühiskond, sille kodanikeks said mõnda tuhmunud suitsuomide elanikud. Nad loobusid ilmalikest lõbudest, jõutsid muha kõrtsid ning kogunesid oma palvetaredesse ja palvemajadesse, mis nüüdsest peale said nende seelelahutuse ja hingelahutuse paikadeks, kus nad oma

---

261. Seelasmaa, lk. 18; Põldmäe, Esimene Eesti Üldlaulupidu, lk.10.
262. Eesti muusika I, lk.36.
263. Seelasmaa, lk.18.
264. Vt. Eesti Rahva ajalugu III, lk.141ff.

sisemised ja välised raskused väljа elasid ning usulistes elamustes omandasid ündsushetki. Kõige armsamateks kohtadeks said vennaste kinnised koosolekud,koeritunnid,kus kõlasid omad laulud ja kus tõusis ülbe vennaste ühispalve. Seal viibiti meelsasti, sealt ei tahetud lahkuda, seal oli ununenud tõnnidsla väsimus, kurnav mure, ja ülekohtused vaenamised."Väikeste hulgakeste" vendluse osaduses oli hea olla,siin tundsid nad end jünalarahva jõulistе liikmetena,oli tekkinud tugev rühmatunne, mis neid omavahel sidus, kuid ümbritsevast põrdumatust hulgast eraldas.

Herruhuutluse põhimõte oli,et igale põrdunule tuleb anda temale vastav töö, selleks siis näipalju eriannetoid, ja kooskõimisi. "Siin oli igal "vennal" sõna ja hääleõigus.Kõik annetid ja kohad seisid sellе eest lahti, kelle meel vaga, elu seos ja pea tark oli".265 Igale ühele oli antud võimalus palvetada, tõsa kaasa aidata, ühiseks ettevõtteks ohvrit tuua, vastavalt oma annetele ja hingeseisundile kõnelda, valvata, hoolduda ja tõsd organiseerida. Passiivne ori, kelle ülesandeks oli olnud tõstada, sakse austada ja sõna kuulda, oli saanud tegevaks kogudusetõõs ja talle anti õigus seda korraldada oma tõigus. Ori oli saanud inimeseks vaba tõõ kaudu.

Vennastekoguduse liikmе lõbikõimisе raadius laienes märgatavalt. Eriti tulus oli, kui ka mõisaomanik oli herruhuutluse pooldaja, siis tema põrdunud põrisorja reise kaasuskliku külastamiseks isegi kaugematesse kihelkondadesse ei takistanud keegi. Tihenesid lõbikõimised mitte sinult maa-alaliselt,vaid ka seisustevaheliselt. Kui uskliku hulka kõlastas "saksa isand",siis suhtlemised ja keskustelud sellega olid igale põrdunule loomulikud, sest see "saks" oli oma usuvend, vahest "usuisa". Kui oma põrishärra nai usklikuks,siiskuigi seisusevahed ei variseenud, tõendas härrat ja orja ningi side, sest nad mõlemad tunnistasid end ühe Jumala lasteks.

Vennastekoguduse liikmed said rohkem osa kirjatarkusest ja õppisid hindama hariduse ja romusi. Nende silmaring laienes,nad omandasid teadmisi teistest rahvastest ja eluolukordadest teistes maades, mis kõik nende sotsiaalset teadvust tõstis. Osalt iseseisvalt, osalt välismaalt tulnud herruhuutlaste suunamisel jõudsid nad suuremale arutundmisele kohalikust sotsiaalsest rõhumisest. Neie ei või küll väita, et see oleks neid aktiivse sotsiaalse võitluse tandrile toonud, nagu mõnel pool püütakse tõendada ja mida tol ajal paiguti ka kardeti.266 Tõeks jõõb ikka see, mida Carun Camphausen oma 1823.aasta märgukirjas taotles,et ta oli valmis "andma vannet, et kunagi pole ükski ühing olnud kaugemal karbonaalsusest kui vennastekogudus".267 Oleks olnud utoopiline sotsiaalse olukorra muutmist taotleda ja selleni eesti talupoeg ei jõudnudki,kuid midagi kasvas ta teadlikkus enda seisundist, mis temale kehtiva sotsiaalse struktuuri ebaõiglust ilmutas.

---

265. Reiman,Eesti ajalugu,lk.114.
266. Vt.Juhan Kõssaar,Eduard Vilde romaan"Prohvet Maltsvet"ajalooliste uurimuseena ja kunstiteoseena,Eduard Vilde Prohvet Maltsvet.Tallinn,1951,lk.703-704 (Edasp.:Kõssaar,Eduard Vilde romaan"Prohvet Maltsvet"); J.Kahk,Rahutused ja reformid,Tallinn 1961,lk.566-567.567.(Edasp.:Kahk,Rahutused ja reformid).
267. J.Kahk,Eesti talurahva võitlus vabaduse eest.Tallinn 1962, lk.103 (Edaspidi:Kahk,Eesti talurahva võitlus).

Nüüd, pärast sajandeid ümberasumist, õrkas eesti rahva seas esmakordselt rahvuslik iseteadlikkus. Enne jagunes talumehe silmis ühiskond kaheks: ühelpool kõrgem seisus "saks", tähendab sakslane ja all õiguseta pärisori - maamees. Nüüd tutvumes ta sakslastega, kes ei pidanud end ei "saksteks" ja sakslastest põrnikõrradega, kes on neist ütlesid olevat "venna". See lõi segi endise vaate seisuste jagunemisele ning siit koorus välja uus vaade, kus oli kohta eestlasel kui isikusel. Siia võis lisanduda ka muistsest ajast pärandatud põrimuse kunagisest "vabast põlvest", mis nüüd vabama hingamise ajal, kui põõrdunud rahva sekka tuli uus elu, võisid leida taas kõlapinda. Nagu selle tõenduseks teatab 1802.aasta Liivimaa kindralkuberner Golitsõn siseministrile, et ta kahtlustab vennastekoguduse kuuluvaid talupoegi, et nad oma palvemajades "arutavad" poliitilisi asju", ja et nende kões on mingisugune kardetava sisuga "vana legend liivlastest". Ja et kui anda talupoegadele vabadust, siis nad nõuaksid mõisnikelt tagasi viimastele kuuluvaid maid ja mõisasid, tuginedes sinjuures oma vanale legendile.[268]

Võime õigeks tunnistada, et XVIII sajandi vennastekoguduse liikumises jõudis eesti talupoeg oma sotsiaalse olukorra teadvustele ning õrkas oma rahvuslusele. Peale usulise ja kultuurilise õrkamise oli hernhuutlus ühtlasi rahvuslik õrkumine.

Vennastekoguduse usuliikumises sai selgest haaratud eestlane karskemaks, kõlbelisemaks ja oma puhtama eluviisida tõttu tervemaks. Karske ja kaine eluviis tõstis vennastekoguduse liikmeid juba siis jõukamale majanduslikule järjele, neid pandi mõisamõnikeks, mõldriteks, käsitöölisteks, koolmeistriteks, kõstriteks, tihti lasti neid juba sellal vabaks. Paremale järjele jõudnute lapsed said suurema koolihariduse, nii et XIX sajandi esimesel poolel ühiskondliku tegevuse arenemle astunud esimesed haritlased on pea erandita tulnud hernhuutlikest kodudest.

---

268. Kahk, Mahutused ja reformid, lk.386.

KOKKUVÕTE

"Eesti usumajale" kätkeb tuhat aastat hämarast minevikust. Iga peatükiga edasi on aga suurenenud valgus ja koos sellega ka andmete hulk, mida oma teema arendamisel saame kasutada. Kuid see abi pole ainuüksi kvantitatiivne, vaid ka kvalitatiivne, sest eesti usund, jõudes ikka hilisematesse aegadesse ja pidevalt edasi arenedes, on samaaegselt ühilistunud, muutunud oma sisemiste väärtuste poolest rikkamaks, tõsiusklikumaks, küllusliikumaks ja, mis eriti tähtis, puhtamaks, liginedes vähehaaval täielisele usundideaalile algkristlusele. Käesolev peatükk kõneleb varaseena vennastekoguduse evangeeliost osast eesti usundis.

a) Vaatleme <u>vennastekoguduse armusõnumi</u> eestlastele.

Jällle olid tulnud võõraduseukuulutajad. Olid olnud põhjamaistvõitlejad, katoliiklased, puhta-evangeeliumi tunnistajad luterlased, südamevagaduse nõudjad pietistid, nüüd olid tulnud usuvendluse aate kuulutajad.

Milles oli viimaste misjoni eeliste?

Mitte ainult selles, et nende veendumused, kust nad oma sõnumi jõu ammutasid, olid ligemas ühenduses Algallikaga, ega ka selles, et nad õpetasid seda kuulutasid, millesse veendumult uskusid ja mida ise olid kogenud, vaid ka selles, et terve nende misjonistiil oli rajatud kahele õrgsele alusele - rahvalikkusele ja üldinimlikkusele. Jõhkrate hõimi-mõõkvendluse vana rahvalikku usutõde, hernhuutlus samaaegselt rikastus parima reformatsioonijärgse südamevagaduse ja tundesoojuse mõjuga pietismis. Lihtne rahvalikkus ja üldinimlik usutundesoojus - need võitsid usuõlamustele põrisorjast eestlase kui ka ta põrisõrra.

Vennastekogudus õestis tuginea oma eeliaseie, kohalikule hallepietismile, ta õieti võraus sellest. Innukamad pietistid said esimeseks innukateks hernhuutlasteks.

Hernhuutlus tuli Eestisse kolme teed kaudu. Esimene tee kulges läbi Lätimaa, sealt tuli usuõratus, mis pani aluse õrvaste vennastetõõle ja sealt levis tervele Lõuna-Eesti alale. Plahvatuslikult puhkes ja kiiret edu saavutas Tallinna töö, mille krahv Zinzendorf ise isiklikult alustas. Kaunis varakult jõudsid kohalikke hallepietistide - saadiku kutsel - hernhuutlased Saaremaale. Saaremaa hernhuutlus muutus või saaks rahvaliikumiseks, millele mõju kuni hilisematele aegadeni on pidevalt kestnud.

Käsitletava sajandi hernhuutlust Eestis võime jaguda arenemisjärkudesse järgmiselt: 1) Algul hallepietismi pikaldane kaldumine hernhuutlusesse, siis viimase kiired edusammud ja massiline levik rahva seas kolmekümnendate -neljakümnendate aastate vahetusel. 2) Üha suurenev vastutõõtmine liikumisele, mis areneb vaenuseks, koguduste ametlikuks sulgemiseks ja tähtsamate usuliikumise kandjate - Herrnhuti saadikute pagendamiseks. Nimekamad pietistid osaldwad liikumisest, töö on surutud põrenda alla. Tehakse esimesi arglikke katseid töö taastamiseks, millest paikhommikti saavuta-

takse edu. 3) Neljakümnendate aastate lõpus, viiekümnendatel aastatel hoogustub tegevus ning sotsiaalsel kohalikel oludel esialgne tõus naastub. 4) Kuuekümnendate aastate teisel poolel, Ühenduses Katarina II manifestiga, tõusevad uued loottused, asutakse julgemalt töö korraldamisele ja misjonitegevuse laiendamisele, kuid jõrgnevad vaenamised pütlavad hävitada saavutusi. Seekord ei suudeta siiski töid lõpetada, sest usutunne oli tugevamalt hulkadesse sõõbinud. 5) Pikkamõõda lõheb liikumine uude arenemisjõrku ning pea igal pool elustub ja areneb jõrgnise sajandi algul nuoks võimsaks õratusliikumiseks.

Vennastekoguduse sajand andis mõrgatava panuse eesti rahvuskultuuri tõhustamisele: tõstis rahva oma kirjaoskust ja pani aluse kirjanduse, laulu ja muusika edaspidisele arengule. See sajand sai öieti eesti rahvusliku isemaadlikkuse sünni ajaks, millal haridusliikult, majanduslikult ja rahvuslikult hakkas kujunema eesti rahvas. Sellest kõigest on vastuvaidlematult teened vennastekoguduse1. Kuid peamine, tähtsaim ja püsivõõrtuslikum neist kõigist on usuline hüve, mida vennaste liikumine siia tuli tooma ja millise õlesande ta ka täitis, vahest üle kõigi eelduste ja loottuste.

b) Kui tahame leida hernhuutluse usulist mõju jõrgnevatele aegadele, siis peame kõigepealt tegema selgeks, millist ja missuja hernhuutlust tahame võtta etalooniks, sest Eesti vennastekoguduse üle kahesaja-aastase kohtimisaja vältel olas see usuliikumine üle aastuti aegu, millal tema osatähtsus Eesti usupildis oli võrdlemisi tühine. Kõige iseloomulikum ja ehtsaim oma algsele vaimule oli vennaste liikumine XVIII sajandil ja jõrgnise sajandi esimesel poolel, mille jõrele ta mandumine algas. Seni püsis ta õpetus veel endisel zinzendorfli-spangenbergli kul alusel, kogudustes oli alles vaimu prioriteet ja tunde line usuelu leidis ikka ja jälle väljapääsu. Siis puhkesid aeg-ajalt suuremad õrkamised ning usuvaimustus paisus mõnigi kord ekstaasi. Sarnasena kestis hernhuutlus Eestis umbes seda aastat ja sarnasena avaldas ta mõju jõrgnevate aegade usuliikumistele ja usunditele.

Milles siis see mõju konkreetselt avaldus?

Vennastekogudus oli esimene usuline organisatsioon Eestis, kuhu lii meid vastu võ ti nende usuliste elamuste põhjal ja vastavalt nende endi soovile, sellega oli ta esimene vabakiriklik usund Eestis. Esimesed vennastekogudused - Tallinnas Toompeal ja Urvastes - olid sellega esimesed põõrdunud ja uuestisündinud inimestest koosnevad kogudused, olid esimesed vabakogudused meie maal. Nende asutamisega 1741.aastal võime siis lugeda vabakoguduslik u liikumise algusajaks Eestis. Kuigi jõrgneval sajandil kaotas vennastekogudus palju oma esialgsest olemusest, muutudes teatavas mõttes luteri kiriku ehiorganisatsiooniks, jõi rahva teadvusse idee kirikust sõltumatu uskliikoguduse võimalikkusest.

Õpetuslikult oli tollasegne vennastekogudus rangelt

kristlastsentrilise ja "sõdalumisaja" ülemeelikusega kaldus ta siin isegi äärmustesse. Hiljem, kaime piiblialuse tõsitamisel, on usutsi jõutud ja jõudud sellega kindlatele piibli seisukohtadele. Ka Eesti hiliseemad vabakirikud, mendi seas ühtlasi entusiastlikud, on alati seadnud oma aluseks piibli ja Kristuse ning püüdnud rajanenda neile. Kõningad välismaa misjonil põhinevad ratsionalistlikud usulised organisatsioonid pole kunagi eestlaste seas edu leidnud.

Herrnhuutlus oli kasvanud väljapietismist, kuid ta oli pietismi pideva patuhoitluse vabetanud rõõmsa jumalalapse seisusega. Siiski pietismi põhitunnusjoned, maailmast loobumine, igakujulise patu eitamine, pidev usuvõitlus jm., jäid herrnhuutluses kindlalt püsima. Need joned, mis järgmisel sajandil veel tugevnesid, andis Eesti vennastekogudus üle hiliseematele vabakogudustele. Viimaste tervad usulised alused ja sirgjoonelise suunda, mida isegi kõrvaltvaatajad - võõrad on märganud, on otseene pärandus vennastekogudusest.

Herrnhuutlust ei saa kaugeltki nimetada demokraatlikuks, kuna siin esimesid tugevad tsentralisatsiooni nõuded. Võrreldes aga luteri kirikuga tollesegse maakirikuvalitsemisüsteemiga, oli vennastekogudus organisatsioon võrdlemisi demokraatlikum. Lihtliikmed omasid kogudusee tõelise kaasaotsustamise õiguse. Juhtimine toimus hoolekandjate poolt küllalt'ki diplomaatlikult. Vennastekogudusest peale on hiliseemate vabakogudustes liikmed omanud tõesti loomuliku õiguse kogudusee elus kaasa otsustada. Ka siin nähne vennastekogudusee suurmat mõju.

Vennastekogudusee liikumise piires algasid Eestis esimesed usulised rahvaärkamised. See on mõistetav, sest vennastekogudus oli õieti esimene, kes usulisi ärkamisi asus sihikindlalt taotlema. Varem olnud usulised elevused reformatsiooni ja vastureformatsiooni aegadel ning osaliselt pietismis, olid siiski üksikud, suuremaid tagajärgi jõtmatud ja mitte kõik puhtusulised. Vennastekogudusee tegevusest peale said aga laialdasemad, tihti rahva paksukivideni tungivad, usulised ärkamised vainutegevuse puhanguteks, millest meie edaspidised vabakirriklikud liikumised võrsusid.

Kui meenutada veel seda tõsiasja, et vabakogudustes mitmete niselaadsete usutegelaste usutee ja usutöö algas vennastekogudusee töörühmadel, ja mõnigi hiliseem usulisikumine kasvas välja vennastekogudusee poolt rajatud aluselt, siis võime vastuvaidlematult tunnustada vennastekogudusee tähtsust eestlase edaspidisele usuarengule.

c) Vennastekogudusee tõttu tekkis võrdõiguslike kristlaste väljast tulnud herrnhuutlaste kõrval ka meie kohalikud eesti "valised", mis oli esmakordne nähtus. Pöris-

orjale oli usaldatud tegev ja vahest juhtivgi osa kohaliku koguduse piires. Selles tegevuses kujunesid välja ühesikud kandvad mehed, tõelised isiksused, kes eesti kultuurilooses oma jäljed on jätnud.

Nende ühesikute isikute kujundamise juures on usulisikumisel veel suuren teene terve eesti rahva tõstmises aktiivse ühiskondliku tegevuse arenile. Vennastekoguduse usulisikumine oli massilisikumine ja just tema hulki sugereerivas, vallutavas ja rahva peidetud energiavarusid avavas jõus seisnes üks tema ajaloolisi ülesandeid.

Võime kindlasti väita, et siin religioosse liikumise sateemasilmas ja tegevusaladel pandi esimesed alged meie ise tegevuse, omavalitsuse ja omarikkuse ideele ning "hulgaleste" võimu ring oli kooliks, kus nende ideede praktilist teostamist õpiti.

VII ptk. UUSPIETISM NING VENNASTEKOGUDUSE TÕUS JA LANGUS.

Oleme jõudnud XIX sajandisse. Uuesti tõuseb usuline elevus Eestis kõrgseisu. Üle maailma levinud äratustuuled on jõudnud ka meie maale. Vennastekogudus seisab taas silmapaistval kohal rahvuslikus usuelupildis. Ent lühike on see ülev aeg. Muutumud on ajaloolise olustik. Rahvast on haaranud muu, nõiliselt elulisem pürgimus - sotsiaal-majanduslik ja rahvuslik võitlus oma koha pärast kodumaa päikese all. See võtab juhtpositsiooni ja lükkab kõrvale usulised huvid. Eestluse eesrindlikumal kihistusel ei seisa esikohal enam usuideaal.

Vennaste usuliikumise tuli kustub. Radikaalsem osa liikumisest, mis ei purjeta maakiriku dogmaatilises sõiduvees ning taotleb separatismi, likvideeritakse pikemate võitluste järel. Kompromissile alluv osa usuliikumisest kaotab aga oma soola ja muutub kiriku sõmakuulelikuks funktsionäärikst.

Peatükis käsitlusele tulev ajastu algab sajandi algusega ning lõpeb kuuekümnendatel aastatel - eesti rahvusliku ärkamise kõige iseloomulikumal ja sündmusterikkamal ajal.

1. Muudatusi vaimuelu sfääris.

a) Läinud XVIII sajandit nimetatakse valgustusajastuks. Reformatsioonile järgnenud keetvad sõjad ja ideelised võitlused olid ammu lõppenud, ilma et kumbki leer oleks otsustavat võitu saanud. Kõik olid tüdinenud sõdadest, isegi nende põhjusest - õige usu kehtestamisest. Pikkamööda kadus usukütkmus üldsuse huvipunktist; religiooni hakati suhtuma teatava ükskõiksusega. Õsiplasmile tõusid ilmalikud väärtused, kõigepealt ühiskondlikud ja riigivalitsemise küsimused. Tekkis nn. valgustatud absolutism, mida hiilgavad kroonitud riigipead edustasid. Kuid valgustusajastu idee kandjateks jäid ikkagi kirjanikud ja filosoofid.

Valgustusajastu inimene tunnistas ainsaks elujuhtnööriks inimese loomuliku aru. Usk selle võimesse oli vankumatu. Loodeti mõistuse harimise ja valgustamisega teostada murrangulisi reforme inimese kõlbelises elus. Läinud aegadel, millal elu eesmärgiks seati usuliste ideaalide saavutamine, oli inimese pilk suunatud sisemaailma. Nüüd aga vaadati avasilmi välismaailma ja tunnustati selle primaarset väärtust. Samaaegselt tunnetati endas kui inimeses küllaldaselt jõudu selle maailma valitsemiseks ning oma mõistuse järgi korraldamiseks.

Mõistuse ajastule panid aluse Inglismaa filosoofid-teadlased juba XVII sajandil. Nende vaated, jõudes Prantsusmaale, arenesid siin edasi ning muutusid XVIII sajandi metafüüsiliseks materialismiks, mille tähtsamaid esindajaid olid Paul Henri Holbach (1723-1789), Julien de La Mettrie (1709-1751) ja Denis Diderot (1713-1784). Diderot koos Jean de Roud d'Alembert'iga (1717-1783) andis välja prantsuskeelse entsüklopeedia (1751 - 1780 a.a.), mille kaastöölisi hakati nimetama entsüklopedistideks. Samaaegselt jõudis Prantsusmaale ka inglise usuliste maailmavaade - deism, mis Prantsusmaa materialistide käsitluses muutus - "frivoolseks ateismiks".[1]

---

1. Windelband, Istooria novoi filosofii I, lk. 321-326, 338-348; S. Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade, Tartu 1938, lk. 18 (edaspidi: Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade).

Valgustusideede kandjateks olid ka Francois Marie Arouet Voltaire (1694-1778) ja Jean Jacques Rousseau (1712-1778), kuid nemad mõlemad siiski ei jõudnud materialismi, vaid jäid deistideks, kuigi kumbki omapärases aspektis.[2] Saksamaal said valgustusajastu juhtivateks filosoofideks Christian v. Wolff (1679-1754), Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) ja mõnes mõttes ka Immanuel Kant (1724-1804).

b) Prantsuse revolutsioon, mis algas 17.juunil 1789.a. avaldas suurt mõju ajastu mõtte- ja usuvaatele. Revolutsiooni põhjusteks oli kõrmiselt keeruliseks kujunenud sotsiaalne olukord ja seisustevahelised suhted. Võimutšius oli riigis kuninga ja ta õukonna kões, kes seda jagas kahe esimese seisusega - kõrgema vaimulikkonna ja aadliga. Kolmas seisus, kelle valduses olid riigi peamised majanduslikud ja ka vaimsed vahendid, oli võimust peaaegu ilma. Valgustusajastu ideed olid leidnud suurt vastuvõttu haritud ja arenenud kolmanda seisuse liikmete poolt. Viimased tahtsid oma võimu kasutada laialaulatuslikumalt, nimelt halduse ja riigi rahade valitsemisel, sest riigivarad olid enamuses kogunemidki neilt saadud maksude arvelt. Riigi rahanduses tekkinud raskuste lahendamiseks kokkukutsutud generaalstaatides pani kolmas seisus revolutsioonilisele maksma oma ülekaalu, kõrvaldas ja pagendas põõrdele vastupanevaid kõrgemate seisuste liikmeid ning kasutas Pariisi kommuuni (linna valitsuse) kaudu terrorit, mis viis kuningas Louis XVI hukkamiseele ja uue korra kehtestamiseele.

Prantsuse revolutsioon kutsus haritud kihtides esile suure vaimustuse, sest sellles nähti valgustuse sajandi aadete praktilist teostamist. Kuid revolutsiooni süvenedes paljastusid sügavad vastuolud kõrgelakiidetud ideede ja elu tegelikkuse vahel. Algul püstitatud vabaduse loosungi asemel toimus vastupidi teisitimõtlejate vabaduse piiramine, vanglad olid täis surmamõistetuid ja linnaväljakutel tõõtasid pidevalt giljotiinid. Nende alla paisati üksteise järel isegi ülestõusu enda juhid ja nimekamad ägelased. "Revolutsioon sõi oma lapsi". Võideldi ristiusu vastu, kalmistuil kõrvaldati ristе, rüüstati ja rüvetati kirikuid, korraldati pühalik pidustus mõistuse usundi auks.[3]

Revolutsiooni vastaste arv kasvas. Isegi ülestõusu juht Maximilien de Robespierre (1758-1794) astus ateismi ja "usundlike maskeraadide" vastu, sest oma südames oli ta Jumala uskuja. Kuid oli hilja, ta ei saanud enam sammuda eri rada ega maksma panna oma tahtmist, sest oli kord ennast liikumise voolu andnud ning kartis oma kaaslasi.[4]

---

2. Windelband, Istoorija novoi filosofii I, lk.308-314; Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade, lk. 18-19.
3. Üldine ajalugu, III lk. 529-530.
4. Samalaadsemas, lk. 530-531.

Revolutsiooni hirmuteod mõjusid kaasa usuelu uuele tõusule. Kõigepealt hakkasid riigivalitsused ja poliitikud toetama religiooni, sest nad nägid selles vahendit ülestõusu leviku tõkestamiseks. Hilisemad Napoleoni-aegsed hävitavad sõjad ja nendega kaasnevad raskused viisid rahvad veelkordselt tõsisemale järelemõtlemisele. Revolutsiooni joovastus oli tõstnud kõrgele ateismi lipu, kuid nüüd leidis uuesti maad Jumala tunnustamine. Kitsed endised aktiivsed ateistid kuulutasid endid Jumala uskujateks ning ateism kadus seekord moest.

c) Nagu valgustusajastu tulemuks oli loomud aluse filosoofia, nii valmistas selle loojaarguks pinda samuti filosoofia.

Juba juhtivaim entsüklopedist J.R.d'Alembert tunnistas enmast "Encyclopédie" esimese köite sissejuhatuses mittematerialse suurematu hinge olemaks ja Jumala jaatajaks.[5] Järgnevat sajandil asus filosoofias valitsema idealism, mis "ratio" asemele asetas "idee", seda eriti Saksa filosoofide Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Wilhelm Schelling (1775-1854) ja Georg Wilhelm Friedrich Hegeli (1770-1831) mõjul. Idealism võttis paiguti usulise värvingu ning osaliselt kaldus müstikasse. Seega on XIX sajandi esimese poole filosoofia üldiselt reaktsioon eelmise sajandi materialistlikule mõtteteadusele ning endise usuvaenulikkuse asemele astub järjekordselt usujaatamine.[6]

Juba J.J.Rousseau'l olid suured teened materialismi ja ateismi võitmises, kuigi just tema 1762.aastal ilmunud teos "Ühiskondlik leping" andis ideelise aluse Prantsuse revolutsioonile. Kuid Rousseau' teoste üldine mõttesuund agiteeris tagasipöördumist looduse ja lihtsate elukommete juurde, ollen seega vastand valgustuslikule suunale, mis võitis, et haridus, teadus ja kunst suudavad küllaltki õilistada kõlbelist elu. Rousseau aga ütles: "Kida enge meie teadmised arenesid, seda lõdvemaks läksid me kombed"[7]. Ta väidab, et vaatamata teaduse ja kunsti edule, pole maailmas midagi muutunud paremaks, lodevus ja pahed pidevalt kasvavad ning ühiskond seisab koos vaid vale abil. Teaduse ja kultuuri areng pole lahendanud sotsiaalseid hädasid ning inimkonna õnnetu elukorg on veel süvenenud.[8] Oma usulise kredo esitab ta teoses "Savoja vikaari usutunnistus". Selles loomulikus usundis puuduvad dogmad, on ainult sügavad usulised elamused, milledega kaasneb puhas südametunnistus ning õilis ja puhas elu. Ekstaatiline Kõrgeim Olevus, kes loi maailma, looduse ja inimese ning andis südametunnistuse. Jumala templiks on terve loodus ja ka inimene ise. Rousseau' loomulikku usundi õpetus toetub möningatele kalvinismi õpetuslause tele ja tollaegse tele müstilistele usuvaadetele (Franciscus Salesist (1567-682),

---

5. Gerr, Illustrirovannaja vseobštšaja istoorija literatuurõi I, lk.275.
6. Üldine ajalugu IV U s aeg ja uusim aeg. Kirj.N.Kareva toimetusel, Tallinn 1951,lk.10 (Edaspidi 'Üldine ajalugu IV).
7. Üldine ajalugu III,lk.326.
8. Windelband, Istoorija novoi filosofii I.lk.351.

Madame de Guyon (1648-1717) jt.[9]

J.J.Rousseau vaateid arendas edasi Königsbergi filosoof Johann Georg Hamann (1730-1788), keda nimetati "põhjamaa maagiks". Ta kutsus inimesi tagasi loodusesse, rahvaste lapsepõlve segadusse, kuid eriti lapsesse usu juurde. Viimase põhjal peab võrauma uus teadvuse ühtsus, uus poeesia ja uus ühiskond. Noorusse oli Hamann kodukoolipõetajaks Liivimaal, siis tõõtas Londonis kaubanduses ja l.Ühi usulise põõrdumise ning kirjutas 1758.a. oma kuulsa teose: "Mõtteid minu elust", milles kirjeldab oma usulisi elamusi. Tema filosoofiliste teoste põhimõttedkoonduvad ikka ja jõlle piibli ja religiooni juurde. Mõistuse austamisele seab ta vastu "tunnete filosoofia".[10]

Algavale usumõtte tõusule andis ompoolse tõuke Zürichi vaimulik Johan Kaspar Lavater (1741-1801). Vastandina Hamannile nimetati teda "Lõunamaa maagiks". Lavater oli tõsiusklik inimene, oli pidevas ühenduses Lunastajaga ja elas õiget elu; ta uskus palve imetegevasse jõusse. Lavater kirjutas vaimulikke lauletusi, poeeme, mõtisklusi, apoloogeetilisi ja teoloogilisi teoseid ja levitas oma kõnesid, mis kõik leidsid rohkesti lugejaid ja hindajaid. Kuid eriti suur oli ta isiklik mõju, seda ka kõrgemas seltskonnas, vürstikodade uksed olid talle avatud. Noor Goethe, kes kirjutas siis veel usulise ideelise vaimus, reisis koos Lavateriga ja tunnistas tema mõju endale. Ta võitis, et suhted selle "tõelise inimesega, kes elab pidevas liginemisarmastuse õhkkonnas, annavad suurt kasu ja mõjuvad kui tervise allikas.[11]

Selle aja vaimuinimeste seas oli silmapaistvamaid Johann Gottfried Herder (1744-1803), kes oli kooli- ja kirikuõpetaja (saastatel 1764-1769 ka Riias), eelromantilise kirjandusvoolu tähtsamaid esindajaid ja teoreetikuid ning filosoof, ajaloolane ja folklorist.

Ta oli J.G.Hamanni õpilane, kuid temal puudus selle usulisme ind ja ka elamused. Herderi filosoofia põhjeneb Spinoza, Rousseau' ja Leibnitzi vaadetel ning ta teoloogias on leida liberaalseid vaateid, kuid tema üldine usulisus naturalistlik ning humanitaarne idealism on vastandi ka valgustusajastu materialismile ja ratsionalismile. Kui eelromantik, veel rohkem kui filosoof on Herder andnud palju romantismile ja saksa filosoofiale. Nuide ka Goethe on Herderi vaimne õpilane.[12]

---

9. Istoorija frantsuskoi literatuurõi. Tom I M.L.1946.lk. 774-776 (Knjaževin) (Edaspidi: Istoorija frantsuskoi literatuurõi I)
10. Istoorija saksa literatuurõi, lk. 568-569; Windelband, Istoorija novoi filosofii I, lk. 471-472; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 175 g, /181 p.
11. Istoorija saksa literatuurõi, lk. 601-603; Oehninger, Kristlikoguduse ajalugu, lk. 397-398.
12. Windelband. Istoorija novoi filosofii I,lk.472-476; Istoorija saksa literatuurõi, lk. 570-575; Johann Kerr, Illustrirovannaja vseobštšaja istoorija literatuurõi Tom II, Moskva 1905, lk. 264-267 (Edaspidi:Kerr,Illustrirovannaja vseobštšaja istoorija literatuurõi II).

Veel suuremat mõju avaldas XIX sajandi maailmavaatele, nüm sõss ka teoloogiale, idealistliku filosoofia suurkuju Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). Oma noorusp6evil oli Hegel Prantsuse revolutsiooni vaimustatud pooldaja. Revolutsiooni tagajärjed panid teda aga tõsiselt järele mõtlema ning hilisemal ajal oli ta põhimõtteliselt igasuguste võgivaldsete muudatuste vastu, kuigi ei eitanud mõistlikke reforme, mis tulenevad rahva üldisest vaimust. Oma õpetuses religioonist esitab ta usundite kolmeastmelist arengut. Esimene aste on "loomulik usund", mis on omane madala kultuuriga rahvastele. Teine aste on "vaimse individuaalsuse" usund, nimelt Kreeka usund jumalatel, iludususund kreeklastel ja arukas usund roomlastel. Kolmandal ja kõrgeimal astmel asub kristlus, milles avaldub Jumal absoluutse vaimuna. Kuigi Hegeli vaated on kaugel tõelisest kristlusest, avaldasid need siiski suurt mõju ajastu ülemõtte tõusule.[13]

Sajandi esimese poole usuteadus oli tugevasti mõjustatud Friedrich Daniel Ernst Schleiermacheri (1768-1834) teoloogiast ja filosoofiast. Schleiermacheri isa oli reformeeritud kiriku õpetaja, perekond kaldus hernhuutlusse. Ta õppis hernhuutlikes õppeasutistes Niesky ja Bardis, pärast Halle ülikoolis. Oma usuvaatelt seisis ta lähedal vennastekogudusele. Ta filosoofiale on avaldanud mõju Kant, kuid eriti Spinoza. Viimase mõjul on ta vaadetes mõningaid panteistlikke kallakuid, kuid tegelikult ta usulised seisukohad ühtivad siiski vendade usuvaatega ning põhjenevad õieti vanal sakса müstikal, mis oligi tegelikult pietismi, eriti separatistliku pietismi aluseks. Schleiermacher andis 1799.aastal välja "Religioonist Kõned haritlastele, kes seda põlgavad" ja 1821-1822.a. "Kristlik usk kui evangeelse kiriku põhialus" ning mitu usuteaduslikke töid. Religiooni aluseks on usutunne, mis omandatakse Jumalast sõltumise tunnetamise kaudu.[14]

d) Eriti reljeefselt avaldus usuvaate võidukäik uues kirjandusvoolus - romantismis, mis troonilt tõukas seni valitsenud ja mõistust ülistanud klassitsismi. Romantismile, õieti eelromantismile pani aluse J.J.Rousseau tundmus ülistav filosoofia. Peagi ilmus XVIII sajandi teisel poolel mõningaid uue voolu vaimus kirjutatud teoseid Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal. Viimane mas seigi võrsuva romantismi kõikuseks, kus see veel järgmise sajandi algul jõudis kõrgemale tasemele.

Pärast kosmopoliitilise Prantsuse revolutsiooni liiva jooksmist põõrdusid pilgud minevikku, selkõige keskaega, otsides sealsete ideaalide juures unustamist. Ka oma lähemas ümbruses, oma maastikus ja oma rahvahingeelus hakati nägema ilu. Reaksioonilised vaated olid valdavalt usulised, sest siis ..."kõik huvid ja suunad ühinesid ühes kõrgemas punktis - religioonis".[15]

---

13. Võsu, Kristluse ajalugu I², lk. 53-54; Windelband, Istoria novoi filosofii II lk. 279,282.
14. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 198,a,b,c; Sild, Kirikulugu. Uuem aeg, lk. 130-132, Võsu Kristluse ajalugu IV,lk.53; Windelband, Istoria novoi filosofii II lk. 246-247,250-252; Istoria noma tskoi literaturõi,lk.700.
15. Berr, Illustrirovannaja vseobštšaja istoria literaturõi II, lk. 309.

Samuti muutus uus kirjandus silmapaistvalt usuliseks, kristlikuks. Oma maastiku vaatluse, oma maa ja oma rahva õilistamine andis romantilisele kirjandusele tugeva rahvusliku värvingu. Nii oli uus kirjandusvool tundeküllane, rahvuslik ja usuline.

Usuliste romantismi ilmekamaid esindajaid on prantsuse kirjanik Francis René'de Chateaubriand (1768-1848), Bretagne'i vana aristokraatliku perekonna liige. Ta oli lapsepõlvest peale Jumala uskuja. Kui puhkes revolutsioon, läks ta sellega kaasa ning eemaldus usust. Pettunud poliitikast, pöördus ta usu juurde tagasi ning mõõd kirjutas 1802.aastal viiekõtelise "Kristluse geenius". Teos on ülistus kristlusele, eeskätt katoolitsismile. Sügavuuline on ka Chateaubriandi kristlik poeem proosas "Märtrid", kus ta kirjeldab ilukõnes III ja IV sajandi kristlaste võitlust pganlusega. Jutustus "Atala" (1801) kõneleb kahe looduslapse armastusest ning näitab kristluse lohutavat ja hingerahu andvat jõudu.[16] Oma kreedo võtab Chateaubriand kokku lauses "Teie teate ju muidugi, et minu kirjamõtteks on näha kõikjal Jeesust Kristust".[17]

Prantsuse romantismi teiab kirjanikuna nimetame Alphonse de Lamartine'i (1790-1869). Oma usulistes luuletustes austab ta Jumalat ning tunnustab kristluse, eelkõige katoliikluse suurt tähtsust.[18] Ka tuntud Victor Hugo (1802-1885) esineb oma noorusaja usuliste kirjanikuna ning esitab luuletajale algõudeks, et ta "ning oleks tõsi Jumalat".[19]

Saksamaa eelromantik Novalis (Friedrich v. Hardenberg) (1772-1801) raamatus "Kristiusk või Euroopa" (1799) leiab usus ainsa päästetee Euroopale - "ainult usk võib Euroopat taasärratada".[20]

Saksa romantismi silmapaistvamaid esindajad vennad August Wilhelm Schlegel (1767-1845) ja Friedrich v. Schlegel (1772-1829) olid Eleti uue kirjandusvoolu teoreetikud Saksamaal. Viimane neist, Friedrich, astus katoliku usku ja sai sellle kiriku innukaks edustajaks.[21]

---

16. Üldine ajalugu IV lk. 11-13; Frau Schiller, Läänе-Euroopa uue aja kirjandusajalugu I köide, Tartu 1941 lk. 249-253. (Edaspidi: Schiller, Läänе-Euroopa uusaja kirjandusajalugu I)
Istoria frantsuskoi literaturõi, Tom II; Moskva 1956, lk. 85-91 (D.D.Oblomtsevski (Edaspidi: Istoria frantsuskoi literaturõi II).
17. Aarne Anttila, Sissejuhatus uus-aja kirjanduse põhivooludesse, Tartu 1933, lk. 119 (Edaspidi: Anttila, Sissejuhatus uus-aja kirjanduse põhivooludesse).
18. Berr, Illustrirovannaja Vseobštšaja istoria literaturõi I lk. 313-316; Istoria frantsuskoi literaturõi II, lk. 104-106 (D.D.Oblomtsevski)
19. Anttila, Sissejuhatus uus-aja kirjanduse põhivooludesse, lk. 161.
20. Schiller, Läänе-Euroopa uusaja kirjandusajalugu I lk. 222-223
21. Berr, Illustrirovannaja vseobštšaja istoria literaturõi II lk. 313-314; Windelband Istoria novoi filosofii II lk. 225-226.

Kõige lähemal olevale usule seisis Saksamaa kirjanikest siiski noore J.W.Goethe sõber ja kaaslane Johann Henrich Jung-Stilling (1740-1817). Ta oli pärit Vestfaali talupoegadest, isa oli külarätsep. Läbi suurte raskuste, visadel pingutustega jõudis ta arstiks, majandusteaduse professoriks ja tuntud kirjanikuks. Vestfaal oli üks kindlamaid pietismi tugialasid, kus usutunne oli haaranud kõiki rahvakihte. Noor rätsepapoeg elas ühel jalutuskäigul läbi usuliste põrdumiste. Samaaegselt sai ta erilise vaimukutse olla Jumala otseste läbiriist. Noormees oli sõnakuulelik kutsele ja sai ajastu erandlikuks usuvaate levitajaks haritud ringkondades. Ta on mitmete usuliste teoste autor, nendest tähtsamad on ta autobiograafia ja Ilmutuse raamatu selgitus. Ta teostes valitseb tugev usuliselt liine kallak.[22]

Inglismaa eelromantism oli samuti usujaataval seisukohal ning nägi inimkonna saatuse juhtijana Kõigekõrgema tahet. Usulised natuurid olid kõik kolm n.n."Järvekooli" poeet William Wordsworth (1770-1850), Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) ja Robert Southey (1774-1834)[23].

Usuline isiksus oli ka Itaalia romantismi loojal ja juhil, tuntud romaani "Kihlatud" autor Aleksandro Manzoni (1785-1873) Ta algas luuletaja teed vaimuliku lauludega ja jäi kogu oma eluaja kristlusele ja katolitsismile ustavaks.[24]

2. Murrangulisi sündmusi sotsiaalpoliitilisel alal.

a) Prantsuse revolutsioonni poolt rahvahulkadesse paisatud loosung "liberté, égalité et fraternité("vabadus, võrdsus, vendlus") oli tunginud paljude rahvaste teadvusse. Oodati poliitilise vabaduse difusiooni Prantsusmaalt teistesse maadesse. Rahvasõbrad unistasid mitte ainult kolmanda seisuse vabanemist eelmiste seiskute hoolekande alt, vaid isegi kõige madalama seisuse, mõnel pool veel sunniaimse, võrsustamist teistega. Kuid oodatud vabaduse asemel algasid Napoleoni sõjakäigud, mis kestsid kokku veerand sajandit. Sõja hävingud, majanduslik surutis, mandri blokaadi raskused, rahvuslik rõhumine, uute lootuste purunemine - ükskõik see oli tagajärg, mida veerev ajalooratas tõi rahvastele.

---

22. Istoorija nemetskoi literatuurõi lk. 591-592; A.N.Põpin, Religioosnõja dviženija pri Aleksandre I, Petrograd, 1916, lk. 313-322 (Edaspidi Põpin, Religioosnõja dviženija).
23. Schiller, Lääne-Euroopa uusaja kirjanduse ajalugu I, lkn 280-283; Istoorija Angliiskoi literatuurõi Tom II võpusk pervõi, Moskva 1953, lk. 64-94 (Edaspidi: Istoorija angliiskoi literatuurõ II,1)
24. Serr, Illustrirovannaja Vseobštaja istoorija literatuurõ I lk.452 453; Prantsesko De Sanktis, Istoorija italjanskoi literatuurõi, Tom II, Moskva 1964, lk. 523-526, 540- (Edaspidi: De Sanktis, Istoorija italjanskoi literatuurõi II).

Napoleoni võitude laine paiskus vastu Moskvat, peatus ning veeres tagasi. Algas Euroopa vabastamine prantslaste okupatsioonist. Mida see rahvastele toob? Ootused olid kahesugused, Samal ajal, kui Euroopa ühiskonna konservatiivsed elemendid lootsid "revolutsioonimao" täielikku hävitamist ja endise korra taastamist, leidus neid, kes vabastamisekstsioonist ootasid mitte ainult vabanemist okupantide alt, vaid ka feodalismiaegsetest pahedest ning uue korra saabumist. Võidukad monarhid, eeskätt Aleksander I-sega, jälgides taganeVaid prantslasi, polnud kitsid suurte lubaduste andmises.[25]

Pärast Napoleoni alistumist 1814.aasta oktoobris algas Viinis revolutsiooni päranduste likvideerimiseks riigijuhtide nõupidamine, mida ajaloos tuntakse "Viini kongressi" nime all. Kongress taastas riikide piirid, mida revolutsioon ja Napoleoniaegsed sõjad olid segamini paisanud, aitas troonidele endisi kuningaid ja vürste, kes tas mitmed vabariigid ja ühendas need naabermaadega. Kongressil tooniandvamad suurriigid ei unustanud seejuures oma huve, vaid jagasid endale mõõd, riike ja kolooniaid; siis jagati lõplikult ka Poola. Sotsiaalsetest uuendusist, rahva elu korgendatsest ja õiguste laiendamisest ei tehtud juttugi; siin jäi kõik endiseks. Sellevastu leppisid valitsejad kokku tegutseda ühiselt, kui mõnel maal peaks puhkema revolutsioon. Kuid siin nende püüdlused jäid viljatuks, sest 1830.aastal puhkes Prantsusmaal uuesti ülestõus ning rahutused levisid üle Euroopa.

b) Viini kongressi tähtsamaks otsevõtteks, mis omas teatavat religioosset mõju, oli "Püha Liidu" asutamine. See loodi 14.sept.1815.aastal Vene, Austria ja Preisi valitsejate poolt. Liidu eesmärgiks seati kristliku moraali põhimõtete kehtestamine riikide valitsemise poliitikas. Liidu lepingu koostajaks oli Vene tsaar Aleksander I, kes ka sellele lepingu oma autoritseediga läbi surus ning Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III ja Austria keisri Franz I allkirjad lepingule saavutas. Hiljem ühinesid lepinguga ka teised monarhid. Dokument sisaldab nii usulisi kui ka moraalseid õiguslikke ja poliitilisi ideid. Deklareeritakse, et valitseja võimul on jumalik päritolu ning nemad peavad valitsema vennalikus võimus kui perekonnaisad usu, rahu ja õiguse säilitamiseks. Allakirjutanud valitsejad tunnistavad, et terve kristlikrahva kõrgeimaks võimukandjaks on See, kellele tegelikult kuulub meelevald, see on meie jumalik Päästja Jeesus Kristus, Kõigekõrgema Logos ja Ülusõna. Kõrged valitsejad võtavad endale ülesandeks oma alamaid igapäev veenda, et need tõidaksid jumalikku Päästja poolt antud kohustusi.[26]

---

25. A.N. Põpin, Istoorja russkoi literatuuri, Tom IV, S.Peterburg, 1903, lk.283 (Edaspidi: Põpin, Istoorja russkoi literatuurõ IV)
26. Uldine ajalugu IV, lk.32-34, 37-38; Vt. lepinguteksti: Herman Schiller, Vsemirnaja Istoorja s drevneiših vremjen do natšala dvadtsatavo stoletija, Tom vtoroi, S.Peterburg 1906-7, lk.346-347 (Edaspidi: Schiller, Vsemirnaja istoorja III).

Usuliselt meeleldatud Vene tsaar Aleksander I oli oma tahtmise saavutanud ning loodis võimu tarvitamisega tõsta rahvaste usuelu ja kõlbelisse taset. Kuigi "Püha Liit" seda eesmärki ei teostanud, mida loodeti, sest liit juba järgmisel aastakümnel likvideeriti, kuigi liidu asutamisel lähtuti valest eeldusest, sest sundkorras inimesse uskumust istutada ei saa, oli "Pühal Liidul" siiski oma ajalooline tähtsus.

Rahva meelelaadi ja kirjanduse üldsuund oli juba enne muutunud usuliseks, nüüd asus valitsuste ametlik poliitika osalt, poolt seda edendama. Kriitilisi tagajärgi oli sellel Venemaal.

1. USUPIETISMI VÕIDUKÄIK

1. Uuspietism lääneosariikides.

Laialdased rahvahulgad ei ole vajanud oma usu kinnitamiseks filosoofilisi põhjendusi, sest lihtsate inimeste seas oli iikka neid, kes olid alati uskumad, vastamata valitsevale usuvastasele maailmavaatele. Luterlikke ringkondadesse leidus rohkesti pietistlikke koondisi, ning vabakiriklikud voolud polnud kunagi kaotanud oma usulist aktiivsust. Kuid nüüd, uuspietismi ajastul, tõusis rahva seas veelgi usuind ning usuvaade levis ka mendesse ringkondadesse ja aladele, kus ta seni valitsemas polnud.

a) Uus sajand algas mitmel maal usuliste Erkamisliikumistega. Sriti hoogne oli see Saksamaal, kus pärast sõdade lõppu tõusis mitmel pool usuline elevus, mis viis Erkamisteni (Württembergis, Bremenis, Hamburgis jm.) Usulisikumine arenes peamiselt endises hallepietismi vaimus ja levis kõikides seltskonnakihtides. Aktivisseerus samuti kiriklik ortodoksia, mis pearõhu asetas välisele vagadusele. Kuid ka see oli usu jaatamine. Külm ratsionalism oli sajandi keskpaiku enamikust kirikutest välja surutud.[27]

Saksa uuspietismi ajendil loodi mitmesuguseid usulisi institutsioone. Uut hoogu sai välismisjon. Uuspietistide ettevõttel asutati Saksamaal mitu misjoniseltsi, alustati evangeeliumi kuulutamist juutide seas, piiblite ja usuliste traktaatide levitamiseks loodi vastavad seltsid. Järgides eelmise sajandi pietiste, rajati põhistemaju ja alustati Inglismaa eeskujul diakonissitöid. Seda kõik XIX sajandi esimesel poolel.[28]

Saksa uuspietism avaldas oma viljastavat mõju ka teistes maades. Šveitsis oli vana tugev usuline aluspõhi juba eelmise sajandi algusest peale, millal seal oli levinenud Prantsusmaalt pärinev ekstaasikülluse inspiratsioonilisikumine. Samuti oli Šveitsis tugev herrhuutlus. Zürichis ja Baaselis olid 1804.aastal asutatud piibliseltsid. Nende ümber koondusid nüüd uuspietistid. Aastal 1810 pühkes seal, kõigepealt Genfis, Inglise metodistide kaastegevusel usuline ärkamine, milles on oma osa ka Juliane Krüdeneril, kes viibis Šveitsis 1813.aastal. Usuletulnuid vaenati ja nimetati neid "silmakirjateenriteks". Nad olid sunnitud lahkuma Hildkirikust ja moodustama iseseisva vabakiriku (1831.aastal). Põhjapoolses osas rahvusega Šveitsis algas suurem ärkamine vähe hiljem aastatel 1816 ja 1817, seekord J.Krüdeneri kaudu. Keegi Zürichi kanteni talutüdruk Margarethe Peter oli lasknud surmata oma õe "tuhandete päästmiseks" ja siis ka enda risti löönud. Pärastpoole need värnähtused kadusid.[29]

---

27. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 190,a,b,h,i,k,
28. Vt.neid: Võsu, Kristluse ajalugu IV,lk.66-69.
29. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 197 b,e;
Sild, Kirikulugu, Uuem aeg, lk. 159-162.

Hollandis tekkis sajandi algul usulise liikumise koolitõpetaja Willem Bilderdijki (+1831) ergutusel, kelle kaudu tuli 1822.aastal usule juudiseost Isaak da Costa (+1860). Viimase kuulutuse tagajärjel ärkamine laienes. Pöördunud moodustasid 1836.aastal oma vabakirikus.[30]

Ka Norras oli ülukerd sajandi alguses soodne pietistliku usuvaate arenguks. Isesrandia suure eduga töötas siin talupoeg Hans Nielsen Hauge (1771-1824) koos oma abilistega, samuti võhikjutlustajatega. Liikumine levis peamiselt talupoegade seas.[31]

Taanis algasXIX sajandi algul ärkamine, seda osalt pietistide kaudu, osalt Norra äratusliikumise mõjul. Asutati misjoni ühinguid, ehitati palvemaju. Viimastes evangeliseeritsid umbes tuhat võhikjutlustajat. Osa luterikoguduse õpetajaist läks kaasa usuliikumisega.[32]

Kui eelnimetatel sajandil pietism Rootsis ei levinud kuigi palju, siis nüüd muutus Rootsimaa mitmete äratusliikumiste levikualaks. Juba 1803.aastal algas Põhja-Rootsis võhikjutlustajate eestvõttel nn."lääre" liikumine ("lääre"-lugeja, ette lugeja). Lugejad olid lihtsamad, kes palvekoosolekutel hakkasid rahvale ette lugema piiblit ja Martin Luteri kirju. Paljud kokkutulnuist tulid pöördumisele. Algul äratusliikumine aremas luterliku ortodoksia piires, kuid hiliisemad "lugejad" (nn. "uued lugejad") rõhutasid oman arvu. Siis jagunes liikumine kaheks: kiriklikuks ja vabakirklikuks. Aastatel 1820-1830 puhkes uus ärkamine, seda mõne uskliku kirikuõpetaja töö tagajärjel. Seekordne äratusliikumine levis üle maa. Aastal 1830 hakkas Stockholmis omakorda evangeliseerima inglise metodisti jutlustaja Georg Scott. Ärutlustusel oli edu, pöördunute arv kasvas, uue hoo sai piiblite levitamine, välismisjon, pühapäevakooli-töö ja karskusliikumine. Scott saadeti 1840.a. Rootsist välja ning äratusliikumise juhiks sai nüüd C.O.Rosenius (1816-1868). Samal ajal algas jälle uus liikumine talupoeg Erich Janssoni eestvõttel. Liikumine levis laialdaselt üle maa. Aastal 1845 puhkes põhjas laplaste seas suuren ekstaasirikas ärkamine kirikuõpetaja Lars Levi Laestadiuse (1800-1861) läbi. Liikumine valgus ka Soome ning sellel mõjusid on leida samuti Eestis.[33]

Osalt iseseisvalt, osalt Rootsi mõjutustel levis XIX sajandil Soomes mitmeid äratusvoole. Juba XVIII sajandi lõpul algas Põhja-Soomes võimas ärkamine, mille juhiks sai Soome-Lapist pärit olev Paavo Ruotalainen (1777-1852), kes töötas erilises vaimuvões. Liikumine levis peamiselt talupoegade seas ning omas tugevat entusiastlikku värvingut. Kaasnesid kõrgendatud tundeelamused, sügav patuhundmine ja võõrdkeelsed. Võimas oli pöördumuste laul. Suure tulnute pinnale said "ärgunud", liikumist nimetati "kartuspõletamiseks". Liikumine levis üle maa, ühendas kirikuid ning avaldas kirikuelule

---

30. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 197, e.
31. Sealsamas § 197, k.
32. Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk.84.
33. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 197, i; Võsu, Kristluse ajalugu IV, lk. 87; H.V.Dahl, Ärkamisliikumise tagapõhi mõõdunud sajandil Rootsis. Teekäija 1957, lk.60. Sild, Kirikuelugu. Uusm aeg, lk.153.

usuõlule tõstvat mõju. Et need kirikuõpetajad tulid elavalõ usulõ. Nende laudu arenes ärgatusliikumine edasi.Nii ajas kui ruumis.[34]

Üle Inglismaakõigisid korduvad ärkamisiläned. Sõeti sellel maal polõ päris reformatsiooni usuind kunagi kustunud. XVIII sajandi teisel poolel hoolitsesid evangeelse ärgatuse eest peamiselt metodistid ja baptistid, kuid ka teised vabakirikud. Valitses võlismisjoni vaim: esimene Inglise misjoniselts asutati 1792.aastal baptistide poolt ja teine 1795.aastal, mis muutus kongregatsionalistlikuks. Jõrgnime sajandi algas samuti ärkamistega, seda kõigepealt Walesis. Sajandi teisel poolel tegid Inglismaal ärgatustõsd silmapaistvad Ameerika evangelistid Charles Finney (1792-1875), D.L.Moody (1837-1899) jt. Aastal 1859 algas Walesis H.Jonesi kaudu ärkamine, millega kaasnes sügav patutundmine. Paljud langesid mahakui halvatud, esimees võrisemisi, põlvetatute tõnuvaldused muutusid jeovastuslikuks.[35] Nende ärkamiste viljast said osa olemasolevad vabakirikud. Ühtlasi tekkis juurde uusi usuvoole, nii kahekümnendatel aastatel "plymouthi venmad", mida tuntakse ka darbistide nime all asutaja John Nelson Darby (1800-1882) järgi, ning irvinglased šotlase Edward Irvingi (1792-1834) järgi.[36]

"Kõikide vabaduste ema" Põhja-Ameerika Ühendriigid on rikkas ususeltside paljuse poolest, kusjuures valdav enamus neist asutati XIX sajandil. Ka ärgatuslained saavutasid peal mujal olematu ulatuse. Eelmises peatükis mainisime juba 1734.aasta "Suurt ärkamist". Samuti algas XIX sajandil võimas ärkamine (1800.aastal), mis on tuntud "Kentucki ärkamisena". See massiliikumine algas spontaanselt, ilma kindla juhita. Evangelisatsionist võtsid osa mitmete vabakirikute jutlustajad. Liikumine oli tundekülluse, esimees naeru ja nuttu, mahalangemisi ja võpinaid. Vahel langesid mahaõ erandituit kõik koosolekul viibijad. Seegi kirjeldab seda jõgnieelt: "Mõned lamasid vaikselt, nad polnud võimelised liikuma ega rõkkima. Teised rõkkisid, aga ei saanud liikuda. Mõned lõid kuklaga vastu maad. Mõned võnkesid nagu agoonias, tulutades meeldekalu kuival. Mõned lamasid mass ja hakkasid endid rullima. Teised kargamid üles ja jooksid mõtsa".[37] Kentucki ärkamisele jõrgnesid teised hiliseemad ärkamised 1826, 1857 ja edaspidistel aastatel.

Nagi ärkamisi oli sajandi esimesel poolel veel Prantsusmaal vendade Monod'e kaudu (alates 1815.aastast)[38], 1857. aastal Havai saarel, kus esimees ekstaasi võrisemiste ja hõkkimistega, ning mujalgi.

---

34. Võsu, EKB koguduste ajalugu, lk.101-102; Võsu, Kristluse ajaugu IV,lk.53
35. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 177,n; Võsu, EKB koguduste ajalugu, lk.117; Oswald Smitt, Probuždenie v koterom mõ nuždajemsja, Riga 1929, lk. 87-89 (edaspidi: Smitt, Probuždenije).
36. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 196, s,u.
37. Võsu, EKB koguduste ajalugu, lk. 48-49; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 199 b.
38 Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 198, b.

Kristluse ajalugu kõneleb meile mitmest usuelu kõrglaimast, mis aeg-ajalt on haaranud laialdasi maa-alasid, tunginud sügavale hulkade teadvusse ja tekitanud murrangulisi muudatusi nii üksikute inimeste psüühikas, maailmavaates ja elukorralduses. kui ka terve ühiskonna põrgimustes. Üks sarnane usuline kõrgaeg oli 19. XIX sajandi esimene pool.

b) Uuspietismi tegelasi, kellel oli mõningaid kokkupuuteid Eestiga, oli Barbara Juliane Krüdener (1764-1824). Teda tuntakse ühtlasi madame Krüdeneri nime all. Ta sündis 11.nov.1764. a. Riias senator Otto Hermann v. Vietinghoffi tütrena. Juba varakult viidi tütarlaps seltskonda. Kui ta oli kolmeteistkümne-aastane, reisis perekond Belgiasse, Prantsusmaale ja Inglismaale, kus viibiti kõrgeadli ringkonnas ning kus Barbara Juliane võis tutvuda seaise suurusuguse eluga. Ta abiellus 18-aastaselt endast ligi kakskümmend aastat vanema Vene diplomaadi parun B.A.K.v.Krüdeneriga. Koos mehega elati Veneetsias ja Kopenhaagenis. Seal laskus noor naine lõbusasse seltskonnaellu ning hakkas avalduma ta kirglik iseloom. Tekkisid lahkhelid mehega. Osalt tervisepärandamise ettekäändel, osalt uute elamuste otsingul jõuttis ta mehe Kopenhaagenisse ja sõitis koos kahe lapsega Pariisi kaudu Lõuna-Prantsusmaale, kus jõlle lõbusat ja armuseikluslikkust elu elas. Algas revolutsioon, vangistati kuningas ning paruniproua oli sunnitud põgenema Kopenhaagenisse, kust meeste ta Riiga saatis. Mõne aja pärast abikaasad lõppisid, kuid mitte kunagi. Peagi siirdus paruniproua Berliini, kus algas endine elu. "Kui ta tervis paraneb, siis tung tugevamate elamuste ja lõbusa seltskonna järele, samuti mitmed ta kõlbelised puudused, võtsid uuesti võimu madame Krüdeneri üle", nagu kirjutab üks tema headtahtlik elulookirjutaja (Ch.Eynard).[39] Berliinis on temal eemakordselt mõningaid uuelisi elamusi, ta kahetseb oma senist elu ja asub mehe juurde, kes nüüd on saadikuks Berliinis. Kuid tõsisest uuelust oli ta kaugel, endiselt seisid esikohal lõbud, suhtlemised austajatega ja oma auahnuse rahuldamine. Ta jõtte jõlle maha mehe ja sõitis Šveitsi ja Pariisi. Seal tutvus ta kirjanike madame Stahli ja Chateaubriandiga, kes mõlemad mõjusid temale kaimastavalt. Samal ajal (1802) suri ta eemal viibiv mees. Nüüd tunnetas ta küll mehe suhtes oma süüd, kuid oli hilja, ja peale selle, see kahetsus oli lühiajaline, sest seltskond nõudis oma.

Suhtlemine kirjanduslike ringkondadega andis madame Krüdeneri le idee ise asuda kirjanduspõllule. Ta kirjutas mõned teosed, neist silmapaistvam oli autobiograafiline romaan "Valérie" (1803), mille ta oma armuseikluni kirjeldab. Romaani tutvustamiseks tehti rohkesti reklaami, seda kõigepealt autori enda poolt. Nii astus ta Pariisi moelmuplustesse ja hüsis kübaraid, rippvenikuid, ehtepaelu või muid á la Valérie, millised loomulikult müügil ei olnud. Kitsavat vastust saades avaldati kahetsust, et lauphead ja modistid pole lugenud moodsat romaani ega oma moodsaid asju. Ja ilmusidki müügile uued daamide kleidid ja muud moeesemed á la Valérie ning romaan muutus bestselleriks.[40]

---

39. Pypin, Religioznõja dviženia, lk. 303-304.
40. Seelsamas, lk.311; Üldine ajalugu IV, lk.76.

Aastal 1804 tuli madame Krüdener jälle Riiga. Kuigi ta juba mõni aeg oli huvitatud usuküsimustest ja pidas ennast ka usklikuks, siis jõudis ta alles siin tõelisele pöördumisele. Kord aknast välja vaadates nägi ta üht oma tuttavat seest mõõda ratsutamas. See tõstis teretamiseks mütsi, kuid langes kohe akna alla surnult maha. Sündmus mõjus madame Krüdenerile vapustavalt. Mõned nädalad viibis ta sügavas maailmaluses ja meelehaites. Seal tuli ta juurde keegi Riia kingsepp kingamõõtu võtma. See mees sõnas erilises selgetamatus rõõmus ja sisemises rahus. Paruniproua küsimuse peale, kas ta on õnnelik, vastas küsitu: "Kõige õnnelikum inimestest". Vastus jäi helisema madame Krüdeneri hinges ning ta otsis järgmisel päeval kingsepa üles ja küsis selle õnne allikat. Nüüd kingsepp, kes oli hernhuutlane, kõneles kurvale paruniprouale Kristuse rahust ja juhatas teda lunastuse juurde. Paruniproua uskus ja sai rahu. See pöördumine oli põhjalik ja püsiv. Ta tutvus Riias teiste hernhuutlastega ja sai siin oma esimese usulise kasvatuse.

Järgmisel (1806) aastal sõitis madame Krüdener Wiesbadenisse tervist parendama. Seal hakkas ta kõrgaadli keskel tunnistama oma usuletulekust. Königsbergis kohtes ta Preisi kuninganna Luisest, kes tema tunnistuste kaudu sai usklikuks. Saksimaal külastas ta mitmeid hernhuudi kogudusi ning sõitis siis Karlsruhesse, kus sai kokku Johann Henrich Jung-Stillinguga. Viimase usulised, eelkõige usulis-müstilised mõjud madame Krüdenerile olid tugevad. Usklik paruniproua liikus ka nüüd, nagu kunagi enne, kõrgaadli seltskonnas ja valitsejate õukondades, kõik läbi kroonitud peade ja nende perekondadega, kuid nüüd oli suhtlemiste eesmärk usuidee kuulutamine ja pöördumisele kutsumine. Tema püüdlused siin ei jäänud viljatuks.

B.J.Krüdeneri usuvaate arengule said saatuslikuks kokkupuuted kellegi naisprohveti Maria Summeringa, kes tunnistas Krüdeneri erilisek Jumalast lähitatuks, mis õhutas temas juba niigi suurt endast lugupidamist. See viis usklikku saadiku usuliste seiklejate seltskonda ja eraldas teda väljakujunenud õpetusega hernhuutlusest. Nüüdsest peale hakkas ta organiseerima oma iseseivat usulist koondist. Üldises lunastuse õpetuses jäi Krüdener küll hernhuutlikule alusele, siiski tungisid ta õpetusse mõned kreeka ja rooma katoliiklusse joonedd, hilisemal ajal Heitsi Maarja austamine. Ka õpetas ta põrgu lõplikku hävimist.[41] Madame Krüdeneri tegevuses ei seisnud siiski esikohal oma õpetuse levitamine, vaid ta pidas oma tähtsamaks ülesandeks evangeliumitsiooni. Ta kuulutas Kristuse taastulekut, saabuvaid nuhtlusi ja tuhandeaastase rahuriigi algust. Raugematu oli ta misjonimind. Selle ajendil reisis ta ühest maast teise, igal pool organiseerides evangeelset tööd ning jutlustades vahest tundide kaupa mõi lihtrahvale kui aadlile. Ei harmatused, vaenamised ega pagendamised suutnud kustutada ta usuvaimustust ja tunnistamistung. Samuti püüdis ta sõnaliselt toetada vaeseid ja nälgijaid. Oma tegevuses nägi ta kõikjal Jumala juhtimist. Tema palvete kaudu sündisid imed.

---

41. Põpin, Religioonõja dvižonija, lk. 324,373,380,389.

Kõrduvalt rändas ja jutlustas ta Šveitsis, Elsassis ja mitmes Saksa vürstiriigis. Algasid suuremad või väiksemad ärkamised. Võimud vaatasid kahtlustavalt ta tegevusele, leiti sellest mitte ainult usualaseid kõrvalekaldumisi, vaid ka sotsiaalset kihutustööd. Lõpuks saadeti ta välja. Üks Šveitsi linn teise järele pagendas ta. Austria ei lasknud teda oma piiridesse. Viimaks reisis ta läbi Saksa vürstiriikide politsei valve all, kuni jõudis kodumaale (1818), kus samuti jäi politsei valve alla.[42]

Omette küsimus on B.J.Krüdeneri suhted Vene keiser Aleksander I-sega. Nende esimene kohtumine toimus 1815.aastal Heilbronnis, kus usuliselt meelestatud keiser andis temale audientsi. Keisevangelist pöördus seal keisri poole karmide sõnadega: "Ei, keiser, teie pole veel tulnud Jumal-inimese juurde kui kurjategija, kes palub andestust. Teie pole veel saanud armu sellelt, kes ainult üksi maa peal võib andestada patte. Teie pole veel alandunud Jeesuse ees ega õelnud kogu südamest kui tõlner: "Jumal, ma olen suur patune, andesta mulle." Sellepärast ei leia te hing rahu. Kuulge naise sõna, kes samuti oli suur patune, kuid oma pattudele leidis andestuse Kristuse risti all.[43] Need sõnad mõjusid tugevasti Madame Krüdeneri kutsuti peakorterisse ja ta sõitis koos keisriga Pariisi. Algasid igapäevased piibli- ja palvetunnid, milledest Aleksander järjekindlalt osa võttis, piiblit lugedes ja valjult palvetades. Nii kestis see mõni kuud.

Samal ajal sõlmiti "Püha Liidu" leping. Selle ettevõtte idees ja teostamises on kindlasti oma osa madame Krüdeneri usulisel mõjul Aleksandrile. Pärast lepingu teksti koostamist andis keiser kavandi läbivaatamiseks Krüdenerile.[44]

Madame Krüdener avaldas oma kodumaal samuti usulist mõju. Aastatel 1810-1811 Riias, jutlustas ta seal, mille tagajärjel tekkis kaunis laialdane usuline liikumine. Sellest areneb 1814.aastal Kolzeni mõisas Lätimaal ekstaasirikas usupuhang. Pärast oma lõplikku naasmist kodumaale 1818.aastal elas madame Krüdener Võrumaal Rõuge kihelkonnas isalt päritud Viitina mõisas, kus jätkas oma usulist tegevust.

B.J.Krüdener kõis 1821.aastal Peterburis, suhtles siin pietistliku kõrgaadliga ja jutlustas nende koosviibimistel. Aga keiser Aleksander I audientsile ta enam ei pääsenud. Keiser oli vahepeal temas pettunud, milleks andis põhjust madame Krüdeneri entusiastlik usutegevus Šveitsis. Peaaegi tahtis ta mõjutada keisrit alustama sõda Türgimaaga kreeklaste vabastamiseks, millist üritust keiser ei poolda nud.[45]

Aastal 1824 sõitis Krüdener Krimmi tervist parandama, kuid seal ta suri 13.detsembril.[46]

---

42. Sealsamas, lk. 374-376.
43. Sealsamas , lk. 343-344.
44. Sealsamas, lk.354;355
45. Sealsamas, lk.381-384.
46. Vt.B.J.Krüdenerist: Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköide, lk.146-147; Põpin , Religioosnõja dviženija,lk. 295-395; K.L.Marley,Valgusekandjad.Elulugusid.Tallinnas,1936, lk. 39-53 (Edaspidi: Marley, Valgusekandjaid).

2. Venemaa usuline mitmekesisus.

Paratamatult peame võtma vaatluse alla Venemaa tolleaegse usuliste omapära, sest sellel on mõningane tähtsus käesolevale käsitlusele. Ära aga mõista XIX sajandi alguse pietismi Venemaal, peame tundma selle usulist ja ajaloolist tausta. Kõigepealt on Venemaa (Peterburi) pietismil tugev mõju Eesti samaaegsele usu- ja kultuurielule. Teiseks on vene mitmed ususeltsid otseselt või kaudselt mõjustanud Eesti vabakirklikke liikumisi. Lõpuks on vene entusiastlikes usuvooludes esinev ekstaasirikas kultus iseenesest vaatlemisväärne, sest see võimaldab meil analüüsida ekstaasi ürginimlikke allikaid.

a) Venemaa möödunud sajandite usuelule pani oma pitseri <u>kreeka õigeusk</u>.

Adolf Harnacki iseloomustuse järgi on kreeka katoliku kirikule omane intellektualism, traditsionalism ja ritualism. Võrsunud idas hellenistliku maailmavaate taustal, omandas ta selle kaudu rohkesti kreeka mõtteteaduse, usuvaate ja elufilosoofia sugemeid, nii et need varjutavad algkristliku temaa. Harnack väidab: "Kui vaadelda seda kirikut tema kultusega, uhke riietusega, pühaku sõlmete austamisega, pühastega/'pühakujudega'/, preestritega, munkadega ja müstilise tarkusega ning võrrelda seda ühelt poolt esimese sajandi kristlusega, ja teiselt poolt, neoplatonismi ajastu kreeka kultustega, siis vaatleja otsustab, et see on lähemal mitte esimesele, vaid teisele".[47] Kreeka mõttevooludes ja elulaadi aluseks oli aga intellektualism, - tahtmine kõike seletada. See avaldus omakorda idakristluses II sajandi apologeetide maitsekõnedes, vaidlustes õige usu pärast gnostikutega ja Aleksandria filosoofidega ning jäi sajanditeks kreeka õigeusu üheks iseloomustavaks jooneks.

Kreeka õigeusu traditsionalism avaldub pärimuste austamisses ja õige õpetuse rõhutamises. Ortodoksia tõuseb siin tähtsamale kohale, kogu kiriku vagadus on suunatud sellele, et säilitada esialgset õpetust. Kes viimast ei tunnista, kuulub surmamisele kui ketser. Traditsionalism õigeusus ei tulene mitte kreeklastelt, vaid arenes välja võitluses õpetuse puhtuse pärast gnostikutega, kui tuli leida ja kinnistada iga tähekene dogmas. Verised vaenamised, mida kristluse vastased imperaatorid kasutasid esimestel sajanditel, said III sajandist peale omakorda ajendiks samasteks vaenamisteks teisitimõtlejatele, seda nüüd kristlike imperaatorite kaasabil. Nii jäid dogmatähte mitte tunnustavad ketserid alatiselt vaenatuiks.[48]

---

47. Adolf Harnack, Suštšnost hristianstva, Obštšaja istoria Evropeiskoi kultuurõ, Tom V. Rannjeje Hristianstvo, otdel I. S.Peterburg, lk.122. (Edaspidi: Harnack Suštšnost hristianstva).
48. Sealsamas, lk.224.

Kui õpetuslikes küsimustes valitses traditsionalism, siis valitses välistes kultuslikes toimingutes ritualism. Põrimustel põhjanev keeruline õpetus oli mõistetav vaid üksikutele valitutele, rahvahulkadele aga anti usundi sisu kivinenud valemites ja sümboolsetes kriklikes toimingutes. Usklikule kirikukülastajale ei ole tähtis kristliku õpetuse tõeline sisu, vaid ta näeb, kuuleb, isegi haistab ning elab oma tunnetega kaasa sadadele väikestele ja suurtele hingepäästvatele valemitele, kujunditele ja pühadele tegutsemistele, mis nende täpse ja täieliku tähtsuse kohta annavad inimesele jumalikku armu ja valmistavad teda ette igaveseks eluks. Nii muutus Jumala teenimine tões ja vaimus jumalateenistuseks, sümbolite, kujundite ja pühaste kummardamisega.[49]

Juba varakult tõusis opositsioon kiriku kivinenud usuvaate vastu, seda munkluses. Sitati traditsionalismi, intellektualismi ja ritualismi ning püüti müstiliste elamustega astuda isiklikku ja vahetusse ühendusse Kõigekõrgemaga. Kuid ka siin jäi peale kiriku üldine tendents ning munklus taandus kristlikuks usundiks, mille eritunnuseks sai põlgate usuliste kommete tähtsuse ja kristlikuks kõlbluseks - passtumine.[50]

Kreeka õigeusu õpetus ja kultus kujunes välja III ja IV sajandi vahetusel. Kord välja kujunenud jäid need muutmatuks kuni käesoleva ajani ning miski pole idakiriku ajaloo käigus suutnud neid kõigutada. Kui läänekirik elas läbi suuri muudatusi, siis midagi sellest pole idakiriku püsivat rahu häirinud.

Kiievi suurvürst Vladimir ristiti 988.aastal kreeka õigeusu vaimulike poolt. Järgnes Kiievi ja teiste vene linnade rahva sundristimine. Üldiselt ristimisele vastupanu ei esinenud, kuigi mõnes kohas tuli kristluse kehtestamiseks isiklikku jõudu tarvitada. Loomulikult ei saanud uued uskumused rahvale kohe omaseks, vaid möödusid terved sajandid, enne kui hakati oma endist paganlikku usku unustama.[51] Rahvausundlik elukäsitlus ja kombestik elas veel kaua elmes edasi, sbielluti põlgate tavade kohaselt ilma kirikliku õnnistuseta. Kuigi kiriku õpetusse ja Bütsantsist pärinevasse kultusesse otse paganlikud vaated ja kombed ei tunginud, elasid rahva seas, perekondlikes tavades ja rahvapühade kombestikus edasi idaslaavlaste ja soomeugri hõimude vanad uskumused.[52]

Esimesed kiriku preestrid tulid Bütsantsist ja seda veel kaua aega. Ühes mõnega tuli Venemaale mitte aimult kindlates õpetuslaustes ja kultuslikes toimingutes väljakujunenud usund, vaid ka bütsantsi kultuur, maailmavaade ja valitsemise poliitika. Tuntud ajaloolane A.Toynbee väidab, et Venemaa oli ligemale 1000 aastat bütsantsi tsivilisatsiooni osaks.

---

49. Sealsamas, lk.228-229.
50. Sealsamas, lk.229-230.
51. S.F.Platonov, Lektsii po russkoi istorii, S.Peterburg, 1909, lk. 79. (Edaspidi: Platonov, Lektsii po russkoi istorii).
52. Kljutševski, Kurs ruskoi istorii I, lk. 307, 352-353.

Tema kandis endas selle tsivilisatsiooni "saatanlikku pitsert" (mask of the beast) ja vene ajaloo tähtsamatel sündmustel (kogi XIX ja XX sajandi ühiskondlikel vooludel ja poliitilistel institutsioonidel) olid juured Bütsantsis.[53]

Ühkki vene õigeusu kirik sai pikkamööda rahvuslikuks ja vabanes 1589.aastal km halduslikult Kreeka kiriku ülemvalitsuse alt, saades endale kõrgema kirikupea patriarhi, ei muutunud kiriku iseloom ka edaspidi. Venemaal XVI ja XVII sajandil käinud välismaalased kirjeldavad "Püha Venemaad, kui rohkearvuliste kirikute ja kirikuhällade lakkamatu helina maad, kui pikkade jumalateenistuste, rangete paastumiste ja innukate maanikummardustе maad."[54]

b) Õigeusu kiriku sees, vastukaluks sellе kivinemd traditsionalismile ja ritualismile, tekkis Venemaal mitmesid usuvoole ja ususeltse, nendest on ulatuslikum ja varajasem vanausk (raskoll).

Kuid veel enne vanausku leidus Venemaal ususeltse, nii esimesel aastatuhandel idamaa munkluse tekkinud bogomiilide ehk messalianide usund, mis eriti XIV sajandil Bulgaarias levis ja rõõd munkade kaudu Venemaale jõudis. Bogomiilid ei tunnistanud sakramente, templeid, pühaseid; nad uskusid, et inimese ihu on loodud saatana, hing aga Jumala poolt. Nende juures esines õpetus hingede rändamisest ja panteistlik vaade Jumalale. Nad väitsid, et üksnes seksuaalselt puhas inimene võib jõuda vaimsesse ühendusse Jumalaga.[55] Sama õpetust leiame juba gnostikute juures. Bogomiilide õpetuse mõju on silmanähtav hilisemates vene sektides.

XIV sajandi teisel poolel tekkis Novgorodis, hiljem ka Pihkvas, kaupmeeste seas nn. strigolnikute (Juuksurite-) liikumine. Nemad eitasid preestriesisust, kirikut ja surnute eest palvetamist; neil olid võhikjutlustajad ja oma erinev pühakiri; nad tunnistasid avalikult oma patte. Strigolnikud lõikasid juukseid pealselt, millest tuligi nende ususeltsi nimetus. Vaenamiste tõttu vaibus usuliikumine, kuigi nende õpetust oli leida veel XV sajandil. Strigolnikute juures otsitakse nii bogomiilide kui ka läänepoolsete usuvoolude mõjutusi.[56]

Zidovstvujuschie ('juuditsejate") ususeltsi algusajaks võime pidada XV sajandi lõppu ja selle alustajaks juudi rahvusest Saharias Skara'd, kes 1470.aastal tuli Kiievist Novgorodi ja hakkas seal oma õpetust levitama. Õpe leidis soojа vastuvõttu nii vaenatud ja pillutatud strigolnikute ridades kui ka õigeusu preestrite keskel. Liikumises esinesid eri

---

53. A. Taynbee, Russia's Byzantine heritage, Harizon, 1947. p.93. Tsit.: A.L.Goldberg, Istoorie Rossii v krugu. Lokalnõh tsivilisaatsii (Kontseptsia ruskoi istorii v trudah A.Toinbee) Kritika noveišei buržuasnoi istoriografii.
54. P Miljukov, Otšerki na istorii ruskui kulturõi tsasti Vtoraja. S.Peterburg, 1899,lk.18 (Edaspidi: Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kultur6 II).
55. Vik.Alov, Russkie "eretiki" XIV SVI v.v. S.Peterburg,lk.7. (Edaspidi: Alov, Russkie "eretiki").
56. Sealsamas, lk.7-16,17.

voolud erinevate vaarjunditega õpetuses. Üldiselt eitati Kolmainsust, Jeesuse jumalikkust, tema ülestõusmist, taevaminemist ja taastulemist; samuti ei tunnistatud pühasid, kirikut, sakramente ja munklust; järgiti Moosese õpetust. Osaliselt oli tarvitusel ka Uus Testament, kui palveraamat oli tõlgitud heebrea keelest. Usuliikumine levis ka Moskvasse ja teistesse linnadesse, kuid XVI sajandi algusel likvideeriti. 57

Ärmuslikke vaateid arendas Feodosi Kossoi, kelle õpetus levis XVI sajandi keskel Loode-Venemaal, Valgevenes, Leedus ja Volga-tagustes maades. Selles eitati igasuguseid kultuurisaavutusi, samuti kiriklikku ja kodanlikku võimu ning kristluse üldtunnustatud õpetusi, muuseas Jeesuse jumalikkust, palvetamise vajadust, ristimist, õhtusõmasega. Nõuti paljudest toitudest ja abielust loobumist. Eraomandit eitati. 58

Kelmainitud usuvooludel on tendents õigeusu kiriku õpetusest ja kultuslikest toimingutest eemalduda. Seevastu on vanausk oma olemuselt tagasi sirdumine endiste esiisaegse te kirikukommete vastuvaidlematule täitmisele. Vanausu tekkimise põhjuseks sai XVII sajandil alanud kirikuraamatute parandamine, sest aegade jooksul tehtud korduvate ümberkirjutuste tõttu oli raamatutesse sattunud palju vigu. Osa vaimulikke ja koos nendega hulk võhikuid ei tunnustanud tehtud parandusi, asusid neid arvustama ning keeldusid parandustes põhjal muudetud kiriklikke talitusi täitmast. Kirikukogu kinnitas tehtud kirikuraamatute parandused ja uued ritmalid 1667.aastal, ühtlasi pani vastupanijad kirikuvande alla. Viimaste juhid saadeti asumisele. Uuendustele vastupanijad nimetasid endid vanausulisteks, kuna kirik nimetas neid raskolnikuteks ('lõhestajateks'/ Raskolli ettevõtja asus protopopp Abbakum 59

Lõhestamine algas väliste küsimustes. Võitluse käigus ilmnesid vanausus aga mitmesugused eri suunad õpetuses, mis tõda veel rohkem ametlikust kirikust eemaldasid. Hakati ootama viimset päeva ning mõõrati siin ilma uusi tähtpäevi. Tunnistati antikristuseks valitsema asunud uuendusmeelne tsaar Peeter I. See vaade oli rahva seas väga laialt levinud. Hiljem jagunes liikumine mitmeks vooluks, kõigepealt kahte pearühma: preestritega vanausulised (popovtsõ) ja preestriteta vanausulised (bezpopovtsõ). Esimesed tunnistasid vaimulikku seisust ja omasid preestreid, teised neid aga ei omanud. Eriti viimases usuliikumises tuli ette ärmuslikke vaateid ja õpetusi.

Õigeusu kirik ja temaga liidus olev riigivalitsus jäi ustavaks oma põlisele põhimõttele: ketserid sundida sõnakuulmisele võõgivallaga, ja kui nad ei allu, siis nad surmata. Seda taktikat tarvitati nüüdki, eelkõige preestriteta vanausuliste vastu. Neid vaenati halastamatult ja saadeti asumisele.

---

57. Sealsamas, lk. 18-36.
58. Sealsamas, lk. 50-63; Miljukov? Otšerki po istorii ruskoi kulturõi II, lk. 95.
59. Petr Smirnov, Istoria Hristianskoi pravoslavnoi tserkvi, S.Peterburf, 1913, lk. 216-218,224,226. (Edaspidi: Smirnov, Istooria hristianskoi pravoslavnoi tserkvi.

Vaenamiste mõjul ja jumalariigi tuleku fanaatilises ootuses löi Manausuliste keskel leegitsema entusiastlik usulõõm. Kõlas hüüe: "Kui jumalariik ei tule veel meie juurde, siis astume ise vastu jumalariigile!" Siis siirduti eneseõnnistamise teele. Nii ütles keegi ülevoolavas usuinnus: "Tahaksin, et terve mu kodulinn, koos naiste ja lastega, tuleks Volga kaldale, viskuks vette ja vajuks põhja, et mitte olla ahvatletud maailma kiusatustest. Veel oleks parem: võtaks ise tule ja süütaks linna; milline oleks rõõm, kui see, koos raukade ja väikelastega, ühest otsast teise põleks, et ükski ei saaks enam endale võtta Antikristuse märki". Nii kõisid enesepõletamisele õhutajad mööda maad, külades ja linnades, ning veelitasid: "Päästa saamiseks tuleks palju vaeva näha, tuleks paastuda, teha masni kummardusi ja hoolsasti palvetada. Aga kui lähed tulle, pole enam muud vaeva ega paastumist, sest saad kohe taeva. Kõik meie patud puhastab tuli".

Rahvast haaras enesepõletamise pühhoos. Tuhanded astusid vabatahtlikult surma, et saavutada päästet. Tuli külasse sõjavõesalk, et osida usufanaatikuid. Kui kuuldi Antikristuse sõjameeste tulekust, kogunesti palvekoosolekule. Kui entusiasm oli tõusnud kõrgeima piirini, lukustati uksed, et keegi majasviibijaist ei saaks tõotuste murdjaks, ning süüdati maja. Kõik, mehed ja naised, raugad ja sülelapsed põlesid suures rõõmujoovastuses ning läksid hõisates vastu taevasele pidule. Nii põles vanausu algusest kuni 1690.aastani mitte vähem kui 20 000 "usukangelast", sellest suur enamus viimase viie aasta jooksul. Mõnel "tuleasemel" põles korraga kuni kaks ja pool tuhat ohvrit.60

Hiljem rauges viimsepäeva elav ootus ning sellega koos fanaatilise usuind ja enesepõletamise iha. Vanausk taandus pikapeale uuesti vaid vaidlusteks üksikute rituaalikõõsimuste üle. Selle nõuded olid: 1) Jumalateenistusi tuleb pidada vanade kirikuraamatute järgi. 2) Kummarduda tuleb ainult vanu pühaseid või nende koopiaid. 3) Endiselt tuleb usutunnistuses lugeda: "ja Püha Vaimu, tõsist eluloovat Issandat". 4) Õnnistada ja riti ette lüüa tuleb kahe sõrmega. 5) Ristikäik ümber kiriku peab liikuma idast läände (mööda päikest). 6) Austada tuleb ainult kaheksahaarset risti. 7) Päästja nimi tuleb kirjutada "Iesus", mitte "Iisus". 8) Halleluuja tuleb liturgias laulda kolme korra asemel kaks korda. 9) Liturgiat tuleb pidada mitte viie, vaid seitsme kirikuleiva kohal.61 Need lahkumineku olidki alguse eraldumise põhjuseks, mis viisid vanausulisi kannatuste teele ning sajandeid kestnud võitlusele oma mittetunnustatud "õige usu" pärast.

---

60. Sealsamas, lk.228-231; Miljukov, Otserki po istorii russkoi kulturõi II, lk. 67-70
61. Smirnov, Istoria Hristianskoi pravoslavnoi tserkvi, lk. 228-229.

usu/

c) Vene varasem rahvuslik/liikumine ("vene sektantlus") on äärmuslikum reaktsioon õigeusu kivinenud õpetusele ja riitusele. Sellest on tingitud selle profaanse religiooni äärmine spiritualism ja emotsionaalsus. Tõsi, kõik need vene usuvoolud jõuavad lõpuks taas õpetuste rõgastikku, kaotades oma algse entusiasmi ning muutuvad uuesti vaidluspaikadeks õpetuslausete üle. Kas viimast nähtust põhjustab venelase iseloom või on see idakristluse sajandite pikkuse kasvatustöö vili, jääb teadmatuks. Igatahes on vene rahvalik sektantlus "kohalik ja rahvuslik produkt", mille juured on "rahva psühholoogilise arengu sisemistes olukordades", nägu väidab P.Miljukov.[62] ehkki otsitakse vene varasemates usuliikumistes välismaa mõjutusi, nimetades neid "välismaa põritoluga võõraks peiseks". Kui rääkida välismõjudest, siis esineb neid siiski, nimelt varasemates idapoolsetes ja hilisemates läänepoolsetes.

Vanemaid vene ususeltse oli veel "jumalainimesed" (jumalarahvas). Sellel usundil oli rohkesti muid nimetusi, tuntumad neist: hlõstid ("hlõstõ) ja kristused ("kristõ"). Esimesed dokumentaalsed andmed usuliikumisest on 1716-1717.aastast. "Jumalainimesed" ise aga asetavad kaunis tõenäoliselt oma liikumise alguse XVII sajandi keskpaika - Venemaa tekkimise aegadesse. Usuliikumine algas Valdimiri ja Kostroma kubernangus, kust levis mujale. XVIII sajandi algul tuntakse seda Moskvas ja Volgamail, peamiselt numna- ja mungakloostrites. Kohtuprotsessis 1733.aastal on enamus kaebealuseid veel nunnad ja mungad. Nüüdsest peale levis liikumine laialdaselt, jagunes mitmeks haruks ja jõudis XX sajandisse. Nõukogude ajal on liikumine keelatud.[63] XX sajandi algul oli K.Grassi arvates Venemaal umbes 150 000 - 200 000 "jumalainimeste" ususeltsi liiget.[64]

"Jumalainimesed" uskusid Kristuse igavesse taasesinemisse ja kehastumisse inimeses. Nad väitsid, et Püha Vaim võib asuda mõnda isikusse ja muuta ta Jumala pojaks füüsilise inimese poolest. Niisugust inimest nimetasid nad kristuseks, kes nüüdsest peale on Jumalaga sarnane, on patuta, kõikteadja ja „jumalainimesed" peavad tõelikult alluma sellele kristusele. Kristused võivad veel oma eluajal anda oma vaimuväeluse teistele. Jumalainimeste esimene kristus oli Daniil Filippovitš, kelles, nende õpetuse kohaselt, 1645.aastal kehastus Jumal Sebaot. Jumal olla tulises vankris laskunud taevast ühele mõisale. Daniil Filippovitš õnnistas teiseks kristuseks ja oma järglaseks Ivan Suslovi. Viimane aga tunnistas ühe tüdruku jumalaemaks ja pani ametisse 12 apostlit.[65]

---

62. P.Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kulturõi t.2.Pariis, 1931, lk. 104-105. Tsit. A.I.Klibanov,Istoria religiosnago sektanstva v Rossii (60-godah XIX v.-1917) Moskva 1965, lk. 16-17. (Edaspidi:Klibanov,Istoria religiosnago sektanstva,
63. I.Malahhova, Duhhovnõe hristiane, Moskva 1970,lk.9-11. (Edaspidi Malahhova,Duhhovnõe hristiane);Klibanov, Istoria religiosnago sektanstva,lk.41- 44,57-66.
64. Karl Konrad Grass, Die russischen Sekten, erst.Band. Die Gottesleute oder Chlüsten nebst Skakunen, Maljowanzu, Panijavschkowzu u.Leipzig,1907,lk.507 (Edaspidi: Grass Die russischen Sekten I)
65. Smirnov. Istoria Hristianskoi pravoslavnoi tserkvi,lk. 233-234.

Kristuse igavese taaskehastumise idee seomutab hinduismis esinevat jumal Viśnu korduvaid kehastumisi. Kuid ka kristlikus müstikas leidub vastavaid vasteid, nii kirjutab Johann Tauler (1290-1361): "Sisemine armastus kannatava Kristuse vastu teeb inimese teiseks Kristuseks: armastus ühendab mõlemaid. Niikaua kui inimene on selles ühendavas armastuses, ei või ta ekstaasi ega patustada".[66] Müstik-luuletaja Angelus Silesius laulab: "Kristus sündis meis, me saame iga Kristuseks".[67] Kuid oleme kaugel sellest, et oletada seltoodute otseseid mõjutusi "jumalainimeste" ususeltsi õpetuse kujunemisel.

Alaliste kristuste kõrval võis iga "jumalainimene" saada isiklikult Püha Vaimu ning muutuda teatavaks ajaks mees-kristuseks, naine-jumalaemaks, seda "rõõmutsemise" (radenie) ajal. Oma ekstaasirohketel ja rõõmukÜllastel palvekoosolekutel, kuhu kogunevad põrast paastumist, palvetavad nad kaua ja elavalt, siis alustavad hoogsat laulu ning lõpuks algavad suures joovastuses tantsu. "Eskujuks on neil kuningas Taavet, kes tantsis seaduselaeka ees (2.Saam.6,14.16). Nende vaate kohaselt olla apostlid nelipühipäevil saanud Püha Vaimu ristimist just tantsides.[68]

Kirjeldame "rõõmutsemist" "Jumalainimesed" astuvad palvekoosolekule valgetes rõivastes. Kõik istuvad pinkidele, mis on asetatud ringi seinte ääred. Kestev ja tunderohke palve. Algab laul. Laul muutub ühe elavamaks ja kiiremaks, vaimustus pidevalt tõuseb. Elatakse kaasa terve kehaga, lüüakse põlvedele takti. Lauldakse Pühast Vaimust, Jumal-Kuningast, korratakse lõpmatult samu sõnu, mõningaid lauseid rõhutatakse, näiteks "Jumala Vaim", "Kuningas Jumal", "Kuningas Vaim" "Oi Jega" jne. Toome näitena kathendi "valgete tuvide" (kohitsetute) rõõmutsemise laulust:

"Ma põlen, oi ma põlen,
Vaim põleb, Jumal põleb!
Valgus on minus, valgus on minus.
Püha Vaim, Püha Vaim!
Oi ma põlen, põlen, põlen, põlen.
Vaim, Oi Jega, oi Jega, oi Jega. [69]
Jevoi! Vaim Jevoi, vaim Jevoi, vaim Jevoi..."

Koosolijad kogunevad palveruumi keskele, moodustavad ringi või read ja hakkavad jooksma ette ja taha, keerutamm, hüppama, käsi ja jalgu kokku löömа, kõtega vehkima (inglі tiiva lõõgid") ise takti lüües. Vahest tantsitakse ühes pikas reas, vahest moodustatakse kaks ringi, mis teine teises keerlevad, vahest tantsitakse paaris, vahest üksi. Teinekord tantsitakse veega täidetud tõrre ümber. Samal ajal lauldakse, mees- ja naisprohvetid improviseerivad vaimuslaule, kõneldakse prohvetlikult. Hüppamine ja keerlemine muutub kiiremaks, higi voolab ojana, mõned taovad rusikatega vastu rindu, teised hakkavad värisema, rappuma, tulevad krambid, vaht tekib huultele ja lõpuks

---

66. Hertzog, Istoria hristianskoi tserkvi II, lk.412.
67. D.H.Matson, Pudemed müstikast. Sluševade, 1930, lk.190 (Edaspidi: Matson, Pudemed müstikast).
68. Grass, Die russischen Sekten I, lk.266-267.
69. Samalaamas, lk.270-271.

kukutakse seha. Seabus ekstaasi kõrgpunkt: Jumala Vaim on inimese keha ja vaimu vallutanud. Inimene on muutunud kristuseks (resp.jumalaemaks). Nüüd nähakse visioone, viibitakse koos Jumalaga, Kristusega, vahest Saatanaga.[70] Teadvuse kaotanud lõpuks toibuvad, tõusevad üles ja roidumult lahkuvad koosolekust. Nad olid osa saanud "verehigi ristimisest", sest "veeristimise", "vaimuristimise" ja kohitsetute "tuleristimise" kõrval oli ka selleniseline ristimine.

Vahest väljusid "jumalainimesed" suures ekstaasis külmatanavale, kus lauldes, hüpates ja tantsides liikusid küla vahel, tihti 25° külmas, tegelikult külma tundmata.[71]

Negade möödudes vähenes usulilkumises joovastus ja ekstaasinähtused muutusid harvemaks. Nüüd püüti väliste vahenditega seda taastada ning imiteerida endist õndsust. "Seal, kus nõrgeneb ekstaasi erutus, hoogustatakse kunstlikult hüpeliigutusi ning vaimustatud usulise puhangu asemel saadakse piit jõuga väljapressitud ekstaasist", ütleb üks "jumalainimeste" ususeltsi vastleja.[72] Kõikide vahenditega püüti usulilkumine viia tagasi ilusatesse vaimurikastesse aegadesse. Lõinud sajandi lõpul reorganiseeriti ususeltsi "Uus Iisraeli" nime all. Nüüdseti emotisse 4 evangelisti, 12 apostlit, 12 prohvetit, 72 apostlisarnast meest ja 7 peainglit. Jumalateenistus koosnes peamiselt vaimulike laulude laulmisest ja jutlustest. Ehkki ei tunnistatud enam "rõõmutsemist", leeltega kõnelemist, tegusid ja paastumist, esinesid need siiski veel mõni aeg tegelikult.[73]

Jumalainimesed ei lahkunud õigeusu kirikust, vaid jätsid selle kommete täitmist: võttis osa kiriku jumalateenistustest, pidasid kodus õigeusu pühasid, löid risti ette, tähtsid rangelt paastunõudeid jne. Samal ajal oli neil omavahelisi palvekoosolekuid ning omapäraseid õpetusi. Liikumise algajal uputati kõik kirikliikud pühakirjaraamatuid ning tunnistati ainult oma nägemuste raamatut, nn."tui raamatut" (knigu golubinaja"). Hiljem tuli kristlik piibel jällegi tarvitusele,kuid seda tõlgendati nüüd suuremalt osalt allegooriliselt.

Osa "jumalainimesi" laskis ennast uuesti ristida. Seda nimetati uuesünnd pesemiseks. Teine ristimine, nagu nägime, oli "verehigi ristimine" "rõõmutsemisel". Peeti pühaõhtusöömaaega ja pihti. Viimane oli avalik ja nelja silma all". Kolmas sakrament ristimise ja pühaõhtusöömaja kõrval oli püha salvimine. Viimane toimus kord aastas "rõõmutsemise" ajal ümber tõrre tantsides. Siis võttis prohvet tõrrest vett ja pritsis tantsijaid sõnadega: "Võian teid Püha Vaimuga. Nautige Püha Vaimu ja õrge usus kõikuge!"[74]

---

70. Sealsamas, lk.284-288, 272-277.
71. Sealsamas, lk.275,290.
72. Teit.Klibanov, Istoria religioznago sektsantstva,lk.65.
73. Sealsamas,lk.63,65.
74. Sealsamas,lk.47; Grass, Die russischen Sekten I,lk. 288, 411-421.

"Rõõmutsemise" kõrval oli teiseks põhistteeks askees. Tähtsaim nõue oli siin abielust loobumine. Juba Deniil Filippovitši poolt antud kahetsistkümnes küsus, mida "jumalainimeste" koosolekutel ikka ette loeti, olid tähtsal kohal suguliise puhtuse nõudeid: "Ärge pekske joodikuid; ärge tehke ihulikku pattu; ärge võtke naist; kellel on naine, see elagu naisega kui õega; vallalised ärgu abiellugu; naisemehed lahkugu naisest; ärge jooge viina ja õlut; ärge minge varrudele, laulatustele, lõbusatele koosviibimistele; ärge varastage; ärge sõimake". "Jumalainimeste vaate kohaselt olla Aadama esimene patt olnud abielu. Nad eitasid kiriklikku laulatust ja nimetasid sellest abielust sündinud lapsi "saatana meelelahutuseks".[75] XIX sajandil aga teati nende seas nn. "vaimulike vendade ja õdede" institutsiooni, mis seisnes selles, et igal vennal oli üks "vaimulik õde" kooseluks, kuid mitte suguliseks ühenduseks. See oli vaimulik abielu, nagu kiriku õpetuse järgi Joosepil ja Maarjal või nagu Aadamal ja Eeval enne pattulangemist. Siiski ei tähendud vaimulik abielu mitmete tõenduste järgi karskeks. Selle õigustamiseks väideti, et lihalik ühendus vaimulikus abielus on patt, mida andestatakse kahetsemisel. Sellevastu on see kiriklikus abielus patt, mida ei andestata, sest vaimuliku abielu sõlmis Püha Vaim, kiriklikku aga popp.[76]

"Jumalainimeste" kõlbluse kohta tuuakse rõnki süüdistusi. Räägitakse laste liha ja vere tarvitamisest pühaõhtusöömaajal ja nn. "üldise patustamise" (svaljnõi grehh) esinemisest "rõõmutsemistel". Viimane olla seisnud selles, et kui tantsudega olla saavutatud joovastuse ülimaste, siis kustutatud tuled ning in corpore andutud patule. Need süüdistused on "jumalainimeste" omaegse liikumise parima tundja Karl Konrad Grassi väitel tõestamatud. Kuigi nende hääkel on esinenud jõnedaid kõlblusnormide rikkumisi, sõiski mitte "üldist patustamist" ega, loomulikult, liha ja vere tarvitamist. Grass lisab, et silmas pidades tollasegse vene küla madalat kõlbelist taset, on "jumalainimesed" oma askeetlikus ideaalis astet kõrgemal ümbruskonnast.[77]

Nõukogude teadlane A.Klibanov leiab nende juures askeesi nõuete täitmist, seda eriti seksuaalküsimustes, kuigi võis esineda üksikuid kõrvalekaldumisi. Kohtuprotsessides olla ususeltsi liikmed küll ise tunnistanud oma seksuaalliialdustest, kuid need, nagu dokumentidest selgub, olla neilt piinamistega välja pressitud.[78]

Mainisime P.Miljukovi vaadet "vene sektantluse" kohalikust päritolust. Sellega ühineb üldiselt K.Grass, kes ütleb, et "jumalarahva" ususelts on ekstaasi reaktsioon riituse vastu, usu võitlus vormi vastu.[79] Kuid samas tõuseb küsimus: Millistest allikatest on tegelikult pärit "jumalainimeste" õpetus ja riitus, kust on need Venemaa pinnale tulnud?

---

75. Teadus ja religioon. lk.384, (A.Klibanov); Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kultury II, lk.104-105
76. Grass, Die russischen Sekten I, lk.315-317.
77. Sealsamas, lk.434, 447.
78. Klibanov, Istoria religioznago sektanstva, lk.46.
79. Grass, Die russischen Sekten I, lk.637.

"Jumalainimeste" liikumise omapära seisneb õpetuses patuta olekust Kristusse kohastumise kaudu, ranges askeesi nõudmises ja "rõõmutsemise" kultuses. Patutaoleku õpetus pole kristluse ajaloos tundmatu. Mõnikord kõlab koos sellle õpetusega veene, et patutul inimesel on vabadus kõike teha, jõudes seejuures iseo patutuks. Pariisi ülikooli professor Amalrik Bennat (+1206) ja tema pooldajad väitsid, et need, kes tunnetavad enda ühtsusmist Jumalaga, ei või enam patustada, sest neis on kõik Jumal, ka liha, sellepärast lihahimude rahuldamine ei vii Jumalast eraldumisele. Pole karistust inimesele, kes ise on Jumal.[80] Sama õpetas ka keskaja "vabavaimu ususelts", et inimesel, kes on jõudnud oma jumalikkuse tunnetamisele, pole midagi tegemist patuga, karistusega, kõlbeliste kohustustega ega käitumisnormidega, ta võib teha, mida tahab.[81] Samale järeldusele viib ka äärmuslikku askeesi õigustav õpetus, mille põhjal inimeses valitseb tõielik dualism, võitlus vaimu ja liha vahel. Liha kuulub surmamisele, hävitamisele. Mis lihaga sünnib, pole vaimuinimese asi, ka lihaga patustamine ei puuduta vaimuinimest. Näib, et "jumalainimesedki" olid jõudnud seesuguste vaadete juurde, sest vaatamata oma askeesi rõhutamisele liikusid nad tõeliselt seksuaalelu piirimaadel. Sest millegi muuga ei saa seletada "vaimulikkude vendade ja õdede abielu", tantsimist ja hüppamist "rõõmutsemistel" valgetes särkides ning vahest isegi "adama ja Eeva süütuse esikujul, alasti. Oma alasti tantsimist "rõõmutsemisel" põhjendas keegi noor naine sõnadega, et ta on nüüd jumalanna, kuid Jumal käib ikka alasti.[82] Jääb tõsta, et "jumalainimeste" usulistes mängleemistes olid omapärasalt kokku põimunud usuelamused ja inimese põhiomased eksuaaltungid.

"Jumalainimeste" usundis valitsenud askeesi põhjenes usutavalt idakirikuliku lihasuretamise õpetusel. Õigeusu kirik õpetab Maarja jäädavat neitsilikkust, munkluse tunnistab ingellikuks seisuseks, piirab leskede abiellumist, lapse sündimise puhul palutakse andeksi emale ta patt, sest sünnitamine, õieti eostamine on patt.[83] Kõige rangem askeesi valitses sünkli kloostrites munkade ja nunnade juures. Kuid just seal "jumalainimeste" ususelts algaski. Askeesi nõuded olid tugevad vanausulistes, eriti preestrituta seas, kust need võisid tulla ka "jumalainimeste" ususeltsi, pealegi oli viimases leida muidki vanausuliste mõjutusi, näiteks: kahe sõrmega ristimine, kaheksaharuse risti ettekõitmine. Daniil Filippovitši 12 käsku tulevad sisuliselt meelde vanausuliste poolt 1700.aastal vastu võetud käske.[84]

"Rõõmutsemise" eeskujusid on otsitud mitmelt poolt ja mitme usuliikumise juurest, seda ka slaavi-soome ürgpaganlusest, eelkõige soome-ugri rahvaste šamanismist. Viimases esines samuti hüppamisi, lärmitsemisi, mahalangemisi ja viskeene.

---

80. Smirnov, Narodnaja reformatsia, lk.215.
81. Sealsamas, lk.217
82. Grass, Die russischen Sekten I, lk.612.
83. Sergei Šarapov, Sušenost braka, Moskva 1901, lk.94, 197. (V V Rosanov) (Edaspidi: Šarapov, Sušenost braka).
84. Miljukov, Otserki po istorii russkoi kultury II, lk.105-106.

"Radanie" tantse võrreldakse paganlike ringmängudega. Tuuakse ette, et "jumalainimeste" liikumine levis eeskätt soomeugurahvaste aladel ning et mõned nimekamad liikumise tegelased kuulusid nendesse rahvustesse. Isegi enesepõletajate liikumine oli võimsam soomeugurahvaste keskel. Õigem on siiski otsida "jumalainimeste" liikumise õpetuslikku ja kultuslikku põhja bogomiilide usulisikumisest, eriti viimaste eelkäijate messalianide juurest.[85] Nendel esinesid kristused, prohvetid, patriarhid, inglid. Ususelts oli fanaatiline, müstiline ja liikmed patuta. Mehed ja naised magasid koos. Jumalateenistustel tantsiti pühi tantse.[86] Kristluse varasemate lahkvoolude vaated ja kultused jõudsid "jumalainimeste" liikumisse mitme vahevoolu kaudu, kaotades palju endast ja võttes rohkesti erinevat, viimastes tingimata mõndagi paganliku rahvausundi tavadest. Veel rohkem said nad siiski ürginimlikest tungidest, mis vabalt avaldusid primitiivsetes ja teistes eelkristlikes usundites ekstaasina ning nüüd puhkesid kristlikus usulisikumises, seda varakristluse ajast peale.

d) Vaatleme "valgeid tuvisid". Nii nimetasid endid ususeltsi liikmed, keda üldiselt tuntakse kohitsetute (skopetside) nime all.

See ususelts tekkis "jumalainimeste" liikumise seest. Viimane liikumine oli jõudnud antinomistlikele seisukohtadele ning patu õigustamisele, kuna ei suutnud seda võita. Osa usulisikumise liikmeid, kes ei tahtnud kellaktel edasi minna, leidis radikaalse vahendi Jeesuse sõnade otsesest tähtmisest: "Ja on kohitsetuid, kes ise on ennast kohitsenud taevariigi pärast."[87] Ususeltsi asutajaks oli 1760.aastate lõpus talupoeg Kondrati Selivanov, väga arenenud, organiseerimisvõimeline ja mõjukas mees. Ametlikult jäid "valged tuvid", nagu "jumalainimesedki", õigeusu kirikusse, kuid pidasid omavahel palvekoosolekuid "rõõmutsemisega", kus samuti esines prohvetikuulutusi ja ekstaasi. Mõnel määral valitses nende seas siiski kainem õhkkond.[88] "Valged tuvid" elasid paiguti koos kloostritaolistes koondistes.

Kondrati Selivanov oli ususeltsi kristus, kuid sellaks sai ta eriteel. Nende õpetuse kohaselt olla Selivanov olnud teistkordselt lihasse tulnud Jeesus Kristus, kes tuli maa peale ja sai inimeseks, et tuua inimestele uue ja ainsa päästevahendi: "tuleristimise", see on kastreerimise. (Algul toimus kastreerimine põletamisega, hiljem aga tarvitati selle nooperatsiooni.) Uue Kristus olla sündinud Püha Vaimu kaudu "puhtast neitsist Jelizaveta Petrovnast (Peetri tütar). Viimane andnud oma valitsuse üle temaga välimselt sarnasele õuedaamile ja läinud ise Orlovi kubermangu, kus elanud lihtsa talunaisena Akulina Ivanovna nime all. Seal olla ta sünnitanudki poja- uue kristuse. Poeg Kondrati lasknd ennast noorelt kastreerida ja asus riiki valitsema Peeter III nime all. Kui ta Saksamaalt võetud abikaasal selgunud, et ta mees on kohitsetud, siis kõrvaldas ta kojarevolutsiooniga Peeter III ning asus ise riiki valitsema Katarina II-na.

---

85. Grass, Die russischen Sekten I, lk. 632.
86. Sealsamas, lk. 647; Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 50, b.§86,6.
87. Matteuse ev.19,12.
88. Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kultury II,lk.107.

Tegelikult surmati Peeter III varsti pärast troonilt kõrvaldamist. Laialdased lihtrahva hulgad seda ei uskunud ning arvasid, et keiser on ennast peitnud Katariina II eest. Sellest oli tingitud mitme valekeisri troonipretendendi ilmumine. Üks viimastest oli ka "valgete tuvide" juht K.Selivanov, kes oli ühesaegselt lihaksasanud kristus ja Vene keiser Peeter III. Seda versiooni uskus Selivanov kaljukindlalt ise ja ka ta rohked pooldajad.[89] On säilinud Selivanovi pikk lõik tus "oma armsatele lapsukestele, pojukestele ja tütrekestele", mida ei saa võtta tõsise aruga inimese kirjutisena.Seal nimetab ta ennast "lunastajaks" ja kirjutab..." ...mu Isa taevas lõkitas minu oma meelevallaga maa peale teie jaurde, oma sinusündinud poja...ja kellele on antud Kõigekõrgema Jumala poolt tõelik valitsus ja võim, et mae astel kõrpida ja iga roojust tabada."[90] "Mida nõgin vaeva ning olin põdur, kurb ja leinas, olin seotud, kuid teid ma vabastasin patu köidikutest; olin kohtu all ja hukka mõistetud, kuid teid ma päästan igavesest kohtust."[91]

Kohitsetutega ühinesid mõned kõrgema seisuse liikmed, nii endise Poola kuningakoja kammerhärra, hilisem Vene keisrikoja riiginõunik Aleksei Mihhailovitš Jeljanski, kes 1818. aastal suri Suzdali kloostris väljasaadetuna.[92] Jeljanski koostas õpetliku kaitsekirja, kus piibli põhjal püüab põhjendada "jumalainimeste" usulisikumist, kuid eeskätt "valgete tuvide" kohitsemise õpetust Jeesaja 56,4-6;Matteuse ev.19,12; 5,28-30; Luuka ev.23,29 ja Ilmutuse raam.14,1.4 tekstidele toetudes.[93]

Usulisikumine levis laialdaselt. Kastreerituid leidus mitmes Kesk-Venemaa kubermangus, Moskvas, Peterburis ja Riias. Viimasesse oli õpetus toodud sinna väljasaadetud ususeltsi liikmete poolt. Peterburis jõudsid liikumise mõjud kõrgaadlisalongidesse. Liikumise pooldajaid oli ka 1790.aastal Tallinnas silmsete vemslaste seas. Kohitsetuid leidus veel XIX sajandi teisel poolel ja sajandi lõpuaastatel Ingeris soomlaste keskel, kust selle mõjud imbusid omakorda Eestisse. Selle usuliikumise vastu võideldi karmide vahendi tega, selle edustajad saadeti Siberisse või mujale asumisele, paljud vangistati. Sellele vaatamata elas liikumine veel kõ so leval sajandil ning likvideeriti alles 1929-1930.aastatel nõukogude võimu seadusandlusega.[94]

Andmed kohitsetute arvu kohta on väga erinevad. Ametlikud andmed annavad neid võrdlemisi vähe - paari tuhande ümber. Võib siiski arvata, et "tulerist imisest" on Venemaal läbi käinud 10000 inimese ümber.[95]

---

89. Sealsamas,lk.107; Malahhova,Duhhovnõe hristiane,lk.38-39.
90. Vl.Bonč-Bruevitš, Materjalõ k istorii i izutsenii russkago sektanstva i raskola I,3.Peterburg,1908,lk.207-208 (edaspidi Bonč-Bruevitš, Materjalõ k istorii I)
91. Sealsamas,lk.211.
92. Karl Konrad Grass,Die russischen Sekten,Zweiter Band. Die weissen Tauben oder Skopzen nebst geistlichen Skopzen, Neuskopzen u.a.Leipzig 1914,lk.152,167 (edaspidi: Grass Die russischen Sekten II)
93. Sealsamas,lk.156-163.
94. Malahhova, Duhhovnõie hristiane,lk.43-46.
95. Grass, Die russischen Sekten II,lk.881-891.

e) "Jumalainimeste" liikumises arenes välja veel teine usuliikumine, mis vastandina kohitsetutele, püüdis vaimuliku vahenditega leida päästmist. Nad nimetasid endid "vaimulikeks kristlasteks" ("Duhhovnõe hristiane") ning jagunesid hiljem kaheks: duhhoboorets i teks ja molokanideks.

Duhhoboorets i te ususelts /'vaimuvõitlejad'/ tekkis XVIII sajandi keskpaiku Ühesaegselt kahes keskuses - Jekaterinoslavi ja Tambovi kubermangus. Duhhoboorets i d uskusid küll Jumala kolmainsust, kuid selgitasid seda omapäraselt: Jumal-Isa on mõlu, Jumal-Poeg - on mõistus ja Püha Vaim on tahe. Püha Õhtusöömaega nad ei pidanud, tunnistades selle ilma vaimuliku sisuta toimingute. Oma usutunnistuse aluseks nad pidasid oma juhtide "Sõna" ning endi poolt koostatud laule ja kirjutisi, mis olid koondatud nn. "Elu raamatusse"/'Zivotna kniga'/ /loomaraamat/. Ühkki piibel oli tarvitusel, selgitasid nad seda allegooriliselt ja hilisemal ajal otse liberaalselt. Sarnaselt "jumalainimestega" uskusid duhhoboorets i d, et "Jumal asub õigetes ja kohastub üksikuis väljavalituis". Kendegi juhtideks olid kristused, keda hiljem hakati nimetama "jumalateks"(resp jumalannadeks) "Rõõmutoomisi" neil ei esinenud, siiski nende palvekoosolekutele laskus teinekord vaim ning kõik palvelised muutusid kristuse sarnaseks.

Duhhoboorets i te seas valitses eraomandi eitamise idee ning paiguti praktiseeriti ühiselu vorme ühise varanduse ga. Nende viimaseid suuri Juhte Peeter Verigin koostas veel 1895.aastal uue usutunnistuse, kus muuseas oli ka varanduse jagamine vaestele ning abieluliste suhete keelamine, kuid tegelikuses se need seisukohad eriti ei jõudnud.[96]

Jekaterinoslavi duhhoboorets i tel oli peale selle veel eriõpetus, milles esines ühisjoone gnostilisi vaadetega. Nad õpetasid inimvaimude ürgset olemist enne maailma loomist, tunnistasid vaimu ja liha vastuolulisust, väitsid, et liha on võtnud vaimu endasse vangi, millest vabanemine ongi elu ülesanne. Nad nägid ala list võitlust vaimu ja liha, Aabeli ja Kaini soo vahel, mis lõpeb alles siis, kui Kristus asub Püha Vaimu kaudu inimesse "Gabrieli armukuulutusega ja eostub neis vaimulikult kui Messias". Kui inimene on saanud elu - aseme ks Kristusele, siis on ta vaba riigi ja kiriku seadustest ning asub kõrgemal usukommetest ja jumalasõna nõudeist.[97]

Tambovi ususeltsis olid tugevamad aga "jumalainimeste" endisaegsed mõjud. Usundi juht Illarion Pobirohhin pidas ennast kristuseks, kes on tulnud maa peale kohtumõistmiseks. Tema saatkonnas oli 12 "peainglit".[98] Pobirohhini järglane Ivan Kapustin kuulutas, et liikumise juhtide - kristuste - peal hingav Kristuse isiklik vaim antakse pärilikkuse teel edasi järglastele. Ivan Kapustini poeg, kes nimetas ennast Vassili Kalmõkoviks, sai selle vaimu pärilikkuse teel ja pärandas selle edasi oma pojale. Nii tekkis duhhoboorets i tel kristuste valitsev dünastia, seda kuni XIX sajandi teise pooleni, millal otseste pärijate puudumisel sai usuliikumise juhiks Peeter Verigin.[99]

96: Malahhov, Duhhovnõe hristiane, lk.51-57
97. Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kultury II, lk.111, 114.
98. Sealsamas, lk.108
99. Sealsamas, lk.114-115.

Duhhobooretsid kannatasid riigi ja kiriku vaenamisi. Neid koondati 1802.aastal Tauria kubermangu Molotšnoj jõe äärde, sealt viidi neid 1841.-1845.aastatel Taga-Kaukaasiasse. Aastatel 1898-1899 asus enamik duhhobooretsidi (üle 7700 ususeltsi liikme) Peeter Verigini juhtimisel Kanadasse, kus elavad praegugi. Sealgi jätkavad nad vastupanu riiklike seaduste nõuetele, mis neid on viinud vastuollu Kanada võimudega ja toonud neile mõningaid pahandusi.[100] Nõukogude Liidus elavad duhhobooretsid Gruusias ja Kesk-Venemaal.[101]

f) "Vaimulike kristlaste" teine haru molokaanide ususeltsi tekkis omakorda duhhobooretsi te seas. Paljud liikmed ei saanud kaasa minna duhhobooretsi te ususeltsis valitsevate piiblist üha enam eemalduvate seisukohtadega. Need, asutasid ususeltsist välja, moodustasidki uue, molokaanide usulii kumise. Ususeltsi nimetus - molokaanid (vn."moloko" 'piim') tuleneb kas sellest, et nad paastu ajal jõid piima, mis õigeusus oli keelatud või siis sellest, et üks periood olid nad asustatud Melitopoli lähedale Molotšnoj jõe kaldale.[102]

Tambovi duhhobooretsi te kristuse Põirohhini vaimsele,samas ususeltsi liikmele, Semjon Ukleinile oli vastuvõtmatu, et ususeltsis asetati esimesele kohale inimese sisehääl, kuna piibel jäi kõrvalisele kohale. Kui Pobirohhin veel kuulutas, et ta on tulnud kristusena maa peale kohut mõistma, katkes Ukleini kannatus. Ta koostas uue usutunnistuse, kus asetas pühakirja esimesele kohale ning alustas duhhobooretsi te seas uut evangeeliumi levitama. Ta valis endale 70 apostlit ning läks koos nendega pidulikus rongkäigus laulude saatel Tambovi linna uut ususeltsi looma. Ukleini arreteeriti seal küll kohe, kuid see vaid suurendas ta kuulsust ja pooldajate hulka. Vabanedes peagi vanglast asus ta seda suurema innuga tööle.[103]

Molokaanide usu aluseks on Vana ja Uue seaduse raamatud, ilma mingi inimliku lisanduseta. Piibli kohta nad ütlesid, et see peab olema igaühe laual ja ühtlasi südames.[104] Erinevalt duhhobooretsi test tunnistasid molokaanid täielikult Jumala Kolmainsust. Nad ei tasid õigeusu kirikut, selle kombetalitust ja vaimulikku preestriametit; ristimine ja pühaõhtusöömaeg võeti vaimulikult; suurt rõhku pandi headele tegudele. Algaegadel palvekoosolekutel ekstaasi ei esinenud. Seal vaid palvetati ja lauldi ning seletati Jumala sõna. Palvetati ja lauldi ükskõik pühakirja sõnadega.

---

100. Malahhova, Duhhovnõe hristiaane,lk.67-68;L.Ploštakov, "Zarjal" ümber maailma, Tallinn 1967,lk.57-61
101. Malahhova, Duhhovnõe hristiaane,lk. 75-77
102. JA.I.Z(idkov), Molokane-naši predki. Bratski vestnik, 1953, lk.50-51. (Edaspidi:Zidkov, Molokane - naši predki.)
103. Miljukov. Otšerki po istorii russkoi kultury II,lk.116-117.
104. Malahhova, Duhhovnõe Hristiane,lk. 90.
105. Klibanov, Istoria russkavo sektanstva,lk.123; Zidkov, Molokane - naši predki., lk. 50-51.

Ususelts levis kiiresti Kesk-Venemaa kubermangudes, järgmise (XIX) sajandi esimesel poolel veel Stavropoli krais, Krimmis, Kaukaasias, Siberis ja Kesk-Aasias. Valitsus asus molokaane vaenama, paljud juhid olid korduvalt vangistatud, usklikud välja saadetud. 80-ndatel aastatel levis molokaanide seas ristimise õpetus, paljud astusid baptistide kogudustesse. Pikkamööda vaibus molokaanide usuline elevus, nad tardusid isade kommetesse ning kaotasid misjonivaimu. 1906.aastal kirjutas Uks õigeusu kiriku ajaleht, et 1500 baptisti on kirikule suurem hädaoht kui 8000 molokaani.[106] Molokaanid on aastate jooksul andnud baptistidele ja evangeeliumikristlastele juhtivamaid tegelasi. Nii on J. ja A.Prohhanovid, J.Pavlov, V.Ivanov, V.Goljajev, vennad Masajevid, vennad Zidkovid, A.Karev, N.Levindanto ja paljud teised päritmolokaanide seast.[107] Nõukogude ajal on molokaane leida Uksnes Taga-Kaukaasias, sedagi kaunis vähesel arvul, kuigi enne Esimest Maailmasõda oli neid ametlikel andmeil 200 000, ususeltsi enda andmeil isegi üle miljoni.[108]

Molokaanide seast on eraldunud mitmeid usuvoole. Juba Ukleini misjoni algul jagunesid nad kaheks. Osa duhhoboore tite seas olid valitsemas juutlikud vaated. Et seda oma enda poole võita, asus Uklein kompromissi teele ja võttis oma usutunnistusse sealiha ja seomusteta kalade söömise keelu. Püsivat kokkulepet see siiski ei toonud, sest laupäeva pühitsemise nõudes Uklein järeleandmisi teha ei saanud. Laupäeva pühitsevad molokaanid eraldusid lõplikult, nende õpetus arenes veel kaugemale ning nad muutusid lihtsalt "vene rahvusest juutideks", nagu väidab J.Zidkov. Nad võtsid omaks Ümberlõikamise ja muid juudi usukombeid, ei tunnistanud Kristust ega Uut Testamenti, vaid pidasid oma usu aluseks Moosese raamatuid ja osaliselt teisi Vana Seaduse kirju. Molokaanide kohta aga jäi sealiha söömise keeld. Sõnaspidigi õeldi nende kohta, kes seda keelatud liha söid "seanäsijad" ("svinogrõz").[109] Kuid hiljem levisid molokaanide seas veel korduvalt laupäevapühitsejate vaated.[110]

Molokaanide kainele joonele ei jäänud ka teiselt poolt reaktsioon tulemata. XIX sajandi 80-ndatel aastatel tõusid prohvetid, kes kuulutasid peatset maailma lõppu ning kutsusid usklikke asuma Ararati mäele, et seal ehitada Uus-Jeruusalemma linna. Kuigi useselts juhid võitlesid prohvetite sõnumi vastu, haaras see siiski hulki, kes jätsid maha oma kodud ning asusid Kaukaasiasse, et olla ligemal pühale mäele, kui tuleb Issand. Oma uude asupaika voorisid nad suurtes hulkades jalgsi, ise kiidulaule lauldes. Üldiselt elas tollaaegne liikumine üle entusiasmi suure tõusu. Kuulutati ristimist Püha Vaimuga, esinesid prohvetid, olid jälle ekstaasid

---

106. Klibanov, Istoria russkago sektanstva, lk.146-147, 171, 181
107. Zidkov, Molokane - naši predki, lk.50.
108. Klibanov, Istoria russkago sektantstva, lk.181.
109. Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kultury II, lk.118. Ja.I.Zidkov, Iz vospominanii prošlago, Bratski vestnik, 1957, lk.70
110. Klibanov, Istoria russkago sektantstva, lk.180.

ja keeled. Kriti levis hüppamine, mida harrastati küll üksikult, küll gruppides ja see asendas endist "rõõmutseemist". Paastuti 4-5 päeva järjest ning oodati pingeliselt Issanda päeva tulekut.

Üldistest molokaanidest eraldusid nüüd nn."hüppajad vaimulikud kristlased" Kui viimaste juhiks astus Maksim Rudometkin, siis eraldunud liikumine arenes veel rohkem "jumalainimeste" riituse suunas. Rudometkin õnnistas 1857.aastal ennast "kuningriigi valitsejaks", pani pähe krooni pealkirjaga "vaimulike kristlaste kuningas". Ta nimetas ennast "vaimude kuningaks" ja valis oma saatkonda 12 "preester-kuningat" ja 12 "hoovkonna vürsti" . Seati sisse üldine suudluste riitus. Liikumine haaras suuri hulki. Külade viisi loobuti tööst, jäeti maha kodud ja rutati valgetes rõivastes kõrgematesse kohtadesse ootama Kristuse taastulekut.[111] M.Rudometkini usuvoolu pooldajaid leidub nüüdki Armeenias, kus nad on tuntud molokaanide-maksimistide nime all. Nende keskel elab edasi Kristuse taastuleku ootus ning palvekoosolekutel tõuseb nii mõnigi kord usuelevus ekstaasini.[112]

Aastal 1888 algas Kiievi kubermangus molokaanide seas "vaimulike" või "värisejate" liikumine, kus esikohal olid keeled. See liikumine lõppes 1903.aastal.[113]

Molokaanide usund oli viimane lüli Vene vanade usuliikumiste ahelikus, mille juured asusid varakristlikes, gnostitsismi elemente sisaldavais usuvooludes. Nendes vene vanades usuliikumistes oli rohkesti ebakristlikku ning nende kultustes leidus ekstaasi. Kogu aeg toimus nendes usuvooludes pidev võitlus gnostitsismist pärinevate ja kristlike vaadete vahel, ekstaasi avalduste ja kainemate tendentside vahel. Võitluse käerisses eraldusid algse liikumise tüvest ikka uued ja uued ususeltsid, kuni lõpuks molokaanid olid kõige lähemale jõudnud nii kristlikule õpetusele kui ka usulisele kainusele. Molokaanide usuvoolu põlist vanust tõendavad omalt poolt Jakob Zidkovi sõnad, mille järgi liikumine kui seesugune algas vähemalt 300 aastat tagasi, seega vene vanausu tekkimise ajal.[114]

---

111. Sealsamas,lk.130-135; Malahhova, Duhhovnõe hristiane,lk. 81,84-85.
112. Malahhova, Duhhovnõe hristiane,lk.101-103.
113. Grass, Die russischen Sekten I,lk.524.
114. Zidkov. Molokane - naši predki. lk. 51.

3. PIETISTLIK USUVAADE JÕUAB VENE MAALE

a) Et paremini hinnata pietismi tähtsust Venemaale, vaatleme enne selle maa tolleaegset majanduslikku ja vaimset olukorda. XVIII sajandi lõpuks, valgustusajastu ideede pooldaja keisrinna Katariina II valitsemise ajal, oli vene talupoeg sattunud kõige raskemasse pärisorjusesse. Ka seni vaba olnud Ukraina talupoeg sunnimaistati. Ehkki järgmine 4 aastat valitsenud keiser Paul I (1796-1801) püüdis tõkestada mõisnike vabadust talupoegade tõnormi tõstmises, ei parandanud see talupoegade olukorda, mis jäi endiseks.[115] Samal ajal mõisnike majanduslik olukord paranes, neile jagati Katariina II ja Paul I valitsemise ajal kokku üle 1300000 kroonumõisate talupoja, nii et neid jõtkus mitte ainult põllutõõle, vaid ka mõisateenriteks, keda mõnes mõisas oli oma 300-500 hinge.[116] Katariina II ajal suurendati kõrgema seisuse eesõigusi, neile kuulus mitte ainult majanduslik ülemvõim, vaid ka halduslik. Paul I püüdis küll piirata kõrgema seisuse õigusi, kuid seda mitte teiste seisuste hüvanguks, vaid oma võimu näitamiseks. Tuntud on ta sõnad: "Venemaal on ülemnõu see suur, kellega mina rõõgin, ja ainult nii laua on ta suur, kui mina temaga rõõgin."[117]

Alates Peeter I reformidest ja nendest ajendest, mida ta lõõnde raius, hakkas muutuma vene mõisniku elulaad ning läbi tungima valgus vene mõisakodude pimedusse. Vanapõlve mõisnike kodu oli seni olnud esiisaegsete põliste kommete säilitajaks. Nüüd aga hakkas mõisnik ihkama lõõne kultuuri ja võttis oma pojale kodukooliõpetaja, võimalikult prantslase, kuigi see võis olla ainult lihtne habemeajaja-parukameister. Peale parukameistrite oli Venemaale tulnud veel kõrgetesse klassidesse kuuluvaid prantsuse noormehi, enamuses vabamõtlejad, kes olid lahkunud kodumaalt absolutistliku valitsuse alt. Needki tõstasid mõisnike perekondades kodukooliõpetajatena. Viimastega koos tulid Venemaale valgustuslikud ja revolutsioonilised ideed. Pärast Prantsuse revolutsiooni voolas Venemaale suur põgenike hulk, enamus neist katoliku preestrid ja rohkesti jesuiite. Siinsed mõisnikud said oma poegadele jälle uued õpetajad. Liberaalse vabamõtleja asemele asus konservatiivne katoliiklane. Katoliiklikud usuvaated jõudsid kõrgaadli keskele veel teisel teel. Kasutades protektsiooni, avasid jesuiidid Peterburis eraõppeasutuse kõrgaadlike poegadele. Et takistada vaesemate laste kooli astumist, määrati õppemaks ilmatu kõrge - kuni 12000 rubla aastas. Kõik need mitmepalgelised vaated tungisid nüüd Vene võrsuvasse

---

115. Platonov, Lektsii po russkoi istorii, lk.613,618.
116. Sealsamas, lk.618; A.M.Samsonov, Antifeodaljnõe narodnõe vosstania v Rossii i tserkov, Moskva 1953, lk.125 (edaspidi: Samsonov, Antifeodalnõe narodnõe vosstanija).
117. Platonov, Lektsii po russkoi istorii, lk.617,619.
118. V.A.Kljutševski, Kurs russkoi istorii, tšastj 5, Moskva 1958, lk.243-244. (Edaspidi: Kljutševski, Kurs russkoi istorii V).

intelligentsi.[118] Kuid ei sulamud üheks terviklikuks maailmavaateks, vaid moodustasid omapärase seisukohtade ja voolude segu, kus Hermine konservatiivsus ja halastamatus talupoegade vastu võis koos eksisteerida liberaalsete ja maailmaparanduslike ideedega. Samane kahepalksus valitses ka usu alal. Läänest levinud uusmüstitsism, selle juurde jesuiitide poolt toodud käbeliku kiriku usufilosoofia, lisaks ajastu üldine liberaalsus ja veel möningad protestantlikust uuspietismist läbi imbunud elemendid - kõik need moodustasid endise range kombekristluse ning riikliku õigeusu traditsiooniliste uskumuste ja riituste taustal vene haritlaskonnas iselaadse kaleidoskoopilise usundliku elukäsituse. Üks selle tulemus oli vene haritlaste seas jõudsalt levinud vabamüürlus.

Vabamüürlaste ehk massoonide hoone gev-hariduslik ühing tekkis XVIII sajandi algul Inglismaal ja sai oma filosoofilise põhja inglise deistidelt. Viimased otsisid ideaalset, väljaspool usundi raamo seisvat kristlust, mille eelduseks pidasid kõrget kõlbelist elu ja inimliku egoismi võitmist. Kõigi inimeste vaheliste vendluse aade oli nende eesmärgiks ja üksteise abistamine nende ülesandeks. Nad seadsid oma sihiks"inimsuse templi" ülesehitamise Salomoni templi eeskujul. Ühingu organisatsiooni aluseks pandi saladuse põhimõte: liikmeks olemine oli saladus. Ühingu koosolekud olid ainult liikmetele, kes jagunesid õppuriteks, sellideks ja meistriteks, kusjuures madalama astme liikmed ei teadnud kõrgema astme tavasid ja saladusi. See kõik ümbritses vabamüürlaste institutsiooni erilise saladusliku oreooliga, millest paljugi põhjamees luulel. Vabamüürlus levis Inglismaalt teistesse maadesse, ühtlasi muutus ikka salapärasemaks ja müstilisemaks, liikmeks vastuvõtmise kombed ja ühingu sisemised teremooniad läksid üha keerulisemaks. Õpetuse alustajaks tunnistati nüüd Pärsia usundi loojat Zarathustrat. Ühtlasi libiseti kristluse pinnalt ja vajuti panteistlikku müstikasse. Liikumine jagunes mitmeks vooluks. Neist rosenkreutslased olid jõudnud teosoofiasse, kuigi nende motoks oli "Kristuse rist on kristlaste Mhoen". Rosenkreutslased tegelesid ka alkeemiaga ja otsisid tarkuse kivi, seda veel valgustussajandi (XVIII) teisel poolel. Mõned (illuminaadid) taotlesid ühendust vaimude maailmaga. Vabamüürlus levis väga jõudsasti eelkõige haritud ja kõrgetel ametikohtadel asuvate isikute keskel, mille tõttu liikumise juhid, kasutades saladuse ja sõnakuulmise põhimõtteid, võisid massoonide kaudu teostada oma poliitilisi ja egoistlikke eesmärke.

Vabamüürluse liikumine jõudis välismaalaste kaudu ka Venemaale. Siin, teises elukorras, muutus vabamüürlus vaid saladuslikke tavasid ja eriskummalisi kombeid harrastavaks koondiseks. Liikumine oli saanud moeasjaks, igaüks, kes enmast kultuurseks inimeseks pidas, tahtis olla selle ühingu liige.[119] Katariina II valitsus tegi liikumisele takistusi ja sulges paljud loožid (ühingud). Aleksander I ajal avati need uuesti ning endine komberikas ja müstiline vabamüürlus levis edasi, võttes nüüd peale usumüstilise iseloomu hoopis konservatiivse,isegi teadusi ei tava var-

---

119. Üldine ajalugu III,lk.113; Üldine ajalugu IV,lk.562; Põpin, Istoria russkoi literatuury IV,lk.127-136.

12o
jundi.

b) Vene rahva vastuoluliste vaadete ja pürgimuste isikliku kehastajana seisab meie ees Venemaa hiilgav isevalitseja Aleksander I. Temas jõudis ajastu kahepaiksus oma haripunkti.

Kui Aleksander sündis, siis võttis ta vanaema Katariina II lapse oma poja Pauli käest, keda ta ei armastanud, ja hakkas ise pojapoja kasvatuse eest hoolitsema. Aleksandri kasvatajaks võeti šveitslane F.C.La Harpe, kes juhtis poissi valgustusajastu ideede vaimus. La Harpe mõju oma kasvandikule oli suur. Vastuolud keisrinna ja troonipärija Pauli vahel süvenesid. Katariina kavatses isegi võtta troonipärija õiguse pojalt ja anda see Aleksandrile. Viimane oli ise sellest teadlik, kuid tahtes meeldida nii isale kui vanaemale, laveeris nende vahel, tegi mõlemale lahke näo ja ütles meelitusi. See kahepaiksus kasvatas noormehe salalikuks ja ebakindlaks, nii et ta sõnad ja lubadused ei ühtinud ka tulevikus ta tegude ja otsustega. Ta oskas alati peita oma tõelisi seisukoht ja mõtteid. Olles suur unistaja ja kasvatuselt liberaal ning kaugeleulatuvate plaanide sepitseja, ei teostanud ta neid kunagi otseselt ja oma algatusel, vaid püüdis neid läbi viia kõrvaltõdel teiste kaudu.[121]

Kui 1801.aastal vandenõulased surmasid nõrgamõistuslikku keiser Paul I, oli Aleksander vandenõust teadlik, kuigi seda heaks ei kiitnud. Nüüd aga langes ta peale lese oma süüdistus ning ta tundis ise ka ennast kaassüüdlasena. Seda koormat kandis ta elu lõpuni. Troonile asus Aleksander suurte liberaalsete reformidega kavatsustega, kuid ei suutnud neid kaugeltki teostada.[122]

Aleksander I jäi kogu aja võõraks oma rahvale. Tegelikult polnudki ta venelane: ta vanaisa oli sakslane Holsteinist, vanaema sakslane Zerbstist, teda sünnitas Würtembergi printsess, imetas sakslanna Liivimaalt ja kasvatas Voltair'i jünger šveitslast.[123] Ta ei mõistnud rahva hingeelu, selle püüdlusi ja usuvaadet. Aleksander I iseloomu mõistmine annab meile võtme Venemaa uuspietismi arengu aduniseks.

On võimatu kahelda Aleksandri usklikkuses, vähemalt see oli tõeline. Üle kümne aasta oli teda rõhunud süütunne isa surma kaassüüs. Õnnetult alanud 1812.aasta sõda Napoleoni vastu, vaenlase võgede jõudmine Moskva alla, pealinna põlemine - see kõik jättis rusuva mulje keisrile, kuid tõi teda usule. Keisri pöördumise üksikasju valgustatakse erinevalt, kuid ühine on neis see, et 91.psalmi lugemine olla teda vabastanud süütundest ning andnud rahu ja lootuse Jumalale. Usu suhtes seni ükskõikne keiser sai nüüd sügavusklikuks. Ta alustas suhtlemist protestantliku pietistidega ja müstikutega ning need kinnitasid ta ülevaltsün-

---

12o. Põpin, Istoria russkoi literatury IV, lk.267-268.
121. Platonov, Lektsii po russkoi istorii, lk.623-624; Üldine ajalugu I V, lk.236.
122. Platonov, Lektsii po russkoi istorii, lk.621-622; Üldine ajalugu IV, lk.237.
123. Kljutševski, Kurss russkoi istorii V, lk.456.

sündi.[124] Usuline surrang teda küll õigeusu kirikule lähemale ei toonud, küll aga lähendas protestantidele. Sidet tema usuharrastus jäi "sisemise kristluse taotlemiseks". Minnes koos Napoleoni võgesid jalitavate vene võgedega välismaale, otsis Aleksander seal kohtumisi usuliste ringkondadega. Moraavias külastas ta sealseid hernhuutlasi, Badenis kõnelnes ta J.H.Jung-Stillingiga, veel suhtles ta kveekeritega ning võttis vastu Briti ja Välismaa Misjoniseltsi saatkonna.[125] Ta astus ka kontakti madam Krüdeneriga.

1814.a. märtsis jõudis Aleksander I Vene võgedo eesotsas Pariisi, kus teda võttis vastu juubeldav rahvahulk, seda mitte kui võitjat, vaid kui vabastajat.[126] Võit oli tõitnud keisri enesekindlust. Seesugusena esines ta Viini kongressil ja hiljem kodulinnas Peterburis, kus alustas reformidega.[127]

Aleksander I elus algas uus ajastu. Valitsemise praktikas ei seatud enam üles endiäi liberaalseid eesmärke, vaid pearõhk asetati rahva usuelu tõstmisele. Siin kasutas keiser haridusminister vürst Aleksander Golitsõni abi, kes kui usklik oli nüüdsest peale kaastegev kõikides keisri usulistes ettevõtmistes.[128] Kahekümnendate aastate paiku tuli Aleksandri valitsemises jälle uus pöörc, sest vürst Golitsõn tagandati ning Aleksandri huvi usu edustamise vastu kustus.

Aleksander I suri 19.novembril 1825.a. Krimmis Taganrogis. Ta surm oli mõistatuslik ning ta matmine kiire ja saladuslik. Tõusid jutud, nagu oleks keiser vabatahtlikult loobunud troonist, et elada Siberis tundmatu üksiklasena ainult oma Jumalale. Seda versiooni ajalugu ei kinnita andmete puudumisel, kuid arvestades Aleksandri siseelu ning ta riikliku ja usulise ideaalide rappajooksmist, võis see kaunis tõepärane olla.

c) Usulisel alal jäi Aleksander I tähtsamaks elutööks <u>Vene-Piibliseltsi</u> asutamine.

Uuspietismi tõusu ajal asutati 1804.aastal Inglismaal Briti ja Välismaa Piibliselts, mille tegelaste teenete jäljed piibliseltsi asutamine Venemaal. Seltsi esindaja pastor Paterson sõitis sellaks Peterburi, kus vürst A.Golitsõni kaudu mõjutas keiser Aleksander I., kes 1812.aasta 6.detsembril andis loa asutada Peterburi Piibliselts. Selts nimetati kahe aasta pärast Venemaa Piiblioeltsiks.

Uus piiblielts oli poolcldi ametlik asutus, mis tegutses valitsuse toetusel ning mille juhatusse kuulusid kõrged ilmalikud ja vaimulikud ametiisikud. Seltsi esimeheks sai vürst Aleksander Golitsõn, kes samaaegselt oli hariduse, usuasjade ja postiministeeriumi juhataja ning Sinodi Ülemprokurör. Abipresidentide, direktorite ja komitee liikmete seas oli ministreid, senatoreid, kuus õigeusu metropoliiti, rooma-katoliku kiriku met-

---

124. Põpin, Religioznaja dviženija, lk.338-340; M.Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Teine raamat. Teine anne, Jurjev, 1899, lk.6-7. (Edaspidi: Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2).
125. Põpin, Religioznaja dviženija, lk.340-342.
126. Kljutševski, Kurs russkoi istorii V, lk.452-453.
127. Sealsamas, lk.456-457.
128. Üldine ajalugu IV, lk.245-246; Platonov, Lektsia po russkoi istorii, lk.633-635.

ropoliit, luteri, anglikaani ja armeenia kirikute vaimulikke ning isegi vabamüürlasi. Ulatuslik oli piibliseltsi juhtkonna usundilise mitmekesisus ja algul ka usuline allianss.[129]

Piibliseltsi ettevõttel tõlgiti rohkesti pühakirja üksikuid raamatuid Venemaa rahvaste keeltesse. 1822.aastaks oli seltsi kirjastusel ilmunud tõlkeid 29 keeles, nende seas vene, eesti (Uue Testamendi kordustrükid lõuna- ja põhja-eesti murdes), kalmõki ja mongoli keeltes.[130] Pühakiri saadeti koha peale postimaksuvabalt ja jagati tasuta õigeusklikele, protestantidele, muhameedlastele ja paganatele. Õppeasutused muretsesid seda kooliraamatukogudesse, soovitasid õpilastele ning asutasid koolide juurde laste piibliseltse.[131] Kirjastati ja levitati peamiselt võõrkeelseid, venekeelsed piiblioesad ilmusid väga visalt.

Briti ja Välismaa Piibliseltsi esindajad viibisid tihti Venemaal, toetasid vaimselt ja aineliselt siinse seltsi tegevust ning püüdsid kaasa aidata ka evangelisatsioonis. Venemaa piiblieltsi oli õieti saanud uuspietismi kantseks Venemaal, mis vastas ühtlasi keisri tollasegsele usupoliitikale. Keiser lõpetas vene ususeltsides senise vaenamise, vahistatud vabastati, väljasaadetud toodi tagasi. Preestritel keelati vaielda ususeltsidõ liikmetega ja neid võevõimuga sundida kirikusse tagasi tulema. Usuasjade ministeeriumi, mida juhatas A.Golitsõn, koondadi nii õigeusu kui ka teiste usundite küsimused, mis näitas, et valitsus ei tee vahet üksikute usundite vahel.[132] Madame Krüdeneril oli märgatav mõju piiblieltsi tegevusele. Ta usuliselt põõrdunud vend B.v.Vitinghof oli seltsi üheks direktoriks (osakonnajuhatajaks). Mitmed piibliseltsi lähedal seisvad isikud tõlkisid vene keelde usulist kirjandust ja levitasid seda odava hinnaga või tasuta. Üks tuntum ja produktiivsem neist oli usklik vürstinna Sofia Meštšerskaja, kes andis välja 93 raamatut ja brošüüri 40 000 eksemplaris. Vürstinna oli Venemaa Elisabeth Prey, ta külastas, pidevalt vanglaid, haiglaid ja vaesteamaju, kus lohutas kannatajaid ning luges ja seletas pühakirja.[133] Tollal ilmusid vene keeles Johann Arndti, Thomas a Kempise, J.Tauleri, J.Böhme, madame Guyoni, J.H.Jung-Stillingi, J.Gossneri ja paljude teiste vaimulike autorite tööd.[134]

Kõige selle hea juures, mis Venemaa Piiblieltsi korda saatis, seisis ta ise savist jalgadel. Selts oli poolametlik ühing, mis asutati keisri soovil vastavalt tema sellesegsetele usulistele vaadetele. Kõik, kes tahtsid valitsejale meeldida, asusid innuga seltsi tegevust toetama, vaatamata sellele, kas nad tundsid kaasa seltsi eesmärkidele või mitte. Piiblieltsi saatis oma kirjad, üleskutsed ja levitamisele kuuluvad pühakirjade osad sageli korras kohapealsetele kuberneridele ja kõrgematele vaimulikkudele,

---

129. Põpin, Religioznõja dvižonija, lk.28,34,97-99.
130. Sealsamas,lk.67.
131. Sealsamas,lk.122-123.
132. Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kulturõ II,lk.119.
133. Põpin, Religioznõja dvižonija,lk.107-108.
134. Sealsamas,lk. 107-111.

kes võtsid neid ametliku korraldustena, sest kirjadele olid tähtsate riigiametnike allkirjad. Kubernerid hakkasid jutlustama, politseiülemad andsid korraldusi pühakirja levitamiseks ja teatasid tagajärgedest ametlikus korras. Seejuures nende ettekanded sisaldasid piiblisalme ja vagu seletud ütlusi.[135] Kui kohapeal asutati piibliseltsi osakond, valiti komiteesse ilmtingimata kuberner, viitsekuberner, kohalik kõrgem vaimulik, seminari rektor, mõisnike peamees, prokurör, koolide direktor, postmeister jt. kohalikke võimumehi. Need olid pühakirja levitajad.[136] Sellepärast on raske määrata, kuipalju oli siin usulist hoolt, kuipalju silmakirjalikkust, kes oli tegevusest tõeliselt kaasa haaratud ja kes keerutas tolmu karjääri pärast. Üks paganausuliste kalmükkide vürst, saades evangeeliumi mongolikeelse tõlke, kirjutas 1815.aastal piibliseltsi presidendile: "Vastavalt teie esimesele korraldusele minu mitte ainult üksi ei loe kõigearmulisema Jumala Jeesuse Kristuse Sõna ja Õpetust, vaid andsin ka meie laamale ühe eksemplari.. ja kavatsen sundida, et seda loeks mu alamatele."[137]

Kui keisri süda enam ei põlenud endise tulega piibliseltsi eesmärkidele, muutusid paljud seltsi aktiivsed tegelased selle vastasteks. Pikemate heitluste järel suleti selts 1826.aasta 12. aprillil. Oma tegevusaja jooksul oli selts välja andnud kokku 876106 eksemplari piiblit või piibli osi.[138] Seejuures ilmus kiriku-slaavikeelseid piibleid 15 trükki, kuid vene keelde tõlgiti ja anti rahva kätte ükskes neli evangeeliumi ja psalmide kogu. Tõlgiti veel küll mitmed raamatud Vanast Testamendist, kuid need rahva kätte enam ei jõudnud, viie Hoosease raamatu valmis trükk pole tatti, vene keeles tuli Uus Testament välja alles aastatel 1860-1861. ja terve piibel aastatel 1860-1870.[139]

d) Venemaa Piibliseltsi tegevuse kõrval levisid <u>lõõne pietismi mõjud Venemaale</u> veel mõne välismaa usutegelase kaudu.

Aleksander I puutus oma välismaareisidel kokku mitme usulikumise tegelasega, kuid kõige rohkem vist küll kveekeritega. Neid võttis ta esmakordselt vastu 1814.aastal Londonis, kus kveekerid juhtisid keisri tähelepanu Püha Vaimu vastuvõtmise tarvilikkusele. Hiljem külastas ta kveekerite jumalateenistust. Üks kveekeritest, St.Grellet (inglise keeles Stphan Grillett) (1773-1855), rahvuselt prantslane, oli tuntud oma usulisikumise ärnuka tegelasena. Ta rändas palju, evangeliseerides Euroopas ja Ameerikas, ning koos William Alleniga viibis ka 1818-1819.a. Venemaal. Siin kohtasid nad korduvalt keisrit ning koos viimasega palvetasid põlvitades Püha Vaimu saamise pärast. Kveekerid suhtlesid siis veel vürst Golitsõniga ja teiste ilmalike ja vaimulike isikutega, ka vürstinna S.Meštšerskajaga. Golitsõni loal tutvusid nad koolidega, vanglatega, haiglatega ja muude asutustega. Igal pool püüdsid nad pakkuda abistavat kätt ja usulist mõju. Peterburis misjonäärisid

---

135. Miljukov, Ocherki po istorii russkoi kulturõ,II,lk.119-
136. Põpin, Religioznõja dviženija,lk.119.
137. Sealsamas,lk.121.
138. Sealsamas,lk.259.
139. Klibanov, Istoria religiosnago sektanststva,lk.137-138

kvekkerid neli nädalt ning siirdusid siis Lõuna-Venemaale, kohates seal piibliseltsi tegelasi, kuid ka mennoniite ja molokaane, kellele jagasid piibleid, andsid juhiseid usuelus ning ka evangelisatsioone.[140] William Alleniga oli Aleksandril veel hilisemaid kohtumisi välismaal. Tollal pidas Peterburis eraõppeasutust keegi Sarre Kilham, keda samuti peetakse kvekkeriks.[141] Veel 1824.aastal oli Peterburis ja ka audientsil keisri juures kvekker Thomas Shillitoe (+1754), kes on tuntud esimeste karskusseltside asutajana.[142] Kindel on, et need kvekkerid avaldasid mõningat evangelisatsioonilist mõju keisrile ja vene rahvale pealinnas ning Lõuna-Venemaal.

Kestvamaid ja põhjalikumaid mõjutusi andis Peterburi seltskonnale igatahes Johann Evangelist Gossneri (s.1773) misjonitöö.

Malta saarel 1626.aastast peale asunud Johanniitide Ordu (asutatud Jeruusalemmas 1050.aasta paiku) likvideeriti seal 1798.aastal Napoleoni poolt. Orduvendade palvel lubas Paul I neil asuda Peterburi, astudes ise nende suurmeistriks. Hiljem oli Aleksander selle ordu hoolduja. Maltalastel oli oma kabel, kuhu 1819.aastal kutsuti preestriks Ignatius Lindl. Viimane oli juba tegelikult lahkunud katoliku kirikust ning hernhuutluse mõjul kaldunud protestantismi. Oma endisel töökohal Baieris ootas teda vaenamine ja vangistamine, sellepärast kutse Peterburi oli õigeaegne. Siin töötas Lindl suure eduga. Kui ta jutlustas, oli katoliiklik kabel alati rahvast täis. Lindl ei saanud kauaks pealinna jääda, olles pinnaks silmas õigeusu vaimulikele, ning ta saadeti järgmisel aastal Bessaraabiasse sealsete saksa asunike juurde katoliku usu piiskopiks.[143]

Lindli asemele kutsuti 1820.aastal maltalaste kabeli jutlustajaks J.E.Gossner, kes oli tuntud Jumala sõna evangeelse kuulutaja, kuigi ka tema veel rooma-katoliku kiriku kuulus. Peterburis leidis ta suurt poolehoidu, sai vürst Golitsõni isiklikuks sõbraks ning valiti kohe piibliseltsi Peterburi komitee direktoriks. Teda kõisid kuulamas mitte üksnes oma koguduse liikmed, vaid hulgad protestante ja sõgavamat tõde otsivad õigeusulised. Gossner oli tuntud vaimuliku kirjanikuna, tema teosed "Kristlase õndsus, kelle südames elab Kristus" ja "Jeesuse Kristuse elu ja õpetuse vaim" tõlgiti vene keelde. Ta oli hoolas hoolekandetöös ja käis haigeid lohutamas. Maltalaste kabel jäi kuulajate hulgale väikseks ning jumalateenistusteks üüriti teine suurem ruum, mille üüri tasumiseks usutõe tundmatud pooldajad. Peagi olid evangeelse usukuulutuse vastased saanud ülevõimu. Gossneri tõlgitud raamatutest tunnistati teine vale õpetuslikuks ning peolik trükk hävitati. Sellejärele Gossner, samasegaalt ka J.Lindl, saadeti Venemaalt välja (1824.a.).

---

140. Põpin, Religioosnõja dvižonija, lk.120-128, 204-206, 409-411.
141. Sealsamas, lk.413, märge.
142. Sealsamas, lk. 416.
143. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II - 2, lk. 8-9; Põpin, Religioosnõja dvižonija, lk.133-134.

Kõigest neli aastat oli Gossner või mud Peterburis tõstada, kuid need aastad olid olnud viljakad lõikuseaastad. Mõlemad väljasaadetud astusid Saksamaal luteri kirikusse, kuigi ka seal jäi Gossner mõneks ajaks politsei valve alla. Ta ei jõõnud aga kuulutustööd ning koondas enda ümber pietistlikke kuulajaid. Aastal 1836 asutati Berliinis nn. "Gossneri misjonisõlts" välismisjoni tõkks.[144]

e) Venemaa XIX sajandi alguse pietismil oli ühtlasi sidemeid vene rahvuslike ususeltsidega.

Usuliselt puudutatud vene aristokraatia, nagu lihtrahvaski, hakkas huvi tundma "vaimulike kristlaste" vastu. Kohitsetuto juht "mandlmalunasteja" oli vangist vabaduses lastud ja elas Peterburis. Tema elukoha ees seisid tihti aadlike uhked tõllad ja kaupmeeste sõidukid, ooda tes härrasseid, kes viibisid Selivanovi jutul. Ka keiser Aleksander I külastas teda enne Austerlitzi lahingut, et kuulda lahingu tagajärjest. Kondrati Selivanov olla ennustanud Vene-Austria võidde kaotust, mis nagu teada, toimuski. Selivanovi sagedaseks külalisoks oli ka suurmaailma daam pollkovniku lesk Katarfina Tatarinova, kes hakkas varsti ka enda juurde koondama kõigepealt kõrgema seisuse liikmeid vaimulikuks keskuseluks ja ühispalveks, et "leida Jumala riiki ja tema õigust". Kooskäimiste piirid pöagi laienesid, sinna kutsuti samuti lihtinimesi ning kõik kaldus "jumalainimeste" rõõmutsemiste" radadele.[145]

Katarfina Tatarinova (1783-1856) oli sündinud von Buxhöwden. Ta isa oli Tobolskis riigipanga direktor. Ema, sündinud paroness Maltitz, oli hiljem Peterburis Aleksander I tiitre kasvatajaks ning viis ka oma tütre õukonda. Pärast abielumist reisis K.Tatarinova välismaal ja Baltimaal. Esimese usulise mõjutuse sai ta Varsavis Thomas Wilcox'i "Mõetilmde" ("A choice Drop of Honey") lugemisel. Liivimaa Ülemhoovi kohtu presidendi v. Huene kaudu, kellel oli sidemeid Riiga väljasaadetud "valgete tuvidega" tutvunes Tarinova viimaste õpetusega ning Huene soovitusel hakkas külastama mõnde koosolekuid Peterburis. Tatarinova sai ühtlasi usulisi mõjutusi madame Krüdenerilt, kellega oli läbikäimises.[146]

Kuni 1817.aastani oli Tatarinova luteri kiriku liige, kuid siis lahkus ta sealt ja moodustas oma usuühingu, mille nimeks võttis "Vendlus Kristuses" või "Vendluse selts". Algul käisid nad koos Tatarinova oma elumajas "Mihhaili palees", hiljem muretses Golitsõn neile riigi maja "Inseneri palee" kooskäimiseks. Kui Aleksander I laskis 1821.aastal neid sealt välja tõsta, siis asusid nad linna serva erakorterisse.[147]

---

144. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2,lk.9-12; Põpin, Religioosnõja dvižonija,lk.133-136,202-211 märge; Heussi Kompedium der Kirchengeschichte § 203 g.
145. Miljukov, Otserki po istorii russkoi kulturõ II lk.120.
146. Grass, Die russischen Sekten II,lk.223-225.
147. Sealsamas I,lk.154-155.

Usulisikumine oli üldiselt vaba nii "valgete turvide" kui ka "jumalainimeste" õpetusest, kuigi esines askeesi nõudeid: keelatud olid abielulised suhted, liha söömine, viina joomine, suitsetamine ja tubaka nuusutamine.[148] Seevastu jürgis usulisikumine mainitud entusiastlikke ususeltse kultuslikult: koosviibimistel kuulutati prohvetlikult, taotleti nähtavaid vaimuandeid ja "rõõmutseti". Koosolekuid peeti pühapäeviti kell 6 hommikul. Ühe kirjelduse järgi oli kord osavõtjaid 40 ümber, enamus lihtrahvast, nende seas aristokraate nii juhuslike kui alaliste osavõtjatena. Kõik koosolijad olid isiklikult kutsutud. Istuti toolidel seinte ääres. Algab jumalateenistus. Loetakse kirjakoht evangeeliumist. Kõik langevad põlvili, palvetavad ja laulavad põlvedel. Tõustes astutakse saali keskele ning algab tants ja hüppamine. Samaaegselt meesja naisprohvetid, ka Tatarinova kuulutavad prohvetlikult. Lauldakse, kõneldakse, jutlustatakse vaimus, kiires tempos, mitmed üheaegselt, ilma järjekorda ootamata, seda kõik tantsides, hüpates. Lõpeb jumalateenistus. Usklikud tundsid "enneolematut rahu, vabanemist kirgedest, vaimset sisemist palvemeelolu", mõned, tunnetest haaratuna aga "kogesid sellist vaimustust, et ei tundnud enam ennast, mängisid, laulsid, andusid pühale hüppamisele ja tantsule, plaksutasid käsi."[149]

Neid "rõõmutsemise" jumalateenistusi külastasid paljud kõrgaadli liikmed, kõrgemad sõjaväelased, kvardiväe ohvitserid, nende naised ja tütred. Tihti viibis seal piibliseltsi president võrst A.Golitsõn ja seltsi sekretär A.Labzin. Kuid oli kvuursuguseid ja kõrges ametis isikuid, kes otse kuulusid Tatarinova vendlusesse, palvetasid koos teistega ja "rõõmutsesid" hüpates. Nendest nimetatakse keisri õukonna muusikut Nikita Feodorovi, riiginõunik Martin Urbanovitš-Piletskit ja kvardiväe alampolkovnik Krahv Aleksei Miloradovitši ning veel rahvahariduse departemangu direktorit ja piibliseltsi sekretäri V.Popovi, Tatarinova venda kapten von Buxhövdeni, kvardiväe kindral A.Golovinit, kes Tatarinova palve peale terveks sai, kindral Kvostovi, krahvinna Desnagot ja palju teisi.[150] Kõneldakse, et ka keiser ise olla Tatarinova jumalateenistusi külastanud. Kuid kindel on, et ta suhtus alguses nendesse soosivalt. Kui vana krahv Miloradovits pöördus keisri poole palvega, et see keelitaks ta poega Tatarinova koosviibimistest loobuma, siis vastas Aleksander esale (1818): "Ma püüdsin tungida ta sulgesse ja sain kindlatest allikatest teada, et siin midagi niisugust ei ole, mis teda usust eemale viiks. Seevastu on ta muutunud veel sõltuvamaks kirkust ja

---

148. Grass, Die russischen Sekten II, lk.229,253.
149. Sealsamas, lk.232-233; Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kultury, ii,lk.120-121.
150. Grass, Die russischen Sekten II, lk.233,241,262; Popin, Religioznõja dvižonija, lk.140.

ustavamaks oma ametis.[151]

M.Urbanovitš-Pilotski kirjutas 1819.a.raamatu "Von den Skopzen", milles näitab kohitsetute õpetuse ebapiibellikkust, kuid "rõõmutseemisest" kirjutab ta järgmist: ""Rõõmutsemine" ("radenie") või, nagu seda apostel Paulus nimetab, "laulud", on nähtav vaimus rõõmustamine, kus koos laulu ja prohveti kuulutusega toimub pühalik ja rõõmus vaimu <u>ball</u>, kus hing ja ihu on rõõmsad oma Issanda üle. See on pulmapidu, mida meitsilik hing peab oma taevase peigmehe Jeesuse Kristusega. Radanie on laul ühenduses tantsu ja muusikaga. Tantse ja teisi kehalisi liigutusi võtame kui seda, mis maailma ees on jõledus". (1.Kor. 3,18-20). Kindral A.Golovin kirjutas omakorda ülekuulamisel,et tantsud usulises riituses on tuntud juba vanasti: tantsti ohverdamisel, prohvetite koor tantsis muusikariistade saatel (1.Sam.10,5), kuningas Taavet ka tantsis (2.Sam.6,5.20-23). Islamis esinevad tantsivad dervišid, kuid islami õpetus ja kultus on arenenud juuda- ja ristiusust. Peale selle tuuakse Bromeli konversatsiooni-lõikumises, et esimeste kristlaste juures esinesid kristlikud pühad tantsud. Hiljemgi ajal praktiseerivad seda kveekerid"värisemise" nime all.[152]

Tatarinova vendlus pillutati 1837.aastal keiser Nikolai I poolt. Mitmed usuvoolud tegelased vangistati ning saadeti kloostritesse, nii Tatarinova ise Sveri Kaasani naiskloostrisse, kus ta 1856.aastal 73-aastasena suri. Urbanovitš-Pilotski viidi Suzdali kloostrisse, kus juba ees oli Selivanov; Popov saadeti ühte Kaasani lähistel olevasse kloostrisse. Kuid vendluse usutõõ ei soikunud täielikult, vähesel viisil jätkasid seda Peterburisse jäänud liikmed, nende seas vürst J.Jengalitšev, kindral Suturlin, vennad vürstid Kropotkinid, kindral Golovin abikaasaga, Tatarinova vend Buxhövden jt.[153]

Selpool otsisime "jumalainimeste" "Rõõmutsemiste" ekstaasi juuri küll slaavi-soome ürgpaganluses, esimeste sajandite kristluse kõrvalvooludes või aeglaselt kaudu al lasurutud süvatungide pursetes, mida vene haridusvaene primitiivne talupoeg xxxxxxxx ei suutnud taltsutada. Kust aga leiame põhjusi Tatarinova vendluse sinivereliste rjuriklaste ja balti parunite hüppamisele? Kuid need vürstid,kreivid ja parunid oli ka inimesed.

f) Keiser Aleksander I vallandas oma kõigekõrgema korraldusega 1824.aasta 14.maist vürst A.Golitsõni Venemaa Piibliseltsi presidendi ja V.Popovi sekretäri kohalt. Kaks päeva tagasi oli Golitsõn vabastatud hariduse ja usuasjade ministri ametist, jättes teda ainult postiministriks. <u>Venemaal algas uus kurss xxxxxxxxxxxxxxxxxx maapoliitikas</u>. Mis olidselle põhjused?

---

151. Põpin, Religioznõja dviženija, lk.140
152. Grass, Die russischen Sekten II, lk. 251-252.
153. Sealsamas, lk. 265-269; Põpin, Religioznõja dviženija, lk. 221 märge 4.

Võitlusele piibliseltsi vastu olid ühinenud mitmed seltsi vastased ning peale tung toimus mitmel liinil, sest võitlus piibliseltsi vastu oli tegelikult võitlus Venemaale jõudnud pietismiga.

Seisid vastamisi vene põline õigeusu kirik ja piibel. Piibel oli venelastel kiriku-slaavikeelne, mis polnud igaühele kergesti arusaadav. Seda ei tahetudki, sest kardeti, nagu roomа-katoliku kirikuski, et jumalasõna võiks viia võhikuid eemale kirikus kehtivast õigest õpetusest ja korrast. Seda kartust õigustas kristluse ajalugu ning tollasegne tegelik elu, millest nähtus, et piibliseltsi president ja sekretär külastavad sekšant Tatarinova koosolekuid ning Briti ja Välismaa Piibliseltsi esindaja Robert Pinkerton käib avalikult läbi duhhoborettaitega. Paljud preestrid olekski ennemgi astunud piibliseltsi vastu, kuid valitsusvõimude ja tsaari enda poolehoid seltsile peatas nüüd. Nüüd, usupoliitika uue suuna tulekul, kasvas silmanähtavalt piibli vastu aktiivselt võitlevate vaimulike hulk. Ühtlasi süüdistati piibliseltsi revolutsiooni tekitamise tõhustajana. Isegi dekabrist Timotheos Bock, ise olles piibliseltsi tegelane [illegible] väitis, et selle seltsi tegevus on revolutsioneeriv ja et "piibliselts on kui Jean Jacques Rousseau vaimulikus kuues". 154

Teisel liinil seisid vastamisi vene õigeusu kirik ja pietism. Kirikule oli juba vastuvõtmatu, et usuasjade minister arutati võrdselt apostelliku õigeusu kõrval ka teiste "võõruskude" asju. Sama interkonfessionalism avaldus ka piibliseltsi tegevuses, kus istusid koos teoloogid koos mitme usundi ja usuvoolu esindajad. Samal ajal lasti vabalt tegutseda ja õigeuskliku kõrvale meelitada katoliku kirikust väljaheidetud Gossneril, kelle suud ei suudetud kuidagi sulgeda, sest tema eest kostsid jõulised mõjukamad võimumehed piibliseltsist. Õigeusu kirikul pole midagi müstikat vastu, aga see olgu rajatud idamaa kirikuisade õpetusele ja idakiriku pühakutele. Siin levitati agu lõõnemaa usumüstikute teoseid ja seda piibliseltsi soosingul. Üks nendest levitajatest oli mainitud Gossner ise ning ühe tema raamatu tõlkimine saigi saatuslikuks piibliseltsile ja andis seadusliku aluse seltsi tegevuse lõpetamiseks.

Omaette võitlesid pietistliku usuvaate ja keisri usupoliitika vastu liberaalselt mõtlevad tegelased, nende seas Tartu ülikooli rektor G.Fr.Parrot. Viimane esitas keisrile mürgukirja, kus soovitas piirata pietistliku usuvoolu mõju ning anda vabamõtlejatele suuremaid õigusi tõendades, et ühekülgne usklikkuse rõhutamine võib viia reaktsioonile.155

Suurim vastane senisele usulisele poliitikale, suurem kui seda sai igamees olla kiriklik konservatism ja maailmavaateline liberaalsus, oli inimlik kadedus. Aleksander I oli kaks peamist riigimeest, kellele ta valitsemisel toetus. Üks neist oli vürst A.Golitsõn - nõuandja hariduse ja usuasjus, ning teine oli kindral krahv A.Arakt[illegible]jev, teoreetik ja harimatu või-

---

154. A.Ljubarski, Slovo druzhb, istoricheskie otcherki i materialy, Tallinn 1956, lk.69-70 (Edaspidi: Ljubarski, Slovo druzhb).
155. Põpin, Religioosnaja dviženija, lk. 160-161.

mumees, kelle käes oli sise- ja sõjaasjade administratsioon. Kui Aleksander tegeles ise usu ja hariduse alaga ning avaldas siin initsiatiivi, siis valitsus oli tõesti usaldatud Arakt-šejevile, kes seal tegutses oma tahte kohaselt, seda rumalalt, jõhkralt ja türanlikult, millega teenis paljude hukkamõistu.[156] Ajajooksul tõmbus keiser tagasi kõikidest valitsemise ülesannetest, usaldades need Arakt̆šejevile. Viimane, tundes oma kasvavat võimu, alustas kampaaniat võistleja Golitsõni kõrvaldamiseks. Ta võrbas endale abilisteks Moskva metropoliidi Seraphimi, tahtetu vähese haridusega inimese, Novgorodi Jurjevi kloostri ülema Photiuse, tõesti harimatu õigeusulise fanaatiku, kes teisi usundeid ei sallinud, ning Mihhail Magnitski, seni andunud piibliseltsi tegelase, Golitsõni kaastöötaja ja lemmiku, kuid kes siiski oli olnud Golitsõni halvaks nimeks, viies kriimtuursesse Nõrmusesse selle poolt kavandatud abinõud usuelu tõstmiseks. Kuid nüüd reetis Magnitski Golitsõni, näidates viimast kõrvaldades asuda ise ta kohale.[157]

Sellega pole veel ammendatud kadetsejate leer. Seal oli uus haridusminister A.Šiškov, põhimõtteliselt igasuguse uuenduse ja lääne protestantismi vastane. Kloostri ülem Photius võitles omakorda piibliseltsi tegelase kloostri ülem Philareti vastu, süüdistades viimast, et see olla Peterburi usuteaduse akadeemia rektorina arvaldanud õigeusu seisukohalt liberaalseid vaateid.

Kõik need peaaetungid olekseid jõnnud mõjutuks, kui Aleksander ise oleks jõnnud endiseks. Teda oli vallutanud mingi närviline olek, ta ärritus tihti tühiste asjade pärast ning tõmbus tagasi üksikusse ja vaimsesse nukrutsemisse, loobudes valitsemisest.[158] Piibliseltsi vastased kükvasid teda üle märgukirjade, kaebuste ja hoiatustega revolutsioonni võimalikkusest piibliseltsi tegevuse kaudu. Ta lubas kaebustele vastu tulla ja olukorda parandada, aga lükkas kõik otsustamised edasi. Samal ajal asutas ta isiklikku poolehoidu piibliseltsi tegelastele. Kui ta lõpuks survele järele andes kõrvaldas Golitsõni, ei likvideerinud ta sugugi piibliseltsi. Seda tegi alles uus keiser Nikolai I 1826.aastal, pärast seda, kui Šiškov oli teda suutnud veenda, et dekabristide ülestõusu tõeliseks põhjuseks on Gossneri ja piibliseltsi poolt levitatud väärõpetus.[159]

g) Lühike oli Venemaal Aleksander I aegne usulise elevus, vaevalt tosin aastat. Aga selle liikumise mõjusid võime arvestada paljudeks aastakümneteks.

Pärast Venemaa Piibliseltsi sulgemist lõpetati ajajooksul ka kohapealsete abiseltside tegevus. Seal aga, kus abiseltside juhid polnud üksnes käsutäitjad tõnovnikud, vaid kus leidus ideelisi tegelasi, võis piiblireaamatute levitamine veel mõni aeg vaikselt edasi käia, nagu seda Baltimaa kohta eeldada võime.

---

156. Platonov, Lektsii po russkoi istorii, lk. 634.
157. Põpin, Religioosnõja dviženija, lk. 193; vt. Magnitskist: Kljutševski, Kurss russkoi istorii V, lk.238-240.
158. Platonov. Lektsii po russkoi istorii, lk. 633.
159. Põpin, Religioosnõja dviženija, lk. 256-257.

Knamuses lõppes ajaski seltside sulgemisega piiblite levitamine. Kuid nende aastate jooksul, millal piibliseltsi tegutses, levitati rohkesti Jumala sõna, mis oli jõtnud oma mõju avaldama rahva usulises valgustamises.

Selle aja jooksul oli piibel oma mõju laiendanud samuti vene ususeltside liikmete keskel ja neid rohkem Jumala sõna radadele juhtinud. Paljud molokanid astusid piiblliseltsi liikmeks, hakkasid selle beaks annetusi koguma ning piibli raamatuid ostma ja lugema, mis ergutas tegevust usulilkumises. Piiblliseltsi direktori A.Labzini usumõttelise ajakirl "Sioni Teataja" oli kuni sulgemiseni ja Labzini asumiseie saatmiseni usklike oodatud lugemisvara, nagu seda oli ka piiblliseltsi initsiatiivil tõlgitud vaimulik kirjandus.[160] (Vahemärkusena nimetame, et Aleksander I saatis A.Labzini Simbirskisse asumisele selle eest, et see Kunstide Akadeemia konfereerlva sekretõrina oli teinud ettepaneku valida akadeemia liikmeks keisri kutsar Ilja Baikov. Labzin tegi selle ettepaneku pärast seda, kui akadeemia president oli esitanud Araktšejevi Kunstide Akadeemia auliikmeks põhjendusel, et see on "keisrile kõige lähem inimene". Labzin omalt poolt motiveeris oma ettepanekut: "Kui see põhjus on küllaldane, siis esitan mina kandidaadiks kutsar Ilja Baikovi, ta ei ole keisrile mitte ainult lähedane, vaid istub koguni keisri ees."[161])

Piiblliseltsi evangeliseerivast toimest annab tunnistust samal ajal Doni Ääres tekkinud nn.J.Kotelnikovi ususelts. Ususeltsi liikmed nimetasid endid "vaimukaitsjateks"("duhhonostsõ), sest uskusid, et igaühes nendest elab vaimu kaudu Jeesus Kristus. Usulilkumine oli entusiastlik ja eshatoloogiline. Õpetati, et Kristuse vastane on juba ilmunud, kuid selle hävitab Aleksander I, kui ta saab "vaimukaitsjaks". Kristuse vastase hävitamise järel tuleb võimule Ule maailma "vaimukaitsjate" riik. Ususeltsis esinesid naisprohvetid, nähti ilmutusi, langeti teadvusetult maha ja kõidi taevas ning viibiti põrgus. Ususelts tegutses algul avalikult, sest kaebustele, mida esitati usuasjade ministrile vürst Golitsõnile, ei antud kõiku. Pärast Golitsõni langust 1824.aastal vahistati J.Kotelnikov koos tütrega. Ülekuulamisel tunnistas Kotelnikov ja ka teised ülekuulatud ususeltsi liikmed, et oma usulised vaated on nad saanud piiblliseltsi poolt välja saadetud evangeeliumidest ja vaimulikest raamatutest. See on tõesti usutav, sest ajastu põhivalmjased poliitilised ja usulised ideed "pühast Liidust", Aleksander I uskupõhatvast osast jne. elasid "vaimukaitsjate mõttemaailmas, nende kirjades, prohvetlikes nägemustes ja visioonides. Samuti tarvitati seal ohtrasti piiblliseltsi aruannetes ja kirjades esinevat uut kõibeletulnud sõnastust.[162]

---

160. Miljukov, Otšerki po istorii russkoi kulturõ, II,lk.120.
161. A.Herzen, Minevik ja mõtted I. Tallinn 1971. lk.59. (Edaspidi: Herzen, Minevik ja mõtted I).
162. Põpin, Religioosnõja dviženija, lk.422-455.

Vene baptismi liikumise algust otsitakse samuti juba Venemaa piibliseltsi tegevuse kaudu alanud kirkumistes. Ärritti laialdane kiratusliikumine levinud Lõuna-Venemaal, eeskätt Odessaas, kus kiratus paisunud väga võimsaks. Seal esinenud ka usuriistumisi. Järgnenud vaenamiste tõttu olla usuliikumine surutud illegaalsesse olekusse.[163]

J.Gossneri väljasaatmisega ei hävinud ta kuulutuse vili. Juma la sõna seome langes jutluste sadade kuulajate südamesse ning mõni seome pidi ikka idanema ja vilja kandma nii pealinnas kui ka provintsis. H.Lipp väidab, et hilisem Järva-peetri kirikuõpetaja, usuline tegelane ja vaimulik kirjanik Carl Matthias von Henning olla oma usulise kiratuse saanud Joh.Gossneri kaudu.[164]

Need lühikesed vihjed näitavad, et Venemaa Piiblliseltsi võigivaldne sulgemine ja pietistliku usutõe lõpetamine ei likvideerinud kogu seda hüvet, mis lühiaegne usuvabadus oli suutnud Venemaal usu alal teha.

Samuti ei lõppenud Tatarinova ususeltsi mõju nii pea. Sajandi kolmekümnendatel aastatel oli Ingermaal sealsete soomesugu rahvaste keskel ekstaasikülline usuliikumine, mille liikmeid nimetati "hüppajateks". Liikumise mahasurumiseks tarvitati karme vahendeid, kuid liikumist lõplikult likvideerida ei õnnestunud korda, sest isegi sajandi viimasel kümnendil esines seda veel. Et samal ajal Soomes midagi sarnast ei olnud, siis arvatakse, et liikumine läks välja Peterburist. K.Tatarinova vendlusest. Kindel on, et liikumisel oli pealinnaga sidemeid, sest 1849.aastal peeti Volosova juures metsas suurem "hüppajate" palvekoosolek üle 500 osavõtjaga, kuhu oli ka Peterburist küdalisi sõidukitega saabunud.[165]

Aastal 1831.asutati Evangeeliumi Piiblliselts Venemaal, millele anti üle osa endise piiblliseltsi varandust (raamatutes ja rahas), mis see sellega suletud piiblliseltsi jäägiseks. Asutatud piiblliselts hakkas töötama ükskõik protestantlike usuliste kasuks. Tema presidendiks määrati endise piiblliseltsi asepresident, tollasegne haridusminister, võrst K.A.Lieven.[166]

---

163. Aleksei Bõtškovi suuline teade.
164. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2,lk.13.
165. Grass, Die russischen Sekten I, lk. 509-511.
166. Põpin, Religioznõja dvižonija, lk. 86; Sild, Eesti kirikulugu, lk. 209.

2 VENNASTUMISE UURIMINE EESTIS

a) XIX sajand algas eestlastele suurte lootuste tähe all. Uuendusmeelne keiser Aleksander I nõudis juba oma valitsemise alguses Baltimaa mõisnikelt talupoegade olukorra parendamist. Et Ema hoida keskvalitsuse poolt tuleneda võivaid radikaalsemaid reforme, asus rüütelkond ise uuenduste läbiviimisele. Sellele mõjusid kaasa Lääne-Euroopas levinud uued majanduspoliitilised ja humaansed ideed. Valmisid mitmed talurahva olukorda reguleerivad korraldused ja seadused.[167] Need seadused aga ei korgendanud nisetamisväärselt talurahva olukorda. Osa 1 lootustes pettunud talupojad avaldasid võimudele vastupanu ja taotlesid olukorra parendamist ülestõusudega. Sajandi alguses esines viimaseid mitmel pool, suurimaks neist tuleb pidada n.n. "Kose-Uuemõisa sõda" 1805.aastal.[168] Talurahva kasvavate rahutuste survel ja keskvalitsuse nõudel pidi rüütelkond järele andma ning vabastama talupojad pärisorjusest (Eestimaal 1816. aastal, Liivimaal - 1819.a.). Siingi pidasid mõisnikud kinni oma majanduslikest hüvidest ja vabastasid talupojad ilma maata, mis jäi mõisnike omanduseks. Nüüdsest peale muutus endine pärisori teoorjaks, kes maa kasutamise eest pidi töötama mõisniku põllul. Kehtestati mõisniku ja talupoja vahel "vaba võistluse ja vaba "kokkuleppe" suhted. Kuid milline vaba kokkulepe vis olla varanduse ja võimuga varustatud mõisniku ja puupalja õiguseta talupoja vahel, pealegi sidus liikumisvabaduse kitsendamine talupoega oma vallaga, nii et tahestahtmata pidi ta tööleping sõlmima oma härraga. Siiski eraldus eesti talupoeg nende seadustega müüdava vara hulgast ja tõusis riigikodaniku astmele.[169]

b) Talupoeg oli nüüd küll isiklikult vaba, kuid teoorjuse ajal talurahva majanduslik ja kõlbeline olukord sellevastu halvenes veelgi. Kuigi üldiselt püüti uut teorenti mobitada seni kehtinud vakuraamatute nõuete tasemega, polnud mõisnikud suunitud neist kinni pidama ning tõsteid tihti norme. Seoglikohaselt sõlmisid mõisnikud lühiajalisi rendilepinguid, et nende uuendamisel norme tõsta või talud anda uutele rentnikele. Selle tagajärjel ei püüranud talupojad vajalikku tähelepanu rendi talude põllumaa põhjalikumale harimisele ja maakorraldusele, mille tõttu põllumaagid vähenesid ja talupojad vaesustusid.[170]

Omapoolseks nuhtluseks oli talumaade mõisastamine. Läänest levisid mõisadesse uued põllutulundusliikud süsteemid, võeti tarvitusele suurema viljavahetusega külvikorrad, tulid uued põllundusviljad, mand nõudsid paremat väetamist ja harimist, mis tingis ühelt poolt harimistööde intensiivistamist, sellega teopõeva-

---

167. Vt. neist: Kruus,Eesti ajalugu I,lk.47-59; Eesti Biograafiline Leksikon,lk.14-16 (P.T./reiberg-Tarvel/).
168. Kruus, Eesti ajalugu I lk.54-56; Kahk, Mahutused ja reformid, lk. 439-506
169. Kruus, Eesti ajalugu I,lk.59-74.
170. Samasamas, lk. 76-77

de kasvu, ja teisalt poolt mõisamaade laiendamist, mida tehti talumaade mõisastamisega. Talunikud pillutati nende taludest põllistel põllumaadel ja asetati kas halvemate- ehk väiksemadele või tehti neist ilma maata popsid ja sulased. Siis hävitati terved külad. Aastatel 1805-1848 mõisastati Eestimaa kubermangus keskmiselt 11,7% talumaast.[171]

Uue raskusema laskus talupoegadele 1797.aastast sõjaväeteenistuse kohustus. Sõjaväe ajateenistusse anti ne kruteid 1814.aastast peale iga 500 meeshinge kohta 8 meest aastas. (Sõja-aastal 1812 aga 17 meest). Sõjaväkke võeti 20-40 aasta vanuseid, peamiselt aga 20-25-aastaseid, sellega enamuses abielulisi ja perekonnaisasid. Teenistusaeg kestis 25 aastat. Suur enamus värvatutest suri kas lahingutes või taudidesse, ainult üksikud tulid sellele aja mõõdumisel koju. Meeste oli see kohustus nahajõetud perekondadele, raske oli see väe teenistusse kutsutuile võõral maal raskemais elutingimusis, mida isegi muhtlusseandus võrdsustas aunimõõga ja sibiriasse saatmisega. Pole siis ime, et paljud eelistasid sõduriteenistusele pagendist, et elada suurtes mõisades ning varguse ja röövimisega muretseda endale peatoidust.[172]

Majanduselu kurve tõus ja alalised pettumused uutest, lahendust mitte pakkuvatest seadustest, viisid rahva korduvatesse rahutustesse ja "mõdadesse". Aastal 1841 puhkes Otepää kihelkonnas "Põhjasõda", 1856.aastal - "Lahtra sõda". Märkimisväärseid talurahva rahutusi oli Eesti- ja Liivimaal 1802.-1807., 1816-1823, 1840-1846. ja 1858.aastal.[173]

Majanduselukorra surutisele lisaks sirutas loodus oma karmi käe. Sajandi esimesel poolel korduvalt üle maa ihaldused, näljahädad ja taudid. Eriti katastroofiline oli 1806.aastal alanud nälg, mis kõrgtasemele jõudis 1808.aastal. Näljahäda põhjustasid aastaid kestnud põud, külmad ilmad ja rukkiussi rüüsted. Häda suurendas veel see, et suure osa toiduks mõeldud viljast põletasid mõisad viinaks, et täita mõõgikohustusi riigile. Näljale seltsisid haigused ning surm. Ka näljasurma juhtumite arv kasvas. 1826.a. ja 1829.aastal oli jälle viljaikaldus ning tulid nakkushaigused. 1830. ja 1831.aastal võimutsesid koolera, sarlakid ja

---

171. Soalammas, lk. 83-85; V.Veimetsin. Talumaade mõisastamisest Eestimaa kubermangus XIX sajandi teisel veerandil. Ajaloo jõrakudel radadel, Tallinn 1966, lk. 143 (Edaspidi: Veimetsin, Talumaade mõisastamisest).

172. S.Vahtre, Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Ajaloo jõrakudel radadel, Tallinn 1966, lk. 68-69 (Edaspidi: Vahtre Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus); Kruus, Eesti ajalugu I, lk.97-98; Leo Anvelt, Veel kord G.F.Hastingu vaatemisest; Keel ja Kirjandus, 1967, lk. 715 (Edaspidi: Anvelt, Veel kord G.F.Hastingu vaatemisest).

173. Kruus, Eesti ajalugu I, lk. 108-109, 170-174; Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses, Tallinn 1970, lk.173 (Edaspidi: Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses).

174

düsenteeria. Rasked nälja-aastad olid veel 1844 -1846. Näda sai otse hukatuslikuks, pealegi et 1840.-1841.a. ikalduse tagajärjed polnud veel likvideeritud. Surevus tõusis kohutavalt. 1844/45.aasta talvel hukkus palju loomi (Liivimaa Eesti osas ca 8000 hobust, 30000 veist ja 95000 lammast), mis pani talumajanduse saatuse küsimuse alla. Järgmisel 1845.aastal vili jälle ikaldus ning võimutsesid taudid, eelkõige veerine kõhutõbi.[175] Rahva arv langes, viieaastase perioodi keskmine iive oli negatiivne (-0,9).[176] Inimeste keskmine eluiga vähenes: 1816.aastal oli see Liivimaa Eesti osa talupoegadel 38,8 aastat, 1834.aastal - 49,4 aastat ja 1850.aastal vaid 40,7 aastat. 177

Raske mõisasorjus, ülekasutatud loodusõnne tusad ja igasugune eluloomise kadumine oli kõigutanud rahvahulkade kõlbelisi aluseid. Keegi Viljandimaa talupoeg kirjeldab oma lapsepõlve mälestuste järgi XIX sajandi algust (1817.a.): "Ebba usg jooma ja vargus ja liderlik elu olli väga võimust võtnud."[178]

Ainsaks meelelahutuskohaks oli jõhkrad kõrtsid. Teiteerime veel mainitud mälestusi: "Siis Inimesed käisid kõrtsis tantsimas. Nelja päeva õhtu siis ei tohtinud tööd teha, kõik läksid kõrtsi. Perre mehed, perre naesed Poisid ja tüdrukud, uues rides ühhitud ja seal siis seggamini tantsisid peru ga näitati tuld ja torre püll ütis seed ma sedda näggi et mo vannemad kõrtsi liggi elasid ja mind viidi ka kõrtsi."[179]

Samal ajal oli rahva vaesus kohutav. Vene akadeemik P.Koeppen (1793-1864) kirjutab 1821.aasta kohta Eestis: "Ma ei lootnud siin näha niisugust vaesust kasimatust ja abakaimust, mis ilmutas end ootama tult...tunnistan, et kohati polnud leida isegi rukkileiba...Seda ma Venemaal ei mõrgunud, kui ma 1820.aastal üle 20000 versta maha sõitsin."[180] Paremat pilti ei paku meile ka hüdrograaf P.V.Kozakevitši mõrgukirjeldus 1846.aastast: "Kinge üksköik missuguseese Eestimaa põlluharija osmikusse ja teid hämmastab viletsuse suurus:siin on see tõies õitsengust! Hüdiseid näod, ära kurnatud igavese üle jõu käiva tööga, ja mingi hirmuga segatud orjalik alistumine annab tunnistust mende jõledate, poeleldi lagunenud hüttide õnnetute elanikkude hingelisest seisukorrast...Mis jääb pärast seda lehvikul teha? Kõrts, mis kuulub mõisnikule... on tema ainus lootus. Sinna ta viib oma viimased krossid, mida on liiga vähe perekonna toitmiseks, viskab ka selle kõrtsmiku käe kaudu mõisniku tasku ja unustab klaasi viina juures minutiks murede. Selleparast siis pole joomine kusagil arenenud niisuguse astmeni kui Eestimaal ja mitte kusagil ei avaldu

---

174. Vahtre, Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus, lk.79-80; J.Kahk, Eestimaa 1816.aasta talurahvareformi ajaloolisest tagapõhjast. ENSV Teaduse Akadeemia toimetised IX köide. Ühiskonnateaduste seeria, Tallinn 1960, lk.3-30; J.Kahk, Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel, Ajaloo järeskudel radadel, Tallinn 1966, lk.116 - 120, 125-126, (Edaspidi:Kahk, Talurahva Liivimaa Eesti osas).
175. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.109-111; Eesti ajaloo lugemik III, lk.150-152.
176. Vahtre, Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus, lk.80.
177. Kahk, Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas, lk.131.
178. Põldmäe, Vanavanaisajad, lk.142.
179. Sealsamas, lk.141.
180. R.Pullat, Eesti linnarahvastiku loomulik liikumine XIX

viletsus niisugusel sõõnatlõhestaval kujul."[181]

Selmisel sajandil olid mõisad forsseerinud viinaveotmist Venemaa siseKubermangudes jaoks, sellel sajandil aga vähenes viina sissevedu sinna, sest kohtadel oli alanud oma viinapõletamine. Toodetud viin tuli siiski realiseerida ning mõisad suurendasid kõrtside arvu Eestis, nii et neid oli mandriosas sajandi esimesel veerandil ligemale 2000, selle juures keskmiselt 2,5 kõrtsi mõisa kohta.[182] Neljakümnendatel aastatel joodi viina iga Liivimaa maaelaniku kohta keskmiselt 9 liitrit aastas.[183] Joomine ruineeris nii väärd kui luppega, et seda mõrgati isegi mõisades ja pastoraatides. Peatamata tuli alustada võitlust joomapahega. Karskusliikumine jõudis Baltimaale 1836.aastal, Eesti osasse veel hiljem. Kirikukohtslist halati pidama karskuse aitulisi jutlusi ja koguma koguduseliikmetelt karskuse või kasinuse tõotusi. Viina joomise vähendamine polnud aga kasulik ei riigivalitsusele ega ennekõik mõisnikele, sellepärast kirikuõpetajatel maimitud tõotuste vastuvõtmine keelati. Jäi ükskõs võimalus karskusaate levitamiseks jutluste ja trükisõna kaudu, mida hakkasidki viljelema mõned vaimulikud.[184]

c) Vaatleme <u>reforme rahvahariduse tõstmiseks</u>. Aleksander I ettevõtmisel asutati XIX sajandi algul Venemaal ülikoole.18oS. aastal avati uuesti Tartu Ülikool, mis kujunes peagi Baltimaade hariduse keskuseks. Ülikooli ülesandeks jäi õhtlasi koolielude korraldamine ning kihelkonnakoolide ja seminaride asutamine. Kuid mõisnike ja konsistooriumi vastuseisul oli Ülikool võimetu siin midagi korda saatma.[185] Liivimaa 1819.aasta talurahvaseadus kirjutas küll ette vallakoolide avamise kogukondades, kus 500 hinge, ning kihelkonnakooli avamise kihelkonda, kus 2000 meeshinge. Eestimaa 1816.aasta talurahvaseadus ei andnud sedagi võimalust. Ait koolide avamine oli mõisnikel seotud kuludega, ja et konsistoorium ei tahtnud ülikoolile anda järelevalvet koolide üle, siis jäeti koolid paremasutamata.[186] Mõningat edu oli siiski mõrgata koolide avamises pärast 1832. aasta ev.luteri kirikuseaduse kehtestamist, millega maarahvakoolid anti vaimulikkonna hoole alla. Avatud koolide olukord oli siiski väga armetu, nagu K.Kuut tollesegseid Helme koole iseloomustab: "Igal külal olla oma kool olnud mõnesse talu sauna või popsi hurtsikusse seatud, kus siis hütikese elanik ise õhtlasi ka lastekooli tamise tööd teinud, kes muidugi ainult raamatu lugemist ja katekismuse viis peatükki rõnga rõhuga vitsade varal oma õpilastele pähe tuupinud, ja kui ise mõistnud,

---

ja XX saj. kuni 1917.aastani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetused. Ühiskonnateadused, 1971,lk.148-149 (edaspidi: Pullat, Eesti linnarahvastiku loomulik liikumine XIX ja XX s.

181. Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk.399-4oo.
182. Kahk, Reformid ja reformid,lk.53.
183. Eesti NSV ajaloo lugemik I,lk. 368.
184. Aizen, Karskuseliikumise ajalugu,lk.1o7-11o;, Kruus, Eesti ajalugu I, lk.87.
185. Eesti Biograafiline Leksikon,lk.16-17 (P.T./Teiberg-Tarvel/) Põlde, Eesti kooli ajalugu,lk.65-67.

siis ka mõned kirikuõpetajad viisid vanal kombel kõrutama ja keerutama õpetanud.[187]

Peale külakoolide avati ka kihelkonnakoole. Neid oli siis Liivimaa Eesti osas seitse ja Eestimaal - kaks (Amblas - asutatud 1829.a. ja Sumuvas - asutatud 1837.a.)[188] Need üksikudki kihelkonnakoolid said siiski taimelavadeks, kust võrsus meie algeline maaintelligents - koolmeistrid ja kõstrid, enamuses vennastekoguduse liikumise kandvamad teod.

1. Sajand algab uue usuelevusega

Sajandi algul valitses veel LÕUne-Euroopas üldiselt ratsionalistlik maailmavaade, kuigi osaliselt pidi ta juba taganema peale tungiva uuspiëtismi ees. Baltimaale oli ratsionalism jõudnud välismõjuna, olulises osas Tartu Ülikooli usuteaduskonna kaudu, ning oli siin vaimuliku keskel veel kaua aega valitsemas. Tee "mõistususk", mida "tollal nimetati "vulgaarseks ratsionalismiks", eitas jumalikku ilmutust ristiusus, käsitledes viimast ainult filosoofilise ja moraalse õpetusena".[189] Ratsionalism, olles oma iseloomult küll valgustusajastu produkt, oli samal ajal oma sisult siiski tagurlik. Sajandi alguse ratsionalistlikud kirikuõpetajad olid enamuses tuntud oma konservatiivsete vaadete poolest. Selles vaimus töötati Peterburis välja luteri kiriku uue liturgia projekt, kus ratsionalistlik meelsus põimus vaevalt ületatava lõimitamisega tsaarivõimu ees. Selle projekti väga pikas kirikupalves näiteks ei esinenud kordagi Kristuse nimi, küll aga lauses tsaari ja tema perekonna kultus ning mingisuguse maise heaolu mõtted. Seal räägiti näiteks keisri emast, kes on keisri "puhitsetud tunnil saanud" või tõnati pikalt ning laialt "kõige hea allikat" (s.o.Jumalat) "haruldase õnne eest" olla riigi kodanikud, kus meie maised vajadused hästi rahuldatakse, kui me vaid ise tõelised oleme". Seda liturgiat ei võetud siiski kirikus kasutusele, sest kahtlemata, kas talupojad selle mõistmiseks küllalt "valgustatud" on.[190] Seevastu just "pietism oma iga üksiku hinge ühevõrsuse rõhutamisega" oli humaansem ja mõistis paremini orjastatud talupoja inimõiguste vajadusi.[191]

---

186. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.154-156. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.71-83.
187. Vt.: Eduard Laugaste, Ühest Jakob Hurda maastõõlisest, Keel ja Kirjandus, 1968, lk.468.
188. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.156-157, Põld, Eesti kooli ajalugu, lk. 83-86, 89-90.
189. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.165-166.
190. H.Dalton, Verfassungsgeschichte der evangelische-lutherischen Kirche in Rußland, Gotha 1887, S.226. Vt.Leo Anvelt, Tundmatu Otto Wilhelm Masing, Looming 1963.lk.1578-1579 (Edasp.: Anvelt, Tundmatu Otto Wilhelm Masing).
191. Annist. "Kalevipoja" saamislugu, lk.215.

Venemaa pietismis panime tähele kolme arengujärku: 1) Keisrinna poolt juhitav ametlik usupoliitika, mis teostati piibliseltsi ja kõrgemate riigiametnike kaudu. See liin oli poliitiliselt konservatiivne ja usuliselt kaine. 2) Puht evangeelne töö välismaa jutlustajate edustamisel Lääne-Euroopa radikaalse uuspietismi kajastusena. See liin oli poliitiliselt indiferentne ja usuliselt piibellik. 3) Vene põlistel usulisikumistel rajanev Tatarinova vendlus, "vaimukandjate" ususelts jm. See liin oli poliitikat ignoreeriv ja usuliselt entusiastlik. Sama kolme arengujärku leiame ka Eesti tollaegses usuvaates. Esimese liini moodustas Peterburist väljunud ametlik usuvool, mis siin oli sidemeis Lääne-Euroopa uuspietismiga. See vool oli siingi poliitiliselt konservatiivne ja usuliselt kaine. Samaaegselt teine usuliin jätkas herhuutlikke usutraditsioone ning kolmas, tekkides vennastekoguduse rüpes, oemaldus ekstaasi elamuste äärmusele.

a) Eestis levinud uuspietismis leiame väsimatu naisevangelisti B.J.v.Krüdeneri mõningat mõju. Nagu mainitud, elas viimane 1818.aastast alates Võrumaal Rõuge kihelkonnas Viitina mõisas. Otsene kokkupuude oli temal siin Rõuge kirikuõpetaja Georg Gottfried Harpurgiga (1755-1835), kes on tuntud mitme saksa ja lõuna-eesti keelse vaimuliku ja õpetliku raamatu autorina. 192 On tõestatud madame Krüdeneri usuline mõju kirikuõpetajale, kes tollal omamias sügavama usuelamuse, seejärel hakkas innukamalt hoolitsema talupoegade hingekosutuse eest ja kirjutama vaimulikke raamatuid. Oma 1820.aastal ilmunud teosesse "Kristlik nink Sõamlik Palvusse Raamat Ka Risti inimisille tarvis" võttis ta peatükke Thomas a Kempise raamatust."Kristuse järelkäimisest".193

Pietismi edustajaks rahvakooli. Kõige järjekindlamalt töötas kooliõlude tõstmiseks Heila kirikuõpetaja Otto Reinhold von Holtz (1757-1828), kes on tuntud eesti kirjanikuna ja tõlgina. Teda peetakse üheks tolleaja paremaks eesti keele tundjaks. Ta kuulus Eestimaa kooliõlude korraldamiseks 1819.aastal loodud komiteesse, kus oevis kaalukat sõna. Usuliste vaadete poolest oli ta järjekindel pietist; ta soosis vennastekoguduse tegevust ja oli lähemates suhetes Herrnhuti esindajaga Eestimaal Carl Friedrich Gengega. Heila kihelkonnas oli vennastekoguduse töö tugeval järjel. Samaaegselt oli Holtz Eestimaa piibli-haruseltsi abipresidõnt, kellena tegutses energiliselt. 194

---

192. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.303 (A.S-te/Saaresto/).
193. Felix Oinas, Georg Gottfried Harpurg, Eesti Kirjandus, 1965, lk.532-534.
194. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.83-86.

Andunud pietismi tegelane oli ka Eesti-aa koolide direktor (Ühtlasi kubermangu gümnaasiumi direktor) parun Christop Adam von Stackelberg (+1777). Ta oli Pestalozzi innustunud austaja, pooldas selle pedagoogilisi vaateid, oli 1805.aastal külastanud kuulsat kooli meest ning tahtis selle kasvatusviise rakendada ka Eestis. Samuti oli tal isiklikke kokkupuuteid Jung-Stillingiga, ning viimane viiski teda tihedasse kontakti hernhuutlusega, mille usulisi vaateid ta omaks võttis. Kui Stackelberg 1819.aastal määrati koolide direktoriks, siis vastavalt haridusminister vürst Golitsõni korraldusele viis ta igasse Eestimaa kooli hommikupalvuste pidamise. Õppe- ja kasvatustöös soovitas ta kasutada Pestalozzi ja Herrnhuti koolide õppeviise.[195] Stackelbergil ja Holtzil oli kavatsus asutada Mõrjamaale Tolli mõisa rahvakooliõpetajate seminar, mille üheks kooliõpetajaks tahetti Genge soovitusel otte valmistada ka Fr. R.Kreutzwald. Kuid seminar jäi ainelise vahendite puudumisel avamata ning see hea kavatsus ei teostunud.[196]

Chr.v.Stackelberg asutas 1821.aastal Tallinnas 2 vaesteskooli, ühe tütarlastele, teise poistele, mis töötasid Pestalozzi õppeviisil. Poistekoolis õpetati ka käsitööd. Selles koolis töötas abiõpetajana ka Fr.R.Kreutzwald. Kool muudeti 1830.aastal tavaliseks vaesteskooliks (ilma käsitööõppuseta) [19]
ja sai siitpeale uue juhataja järgi tuntuks Kentmanni koolina.

Liivimaal edustas uuspietismi vürst Karl von Lieben (1767-1844), kes elukutselt oli sõjaväelane (kindralleitnant). Aastatel 1817 kuni 1828 oli ta Tartu Ülikooli kurraator, 1828 kuni 1833 - haridusminister. Alates 1819.aastast oli ta Ühtlasi Peterburis protestantlike kirikute jaoks loodud kindralkonsistooriumi esimene president.[198]

Lieven oli müstiliste kalduvustega pietist ja oma usuliste vaadete poolest seisis ta tõielikult hernhuutluse alusel. Temal oli oma mõju keiser Aleksander I usuliste meelsuste kujunemisele, kusjuures jäi keisrile lähedaseks kuni selle surmani. Ta oli ka keiser Nikolai I usaldusmees. Kui K.Lieven määrati Tartu Ülikooli kurraatoriks, asus ta kohe Ülikooli usuteaduskonda puhastama ratsionalistlikust vaimust, asendades endised õppejõud kirikliku dogmaatika kindlate pooldajatega. Kui vürst Golitsõni langusele järgnenud reaktsiooniajastul M.Magnitski teenel viidi alla Kaasani, samuti Peterburi Ülikooli teaduslik tase, siis tõsise usumehena vürst Lieven seda Tartu Ülikooli suhtes toimida ei lasknud. Tema kuraatoriks oleku aastatel pandi Ülikoolile kindel teaduslik alus, suurendati Ülikooli korra-

---

195. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.408; Gustav Suits, Kreutzwald Tallinnas. Looming 1953, lk.595-597 (Edaspidi: Suits, Kreutzwald Tallinnas).
196. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.408-409.
197. Kyra Robert, Killuke noore Kreutzwaldi Tallinna päevist, Keel ja Kirjandus, 1966, lk.657 (Edasp.: Robert, Killuke noore Kreutzwaldi Tallinna päevilt).
198. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.274 (Kr/reiberg); Arvelt Tundmatu Otto Wilhelm Masing. lk.1579.

199. Eesti Biograafiline Leksikon. lk. 274.

list eelarvet kolmekordselt, asutati mitmed ülikooli asutused ning kutsuti õppejõududeks tuntud teadusemehi.[199] Selle juures oli Lieveni ülimaks püüdeks kasvatada noorsugu usuliselt pietismi vaimus. Tema kaastöösl koostatud ning 1820.a. kehtestatud koolikorralduses oli paragrahv, mis tunnistas ristiusu inimsoo "suurimaks kasvatajaks" ning ütles:"Vallaku tema inimest kõige õrnemast east peale ja esinegu tema praeguseid ja tuleviku ülesandeid mitte hinge ta reeglite kujul, mida ei nulit mõlu vajutatakse, vaid elavas õpetuses, mis tungib hinge põrisoolemusse, iga päev teda enam ja enam tõiendades ja Jumalale lähendades. Seepärast peab usuõp tust koolides õpetatama mitte teoloogiana, mis võib õppeaineks olla ülikoolides, vaid praktiliselt, toetudes pühakirja rasmatuile puhtkris tlikus mõttes."[200]

Tingituna Tartu Ülikooli usuteaduskonna uuendamisest ning K.Lieveni poolt teostatud Liivi- ja Eestimaa haridusepoliitika uusjaatavast juhtidsest pidurdati Eestis mõneks ajaks ratsionalismi peale tung. Kirikuõpetajad pühendusid järjest rohkem "südamausu" ja tõelise vagaduse edustamisele, trükiti ja levitati enam pühakirja ja muid vaimulikke raamatuid. See mõjus märgatavalt rahva üldise usuliste vaate tõstmiseks.[201] See üleval ametlikult poolt tulev usuärratus ei tunginud siiski eriti s sügavale rahva hinge, sest puudus rahvahulkade endi initsiatiiv.

b) Aastal 1812.asutatud Peterburi (1814.aastast Venemaa) Piibliseltsi laiendas kohe oma tõõpiirkonda Baltimaale.

Juba 1813.aastal tulid Riiast ja Tallinnast Piiblliseltsi juhatusele teated, et lätlased ja eestlased vajavad Piiblit ja Uut Testamenti. Briti ja Välismaa Piibliseltsi esinda ja andis sellepeale mõnda trükkimiseks 1200 maalsterlingit. Kohapeal alustati pühakirja ettetellimiste kogumist. Ametlikult avati piibli-haruseltsid Tartus 1813. aasta 10.juunil ja Tallinnas sama aasta 4.juulil.[202]

Varemgi oli Tallinnas tehtud katseid piibliseltsi asutamiseks. Aastal 1807. tegutses selles mõttes Vihkli kiriku abiõpetaja, gümnaasiumi koolõpetaja Gustav Swerdsjõe. Kui 1813. aasta suvel Tallinna tuli Briti ja Välismaa Piibliseltsi esindaja dr. Patterson, miis ei vaielnud enam keegi piibliharuseltsi asutamise vastu, oli see ju keiserl soov. Asutav koosolek peeti 4.juulil Mustapeade klubis. Seal valiti piibli-haruseltsi komitee. Komitee presidendiks sai vürst Aleksander Golitsõn, abipresidendiks valiti kohalikud tegelased, kellest olid Eestimaa konsistooriumi president H.L.von Löwenstern ja Keila kirikuõpetaja O.H.von Holtz. Direktoriteks ja muudeks komitee liikmeteks said nagu mujalgi, juhtivaid tegelasi ja ametnikke ilmalikelt ja vaimulikelt aladelt.[203]

---

200. Põld, Eesti kooli ajalugu,lk.93-94.
201. Vinkel, Eesti rahvaraamat,lk.99.
202. Põpin, Religioonõpetaja õpetamine,lk.25,30.
203. Piibli väljaandmise tõust Vene riigis ja isetõrunis Eestimaal aastatel 1812-1926,Eesti rahva pühapäevaleht 1800,lk. 267-267.(edaspidi:Piibli väljaandmise tõust).

Uusi piibli-haruseltse asutati Eestis ka järgnevatel aastatel,[204] nii 1815.aastal Kuressaares ja 1817.aastal Pärnus, Viljandis. Haruseltside kõrval asutati veel piibli abiseltse, esimene neist 1816.aastal Kanepisse. Niljem järgnevate abiseltsides asutamine mitmesse kihelkonda. Venemaa piiblliseltsi aruandes öeldakse, et kui 1816.aastal oli üle maa 28 abiseltsi, siis 1817.aastal avati 57 uut abiseltsi, nendest enamus Baltimaal.[205] Tallinna piibli-haruseltsi komitee koostas ja saatis kirikuõpetajatele juhiseid abiseltsides asutamiseks koos põhikirja kavandiga: "Ülesütsed seadmised Piibli abiseltsides ehhitamiseks Eestimaal" O.N.v. Holtz koostas ülevaate piiliseltsides tegevusest: "Selletus Piibli-Koggoduste pärrast Eestima Rahvale" (1816), kus rõõmuga teatab, et piibliseltside tegevuse tõttu "pühakirjale se paik jällle antakse, kust ellotarkus ja kergemeel seddä püüdnud ärra sata".[206]

Abiseltside asutamine jätkus, neid avati veel kahekümnendate aastate algul ning need tõstsid rahva huvi pühakirja vastu. Haru- ja abiseltsid kogusid vabatahtlikke annetusi pühakirja trükkimiseks. Nii mõisnikud kui talupojad võtsid endale kohustusi annetamiseks. Rahatuli võrdlemisi rohkesti, mõned kaunis suured summad. Kerjandustelo lisandusid veel Venemaa Piibliseltsi ja Briti ja Välismaa Piibliseltsi toetused, mis ei ole nende summade arvel trükiti tartumurdes "Uue Testamendi" 3.trükk 1816.aastal, eestikeelse Uue Testamendi 5. trükk 1816.aastal ja "Piibli" 3. trükk 1822.aastal.[207] Piibliseltsi toetusel hakkas Eestiski ilmuma rohkesti vaimulikku kirjandust, eriti katekismuse ja piibli seletusi, palve-, hulu- ja jutluseraamatuid, samuti mitmesuguseid usulisi, kratuslikke traktaate ja kirjeldusi. Eriline tähtsus oli piibli-haruseltsis trükitud aruannetel, mis sisaldasid andmeid piibli haru- ja abiseltsides tegevusest, nende tegelastest ja annetajatest.[208]

Piibli-abiseltsid hakkasid pidama oma aastapäevi ja nendest päevadest arenesid välja iga-aastased piiblipühad, mis järgnevatel aegadel on palju kasu toonud piibli levitamiseks ja tutvustamiseks. Esimene piiblipüha peeti 1816.aastal.[209]

Pastor dr.Pattersson käis veel hiljem (1816.aastal) Eestis koos Venemaa Piibliseltsi sekretäri, Tatinova vendluse liikme V.Popoviga. Nad viibisid Tartus, Pärnus ja Tallinnas, kus tegid esimesi samme kohaliku piibliasutamiseks.[210]

---

204. Põpin, Religioznõja dviženija, lk.57,62.
205. Sealsamas, lk.62.
206. Piibli väljalaetamise tõõst, lk.276; Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.85-86.
207. Piibli väljalaetamise tõõst, lk.276.
208. Eesti Kirjanduse ajalugu I, lk.320-321 (A.Vinkel).
209. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2, lk.25-26.
210. Ljubarski, Slovo druzbõ, lk.69.

Piibli abiseltsidest või nagu neid nimetati "piiblikogudustest", võttis aktiivselt osa hulk talupoegi, kes tegelikult moodustasid liikmeskonna enamuse. Nii oli Suure-Jaani abiseltsis liikmeks 29 sakslast ja 483 eestlast, Tarvastus - 10 sakslast ja 130 eestlast.[211] "Piiblikoguduse" ülemaks oli kas keegi mõisnik või kihelkonna õpetaja. Juhatusse aga ("piiblikoguduse vanemad") kuulus kirikuõpetaja või köstriga seotsas suur hulk talupoegi, kes innukalt osa võtsid kirja levitamisest. Talupojad istusid koos sakstega ühises nõupidamises, arutasid ühise asja edustamist ja nende eestlaste nimed esinesid koos sakslastega trükitud aruannetes. See kõik oli nendele lihtsatele talupoegadele seltskondliku tegevuse kooliks ja tõstis nende iseteadvust ja enesekindlust.[212] Kui seni olid ligemad suhted sakslastega aset leidnud vennastekoguduse usutegevuse raames, siis esines siin kahe seisuse tegelaste ühisel osavõtul juba laiem seltskondlik tegevus.

Veel suurem tähtsus oli piibliseltsidel eesti raha usuelu tõstmisel."Piiblikogudused" levitasid rahvale Jumala sõna ning "piiblikoguduste" kooskäimised ja piiblipühad virgutasid rahva keskel usulist elevust.

Piibli-abiseltside tegevuses peitusid ühtlasi mõned halvad toimed, mille mõjud avaldusid veel hiljem. Piibliseltside juhatustesse võeti enamasti usuerksamad vennad, kes nüüd viidi ligemasse kontakti tihti täiesti ilmalike ratsionalistlikult meelestatud meestega, kes vaid ajastu mentaliteedi survel olid asunud piibliloivtamisele, ning see võis kahjulikult mõjuda lapsemeelse ta hernhuutlaste usule. Ratsionalistlikele kirikuõpetajatele omast kahepaiksust leiame näiteks O.W.Masingu juures. Ehkki ta avaldas "Maarahva Nädalalehes" informatsiooni piibliseltside tegevusest ning astus möningase viivituse järel ka piibliseltsi liikmeks, ta siiski piibli massilist levitamist ei poolda, sest rahvas "ei ole võimeline piiblist õieti tõlgendama, mistõttu võib tulla isegi segadusi ja arusaamatusi". Hiljem, 1825.aastal, pärast piibliseltside sulgemist,soovitab "asin Inglismaalt piiblite väljaandmiseks saadud raha tagasi saata, piibliseltside varad aga suunata kihelkonna kooliõpetajate väljaõpetamiseks. Oma erakirjades võtab ta veel karmimalt sõna piibliseltside vastu.[213]

Kohalikud piibli-haru- ja abiseltsid lõpetasid ametlikult tegevuse 1826.aasta juunis. Kui 1931.aastal asutati "Evangeeliumi Piibliselts Venemaal, alustasid uuesti legaalset tegevust siin seni varjusurmas viibinud Tallinna, Tartu ja Kuressaare piibli-haruseltsid ning ka abiseltsid. Uue piibliseltsi väljaandel ilmus 1835.aastal Tallinnas piibli parandatud uus tõlge.[214] Kuigi piibli-haru-ja abiseltsid levitasid piiblit

---

211. Eesti VII, Viljandimaa, lk.223 (A.Soom).
212. Prants, Minu elukäik, l .166 jj.
213. Anvelt, Tundmatu Otto Wilhelm Masing,lk.1576, Peegel, Eesti ajakirjanduse algus,lk.42.
214. Lipp, Kodumaa kiriku ja haridustugu II-2,lk.26-29.

ja piibliosi ning vaimulikku kirjandust suure hoolega, ei jõudnud need igasse Eesti talutarre. Veel 1845.aastal kirjutati, et ainult kolmand kul perekondadest olevat Piibel või Uus Testament majas.[215]

Evangeelse piibliseltsi haruseltsid polnud kaugeltki enam nii liikmerohked kui ennemalt, liikmeskonnas oli eestlaste arv väike ning seltside juhtimine ja asjaajamine jäi täielikult kirikutegelaste kätte.[216]

2. Usuliikumine jõuab vennastekoguduses kõrgpunkti

Ajastu uuspietismi taustal jätkas rahvalik vennastekogudus endises vaimus eelmisel sajandil kulgenud usutegevust, mis 1817.aastal antud "armukirja" tõttu jõudis oma kõrgseisu. Uued maa-alad Eestis vallutati nüüd vennaste mõjusfääri. Usuelamuste sügavuses, mineli usulise ekstaasi tugevuses ja ulatuses, jõuab usuliikumine seni ülelatama tule tasemele.

Eelmisel sajandil kujunenud vennastekoguduse leviku piirkonnad jäid nüüdki endisteks, kuid neile lisandusid uued lähtealad, kuhu hiljem tekivad uued usuelvuse-rikkad alad.

a) Vennastekoguduse edukäigule pani aluse 29.oktoobril 1817.a. keiser Aleksander I poolt antud "armukiri". Keiser viibis 1813.aastal Herrnhutis, kus kohtas sealsetes õppeasutustes oma alamate lapsi Sarepta asundusest ja Baltimaalt. Need olid teda lauluga tervitanud. Üldiselt hindas Aleksander hernhuutlust kõrgelt ja oli väljendanud Jung-Stillingile, et tema arvates vastab Kristuse tõelisele ja rikkumatule õpetusele kõge rohkem hernhuutlus.[217]

Vennastekoguduse juhid otsustasid keisri heasoovlikkust Herrnhuti vastu ära kasutada ning 1817.aasta 21.märtsil taotles Herrnhuti esindaja Mortimer vürst Lieveni kaudu Sarepta saksa asunduse Vennaste Unioni liikmetele antud õiguste laiendamist Baltimaa hernhuutlastele. Järgnenud järelepärimise peale teatasid Herrnhuti esindajad täiendavalt, et palutud õigused võiksid olla vähemulatuslikud kui Sareptas, sest see tekitaks rahva keskel kadedust, kui eestlasist ja lätlasist vennastekoguduse liikmed oleksid vabad riigimaksudest ja nekrutite andmisest, nagu see Sarepta hernhuutlastel oli.[218] Aleksander I poolt antud "armukiri" aga laiendas siiski kõiki Sarepta saksa asunduse hernhuutlaste õigusi ja eesõigusi Baltimaa vennastekoguduse liikmetele ("Evangeeliumi koguduse Augsburgi usutunnistuse (liikmetele) vendadele", kusjuures manifesti tekst seda ei väljenda, et need õigused oleksid antud üksnes Saksamaalt tulnud Herrnhuti esindajatele - hoolekandjatele. Antud õigused olid kaugeleulatuvad: anti luba ehitada, asutada ja oma ülevaatusel ülal pidada palvemaju ja kooskäimiskohti linnades ning külades

---

215. Nirk, Kreutzwald ja eesti rahvakirjanduse algus, lk.11 .
216. Prants, Minu elukäik.
217. Põpin, Religiosnõja dviženija, lk.341-342.
218. Vennaste koguduse asutus ja töö, lk.28o-281.

lõtlaste, eestlaste ja teiste soovijate vaimulikuks kasuks ja õpetuseks; pidada neis jumalateenistusi ja kooskäimisi, kust kõik soovijad võivad osa võtta, kuid neid kooskäimisi ei tohi korraldada kiriku jumalateenistuse ajal; ehitatavad hooned ja endised kogudus te kinnisvarad tuli kinnitada takistamatult; vennastekoguduse liikmetele anti vaba jumalateenistuse ja palvetamise luba kõigis nende eluruumides ja majades, sealjuures aga öeldi, et selle koguduse piiskoppide poolt ametisse seatud preestrid võivad ametitalitusi täita ainult oma usuvendade sakslaste juures. Järgnes kõikeugustest maksudest ja sõjaväeteenistusest vabastamine, mis käis jälle "koguduse vendade" kohta, ilma rahvust või päritolu eristamata.[219]

Algul tõlgendati "armukirja" laiemas mõttes, eeldusega, et antud õigused jumalateenistuste osas kuuluvad kõikidele vennastekoguduse liikmetele. Kodanike kohustustest vabastamise laiendamist kohalikele elanikele loomulikult ei võetud kõne allagi. Hiljem, surve aegadel, tõlgendati "armukirja" kitsamas mõttes. Sellele ebaselgusele vaatamata muutus olukord tõhelikult. Vennastekoguduse liikmed, kõigist rahvustest ja seisustest, võisid tulla vabalt kokku, pidada koosolekuid ja laiendada usutõõd.

Kohaliku päritoluga vennastekoguduse liikmed jäid endiselt ev.-luteri kirikusse, kuid neile taastati endine XVIII sajandil kujunenud koguduslik kord. Kõrgem vaimulik Baltimaal - presbüter asus Riias. Eesti alal oli 8 ringkonda, kusjuures iga ühe üle oli daikon (hoolekandja). Ringkonda kuulus 12-20 kohalikku kogudust. Üksiku koguduse eesotsas seisis kohalikust rahvahulgast valitud vanem vend ""eestlugija","eestseisja"). Palvemaja kõrgemaks kolleegiumiks oli "abilaste kogu". Jäid ka endised "koorid", valvajad jm., mis tuntud juba eelmisest peatükist.[220] Liikmed jagunesid, nagu ennegi, ootajateks, vendadeks (täieõiguslikud liikmed) ja abilisteks. Madalamast liikmeastmest kõrgemasse tõusti liisu läbi. Koosolekuist jäi osa lahtisteks ning osa kinnisteks - ainult liikmeile või kindlale koorile.[221]

Algas, täis suuri lootusi, laiaulatuslik usutöö. Eelmisel sajandil konfiskeeritud palvemajad tagastati. Rõõmsad rahvahulgad täitsid uuesti pühitsetud ruume. Kõik hingasid kergemalt, rasketest surveaegadest läbitulnute suust kostsid tänupalved ja hoogne laul "Halle kiituseks" tõusis "velistе-sõsarate" huulilt. Tänajatega ühinesid eemalseisjad, tunnetasid oma pattu, "Ärkasid ja haarasid kinni armust. Pöördumised muutusid ikka tundekülluseemaks, tõusis usuvaimustus, see vallutas

---

219. Vt.: "Armukirja" tekst. Vaimu töö ehk tähed pimedas taevas. Vendade koguduse ajaloolik ülevaade ja palvemajade asutamine meie maal. Välja andnud H.Kuus 1.vihk. Teine täiendatud trükk, Viljandi 1928.lk.14-18 (Edaspidi : Vaimu töö I Teine trükk).

220. Kruus, Eesti ajalugu I. lk.167-168; Sild, Eesti kirikulugu,lk.195.

221. Kruus, Eesti ajalgu I,lk.167-168.

üha uusi ja uusi hulki ning puhkes massiline ärkamine, mis lainena veeres üle kodumaa.

Palvemajad olid täidetud palvetajatega, suitsutaredest kostis palve- ja kiiduhõiskt. Tuhanded ühinesid kogudusega. Ei mahutanud hulki endised palvekojad. Öösiti ehitati uusi, langetati jämedad puud hõrrastemetsast, laasiti palgid ja laoti seinad. Töötasid sajad, ning hommikuks kerkisid vast õhtul rajatud hooned. Selles usu ja armastuse töös ehitati enamik hiljem säilinud vennastekoguduse põliseid palvemaju, tummi tunnistajaid endisest usulõõmast.

Asume üksikute tööpiirkondade vaatlemisele. Nagu eelmisel sajandil algas nüüdki äratusliikumine Lõuna-Eestis, kõigepealt Tartu- ja Võrumaal.

b) Tartumaa XVIII sajandi tugev usuline aluspõhi jäi püsima ka sellel sajandil. Selles on oma teeneid ringkonna hooldajatel. Eelmises peatükis mainisime energilist J.H.Foesteri (+1827), kes oli seal hoolekandjaks 1780-1823.aastani ning kes asutas kogudusi, ehitas palvemaju ja nägi palju vaeva, kuid ka vilja. Foesteri kohale asus 1825.aastal Marcus Heinrich Windekilde (1792-1861). Ta oli ühtlasi ka Võrumaa hoolekandja. Windekilde oli pärit Schleswigist Saksamaalt, tegutses kooliõpetajana Herrnhuti koolides Nieskys ja Baselis ning töötas Norras jutlustajana. Eestis elas ta algul Kanepi kihelkonnas Ärastvere mõisas ja 1827.aastast peale Tartus, kus töötas kuni 1856.aastani. Suurtel äratusaegadel oli Tartu- ja Võrumaa vennastekogudustöö juhtimine täiesti tema käes, mis nõudis talt tõsist vaimu juhtimist ning usulist tarkust, erivaenamisaegade saabumisel. Ta võitles innuga koguduseliikmete usuliste ja kõlbeliste taseme tõstmise eest, sest samaaegselt suure usuvaimustusega esines kogudustes rohkesti usust langemisi, eelkõige joomarlusesse. Tema poolt on tõlgitud esimene eestikeelne karskusesisuline raamat, mis ilmus 1834. aastal 2000 eksemplaris.[222]

Nüüdki käisid Tartu vennastekogudusе liikmed palvetundidel Aleksander Raudialli majas. Kui 1801.aastal Liivimaa konsistooriumi poolt anti neile koosolekute pidamiseks luba, siis algas kogudustes elavam tegevus, usulе tulijate arv kasvas. Et ruumid Raudialli majas kitsaks jäid, ehitati 1808.aastal kogudusele oma palvemaja. Needki ruumid jäid väikseks kogudusе kasvamisel äratusliikumise ajal ning 1850.aastal ehitati juurde uus suur palvesaal.[223] Baltimaa vennastekoguduse presbüter J.Ävaldi andmeil oli 1837.aastaks Tartu koguduse liikmete arv tõusnud juba üheksasajani.[224] Sellesse arvu kuulus ka hulgaliselt maal Maarja-Magdalena kihelkonnas elavaid liikmeid, sest seal puudus oma iseseisev kogudus.

---

222. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest, lk.29o-292; Eesti Kirjanduse ajalugu I, lk.226 (H.Põldmäe).
223. Haruldane juubeli püha Tartus, Vahimees 19o8.a.lk.95. (Edaspidi: Haruldane juubeli püha Tartus).
224. Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, Tartu 1930.lk.351-352 (Edaspidi: Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis).

Tartu vennastekoguduse tegelaste seast on tuntuim David Wirkhaus (1800-1872), kes oli 1824.aastal koolmeistriks Vasulas, hiljem Lohevas, kus saigi endale hüüdnime "Loheva Taavet" ning 1846.aastast Väägveres. Ta oli koguduses elav kõneleja, omas laialdast tutvusringi ning oli oma haridust t täiendanud ka iseõppimise teel. Tema peamine teene on laulu ja muusika edustamine vennastekoguduses. Tartu vennastel oli vist juba 1818.aastal väike puu- ja puhkpillide koor (klarnet, flööt ja fagott). Peagi oli seal juba 14-15 mängijat, kes esinesid palvetundides nii ja saatsid koguduse laulu. Aastal 1839 asutati Tartu koguduse mängukoori eeskujul "Väägvere mängo kor", mis algul koosnes 9 mängijast, kuid hiljem arenes üle maa tuntuimaks kooriks.[225]

Teine, hilisem Tartu vennastekoguduse tegelane oli Adam Jakobson (1817-1857). Ta õppis lühemat aega Tartu vaestekoolis ning töötas siis rändrätsepana. Usuline elamuse sai ta noorelt ning astus 1839.aastal vennastekogudusse. Koguduses mängis Jakobson mängukooris ning tunnistas sõnaga. Jakobson siirdus 1846. aastal Torma kõstriks, kus õieti ta elutöö oligi. Adam Jakobson on teatavasti Carl Robert Jakobsoni isa.[226]

Kolmise sajandi teisel poolel oli Kambja kihelkond olnud Lõuna-Eesti vennastekoguduse tähtsamaks keskuseks, kust usulised mõjud levisid teistele aladele. Usutöö edu kestis nüüdki edasi. 1837.aastal oli kihelkonnas kolm palvemaja umbes 1000 koguduseliikmega. Koguduse tegelasist tunneme kahjuks vaid ühte - Georg J.Seeki (Seck), kes pärines Urvastest, oli ametilt raamatukäitaja, ning õppis 1809.aastal Herrnhutis muusikat ja koorijuhtimist. Asudes kodumaale Kambjasse, asutas ta seal vennastekoguduse lastekoori ning edustas koorilaulu. Kambjast lahkus ta 1920.aastal Viljandimaale Ännassilma.[227]

Teine Tartumaa vennastekoguduse tsentrum oli Võnnu, eelmisel sajandil Võnnu kihelkond kuulsa Kriimanni palvemajaga. Aga sellele palvemaja hävimisega 1761.aastal seikus töö ega tõusnud eriti ka järgneval ärkamisajal. Kolmekümnendate aastate lõpus oli kihelkonnas neli vennaste palvemaja 300 koguduseliikmega, mis tegi ainult 2,6% kihelkonna elanikest. Koguduse tegelastest tunneme seal kirjanik Gustav Suitsu vanaisa Kotlipi (1819-1878). Viimane oli talupõremees, oskas puusepa ja treialitööd ning täitis vahetevahel külakoolmeistri kohuseid. Tal oli muusikaandi, oli lauluharrastaja ning esines ettelugejana Võnnu küla vennastepalvemajas.[228]

---

225. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.594 (J.K.V./eski/); Põldmäe, Esimene Eesti Üldlaulupidu, lk.10; Artur Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu, Tallinn 1937, lk.96 (Edaspidi: Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu).
226. Ea Jansen, Rudolf Põldmäe, Carl Robert Jakobson. Lühimonograafia, Tallinn 1968, lk.7-8 (Edaspidi: Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson).
227. Kruus, Talurahva kõrgkool Lõuna-Eestis, lk.351-352; Põldmäe, Esimene Eesti Üldlaulupidu, lk.10.
228. Lemming Rootsmäe, Gustav Suitsu esivanematest, Keel ja Kirjandus, 1967, lk.729 (Edaspidi: Rootsmäe, Gustav Suitsu esivanematest); Kruus, Talurahva kõrgkool Lõuna-Eestis, lk.351-352.

Rannu kihelkonnas elas Lõuna-Eesti hoolekandja J.H.Foerster üle 40 aasta ning ta võis õigusega kiidelda, et tema töörkonnas on usule tulnud kümneid tuhandeid. Algul (1837.a.)seda edu kihelkonnas endas polnud märgata, sest siis oli seal vaid 230 vennastekoguduse liiget. Hiljem võttis liikumine hoogu ning liikmeid oli ca 700 ja 2 palvemaja.[229]

Vana töö oli Laiuse kihelkonnas, mis tekkis juba pietismi aegadel XVIII sajandil. Tut elustust sai vennastekoguduse liikumine seal pärast keisri "armukirja". Aastal 1822 oli kihelkonnas 2 palvemaja, mõlemad mitte kaugel kirikust. Ühes palvemajas oli eestlugijaks kohalik mõlder Morra Ans (Hans Lorenzon), teises - külakoolmeister Kooli Kaarel (Ploom). Samal ajal taheti ka Vaimastveresse ehitada palvemaja, kuid selleks luba ei antud. Siis viidi 1826.aastal üks kirikulähedastest palvemajadest Vaimastveresse, Kõola. Viimases oli rahva osavõtt alati rohke. 1837.aastal oli kihelkonnas 700 vennastekoguduse liiget, kuid 1844.aasta kohta ütleb kirikukroonika, et siis oli kihelkonnas üle 1000"vennastekoguduse õpra". Palvemajade vanemad vennad (eestlgijad) on enamasti külakoolmeistrid. Üks hilisemaid vennaste vastaseid kirikuõpetajaid Laiusel Johannes Aleksander Spraenger (õpetaja seal 1864-1877) kõnebab südamevaluga, et asi olevat seda ohtlikum, et vennastekogudusse kuuluvad enamuses just need, kes "intelligentsi lt ja energialt" on silmapaistvamad.[230]

Laiuse kihelkonnas esines taevaskõimise juhtumeid. Nii "käisid taevas" 1822.aastal Vaimastvere valla Laane Andruse tütar Leenu ja Jõgeva valla Peebu Mardi tütar Mai. Sellel usunõhtusel polnud siiski lai emat pinda ning ametivõimudel polnud raske seda summutada.[231] Üldiselt valitses Laiusel hea vahekord vennastekoguduse ja õpetaja vahel. Vaatamata tublile edule jäi liikumine kaineks ning vaimulikule ametialaselt alluvad koguduse juhid - külakoolmeistrid suunasid liikumist kirikusõbralikus suunas. Selle päästa astus Laiuse kirikuõpetaja, tuntud omaaegne keelemees ja ajaloolane Heinrich Georg von Jannau (1789-1869), õpetaja Laiusel 1822-1864, seejalt vennastekoguduse kaitseks välja, ka hilisemal vaenamisajal. Ta ütles, et temal pole kunagi olnud põhjust mitte rahul olla vennastekoguduse liikmetega, kui kiriku koguduse erirühmaga, kes "peab valjemat korda ja tahab elada Jumala lastena". Tema arusaamise järgi kuulub palvemaja kogudusse "rahva aristokraatia". See seisukoht on mõistetav, sest kirikuõpetaja enda Rõõmi vendlusse kuulunud esivanemad olid kunagi põgenenud Rõõmimaalt usuvaenamiste eest. Kui Jannau võeti Laiuse kirikuõpetajaks, olla vennastekoguduse liikmed,kes ei tundnud veel teda, avaldanud protesti valimiste vastu ning

---

229. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest,lk.283; Kruus, Talurahva kõrimine Lõuna-Eestis,lk.351-352; III Tartu rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek,lk.181 (Kalev Põld).
230. Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu,lk.470-472,476; Kruus, Talurahva kõrimine Lõuna-Eestis,lk.351-352.
231. Põldmäe, Taevaskõijad,lk.166; Kasing, Kirjad IV,lk.31.

soovitanud valida Aleksander von Sengbuschi, keda pidasid oma meheks.[232]

Rohkearvuline oli vennastekogudus Otepääl. Siin valitses samuti üksmeelne koostöö kirikuõpetajaga. Veel Jakob Hurt, kes ise põlvnes põlisest vennastekogudusse ringkonnast ja asus Otepääle kirikuõpetajaks 1872.aastal, võis hernhuutlaste kohta öelda ainult häid sõnu ning neid kiita hoolsa kirikukülastamise ning kirikliikus ühistöös abi osutamise eest.[233] Ehkki Hurda ametisse astumise ajaks oli Lõuna-Eesti vennastekoguduste iseloom üldiselt muutunud ning nende võitlev usuind peaaegu kustumas, on see iseloomustus Otepää vendadest sobiv samuti Erkamisaegade kohta, sest seal olid vennastekoguduse juhtideks peamiselt kainemeelsed külakoolmeistrid. On teateid ka ühest naistegelasest Silla Heinist, kes sündis 1791.aastal, elas läbi raskusi, õnnetusi ja haigusi ning kannatas usu pärast. Ta abiellus noorelt ja oli selle järel noorte tüdrukute kooli hoidjaks. Ta suri 32-aastaselt.[234] Otepää kihelkonnas oli kolm palvemaja, kiriku lähedal Nüplis, siis Pühajärvel ja Pangodis, viimane ehitati 1822.aastal. Koguduseliikmete poolest oli Otepää kõige arvukam Lõuna-Eestis, seal oli 1150 hernhuutlast, mis moodustas 17,2% kihelkonna elanikest.[235]

Palamuse kihelkonna vennastekogudusest on võrsunud tolleaja tuntuim Ärkamisliikumise edustaja ja Ärkamisõnseleja Nava Hindrek (1784-1842). Ta sündis Palamuse kihelkonnas Kudina vallas Nava külas Silla talus. Talu nime järgi nimetati ka teda Silla Hindrekuks (alias Heinrich Brücker, ka Heinrich Schulbach (Surbach). Rahvas tundis teda laiemalt ikka Nava Hindrekuna. Juba noorena elas ta läbi usulise pöördumise, astus vennastekogudusse. Et ta usklikuna oli ausameelne ning oskas lugeda ja kirjutada, nagu enamus erksamaid vendi, siis pani mõisa rentnik teda aidamehеks. Tema ettevõttel ehitati 1814.a.Nava palvemaja. Aastatel 1818-1823 oli ta Palamuse köstriks, samal ajal esines palvemajas lugejana. Siin saavutas ta ülemaalise kuulsuse ja oli kirjavahetuses mitmete vennastekogudustega. Ta kirjad on usuliselt virgutavad, kuid ka manitsevad ja hoiatavad. Ta saatis 1818.a.Põhja-Eesti vendadele kirjaliku hoiatuse O.W. Hasingu teose "Pühhapäeva Wahheluggemiste" kohta, mis sisaldavat ainult tühipaljast ilmalikku asja. Oma julgete kõnedega pahandas Nava Hindrek kirikuõpetajat L.Kolbet, kes nõudis temalt vennastekoguduse tõest loobumist, sest "kui kiriku teener tahab olla, siis ei tohi sa enam vendadega läbi käia". See aga ähvardamine ei kõigutanud usukindlat meest järeleandmisele. Sündis tatuum usulistes liialdustes ning ühiskondlike nõudmiste esitamises oma kõnedes tagasihoidlik ta 1823.a.

---

232. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.164 (N.P.p/Pürkop/); Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 473-474, 415-419.
233. J.Hurt, Lühike ülevaade õp.Jakob Hurda ametiaja üle Otepääl. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat IX-X Tartu 1934. lk.133 (Edaspidi: Hurt, Lühike ülevaade).
234. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused, lk. 396.
235. Kruus, Talurahva kaardimine Lõuna-Eestis, lk.351-352.

juunis köstri kohalt ning anti kohtu alla. Seniks vangistati Hindrek ja hoiti kinni kaks aastat, kuni Tartu maakohus ja Riia õuekohus mõistis ta 1825.aastal Tartus maalt väljasaatmisele. Et teda väljasaatmise kohtades vastu ei võetud kui kardetavat isikut, siis tuli Hindrek 1825.aasta mais oma kodupaika tagasi ning kõneles esimesel ülestõusmise pühal Nava palvemajas. Märtri kuulsuse omandanud usujuhti tulid kuulama tuhanded Palamuselt ja naaberkihelkondadest, nii et sellel päeval olid Palamuse, Laiuse, Äksi ja Kursi kirikud tühjad. Hernhuutlusele sõbraliku Luua mõisa omaniku R.J.L.von Samsoni eestkostmisel vabastati Nava Hindrek kohtuotsuse täitmisest. Samal aastal siirdus ta Viljandimaale, kuhu jäigi elama.[236]

Kui 1818.aastal valiti Nava Hindrek Palamuse köstriks, siis valiti abiks Kõrendo Kaarel (Reinvald) (1792-1860), sest ta oskas saksa keelt, mida Hindrek ei osanud. Kaarel oli koolmeistri poeg Kaiaverest Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Ka Kaarlit mainitakse kui hoolsat vennastekoguduse lugejat Kõrendo külas. Köstriabi ametist vallandati ta 1823.aastal koos Nava Hindrekuga. Kõrendo Kaarel saatis algul kirjeldusi O.W.Masingu ajalehele, kuid hiljem, kui Masing sai laiemalt tuntuks vennastekoguduse energilise vastasena, ta seda enam ei teinud.[237]

Kolmekümnendate aastate lõpuks oli Nava palvemaja ümber 238 koondunud 700 liiget, sellega 15,6% kihelkonna rahvaarvust.

Tartu külje all asuvas Nõo kihelkonnas edenes vennaste töö jõudsasti tänu Tartu tõele, mille mõjud uõatusid ka sinna. Nõos oli üks palvemaja ja 900 koguduseliiget.[239]

Ka väikses Puhja kihelkonnas oli suhteliselt hea usutöö 59o liikmega, mis moodustas 16,1% rahvaarvust.[240]

Torma kihelkonnas oli 1837.a. kolm palvemaja ja 850 koguduseliiget. Aastal 1846 asus sinna kihelkonnakooli koolmeistriks ja ka köstriks Tartu vennastekoguduse liige Adam Jakobson.[241] Uus köster-kooliõpetaja oli hea muusikamees. Ta hakkas kohe Tormas edustama koorilaulu, õpetas seda kihelkonnakoolis ja varsti kostis mitmehäälne laul peaaegu igas kihelkonna külakoolis. 1843.a. asutas ta puhkpillide koori. Mõnuriistade muretsemisel olid enam kui 1000 Torma talupoega abiks oma annetustega. Koor esines algul kirikus ja palvemajades, hiljem ka mujal. Viie aasta pärast muretseti koorile välismaalt uued pillid. Koori tegevuse tutvustamiseks andis Adam Jakobson välja paar brošüüri: "Torma mõngukoor" (1856.a.) jm. "Tallorahva süddamerõmust" (1857.a.). Pärast autori surma ilmus ta "Josep Haideni ellukäik" (1862.a.).[242]

---

236. Eesti Biograafiline Leksikon. Täiendusköide, lk.304 (M.L/epik/) Vaimu töö, lk.23-25; Vinnal, Eesti rahvaraamat lk.119.
237. Leo Anvelt, Täiendavat "Marahva Näddala Lehe" kaastöölistest, Keel ja Kirjandus, 1971, lk.394-396. (Edaspidi: Anvelt, Täiendavalt "Marahva Näddala-Lehe kaastöölistest).
238. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis, lk.351-352.
239. Sealsamas, lk.351-352
240. Sealsamas, lk.351-352.
241. Sealsamas, lk.351-352.
242. R.Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas, Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. I. Tallinn 1958. lk. 7o-71 (Edasp.: Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas); Rudolf Põldmäe, C.R.Jakobson ja Kõrkna mõngukoor. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed III. Tartu 1964, lk.81 (Edasp.: Põldmäe. C.R.Jakobson ja Kõrkna mõngukoor).

Tormas alustas A.Jakobson kohe usutööd kohalikus vennastekoguduses. Tema initsiatiivil ehitati 1850.aastal uus suur kivist palvemaja, mille ehitamisestvõttis aineliselt osa Torma mõisnik Otto von Liphardt (1812-1893).[243]

Torma tuli tollal kirikuõpetajaks Carl Selmar Landesen (ametis seal 1853-1896), kes oli veendunud uuspietismi pooldaja. Kuna aga palvemajas tegutsevad hernhuutlased, eesotsas köster Jakobsoniga, ületasid oma vaimuliku autoriteediga teinekord kiriku ja selle õpetaja, siis Landesen astus võitlusesse vennastekogudusega ja taotles palvemaja sulgemist. See viis teda vastuollu kihelkonna hernhuutliku rahvaga, eeskätt köstriga. Tekkis äge võitlus, milles rahva taha võidule pääses, "sest saadik oli ka viha vaen köstri ja õpetaja vahel... iga üks vedas oma noota", nagu on kirjutatud Torma pasunakoori protokolliraamatus. Vastuolu õpetaja ja köstri vahel laienes ka koolitööle ja pasunakoorile.[244]

Adam Jakobsoni kohta väidetakse, et ta olla olnud Torma vennastekoguduse "ihuks ja hingeks", kuid ka temagi juures leiame ilmalikke jooni, mis tungisid vennastekoguduse enamharitud tegelaste keskele. Ta kodusisustuses esines teatavat biedermeierlikku linnakultuuri; ta ligemas tutvuskonnas, kellega seltskondlikult suhtles, domineerisid mitteusklikud perekonnad.[245] Kõige otsekohesemalt iseloomustab oma isa C.R. Jakobson poolbiograafilises teoses "Ideal ja elu" järgmiselt: "Nõnda oli ta enda peale võtnud pühapäeval enne ja pärast kirriklikku jumalateenistust palvetundide juhtimise, mida peeti suures, mitte kaugele kirikust selleks otstarbeks ehitatud palvemajas, et rahvast vabastada mõne vana hernhuutlase tumedatest ettelugemistest. Need tunnid olid talle saanud koguni vajaduseks, sest ta oli sõna tõsises mõttes vaga ja leidis seelläbi võimalust siin koguduses teha sedasama suurtega, mis ta tegi koolis väikestega."[246] Samuti ütleb poeg isa kohta ("Eesti Postimees", 8.VII 1870 nr.27): "Keegi ei võinud seda meest pealt nähes ütelda, et ta vennastekoguduse eestlugeja oli, sest ikka oli ta rõõmus ja tema suu täis lahkeid naljasõnu; aga tema elu oli puhas kui kuld ja terve kihelkond armastas teda kui üht isa".[247]

---

243. Carl Robert Jakobson, Valitud teosed I, Tallinna 1959, lk.476 (R.Põldmäe). (Edaspidi: Jakobson, Carl Robert, Valitud teosed I).
244. Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas, lk. 91; Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson, lk.11.
245. Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas, lk.97, 72-73.
246. Jakobson, Carl Robert, Valitud teosed I, lk.165-166.
247. Vt.:Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson, lk.11.

Äratusliikumine oli levinud ka teistesse Tartumaa kihelkondadesse, kus oli palvemaju ja andunud tõõtegijaid. Kursis tõõtas veendunud hernhuutlasena Tõrveküla koolmeister Kristjan Kool (+1790)Palamusel, suri 1853). Samniku koolimajas oli vennaste liige Kaarel Kool.[248] Hiljem oli kihelkonna palvemaja vanemaks vennaks Tõrre koolmeister Jaan Kool (+1830), kes liikus evangelistina Tartu- ja Viljandimaal. Äksi Kärkna Orge koolmeister Paul Bergmann (+ ca 1836), kes samuti oli vennastekoguduse ettelugija, sai hiljem kuulsaks kui herhuutluse mõrgisem vastane. Baltimaa vennastekoguduse presbüter J.Swaldi teate kohaselt oli 1837.aastal Tartumaal kokku 24 vennaste palvemaja 8290 liikmega. Sellevastu selgub kindralkuberneri 1829.aasta aruandest, et juba siis oli Tartumaal 9639 hernhuutlast.[249]

c) Äelmises peatükis panime tähele Võrumaa ulatuslikku usutõõd, mis paiguti evis entusiastlikku iseloomu ja sisaldas ühiskondliku püüdluste elemente. Nüüd me seda eriti nentida ei saa. XVIII sajandi algusest peale oli tugevaim tõõ Urvastes. Sajandi lõpuks rauges siin tõõind, ei tõusnud enam endistega sarnaseid kandvaid jõude. Tõõ siiski ei kadunud, XIX sajandi Ärkamine levis ka Urvaste aladele ja virgutas uutele usuelamustele. 1837.a. oli kihelkonnas kolm palvemaja, 950 palvemajakoguduse liikmega, mis tegi ligemale 10% kihelkonna elanikkonnast. Ühe teise teate järgi olla 1824.-1828.aastatel ainult Uue-Antsla palvemaja juures ühinud 532 liiget, neidest 205 venda, mis näitab meeste suurt osatähtsust kogudustes.[250]

Kanepi kihelkond Ärastvere mõisaga oli kaua aega olnud välismaalt tulnud hoolekandjate asukohaks. Nendel Ärkamisaegadel oli seal kaks palvemaja 600 liikmega.[251]

Kõige elavam usutõõ oli siiski Rõuge kihelkonnas, kus oli kolm palvemaja (Haanjas, Viitinas ja Pindis) ning 1290 koguduseliiget.[252] Palvemajadest oli Haanja Jaanimõe ehitatud 1820. aast. endise postijaama hoone baasil, mille rüütelkond koos krundiga vennastekogudusele kinkis.[253] Peame ütlema, et siis olid Lõuna-Eesti mõisnikud kaunis sõbralikud vennaste tegemusele ning abistasid neid palvemajade ehitamisel. Et usklikud olid tõõs hoolikamad, kui tusid ausamalt ning enamus kirjaoskajad, siis mõisnikud panid neid meelsasti mõisaametnikeks ja sageli koolmeistriteks.[254]

Rõuge usutegevusele andis omapoolse tõuke B.J.v.Krüdener, kes teatavasti 1818.kuni 1821.aastani elas seal Viitina mõisas. Temaga olid kaasas mõned ta ususõbrad. Oma viimaseid eluaastad Rõuges oli madame Krüdener tõis entusiastlikku usuindu, ta harrastas Ärmist askeesi, surmas oma ihu paastumistega ning viibis rohkesti palves. Talvel palvetas ta ruumis, kus temperatuur oli tihti -20° (R) või veel rohkem alla nulli. Nendel aegadel sai ta korduvalt tõidetud Püha Vaimuga, elas läbi sü-

248. Põldmõe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused,lk.395.
249. Kruus, Talurahva kÄrimine Lõuna-Eestis,lk.351-352; Anvelt, Tõiendavat "Marahva Näddala-Lehe kaastõõlistest,lk.396
250. Kruus, Talurahva kÄrimine Lõuna-Eestis,lk.351; Vennaste koguduse uuendatud õõd, Vahimees,1920,nr.1/3,lk.6-7.
251. Kruus, Talurahva kÄrimine Lõuna-Eestis,lk.351.
252. Sealsamas,lk.351,363.
253. J.A./unverdt/,Ev.Vennastekoguduse tõõst Võru ringkonnas, Vahimees,1920,lk.37-38.
254. Põldmõe, Herrnhuutlikud elulookirjelduse, lk.397.

gavaid müstilisi elamusi ja tunnetas oma südames kõikehaaravat taevalikku armastust. Ta huulilt tulid prohvetlikud salmid ning ta kuulutas saabuvat kohut. Koos Ümbruskonna talupoegadega korraldas Viitina mõisaproua palvekoosolekuid, kus tunnistas kokkutulnuile oma patte ja võttis neilt vastu nende patutunnistusi. Rahvas voolas hulgana mõisaproua koosolekutele. Paljud ja paljud leidsid pattude andestuse. Kõlasid tänulaulud, sündisid imed, haiged tervenesid ning oli tunda Püha Vaimu ligiolekut ja tegevust.[255]

Vastseliina kihelkonda ehitati sajandi algul kohaliku mõisniku Reinhold von Liphardi toetusel Raadi ja Harga palvemajad. Esimene ehitati 1808.a.Oruva valda, teine Harga aga 1824.a. Hindrik Prantsu andmeil oli 1808.a. Raadil 398 kogudusseliiget, nendest 143 meest ja 255 naist. Hargal olnud 600 liikme ümber. Kuid J.Ewaldi teate järgi oli 1837.aastal kihelkonnas vaid 700 liiget.[256] Vahe Ewaldi ja muude varasemate aegadesse kuuluvate andmete vahel võib tingitud olla kas andmete ebatäpsusest või sellest, et Ewald andis ainult kindlad vastuvõetud liikmed, kuid teised teovad ühtlasi ka alalised palvemajades käijad. Kuid kõige usutavam on ehk versioon, et 1837.aastal, mille kohta esitab andmed Ewald, oli vaenamiste tagajärjel vennastekoguduse liikmete arv juba vähenenud ning vennaste liikumise kõrgaega peame oletama kahekümnenda aasta seest või lõpus.

Raadil tõstasid mitmed usukuulutajad, nendest tähtsaimad olid Jaan Treijer (1771-1830) ja Peeter Treijer (1792-1825). Briti viimane oli arenenum inimene Vastseliina talurahva seas. Ta oli innukas koguduse tegelane ja hea kaasakiskuv jutlustaja, kelle palvetunnid olid laialt kuulsad. Kui kirjamees oli ta samuti tuntud; ta olla kopeerinud käsi irjalist vaimulikku kirjandust, loonud usulisi laule ning kandnud neid kõik palvemajas ette või siis saatnud koos oma jutlustega teisteskohtadesse kogudustesse lugemiseks.[257] Vastseliina veliste seas oli samuti Mihkel Sarapuu (1783-1832), kes noorelt sai usklikuks, kuid hakkas kohe sellepärast kannatama uskmatu külarahva poolt. Ta omagi valmistas temale palju raskusi ja isegi kord löi noaga, sest poeg armastas tema arvates liig palju Jumala sõna juures ja palvekoosolekutel viibida. Viimastesse lõks ta ikka ja ala 40 versta kaugusele, sellepärast nimetati teda "kõige usinamaks jooksjaks" vallas ja anti talle tasuks mõisas peksa.[258]

Teistes Võrumaa kihelkondades oli usutöö väiksem. Palvemaju oli Harglas, Tamme palvemaja, mis asutatud 1811.aastal, ning Põlvas ja Räpinas. Viimane oli ehitatud 1799.aastal,

---

254. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused, lk.397.
255. Põpin, Religiosnõja dviženija, lk.377, 380-381.
256. Prants, Minu elukäik, lk.153; Helmi Prants, Võrumaa Raadi palvemaja 125 aastane. Risti Vägi, 1934, lk.106-107.
257. Kruus, Talurahva kõrgkirjanduse Lõuna-Eestis, lk.351.
257. Prants, Minu elukäik, lk.46-54; Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused, lk.396.
258. Põldmäe, Herrnuutlikud elulookirjeldused, lk.395-396, 399-400.

kuid taastati pärast põlemist 1828.aastal. Kokku oli Võrumaal 12 palvemaja 4o8o koguduseliikmega.[259]

d) Selmisel sajandil polnud vennasteliikumine Viljandimaal eriti elav. Usuasi ei olnud seal siiski võõras, rahva keskel elas igatsus sügavamate usuelamuste järele, kui seda oli suutelline pakkuma jumalateenistus kirikus. Kohe uue sajandi algul algasid rahva seas spontaanselt mõningad ekstaasiavaldused. iseäranis nõrkemisi("Nõrkumisi") ja taevaskäimisi, seda esialgu murdeealiste laste seas. Puhkes kramine laste keskel. 12-aastased ja vahest vähe vanemad poisikesed ja tüdrukukesed hakanud palvetama, tunnetanud, kahetsenud ja tunnistanud oma patte, seal suures usujoovastuses täis ülevoolavat rõõmu langenud teadvusetult maha ("nõrkenud"). Teadvusele tulles tihti tunnistati: "Ma käisin taevas ja põrgus. Oh see oli nii ime, et ma ei või seda rääkida, mis ma seal kõik nägin." Kuid vahel kõnelesid taevaskäijad oma nägemustest ning teatasid ühtlasi inimestele mõnde varjatud patte ning kuulutasid patustele nende kurba tulevikku. Neid ekstaatikuid nimetati "taevaskäijateks" või "taevakäijateks". Taevaskäijate liikumine levis Viljandimaal eriti 1814.aasta paiku. Inimesed, väga tihti noored, kelle südant taevaskäijate prohvetlikud sõnad puudutasid, said patutundest haaratud, langesid ka maha, hakkasid nutma ja kaebelaulu laulma. Kord ütles nendele kahetsejatele 12-aastane taevaskäija, Kantuse külla Sooru talu kasutütar Kadri: "Ärge nutke ega karjuge, vaid palugo Jumalat!" Nad vastasid:"Meie ei mõista paluda." Millele peale Kadri ütles: "Minge Tartumaale, tooge sealt pühi mõhi, küll need õpetavad teid paluma!".

Viljandimaa stiihilise usuliikumise levis. Aastal 1818 ehitati Viljandi kihelkonda Laiaru palvemaja. Sellest palvemajast saadeti lõpuks saadikud Tartumaale, et sealsed vennad annaksid juhiseid jumalariigi töö korraldamiseks. Kutsuti Palamuse kõster Nava Hindrek, kes tuleküla sai loa koolekandja H.H.Windekilde käest, ning kes koos kaaslastega sõitis Viljandimaale. Viljandi Jaani kirikuõpetaja Christian Richter (õpetaja seal 1804-1820) võttis mõned lahkesti vastu, määras koosoleku kohaks mõisa rehealuse ning teatas koosolekust kirikus. Ta leotis, et tunnustatud usutegelased juhivad liikumise kinnematelõ radadele. Koosoleku alguseks oli rahvast kokku voolanud hulgaliselt. Rehe ümbrus oli tihedalt täis, nii et kõnelda tuli väljas suurelt kivilt põllul rehe juures. Nava Hindreku kõnel oli vapustav mõju: "Siis oli rahvas kui metsa, mis võgeva torni kõrs maha murti. Rahva ägamine oli kui merelainete võigev kohisemine, palju nõrkejaid oli kui nimestanud maas, teised karjusid patuhastuses. käed taeva poole sirutades. Kõik maa oli palavatest silmavee pisi-

259. Eesti V, Valgamaa, lk. 193 (K.Kenkmaa); Aunverdt, Ev. Vennaste kogudusest Lõuna-Eestis; lk.76; Kruus, Talurahva kõrimine Lõuna-Eestis, lk.351.

ratest kui üle kaastetud. Jumala Vaim oli võrgevasti seda rahvast raputanud", kirjutab endisaja kroonik.[260] Koosoleku tagajärjed vallutasid tõielikult ka Nava Hindreku ning andsid ta tööle uue suuna, sest seesugust õnnistust polnud ta seni oma tegevuses näinud.

Nava Hindrek käis veel korduvalt Viljandimaal ning ikka järgnesid uued suured ärkamised. Rahva elu muutus. Palved, vaimulikud laulud ja palvekoosolekute külastamine said rahvale igapäevaseks asjaks. Ükstaasilised nähtused, kuigi vähenesid, ei lõppenud siiski: ikka nõrketi, kuulutati teiste patte ning palvete tagajärjel toimusid imed.

Algas palvemajade ehitamise ajastu. Nägime, et Leiaru palvemaja ehitati 1818.aastal. Samal ajal ehitati Peedi palvemaja, siis Kärsaka (1821) ja Tõnnassilma Surmissaare. Sellega oli vennastekoguduse tegevusele seal pandud kindel alus. Kolmekümnendate aastate lõpus oli Viljandi Jaani kihelkonnas 1700 vennastekoguduse liiget.[261]

Üks Nava Hindreku teekondi jõudis Suure-Jaani kihelkonda, millele järgnes seal laialdane usuärkamine. Kuid juba enne seda, aastast 1814, on teateid Suure-Jaani nõrkejatest ja taevaskäijatest, nende seas ka Vastemõisa valla Kadrist. Tema kuulutusi ja taevalikke ilmutusi tuli rahvas ligemalt ja kaugemalt kuulama, "tuli seda Pärnu-, Tallinna-, Tartu- ja Võrumaalt otsata sinna, et näis, kui oleks seal alaliselt laadapidamine olnud", nagu kirjutab G.W.Masing.[262]

Arganud kogukasid algul eramajades, hiljem ehitati palvemajad. Õlustvere Aimla palvemaja ehitati 1820.aastal kooliga ühte majja. Kihelkonna mahukam Tõllavere palvemaja ehitati 1822.a. Suure-Jaani alevikus oli veel hiljem ehitatud Kase palvemaja. J.Ewaldi andmeil oli 1837.a. Suure-Jaanis 220 vennastekoguduseliiget.[263] Võrreldes ärkamiste võrvirikka kirjeldusega tundub liikmete arv olevat liiga väike. Või siis suurele ärkamisele oli järgnenud suur usulangus.

Suhteliselt kõige rohkem liikmeid Viljandimaal oli Tarvastu kihelkonnas, nimelt 1000 liiget, s.o. 12,5% elanikest. Palvemajad olid Tarvastus ja Suislepas.[264]

Viljandimaa evangelist Nava Hindrek elas oma viimased elupäevad Põltsamaa kihelkonnas Tapikul, kus ta 1842.aastal suri. Ka sealt kihelkonnast tulid hulgad pöördumisele, levis ärkamine ning muutus massiliseks, seda suurelt osalt Hindreku kuulutuse kaudu. Vennastekoguduse liikmete arv tõusis kolmekümnendatel aastatel tuhandeni. Palvemaju ehitati kolm:

---

260. M.T./Õnisson/, Püha Vaimu tõest, Kristlik Perekonnaleht 1908, lk.133-135 (Edasp.: Õnisson, Püha Vaimu tõest); Vaimu töö, lk.26-33.

261. Tõnisson, Püha Vaimu tõest, lk.133; Põldmäe, Esimene Eesti üldlaulupidu, lk.10; Kruus, Talurahva kõrgrimine Lõuna-Eestis, lk.352.

262. Masing, Kirjad IV, lk.28.

263. Vaimu töö, lk.36-43; Põldmäe, Taevaskäijad, lk. 163, 165; M. Tõnisson, Tõllavere palvemaja, Sõnumitooja, 1920, nr.4; M.T. /Õnisson/, Sõnumid Suure-Jaanist, Kristlik Perekonna Leht, 1911, lk.241-243 (Edasp.: Õnisson, Sõnumid Suure-Jaanist); Arvo Leetmaa, Sakalamaa elu. Viljandi kultuur- ja majandus-elu kroonikat, Pärnu, 1936, lk.124. (Edasp.: Leetmaa, Sakalamaa elu); Kruus, Talurahva kõrgrimine Lõuna-Eestis, lk.352.

Pajusi valda Kalnasse, Kuristа valda Aidusse ja Vana-Põltsamaale Vitsjärve külasse, viimane aastatel 1823-1825. Kõigi kolme palvemaja ruumidesse ehitati ühtlasi kool, koolmeister oli samaaegselt palvemaja vanem vend. Vitsjärve koolmeistriks ja ettelugijaks sai 1825.aastal Peeter Peterson.[265]

Põltsamaalgi levis lõgaalse vennastukoguduse kõrval taevaskäijate liikumine. See tuli sinna Suure-Jaani kihelkonnast Vastseмõisa vallast. Sealset taevaskäijat Kadri oli vaatamas käinud Paduveres elav sõduriнaine Madli koos oma 11-aastase tütre Annoga. Viimane langenud 1818.aasta jaanuaris omakorda meelemärkuseta maha ning teadvusele tulles ütles, et käis taevas, kus teda viidud õnnistegija juurde. Anno hakkas sellest peale ilmutama inimestele nende patte ja saatust igavikus. Ta 37-aastane ema Madli nõrkes omakorda 8 päeva hiljem. Nüüd hakkas Madli koosolekuid pidama ja jutlustama. Tema tõenduse järgi olla ta saanud Püha Vaimu ristimist ja seisvat ühenduses Jumala Vaimuga, ning olla läkitatud, koos oma ilmsüütu tütrega, kuulutama meeleparandamist ja tegema imesid. Madli tegevusest teatati Vana-Põltsamaa mõisa. Sealt tuli valitseja koos abilistega Madlit vangistama, kuid hulk naisi ja tütarlapsi, arvult 60 ümber, asusid Madlit kaitsema, aga Madli vangistati siiski. Samal päeval langes ekstaasi olukorda uus taevaskäija, sulasemaine Puseppa Jürri Sillo, 44 aastat vana, kuid tema arreteeriti kohe. Kohalik arst tunnistas sellе nähtuse põhjuseks haiguse (melancholia religiosa), ja soovitas naised saata Tartu haiglasse ravile. Ta lisas juurde, et "see haigus on sellele ajavaimule omane" ja et "Põltsamaal on väga palju talupoegi ja osalt ka nn. saksa seisusest inimesi, kes põevad seda haigust". Arsti seletused aga ei aidanud ja "süüdlased" anti kohtu kätte, kes mõistis Madlile ja Sillole kummalegi 50 vitsahoopi, 11-aastasele Annole anti 10 hoopi. Talupereneest, kellе talus koosolekuid peeti, said 20 lepihoopi ning naistele, kes Madli vangistamist püüdsid takistada, 15-20 vitsahoopi.

Järgmise aasta nelipühi laupäeval langes Madli jällе teadvusetult maha. Järgates hakkas ta käima külasid mööda, kutsudes rahvast vastu esimest püha valvama, palvetama ja paastuma, et saada pattude andestust. Järgmisel päeval jagas kiriku juures oma viimased jahutagavarad kerjustele, suudeldes neid ja manitsedes pöördumisele. Kirikuõpetaja lasi naise vangistada ja lossi saata, kus ta pakku pandi. Kohus mõistis talle veel 30 vitsahoop.[266]

---

264. Kruus, Talurahva käsimine Lõuna-Eestis, lk.352.
265. Sealsamas, lk.342; Leetmaa, Saka lamas elu, lk.91, loo-lol.
266. O.Sild, Üksikasju taevaskäijate liikumisest nõuingate selilimud kohtuaktide valgusel. Usuteaduslinе Ajakiri VII 1935, lk.111-117; (Edaspidi: Sild, Üksikasju taevaskäijate liikumisest); Kahk, Eesti talurahva võitlus, lk.42-43.

Helme kihelkonnas algas usulisikumine kaunis varakult. Juba 1813. aastal saatis kirikuõpetaja Karl Johann Schubbe (Õpetaja ssal 1810-1857) kolm usklikku meest Tartumaale sealse vennastekoguduse tõega tutvuma. Need mehed algasid hiljem palvetundide pidamist Ühes Hummuli valla talu rehetoas. Seal peeti palvekoosolekuid neli aastat, kuni sama talu maale ehitati Helme vennaste palvemaja. Aastal 1847 ehitati uus palvemaja kirikuläheda1e.[267] Põrastpoole oli palvemaja üheks tähtsamaks jutlustajaks Riidaja valla Lahtre talu peremees Mats Zingel (1801-1869). Teda tuntakse kui arenenumat taluperemeest kihelkonnas, ta oli kihelkonnakohtu kaasistuja, valla kohtunik, tegi ettepanekuid põllutööde paremaks korraldamiseks ning oli esimene vallas, kes oma majale korstna peale ehitas.[268] Kirjaniku ja koolimehe Friedrich Kuhlbarsi (1841-1924) isa, Unikülа koolmeister Jakob Reiger-Kuhlbars oli vennastekoguduse tegelane. Ta usuline tegevus arenes Helmes vennaste tõõlal. Samal ajal ehitas ta oma Unikülа koolimaja otsa suure palvesaali, kus korraldas palvekoosolekuid, mida laialdaselt külastati. Kui Fr. Kuhlbars ise hiljem puhkusõegadel igakodu külastas, siis ka tema kõnelus nendes palvetundides.[269]

Helme kihelkonnas oli 1837. aastal kokku 550 vennastekoguduse liiget.[270]

Sellega oli tollal Viljandimaal 13 vennaste palvemaja 4470 liikmega. Vennastekoguduse tööd juhtis Viljandi- ja Pärnumaal hoolekandja Kristjan Kessler (1793-1860), kes Baltimaale tuli 1819. aastal. Lähemat aega elas ta Lõtsmaal, siis Harjumaal Lõbwertis Fr. Gange juures, kus õppis eesti keelt. Sealt asus ta elama Uus-Karistesse, kus oli kuni 1858. aastani. Enne teda oli Viljandimaa tööd hooldanud Kristjan Friedrich Schmidt, kes elas Tartumaal. Kesskeri järglaseks aga sai Eduard Heinrich Kremser (1821-1902), kes Viljandimaal oli hoolekandjaks aastatel 1858-1899.[271]

e) Pärnumaa vennastekoguduse töö jäi sellel ajal siiski suhteliselt väikeseks. Ainuke kihelkond, kus hoogne töö edenes, oli Halliste. Kuid sealnegi vennaste tegevus arenes küsitkes Viljandimaa tõega ning tegelikult oli sellega ühenduses. Hallistes oli J. Kwaldi andmeil 2 palvemaja 940 liikmega.[272] Üks palvemaja oli Vana-Karistes, teine hoolekandja elukohas Uus-Karistes.

---

267. Vaimu töö, lk. 62-64.
268. Hans Martin, Üks vana küla kohtumees, Kodu, 1913, lk. 39.
269. Eesti Kirjanduse ajalugu II, Tallinn 1966, lk. 297 (Edaspidi: Eesti Kirjanduse ajalugu II); J. Veeri, Mälestused Fr. Kuhlbarsist, Eesti Kirjandus, 1924, lk. 270.
270. Kruus, Talurahva kõrgkoolid Lõuna-Eestis, lk. 352.
271. Sealsamas, lk. 352; Herrnhuti Ev. Vennaste kogudus, lk. 23-24, 27, 30.
272. Kruus, Talurahva kõrgkoolid Lõuna-Eestis, lk. 352.

Vana-Karistes elanud kunagi sepp Padriku Jaak, keda mõni teade asetab elama isegi rootsiaega. Ta olnud kirjaoskamatu. Kord tulnud ta juurde laks inglit ja käskinud teda kirjutada, mida talle ette ütlevad, ning seda rahvale kuulutada, et patused kuulsksid, kahetseksid ja pöörduksid patust ning pääseksid hukatusest. Jaak oli sõnakuulelik, võttis lehma laudast, viis linna ja müüs ära. Saadud raha eest ostis linnapoest paberit ja tinti ning tuli koju. Kodus tulid ta juurde jälle Jumala inglid ja teatasid Jaagule Jumala hoiatuse, mida Jaak kohe ostetud paberile kirjutas, kuigi senini oli olnud kirjaoskamatu NÜÜd aga kirjutas Jaak paremini, kui seda mõisahärra või sillakohtunik kunagi oskasid. Rahvas, sellest teada saanud, tuli hulgani Jaagu ettelugemisi kuulama, kuid meelt ei parandanud ning jäi üldiselt patuellu. Siis Jaak kurvastas pisarateni ja ütles kangekaelsele rahvale: "Et teie mind nüüd ei usu, siis saab pärast mind teile kuulutama neitsi vägi, seda saate teie uskuma." Padriku Jaak suri varsti pärast seda, nagu räägitakse, peksu tagajärjel, mida talle kirikupostis anti.[273]

Läksid paljud aastad, Patriku Jaak oli ammu surnud, nüüd tuli neitsi vägi. Oli aasta 1817. Kurmi talu tütarlaps, 14-aastane Kurmi Äidu (alias Eddo) oli muutunud kurvameelseks ning hakanud magades nägema ilmutusi ja ka Kristust. Kord tulnud ta karjast põllule kündva peremehe juurde teatega, et peretütar kodus olevat surnud. See teade vastanud tõele. Äidu kuulutanud samuti ette tulevasi sündmusi, millest mõned sarnased Järva Jaani ennustustega: leib muutub saiataolikseks, naised ehivad oma päid, käiakse sakstena riides, sõidavad jõuvankrid, lennatakse õhus, ujutakse vee all jne. Elu muutub mugavaks, aga ahnus teeb inimesed kurjaks: poeg tapab isa ja see polegi enam inim, inimesed surnavad iseendid ning kurjus lähab ikka suuremaks. Selle järel hakanud Äidu kuulutama Jumala nuhtlust patusele rahvale ning kutsuma rahvast meeleparandusele. Ta ütles, et Jumal saatvat valged rotid patuste liha sööma. Nüüd sai rahvas ära tatud, kuuldes neitsi väes öeldud sõnu. Algas usuline ärkamine Vana-Karistel. Äidu suri ise 16-aastaselt. Kohaliku mõisaomaniku soovitusel ehitasid ärganud talumehed palvemaja,mis valmis 1819.aastal. See oli Vana-Karistе sõnni palvemaja.[274]

Halliste teine palvemaja ehitati Uue-Karistesse 1820.aastal mõisniku poolt kingitud maatükile.[275]

---

273. Halliste üks vana sündinud lugu. Sündinud lugude sõnumitooja, 1903,lk.30-33 (Edaspidi: Halliste üks sündinud vana lugu) Sama toodud: Vaimutöö, lk.54-57; Põldmäe, Taevakäijad,lk.167.
274. Põldmäe ,Taevakäijad,lk.167-169; Halliste üks sündinud vana lugu, lk.30-33 (Sama: Vaimu töö, lk. 57-61); Vt. ka Sild, Üksikasju taevakäijate liikumisest, lk. 110-111.
275. Vaimu töö, lk.52-53.

Vennastekoguduse palvemajad olid Pärnumaal Audrus ja Saardes. Viimases asutati vennastekogudus juba 1820.aastal, kuid palvemaja ehitati alles 1834.aastal Kilingi Levalohule. Kokku oli Pärnumaal 1170 kogeduseliiget.[276]

Nimetatakse veel palvemaja 1834.aastal Pärnu-Jaagupis, Maimas, kus oli jutlustanud Ann Liimann, kuid püsivat kogudustöö seal ei kujunenud.[277] Vennastekogudus tegutses Pärnu-Jaagupis mujalgi, samuti Vändras ja Türil, kuid seal peeti palvekooselekuid taludes. Sealgi oli ärkamisi, mõnel pool kaunis ekvaid. Hiljem ehitati ka palvemaju, kuid juba kiriku palvemajadena.

Aastatel 1806-1817 töötas Hallistes Sammaste külas Viidu Mardi alatares vennastekoguduse poolt ülalpeetav kool, mis oli esimene kool Vilde Hallisto kihelkonnas.[278] Hoolekandja Kristjan Kessler, kes elas Uue-Karistes, töötas selles koolis ka kooliõpetajana.

Tollal elas Pärnumaal prohveti kuulsusega Jaagori Jaan (Jaan Pillman), kes on sündinud aastate 1790-1810 vahel Audru kihelkonnas Võlla vallas Soeva küla Jaagori talu saunas. Ta tegutsenud prohvetina aastatel 1840-1845. Jaan olnud väliselt mõjukas mees: pikk, sirge, jumekas, lõua all suur punane tõishabe, silmavaade terane ja pilk läbitungiv. Ta kuulutanud oma koduikihelkonnas Audrus, kuid ka Tõstamaal ja Mihklis. Rahvas nimetanud teda "rumal Jaaniks", "hull Jaaniks" ega ole ta elusajal neid ennustusi uskunud. Nagu kunagi Järva Jaan, nii nüüd ka Jaagori Jaan esines maamõõtjana, ajas uusi sihte ja piire, jagas mõisamaid kruntideks ning näitas tulevasi ehitusplatse. Ta olla ennustanud Voltveti vabriku ehitamist põlisesse metsa, olla määranud ehituskohad õigeusukirikutele, kui usuvahetusest juttugi polnud. Rahva uskumuste kohaselt olla tõide läinud muudki Jaani ennustused, milledest üldisemad: postid püstitatakse teede äärde ja kellukesed pannakse nende otsa rippuma, lõngad kiunuvad ja vinguvad kellukeste küljes; tulehärjad müravad teesid mööda ja laevad merel sõidavad tuleratastega; inimene istub kahe ratta peal kui puukõnd ja sõidab edasi: pole hobust ega mingit abitugo nähtaval jm. On rohkesti ka Jaagori Jaani ennustusi, mis tõide pole läinud, või mille tähendust rahvas seletada ei oska.

Pole andmeid, et Jaagori Jaan oleks esinenud usumehena, kuigi mõnda ennustatud nuhtlust ütleb olevat Jumala kristuse. Selleveestu ta prohvetiks saamine sisaldab paganlikke jooni. Kord magades kuulnud ta hääli, mis õpetanud, et kui ta tahab targaks ja kuulsaks saada, mingu karjaaeda ja lõõgu sarviku järva pea ühe hoobiga otsast, keetku ja sõõgu siis seda. Järva koha visaku aga lindudele. Jaan teinud ilmutuse kohaselt ja

---

276. Eesti IV, Pärnumaa, Tartu 1930, lk.504 (edaspidi: Eesti IV Pärnumaa); Kruus, Talurahva kõrgimine Lõuna-Eestis, lk 352
277. Eesti IV, Pärnumaa, lk.461.
278. Mats Laarmann, Killuke Juhan Liivi eluloo tõlgendamiseks, Keel ja Kirjandus, 1964, lk.239 (edaspidi: Laarmann, Killuke Juhan Liivi eluloos)

saanudki prohvetiks. Ta ise seletas oma üksikute ilmutuste saamist, et kui ta oma pea puhkamiseks maha paneb, antakse talle kohe, mida peab tegema või rääkima. Kui üks ülesanne on täidetud, antakse kohe uus.[279]

f) Saaremaa põline hernhuutlik usutõde, mis XVIII sajandi teisel poolel oli elavaim Eestis, säilitas uuel sajandil oma positsiooni.

Pärast Saare- ja Hiiumaa hoolekandja Jakob Marraschi surma 1792.aastal täitsid ta järglastena mitmed hoolekandjad, neist J.C.Schreiber 1811-1817 aastani. Koos vennastemeelse Jaani kiriku õpetaja Fridrich Christian Hoffmanniga (1775-1817) andis ta välja mitmeid eestikeelseid vaimulikke tõlketeoseid (Knappi "Se küsimine, mis pean ma teggema, et ma õnsaks saan?" 1812), "Õnnis on se innimenne, kelle süddämes Kristus usso läbbi ellab" (1813) jt.) Selle Järgnime hoolekandja, keda teame, oli Karl Tobias Knothe, kes elas seal 1822-1861.aastani ning kelle ülgadele laskus just usutõde juhtimine koguduse tõusuajal.[281] Hiljem oli Saaremaal hoolekandjaks Steinmann. Kõik hoolekandjad elasid Valjala kihelkonnas J.Marraschi poolt asutatud Jõõris.

Olles pikemat aega hoolekandjate elukohaks sai Valjala kihelkond terve Saaremaa usuelu keskuseks. Siin oli 1837.aastal kaks palvemaja, üks nendest suur ja kuulus Jõõri. Hiljem ehitati kihelkonda veel palvemaju, nii et 1872.aastal oli neid seal 7, kõige tähtsam Koguli külas Haagi talus, mille peremees oli Saaremaa vennaste liikumise juhtivam tegelane.[282] Valjalas oli 1837.aastal vennastekoguduse liikmeid 600, sellega 15,2% kihelkonna elanike üldarvust.[283]

Kõige suuremat liikmete arvuga oli siiski Kihelkonna, kus oli 1650 koguduseliiget, sellega 28,4 % elanikkonnast. Palvemaju oli seitse, 1847.aastal aga juba kaheksa.[284]

Elav tõde oli Püha kihelkonnas, kus elas 600 koguduseliiget, mis tegi 17,1% elanikkonnast. Palvemaju oli kaks.[285]

Kaarmal, Karjas ja Kõrlas oli igaühes kolm palvemaja. Kõrla Rahumetsa palvemaja oli kuulus üle Saaremaa oma "suure ünniga", kuhu iga kuu esimesel reedel rahvast mitmest kihelkonnast kokku voolas.[286] XVIII sajandi algul oli tugev hernhuutlik liikumine Anseküla ja Jõmaja, kus tõõtasid kirikuõpetajatena veendunud hernhuutlased Aleksander Holmquist ja Frank Hölterhof. Kuid vaenamisajad rüüstasid selle tõõ. Kuigi tõõ edaspidi taastus, ei saavutanud ta endist taset. XIX sajandi algul oli Jõmaja kihelkonnas 3 palvemaja, aga kolmekümnendatel aastatel üks-

---

279. N.Masso, Eesti prohvet Jaagori Jaan, Eesti Kirjandus, 1928, lk.561-565 (Edaspidi: Masso, Eesti prohvet Jaagori Jaan).
280. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.224-225 (R.Põldmäe).
281. Hernhuti Ev.Vennaste koguduse, lk.25.
282. D.Traugott Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben, Stuttgart, 1922, lk.9 (Edaspidi: Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben).
283. Kruus, Talurahva kõrgimine Lõuna-Eestis, lk.353.
284. Samalsamas, lk.353; Eesti VI Saaremaa, lk.573 (E.Blumfeldt)
285. Kruus, Talurahva kõrgimine Lõuna-Eestis, lk.353.
286. Eesti VI, Saaremaa, lk. 506.

nes 1, kuna Anseküla s polnud ühtegi. Ka Muhu saarel puudus XIX sajandil nimetamisväärne vennastekoguduse töö.[287] J.Ewaldi teate järgi oli 1837.aastal Saaremaal kokku 23 palvemaja ja 4525 koguduseliiget, mis seab Saaremaa vennastekoguduse liikmete arvu ja usutöö ulatuse poolest esikohale. Lõuna-Eestis oli tollal kokku 76 palvemaja ja 22535 vennastekoguduse liiget. Saaremaale kuulus sellest palvemaju 30% ja koguduseliikmeid 20%.[288]

g) Siirdudes Põhja-Eesti vennastekoguduse töö vaatlusele, peame nentima, et meil puuduvad andmed vennastekoguduse liikmete arvu kohta siin. Sellepärast piirdume enam kirjeldava käsitlusega.

Eestimaa vennastekoguduse eestseisu siis <u>hoolekandjatena</u> Carl Friedrich Genge ja Johann Heinrich Christoph Kersten, kes mõlemad on jõtnud oma osa sellele tööle. Nende elukohaks oli Kose kihelkonnas Paunküla mõisalt pärandatavale rendile võetud maa-alale ehitatud maja Liebwert (armastusväärne). Maja ehitas 1807.aastal Pirita jõe kaldale Kabelimõisale C.F.Genge. Hoolekandja Kersten, kes asus majja 1826.a. suurendas hoonet tublisti, ehitas juurde mitmed eluruumid ja maja otsa palvesaali. "Liebwert" kujunes vennastekoguduse juhtivaks keskuseks Eestis, kuhu kaks korda aastas, veebruaris ja pärtlipäeval, augustis, kogunesid koguduse töötegijad üle maa nõupidamiseks ja vaimulikuks konverentsiks. Kui viimane "Liebwertis" elunev hoolekandja K.T.Knothe lahkus 1903.aastal Eestist, läks maja tagasi maaomanikule.[289]

<u>Carl Friedrich Genge</u> sündis 1765.aastal Saksis Papendorfis, õppis gümnaasiumis ning töötas seejärel mõisakirjutajana ning hiljem koolipidajana. Vennastekoguduse liikmeks astus ta 1790.aastal ning määrati Vennaste Unitseedi poolt 1795. aastal tööle Eestisse. Nagu eelmises peatükis juba nägime, töötas ta paar aastat Kanepi kihelkonnas Erastvere mõisas raamatupidajana. 1798.aastal käis ta Herrnhutis, kus abiellus ja asus uuesti Kanepisse Karsti mõisa. 1802.aastal määrati ta Põhja-Eesti koguduste hoolekandjaks vanaduse tõttu lahkunud G.C.Stüdemanni asemele, kes oli elanud Kadrina kihelkonnas Jõepere mõisas.

Genge asus elama Harjumaale Kavila mõisa, kus töötas mõisaomaniku, tuntud kirjaniku krahv Peter von Manteuffeli juures raamatupidajana, samaaegselt hooldades kogudusi ja tehes sinna reise. Krahvil oli suur usaldus uskliku raamatupidaja vastu, mille kohta Genge ise kirjutab: "Siiski oli meil krahvihärra usaldus kõrgeimal määral, mistõttu kõik tema varandus, tagavarad, sularaha ja paberid oli meie käes ja ta omasti ei tahtnud kunagi ühtki arvet järele vaadata." Nuide P.v.Mann-

---

287. Sealsamas, lk.452-453. 649 (E.Blumfeldt)
288. Kruus, Talurahva kõrgimine Lõuna-Eestis, lk.351-353.
289. Lieburst, Kristlik Perekonna leht, 1912, lk.116-118.

teuffel oli ise usust kaugel, kuid siiski kasutas hernhuutlaste ausust, nagu seda tegid tollal paljud mõisnikud.[290]

Pärast "Liebwerti" maja valmimist asus Gengo sinna elama ning võttis ennast mõisakirjutaja ametist lahti. Ta oli tolle aja silmapaistvamaid vennastekoguduse tegelasi Eestis. Ta külastas rohkesti kogudusi, oli igal pool abiks nõu andma ja juhatama ning aitas palju kaasa äratusliku liikumise levikuks. Tema elu ja tegevuse kohta liiguvad rahva keskel mitmed jutud. Näiteks räägitakse, kui ta veel Ravila krahvi juures töötanud, tulnud kord ta juurde talupoegade saatkond palvega, et ta tuleks ja mängiks Paunküla kõrtsis tantsulugusid, mille järgi rahvas võiks tantsida. Nimelt teati, et ta oli hea viiuldaja. Vihase järelemõtlemise peale Gengo nõustus. Koos viiuliga astus ta kutsutud ajal kõrtsi, mis oli rahvast täis, seadis muusikariista häälde ning ütles: "Teie ootate küll, et ma teile tantsutükke mängiksin, kuid selleks pole ma siia tulnud, vaid tahan teile mängida ja laulda." Algas laul viiuli saatel. Laul oli kutsuv ja evangeliseeriv. Kui ta mõned laulud oli laulnud, seisis kõik rahvas vaimu mõju all. Mõned kahetsesid samas ruumis oma patte ja tegid tõotusi, kuna teised hõbiga lahkusid.[291]

Eesti kultuurielus seisab C.F.Gengo tähtsus veel selles, et ta ühele Rakvere kreiskoolis vaid aasta õpinud ja Tallinnas kaupmehe õpipoisi kohalt pettumusega lahkunud noormehele avas hariduse tee ja teda õppima suunas, mille kaudu eesti rahvas sai endale "lauluisa" Fr.R.Kreutzwaldi.[292]

C.Fr.Gengo lahkus 1827.aastal kõrges vanuses Saksamaale.

Gengo lahkumise järel asus "Liebwerti" tema järglasena Johann Heinrich Christoph Kersten (1793-1877). Ta sündis Saksamaal Braunschweigis kangru pojana. Issa tahtis temast teha koolmeistri ning pani ta selleks õppima rätsepa juurde, sest Braunschweigimaal oli külakoolmeister tavakohaselt ühtlasi küla rätsep. Miljem aga õppis noormees isa ametit ja sai kangruks. Seal tuli ta usulisele põrdumisele ja astus vennastekogudusse. Aastal 1825 saadeti ta Baltimaale Herrnhuti tõõladele. Ta jõudis järgmise aasta jaanuaris Liebwerti Gengo juurde, kus asus eesti keelt õppima. Pärast Gengo lahkumist sai ta Põhja-Eesti koguduste hoolekandjaks, millisest ametist lahkus 1862.aastal vanaduse ja haiguse tõttu.[293]

J.Kersten kirjutas paksu vaimulikku raamatu: "Taeva man elu tee peal", mis ilmus 1854.aastal Tartus 865 leheküljega.[294]

h) Vaatleme vennastekogudusi Harjumaal. XIX sajandil jätkus Tallinnas eelmisel sajandil alanud vennastekoguduse tegevus. Sajandi algul oli palvekooselekute paigaks palvemaja kusagil vene kalmistu lähedal. Peale selle käidi veel koos erakorteri-

290. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.406-407.
291. Vend Gengo elust, lex 80 aasta eest Eestimaal palvemajade hoolekandjaks oli. Kristlik Perekonna leht, 1911, lk.240-241.
292. Põld mäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk406.
293. Hoolekandja venna J.Kerstenі elulugu. Kristlik Perekonna leht, 1912, lk.137-138, 162-163 (Edaspidi: Hoolekandja venna J.Kerstenі elulugu).

tes, muuseas ka Narva maanteel ja Saani tänaval asuvates. Rahva osavõtt palvekoosolekutest olnud elav, pühapäeva hommikul alanud esimene palvetund juba kell 4, millest rohkesti osa võetud. Äratustegevus oli pidev ja paljud ühinesid koguduega, nii et tekkis tarvidus suurema ruumi järele. Kuna hoolekandja C.Fr.Genge oli juba lahkumas ning uus hoolekandja polnud veel ametisse astunud, siis hakkasid Genge volitusel uue palvemaja ehituskrunti soetama Tallinna vennastekoguduse eestlasist tegelased. Need olid Adam Mathiesen, kreiskooli teener Jaak Jakobson ja Lutheri laulukuuri ülevaataja Johann Johanson. Kahe esimese poolt osteti 1828.aastal koguduse-le rõtsepmeister Johan Adinsky'lt suur krunt Kaupmehe (Põõgelmanni) ja Kentmanni (Kreuksi) tänavate vahel, kus tollal asus suured neljatiigi ja kõrtsihoonega. Uus palvemaja ehitati krundi Kentmanni tänava poolsesse ossa. Kõrtsihoonesse pandi elama kojamees ning 1862.aastal ehitati sinna juurde veel tall ja tõllakuur hoolekandja hobustele ja sõidurii stadele ning eraldi temale üks tuba köökiga.[295]

Uues majas oli koguduse vanemaks vennaks algul Jüri Tomason (1828-1836), 1856.kuni 1896.aastani oli selleks Mikk Lindvest. Aastal 1849 nimetati koguduse juhtivate tegelastena neid ja veel Wilhelm Kentmanni (1805-1884). Viimane oli tuntud Kentmanni kooli juhatajaks. Tallinna vennastekoguduse liikmetest tunneme veel keisri ihuarsti Philipp Jakob Karelli vanemaid - isa teener (kojamees) Jakob Jakobsoni (1759-1824) ja ema Mariet. Oma lastele andsid nad usulise kasvatuse, nii sai Philipp esimese koolihariduse Pühа Vaimu kirikus õgkoolis usklikku kooliõpetaja Jakob Kõmanni juures, kelle "kasvandikkudest keegi ei võinud hukka minna." [296]

Meil puuduvad andmed vennastekoguduse liikmete arvu kohta Tallinnas. Kaudsetel andmetel aga selgub, et vennastekoguduse mõju linna eestlastest elanikkonnale oli märgatav. A.H.Neus kirjutab 13.jaanuaril 1858.aastal Fr.R.Kreutzwaldile, et vanas reekabelis (Pühа Vaimu kirikus) koos käiv kogudus on 12 000 liikmeline ning taotleb ehituskrunti ja luba endale uut suuremat kirikut ehitada, milleks on olemas oma raha ja kõrgemate isikute heasoovlikkus, kuid magistraat ja linnakonsistoorium ei anna selleks luba. Kogudus tahab ennast linnakonsistooriumi alt lahti võtta ning maakonsistooriumi alla minna, ise oma varandust ja asjaajamist hakata valitsema ning lõpuks otsustab kutsuda

---

294. Dr.K.A.Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest peale meie ajani, Jurjevis-Tartus 1896,lk.381. (Edaspidi: Hermann, Eesti kirjanduse ajalgu).
295. Vanajur, Tallinna Ev.Vennastekoguduse palvemaja asutamisest, lk.196-198.
296. J.D/unkel/. Tallinna Ev.Vennastekoguduse palvemaja 100-aastaseks mälestuseks, Risti VÕgi, 1928,lk.35-40. (Edaspidi: Dunkel, Tallinna Ev.Vennastekoguduse palvemaja); Lahkumise päev. Tallinna Ev.Vennaste koguduse palvemaja minevikust. Kristlik Perekonna leht, 1934,lk.137-140. (Edaspidi: Lahkumise päev. Tallinna Ev.Vennastekoguduse vana-palvemaja minevikust); Eesti Biograafiline Leksikon, lk.199-200; Dr.med.A.Lüüs,Philipp Karelli elu ja tegevus, Eesti Kirjandus, 1926,lk.545-546 (Edaspidi:Lüüs,Philipp Karelli elu).

1857.aastal lahkunud kirikuõpetaja Gustav Benedikt Frese asemele uskliku õpetaja just Herrnhutist.[297]

Herrnhuutlik meelsus levis ka Tallinna sakslaste keskel. Oleviste koguduse liikmete seas olla olnud kauniks rühm sellele liikumise pooldajaid, kes omavahel koos kõisid ning ükskõiksega tihedamat osadust otsisid. F.Hahni vastel olla nemad andnud Tallinna kristlusele omapärase tundekülluse värvingu, milles isegi veidi eksalteeritud ja fanaatilisi sugemeid leidunud.[298]

Meenutame, et Jüri kihelkonnas algas vennastekoguduse usutõõ kaunis varakult ning siia ehitati 1739.aastal üldiselt esimene herrnhuutlik palvemaja Eestimaa-alal. Küllap oli ajahamras selle juures oma töö teinud, nii et kihelkonna vennastekogudus kõis XIX sajandi algul koos palvetunde pidamas Vaskjala külas Raudsepa saunas. Pärast keisri 1817.aasta "armukirja", asuti ka Jüris oma palvekoda ehitama, mis valmis 1818.aastal. Ärkamisliikumine levis siingi. Hulgad tulid kokku ja otsisid päästet. Vastehitatud palvemaja jäi peagi kitsaks ning tuli mõelda uue ehitamisele. Kohalikud mõisnikud suhtusid Herrnhuti asjale soosivalt ning Vaida mõisaomanik Margarete von Essen ja Tuhala krahv Karl Mellin andsid ehitusmaterjali. Kiiresti kerkis suur ruumikas palvekoda. Tollal oli palvemaja vanemaks vennaks Juhan Kivit (+1859). Viimase asemele tuli ta surma aastal Peitong, kes oli vanemaks vennaks kuni 1896.aastani.[299]

Teine samaaegne palvemaja oli Vaidas, mis ehitati 1822-23. aastatel Vaida külakarjamaale põlise "Püha hiie" lähedusse. Palvemaja ehituse ning selle koha valiku olla põhjustanud koguduse venna Juhan Kiviti unenägu, kes olla unes näinud redelit, mis seal kohal tõusnud taevani ning mille kaudu inglid üles ja alla käinud. Ta jutustanud unenäost Vaida mõisnikule Margarethe von Essenile, kes soovitanud sinna ehitada palvemaja ja andnud selleks toetust.[300]

Kapla kihelkonnas algas usutõõ küll eelmise sajandi 80-90-ndatel aastatel. Kuid sajandi lõpuks oli see pisike usutuli juba kustunud. Tolleaegset olukorda kirjeldab Jaan Uusmann (1773-1864) oma autobiograafias. Jaan Uusmann ja ta leill Mäepere Mihkel olid tulnud pöördumisele. Osalt nende töö laudu algas 18o5.aasta paiku Kapla kihelkonnas suurem ärkamine. Rahvas hakkas rohkem kirikus käima ja igatses ka iseseiskis kokku tulla, milleks kogunesid kord ühte, kord teise tallu palvetundideks. Ajastu suurimaks paheks ja patuks oli viinajoomine,

---

297. Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn 1956, lk.177--178. (Edaspidi: Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus II).
298. Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben, lk.321, 325-326.
299. A.H. ja A.S., Jüri Ev.Vennaste koguduse palvemaja õnnistamine, Kristlik Perekonna leht, 1930, lk.59. (Edaspidi: Jüri Ev.Vennaste koguduse palvemaja).

millest ka Rapla rahvas vaba polnud. Joomine oli tunginud samuti usklike keskele ja viinud paljud neist langemisele. Joomispattu langes ka üks eelmise sajandi Ärkamise tegelane Madis, kes surigi usu juurde tagasi tulemata. Jaan Uusmann elas ise ka läbi langusaegu, kuid ta jaksas vabaneda viinast ning saada uue vabastava usuelamuse, mille järel tuli tagasi koguduse. Üldiselt aga hoidunud Rapla vennad, nagu mujalgi viinast. Kord tulnud Valtu mõisa omanik krahv Ungern-Sternbergi Rapla õpetaja Johann Gehristian Eberhardi (õpetaja seal 1788-1834) juurde ning öelnud vennastekoguduse liikmete kohta: "Nemad oleksid muidu väga korralikud inimesed, kuid miks nad selle viina maha jätavad". Kirikuõpetaja selgitanud siis krahvile, et mitmekordselt suurem on see kahju, mis viinajoomine toob, kui kasu, mida viinamüügist saadakse. Krahv nõustus sellega ning andis palvemaja ehitamise loa. Palvemaja ehitati valmis 1810.aastal. Vanemaks vennaks sai Kõspere Mihkel, kes suri 1828. aastal. Uusmanni Jaan oli vahepeal saanud koguduse abiliseks, siis töötegijaks ning Mihkli surma järel määrati ta vanemaks vennaks, kus oli kuni surmani 1844.aastal.[1][2]

Rapla vennastekoguduse tõsle pandi sajandi algul kindel alus, nii et usutõe on seal heal järjel olnud edaspidigi.

Kuusalu kihelkonnas oli juba XVIII sajandil olnud nimetamisväärne vennaste liikumine, kus tõstas kaasa tuntud kirjanees Kulli Jüri. Kuid ühest uuest usulikumise algusest kõneleb rahvatraditsioon 1800.aasta kohta. Nimetatud aasta maikuus olla ühel pühapäevaõhtul istunud küla mehed jookes Kahala kõrtsis, kui sisse astunud tundmatu teekäija, kes lausunud: "Hoi! Hoi! Hoi! mehed! Jehoova päev on ja teie istute kõrtsis!" Nees lahkunud kohe, kuid ta hüüu tagajärg jäänud meeste südamesse ja teinud nad rahutukk, kuid peagi pühkinud viinarõõm selle rahutuse. Ainult Koobu peremehel Kõsper Koobensaanil ei tulnud enam rahu, ja ta läinud raske südamega koju. Tundmatu mehe sõnad elanud tõsel ta unenägudes ning heljunud päeval põllul töötades, õhtul koju tulles ja hommikul ülesse ärgates ta mõtetes. Ikka ta küsis: "Kuidas peab siis pühapäeva pühitsema?" Kusagilt ta kuulis, et Rakvere linnas käivat talurahvas ja alamseltsi inimesed pühapäeva õhtul isekeskis koos palvetamas ja jumalasõna lugemas ning olevat ise selle juures rõõmsad ja õnnelikud. Kõsper asus ühel laupäevaõhtul teele ja jõudis pühapäeva hommikuks Rakveresse, kus kohtuski nende õnnelike inimestega.

Pärast koduküla tagasi jõudmist hakkas Kõsper Koobensaan Rakvere rahva eeskujul palvetunde pidama. Inimesed tulid meelsasti kokku, osavõtt kasvas pidevalt ning taluruumid jäid kitsaks. Ühisel jõul ehitati esimene palvemaja talumaal, siis teine üks verst kirikust eemale. Aga peagi nende palvekodade

---

[1] Joo. H.Sookael, Ühtis päev Vaida külas, Risti Võgi, 1936, lk.117-119.(Edaspidi:Sookael, Ühtis päev Vaida külas).

[2] Vrd. Vend Jaan Uusmanni elukäik, lk.51,66-67,83-84, 99-100. A.Ä.Rapla vennaste koguduse palvemaja 100-aastane juubeli püha. Kristlik perekonna leht, 1910, lk. 179-180.

ruumid ei mahutanud jumalasõna igatsejaid, sest usuliikumine oli pidevalt laienenud ja jõudnud mitmesse kõlasse. Kolga mõisa omanik krahv Karl Magnus Stenbock suhtus usuliikumisse pooldavalt ning tema toetusel ehitati 1813.aastal uus suurem palvemaja kiriku kõrvale. Seegi palvemaja jäi varsti kitsaks ning seda tuli juurdeehitustega suurendada. Mõne aja pärast ehitati veel teine vennaste palvemaja Kõnnu valda Üürita kõlasse.[302] Vennastekoguduse liikumine oli Kuusalu kihelkonnas väga laialdane, siiski said usuliikumisest põhjalikumalt puudutatud kihelkonna maakülad.[303]

Hageri kihelkonda ehitati kiriku lähedale palvemaja 1811. aastal. Kuus aastat hiljem, seega 1817.aastal, ehitati Pahkla palvemaja, mille ehitusmaterjaliks Angerja mõisa omanik Kinkimud Kravedamiseks vana talumaja. Sellel ajal oli hernhuutlik liikumine kihelkonnas hoogne. Arvatavasti tõõtas siin kaasa ka Fr.R.Kreutzwaldi isa Juhan, kes 1819.a. siirdus Hageri kihelkonda Ohulepa mõisa. Vähe hilisema aja kohta on teada, et kihelkonnas peeti palvetunde 31 kohas.[304]

Hageri kihelkonnas esines laialdane taevaskäijate liikumine. Üks tuntumaid taevaskäijaid oli Pikema Jaani tütar Ann Maidla vallast, kes esmakordselt "nõrkes", kui oli leeris käimata. Järgmisel aastal, kui Ann leeris käis, püüdnud kirikuõpetaja David Friedrich Ignatius (õpetaja 1792-1834) teda seal parandada, kuid tagajärjetult. Pärast leeri läbunud tütarlaps mõnekp ajaks kihelkonnast ning asunud Vaopere kõrtsi, kus "nõrkes", käis taevas ja põrgus ning kuulutas oma nägemusi. Rahvas käis hulgana teda kuulamas. Ärakohtunik vangistas tüdruku, laskis teda peksta ning saatis tagasi kodukihelkonda kirikuõpetaja valve alla. Viimasele kirjeldanud taevaskäija taeva elust, kus õndsad "valgel maal" magusaid marju söövad, ning põrgust, ehk "musta maad", kus näinud hingede küpsetamist. Ka kirjeldanud tüdruk vahepealset "halli maad", mis samuti olnud valupaik, ent kust veel olnud pääsemise võimalus. Hageris oli taevaskäijaid veel. Selis Väravavahi talus ja Adilas kirikumõisa sauna Mari. Mõnde juures käidud teateid saamas varastatud asjade kohta. Need taevaskäijad antud kohtu käte, kus neid piinatud ja jalataldu kõrvetatud, mida nad aga pole tundnud.[305] H.H. Kreutzwald kirjutab ühest taevaskäijast Hageri Ohulepas 1819.aastal, kes samuti olla taevas viibinud ja Jumalat näinud.[306]

---

302. Lipstok, Kuusalu esi eme Erkamine.lk.72-74,88-89.
303. Põldmõe, Rahvaloomingu, eriti rahvatantsu arengust,lk.192.
304. K.Thomson,Hageri vennastekoguduse palvela. Praost emr. K.Thomsohi kõne Hageri palvela 125.a.juubelipäeval, Risti Vägi, 1937,lk.12 (Edaspidi:Thomson,Hageri vennaste koguduse palvela); E.Soomere,Jumala töö Pahkla s, Risti Vägi, 1940,lk.34.(Edaspdi:Soomere,Jumala töö Pahklas). Põldmõe,Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus,lk.408.
305. Masing, KirjadII,lk.57-60;Põldmõe,Taevaskäijad,lk.169-170.
306. Maailm ja mõnda,lk.97-98.

Keila kihelkonna Saku palvemaja on üks vanemaid kihelkonnas ja on ehitatud sajandi algusel. Umbes samal ajal ehitati ka Sõrve palvemaja. Keila palvemaja ehitati aga hiljem, kusjuures rahvatraditsiooni kohaselt olla selle ehitamise ettevõtjaks olnud Saku vanem vend Jüri Viilik. Viimane olnud algul suur joomar, kellel polnud õiget kuubegi seljas. Laenatud kuuega läinud ta ühel pühapäeval Saku palvemajasse. See olnud 1840.aasta paiku. Palvemaja soojus oli haaranud teda ning ta läks järgmiselgi pühapäeval. Mõne kõigu järel saanud Jüri uue südame ja ka uue kuue. Oma hoolsuse ja usuliste püüdlikkusega sai ta peagi palvemaja tõotegijaks ja hiljem vanemaks vennaks. Keila palvemaja ehitati algul kirikust eemale parun Meyendorffi maa-alale, hiljem toodi aga kiriku lähedale. Keila palvemajas pidas 1862.aastal oma lahkumisjutluse hoolekandja J.H.Chr.Kersten ning oma ametisseastumise jutluse uus hoolekandja C.Th.Knothe.[3o7]

Keila kirikuõpetajaks oli 1785.kuni 1828.aastani Otto Reinhold von Holtz, keda kui uuspietistlikku tegelast kõsitlesime eelpool. Tema pooldas kõigiti vennastekoguduse liikumist, suhtles lähedalt herrhuutlike tegelastega ja toetas usuliikumist oma kihelkonnas.[3o8]

Samal ajal kui Keilasse, ehitati ka Harju-Madise kihelkonda Põlkülasse palvemaja vennastekoguduse venna Ewaldi ettevõtmisel.[3o9]

Harju-Madisel tõõtas nimekas vennastekoguduse tegelane Toomas Friedmann (1835-1912). Ta oli noormehena "Liebwertis" hoolekandja Kersteni juures kutsariks, hiljem tõõtas koolmeistrina Vasalemmas ja Padisel ning lõpuks oli Tallinnas linnamisjonäriks.[31o]

Kose palvemajast on teada, et see ehitati 1819.aastl.[311]

Juuru palvemaja ehitati 1814.aastal talurahva oma tõõ ja varaga. Tolleaegne mõisa sepp olla selleks andnud kõik oma sõõstud. Palvemaja on korduvalt suurendatud, sest üle kihelkonna on mitu korda kõinud äratuslained, mis hulki on toonud pöördumisele ja palvemaja koguduse ridadesse.[312]

Risti kihelkonna Piirsalu vana palvemaja oli ehitatud juba XVIII sajandil. Palvemaja oli siis kiriku kõstri rehetoaga ühe katuse all. 1832.aastal ehitati uus palvemaja vähe eemale endisest ja see kuulus vennastekoguduse alla. 1850-1860.aastatel suurendati palvemaja, sest uute ärkamiste tõ kaudu

---

3o7. J.W.Kuidas Keilasse ja Madisesse palvemajad saivad. "Bethania" seest. Kristlik Perekonna leht, 1910,lk. 227-229. (Edaspidi: Kuidas Keilasse ja Madisesse palvemajad saivad); sama Vaimu tõõ,lk.85-90; lk.85-90.M.S. Unustatud palvemajad, Risti Võõi, 1928,lk.80

3o8. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus,lk.4o8.

3o9. Vaimu tõõ, lk. 89.

31o. K.J.Vend Toomas Friedmann †. Kristlik Perekonna leht, 1912, lk.89 (Edaspidi: Vend Toomas Friedmann)

311. T.S., Kose palvemaja 100 aastase juubeli püha koosolek 10.juunil 1919, Kristlik Perekonna leht, 1919,lk.116--118.

312. Juuru vennaste palvemaja 100 aastase kestvuse mälestuse püha, Kristlik Perekonna leht, 1914,lk.19o-191.

313

kasvas palvetunnis kõijate arv.

Kisti kihelkonnast on teada taevaskõija. Nimelt hakkas 1815.aastal Uks Nõva valla Kiritsa külа 9-aastane tütarlaps unes kõnelema ja igasuguseid nägemusi ja taevareise nägema, millest teistelegi kuulutas. Taeva korraldusel nõudis ta värviliste rahvarõivaste ja ilustuste hävitamist. Nõva mõisaomaniku poolt pandi tüdruk vaikima.[314]

Nissi kihelkonnas leidus samuti taevaskõijaid. Sealne palvemaja ehitati sajandi algul võimsatel õrkamisaegadel.[315]

Seltoodust selgub, et sajandi algaastatel ehitati Tallinna ja Harju maakihelkondadesse vähemalt 16 vennaste palvemaja. Selle juures puuduvad meil andmed Jõelähtme ja Harju-Jaani kihelkonna kohta.

1) Lõõnemaa on aegade jooksul olnud põliseks usulükumiste maaks. Tugev oli vennastekoguduse tõe seal XVIII sajandil. Kõsi tlusse kuuluval sajandil paistab eriti silma usulükumise eksaltatsiooni kalduv iseloom.

Mõrjamaa kihelkonna kohta teame, et sealne palvemaja ehitati 1840-1850.aastatel. Kuigi palvemajas tõõtasid vennastekoguduse liikmed ja nende seast oli ka palvemaja vanem vend, jõi palvemaja siiski kiriku valitsemise alla ja Herrnhuti hoolekandjaid seal kõnelda ei lubatud. Kihelkonnas peeti siis rohkesti vennaste palvekoosolekuid talumajades, kusjuures osavõtjate arv neis polnud tihti vähem suure palvemaja koosolekutest osavõtjate arvust. Kord ühes talukoosolekus, kui kõnelev hoolekandja Kersten, oli palvelisi 500 inimese ümber.

Mõrjamaa palvemaja vanemaks vennaks oli Madis Preumund, ka "Linnamõe isaks" kutsutud (1816-1895). Ta tuli varakult pöördumisele ning oma eeskujuliku kristliku elu ja mõjuvate jutlustega oli laialt kuulus.[316]

Vennastekoguduse liige ja tuline Jumala sõna kuulutaja oli Karl Koch, kes alguses oli Järvamaal Äätsa seminari koolitõõtaja. Ta tuli 1854.aastal Mõrjamaale vastavatud Kuuda seminari peakoolmeistriks ning hakkas seal suure agarusega tõõtama usupõllul, kuulutades palvemajades ja lugemispaikades. Ta tõõ ei kestnud aga kaua, sest kuri kopsuhaigus niitis mõne kõige paremas elueas.1859.aastal.[317]

Mihkli kihelkonnas Koonga vallas Pikaras oli vana, eelmisel sajandil ehitatud palvemaja. Uus palvemaja ehitati sinna 1830.aastal, parimal ülesõrkamise ajal. Neljakümnendate aastate algul puhkes seal jõlle uus õrkamine, mis tõi kokku rahvast laialt, ka Põrnumaalt. Nende külastajate kaudu levis usutuli ühtlasi nende kodukohtades.[318]

Seega kindlaid vennastekoguduse palvemaju teame mandri Lõõnemaal ainult ühe - Mihkli-Pikara. Muude palvemajade kohta ning üldiselt Lõõnemaa vennastekoguduse tegevusest meil lähemad andmed puuduvad 1838.aastal oli Haapsalus Lõõnemaa hoolekandjaks Karl Heinrich Werne, 1861.a kuni 1885.aastani oli selleks Louis Richard Voullaire (1882-1897).[319]

---

313. Koosolek Piirsalus, lk.42-43.
314. Põldmõe, Taevaskõijad, lk.164-165.
315. Sealsamas, lk.170.
316. Venna Madis Preumundi elukõik, Kristlik perekonna leht, 1914, lk.27, 61. (Edaspidi: Venna Madis Preumundi elukõik).
317. Mihkel Neumann, Kuuda seminar ja tema kasvandikud. Tal-

Läänemaal esines laialulatuslik taevaskäijate liikumine, mis soldab seal küllaltki tugevat usuelevuslikku pinget. Taevaskäijaid leidus Läänе-Nigulas, Martnal, Kirblas, Lihula Vanamõisas, Vigalas, Ridalas Kiidemaas, Haapsalu lähistel, Koaroo tis, Kullamaal ja teistesk i kihelkondades. O.W.Masingu arvates algas taevaskäijate liikumine just Läänemaal Läänе-Nigulas. Mõningad teated Läänemaa varajasemast taevaskäijate liikumisest on säilinud rahvatraditsioonis. Nimetatakse kedagi "nägijat" Taebla vallas Kirimäe külas, kes võinud ennustada kõikide inimeste olukorda taeva kirjades. "Taevasse minekul" pannud ta puhtad rõivad selga. O.W.Masingu arvates levinud liikumine Läänе-Nigulast Lihulasse, Kullamäele, Nissi ja Vigalasse. Vigala nõrkeja lapse kaudu levinud liikumine alles Suure-Jaani kihelkonda Vastseõisa valda.[320]

j) Sajandi alguse usuelust Hiiumaal pole palju teada. Pühalepa vennastekoguduse palvemaja on ehitatud 1846.aastal. Tollal oli seal palvemaja kogudus, mida omad vennad juhatasid. Ülemkorraldus oli Saaremaal Jõõris elava vennaste hoolekandja Karl Tobias Knothe käes. Kohalikuks hoolekandjaks Hiiumaal oli hernhuutlane Georg Manike.[321]

Omapärasemaid isiksusi Hiiumaal oli Pühalepa kirikuõpetaja Aleksander von Sengbusch (õpetaja seal 1822-1877). Ta oli kindralі poeg ning õppis omal ajal sõjakoolis. Seal olnud tal kaasõpilane, kes korraga haigestus ning peagi suri. Lahkunud sõbra surmaeelsed sõnad olnud: "Minu elu on kõik tühi, ma pean hukkuma". Need sõnad mõjusid noorele Sengbuschile, ta hakkas otsima päästet ning samas linnas elava usukuulutaja kaudu jõudnud usule. Ta loobunud sõjakoolist ning asunud usuteadust õppima. Pärast ülikooli lõpetamist kandideeris ta Laiuse vakantsele kirikuõpetaja kohale, kuid nagu eelpool nägime, teda sinna ei valitud. Nüüd tuli ta 1822.aastal Hiiumaale Pühalepa kiriku, kus töötas 55 aastat.

---

317. Mihkel Neumann, Kuuda seminar ja tema kasvandikud. Tallinna, 1928, lk.5, 10, 13 (Edaspidi: Neumann, Kuuda seminar).
318. Andrus, Pikara palvemaja ajaugu, lk.100.
319. Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse, lk.27, 32.
320. Põldmäe, Taevakäijad, lk.163-164, 170-171 ; Masing, Kirjad IV, lk. 26-28.
321. Ev.Vennaste koguduse elust Pühalepas, Kristlik Perekonna leht 1932, lk.84. (Edaspidi: Ev.Vennaste koguduse elust-olust Pühalepas); Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse, lk. 27.

Ta oli tõesti usklik mees, kes oli läbi elanud sisemise uuenduse. See avaldus tema jutlustes ja elus. Ta suhtles vennastekoguduse liikmetega ja teiste usklikkudega lihtrahva seast ja oli neile tõeliseks vennaks. Usulistes vaadetes poolest polnut ta kitsas kiriklane, ta õigustas isegi ekstaasiavaldusi. Nii öelnud ta kord oma kiriku jutluses: "Sile õhtul palusin ma oma kambris südame igatsusega, et Tema süütaks meie kihelkonnas oma Püha Vaimu tuli, nagu see juba Rootsimaal põleb. Kui ma palusin, langes mu peale suur vägi, mis tõstis mind põlvedo pealt üles, ilma et ma ise sellest aru oleksin saanud. Ja ma hakkasin hüppama, hüppama, hüppama."[322]

Kui Kärdlas 1829.aastal asutati vabrik, siis läks sinna tööle ka Kõimast pärit olev Krõõt Väling, kes oli vennastekoguduse liiga. Ta hakkas kohe Kärdlas usulist tööd tegema ja rahvale vaimulikke laule õpetama. Usukuulutamisel aidanud Krõõta Pühalepa Sengbusch, kes sageli Kärdlat külastanud ning külatubades vestlustel rahvale Jumala sõna kõnelnud ning laulmist ja lugemist õpetanud.[323]

Kirikuõpetaja Sengbusch oma algupärase rahvalikkusega ja sundimata lihtsameelsusega, kuid ka usulise innuga elvis Hiiumaal ning mandrilgi teatavat kuulsust ning tema teod ja ütlused on säilinud rahva seas.[324]

Seega teame XIX sajandi esimesel poolel ainult ühe kindla vennaste palvemaja Hiiumaal, nimelt Pühalepas.

Entusiastlik taevaskõijate liikumine esines Hiiumaalgi, seda samuti Pühalepas. Liikumine algas seal 1815.aastal, kusjuures asja alustajad olid "naisprohvetid" ehk "nägijad". Talutüdrukud langesid maha, kaotanud teadvuse, mõnda kiskunud kangestuskramp sedavõrd kokku, et ükski inimjõud pole suutnud kõverdunuid kehaliikmeid sirgeks tõmmata. Ärgates kõnelnud nad taevas ja põrgus käimisest, ennustanud oma kuulajatele tulevikku ja ilmutanud minevikusündmusi ning manitsenud patukahetsusele. Taevaskõijad olla tihti paastunud. Kuigi adrakohtunik oli nõudnud, et asjaosalised saadetaks tema juurde nende karistamiseks, oli kirikuõpetaja Hörschelmann tunnistanud liikumise vaikseks ja mittekardetavaks. Aastal 1817 muutus liikumine massilisemaks ja veel entusiastlikumaks. Satuti määratsemisse, meeletusse ja lärmitsemisse, nagu nüüd kirikuõpetaja teatab, keeldutakse tegemast tööd ning paiguti soovitakse uuestiristimist suitsu ja tulega. Teostatudki ristimisi ning peetud omavahelisi armulaualitusi mingi uimastava joogi jagamisega. Liikumine muutus nakkavaks, sajad kihelkonnas said sellest haaratud. Koosolekud talumajades võltasid päevad ja ööd läbi. Liikumise eesotsas seisid neli naist: Kurrip pördi Marri, Jubbala Juhanni Gret, Hiessaare Pedu Ann ja tüdruk Aet. Nende poolehoidjaid leidus üle Hiiumaa. Peale nimetatute oli veel 30 naist ja 2 poissi, kes samuti esinesid ennustajatena 1817.aasta paastuaja esimesel pühapäeval noomis kirkuõpetaja Hörschelmann eksalteerunuid, sest vaimukandjate ennustuste järgi pidi pastor samal päeval saama usklikuks, või siis leidma ühe visatud kivi läbi surma.

---

322. Minu elulugu, Kristlik Perekonna leht, 1933,lk.2o1-2o2 (Edaspidi: Minu elulugu).
323. Eesti Baptisti koguduste ajaloolik album. 25. Juubeliaasta mälestuseks, Tallinn, 1911,lk.20 (A. Johanson) (Edaspidi: Eesti Baptisti koguduste ajaloolik album).
324. S.Lätt, M.J.Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu,

Liikumisest informeeriti adrakohtunikku, kes jäänolude tõttu ei pääsenud ise Hiiumaale, kuid suures paanikas pöördus kuberneri poole ja palus naiste tältsutamiseks saata Hiiumaale sõjaväge. Kuberner keeldus sõjaväe saatmisest ja seda ei olnudki vaja, sest kohalikul mõisapolitseil läks korda vangistada 4 naisjuhti ühel palvekoosolekul, kus oli koos ümbes 300 inimest. Nüüdsest peale keelati kõik palve- ja muud vaimulikud koosolekud talumajades. Seekord usupalang kustus, kuigi siin-seal taevaskäijad jäid vaikselt edasi tegutsema.[325]

k) Järvamaal oli usuline töö levinud juba eelmisel sajandil. seda eeskätt Ambla ja Peetri kihelkonnas.

Eelmises peatükis mainisime, et Peetri kihelkonna Viisu mõisnik von Engelhard ehitas 1790.aasta paiku palvekoosolekuruumi Olli vabadikumaja juurde, kus rahvale jumalasõna loeti. Aastal 1796 siirdus Käpinast Koeru kihelkonda Kärja külasse koolmeistriks vennastekoguduse liige Jaan Savisaar, kes hoolekandja C.C. Stüdemanni soovitusel hakkas kõima Olli palvekoosolekutel kõnelemas. Inimesed tulid ärkamisele ja ühinesid vennastekogudusega, nii et 1800 .aasta paiku oli seal väike koguduslik osadus. Olli palvekoosolekutest oli osavõtt laialdane. Sinna tuldi Paidest, Türilt, Annast ja Jaanist, elati läbi usulisi pöördumisi ja viidi saadud valgus oma kodukihelkondadesse. Endine palveruum põles maha ja selle asemele ehitati suurem maja, kus olid koos kooli- ja palvemaja. Inimesi, kes käisid "Olli rahva" palvetundides, nimetas uskmata rahvas "Olli talle kummardajateks".

Aegade jooksul asutati Järvamaale neli uut kogudust, nimelt Türile, Paidesse, Annasse ja Järva-Jaani, kuhu ehitati ka palvekojad. Sellega vähenes Olli palvemaja koosolekutest osavõtjate arv, sest igaüks käis nüüd oma palvemajas. Ühtlasi oli vaibumas vaimutöö Olliski, sest paremad töötegijad olid surnud ja uusi võimekaid asemele ei tulnud, nii et teiste kihelkondade vennad käisid nüüd siin abiks.

Tähtsaim neist oli Huuksi koolmeister Mart Hirtentreu Türilt, kes mõni aeg oligi Olli palvemaja juhtivamaks vennaks.

Aastal 1823 ehitati uus palvemaja, siis juba Peetri kiriku lähedale, mis nüüd sai palvekoguduse keskuseks. Aastal 1830 tuli Peetrisse köstriks Magnus Luck (+1902), kes kujunenski vennastekoguduse liikumise kandvamaks isikuks seal.[326]

Paar sammukest eesti kirjanduse ja uurimise teed. Uurimisi ja materjale II, Tartu 1961, lk.415.

325. Põldmäe, Taevaskäijad, lk.164; Vild, Ükskasju taevaskäijate liikumisest, lk.110.

326. Kuidas vennad endistel aegadel, lk.101-102.

Enne kui Lucki elutöid vaatleme, peatume veel Peetri kirikuõpetaja Carl Matthias v.Henningi (1774-1856) juures. Viimane õppis 1791-1793.aastatel Ülenas usuteadust, oli aastatel 1794-1801 koolikooliõpetajaks ning sellest peale kuni 1852.aastani Peetris vaimulikuks. Ta oli lähemas lähikõimises Herrnhuti hoolekandjate C.Fr.Gengе ja J.Kerstеniga, kes kõisid Peetri palvemajas kõnesid pidamas. Sooja südamega toetas Henning vennastekoguduse töid oma kihelkonnas, ja 1842.aastal võitis ta terve Järvamaa praostiks. Ta on tuntud vaimulikuna kirjanikuna, kes on avaldanud mitmeid eestikeelseid vaimulikke teoseid, näiteks "Ristiusuõppetus..." (väike katekismus) (1819). "Kaks korda viiskümmend kaks Piibli lugemist..." (1821) ning muid. Ta tõlkis eesti keelde Thomas a Kempise raamatu "Kristuse järel käimisest" (1821).[327]

Magnus Luck oli sündinud Kose kihelkonnas Uuemõisa mõldri pojana. Isa siirdus hiljem koos perekonnaga Viru-Nigulasse Kahala mõisa sepaks. Noor 14-17aastane Magnus käis tihti koos usklike vanematega Rakvere Lepna palvemajas, kuulas seal tähtsamate vennastekoguduse tegelaste kõnesid, nii ka Gengе kõnet 1819.aastal. Varsti pärast seda tuli Magnus Lepna vanema venna Hindi kaudu usulisele põrdumisele, võetі järgmisel, s.o. 1820.aastal koguduse liikmeks ning 1825.aastal koguduse abiliseks. Kui Luck 1830.aastal Peetrisse köstriks läks, oli sealses vennastekoguduses alla 300 liikme, kui aga Luck 1854.aastal vennaste tegevusest haiguse tõttu loobus, oli Peetri vennastekoguduses 632 liiget. Kuni 1840 aastani arenes töö pideva tõusu joonel, siis jõudsid üldised usuvaenamise lained ka Peetrisse, kuid kirikuõpetaja Henningi vastuseisul ei suutnud need lained tõsid purustada ning mõne aja pärast tulid uuesti hargemad ajad. Aga 1850.aastal tabasid kogudust sisemised raskused, töötegijate omavahelised hõõrumised ja vastutõõtamised, mis sügavasti halvasid usutöid. Sellele vaatamata püsis Peetri kogudus Järvamaal esirinnas.[328]

Paide palvemaja ehitati, nagu eelpool märkisime, 1822.a. Samal ajal asutati palvemaja kogudused ning ehitati palvemajad Ühtlasi Türile, Annasse ja Järva-Jaani. 1822.aastal ehitati palvemaja samuti Amblasse, kus oli endine töö, kuid viimasel ajal vähemaks jäänud. Paide palvemajas töötas lugejana tuntud kirjamehe praost Aleksander Mohrfeldt-Mõevälja isa Päro.[329]

---

326. Kuidas vennad endistel aegadel, lk.101-102.
327. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.129-130 (A.R./aielo/; Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, II - 2, lk. 101-103; L.Anvelt, Kirjandusloolaste esimene suur Ühistöö. Keel ja Kirjandus, 1966,lk.319 (Edaspidi: Anvelt, Kirjandusloolaste esimene suur Ühistöö).
328. Kuidas vennad endistel aegadel, lk.91-92,101-102,75,76.
329. G.K.,100-aastane juubelipüev Paides, Kristlik Perekonna leht 1922,lk.157; H.K.Juubelipüevad Amblas, Kristlik Perekonna leht, 1922,lk. 138 (Edaspidi:Juubelipüevad Amblas); August Palm, Aleksander Mohrfeldt-Mõevälja 80-aastane, Eesti Kirjandus, 1937,lk.24 (Edaspidi: Palm, Aleksander Mohrfeldt-Mõevälja).

Järva-Madise kihelkonnas oli vennaste kogduse keskus Albu vallas. Sajandi keskel oli seal palvemaja vanemaks vennaks (hoolekandjaks) talu ja veskiomanik Toomas Thomson (Anisto papa). Albu vennastekoguduse tegelased said omal ajal tuntuks oma aktiivse vastutöötamisega maltsveltlastele.[330]

1) Virumaa vennastekogudus te vanimaks hõlliks oli Kadrina. Sealse töö algus ulatub hallepietismi aegadesse. Pärast viimase Herrnhuti hoolekandja Ludvig Rotke lahkumist 1796.aastal, hakkas Kadrina kogudus alla käima, kuna seal ei leidunud enam võrikaid ja silmapaistvaid juhtivaid vendi. Üksnes Kuusalu usukuulutaja Kulli Jüri südamel on Kadrina töö, ja ta kirjutas seälsetele vendadele virgutavaid kirju. Kirjas Fr.R. Kreutzwaldi isale Kingsepa Juhanile, kes oli ka Kadrinas abilinn vend, manitseb ta 1799.aastal: "Ärge kõige maailma rahvaga mitte julgesti ümber, nemmad tavad teile kahjo ihho ja hinge polest, olgo se varra ehk hilja, meil ei olle nendega osaa egga kindlad sõbrust". Sõhtavasti oli põhjust nii manitseda Juhanit ja teisi Kadrina vendi. Vajab mainimist, et kui 1805.aastal puhkesid Eestimaal rahutused seoses Eestimaa 1804.aasta talurahvaseaduse väljakuulutamisega, siis Kadrina kihelkonna Jõepere talupojad olid siin omakorda aktiivsed ja saatsid oma esindajana Peterburi aednik Jaani.[331]

Me ei tohi aga arvata, et sajandi esimesel poolel oleks vennastekoguduse töö Kadrinas surnud, vaid Herrnhuti liikumine puudutas ka seda kihelkonda mõningal määral. Kadrina palvemaja ehitati 1853.aastal kiriku palvemajana ning hernhuutlasist hoolekandjaid sinna kuulutama ei lastud.[332] Et samal ajal Kadrinas usulilikumine on olemas, kinnitab Fr.R.Kreutzwaldi üks ironiseeriv vihje kirjavahetuses Schultz-Bertramiga.[333]

Rakvere linna ja kihelkonda tuli vennaste liikumine arvatavasti Kadrinast. Eelpool mainisime, et Kuusalu mees Kõsper Roosnaan käis 1800.aastal Rakveres usualaseid kogemusi saamas usuinimestelt, kes iga pühapäeva õhtul kõivad iseseskis koos palvetamas ja jumalasõna lugemas.[334]

Rakvere palvemaja ehitati 1810.aastal mõisa maa pale Tammiku metsa ja Vallimäe vahelisele alale.[335] Rahva keskel tunti seda maja lepna palvemajana ning palvemajas käijaid nimetati "Lepna rahvaks". Lepna küla asus just Tammiku metsa all palvemaja lähedal, enne, kui küla hooned XIX sajandi teisel

---

330. A.Kruusberg, Materjale Maltsveti liikumise kohta, Tartu 1931, lk.11, 408 (Edaspidi: Kruusberg, Materjale Maltsveti liikumise kohta).
331. Põldmäe, Fr.A.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.404-405; Kahk, Rahutused ja reformid, lk.408-414.
332. Gustav Beermann, Viru praostkonna jõululeht 1927. (Edaspidi: Beermann, Viru praostkonna jõululeht); /P.Beermann/ Evangeeliumi Lutteruse kiriku kogudus ja vennaste palvemaja selts ehk Vennaste seltsi iseärnalik olu, nende õpetus, püüdmine ja teod Lutteruse kogudukses Eesti rahva seas. Rakvere, 1897, lk.117 (Edaspidi: Bergmann, Evangeeliumi Lutteruse kiriku kogudus).
333. Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus IV, Tallinn 1959, lk.298 (Edaspidi: Fr.R.Kreutwaldi kirjavahetus IV)
334. Lipstok, Kuusalu esimene ärkamine, lk.73-74.

lammutati ning nendele maadele rajati Lepna karjamõis. Autori õhe lapsepõlvest säilinud mõnutuskõllu jõrgi nimetati vanasti ka Tammiku mõtsa Lepna tammikuks.

Lepna palvemaja sai nüüd Virumaa tähtsamaks palvekoosolekute paigaks, kuhu suuremate koosolekute ajal kogunes rahvast mitmest kihelkonnast. Seal käisid kõnelemas hoolekandjad C.Fr.Gõnge, J.Kõrsten jt. Usuliikumine õhe laienes, koguduse liikmete arv kasvas pidevalt, uute liikmete vastuvõtmine kogudusse toimus kolm korda aastas.[336]

Oma usu algaastatel (1825-1830) tõõtas Lepna palvemajas abilisena meile tuntud Peetri kõster Magnus Luck. Teistest Rakvere vendadest nimetame Reinhold Masingut (1768-1824), kes tõlkis eesti keelde A.G.Spangenbergi "Idea fidei fratrum" ("Vennaste õpetuse sisu"), mis jäi aga käsikirja. Vennastekoguduse lauluraamatus oli Masingu poolt 20 laulu. Peale selle on tema sulest ilmunud piiblilugude originaalne ümberjutustus lastele, seda herrhuutlikus vaimus. Iga peatüki lõpus on lastekohane vaimulik laul.[337]

Rakvere linna saksakeelset algkooli juhatas tollal kõster Carl Georg Gõõk (kõster 1814.aastast, sünd.1790, suri 1839.a.) Tema oli tuntud kui suur laulumees, kuid õhtlasi ka usumees. Ta organiseeris kiriku juurde laulukoori, kus lauldi vennastekoguduse Barbyst loodud viise. Oma õpilastele on ta jätnud sügava usulise mõju. Tema koolis käis ka Fr.R.Kreutzwald.[338]

Fr.R.Kreutzwaldi isa koos perekonnaga, ka aastase poja Friedrichiga, siirdus 1804.aastal Jõeperest Rakvere lähedale Kaarli ehk Vana-Sõmera mõisa aiamoheks. Koos oma perekonnaliikmetega hakkas ta käima Lepna palvemajas. Vana-Sõmerult lahkusid nad 1819.aastal Harjumaale Hageri kihelkonda. Poeg Friedrich oli siis 16-aastane.[339] Vennastekoguduse usulisest mõjust Fr.R.Kreutzwaldile kõnelemegi edaspidi, siin aga peatume ekstaasinõhtuste juures, mida noormees nägi oma kasvamiskodus. Tema kirjelduse järgi tõusis 1813.aasta hilissügisel Virumaal esile esimene imelaps, kes hakkas nägema visioone taevast ja põrgust. Nelja nädala jõrel oli sääraseid juba pool tosinat 12-15-aastasi tüdarlapsi, hiljem lisandusid neile veel mõned täiesealised naised. Üks taevaskõijatest oli Kreutzwaldi elukoha lähedal Vana-Sõmberu Naudvere külas. See noor tüdarlaps oli kord ümanud magama samas külas asuva vana ohvrikivi juures. Seal astunud ingel umbes ta juurde sõnadega: "Tule minuga taevasse! Kohkunud laps pole osanud selle peale midagi vastata, vaid õrgatas olla terve põeva

---

335. J.Th/omey/ Juubelipõev Rakveres, Vahimees,1910,lk.7.
336. Kuidas vennad endistel aegadel,lk.91,lol.
337. Eesti Kirjanduse ajalugu I,lk.225,226 (R.Põldmõe).
338. Villem Normann, Tähtsamad kohad küster V.Normanni elust lühidalt üles pandud. Eesti Postimehe Missioni leht, 1896, Endel Nirk, Fr.R.Kreutzwald.Lauluisa elulugu, Tallinn 1961,lk.14 (Edaspidi : Nirk, Fr.R.Kreutzwald).
339. Põldmõe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus,lk.4o5,4o6.

palvetanud. Järgmisel õõsel olla ingel ilmunud uuesti ning ta oligi läinud taevasse ja saanud taevakõijaks.[340] Sama Vana-Sõmeru tütarlapse juurde tulnud keegi ametniku naise linnast ja küsinud tema käest oma tulevikku. Küsija saanud vastuse: "Ah, armas prouake! Te istute põrgus, kahe last oma süles kiigutades, kuna kolmas, nähtavasti vanem, koerakutsika viisil teise tooli all mutab ja käsi sirutab." See vastus rabas naist. Tal oli neiupõlves sündinud laps, keda kasvatati mujal, kuna ta hiljem abiellus ja omas abielust kaks last. Nüüd tundis ta oma süüd, läks koju, tunnistas mehele kõik ja võttis õraantud lapse enda juurde.[341]

Viru-Nigula palvemaja ehitati samuzi õrkumisaegadel, kuigi ehitamise aeg on teadmata. 1820.aastal kihelkonna palvemaja veel polnud, sest usklik rahvas käis pidevalt koos palvekoos-olekutel Varudi külas, kus oli üks "lahtine lugemismaja" (?) ja Nõmmistel.[342] Venmastekoguduse liikumine kihelkonnas oli siiski hoogne ning paljud mõistlikud ja auväärsed kiriku liikmed olid sellest haaratud, nagu märgib kirikukroonikasse[343] to leaegne kirikuõpetaja Gustav Hasselblatt (õpetaja 1815-1863). Nähtavasti vähe hiljem ehitati siis ka venmaste palvemaja kihelkonda.

Tähtsama taevakõijana kihelkonnas esitatakse Kalvi mõisa lähedal elanud Pada mõisa 31-aastane popsimaine Grete (alias Jaani-Jüri Hansu Krõõt), kelle mees ja ainus laps olid surnud. Leeks jäänud nad ne langenud "mure ja coidumurede" küüsi ning jäänud haigeks. 1820.aasta jaanipäeva ajal sõvenes Grete haigus, suur hirm vallanud teda ja ta ei mäletanud enam, mis ta hiljem tegi, nagu ise pärast tõendas. Sellest elamusest peale hakkas Grete Vasta külas jutlustama, viimsepäeva tulekut kuulutama ning inimesi meeleparandusele kutsuma. Kahe tsejatele andestas ta nende patud. Tema juurde voolamud rahvas Vasta, Malla, Pada, Kunda ja Kalvi vallast - mehed, naised ja lapsed, nagu kirjutab 14.juunil 1821.aastal haagikohtunik. Varsti tõusis Grete järelkõijate arv sadadeni. Ta käitumises avaldunud omapärased nähtused. Nii tantsinud ta kord rõbalas särgis, mis ta ihu pole varjanud, koosolijate laulu saatel "vene tantsu". Ta öelnud siis, et Jehoova tütar tantsib nende ees. Kui ta ühel pühapäeval kirikus õpetajale vastu kõneles, anti ta kohtu käsk te, kes mõistis temale 15 paari vitsu. Aks tasasinähtused olid selleks ajaks tema juures juba kadunud.[344]

---

340. Maailm ja mõnda, lk.92-93.
341. Sealsamas, lk.96-97.
342. Kuidas vennad endistel aegadel, lk.91.
343. Põldmäe, Taevakõijad, lk.172.
344. Põldmäe, Taevakõijad, lk.172; Kahk, Eesti talurahva võitlus, lk.43-45.

Simuna kihelkonna Koila vennastekoguduse palvemaja võime samuti pidada õrkamisega kuuluvaks. Palvemaja asus Laiuse kihelkonna piiri lähedal ja tõenõoliselt asutati Vaimastvere Kõola palvemajast lähtunud usumõjudel. Hilisematel aegadel, kui vennastekoguduse töö oli Laiusel usuvaenamiste tõttu lõpetatud, käisid sealsed vennastekoguduse liikmed omakorda Koilas usuvilja saamas.[345]

Simuna kiriku juures oli hiljem veel teine palvemaja, kus samuti pidasid palvekoosolekuid vennaste lugijad.

Tähtsaim vennastekoguduse usutegelane sajandi keskpaigku Simunas oli köster Villem Normann (1812-1906). Ta sündis Põlulas mõisavalitseja pojana, õppis Rakveres Carl Rõõki algkoolis, kus sai usulisi mõjutusi ja õhutuse köstri elukutse valikuks, et oleks siis võimalik oma lauluoskusega rahvast teenida. Pärast Rõõki kooli lõpetamist õppis ta veel kaks aastat kohalikus kreiskoolis. Selle järel töötas Põlulas isa abilisena. Aastal 1832 kutsuti Normann Simuna köstriks, kus töötas kuni 1892.aastani. Viimased eluaastad elas ta Tallinnas, kuid alates 1897.aastaqt, pärast abikaasa surma, läks ta tagasi oma armsasse Simunasse, kus surigi.[346]

Meid huvitab V.Normann kõigepealt kui usumees. Oma usuvaatelt oli ta range kiriklane, kes kõiges järgis luterlikku õpetust, kuid oma usulaadilt oli ta usuline natuur, kes töötas kaasa vennastekoguduseega, kõneles vennaste palvemajades, olles seal autoriteetseks ja suundaandvaks isikuks. Simuna vennastekoguduses teist sarnast tema kõrvale seada ei ole. Lähemaks õrkamiste järellaine levikul Simunasse oli ta selle veendumud pooldaja. Vanul päevil Tallinnas elades töötas ta kaasa Tallinna vennastekoguduse palvemajades (neid oli tollal kaks: Vana palvemaja ja Evangeeliumimaja), Noortemeeste seltsis ja Magdaleeniumis.[347]

V.Normann oma elutõõga omab teatavat tähtsust Eesti kultuuriloos. Simunas asutas ta 1837.aastal kihelkonnakooli, mis tegelikult sai seminariks külakoolmeistritele, ning kuhu tuli noormehi õppima mitmest Põhja-Eesti kihelkonnast. See oli tegelikult teine kihelkonnakool Põhja-Eestis, sest esimene oli asutatud 1829.aastal Amblas, Liivimaal oli enne asutatud koolmeistrite ettevalmistamiseks Laiuse ja Sauga kihelkonnakoolid.[348] Mõistame, et Simuna kihelkonnakoolis valitses sama usuline suund, mis elas kooli juhatajas, ja et kooli lõpetajad viisid sama usuvaadet oma töökohtadesse - külakoolidesse.

Sama tähtsust evib V.Normanni tegevus koorilaulu edustamisel. Juba esimesel Simunas töötamise aastal hakkas ta segakoori organiseerima, kuhu kutsus 10 poissi ja 10 tüdrukut,

---

345. Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk.476-478.
346. Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköide, lk.220 (J.K./Õpp/); Normann, tähtsamad kohad Villem Normanni elust, lk.81. -t- Villem Normann, Postimees, 1906, lk. 45-46; (Edaspidi: Villem Normann).
347. V.Normann, lk.45-46; J.Vaalbergi mälestused /käsikiri/ (Edaspidi: Vallberg, Mälestused.)
348. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.89; Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköide, lk.220-221. (J-K./Õpp/).

ning järgmisel aastal kõlas juba Simuna kirikus neljahäälne laul. Aastal 1866 andis Normann segakoori juhatamise teistele ning asutas meeskoori. See 40-liikmeline meeskoor, mis koosnes Simuna kihelkonna koolmeistritest ja peaaegu terve Virumaa praostkonna kõstritest, esines 1866.aasta jaanipäeval 13 lauluga "laulupäeval" Simuna kirikus ning tõmbas kokku rahvahulga, mida kirik ei suutnud mahutada.[349]

V.Normann on samuti tuntud vaimuliku kirjanikuna, kelle teoseid (üle 30) ilmusid XIX sajandi teisel poolel. Mõnesid neist loendab Dr.K.A.Hermann oma Eesti kirjanduse ajaloos.[350] Nende seas on ka neid, mis sisaldavad kõredat poleemikat uute usuvoolude ja ususeltsidе vastu.

Villem Normanni ei või tunnistada siiski järjekindlaks ja kõigest ilmalikkusest eraldunud usumeheks, vaid ta eristab juba üleminekutüüpi-usutegelasest rahvameest, nagu juba ~~Mõistatuste väljakujunenud tüübina Johann Voldemar Jannsen~~ eelpool oletasime seda Adam Jakobsonist ja edaspidi vaatleme juba täielikult väljakujunenud tüübina Johann Voldemar Jannseni. Seda väidet tõendab ka Normanni tegevus ajakirjanikuna. Mitte see, et ta oli 10 aastat "Misjoni lehe" toimetaja ja 15 aastat "Eesti rahva Pühapäevalehe" lühem kaastööline ning mitte ka see, et ta saatis pidevalt sõnumeid J.V.Jannseni "Eesti Postimehele", vaid pigem see, et ta oli Wilhelm Friedrich Eichhorni toimetusel ilmuva ajalehe "Tallinna Sõber" aktiivne kaastööline, ja nagu räägitakse, isegi tegelik toimetaja. See Eestimaa ja Liivimaa rüütelkondade toetusel ilmunud ajaleht oli tegelikult mõeldud eesti rahvusliku iseteadvuse ja rahvuslikkuse mahasurumiseks.[351]

Vanemate palvemajade hulka kuulub ka Väike-Maarja Jõula palvemaja, mille juures oli kohalik vennastekogudus. Palvemaja ehitamise aeg on teadmata, samuti nagu Viru-Jaagupi palvemaja ehitamise aeg. Haljala palvemaja kuulus Luteri kiriku alla ja oli hiljem ehitatud.[352]

---

349. Normann, Mõhtsamad kohad köster Villem Normanni elust, lk.82,85-86; Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu, lk.86.
350. Vt.Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lk.805.
351. Villem Normann, lk.45; A.Kruusberg, Eesti rahvusliku liikumise tumedad momendid, Eesti Kirjandus, 1922, lk.379. (Edaspidi: Kruusberg, Eesti rahvusliku liikumise tumedad momendid); Otu Ibius, Eestikeelne saksa ajakirjandus XIX sajandi teisel poolel, Keel ja Kirjandus, 1965, lk. 600-602, 604, 669 (Edaspidi: Ibius, Eestikeelne saksa ajakirjandus).
352. G.M./artin/, Virumaa vennastekoguduse kroonika, Kristlik Perekonna leht, 1928, lk.233 (Edaspidi: Martin, Virumaa vennastekoguduse kroonika).

Vennaste palvemajadest oli tähtsam Tudulinna palvemaja Iisaku kihelkonnas, kus elas Ida-Virumaa hoolekandja. Kolmekümnendatel aastatel oli selleks Friedrich Fischer, keda 1852.aastal asendas Nikolai Adolph Assmussen (1819-1885), kes oli seal oma surmani.[353]

Sajandi algul jõudis vennaste liikumine ka Alutagusesse, kus esimesel sajandil seda veel polnud. Jõhvi palvemaja ehitati enne 1831.aastat Jõhvi mõisa omaniku krahv Igelstroomi poolt 1,5 versta kirikust eemal asuvale platsile. Selle palvemaja kogudus on korduvalt läbi elanud äratusaegu, mis hulki on toonud Jumala riiki. Teised Alutaguse palvemajad, nagu Mõhajõe, Vaivara, Narva, Narva-Jõesuu ja Lüganuse ehitati sajandi keskpaiku ning kuulusid kiriku valitsemise alla, kusjuures vennastekoguduse tõõliste osavõtt tõusis sõltus tõsielikult kohaliku kirikuõpetaja headst tahtest.[354]

Lüganuse palvemaja ehituse kohta leidub kirikuhmonikas teade, et Püssi mõisa omanik krahv Otto von Stackelberg oli 1848.aastal valmis andma kirikule palvemaja ehitamiseks maad ja ehitusmaterjali, kuid tingimusel, et palvemaja kohe suletaks, kui hernhuutlased seda tahavad kasutada.[355]

Nende kitsenduste peale vaatamata areneb vennaste usuliikumine Virumaal üldiselt jõudsasti, ning mitte kõik asulimehed ei asunud ta vastu ei tavale soisukohale, vaid nende seas leidus neidki, kes otse soovitasid talupoegadel palvemaju külastada.

m) Püüame teha kokkuvõtet vennastekoguduse leviku ulatusest käsitletaval ajastul.

Kõigepealt vennastekoguduse liikmete üldarvust Baltimaal. Selle kohta antakse väga erinevaid andmeid. O.Sild teatab, et Baltimaal oli 1817.aastal ca 30 000 vennastekoguduse liiget 144 kogudusega, mille juhatajateks oli 44 saksa hernhuutlast ja ca 1100 kohalikku (eesti,läti) tõõtegijat. Kuid 1832. aastaks olla liikmete arv kasvanud kuni 50 000 - 70 000-ni ja kogudusi oli 250.[356] Ülempreester H.Leismann annab J. Samarini (1819-1876) järgi 1832.aastaks samuti 250 kogudust, kuid 50 000 liiget.[357] Vennastekoguduse omad allikad tõstavad liikmete üldarvu kuni 90 000-ni.[358] Võime kindlasti arvata, et kolmekümnendate aastate alguseks oli Baltimaal kokku 60 000 - 65 000 vennastekoguduse liiget. G.Philipp annab vennastekoguduse liikmete arvuna Eestis 1818.aastal 21 757, 1829.aastal 31 600 ja 1839.aastal 42 340. Ta arvab, et kõige suurem liikmete arv Eestis oli siiski veel 1850.aastal, kuna

---

353. Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse, lk.27-28.
354. Martin, Virumaa vennastekoguduse kroonika, lk.232-235.
355. O.Liiv, Jooni Lüganuse mineviku kust kiriku kroonika järgi, Eesti Kirjandus, 1926, lk. 163.

356. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega, lk.75.
357. H.Leismann, Õigeusu ajalugu Baltimaal muinal ajal, Riias 1907,lk.24 (Edaspidi: Leismann, Õigeusu ajalugu).
358. Vennaste koguduse ajaloost,lk.10.

pärast seda algas langus. Ent viimase aasta kohta puuduvad temal tähelikud andmed. Seega oli koguduse liikmete arv 1839. aastal umbes 7% eestlaste elanikkonnast, mis 1834.aastal oli 670 000 ringis.[359] Selle juures oli kihelkondi, kus see protsent tõusis väga kõrgele, näiteks: Kihelkonnas - 28,4%, Saaremaa Jaanis - 24,3%, Otepääl - 17,2%, Pühas - 17,1%, Puhjas - 16,1%, Palamusel - 15,9% jne. Sellevastu oli kihelkondi, kus vennastekoguduse liikmeid oli vähe, nii põlvas - 2,5%, Võnnus - 2,6%, Suure-Jaanis - 1,9% jne.

Toodud arvud näitavad vennastekoguduse kindlaid liikmeid, kes olid kogudusse vastu võetud. Usulilkumine ise oli aga laialaiuslikum ja haaras kaasa suuremaid hulki, tõkati isegi poole ja üle poole kihelkonna rahvast. G.Philippi andmetel oli 1839.aastal Eestis vennastekoguduse liikmeid ja palvemajade külastajaid kokku 74 074, mis on 11% elanikkonnast. Paralleelse nähtusena oli mõnes kihelkonnas väga elav taevaskäijate liikumine, mis paiguti terve kihelkonna rahva liikuma pani.

Teadaolevad andmed tõendavad meeste suurt osatähtsust kogudustes (Uue-Antsla koguduse 532 liikmest oli mehi 38,5% ja Vastseliina Raadi 398 liikmest koguduses oli 36% mehi.

Lõuna-Eestis oli 1837.aastal 76 vennastekoguduse palvemaja ning Põhja-Eestis nentisime neid vaid 32, sellega Eestis kokku 108 vennaste palvemaja. Et igal kohalikul kogudusel pidi olema oma palvekoht, siis vennastekoguduste arv vastab üldiselt ka palvemajade arvule. Hiljem, nagu pedaspidi näeme, võeti suur osa palvemaju kiriku valdusesse, mistõttu 1862.aastal Põhja-Eesti hoolekandjaks asunud C.Th.Knothe võis seal enda alluvusse võtta ainult 17 palvemaja.[360]

Kõige elavam hernhuutlik usutegevus oli siis Saaremaal, kus usuliikumisest olid kaasa haaratud peaaegu kõik kihelkonnad, koguduseliikmete % elanikkonnast kõige kõrgem ning palvemaju oli ligemale 20. Teisel kohal oli Tartumaa. Kaunikesti oli säilinud ka endine Võrumaa töö. Samuti oli Viljandimaa usuliikumine, mis algas vast sellel sajandil, saavutanud märkimisväärse tulemuse. Kuid Pärnumaa jäi endiselt usutegevusest peaaegu puudutamata, peale Halliste kihelkonna. Põhja-Eestis jõudis usutöös teistest kaugemale Harjumaa, kus ainult paari kihelkonna kohta puuduvad teated.Hoogne töö näib olevat ka Järvamaal, sest leidus ikka hernhuutlikke tulekoldeid. Vähem on neid Virumaal, seda eriti maakonna idaosas. Läänemaalt, kus küllaltki tugevad ekstaasirikkad usuelevused esinesid, teame organiseeritud hernhuutlust vähe,Hiiumaa usuliikumisest on teateid üksnes Pühalepast.

---

359. G.Philipp, Die Wirksamkeit der herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. Köln-Wien,1974 lk.213-215,219.Tsit.: Ea Jansen, Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil.Tallinn 1977,lk.76-77.

360. Venna Knothe elukäik, Kristlik Perekonna leht 1913, lk. 39. (Edaspidi: Venna Knothe elukäik).

3. Usulisikumise vaimne pale

XIXI sajandi eesti vennastekoguduse liikumises eraldusid kaks liiki: 1) Saksamaa hernhuutlasest edustatud koguduslik liin, mis sajandi teisel poolel oli muutunud kainemaks ja õpetuslikult lähenenud luterlikule dogmaatikale, 2) kohalikest usuergutajatest kantud separatistlik liin, milles avaldus hõrmuslikke kallakuid nii õpetusis kui usuelu väljenduses. Uuel sajandil need vastuolud säilisid ja veelgi süvenesid.

a) Kõigepealt märkame seda õpetuses. Legaalne hernhuutlus oli alal hoidnud oma peamised õpetuspunktid: ta moodustas endiselt uuestisündinute koguduse, kus kõikidel, liisu läbi selleks valitutel, oli õigus õpetada ja juhatada. Koguduse pea oli isiklikult Kristus, kes ilmutas oma tahet Sõna, Vaimu ja liisu läbi. Kogudus koosnes kolme seltsi liikmeist ("ootajad", "vennad" ja "abilised"), kes olid ühinemud "kooridesse", ning "töötegijatest", kelle ülesandeks oli kuulutada ja juhtida. Viimased olid rahva seas tuntud lõgijatena, millist nimetust kandsid ka sõnakuulutajad "abilised"). Eestis kuulus vennastekogudus luteri kirikusse olles Saksamaa "Vennaste Unicomi" diaspoora tõõharu, mille juures valitses tendents aeglaselt läheneda üldkiriku õpetusele. Viimane nähtus kajastas Saksamaal samaaegselt toimuvaid hernhuutlike eriõpetuste mõningaid retuševeerimisi. Pärast 1832.aasta kirikuseaduse kehtestamist Baltimaal kaotati pikapeale kinnised palvekoosolekud, hiljem lõpetati liisu kasutamine ning kiriku ametikandjad saavutasid üha suurema võimu vennastekoguduse asjade suunamiseks ja selle õpetuse nivelleerimiseks. Samaaegselt kalduti vennastekoguduses kõrvale paljudest esialgsetest rangetest pietistlikest nõudeist, mitmed enne keelatud asjad said osaliselt vabandatavateks, näiteks suitsetamine. Hiljem, sajandi teisel poolel, oli üldiselt maha jäetud ka hernhuutluse põhilisem õpetuskäsimus - õpetus rõõmukõllasest uussünnist, ja selle asemel hakati rõhutama jõudava patuse seisundit. Ka see nihe oli järelkaja Saksamaa hernhuutluses toimuvast.

Usulisikumise separatistlikul liinil, paralleelselt ekstaasiavaldustega, esinesid veel erisuunad õpetuses. Vastukaaluks "saksa isandate" poolt juhitud usulisikumisele, mis aina ilmalikumaks muutus, taotleti siin lihtsamat elu ja loobumist rõivavahkusest. Kõik ehted ning värvilised ja kirjud põlled, rõtikud, sõdikud, juuksepaelad jm. jäeti maha, osalt müüdi juutidele naeruväärse hinna eest, ning kanti musta ja valget riiet.[361]

Rangelt nõuti pühapäeva pidamist. Töö taludes lõppes juba laupäeva lõunal, selleks ajaks oli lõpetatud ka pühapäevaste toitude tegemine ja loomade ette talitamine. Siis mindi palvemajasse, kust tuldi tagasi alles pühapäeva õhtul, vahepeal käidi ka kirikus. Paiguti nõuti ühtlasi laupäeva ja neljapäeva pühitsemist.[362] Mõnel pool praktiseeriti omavahelisi Kristuse surmamõlestamisi.

---

361. Põldmäe, Maevahtijad, lk.154-155.
362. Samalsamas, lk.156-157.

Omapärasoid seisukohti tuli ette ristimise küsimuses. Nagu eelmises peatükis nägime, esines siin lapseristimisest loobumist ning pöördunute taasristimiste juhuseid. Olemasoleva tel andmetel nüüd seda ei esinenud, peale Hiiumaa, kus kord ristiti usule tulnuid suitsu ja tulega. Aga siiski, kui kauge kaja eelmisest sajandist leitud vaatest, õpetati mõnes ühsikus kohas, et kui lapsele on antud vanema nimi ning see laps sureb enne vanemat, kelle nime ta kannab, siis minevat taeva nimekirjad segamini, ning seal ei teata, kas suri vanem või noorem. Sellepärast lasksid pöördunud ümber ristida lapsi, kes kandsid vanemate nime.[363]

Märkimisväärne on, et XIX sajandi hernhuutlusega ei tulnud kaasa nii palju aadliseisusest isikuid, nagu see eelmisel sajandil oli olnud. On küll rohkesti hoatahtlikke mõisahärrasid, kes annetasid palvemajade ehitamiseks krunte ja ehitusmaterjali ning üldiselt suhtusid poolehoidvalt talupoegade usuharrastustesse, kuid teateid palvepaikadest koos palvetamisest oma teorahvaga kui kaasvendadega meie enam ei leia. Eelmise sajandi esimese armastuse vendlus, mis ei tundnud seisusevahesid, oli vajunud minevikku. Sellega ka vennastekoguduses, iseäranis taevaskõijate nägemustes, elasid mitmesugused sotsiaalsed igatsused, kus põrgupiinades nähti oma põliseid rõhujaid - mõisnikke ja tõsiusundijaid.[364]

b) Tolleaegsele vennastekogudusele on iseloomulik massiline kirkamine. Uuspietismi ajastu K r i s t u s e d jõudsid Lääne-Euroopast ka Eestisse ning puhkesid siin mitmel pool, seda eriti pärast 1817.aastal antud "armukirja". Eelmise sajandi kirkamiskoldeid lõikid uuesti leegitsema. Talupoegade keskelt kerkisid tunglakamijad, kes viisid tuld ka teistesse kihelkondadesse ja maakondadesse. Üht tähtsamat ja tuntumat neist - Nava Hindrekut - vaatlesime juba. Herrnhuti hoolekandjad andsid oma osa kirkamistesse. Uute "rahva kristeja tena" tõusid "taevaskõijad, enamasti noored lapsed, kelle visioonidel ja ennustustel oli suur tähtsus inimeste patutunde ühutamisel.

Pöördumiste eel käis erakordselt sügav patutunnetamine. Usule tulek toimus tugevate emotsioonide saatel. Kaasnesid mitmesugused ekstaasinähtused, nendest reeglikohasemalt mahalangemised ja teadvuse kaotamine, mida võeti õieti pöördumise nähtava tunnusena.

Tegelikult leiame inimese usulise pöördumise juures kolme põhilist tunnust: 1) sügavat patukahetsuse ja enesevõimetuse tunnet, millele järgneb Jumala kui Päästja otsimine; 2) Jumala leidmist ning sellega seltsivat täiesti tunnetatavat vabanemisrõõmu, mis võib olla eri tugevuse ja väljenduslaadiga, jõudes vahel isegi ekstaasi, ja 3) märgatavat elumuutust inimese juures, mida saavutatakse mitte oma jõupingutuste, vaid väljastpoolt inimesse asunud vaimse üleloomuliku energia abil.[365]

---

363. Sealsamas, lk.156, 164.
364. Sealsamas, lk.151.
365. Vt. Võsu, Religiooni-õpetus, Eksaminõuded usuteaduslikel kursustel, 1960, lk.111 (edaspidi: Võsu, Religiooniõpetus).

Massilised ärkamised erinevad üksikpöördumistest selles, et siis on lühikese aja kestel pöördunute arv suur, tõustes sadadesse või isegi tuhandetesse. Massiliste ärkamiste puhul avalduvad veel erilised hulkadele iseloomulikud ühiskonna psühholoogilised nähtused, mis omakorda tõstavad äratusliikumise intensiivsust.

Usuliste ärkamiste tekkimist ja kulgu püütakse seletada mitmest aspektist.

Lähtudes kristlikust vaatepunktist on kindel, et iga usuline ärkamine, mis uuendab inimese, tekib Jumala otsese tahte avaldusena ning selles tegutseb Jumala vaim. Inimesel jääb siin vaba tahe alluda jumalikule kutsele ja usus vastu võtta päästeteadvus või sellest keelduda.

Nagu üksikisiku äratamises, nii ka massilise äratusliikumise tekitamisel kasutab Jumal tema poolt selleks valitud ja väimu jõuga täidetud inimesi, samuti palvetavat, uskuvat ja tunnistavat kogudust. Samaaegselt võib Jumal tarvitada rahvahulki (üksikisikut) haaranud kannatusi, hädasid ja vapustavaid elamusi. Usuline ärkamine ei ole iseendast üleloomulik sündmus, mille juures oleks rikutud Looja poolt antud loodusseadusi ega ka mitte inimese psüühikas ja ühiskonna psühholoogias kehtivaid seadusi. Tuntud äratusjutlustaja Ch.G.Finney (1792-1875) ütleb otseselt: "Ärkamine ei ole mitte üks iseäralik ime ehk ühe ime tagajärg, vaid ainult Jumalast meile tarvitada antud jõudude kasutamise õige tagajärg."366

Nii on ärkamiste puhul kaasategevad mitmed komponendid. Primaarne neist on Jumala tahe, siis inimese vaba valik, selle järele evangeelse sõnumi kuulutaja isik ning lõpuks isegi sõnumi vastuvõtva inimese või kollektiivi olukord. Ärkamine, nagu kõik kõrgemad psüühhilised elamused, on kompleksnähtus.367

Evangelistid, s.o. eriliste omadustega varustatud ja läkitatud inimesed, kes viskavad esimese sädeme juba valmispandud tuleriita, evivad erilist tähtsust äratuste puhkemises ja arengus. Usuärataja peab endal olema olnud uuendav usuline elamus. Üksnes see, kes ise on ausalt eluvõtt võtnud, võib seda teistele jagada. Et juhtida teisi elukogemuste le, peab ise seda enne omandama, et vallutada teisi uuele ideele, peab ise sellest enne haaratud olema. "Suured fanaatikud, kes on saanud hulki võluda, on enne ise kõigest hingest alistunud mõnele uskumusele, siis võisid rahva seas sünnitada seda tugevat hingejõudu, mille nimi on "usk", väidab Gustave Le Bon.368

Et olla viljakas usuärataja, peab evangelistil peale selle veel olema sünnipärast andekust, mida tuleb pideva töökusega harida, arendada ja treenida. Andekus on paratamatult tarvilik, kuid vähema tähtsusega pole ka kasvatus ja haridus. Hea, kui ärataja l on veel omapärane loomulik sarm, teatav mõjukus, seletamatu veetlus ja haaravus. "Mõnedel inimestel on nii-öelda magneetili-

---

366. Ch.G.Finney, Vaimulikud ärkamised, Teekäija 1926, lk.7 (Edaspidi: Finney, Vaimulikud ärkamised).
367. Võsu, Religiooniõpetus, lk.100.
368. Gustave Le Bon, Hulkade psühholoogia, Tartu 1936, lk.105 (Edaspidi: Le Bon, Hulkade psühholoogia.

sed omadused, mingi naiselik külgetõmbejõud. Sellised inimesed tõmbavad teisi ligi ilma mingi nähtava põhjuseta. Nad soendavad ja ühendavad teisi, mõjuvad teistele rahustavalt, nad on otsekui kaetud laud, mille taha igaüks võib istuda, et end kosutada, puhata, rõõmsaks ja rahulikumaks muutuda ning siis sõbrana kre minna," ütleb Aleksander Herzen, mõõdunud sajandi ühiskonnategelane ja kirjanik.[369] Kui kratoja on niisuguste omadustega varustatud, leiab ta kergesti tee inimese südame juurde ning ta sõnad saavad kõikumatu autoriteedi. Selle salapärase mõjukuse puudumise korvab mitte vähem kõrge eetilise eluga, vaimulikkusega, kasvatusega, teadmistega, positsiooniga ja kõitumise oskusega saavutatud autoriteet.

Kratoja taga peab seisma palvetav kogudus. See on tema maapõalne jõuallikas. Üldiselt igal rahvajuhil, ühiskondliku liikumise tekitajal, peab olema ta ideede levitamiseks keskus, milles ta ideed moonduvad reaalseteks tunneteks ja tegudeks. Oma ideed ei mõtle ta ise välja kirjutuslaua taga, vaid vähem teadlikult, enam intuitiivselt võtab need rahva tihti ebamõõrastest igatsustest ja taotlustest ning annab need nüüd rahvale tagasi kindlapiirilistena ja reaalsete teostamisvõimaluste näitamisega. Seda juhi taga seisvat keskust tunneme rahvahulga ehk massi nime all. Lihtne inimeste kogu ei moodusta organiseeritud rahvahulka. Kui aga seda kokku tulnud või isegi hajas viibivat, kuid informatsiooni vahendite kaudu ühenduses olevat inimeste kogu ühendab mingi ühine mõte, tõuseb ühine eesmärk, huvikeskpunktiks saab enamust haarav pürgimus, siis muutub vormitu inimkogu korraldatud rahvahulgaks, massiks. Mass on organism ja inimesed sellles moodustavad hoopis uue hingemaailma omasuguste eluavaldustega.[370] Massis esinevad individuaalsest psühholoogiast erinevad ühiskonnapsühholoogia nähtused. Üksikisikul on hulga keskel võimatu võimu tunne, tal on julgust ja jõudu kõitumiseks, mis tal loomulikult puuduks. Ta on suuteline kõhklemata astuma igasuguste ühiskonna arvamuste, kehtivate tavade ja korra vastu. Isik hulgas on kergesti alluv sisendusele, tulgu see kas vaimse autoriteedi - juhi või teiste hulka kuuluvate isikute poolt. Matkitakse tahtmatult teiste tegusid, enesekontroll nõrgeneb, endised seisukohad ja veendumused ei avalda enam mõju, hariduse ja intelligentsi tasemed nivelleeruvad ning inimene tegutseb kui mitte enam "ise".[371] Sarnaseid massipsühholoogia nähtuseid on ühtlasi maaslaseid suurtele ärkamistele. On olnud küllalt juhtumeid, kus terve kooselek oma hingeehastuses on langenud maha kui üks mees, kus suured hulgad andusid Kristusele. Need ärkamisajad olid võimsa massimõju avaldumise ajal.[372]

Usuliste ärkamiste puhkemiseks XIX sajandi esimesel poolel andis oma osa ka tollasegne eestlaste raske majanduslik ja sotsiaalne olukord. Kaua oodatud talurahvaseadused rahva elu ei parandanud. Osa talupoegi vastas sellele ülestõusudega, ent osa siirdus abi otsimiseks usuteele.

---

369. Herzen, Minevik ja mõtted I, lk.316.
370. R.Võsu: Jõulusõnum ja Ühiskond, Jõulud 1935, lk.22 (Edaspidi: Võsu, Jõulusõnum ja Ühiskond).
371. Vt.Le Bon, Hulkade psühholoogia, lk.23-24.
372. Võsu, Jõulusõnum ja Ühiskond.

Kultuuriliselt areneval eesti talupojal said üha selgemaks tema kui inimese ja kui rahvusliku individuaalsuse ideaalid. Kuid tegelik elu ei vastanud nendele ideaalidele, seda mitte ainult majanduslikul ja sotsiaalsel alal, vaid ka inimväärtuse seisukohalt. Otsides selle vastuolu põhjust, leidis eesti talupoeg ühe vastusena, et ta ise on selles süüdi. Kõik need kannatused, solvangud, ebameeldivused ja muud negatiivsed elamused, mis olude sunnil olid surutud alla hingesügavustesse, tungisid välja inimese enda süütundega ning viisid teda patuteadvuse tunnetamiseni. Sellest lõhest, sellest inimese siseelu vastuolust kasvas välja usuline elamus, milles lepitati hingeline lõhestatus.[373] Eluraskuste poolt alla surutud rahuldamatud nõuded ja elutahe plahvatasid välja intensiivsetes usuelamustes. See oli ka üks XIX sajandi esimese poole ärkamisliikumise ajendeid teiste põhilisemate kõrval.

Hulkade mõjustamiseks on rahvajuhil kolm vahendit: võitmine, kordamine ja eeskuju. G.Le Bon tõendab, et mida lühem, lihtsam ja vabam igasugustest tõendustest ja näidetest on väide, seda rohkem on sel mõju.[374] Meie ei võta seda väidet vastuvaidlematuna, kuid siiski hulki ei mõjusta intellektuaalsed tõendused, näid ei reaba loogilised argumendid, vaid kõneleja vankumatu usk oma tõdede kategoorilisusse, mida tuleb esitada veenvalt ja tundeküllaselt. Enam kui ükski loogiline tõend mõjub analoogia, kui see on suuteline haarama inimese emotsioone.

Suuremat edu saavutab rahvajuht, kes oma tõed oskab koondada lühikestesse loosungitesse, mis tihti võivad kaotada oma esialgse mõiste ning muutuda vaid sõnalisteks sümboliteks. Need maagilised sisendussõnad on ajalooliste rahvaliikumiste ajal ikka juhtinud hulki. "Sõnad: "progress", "vabadus", "kommunism" on küllaldased, et teki tada hulkades kõik, mis on vaja, kas kiitust või mahavilistamist."[375] Nende loosungite pidev kordamine ja kinnitamine mõjub sugestiivselt ja lõpuks haka taksegi nendesse uskuma. Ka suurte usuliikumiste puhul saavad mõned usulaused ("Õndsaks armu läbi", "ristiinimese vabadus", "karikas" jm.) liikumist juhtivateks loosungiteks, nagu seda näeme kristluse ajaloost.

Eeskujul on märgatav osa massiliikumise arengule. Liikumise juhi eeskujust, ta ideedest, meeleliigutustest, isegi mõnede sõnastusest saavad hõivatud teised kollektiivi liikmed ning need hakkavad teda tahtmatult jäljendama. Puhkeb mingi nakatav jõud, mis kandub ühelt isikult teisele ning oma paratamatusega allutab kõiki ühisele elamusele.[376]

---

373. Võsu, Religiooniõpetus, lk.1oo.
374. Le Bon, Hulkade psühholoogia, lk.1o9.
375. S.Britt, Social Psychology of Modern Life, N.Y.1949. p.237. Tsit.Sovremennaja psihologia v kapitalistitšeskih stranah, lk.25o.
376. Vt. Le Bon, Hulkade psühholoogia, lk.11o.

Usuliste ärkamiste puhul tarvitavad mõned evangelistid vahel teadlikult, teinekord intuitiivselt, neid massi juures kõhtivaid seadusp ärasusi, et juhtida inimhulki patutundmisele, pöörde tetee leidmisele, usu äratamisele. Kuid elu näitab, et kaugeltki mitte alati ei waavutata sellega soovitavaid tagajärgi. Õige on, et inimese patutundmise ja usu äratamiseks on vaja midagi rohkemat, nimelt Jumala tahet ning Püha Vaimu tegevust.

Kord alanud ärkamine ei jää pidvalt ühele tasemele, kui selle aluseks olnud usuline tunne ei ole püsiv. "Usulise tunde laine taoline tugevus ja nõrgemaks muutumine on ammu tõenduste ja tähelepanekute varal kinnitatud asi".[377] Mõne aja möödumisel jõuab ärkamine kriisipunkti, seda kiiremini, mida enam ärkamine tuginee massipsühholoogilistele mõjutustele. Kui sugestiooni mõju on kadunud, on ka usk kadunud.[378] Väliselt kaasa haaratud langevad tagasi, suurte ärkamiste puhul hulgaliselt, jäävad ainult need, kelle pöördumine oli olnud sügav, kõiki sisemisi hingejõude haarav, uuesti sünnitav.

Vaibuval ärkamisel on ees kolm teed. Ta kas kustub pikkamööda, jälgi järele jätmata. Loomulik tee on, et ärkamisliikumine organiseerub ning paneb aluse uuele usuorganisatsioonile või elustab mõnda endist. Veel kolmas tee: Usuliikumine kandub äratusalalt usupalangu alale, ta kulgeb edasi suurema kirglikkuse poole, haarates intensiivsemalt emotsioone. Hakatakse otsima usulisi tundekõrgendikke, et viibida seal ülimas heaolus, usulises naudingus. Nii jõutakse ekstaasi.

c) Uuspietismi ajajärgu äratusliikumised Euroopas olid enamuses rikkad ekstaasinähtuste poolest.

Ekstaas on joovastus, vaimustuse kõrgem aste, hingeline seisund, milles inimese psühhilised võimed tunduvad enneolematult tõstetuna ja milles arvatakse vahetult haaravat jumalikku.[379] Ekstaas on hinge vabanemine tunnetatava looduse küüdest ja välise maailma mõjudest.[380] Kreekakeelne sõna "ekstasis" tähendab keeleliselt "enesest väljaastumist". "ihust lahkunud olek". Sõna "ekstasis" esineb Uues Testamendis: Apostlite teod 10 ptk.10.s; 11.ptk. 5.s. ; 22 ptk. 17. s. (e.k."enesest ära"). Markuse evangeeliumis 3 ptk. 21.s. (e.k. "arust ära") jm.[381]

Ekstaasi ajal võib joovastusest hõivatud inimesel esineda mitmesuguseid tahtetuid liigutusi, hõigumisi, kuulmisi ja muid müstilisi elamusi; ekstaasis viibija võib vaimus kõnelda, laulda ja kirjutada ning tunda ennast otseselt vaimu tõeriistana, prohvetina ja Kolmainsuse kõikide isikute asukohana.

Religioosse ande elementaarsed jõud, mis olid alla rusutud usuliste õpetuste ja kultuslike toimingute poolt, vabanevad ja avalduvad ekstaasis, ilmutustes ja usuvägitegudes, millega kõik elutalitlused tõusevad kuni pataloogiliste ja ohustavate seisunditeni, väidab A. Harnack.[382]

---

377. Grünthal, Eesti rahvaluule, lk.399.
378. Võsu, Religiooniõpetus, lk.127.
379. Eesti Entsüklopeedia II, lk.925.
380. S.L.Radlov, Filosofski slovar, Moskva 1913, lk.668, (Edaspidi: Radlov, Filosofski slovar)
381. Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk. 79
382. Harnack, Sustnost hristianstva, lk.102.

1. Eesti XIX sajandi alguse äratuslikumistes olid iseloomulikumad värisemised. Neid leiame juba eelmise sajandi usuärkamistes nii Kadrinas, Kidalas, Saaremaal, Hiiumaal Pühalepas, Võrumaal ja mujal. Samuti on need Lääne-Euroopa ja Ameerika usulisikumistes tuntud. XVII sajandil tekkinud kveekerite ususeltsis oli see harilik nähtus, samal ajal esines ka Hollandi pietistlikus liikumises seda. XIX sajandil Ameerika Ühendriikide nn. "Kentucki ärkamistes" olid värisemised vai muelamuste põhilised tunnused. Samuti esinesid need 1837.aastal Havai ärkamistes. Mitmesuguseid värisemisi ja krampe oli vene "Jumala inimeste" ekstaasirohketel koosk8imistel.

Massilisi värisemisi tuleb ette hilisemateski usuärkamistes Eestis. Autor usutles ühte XX sajandi neljakümnendate aastate äratuslikumisest hõivatut. Too, ärkamiste ajal 12-13-aastane tüdarlaps, ütles, et olles siis mõni aeg juba usklik, hakanud ta paluma Püha Vaimu nähtavaid tunnuseid. Kord ühel koosolekul, millal oli tunda Püha Vaimu ilmne juuresolek, palunud jutlustaja nii innukalt ja südamest, et otse värisenud. Nähes seda, läbinud teda otsekui elektrivool ja ta hakanud ka ise tahtmatult värisema. See värisemine kordunud edaspidigi usuelamuslikel hetkedel. Enne teda olla värisenud juba üks 10-11-aastane poiss. Kui poiss esmakordselt hakanud värisema, võtnud ta ema poisi ümbert kinni ning küsinud: "Kis sul on? Kas oled haige?" Poiss vastanud: "Ema, jäta mind, mul on nii hea, nii hea". Hiljem värisenud palve ajal ka teised usklikud, nii lapsed kui vanad; lõpuks värisenud kõik palvekoosolekul viibijad erandita lt. Mõnedel läinud värisemine üle hüppamiseks. See nähtus kestnud mõni aasta, siis kadunud pikkamõda.[383]

2. Tahtmatute liigutuste alla kuuluvad ka mahalangemised millega enamasti seltsib teadvuse kaotamine. Langeti maha juba XVIII sajandil Kidalas, Kõrdlas, Talima Paabu koosolekutel ja mujal. Nüüd levisid need nähtused peaaegu üle maa ning olid saanud põõrdumiselamuse tõestavaks tunnuseks. Mahalangemisi oli esinenud mitmetes uuspietismi ärkamistes teistes maades. Oli neid ka "Kentucky ärkamises", Iirimaa 1859.aasta ärkamiste kohta kirjutab Oswald J.Smith, et patutundmine viis inimesi põlvedele ja silmili maha, kuid paljud langesid maha kui halvatud või kuulist tabatud. Vahest värises inimene kui hasvaleht.[384] Samaseid ülevoolava usutunde nähtusi tuli ette paljude keskaja müstikute juures, leiame neid Genua Katariinal, M.me Guyonil, Püha Margarita-Maarjal jt.[385] Johann Tauleristi (1290-1361) loome, et kui ta kord jutlustanud Jumala armastusest Matteuse ev.25 pt. 6.s.järgi, siis ta kõnet katkestanud keegi mees sõnadega: "See on tõsi" ning langenud kui surnu maha. Üks naine öelnud seepeale Taulerile: "Jäta jutlustamine, muidu sureb ta mu kätel!" Tauler vastanud: "Kui peigmees tahab võtta endale pruudi, siis võimaldame seda temale." Selle peale langenud maha veel 12 inimest.[386] Oma tõkogemustest

---

383. Andmed autori valduses.
384. Smit, Probuždenija, lk. 87-89.
385. Tenmann, Ekstaas ja müstika, lk.261.
386. Herzog, Istoria hristanskoi žserkvi II, lk.410.

kõneldes ütleb Assisi Franciscus (1182-1225), et kui vennad Püha Vaimu sisendusel kõnelesid, "ilmus Kristus iseenda keskele imeilusa noormehe kujul ning välimusel ja õmmistas neid, täitis nad kõik niisuguse sulnidusega, et kõik olid nagu surnud, ilma midagi enam tundmata sellest maailmast."[387]

Ülevate usuelamuste ajal tuleb kõne soleval ajalgi ette mahalangemisi, seda isegi mittekristlikes usundites; islami dervišid tantsivad tõusva hooga, kuni kaotavad teadvuse ja langevad maha.[388] Sama leiame mitmesuguste ususektides Aafrikas. Mahalangemisi ja teadvuse kaotamisi esines šamanismis (lovesse langemised), Kreeka müsteeriumides, Delfi oraakli juures ja mujal. Keldi druiidid (preestrid) langesid pärast ohvrihärja liha sõõmist transsi ("härjaunne") ning alles selle järel võinud ennustada tulevikku.[389]

s. Ärkamisaegadel võivad esineda mitmesugused visioonid. Käsitletavas kratuslikumises avaldusid need eriti taevaskõijate juures. Nägemusi tuli ette juba eelmisel sajandil, nagu Mustjala tüdruku Krõõda juures. Lääne-Euroopa müstikutel oli visioonide nägemine segadane. Püha Terese kirjutab oma eluloos, et ta olla kord näinud Kristuse käsi, teinekord ta palet, kuid ühel jumalateenistusel kirikus, "ilmus minule Kristuse kogu kõige püha inimesuses, nii nagu seda maalitakse tema surnuist ülestõusmisel".[390] Neid näiteid võib rohkesti esitada. Meenutame, et ka vene ususeltside "rõõmutsemistel" nähti nägemusi, madame Krüdeneri usutegevuse kaudu tekkinud Kolzeni ärkamistes esinesid visioonid jne.

Visioonid evisid erilist reaalsust eesti taevaskõijate (alias "nõrkejad") liikumises. Siin ühinesid nägemisvisioonidega veel kuulmise, suhtlemise jm. visioonid ning prohvetlik kuulutamine ja vaimude äraarvamine; siin valitses ekstaas, vahel hüpati, tantsiti ja tehti imesid.[391] Taevaskõijad kirjeldasid taevast ja põrgut kaunis naturalistlikult, seejuures naiivselt, sunresti erinevalt. Nähti seitse taevast, viiendas asusid müütud lagedad, vagad ja inglid, viimased mängisid lastega kurni. Kuuendas elasid üksikud pühad ja seitsmendas Jumal.[392] Põrgu oli aga eluaseme ks härrastele, valitsejatele, kubjastele ja kiltritele, kes seal pidid ülejõu tööd tegema, nagu maa peal olid seda nõudnud oma töölistelt. "Teiste pahuste hingi tambiti, kõrvetati, keedeti ja praeti põrgukõõgis". Taevas kui põrguski olid kohad juba valmistatud alles elus olevatele inimestele, nii et taevaskõijad võisid maa peal teatada, kes kuhu pärast surma läheb.[393]

Taevaskõijad küskisid ära hoita ning põletada kõik uhkuse esemed, kirjud ja värvilised rõivad, rõtid, põlled ja loobuda ehete kandmisest.[394] Aastal 1913 hakkas Risti kihelkonnas Nõval 9-aastane taevaskõija riideuhkuse vastu võitlema. Tema kuulutuspaika voolas kokku eestlasi ja rannarootslasi,

---

387. Püha Franciscuse lillekesi, Nõmme 1936, lk.27 (Edaspidi: Püha Franciskuse lillekesi).
388. Võsu, Religioonipsühhoos, lk.115.
389. Filipp, Keltska ja tsivilisatsioon, lk. 96.
390. K.Ramul, Teaduslik psühholoogia ja elu, Tallinn 1969, lk. 177-178 (Edaspidi: Ramul, Teaduslik psühholoogia).
391. Sild, Eesti kirikulugu, lk.196.
392. Maailm ja mõnda.lk.93-94.
393. Samas, lk.95.
394. Sild, Eesti kirikulugu, lk.196.

kes tõid kaasa heledavärvilisi rõivaid ning hõbeesemeid, mida koos põletatud. Nagu C.Russwurm tõendab, olla sellest peale Mõva rannarootslased loobunud oma endistest vormsipärastest rahvarõivastest ja hakanud kandma lihtsaid rõivaid.[395]

Rahvatraditsiooni kohaselt olla vabasti meie maal elanud "taeva naised", kes ennustanud inimestele tulevikku, ilmutanud neile nende elu peidetud saladusi ja varjatud patte.[396] Selles traditsioonis kajastuvad taevaskõijate tegevused ja teod. Mineviku pattude paljastamine või inimesi patukahetsusele, pattude ülestunnistamisele ja "ärkamisele". J.W.Hasing ja Fr.R.Kreutzwald kinnitavad, et taevaskõijate seesuguseid selgeltnägemisi ja teiste pattude teadmine oli lihtsalt nägijate kavalus ja osavus, sest nad olla ennem teiste inimeste kaudu ja kõrvalistel teedel andmeid kogunud isikute mineviku kohta, kelle patte kavatsenud paljastada.Sellevastu C.Russwurm ütleb, et taevaskõijad teadnud üksikute inimeste elust seesuguseid üksikasju, mida nad loomulikul teel hergesti ei võinud teada saada.[397]

Fr.R.Kreutzwald peab taevaskõijate liikumise algkoduks Virumaad, kus ta taevaskõijaid oma poisipõlves 1813-1815. aastatel olla ise näinud.[398] Teised leiavad seevastu, et liikumine väljus Lõõne-Nigula kihelkonnast. Tegelikult peame taevaskõijate liikumise alguse Eestis lükkama oelmisesse sajandisse, kusjuures siis ja ka nüüd võisid sellel olla mitu iseseisvat tekkimiskollet. Oelmises poolikis mainisime taevaskõimise esinemisi 1741-1742.aastate ärkamiste ajal Kidalas.[399] Varsti pärast seda Võrumaal Tallima Paabu misjonivõljadel[400] Nüüd aga omandas liikumine enamvähem massilise iseloomu. Mõne aasta jooksul tuli teateid sellest 25-30 kohast.

Paar aastat kestnud taevaskõijate liikumine Rakvere lähistel arvatavasti laiemale ei levinud. Sellevastu 1815.aast. Lõõnemaal Lõõne-Nigulas puhkenud liikumine mõjutas mitme uue kolde tekkimist. Samal aastal on seda leida Hiiumaal, kus see 1817.aastal jõuab Pühalepas oma kõrgpunkti.[402] Teises suunas levis liikumine Lõõne-Nigulast Vigala kaudu Viljandimaale Suure-Jaani kihelkonda Vastseõisse (1817). Sealt siirdus liikumine samal aastal kahes suunas: Hallistesse, kus elas kuulus Kurmi Kõdu, ja Põltsamaale, ning sealt edasi Laiuse kihelkonda (1821.aastal). Virumaal Viru-Nigulas puhkes 1820. aastal uus liikumine, mis kestis kuni 1824.aastani. Harjumaal Hageris esines taevaskõimise juhtumeid veel 1818.ja 1823.aastal. Kordame veel, et mõneski paigas võis liikumine tekkida

---

395. Põldmõe, Taevaskõijad, lk.154.
396. Vill, H. Mõnda valevaimude tegevusest, Kristlik Perekonna leht, 1910, lk.236 (Edaspidi: Mõnda valevaimude tegevusest).
397. Põldmõe, Taevaskõijad, lk.157.
398. Maailm ja mõnda, lk.92-93.
399. Saal, Sõnumid vanast ajast, lk.519.
400. Sild, Tallima Paap, lk.228.
401. Põldmõe, "Se Vello Lütsoppa Jani", lk.611-618.
402. Sild, Üksikasju taevaskõijate liikumisest, lk.100.

iseseisvalt, ilma välistele mõjudeta,[403] näiteks Viljandimaal, kus on sellest teateid 1814.aastal.

Vennastekoguduse juhid suhtusid taevaskõijate liikumisse eitavalt, püüdsid takistada selle levikut, naeruvääristasid taevaskõijate ettekirjutusi ning karistasid koguduse kariga taevaskõijate korraldusi täitvaid koguseliikmeid. Veel rängemal seisukohal asusid kirikuõpetajad, ka need, kes äratusliikumisele olid poistiivselt meelestatud. Üks usuliialduste livideerimiseks kutsutudki Mava Hindrek Viljandimaale.[404] Siiski oli väga palju vennastekoguduse liikmeid, kes suure vaimustusega läksid kaasa taevaskõijate liikumisega, kõisid taevaskõinuid kuulamas ning uskusid ja levitasid nende kuulutusi.[405] Eriti võitlesid liikumise vastu ratsionalistlikud kirikuõpetajad, eeskätt O.W.Masing. Vaimulikud pöördusid õhtu abi otsides maapolitsei ja kohtute poole. Nii tuuakse väljaande "Leivakorvikenne" 12 vihus (1849) sündinud juhtumine teade jutlustajast naisprohvetist (arvatavasti taevaskõijast), kes 1819.aastal tegutsenud Ühes Eestimaa kihelkonnas. Selle prohveti tegevuse vastu otsis kirikuõpetaja abi kohtult ning saavutas naise kinnimõistmise kaheks aastaks.[406] Valitsusasutuste poolt tarvitusele võetud karmid vahendid lõpetasid liikumise kahekümnendate aastate esimesel poolel. Muidugi mõjus siin kaasa organiseeritud vennastekogudus te asutamine liikumise aladele, seal palvemajade ehitamine ning äratusliikumise üldine juhtimine kainemasse roopasse, mis samuti vähendas muidki ekstaasiavaldusi.

Taevaskõijate liikumine oli selleks korraks likvideeritud, kuid usuelevuse aegadel läi see tulevikuski uuesti välja. Nii esinesid 1883.aastal Läänemaa Örkamiste ajal Hoarootsis, Martnas ja Kullamaal prohvetid, kes ütlesid endid olevat taevas käinud. Ka siis läksid örganud nendega kaasa.[407] Isegi 1922. aastal Hiiumaad haaranud örkamise ajal kaotas keegi noor naine teadvuse. Meelemärkusele tulles tunnistanud ta, et olla viibinud taevas pühade seas koos Jeesusega.[408]

Taevaskõimise nähtus pole ainult eesti omapära, vaid seda on ette tulnud mujalgi ning väga laialtki. XVI sajandi anabaptistide liikumises langesid kümned ja sajad üle koha värisedes maha, kaotasid teadvuse ning tulles meelemärkusele, teatasid taevas ja põrgus viibimisest. Ühed olla põrgus kohanud Zwinglit, teised kuulnud, kuidas paavst olla antikristuseks tunnistatud, kolmandad olla eluraasmatust lugenud pühäste tutenimesid.[409] Samuti oli taevaskõimised tuntud XIX sajandi Põhja-Lapimaa örkamistes.[410] Mitte väga võõrad pole nähtused ka uuema aja vaimulikumistes.

d) Tahtmatult kerkib küsimus ekstaasiavalduste väärtusest meie usuelus. Kas tuleb neid võtta üldiselt positiivsete nähtustena usupraktikas või tuleb neid taunida kui normaalsele usuelule mittekuuluvaid? Millise üldise hinnangu võib ekstaasile anda?

Eeltoodut arvesse võttes võime väita, et väga mitmed ekstaasiga kaasnevad nähtused jätavad ebameeldiva mulje. Siia kuuluvad kõik need vaadeldud hüsteeriataolised olukorrad, enesus visioone ning terve taevaskõijate liikumine, kuigi viimasel olid

---

403. Sealsamas, lk.120.
404. Põldmäe, Taevaskõijad, lk.154, 158-161.
405. Sealsamas, lk.160, 172; Maailma ja mõnda, lk.92.
406. Peegel, Eesti ajakirjanduse algus, lk.86.

oma tegnede äratusliikumise puhkemisele. Nendes ekstaasivahangutes leidsid kaasategutsemise võimaluse mitmed haiged inimesed ja pühhopaadid, mis andis omapärase suuna liikumisele.

Ent nende võrdnähtuste taustal esineb ekstaasis kui seesuguses mõningaid positiivseid jooni. Usuline ekstaas, kui see on siiras ning ebakõlbälistest tungidest vaba, on vahendiks usuelu produktiivsuse tõstmisel. Usulõõma kõrgaegadel on inimene suutelisem võitma mitmeid sisemisi ja väliseid tõkkeid, anduma ususangarlikeks tegudeks ning suurima innuga levitama usuideid. Kui ekstaasis on haaratud inimese terve tundeelu, on hõivatud intellekt ning virgutatud tahtetegevus, siis kasvab tohutult inimese mõjuvõim oma vaadete levitamiseks. Sellega on seletatav ekstaasi hämmastavate usuvoolude võrreldamatu edu nende hiilgeaegadel. Seevastu tundetõusu mõõdudes on ka usust langenute arv suurem.

Meie ei tohi ikkagi unustada, et Jumal tahab kasutada kõiki inimese sisemisi loomulikke jõude, kui need tulenevad kõlbeliselt puhtaist lähtetest, oma tahte kehtestamiseks. Nii kasutas Jumal XIX sajandi esimese poole ärkamisaja ekstaasinähtustest mõnda, ka taevaskäimisi, inimeste patuteadvuse äratamiseks ja nende juhtimiseks päästevõimaluste juurde. Niisugune eksaas on vaimulik, kasulik ja viljakas ning tema vili jääb. Selle tõttu leiame ekstaasiavaldusi algkristlaste kogudustes, samuti järgnevate sajandite kristlaste juures, nendest on rikkas keskaeg ja reformatsiooniajastu. Dogmaatilise kristluse ja eetilise kristluse kõrval on ikka eksisteerinud ekstaasielamuste kristlus.

Kui aga ekstaasi aluseks on ebakõlbelised impulsid, siis Jumal neid ekstaasi avaldusi ei kasuta, ning see ekstaas on kahjulik ja selle vili on usuliselt väärtusetu.

---

407. A.Johannson, Baptismuse tulek Eestimaale, Eesti Baptisti koguduste ajalooline album, Tallinn, 1911, lk.8. Edaspidi: Johannson, Baptismuse tulek.
408. J.V./eevo/, Ärmastussõõmaaeg Harju koguduse, Teekäija, 1922, lk.125-126.
409. Seller-Mihhailov, Revolutsionnõi anabaptism, lk.616-617.
410. Nägemine, mida Põhja-Lappis Karesuanna kirikus Sohvia Nivale Nihkliperal 1848 nähdati, Kristlik Perekonna leht, 1905, lk.29-30.

3. L e e k t u h m u b

1. Kiriku opositsioon vennastekoguduse liikumise vastu.

a) Vennastekoguduse liikumine oli kahekümnendatel-kolmekümnendatel aastatel jõudnud kõrgpunkti. 1817.aasta keiserlik "armukiri" oli andnud vennastekogudusele seadusliku aluse ning õiguse ehitada palvemaju. Ent sellal ajal alustas luteri kirik võitlust usulisikumise vastu, mis mõne aastakümne jooksul ruineeris viimase. Mis olid kiriku peale tungi põhjused?

Neid oli kolme liiki: 1) objektiivsed põhjused, mida tingis hernhuutlus ise kui seesugune, 2) tolleaegsest Baltimaa kirikust olenevad ja 3) vennastekoguduse enda otsesest tegevusest mõjustatud.

Objektiivsetest põhjustest tähtsaim oli, et 1817.aasta "Armukiri" oma ebaselge formuleeringga ei lahendanud täie selgusega ja lõplikult Baltimaa vennastekoguduse seadusliku alust, mis võimaldas edaspidi aiva uute kitsenduste kehtestamist. Teiseks objektiivseks põhjuseks oli tõik, et hernhuutlus ikkagi oli luteri kirikust erinev omaette konfessioon, eri õpetuse ja koguduskorraga. Kui luteri kirik oli rahvakirik ja Baltimaal riikliku õigustega maakirik, siis hernhuutlus oli vabakirik, kuhu liikmeks astumine oli vabatahtlik. Baltimaal polnud hernhuutlus siiski iseseisev usuühing, vaid ta kuulus ev.Luteri kirikusse, kus tõstas diasporaa korras. Kuid see "õnnetu diasporaa" tõsiasi, kus üks usuühing tõstab teise seas, evib ühiseid liikmeid, kuid eri juhtimissüsteemi ja erisuguseid õpetusi ja tavasid, sai vennastekoguduse tõsle hukutavaks. Diasporaa kord võeti tarvitusele Herrnhuti Unioonni paganamisjonitöö eeskujul, kuid kristliku Baltimaa uhkes maakirikus ei sobi ju tõstada paganamaa tõsiasjal.

Iseseisva, välismaa juhtidega vennastekoguduse olemasolu riivas teravalt luteri vaimulike enesetunnet ning seda võeti kiriku ametikandjate autoriteedi rikkumisena. Vennastekoguduse tõe edu ja liikmete arvu kasvu iseloomustati kui kiriku paremate liikmete röövimist hernhuti poolt.[411] Kui lähimad sajandil kutsuti Herrnhuttist abilisi kiriku tõsle, siis arvas nüüd enamus kirikuõpetajaid ning ka Liivimaa kirikuvalitsus, et nad võivad ilma vähikute abita küllaltki edukalt toime tulla. 1808.a. avatud Tartu Ülikoolist tulnud ratsionalistlikud kirikuõpetajad ei tasid oma valgustatud enesekindluses igat kõrgendatud usuelamust kui usumõratsemist ega sallinud enda kõrval koguduseliikmete südametõlmisel hernhuutlasist "käsitöölisi" ega teoorjadest vendi. Vaimulike võitlus hernhuutluse vastu oli sellega võitlus kaduma kippuva autoriteedi pärast.

1817.a., vürst Karl v.Lieveni asudes Tartu Ülikooli kuraatoriks, kõrvaldati ratsionalistlikud professorid teoloogiafakultseedist ning Baltimaade kirikus asus pikapeale valitse-

---

411. Põld, Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast.

ma konfessionalism - õige õpetuse tooni tamine. Kuid just sellevaatelistele kirikuõpetajatele olid vastuvõtmatud hernhuutluse jämedad kõrvalekaldumised kiriku kehtivast õpetusest. Vennaste omapärased õpetused "erilepingust Kristusega" ja "liisuheitmine" ning koguduse korras nn. "teine tund", s.o. palvekoosolek ainult koguduseliikmetele, ssid märklauaks, millele vastu olid suunatud võitluse teravamad nooled.

Kiriku vaimulikel jäi arusaamatuks vennastekoguduse liikmete usuline enesekindlus, ennast äravalitud jumalalasteks tunnistamine ning nad nägid selles üksnes usulist kõrkust, silmakirjalikkust ja patustamiste varjamist. Nimetades üksteist vendadeks ja õdedeks, eralduvat vennastekoguduse liikmed teistest kirikuliikmetest, pidavat ennast paremateks ning vaatavat teistele kui hukkuvatele maailmainimestele.[412] Niisiis võitlus hernhuutlusega oli võitlus variserlikkusega.

Tolleaegses usuliikumises kui rahvaliikumises oletati mõningat sotsiaalset värvingut, mis samuti eeskätt aadelkonna poolt, oli üheks usuliikumise piiramise põhjuseks. Välismaa vabadusliikumiste edu oli teinud siinse aadli ettevaatlikuks, kardeti, et usuliikumise katte all võib võrsuda talurahva seas mõningaid loottusi oma olukorra parandamiseks. Kerkis päevakorda juba rahvusküsimus, sest eeldati eesti mittetalupoegliku seisuse tekkimise ohtu, mida nõis soodustavat kõ solev usuline liikumine.[413] Ühenduses sellega arutati nüüd kohalikus sakslastest ülemkihis põhirahvaste assimileerimise küsimust.

Omalt poolt kutsus usuliikumise vastu võitlemise välja selle suur kallak entusiasmi ning ekstaasinähtuste rohkus, sest taevaskäimiste liikumist loeti hernhuutlusesse kuuluvaks. Baltimaade Herrnhuti presbüter Hermann Plitt võttis samuti õigeks siinsete hernhuutlaste vead, nimelt oma koguduse liigset ülehindamist ja taktitut suhtumist valitseva kiriku ja tema vaimulike vastu. Suures misjonivaimustuses olid vennastekoguduse juhid kaugel alandlikkusest. Töö edu ning hrkamiste pidev kasv kinnitas neile Jumala poolehoidu ning õnnistust nende tõõle. Sellettõttu ei arvestatud küllaldaselt kirikuvaimulikke, kes nende misjonitõõd püüdsid igati takistada. Loomulikult kutsus see välja kirikuõpetajate solvangu, millesse Martin Lipp oskas nii oivaliselt sisse elada kui ta kirjutas: "Seega oli Herrnhut kõtte saanud, mis ta ammu igatsenud, seadmepõhja oma tõõle (Keisri armukirja") - Lutheruse kiriku keskel. Pealegi oli ta õiguse saanud, nagu tal seda kusagil maailmas enam ei olnud. Teenijaõmmardaja oli isandaks saanud. Ja ta hakkas seda näitama - kiriku vastu - kelle maa peal ta enesele ehitanud. Herrnhuti hoolekandjate poolt nõhti seda kõige esmalt. Nemad tundsid ennast uue põhja peal seisvat. Lihtsad käsitõõlised, kes nad enamasti olid, pidasid ennast nüüd meie rahva ainsaks karjaseks, laksid enesele ka sellekohast au anda. Nad keelasid otse teed, et "venmad" enne õpetaja jutule läheksid, kui hoolekandja oma otsuse teinud".[414] Iseloomulik on, et tolleaegseid Herrnhuti juhte siin tituleeritakse käsitõõlistena, kuigi hoolekandjad omasid kõrgemat teoloogilist haridust ja olid enamuses ordineeritud diakonid, seega kuulusid vaimulikkonda. Selmainitud Hermann Plitt oli näiteks usuteaduse doktor.

---

412. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega, lk.83.
413. Vt. ka sealsamas, lk.83.
414. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II - 2, lk.179.

b) Keiser Aleksander I "Armukiri" kindlustas vennastekoguduse le siiski palju laiemaid õigusi, kui seda ennem oli. Sellega aga ei leppinud kohalik vaimulikkond ning hakkas igati pidurdama vennastekoguduse tegevust, selleks abi valitsusvõimudelt otsides. Eriti vastutuulik oli vastumeelne taotlustele Baltimaade kindralkuberner markii Philipp Paulucci (1779-1849), kes 15.mail 1823.a. andis eeskirja, kus nõudis, endale vennastekoguduse palvemajade nimestiku koos kõnelejate nimedega. Ühtlasi teatas ta, et edaspidi ei tohi uusi palvemaju ehitada ilma tema teadmata ega uusi jutlustajaid ametisse seada ilma kohalikke kirikuõpetajaid informeerimata. Järgmisel aastal selgitas ta, et keisri 1817.a. manifestiga lubatud maksu ja sõjaväeteenistuse vabadus ei kehtivat Baltimaa vennastekoguduse hoolekandjate kohta. Kindralkuberneri ettepanekul andis keiser Nikolai I 11.juunil 1826.a. käskkirja, millega lubati vennastekoguduse jumalateenistuste pidamine üksnes selleks ehitatud palvemajades, keelates seda elumajades.[415]

Märkimisväärne on Paulucci ärmiselt ebasoosiv suhtumine hernhuutlusesse: ta esineb korduvalt Aleksander I, Nikolai I ja siseministrite ees taotlustega piirata hernhuutlaste õigusi Baltimaal. Oma ametist lahkumise aastal saatis ta veel 29. detsembril viimase ettekandena keisrile selgekohase esilduse. Samal kuupäeval läks keisrile ka O.W.Masingu palve temale toetuse määramiseks õnnetu majandusliku olukorra tõttu, millele saatekirjas teatab Paulucci, et Masingu õnnetuses on süüdlased jällegi hernhuutlased.[416]

Vastavalt valitsusasutuste seisukohtadele hakkasid kirikuõpetajad ja kirikuvanemad rangemalt jälgima, mis vennastepalvetundides toimub, kes sealt osa võtavad ja kes kõnelevad. Arvatavatest kõrvalekaldumistest teatati kohe võimudele. Näiteks 1825.aastal kaebasid Laiuse kiriku eestpeisjad kubermanguvalitsusele, et Mõra palvemaja "eestpaluja" Hans Lorenzon kogub ka kriplèval iniməsi palvemajja, lubab palvetundidest osa võtta mitte koguduse liikmeid, nende seas ka lapsi ja alaealisi, laseb esinedа võõrastest valdadest tulnud eestpalujaid. Kaebajad palusid palvemaja sulgeda. Kubermanguvalitsus seda küll ei teinud, kuid küsis selgitust Baltimaade presbüterilt J.Ewaldilt. Viimane teatab, et laste ja alaealiste tulek koosolekule pole keelatud ning et on lubatud kord nädala sees palvekoosolekuks kokku tulla.[417]

Vennastekoguduse liikumine laienes pidevalt, vaatamata kõikidele kitsendustele. Ehitati uusi palvemaju. Koguduste arv tõusis Baltimaal 144-st (1817.a.) 250-le (1832.a.). Sama aja jooksul suurenes liikmete arv vähemalt 100% võrra. Hernhuutluse vastu võitlejad vajasid veel vahedamat relva ja selleks osutus "Seadus evangeeliumi luteriusu kirikule Venemaal", mille väljatöötamine oli kestnud pikemat aega ning mis kinnitati Nikolai I poolt 28.detsembril 1832.aastal. Seni oli kehtinud Baltimaa luteri kirikus veel 1686.aastast pärinev rootsiaegne kirikuseadus, mille sätted said nüüd uue

---

415. Põld, Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast.
416. Leo Anvelt, O.W.Masing pankroti lävel. Keel ja Kirjandus 1966, lk.660 (edaspidi: Anvelt, O.W.Masing pankroti lävel).
417. Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu.

seaduse aluseks. Olulisemaks uuenduseks uues seaduses oli, et luteri kirik Venemaal allutati Peterburis asuvale kindralkonsistoriumile, mille koosseas seisis ilmalik president ja vaimulik abipresident.[418] Uus kirikuseadus ei rahuldanud ei vaimulikkonda ega koguduseliikmeid. Tal le heideti ette ebaevangeelset katoliseerivat tendentsi, kirikuõpetajate seisukorra halvenemist, "valitseva seisuse" ja riigi võimupiiride suurendamist. Kogudused pole usklikkude kogud vaid seisuslikud asutised, mis seisavd patroonide- kohaliku mõisnike - valitsuse all, kes määravad ametisse vaimulikud. Sellega oli kirikuseaduses rohkesti feodaalajast pärinevaid maahärraliku kirikuvalitsuse korra elemente.[419] Seda vähem rahuldas uus kirikuseadus herrnhuutlikke ringkondi. Sieti oligi uue seadusega tahetud rabada vennastekoguduse liikumist, selle vastu oligi suunatud seaduse nõuete teravik, kuigi kinnitatud seaduses hernhuutlust otseselt ei mainita. Uue kirikuseaduse §17 kõnelesv väljaspool kirikut toimuvatest erapalvetundidest, kuhu ka kõik hernhuutlikes palvemajades peetavad vaimulikud koosolekud tegelikult kuulusid. Nendes palvetundides olid keelatud vabad kõned, sakramentide jagamine, oli vaid lubatud pühakirja lugemine ilma seletuseta või siis konsistoriumi poolt lubatud vaimulike kirjade lugemine, laulda võis ainult kirikus tarvitada lubatud laule ning palvetada konsistoriumi poolt kinnitatud palveraamatu sõnadega. Erakoosolekuid ei lubatud pidada kiriku jumalateenistuse ajal. Kirikuõpetajad tehti isiklikult vastutavateks võimalike seaduserikkumiste eest erapalvetundides, nad pidid neid koosolekuid sageli küüastama ja korratusi pidurdama.[420] Sellega oli antud kirikuõpetajate valitsuse, valve ja vastutuse alla terve vennastekoguduse tegevus kihelkonnas, mis sieti tähendas vennastekoguduse kui iseseisva usuliise organisatsiooni tõlkimku allutamist luteri kirikule. Herrnhuutlus seisis sündimud tõsiasja ees, kuid loomulikult ei saanud ta uue olukorraga leppida ning püüdis tõstada endist viisi edasi. Kus leidus headtahtlikke kirikuõpetajaid, seal lahenes olukord kergemalt. Aga ka vastased kirikuõpetajad ei suutnud algul midagi otsustavat usuliikumise likvideerimiseks teha, sest vennaste arv kihelkonnas oli paiguti väga suur. Et kirikuseaduses polnud Herrnhuti vennastekogudust nimelt nimetatud, siis ei tunnistanud hoolekandjad seaduse kehtivust hernhuutluse kohta ning, toetudes 1817.aasta "armukirjale", teonitasid oma töö iseseisvust.

c) Kujunenud olukorras otsiti jõlle riigivalitsuselt seletust ja abi. Jõrgnesid uued valitsuse korraldused vennaste usuliikumise kitsendamiseks. Aastal 1834, 14.aprillil tuli keiserlik otsus, kus rõhutati, et kirikuseaduse nõudeid kehivad täiel määral ka vennastekoguduse kohta, seejuures piirati veelgi viimase tegevusvabadust. Nüüdsest peale võisid kõikides palvemajades, ka nendes, mis kuulusid Herrnhuti hoolekandjate alla, vabu jutlusi pidada ainult kirikuõpetajad, eksami sooritanud

---

418. Köpp, Kirikuvalitsemisõpetus, lk.82-83.
419. Sealsamas, lk.88-89.
420. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekoguduse ga, lk.75.

kirikuõpetajate kandidaadid ja Herrnhuti ordineeritud diakonid. Kõik teised lugejad, kes esinesid vennastekoguduse palvemajades, pidid rangelt täitma kirikuseaduses erapalvetundide kohta antud nõudeid. Kinnitati veelkordselt kirikuõpetajate kohustust vennastekoguduse palvetundide jälgimist. Ühtlasi toonitati, et kuna Baltimaadel asuvad hernhuutlased ei oma siin iseseisvat luteri kirikust lahutatud usuühingut, siis mingisugust liikmete vastuvõtmist Herrnhuti kirikusse kohaliku elanike seast ei ole lubatud. 1817.aasta manifesti eesõigused on antud üksnes Herrnhuti Uniooni kuuluvatele liikmetele.[421] Sellega oli likvideeritud eesti rahva keskel hernhuutluse seaduslik alus.

Aastal 1836 tuli siseministri ceeskiri, milles teatati, et keisri käsul võivad vabu kõnesid Baltimaade palvemajades pidada üksnes nimeliselt toodud 12 Herrnhuti diakonit, nendest Eesti alal kaheksa. 1840.aastal järgnes siseministri uus korraldus, mille järgi diakonid võisid vabu kõnesid pidada ainult neis piirkondades, kus nad elasid ning sellejuures kõigest ühes palvemajas. Kõik teised palvemajad seisavad kohaliku kirkuõpetajate halduses ning seal hoolekandjatel (diakonitel) kõnelemiseks luba ei ole. Selle korralduse täitmiseks võeti 1844.a. tagantjärele hoolekandjatelt allkiri, ühtlasi nõudes neilt, et nende juhatuse alla jäänud palvemajades ei tohi midagi toimetada "mis on Luteri kiriku kommetele võõras".

Oli moodustatud seaduslik platsdarm, millest algas luteri kiriku organiseeritud rünnak ärkamisliikumise kaudu suureks paisunud vennastekoguduse le. Vaatleme seda eraldi Liivi- ja eraldi Eestimaal.

d) Vaimulikkonna ja aadli võitlus vennastekoguduse vastu esimesel sajandil ei lõppenud võiduga, sest vaimulike seas, eriti rüütelkonnas oli rohkesti neid, kes sooja südamega soosisid ja toetasid vennaste liikumist. Sellega puudus vaimulike ja ka aadli keskel ühtsemeelne leer usuliikumise vastu. Nüüd kujunes olukord teiseks. Kirikuseadusega oli kirikule antud õigus korraldada igal aastal sinod. Seal vastuvõetud otsused olid kohustuslikud kirikuõpetajatele ning need pidid neid tahes-tahtmata täitma. Sinoditee oli aga hernhuutluse vastastel enamus ning nüüd organiseeriti Liivimaal ühine võitlus tauniitud usuliikumise vastu. Seekordsel rünnakul oli edu ning vähemalt Liivimaal lõpetati enam-vähem vennaste tegevus.

Osa kirikuõpetajaid taotles vennastekoguduse kohest likvideerimist. Aastal 1840 toimunud Liivimaa kirikuõpetajate erinõupidamisel otsustati lõpetada kiriku kätte läinud palvemajades liisu tarvitamine ja kolmanda (töötegijate) tunni pidamine ning mitte lubada palvemajas mainida Kristusega eriläpingus seismise õpetust. Ühtlasi otsustati võtta kihelkonnas asuvad palvemajad täielikult oma halduse ning teostada seda sihikindlalt ja kategooriliselt. Kuid hoolekandjate ja vennastekoguduse liikmete aktiivse vastuseisu tõttu ei läinud see igal pool korda.

Järgnevatel aastatel - 1845-1848 kui algas siirdamine õigeusku, jagunesid vaimulikud ise kahte leeri. Ühel pool olid need, kes leebemalt suhtusid vennaste töösse ning nüüd püüdsid Herrnhuti vendadega läbirääkimisi pidada ja nendega lahkküsimustes kokkuleppele jõuda, et siis vennastekogudust kasutada võitluses

---

421. Sealsamas, lk.75; Põld, Kirik ja vennastekoguduse vahekorrast.

luterlusest taganemise vastu. Teiselt poolt süüdistati just vennastekogudust, et selle tegevuse kaudu olla lõhutud kiriku terviklus, kiriku vastupanu nõrgendatud ja antud võimalus võõrvaadetel kirikusse tungida. Esines isegi süüdistusi vennastekogudse aadressil, et vennad otse meelitavat inimesi kirikust lahkuma.

Kirik ei saanud nüüd, temale raskel ajal, astuda otsustavalt välja hernhuutluse vastu ning viimane tegutses edasi. Kui usuvahetusajad möödusid, võis kirik jälle pöörata suuremat tähelepanu vennaste tegevuse lõpetamisele. Algaski, nagu kirik seda nimetas "avalik kiriklik - pastoraalne rünnak" hernhuutluse le. Kampaania ettecotsa asus Rõuge kirikuõpetaja (seal 1838-1852) põrastine professor (1852-1865) ja Liivimaa kindralsuperintendent (1865-1882) Arnold Friedrich Christiani (1807-1886). Ta esines 1851.aasta sinodil ettekandega, kus Pauluse kirja filiplastele 3.peatüki 1-2 salmi põhjal kirjeldas vennastekogudust kui lahkusku.[422] Ta püstitas ettekandes järgmised juhtlaused: 1) vennastekogudus ei seisa pühakirja alusel, vaid on eksiõpetuslik usulahk; 2) vennastekogudusses on kogudus ise mitmeti asunud Kristuse asemele; 3) Herrnhuti kuldvasikad an erileping ja liisk; ja 4) vennastekogudusse tõe evangeelses kirikus on kirikut lõhestav ja hävitav. Need juhtlaused läksid arutamisele maakondade sinoditele ning tulid otsustamisele järgmise aasta kubermangu sinodil. Selgus, et peaaegu kõik maakonna sinodil ühinesid A.Fr.Christiani seisukohaga. Tooni tati küll, et võitlus hernhuutlusega peab toimuma vaimulike relvadega. Järgmine, 1853.aasta sinod kinnitas veel kord eelmise otsuseid ning täiendavalt leidis, et meie maa luberi kirik ei vaja mingisugust palvemajade institutsiooni, sest "kiriku palvemajadeks kogudusele on ju kirik, kool ja kodu."

Vaimulikel oli eriti vastuvõtmatu vennaste õpetuse erilepingust Kristusega ja Määri vendade aega ulatuv liisuheitmine ning koguduse korras kinnine teine tund, tõetegija tele määratud kolmas tund, siis liikmete jagunemine kolme liiki (ootajad, vastuvõetud ja õõlised) ja klassidesse perekonnaseisu alusel. Ei pooldatud ka liikmete pidulikke vastuvõtmisi kogudusse ning lõpuks mingit eristavat tunnust kiriku harilike liikmete ja vennaste liikmete vahel.[423] Mõnel vaimulikul läks kohapeal korgesti korda jõuda kokkuleppele vendadega ning need eriõpetused ja tavad korvaldati praktikast. Enamus palvemaja kogudusi aga ei tahtnud kuidagi jätta maha põliseid tavasid, vaid püüdis kas salajagi tulla kokku omavahelisteks koosolekuteks ja liisu heitmiseks, mis osal ka õnnestus. Otsustav tähtsus oli siin kohaliku kirikuõpetaja hoiakul. Oli vaimulikke, kes kõigi vahenditega püüdsid takestada vendade tegevust, teised aga suhtusid sellesse sallivamalt. Liikumise suurte vastastena on tuntud Liivimaa kindralsuperintendent Anton Carl Ferdinand Walter (1801-1869) (kindralsuperintendent 1855-1864), kes taotles igati hernhuutluse likvideerimist. Samal seisukohal asus ka hilisem kindralkonsistooriumi abipresident Peterburis (1858-1866) Carl Christian Ulmann (1793-1871).[424] Kui Põltsamaa kirikuõpetajal Emil Heinrich August Hörschelmannil (õpetaja seal 1838-1853) oli eriti hea vahekord kohaliku vennastekogudusega, mis täi talle rohkesti pooldajaid kihelkonnas,[425] siis järgmine õpetaja seal Carl Peter Ludvig Haurach (1824-1900, õpetaja seal 1853-1900) kirjutab ise oma eluloos: "Tulin Põltsamaale eesmärgiga, et siin hernhuutlik tõde hävitada. Esimese jutlusega hakkasin seda tööd ja võitlust.

Võitlesin hernhuudi vastu kantslis, leeritoas, koolimajades ja igal pool. Panin kinni ja hävitasin nende kolm palvemaja: Kalana, Mõngi mõe ja Rutikvere. Ja nii oligi vennaste[422] instituucioon lõpetatud." [426] Rahvatraditsioon kõneleb Tarvastu kirikuõpetajast Carlblomist, et see lõhnud palvemajja, visandu kõik vennastekoguduse vaimulikud raamatud maha ja tallanud nendel jalgadega. Viljandi kirikuõpetaja Doll nimetanud aga oma kihelkonnas asuvat viit palvemaja "viieks mõdapaiseks", mida tuleks välja lõigata, et kogudus terveneks.[427] Traugott Hahn kirjutab Rõuge õpetajast Friedrich August Wilhelm Hollmannist (1833-1900)(õpetaja seal 1859-1873), kes igal viisi püüdnud kaotada vennastekoguduses veel salaja peetavat kinnist teist tundi. Eriti siis, kui kihelkonda külastas Herrnhuti hoolekandja, tahtnud vennastekoguduse liikmed omavahel kokku tulla, et kuulda, mis hoolekandjal just neile öelda on. Hoolekandja oli kihelkonda tulles kohustatud oma tulekust teatama isiklikult kohalikule kirikuõpetajale. Kui nüüd hoolekandja tuli Hollmanni juurde, läks viimane koos hoolekandjaga palvemajasse ega jäänud sammugi temast maha. Jäi hoolekandja palvemajasse või kusagile tallu ööseks, öösbis kirikuõpetajagi seal ja kui majas polnud teist aset, siis magas õhtu voodis hoolekandjaga. Kuid ka selles situatsioonis leiti pääsetee. Pühapäeva hommikul pidi kirikuõpetaja lahkuma õigeaegselt, et jõuda kiriku jumalateenistusele. Teel sinna pöikles hoolekandja lihtsalt kõrvale ning siirdus varem kokkulepitud lähemasse tallu, kus vennastekoguduse liikmed teda juba ootasid. Nii jõuti enne kirikuteenistust ikkagi pidada lühidalt kinnine teine tund.[428]

Oli ka vennaste tegevust pooldavaid kirikuõpetajaid. Nendest nimetame Laiuse õpetajat Heinrich Georg von Jannaud, kes käis ise 1850.aastal Herrnhutis, et lahendada lahkhelisid kokkuleppe teel. Ta esitas 1852.aasta sinodil oma ettepanekud, kus soovitas hernhuutluse tunnustamist ja selle kasutamist kiriku evangelisatsiooni ja hingehoolde töös. Samal ajal annab ta kõrge hinnangu vennastekoguduse tõsle, selle liikmete usulisele ja ka kultuurilisele seisundile ning nende kõlbelisele elule. Ta oli nõrdinud sinodil esitatud lõõklausetest hernhuutluse vastu, kus viimast nimetati "heresetiliseks sektiks, saatana sünagoogiks, kuldvasika kummardamiseks jne." Hernhuutluse vastase võitluse põhjuseks peab ta Tartu Ülikooli usuteaduskonna mõju, kus juhtiva koha oli vallutanud "ristitud juut" konfessionaalse usuteaduse tugi professor Friedrich Adolf Philippi (1809-1882).[429]

Ka saadelkonnas leidus neid, kes ei pooldanud vennastekoguduse vastu puhkenud võitlust. H.G.v.Jannau jutustas, et 60 tähtsamat saadikku olla ühise kirjaga nõudnud sinodilt et takistataks ja

---

422. Fil.3,1-2: "Peale kõige, mu vennad, rõõmutsege Issandas! Üht ja sama kirjutades ei tüüta se e mind, aga teid see kinnitab. Pidage silmas koeri, pidage silmas kurje tõötegijaid, hoiduge katkilõikamise eest!"
423. Põld, Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast; Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega, lk.82-83,90.
424. Sild, Eesti kirikulugu, lk.206.
425. Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu, lk.72.
426. Vennaste koguduse ajaloost 1934, lk.10
427. Samasamas, lk.10.
428. Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben, lk.145.
429. Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 474-476.

keelataks õpetajate vaenulikud avaldused kantslist vennastekoguduse pooldajate kui koguduste parema osa vastu.[430] Keskuljuliku põllumehena tuntud Võnnu maakonna kreisisaadiku ning 1842.aastast alates Liivimaa maamarssal Ferdinand August Nikolaus von Hagemeister (1785-1869) sümpatiseeris vennastekoguduse liikumisele ning esitas 1841.aastal maanõunikule kolleegiumile ettepaneku kõrvaldada vennastekoguduse suhtes kehtivad kitsendused ja anda neile tegevusvabadus.[431] Samuti terve Saaremaa aadel olevat olnud hernhuutluse pooldaja, nagu väidab vennastekoguduse ideelise vastane kirikuõpetaja T.Hahn.[432]

Ehkki 1852.aasta sinodil soovitati hernhuutluse vastu võitlemiseks Efeslaste kirjas 6.peatükis toodud vaimulikke relvi, ei tahetud sellest kinni pidada. Üks tõhusam ja kindlam vahend võitluses oli vennaste käest palvemajade ära võtmine. Herrnhuti hoolekandjatelt nõuti palvemajade omandiõigust tõestavate dokumentide esitamist, millest oleks näha palvemajade kuulumine vennastekogudusele. Kui vastavaid dokumente esitamiseks polnud, tunnistati palvemaja luteri kiriku omandiks ning võeti kohtu teel kirikule.[433] Meenutame, kuidas toimus sajandi algul palvemajade ehitamine, kui mõisaomanik lubas suusõnaliselt ehituskrundi ja metsast palgid ning talupojad püstitasid palvemaja oma õisetel puhkehetkedel siis ei tulnud paljudel mõttessegi seda juriidiliselt kingituslepinguga vormistada. Nii võisid hoolekandjad siis ainult vähestele palvemajade kohta esitada omandiõiguse dokumendid. Üle jäänud palvemajad läksid kirikule. Kui kohalik vennastekogudus sai maja veel kasutada ja seda kord-korralt omal kulul kohendada ja remontida, siis seisis maja veel aastakümneid. Kui need võimalused puudusid, lagunes maja peagi. "Nii oli selle korraldusega saadud kõtte peasi",[434] mida sooviti, see on vennastekoguduse tõõ lõpetamine.

Kirikukantlid olid määratud hernhuutluse vastaseks kihutustöös ning seda vahendit kasutati ohtrasti, muidugi vastavalt vaimuliku seisukohale ja taktikale. Oli kantsleid, kust langesid alla rasked süüdistused vennaste liikumisele, vahel ebasobivate sõnadega. Kuid oli ka jutlusi, kus selgi tavate sõnadega püüti vendade valeõpetuste rägastikku eksinuid leebelt juhatada õige õpetuse juurde.

Hernhuutluse õpetuse ekslikkuse ettetoomiseks pakkus soodsaid võimalusi noorte leer. Seda kasvatusabinõu kasutati laialt, et noorte südameid võõrutada nende isade usust. "Leeriõpilastelt võeti vandetõotusi, et nad palvemajadesse ei läheks. Nad andsid vandetõotuse ja ei läinudki. Nii kasvas uus rahvapõlv, kes enam palvemajades ei käinud."[435] Sama teene osutas kirikule ka rahvakool, mis seisis kirikuõpetaja otsese juhatuse all. Õigusega ütleb K.Ruut: "Paarikümneaastase võitluse järel tõrjus luteri kirik vennastekoguduse ja vene kiriku avalikult tegevusväljalt kõrvale, seda just rahvakooli abil".[436]

---

430. Sealsamas, lk.475.
431. Eesti Biograafilise Leksikoni Täienduskõide, lk. 81 (P.Roose).
432. Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben, lk.10.
433. Sealsamas, lk.144.
434. Sealsamas, lk.144.
435. Vennaste koguduse ajaloost, 1934, lk.10.
436. K. Ruut. Eesti rahvakooli ajalugu. Viljandi, 1921, lk. 43

Edaspidi: Ruut, Eesti rahvakooli ajalugu).

Vaimulikud tarvitasid oma võitluses rohkesti kirjasõna, ilmusid Th.Harnacki ja C.Ullmanni vennastekoguduse vastu suunatud tuntud teosed. Maakeeles avaldas O.W.Hasing vennaste vastaseid sõnumeid oma mitmes rahvale määratud töös. Herrnhuutliku kirjanduse ilmumine oli aga täiesti tõkestatud, sest 1830-ndatest aastatest peale kuulus kõik eestikeelne vaimulik kirjandus konsistooriumi tsensuuri alla, kus midagi luteri kiriku õpetusele vastuvõtmatut läbi ei läinud.[437]

Paiguti seisis kirikuõpetaja oma herrnhuulluse-vastases võitluses täiesti üksi, kuna kihelkonna üldine poolehoid kuulus vennastele. Sellepärast oli oluline, et ta endale rohkem rahva keskelt abilisi püüaks värvata, ning sellega muuta võitlus rahvaliku vennaste liikumise vastu samuti rahvalikuks. Kelköige haarati kaasvõitlejatõks kiriku ja kooli teenistuses olevaid isikuid: köstreid, koolmeistreid, võõrmündreid, selle järele laiendati seda ringi vagameelsete taluperemeestega ja ustavate kirikuliikmetega, kes kõik suunati selgitustöõle ja vennastekoguduse vastu töötama. Liivimaa Eesti osas peeti koolimajades pühapäevaõhtuti ja talvel ka neljapäevaõhtuti palvetunde, kus varem esinesid suuremalt osalt vennastekoguduse vennad. Nüüd asendati need võimalikult kirikupoolsetega, enamuses koolmeistritega. Korraldati koosk6imisi koolmeistritele, tihti mitme kihelkonna vahelisi, kus järjekindlalt selgitati vennastekoguduse ebakiriklikkust.[438] Need vahendid aitasid istutada rahvahulkadesse vennastekoguduse vastast meelsust, viisid iga usuliste rahvaliikumise naeruvääristamiseleja läid pildi igast kirikuvälisest usutegevusest kui lahkusuliselst usumäratsemisest.

Herrnhuutluse vastupanu Liivimaal oli murtud. Võitlus oli läbi. Herrnhuti Unioni sinod 1857.aastal, arvestades olukorda Liivimaal, 1.kaotas ära liisu tarvitamise, 2. lihtsustas liikmete jaotust, nii et jäid ainult "salgake" ehk "osadus" ja "töötajad" ehk "abilised", 3.liikmete vastuvõtmisel lõpetati igasugune pidulikkus, 4. lõpetas kinnised koosolekud ning 5.määras, et uute liikmete vastuvõtmiseks ja abiliste ametisse seadmiseks on tarvis kirikuõpetaja nõusolekut. Kui need alistumise tingimused 1859.aastal kindralkonsistooriumile teatati, siis kiitis konsistooriumi abipresident Carl Ullmann oma vastuses need heaks, kuid täiendavalt nõudis, et liikmete vastuvõtmist vennaste ösadusse üldse ei toimuks, kuna siis lõpeks ometi kinnine "orduvaim" ning palvemajad kaotaksid oma erilise külgetõmbejõu, mis rahvas kirikust tagasi hoiab. Ka selle nõudmise pidi Herrnhuti Unioon vastu võtma, milleat teatas 1860.aastal Peterburi.[439]

Professor O.Sild, hinnates tekkinud seisukorda luteri kiriku vaatepunktist, kirjutab:"Palvemajades käijad kahanesid ja viimaks jäid need tühjaks. Vaimaste seltsid

---

437. Aster Kuimaste, Pärnu trükikoda XIX sajandil ja tema raamatutoodang, Paar sammulest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimisi ja materjale VI, Tallinn, 1969, lk. 17.
438. Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega,lk.90.
439. Sealsamas,lk.91.

kadusid, ainult riismed jäid neist Liivimaale. Vaimlise elu ja koolihariduse edenemise poolest on Liivimaa kirik suuri edusamme teinud, kuid usulis-kõlbelise elu edenemine on nõrgemaks jäänud.[440]

Käesoleva sajandi algul juhtus keegi Pärnumaal Saarde kihelkonnas nägema ühe suure omalaadse maja põlemist, mida keegi pole kustutanud. Ta küsimusele vastanud üks kohalik mees ükskõikselt: "See on palvemaja, mille palveselts vanasti ehitanud. Jumalamuidu on see maja siia ehitatud, ja muidu ta ka kaob". See oli 1834.aastal ehitatud kuulus Loveloha palvemaja.[441]

b) Eestimaal puudus hernhuutluse vastases võitluses see ind, mida nägime Liivimaa vaimuliku juures. Kirikuseadus 1832.aastast ja muud riigivalitsuse poolt antud korraldused ja seletused kehtisid loomulikult ka siin. Kuid Eestimaa konsistoorium, mille eesotsas seisis 1834-1862.aastatel kindralsuperintendendina Saksamaalt tulnud Dr.Carl Christian Friedrich Rein (s.1796) ja pärast teda Dr.Ernst Wilhelm Woldemar Schultz (1813-1887), ei andnud mendele kitsendustele seesugust käiku, kui ametivennad Liivimaal. Eestimaa kirik püüdis isegi vaigistada liivimaalaste vaenu ning saatis sinna vastavaid ettepanekuid. Liivimaa kirik omalt poolt püüdis Eestimaa vaimulikkonda tõmmata kaasa võitlusse vennastekogudusega ja esitas oma 1853.aasta sinodi otsused Eestimaa sinodile arutamiseks, kuid need võeti seal vastluse alla alles 1855.aastal. Sellevastu andis Eestimaa konsistoorium 1853.a. kirikuõpetajatele eeskirja, kus keelas kirikukantslist igasuguse vaidluse hernhuutlusega.

Vennastekoguduse küsimusele oli siis pühendatud 1855. aasta sinod Tallinnas. Ehkki praostkonnad esitasid Liivimaa sinodi otsuste kohta lahkuminevaid arvamusi, tunnistati need siiski põhimõtteliselt vastuvõtmatuiks. Kõige lähemal seisid Liivimaa kiriku ettepanekutele Järva- ja Virumaa praostkonnad, kuid ka nemad ei pooldanud võitluses vennastekogudusega liialduste vastu kasutada valitsuse sundmäärusi, vaid üksnes sõnamõõka. Virumaa praostkond soovis, et konsistoorium tühistaks oma 1853.aasta eeskirja, millega keelas kiriku kantslist vennastekoguduse vastu jutlustada. Läänepoolsed praostkonnad esinesid sellevastu vennastekaitsjatena, välja arvatud Lihula, Karuse ja Hanila kihelkonnad, kes ütlesid endi piirkonnas vendi mitte leiduvat, ning Haapsalu ja Nihkli kihelkonnad, kes tunnistasid hernhuutluse kirikule võõraks asutuseks, mille vastu tuleks mõõdukalt võidelda. Harjumaa praostkond juhtis tähelepanu küll mõnele puudusele vennastekoguduse õpetuses ja tegevuses ning mõne üksiku selle koguduse liikme juures, kuid liikumist en-

---

440. Sealsamas, lk.91.
441. Joh.Lillemets, Vennastekoguduse liikumine /käsikiri/, lk.109-110. (Edaspidi: Lillemets, Vennastekoguduse liikumine).

nast peab ta kirikule kasulikuks. Iseõranis kaitses vennastekogudust Saare-Lõõne praostkond. Viimase poolt esines pikema kõnega Koarootsi kirikuõpetaja ja kindralkonsistooriumi liige Johannes Carlblom (Koarootis 1816-1851), kes punkt punkti järel lükkas ümber Liivimaa kiriku seisukohad. Ta ütles: "Kirikul on küll vägi hingesid õratada, aga meie ei oska hingesid koguda, hoidada ja hoida. Sellepärast kogub neid Herrnhut. Kui Herrnhut seda teeb, ning sellejuures ei astu välja Luteri kiriku ühendusest ja armuvahendite tarvitamisest, siis meil ei ole õigust tema kogumise tööd nimetada rõõvimiseks". "Ei tule Herrnhuti palvemajade eksitusse sattunud lõikmeid /usust langenuid ja kogudusest lahkunuid/ meie poolt teisiti hinnata... vaid nad on valevennad ja õralangenud liikmed, kes tõele meie kirikus ja Herrnhutis selja on pööranud".[442]

Kuigi sinod lubas kirikuõpetajaid, kes seda tahavad, alustada selgitustööd vennastekoguduse vastu ja selleks kasutada kantslit, jäi Eestimaa kirik üldiselt hoatahtlikuks vennastekoguduse suhtes ning kogudused tõõtasid edasi.

Aegade jooksul vähenes Eestimaalgi vennastekoguduse usuelevus ning tema seos muutus tuimaks. Selle põhjus ks polnud niivõrd kiriku vastutõõtamine, kui koguduse enda sisemised põhjused.

Seal, kus vennaste tõõ veel jäi, Eestimaal rohkem, Liivimaal pisut, oli enamus palvemaju allutatud kirikuõpetajatele, kes neid haldasid, hoolekandjaid peaaegu arvestamata. Herrnhuti hoolekandjatel oli kiriku palvemaja kuulajaskonnale üksnes vaimulik, sedagi kaudne mõju, kui neid lasti nendes palvemajades jutlustada, mis Eestimaa osas ka paiguti esines. Vähe oli palvemaju, mis kuulusid otse Herrnhutile ja sellega seisid hoolekandjate halduses, aga nendegi palvemajade kohta oli otsustav sõna öelda kirikuõpetajail. Loomulikult ei jäetnud see mõju avaldamata vennaste tõõ iseloomule. Luteri kirikus oli maksvusele tulnud konfessionalis, see on kiriklik suund, mis ortodoksiast, pietismist ja ratsionalismist võttis sealt leiduva positiivse ja püüdis seda kõike rakendada kiriku praktilises tegevuses.[443] Konfessionalism rõhutas kiriku kui organisatsiooni ühtsuse ja autoriteedi vajalikkuse ning usutunnistuse sõõtete üldkehtivust. Vennastekogudus, nüüdsest peale tõõlikult luteri kiriku organisatsiooni kuuluv, pidi oma õpetuses ja koguduse korras terveni alluma kirklikule suunale. Sellest peale kadus üldiselt vennastekoguduses rõõmus jumalalapse tunnetus, mida asendas alaline patutunde all kannatav tegude kristlus, nüüd sai uussünni tähiseks lapseristimine ja lõppes igasugune entusiastlik tundeküllus, mille asemele astus kainе igapõevane jumalaorjus. Kõrvalekaldumine sellest üldisest usulisest mõõtalitõõdist jäi vähelulisеks, kuid ta oli siiski olemas. Ning nõõd üksikud ja nõõd vähesed hulgakesed said seemneks, millest sõõlis eluiva tuleviku aegadeks.

---

442. Põld, Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast; Sild, Kodumaa kiriku suhted vennastekogudusega, lk.91.
443. Sild, Eesti kiriku lugu, lk.2o3-2o4.

f) Vastandina liivimaa kirikule, kus lasti venemaste leek kustuda, aga kirikus endas uut tuld ei süüdatud, püüdsid Eestimaa vaimulikud ise elustada usutegevust ning virgutada ärkamistõõd rahva keskel. Üheks silmapaistvamaks ärkajaks kujunes siin Tallinna Oleviste kiriku abiõpetaja August Ferdinand Huhn (1807-1871).

Oleviste kiriku õpetajaks ja samaaegselt Tallinna alllinna superintendendiks oli Christian Gottlieb Mayer (+1843, Olevistes 1810-1846). Ta oli hea, hulki vaimustav jutlustaja, kuid ühtlasi ratsionalismi viimane esindaja Olevistes. Tema ajal, 1832.aastal, valis linna magistraat Oleviste abiõpetajaks Toomkooli usuõpetaja A.F.Huhni. Viimane oli sündinud Riias, lõpetanud 1829.aastal Tartu Ülikooli usuteaduskonna. Oma usuliste vaadete poolest oli ta peaaegu ratsionalist, mis tingis ka ta valimise ratsionalistlike linnaisade poolt. Kuid rohkem mõjutas seda Huhni seltskondlik vaba käitumisviis. Ta olnud hea seltskonnainimene, soovitud partner tantsusaalis ja mõnus vestleja nii härrade kui daamide ringis. Kirikumõtisse asudes jäi ta endiseks. Oleviste koguduse liikmete seas oli tollal koguke Hernhuutlusest mõjustatud isikuid, kes kõisid omavahel koos palveringides ning kandsid südamel koguduse üldtõõd. Noor abiõpetaja võeti kohe eestpalvete nimestikku, et see oma mõjukuse, andekuse ja kõneanni juures omandaks uue südame, mis võimaldaks tal suurema õnnistusega tõõtada. Nedd palved võeti kuulda. A.F.Huhn võis 1836.aasta linna sinodil tunnistada oma elu muutusest. Sellest peale omandasid ta jutlused Tallinna suurimas kirikus erilise tõsiduse ja vaimuvõe. Ta jutluste ajal oli kirik alati täis, teda tuli kuulama rohkesti teiste koguduste liikmeid, nende seas mitte vähe eestlasi. Kuulajaskonnas puhkes ärkamine, paljud jõudsid isiklikule põõrdumisele. Huhn esitas 1838.aastal palve linna konsistooriumile, et temal lubataks kord nädalas pidada piibli tunde, kuid ülemõpetaja C.G.Mayeri vastuseismise tõttu seda temale ei lubatud. Üldiselt esines viimane A.F.Huhni vastaseena, sest ei pooldanud usuelamuslikku tegevussuunda. Nii ei võimaldanud ta oma abiõpetajale Oleviste kiriku ruume leerilaste õnnistamiseks ning Huhn pidi selleks talituseks võõrasse kirikusse minema.

Piibli tundide luba seekord ei saadud, kuid hiljem võis ta siiski omavaheliste piibli tundidega alustada ning pidada neid igal neljapäeval kell 5 pärast lõunat. Siin püüdis magistraat usutõõd takistada ning ei lubanud piibli tundide ajaks kirikule valgust. Leiti siiski lahendus: palvelised tulid kirikusse igaüks oma väikese küünlaga, asetasid selle enese ette pingitugedele ning süütasid tule. Kirik sai valgeks ning südamed said rõõmsaks.

Chr.G.Mayeri asemele tuli 1847.aastl Otto Christop Heinrich Girgensohn (1796-1869). See suhtus teisiti oma abiõpetaja tõõsse, seadis kohe sisse avalikud piibli tunnid, mida kõik võisid külastada, ning muretses A.F.Huhnile loa eripihtkonna moodustamiseks. Uude pihtkonda asutisd umbes 500 usuliselt põõrdunud meest ja naist, nende seas suur osa Huhni ajal usule tulnuid. Pihtkonna liikmed alustasid praktilist usutõõd: külastasid haigeid, vanglaid, varjupaiku, evangeliseerisid üksikute juures ning teostasid hingehoidu. Nad astusid piibliseltsidesse ja teistesse luteri kiriku tõõharudesse. Pärastine Oleviste ülem-

õpetaja T.Hahn, iseloomustades A.F.Huhni tööd, ütleb, et Huhnist "sai mitte ainult Venemaa Ev.Luterikiriku suurim jutlustaja reformatsioonist alates, vaid samuti, mis on veel lõpmatult enam, elu loov isiksus, nagu neid ainult harva kingitakse Jumala kogudusele. Tema läbi teostas Jumal Oleviste koguduses ja samuti kaugel üle selle piiride ärkamise."444

A.F.Huhnil oli vastuvaidlematult suur ja laialdane tähtsus kirikliku usutööle Eestimaal, sest ta virgutas ärkamistegevusele ka teisi kirikuõpetajaid. Kahjuks takistas keelebarjäär ta otsest tööd eestlaste seas. Kindla aluse pani ta aga hilisemale usutegevusele Tallinna saksa ringkonnas, millest kõ soleva sajandi algul said ühtlasi osa ka eestlased.

Tuntud vene kirjanik Feodor Dostojevski puutus oma korduvatel Tallinna külastamistel kokku A.F.Huhniga, külastas Oleviste kirikut ja kuulas tema jutlusi, mis olla jäänud kirjanikule kauaks meelde. Pärimuslikel teateil olla Dostojevski kasutanud oma romaani "Vennad Karamazovid" loomisel ühe tegelase prototüübiks A.F.Huhni.445

A.F.Huhn suri 14.oktoobril 1871.aastal ja maeti Kopli kalmistule. Ta hauale asetati lihtne marmortahvel ta enda poolt valitud sõnadega: "Hier kommt ein armer Sünder her, Der gern ums Lösegelg selig wür'!" ("Siin tuleb vaene patune, kes verevões saab õndsuse").446

2. Eesti võrsuva intelligentsi seisukohti.

a) Vennastekoguduse liikumine oli sattunud kastuollu Eesti esimeste intelligentsi tegelastega. Nendest käsitleme nelja: O.W.Masingut ja Fr.R.Kreutzwaldi, keda võime iseloomustada kui individualistlikke valgustajaid, ning J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni, kui Eesti esimesi ühiskondlik-poliitilisi tegelasi.

Otto Wilhelm Masing (1763-1832) sündis Põhja-Tartumaal Lohusuu rannakabeli köstri Christian Masicku teise lapsena. Köster oli rahvuselt eestlane ning põlvnes Maarja-Magdaleena kihelkonnast pärisorjusest vabade kangrute seast. Otto Wilhelmi ema oli saadliseisusest Anna Ludovica Hiltebrandt, kes oli Rootsi ohvitseri tütar, kuid vara orbunud ning üles kasvatatud ühes kirikumõisas. Sõltes sõgaabielus valitses saksa keel, nii et perekond peagi saksastus ning O.W.Masing ei pidanud enam ennast eestlaseks, vaid jutustas oma lastele perekonna rootsi-saksa algupärast, ühtlasi muutes oma nime saksapäraseks. Eesti keelt oskas ta siiski juba lapsest peale hästi.

---

444. Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben, lk.320-326; Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2, lk.60-62.
445. Jüri Sumakov, Dostojevski ja Tallinn, Looming, 1971.lk. 1734, 1736 (Edaspidi: Sumakov, Dostojevski ja Tallinn).
446. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2, lk.211.

Kõrgema hariduse omandas O.W.Masing aastatel 1783-1786 Halle Ülikoolis. Seal suhtles ta mõtteteadlase Fr.A.Wolfiga ja luges selle teoste korrektuuri. Hallest sai Masing oma ratsionalistliku maailmavaate. Eestis asus Masing 1786. aastal koduõpetajaks Virumaale Lüganuse kihelkonda, s sealt 1788.aastal Lüganuse kirikuõpetajaks ning 1795.aastal Viru-Nigula kiriku õpetajaks, kus oli ligi 20 aastat. Aastal 1815 valiti ta õpetajaks Tartumaale Äksi kiriku jahiljem ka Tartumaa praostiks, kuhu jäi kuni surmani.[447]

O.W.Masing on tuntud isik eesti varasemas kultuuriloos. Juba Lüganusel püüdis ta rahva haridust ja majanduslikku olukorda parandada.[448] Hiljem ilmus temalt mitmeid õpperaamatuid, ta hakkas 1821.aastal välja andma "Marahva Nädalalehte", avaldas sakslastele määratud eestikeelset lugemismaterjali (1816), kirjutas keelelisi küsimusi käsitlevaid artikleid ja avaldas õpetusliku ja vaimuliku sisuga teoseid.[449] O.W.Masingu suurest tõõvaevast jõudis rahva kätte vaid pisut. Tema kirjutatud õpikud jäid müümata. Suuri vaevu läks Masingul korda hoiduda enda maksujõuetuks tunnistamisest, kuid pärast ta surma tehti ta perekonnale siiski oksjon ning seisma jäänud raamatud müüdi ära makulatuuri hinnaga.[450]

Oma filosoofiliste vaadete poolest oli O.W.Masing võitlev ratsionalist. Ta tegutses tihedas kontaktis Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntagiga (1765-1827). Liivimaa Ülemkonsistooriumi assessorina võttis Masing aktiivselt osa selle konsistooriumi võitlusest Peterburi kindralkonsistooriumiga, mis tollal oli pietistlik. See oli ühtlasi võitlus riigivalitsuse usku toetava suuna vastu Aleksander I ajal. Võitluse tagajärjed tulid tagasi Masingule endale, tema õpikuid ei lubatud koolis tarvitada nende ratsionalistliku suuna pärast. Kui Peterburi Katariina koguduse ratsionalistlik vaimulik tagandati, põõrdus kogudus Masingu poole, kui samamõtteliste poole, ettepanekuga asuda tagandatu kohale, mida aga ei lubatud.[451]

O.W.Masingut iseloomustab mingi kõrk, enesekindel aristokraatlik joon. Ta ihkab seadusi, mis keelaksid talulaste astumist linnakoolidesse, sest koos haridusega muutuksid nad sakslasteks.[452] Ta maailmavaadet näitab veel tõik, et ta oli ühe Tallinna vabamüürlaste loožši liige.[453]

Oma suhtumises religiooni esindas Masing õieti ratsionalismi äärmist voolu. Ta ei pooldanud alalist palvetundidest käimist ning üle jõu piibli lugemist. Oma vaimulikuametisse suhtus ta põlastavalt ning nimetas erakirjavahetuses seda otse piinaks. Ta ironiseeris reformatsiooni 300.juubeliaasta pidustusi.[454] Tema poolt 1825.aastal välja antud ratsionalistlik "Vaieline Kristiusse õpetus...targema rahva ja koolmeistrite kasuks" põõses tsensuurist läbi tõnu juhusele.[455]

---

447. Eesti Kirjanduse ajalugu I lk.343-344 (A.Vinkel); Eesti Biograafiline Leksikon,lk.308 (A.K./ask/);Kampmaa,Eesti kirjanduse peajooned I,lk.2o7-2o9.
448. Anvelt, O.W.Masing Lüganusel,lk.726-733.
449. Eesti Kirjanduse ajalugu I lk.344-346 (A.Vinkel);Eesti Biograafiline Leksikon,lk.3o8-3o9(A.K./ask/);Kampmaa, Eesti Kirjanduse peajooned I,lk.21o-217.
45o. Anvelt, O.W.Masing pankroti läbel,lk.658-662.
451. Anvelt, Tundmatu O.W.Masing,lk.1578-1579.
452. Samalsamas,lk.1582.

Masing suunas oma mõjukuse, võitluskire, temperamendi ja püsivuse võitlusesse eeskätt vennastekoguduse liikumise vastu. Mitte ainult, et ta võitles usuliikumise Hermuslike ekstaasinähtustega, vaid terve vennastekoguduse tõe ja üldine pietistlik usuvaade seisis ta hoopide all. Ta kogus andmeid esinevatest usuliialdustest, avaldas neid oma väljaannetes, eriti "Marahwa Nõddala-Lehes" ja saatis ühtlasi Sonntagile selle saksakeelsetes ajakirjades avaldamiseks.[456] Vennastekoguduse le antud "armukiri" tõi Masingule suurt meelehärmi ning ta nägi selles pimeduse võitu.[457] Ta ootas seadusi, mis oleksid keelanud palvetundide pidamise koolimajades, esitas märgukirju kiriklikele ja ilmalikele ülemustele ettepanekuga vennaste tegevuse piiramiseks ning otse nõudis vennastekoguduse tegelaste karistamist kohtu teel.[458]

On loomulik, et vennastekogudus püüdis omalt poolt O.W.Masingu peale tungi pidurdada. Hoolekandja J.H.Foerster kirjutas Masingule kirja, kus manitses talupoegade hingeõnnistuse nimel loobuda usuliikumise vastastest kirjutistest. Nava Hindrek saatis vennastekogudustele ringkirja, kus hoiatas O.W.Masingu raamatute eest. Masingu ilmaliku raamatu pealkiri "Pühhapäeva Wahheluggemissed" olla juba vennastele teotav, sest selliselt nimetasid vennad seni oma pühapäevaseid kooskäimisi.[459] Masingu enda teatel olla 1822.aastal käinud kolm hernhuutlast tsensori juures samme astumas tema "Marahwa Nõddala-Lehe" sulgemiseks.[460]

O.W.Masingu pealetung hernhuutlusele oli niivõrd agressiivne, et tahtmatult hakkad otsima mõnda otsest põhjust selleks, sest "rahva valgustamise tahe" ei toimuks seesuguse kirglikkusega. Leo Anvelt, iseloomustades Aksi Masingut, ütleb: "Nii ei näi vana Masing õnnem sel määral kui noor uskuvat lahke ning aruka sõna veenmisjõudu: poleemikas on ta mõnikord kavatuslikult ja teadlikult häbematu ning solvav ja hernhuutlaste ülekuulamisel pole ta kaugeltki leebe mees".[461] Õigus näib olevat A.Vinkelil, kes väidab, et see ratsionalistlik valgustaja esines siiski kui pastor ning nägi hernhuutluse massilises liikumises kirikute tühjaks jäämist ning rahva väljalüli tamist luterikiriku pastorite mõju alt.[462] Selle vaate õigsust toetab üks 1828.aastal "Prowinzialblattis" ilmunud anonüümne "O.W.M."

---

453. Anvelt, Veel kord O.W.Masingu vaesumisest, lk. 715.
454. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.106.
455. Anvelt, Veel kord O.W.Masingu vaesumisest, lk.720.
456. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.131-132.
457. G.Suits, Otto Wilhelm Masing kirjamehena, Eesti Kirjandus 1932.lk.551 (Edaspidi: Suits, Otto Wilhelm Masing kirjamehena).
458. Anvelt, Tundmatu Otto Wilhelm Masing, lk.1582-1578.
459. Suits, Otto Wilhelm Masing kirjamehena, lk.553.
460. Põldmäe, Taevakäijad, lk.174.
461. Anvelt, O.W.Masing Lüganusel, lk.733.
462. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.133.

initsiaalo kandev artiklel, kus tauditakse separatistide (ilmselt hernhuutlasi), kes püüdvat saksastada oma poegi, et neist saada endale pastoreid. Sarjatakse seal ka "sissehiilinud saksamaalasi", keda väljast meile saadetakse otsekui "paganate põõrajaid" ja "protestantlikke jesuiite", kes kutsumatult püüavad koguduste ülevaatajaid mängida, rahvast vaenulikuks teha nende vastu, kes separatistide hulka ei kuulu, ning rahvale sisendavad hukutavaid unistusi.[463]

O.W.Masingu hernhuutlusevastasel tegevusel oli kaunis suur tähtsus. Tema "valgustavad" kirjutised olid mõõratud võrsuvale maaintelligentsile ning saavutasid siin oma eesmärgi: see kiht eestlasi eemaldus üha rohkem pietistlikust maailmavaatest.

b) Fr.R.Kreutzwald (1803-1882) oli isiklikult tihedas seoses vennastekogudusega. Juba väikese poisina käis Kreutzwald koos hernhuutlike vanematega Rakvere Lepna palvemajas ja õppis hernhuutlusmeelse Carl Gööcki elementaarkoolis. Pärast aastast õppimist Rakvere kreiskoolis, asus Kreutzwald 1818.a. Tallinna Fr.von Hueseni kontorisse õpipoisiks, ent sobimatuse tõttu jättis peagi selle ameti maha. Vähest kooliviilja maitsnud noorena seisis teadmatuse ees, aga seal tulid appi isa ususõbrad. Vennastekoguduse hoolekandja C.F.Genge soovitusel otsustas Eestimaa koolidirektor Christoph von Stackelberg koolitada noormees avada kavatsetava seminari õpetajaks ning võttis ta 1819.aasta jaanuaris isegi enda juurde korterisse. Siin olid Kreutzwaldi õpetajateks, peale korteriperemehe, Keila pastor O.R.v.Holtz ja usuõpetajana Saksamaalst selleks kutsutud hernhuutlane-kasvatusteadlane Jacob Ulrici. Üldaineid õpäti Tallinna kreiskoolis. Et seminari avamine ei õnnestunud, asus Kreutzwald nüüd omal käel õppima ning lõpetas viimaks 1832.aastal Tartu Ülikooli arsti teaduskonna. Selle järel töötas Kreutzwald 44 aastat Võrus linnaarstina. Kreutzwald abiellus 1833.aastal Mecklenburgist pärit oleva Marie Elisabeth Saedleriga, millele järgnes perekonna tihelik saksastumine.[464]

Sarnaselt O.W.Masingule esines ka Kreutzwald valgustusideede kandjana, kuid oli esimesest tundekülmasem ja loomult religioossem ning pietistliku kasvatuse tõttu näis olevat esimesest soojem, usulisem ja painduvam. Kreutzwaldil puudus üldiselt kindla jooneline, läbimõeldud ja läbielatud muutmatu maailmavaade, mis on andnud võimaluse teda tunnistada kord vagaks usklikuks, teinekord peaaegu ateistiks - materialistiks.[465] Püüame jälgida Kreutzwaldi maailmavaate arengut mõjustavaid tegureid. Pärast kodust usulist kasvatust ja suhtlemisi mitmete hernhuutlastega, mis ei viinud teda usulisele pöördumisele, järgnes Kreutzwaldi õppeaeg tõsiuskliku ning nõudliku pedagoogide juures. Nüüdki ei jõudnud ta lähemale usuelamustele, sellevastu range kord tekitas noormehes teatavat trotsi ja sisemist vastupanu. Seal algas elu omaette. Läbi raskuste astus ta Ülikooli, kuid mitte usuteadust õppima, mille algkursusega tutvus juba J.Ulrici juures, vaid arsti teadust. Ülikooli ajal puutus ta kokku Saksa filosoofi J.G.Zimmermanni (1728-1795) vaadetega, mis on temale sügavat mõju avaldanud ja kelle mõtteid ning

---

463. Leo Anvelt, O.W.Masingu kaastöost G.H.Merkeli "Provincialblatt'ile", Keel ja Kirjandus,1923,lk.59o. (Edaspidi: Anvelt, O.W.Masingu kaastöost).
464. Eesti Biograafiline Leksikon,lk.231-232 (A.A/spal/); Eesti Biograafilise Leksikoni Lisanduskõide, lk.142, (A.A./spal/); Suits, Kreutzwald Tallinnas,lk.595-603.

sõnastust veel vanaduse päevadel tarvitas. Zimmermann on tuntud askeesi ideaali halastamatu vastasena ja kloostri vagaelu paljastajana, mida teeb valimatute sõnadega. Ta eitab igasugust pietismi harrastamist ja vagatsemist.[466] Samal ajal algas vist ka Kreutzwaldi tutvumine Fichte ja Schellingi filosoofiaga, mis omapoolse kallaku ta vaadetele andsid.[467] Hilisemal ajal, juba Võru päevil, Kreutzwaldi usuharrastuslik lugemiskaar laienes, sinna ilmusid David Straussi ja liberaalse pastori Friedrich Albrechti (1818-1890) t teosed, vabameelne teoloogiline ajakiri "Protestantische Flugblütter" jne.[468] Lahutatud avalikust hõskonnategevusest, surutud pisikesse kohalinna, kitsasse saksa väikekodanlikku ringkonda, eemal pürkava eestluse igast kultuuripüüdlusest, pessimistlikult suhtudes eestlaste rahvusena püsima jäämise võimalusse, otsis Kreutzwald rahuldust ja loomingujõu väljaelamist kirjatöödes. Neis esines ta valgustajan, ent samas, siin ja seal, lõid välja mõtted: Jumal on võgev, on Looja, Isa, Hoolduja; inimene on nõder, kuid Jumal on inimese lohutus ja kalju; Jumal on elukõlbluse aluseks ja kodutee tõhiseks.[469] Ta kirjutab 1868.aastal Koidulale, et kristluse eesmärk olla - saavutada "...kõige ülemat inimlikku tõiust, mis ühel surelikul loomul Kristuse järgi kõige osaks võiks saada..."[470] 1859.a. kirjutab ta A.Schiefnerile: "Jumal, kes mind koos omastega siia saadik on hoidnud, ei lase meid otsa saada ka nende väheste aastate jooksul, mis mul veel võiksid osaks saada".[471] Kuid nende religioossete mõtete kõrval esineb Kreutzwald mõnedes erakirjades ootamatult kiriku ja usualuste õgeda lammutajana. Tema "valgustusliku maailmavaate üheks kõige tugevamaks küljeks oli järjekindel ja tihti väga terav kiriku, pastorite, vagatsejate ja ka ristiusu dogmade kriitika, mis puhuti küündis peaaegu usu kui niisuguse eitamiseni", ütleb Endel Kirk.[472] Kreutzwald ei tunnustanud imesid ja pidas piibliloguseid müütideks ja muinasjuttudeks, ta nimetas luteri usu vaimulikke pimedusemeesteks, ussisoolks, mustas lambanahas huntideks jne.[473]

Selles kahepalgses olekus, usu ja uskumatuse vahel kõikumises avaldub Kreutzwaldi hingeline lõhestatud. Nagu oleks kaks jõudu või tlemas selle mehe hinge pärast. Lapsepõlve elamused, vanemate kasvatus, põliste usualuste vältimatu mõju - need kiskusid ühele poole, kuid oma intellekt, õieti selle austamine, seltskonnas meeldiv mentaliteet ja kristluse ebavõrdsete esindajate taunimisväärsed teod - need kiskusid teisele poole. Ja nii ei teadnud Kreutzwald isegi, kuhu loori ta kuulub. Oli ta eestlane või oma perekonna tõttu sakslane, kas ta tõstas ja nõgi vaeva tuleviku rahvuse pä-

---

465. Kirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk.76.
466. Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade, lk.28-30.
467. Kirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk.73.
468. Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade, lk.30-33.
469. A.Saritis, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ühiskonna suhe, Eesti Kirjandus, 1932, lk.467.

rast või kogus üksnes folkloristlikku kaduminekule määratud rahvakillust, kas raskuspõhjal võis ta toetuda oma Jumalale või on skepsis ja lootusetus ta põhjand veel surmatunnil? Tahaks loota, et ühes erakirjas 1879.aastal kirjutatud read avaldavad siiski vana võitleja viimast kreedot. Seal ta kirjutab: "Meie oleme kõik ühesugused patused, nõdrus meie ainuke põhjendus, aga meie lootus jääb vankumatu kindlalt Jumala armu ja halastuse peale."[474]

Mõistetav on, et Kreutzwald mõistab oma kirjavahetuses hukka vennastekoguduse ringkonda, sest see ei hinda ta "Kalevipoja" ja paab vanu laule ja lugusid paharetti sigitusena. Arusaadav on, et Kreutzwald võis taunida usulisikumises esinevaid liialdusi, nende seas ka teavaskõijate tegevust. Ta kirjutas 1846.aastal artikli "Taevaskõijad", milles teravalt arvustab neid võõrnähtusi ning teeb neile Eest vastutavaks hõrnhuutluse juhid. Terava tooni tõttu artikkel ei tulnud avaldamisele.[475] Kreutzwald pidas taevaskõijate liikumise ajendiks taevaskõijate poolt ainelise kasu taotlemist. Sama stiimulit näeb ta ka kirikuõpetajate ja vennastekoguduse kuulutajate tegevuses. Ta kirjutab ta 1864.a. J.Kõlerile: "Papid ja palvemajasulased lähevad selle peale välja, et inimest kariloomaks teha, et eesti rahvas nagu nende poolt käima pandud masin ainult nende tuluks töötaks, neile rikkalikult varusid valmistaks, mille eest suurmeelselt juhatusi igavese elu poole jagatakse".[476] Kirjavahetuses F.R.Faehlmanniga (1845) paneb Kreutzwald isegi talurahva kõõrimise seoses õigeusku siirdumisega hõrnhuutlaste süüks, kes olla hakanud kombineerima vene usu agentidega ja vaimulikega.[477]

Vennastekoguduse vastased väljaastumised esinevad Kreutzwaldil peamiselt kirjavahetuses ning sellistena pole laiemale üldsusele agiteerivalt mõjunud. Teine lugu on aga pealkirjata käsikirjutuga, mis ilmus "Kasulikus Kalendris" järjestikuselt aastatel 1865-1873 ja mida teose keskse tegelase järgi on hakatud nimetama "Mihkel Põllupapiks". Lugejate hulgas leidis jutt elavat vastuvõttu ja kalender saavutas enneolematult suure leviku.[478] Teoses käsitletakse vennastekoguduse tegelasi negatiivselt ja selle juures väga teravalt. Need on väliselt vagad, kuid seesmiselt kurjad ja omakasupüüdlikud, halastamatud ja varguste vastuvõtjad, "silmad taeva poole tõstetud, kuid selle varju taga ihnus, kadedus, endaarmastus ja armutu põlgus teiste inimeste vastu". Kreutzwald süüdistab siin vennastekogudust, et see põlgavat ilmalikku kirjandust ja õpetusraamatuid ning piirduda ainult vaimuliku kirjandusega ja usualaga, millega ei võimalda

---

470. Annist, "Kalevipoja" saamislugu, lk.125.
471. Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus III lk.140.
472. Mirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus.lk.75.
473. Samasamas, lk.75.
474. Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade, lk.62.
475. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwaldi ja vennastekogudus, lk.409; Teose "Taevaskõijad" tekst on avaldatud väljaandes: Põldmäe, "Taevaskõijad", lk.132-139 ning Maailma ja mõnda, lk.87-93.
476. Eesti NSV Ajaloo lugemik, II köide, Toimetanud E.Laul ja A.Traat, Tallinna 1964, lk.24 (Edaspidi: Eesti NSV ajaloo lugemik II).
477. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.409.
478. Eesti kirjanduse ajalugu II, lk.133 (E.Mirk).

eesti rahva edasiarenemist.[479] Mõned teravad pisted vagatsejate vastu sisaldab ka Kreutzwaldi kõige levinenum juturaamat "Reinuvader Rebane" (raamatuna 1850.).

Mis siis viis Kreutzwaldi võitlusse hernhuutlusega, pealegi oli temal nende suhtes teatav auvõlg hinge taga? Pole usutav, et peamine siin oleks olnud vendade kriitiline suhtumine Kreutzwaldi kirjandusliikesse harrastustesse, sest enne, kui Kreutzwald oli jõudnud midagi nimetamisväärset kirjutada, oli ta juba rõhutatult hernhuutluse vastane. Võiks arvata, et kui ta noorusaastatel tõiendas hernhuutlaste sotsiaalsel oma haridust, oli tal ebameeldivaid elamusi ja lahkhelisid vennastekoguduse tegelastega. Ehk elas ta ise oma isekodus läbi seesuguseid pettumusi. On teada, et ta isa Juhan Reinholdson, vennastekoguduse liige, oli 1817. ja 1818.aastal Rakvere lähedal Rägavere - Aru kõrtsmikuks. Seda juhtus tihti, et pärisorjadest vennastekoguduse liikmeid pandi mõisniku poolt sunniviisil kõrtsipidajateks, sest eeldati nende ausust ka selles ametis. Kuid Juhan Reinholdsohn oli juba 1815.aasta detsembris vabaks lastud, nii et ta võis keelduda kõrtsmikuks minemast. Ka oma kõrtsikohas ei talitanud ta hernhuutlaste põhiliste vaadete kohaselt: nagu ühest 1817.aastal toimunud vargusloost selgub, on ta oma kõrtsilaekasse müüdud viina pandina vastu võtnud naiste hõbeehteid, nende seas ka hõberiste.[480]

Fr.R.Kreutzwaldi kalendrijutud ja "Reinuvader Rebane" levisid laialdaselt talurahva keskel ning levitasid sellega küllaltki tõhusalt usuvastast tendentsi. Ent nende mõju lihtlugejale, eriti usulise rahva seas, ei tule siiski üle hinnata, sest seda võeti lugemisel juba ilmaliku kirjandusena, millesse suhtub suhtuda eelarvamusega. Suurem on Kreutzwaldi usumõtet kahjustav mõju külaharitlastele - koolmeistritele kui hilisema rahvusliikumise tegelastele.

c) Erinevalt eelmistest võime Johann Voldemar Jannseni (1819-1890) käsitleda usku pooldava tegelasena. Ta sündis Vana-Võndru Tõrvaaugu kõrtsmiku Ado pojana. Vastandina perekonna päritusele, mille põhjal Jannseni isa kui ka emapoolsed esivanemad kuuluvat saksa (või taani) ning rootsi rahvusesse, tõendab geneoloogilised uurimised mõlemapoolsete esivanemate põlvnemist eesti rahvusest talupoegadest.[481]

Noor Jannsen orbus varakult. Pärast seda, kui ta kihelkonnakooli oli õpetanud, võttis Võndru abiõpetaja Carl Körber 17-aastase noormehe endale kutsariks ning hakkas ühtlasi temale õpetama muusikat ja saksa keelt. Saksa keel avas noorukile tee rikkalikku raamatukogu juurde, kus leidus J.H.Jung-Stillingi teoseid, F.W.Krummacheri vaimulikke laule ja muud vaimulikku kirjandust, mis pandi aluse noormehe usulisele maailmavaatele. Paari aasta pärast sai Jannsen Körberi abiliseks kihel-

---

479. Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus, lk.409-410.
480. N.Loone, Fr.R.Kreutzwaldi isa vabastamine pärisorjusest, Eesti Kirjandus, 1934, lk.160-162. (Edaspidi: Loone, Kreutzwaldi isa vabastamine).
481. Lemming Rootsmäe, Johann Voldemar Jannseni päritolust ja esivanematest, Keel ja Kirjandus, 1974, lk.413-417.

konnakoolis ning 1842.aastal juba Võndra köster-koolmeistriks. Koore Jannseni suur populaarsus rahva silmis ning ta rahvapärased kõned palvetundides viisid teda vastuollu vahepeal (1841. a.) õpetaja ametisse asunud Carl Körberiga. 1843.aastal abiellus Jannsen saksalasest piimarentniku tütre Anette Juliana Emilie Kochiga, mis tõi köstri perekonda saksa keele ja meele. 1850. aastal kolis Jannsen Pärnu Uuejõe ehk Rüütma alevisse kooliõpetajaks. Seal alustas ta 1857.aastal ajalehe "Pärno Postimees ehk Nõddali leht" väljaandmist. Pärnust kolis Jannsen 1862.aastal Tartu, kus hakkas ajalehte "Eesti Postimees" välja andma. Jõba Võndra päevil oli ta tegelnud kirjanduse tõlkimisega ja kirjastamisega, mida jätkas Pärnus ja nüüd Tartus. Tõlgetele lisandusid ka mõned algupärased jutustused ja luuletused. Tartus kujuneb J.W.Jannsenist eesti rahva ühiskondliku tegevuse juht, Tema eestvõttel asutati esimene eesti lauluselts "Vanemuine" (1865), "Eesti Põllumeeste Selts Tartus" (1871), "Eesti Kirjameeste Selts" (1872), korraldati esimene üldlaulupidu (1869), alustati "Vanemuises" esimesi eesti näitemänge (1878) jne. Jannsen oli suur laulumees ning ta asutas laulukoore juba Võndras ja Pärnus.

Poliitilisel areenil kujuneb J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni vahel äge sulesõda, mis teravneb, kui 1878.aastal hakkas ilmuma viimase väljaandel ajaleht "Sakala", mis viis eesti ühiskondliku tegevuse kaheks leeriks lõhenemisele. See murdis Jannseni tervise ja 1880.aastal tabas teda rabadushoog, mis kõrvaldas 48
rahvamehe kümneks aastaks varjuellu kuni 1890.aastal saabus surm.

J.W.Jannseni isik ja ta ühiskondlik tegevus on aegade jooksul leidnud erinevat hindamist. Teda on tõstetud kõrgele rahvapedagoogi aukohale, samas manatud ja tunnistatud silmakirjatsejaks, rahva reetjaks ja reaktsiooniliseks tegelaseks. Puudutades Kreutzwaldi ja Jannseni omavahelist ebasobivust, kirjeldab Vilhelm Reiman seda järgmiselt; Ühtlasi iseloomustades mõlemaid: "Järele jõtmata torgib ja toksib Kreutzwald Jannseni. Mõlemate iseloom lõks nii lahku, et vähemat kooskõla ei võinud tekkida. Kreutzwald - sapiline, sattiriline, kirgja, Jannsen - põikesselaps, elurõõmus, humoorikas naljahammas. Kreutzwald ju hauda langeva ratsionalismi representant, kelle meeles sellega ühes valgus ja tõde hauda läks, Jannsen võitva pietismi ja ortodoksia soojasüdameline poolehoidja. Kreutzwald hõrgesti haritud, teadusega sõpruses ja tutvuses elav uue aja inimene, Jannsen vähe hõõvelda tüd autodidakt vaevalise algkooli alusega."483

Aga juba kodukohas Võndras algas ei tav suhtumine Jannseni-sse, mida näitab E.Särgava rahvamälestustel koostatud romaan "Lõhme linna kirjutama, oma elu kergendama". Üldiselt olla erinenud kõik Võndra Jannsenid (Jensenid) oma elava temperamendiga muust sealsest rahvast, kes olevat suhtunud neisse kui kergatsesse.484 Ent tapva kriitika andnud Jannseni kohta E.Särgava romaani järgi Võndra kirikuõpetaja Carl Körber: "Aga ta on salalik! ... Ma nägin, kui Rõusa härra oli minu juures, kuidas ta siis laveeris, nii ja naa... Kord on ta protestant, sealsamas

---

482. Eesti Kirjanduse Ajalugu II, lk. 128-157 (M.Kalda); Eesti Biograafiline Leksikon, lk.165-171 (A.J./Urgenstein/).

483. Vsit. Aino Kallas, Võhelend, Koidula elulugu, Tartu 1929, lk. 88 (Edaspidi: Kallas, Võhelend).

484. E.Särgava, Lõhme linna kirjutama, oma elu kergendama I, Tallinnas 1968, lk.539. Kommentaarid (O.Jõgi). Edaspidi: Särgava, Lõhme linna kirjutama I).

hernhuut, kord on ta saks, seal - talupoeg. Ujub lapiti kui lest merepõhjas, sogab liiva ja vahib mõlema silmaga taeva poole, suu peas viltu."485

J.W.Jannseni suhtumises ususse esinevad samuti suured vastandlikkused. Ühelt poolt oma kirjanduslikku tegevusega avaldas Jannsen selget usulist suunda. Tema toimetatud ajalehed, eriti "Perno Postimees", on tõis piiblisalme ja kristlikku moraali õpetust. Jutukogu "Sannumitoja" (I - VII Tartus 1848-1851), peamiselt kolm esimest annet sellest, on otseselt vaimulik jutukirjandus, tõis Jumala juhtimise kirjeldusi, patustpõrdumise näiteid ja misjonilugusid.486 Tema muudest usulistest teostest nimetame laulude kogu: "Sioni-Laulo-Kannel"I -III (Tartu 1845,1853,1860), "Laupäeva õhtune kõlalinne" (Pärnus 1853.a.), M.Luteri kirjutusi "Onsa Lutterusse iggapäevane Usso õppetus ja kinnitus") 1 - II (Tartus 1853-1854) ja palve- ja lauluraamat "Sioni Ohvri-Altar I-II (Tartus 1859,1862). Eriti tähtis oma leviku poolest oli esimene nimetatuist, tõieliku nimega: "Sioni-Laulo-Kannel ehk 333 uut vaimolikko laulo, isseõrranis Kristusse rigi kaswammissest neile vaimus vaestele, kellel Temma tullemisse päev armas on." Kõik kolm sisaldavad kokku 1033 laulu. Laulud on tõlgitud saksa keelest põetist Fr.W.Krummacheri "Zionsharfe" järgi. Raamatu eessõnas tervitab Jannsen uuspietismi suunda ja rõõmustab piibliseltside edusammude üle.488 "Sioni-Laulo-Kannel" ja "Sioni-Ohvri-Altar" olid tollal kõige loetavamad raamatud. Esimesest teosest ilmus rohkesti kordustrükke: I jaost kuni 1881.aastani viis tsenseeritud seaduslikku ja neli rõõvtrükki, II jaost - kaks tsenseeritud trükki ja III jaost - kaks tsenseeritud ja üks rõõvtrükk, kokku tublisti üle 20 000 eksemplari. Rõõvtrükid andis välja trükkija Heinrich Laakmann (1802-1891) ilma autori teadmata ja temale honorari maksmata.489

J.W.Jannseni usuline meelsus ilmneb ühtlasi ta päevikus. "Diarium" /'Päevaraamat'/, mida alustas 19-aastase noormehena ning pidas mõnede vaheaegadega aastail 1839-1861. Päevaraamatust näeme Jannseni mitte kui võidurikast usklikku, vaid kui alalist patust, kes asjatult võitleb patu vastu, ilma võitu tundmata. Ei või öelda, et Jannsen oma "Diariumis" poleks otsekohene, kuigi ta oma patte nimepidi ei nimeta, siiski oma puudulikku usuelu paljastab ta kindlasti. Asunud Võndrast Pärnu, kirjutas ta 9.jaanuaril 1850.aastal vast ehk ainukordselt usujulgena: "Armust olasin ma tänini, kui Issand minu elu veel kaesmini jätkab, saab see kõik teenimata arm olema. Issand! ikka edasi minuga, ja ära lase mind mitte üksi minna".490 Aga juba sama aasta 1.augustil tähendas:"Kui ma oma südamesse vaatan, pean paratamatult ehmatama, ja meele ära heitma. See on ussipesa, täis kurja õelust, kõrkust..." Novembris võis ta

---

485. Sõrgava, Lähme linna kirjutama II,lk.150-151.
486. Mirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk.125.
487. Eesti Kirjanduse ajalugu II,lk.157 (M.Kalda).
488. Mirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus,lk. 124.
489. Eesti kirjanduse ajalugu II lk.130 (M.Kalda); Mirk,Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus,lk.124; Ingrid Laasme, H.Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu väljaandmisel. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale III, Tartu 1964, lk. 127 (Edaspidi:Laasme,H.Laakmanni osa).

oma usu kohta tunnistada, et see on "mõistus ja aastapikkune harjumus". Halastamatu avameelsusega paljastab ta ennast, kui 9.detsembril 1854.aastal kirjutas:"Pime udu on nüüd südames, mõtted mõratsevad, süda tahab maailma poole kalduda ja liha nii meeleldi valitseda ning keelatud vilja haarata.." ja 8.veebruaril 1856.aastal "Teenin Jumalat ainult huultega, süda kummardab selle maailma kuldvasikaid".[491] Usuline, õigeminei kirklik kasvatus tegi J.W.Jannsenist hea kristlase, ta võimees Heinrich Rosenthal võib ta kohta öelda: "Mina olen rohkem kui 20 aastat tema lähene tuttav, võimees ja vahetevahel ka kaastöötline olnud, aga ei ole selle aja sees teda kunagi vihasena nähnud ega karedat sõna tema suust kuulnud".[492] Muidu J.W. Jannsenisse positiivselt suhtuv A.Jürgenstein aga võidab, et Jannseni "usuline siht on enam väljaspoolne, ametlikult ilma sisemise soojuseta külge kasvanud, ilma sisemisest tungist välja kasvamata".[493]

J.W.Jannseni ühiskondlikku ja kirjanduslikku tegevust jälgides, võime väita, et Jannseni usuvaates toimus pidev taandumine. Sama kinnitab ka "Diariumi" ligem analüüs. Algul tõlgib ta usulist kirjandust, siis juba ka ilmalikku."Pärno Postimehes " on vaimulik külg väga tugev. "Eesti Postimehes" aga kaunis napp. Juba Pärnus hakkas Jannsen organiseerima ilmalike seltside tegevust. Tartus seisabki ta ühiskondlik tegevus vaid selles. Siin asutas ta paganliku nimega "Vanemuise" "Tartu linnaelanikkonna alamate kihtide...jaoks ellu kutsuda selts seltskondliku kooskäimiste ja hariva meelelahutuse jaoks", nagu kirjutab J.W.Jannsen "Baltische Monatsschriftis".[494] Hiljem kanti seal tema algatusel ett eestikeelseid näitemänge. J.W.Jannsen oli saanud jälgi tult eesti kultuuri- ja poliitikategelaseks.

Jannseni otsene suhe vennastekogudusega jääb täpselt määramata, kuigi rahvatraditsiooni kohaselt olla ta võtnud osa vennastekoguduse tegevusest. Kuid see võis sündida ainult Vändras, ta köster-koolmeistri päevil. Pärnus tal enam sealsete väheste hrnhuutlastega lähemaid sidemeid ei olnud. Aga tema "Sioni-Laulo-Kannel" oli armastatud lugemisvara vennastekoguduse ringkonnas, mida kasutati ka palvekooselekutel lauluraamatuna. Jannsen määrab ise teose eessõnas "vendadega kous olla iggal aial ja iggas kohtas laulda sündvad."[495]

Jannsen oli niivõrd kirklane ja luterlikus õpetuses kindel, et hernhuutliku eriõpetusega ta ühineda ei võinud. Ta laulab: "Siin ellan minna Eestimees, mo Lutherusse usso sees".[496] Tütar L.Koidula ütleb isa kohta: "Kirik ei jäänud teda ja tema ei jäänud kirikut". Oma noormehepõlves olla ta unistanud teoloogi elukutsest.[497] "Pärno Postimehes kirjutas Jannsen lahkusulistest põlastavalt ning Juhan Leinberki mainides imestati seal,et "selsinatsel ahviprohvetil käed mitte veel raudus ei ole."[498]

---

490. H.Rosenthal, Jannseni hingeelust ja tundeilmast. Eesti Kirjandus, 1916,lk.180-188(Edaspidi:Rosenthal,Jannseni hingeelust).
491. Vt.Maie Kalda,Jannsenist ja tema jumalatest,Sirp ja Vasar,nr.20.1989.
492. Rosenthal,Jannseni hingeelust,lk.191.
493. A.Jürgenstein, J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni ilmavaate kujunemisest,Eesti Kirjandus,1944,lk.4-5(Edaspidi:Jürgenstein, J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni ilmavaate kujunemisest.
494. Vt.Karin Kase,Teatritegijad,alustajad.Eesti teatrilugu,

d) Carl Robert Jakobson (1841-1882) sündis 14.juulil 1841. aastal Tartus rätsep Adam Jakobsoni ja selle naise Elise (Liisa), sündinud Jegorova, pojana. Isa Adam oli oma endise perekonnanime Torbi muutnud hiljem Jakobsoniks. Carl Roberti vaarvanaisa Paap Ivani poeg Torbi suri 1782.aastal 61-aastase nõdrameelsena Rõuges. Selle poja Jakobi tütar Ann (1788) teenis Tartus, kus talle sündis väljaspool abielu poeg Adam, kes oligi Carl Roberti isa.[499] Carl Roberti ema, Valgas sündinud Elise Mihhaili tütar Jegorova (alias Liisa, Lihse) olla ema poolt olnud "läti soost". Elise kasvas üles Tartus O.Fr.von Krischeiseni perekonnas kasvandikuna (või majateenijana) nins saanud seal saksa kasvatuse.[500] Sellega näeme C.R.Jakobsoni esivanemate seas isikuid mitmest rahvusest, mis võis olla üheks põhjuseks ta andekusele ja iseloomu kujunemisele.

Osalt oma mõjul perekond saksastus, kodus räägiti saksa keelt, ent ometi ka eesti keelt. Perekonnas kasvatati lapsi hernhuutlikus vagaduses ja ranguses, karistamiseks tarvitati ohtralt vitsanuhtlust.[501]

C.R.Jakobson astus 15-aastaselt (1856) Valgas asuvasse Janis Cimze köstrite ja kihelkonna koolmeistrite seminari, kus sai väga hea üldise ja pedagoogilise hariduse. Lõpetanud 1859. aastal seminari, asus ta sügisel oma isa ametikohale Torma köstriks-kihelkonnakoolmeistriks. Isa oli vahepeal surnud. Noormehel tekkisid peagi vastuolud kohalike võimumeestega ja ta oli sunnitud 1862.aastal lahkuma Tormast. Ta läks 1862. aastal Jamburgi saksa kolonistide juurde köster-kooliõpetajaks. Sealt siirdus ta 1864.aasta algul Peterburi, kuhu jäi seitsmeks aastaks. Need aastad said põõrdeajaks tema tegevusele. Siin sooritas ta ülikooli juures ülemõpetaja eksamid saksa keeles ja kirjanduses, asus õpetajaks gümnaasiumi ja tõõtas veel perekondades kodukooliõpetajana. 1865.aasta paiku leidis ta tee n.n. "Peterburi eesti patriootide" seltskonda, mille vaimseks juhiks oli professor Johann Köler. Jakobson ühines nendega, kasi ennast nende rahvuslikest vaadetest mõjustada ning alles nüüd ja seal sai Carl Robert Jakobsonist tõeline eestlane. Senini oli ta liikunud eelkõige saksameelses ringkonnas, oli pidanud kirjavahetust ja luuletanud saksa keeles. (Saksa keel kirjavahetuses ja vestluses kestis osaliselt ka edaspidi).[502] Nüüd sai Jakobsonist eesti ajakirjanik, ta koostas ja andis välja eestikeelseid kooliraamatuid ja muud kirjandust ning alustas ühiskondlikku tegevust. Hiljem elas ta lühemat aega Tallinnas (1871-1872), kust siirdus Vana- ja Uue-

---

1917, Tallinn,1970,lk.36 (edaspidi:Kask, Teatritegijad, alustajad).

495. Eesti kirjanduse ajalugu II,lk.130 (M.Kalda).
496. Kampmaa, Eesti kirjanduse peajooned I,lk.249.
497. Lydia Michelson, (J-V.Jannseni elulugu L.Koidulalt), Keel ja Kirjandus,1969,lk.296 (Edaspidi: Michelson, J.V.Jannseni elulugu).
498. Jürgenstein, J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni ilmavaate kujunemisest,lk.8.
499. Lemming Rootsemäe, Ühiendusi C.R.Jakobsoni genealoogiale. Keel ja Kirjandus,1970,lk.747-744.
500. Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson,lk.8; Hans Treumann, Eduard Magnus ja Carl Robert, Keel ja Kirjandus,1967,lk. 418.
501. Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson,lk.12-12.
502. M.Martna, Carl Robert Jakobson,Tallinn 1903,lk.35.(Edas-

Vändra vallakirjutajaks. Lahkudes sellest ametist 1874.aastal, ostis ta Uue-Vändra valda Pärnu jõe kaldale Kurgja suurtalu, et seda arendada eeskujulikuks näidismajandiks. Aastatel 1878 kuni 1882 andis Jakobson välja ajalehte "Sakala", mis sai tema poliitiliseks tribüüniks, kust levitas oma rahvusdemokraatlikke ja antiklerikaalseid ideid. C.R.Jakobson suri 1882.aastal ootamatult, olles 40-aastane.[503]

Saksastunud perekonnast võrsunud ning saksakeelse hariduse ja saksameelse vaate omandanud Carl Robert Jakobsoni tunneme kui üht eestluse tähtsamat eestvõitlejat. Hernhuutlike vanemate lapsena usulist kasvatust saanud Carl Robert Jakobson esines kui halastamatum kirikualuste lõhkuja ja usumõtte vastu võitleja. Mis oli selle metamorfoosi põhjuseks?

Põhrdelisi murranguid maailmavaates põhjustavad enamasti emotsionaalsed elamused või võimatud afektiseisundid. Neid leiame ka Jakobsoni elus. Asunud noore vabavaatelise ja energilise mehena Torma kõstriks ja kihelkonnakoolmeistriks, tekkisid temal peagi vastuolud sealse pärishärra ja kihelkonna patrooni Otto von Liphartiga (1812-1893). Tulid kokkupõrked, need arenesid edasi ning tulemusena sunti Jakobson kihelkonnakohtusse, kes mõistis ta "ebaviisaka käitumise pärast mõisavalitsuse vastu" kuueks päevaks aresti.

Lahkhelid tekkisid ka kirikuõpetajaga, Jakobsoni otsese ülemusega.[504] Õpetaja Carl Selmar Landesen (õpetaja 1853-1896) oli veendunud uuspietismi pooldaja. Kuid võitluses kiriku au ja enda autoriteedi pärast sai ta vennastekoguduse vastaseks. Sellel pinnal tekkisid arusaamatused juba köster Adam Jakobsoniga. Viimase eneseskindla ja hiilgava kõneanniga poja tulekuga Torma muutusid vahekorrad kirikuõpetaja ja uue kõstri vahel eriti pingeliseks. Landesen rõhutas väljakutsuvalt enda kui mõisnikutasolise kirikuhärra rikkust ja kösterkoolmeistri vaesust. Siin loodi alus C.R.Jakobsoni kirikuvastase vaate kujunemisele.[505]

---

pidi: Martna, Carl Robert Jakobson.

503. Vt. C.R.Jakobsonist mitmest aspektist tähtsamaid: Ea Jansen, Rudolf Põldmäe, Carl Robert Jakobson, Tallinna 1968; Eesti Biograafiline Leksikon, Tartu 1926-1929, lk.158-163. (A.Jürgenstein); M.Martna, Carl Robert Jakobson, Tallinn 1903; Põhjaliku käsitluse ajalehest "Sakala" ja C.R.Jakobsoni maailmavaate kujunemisest annab Ea Jansoni doktoritöö: Ea Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala", Tallinnas 1971; Üksikuid elujärke käsitlevad: R.Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas, Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed "Uurimisi ja materjale I, Tallinn, 1958, lk.66-117 ja R.Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinn, 1871,1872, Vana Tallinna III köide, Tallinn 1938, lk.73-157.

504. Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tallinnas, lk.97-102.

505. Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson, lk. 18-19; Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas, lk.91-93.

Tormas puutus Jakobson kokku balti-saksa literaadi dr. G.Schultz-Bertramiga, kelle muusikaalne tütar Ella, hiljem abielus Adajevski, Eratas tema tähelepanu ja kellele ta pühenads mõned saksakeelsed luuletused. Tolleaegsete teatel olevat Jakobson olnud preilisse armunud, ent upsakas neiu solvanud valusasti seisuse poolest madalamat mõisnikstrit.[506] See solvang võis laieneda vaenuks solvaja rahvuskaaslaste vastu.

Tegutsedes Tormas kõstrina oli Jakobson kohustatud täitma vaimulikke talitusi ja koolitõpetajana andma usuõpetust. Nagu pealtvaatajad kinnitavad, andnud ta usuõpetust hästi ja kaasakiskuvalt.[507] Oma isa jõrglasena jutlustanud ta Torma vennastekoguduses ning olevat pidanud väga mõtteriikaid palvetunnikõnesid. Usklikrahvaga ta aga ei ühinenud ning pesagi muutusid vahekorrad nendega külmaks. Torma ajale(1860-1862) langebki C.R.Jakobsoni märgatav eemaldumine usuvaatest.[508]

Oma kodus sai Carl Robert küll range usulise kasvatuse, kuid seda anti vitsahirmu sõatel, mis kasvatanud noorukis religioonivastast trotsi. Seesugusena astus ta Valga seminari mitmelaadiliste mõjutuste alla, mis teda hakkasid vormima. Umbes samal ajal ~~Viigi~~ andis kooliõpetaja ja luuletaja Juhan Weitzenberg temale lugeda David Straussi teose: "Das Leben Jesu", mis olevat noormehele jõtnud tugeva mõju ning olnud tähtsamaks teguriks ta lapseusu aluste kõigutamises.[509]

Kokkupõrge O.v.Liphartiga ja C.S.Landesoniga, millele lisandus tagasilükatud armastus Ella Schultzi poolt, oli teinud teda sakslaste vihkajaks. Jakobsoni isiklik vihavaen sakslaste vastu, nagu seda liiga lihtsustatult näeb Heinrich Rosenthal, olla omakorda olnud eesti rahvusliku liikumise põhjuseks, mis olevat lõpuks kogu Baltimaade ajalugu muutnud.[510]

Jälgime lähemalt C.R.Jakobsoni isiksust, nagu teda näevad ta kaasaegsed ning hilisemad vaatlejad. Kõiki ta juures esinevaid iseloomujooni "ei saa seletada välistele mõjudega, vaid mis olid ilmselt tingitud tema sisemisest kalduvusest" nendib ka Jansen.[511] Osutasime juba C.R.Jakobsoni põlvnemisele eri rahvusest esivanematest, kusjuures ta isapoolse vanaisa rahvus ja seisus on jõõnud teadmatuks. Need mitmesugused eelmised kihistused on andnud oma osa ta iseloomu kujunemisele.

Jakobson oli sündinud juht "ta arvas, et ikkagi just tema oli kutsutud ja seatud olema rahvajuht. Ta suutis seda ka olla"[512] "Juhtivaks elutungiks, kõike lõplikult otsustavaks dünaamiliseks teguriks on tema hinges võimutahe, mida ta rahuldab hoolimatusseni".[513] Temal lehtis hüüdlause: "Kas minuga ühes või minu jalgade all..."[514] Ta vastased süüdistasid omal ajal teda egoismis ja auahnuses. "Jakobsoni patriotism oli lõhkuv ja hävitav, iseennast täis ja vaenulik kõikide vastu, kes tema poliitikat heaks ei kiitnud ega tema rada ei käinud."[515] Vändrast lähtub kohalik rahvapärimus, mis kujutab Jakobsoni tülinorijana ja hoolimatu inimesena, kes võtnud palju võlga, mis jäi maksmata. Ta eraldanud ennast lihttalurahvast ning ta naine oli täiesti saks.[516] Fr.R.Kreutzwald suhtus Jakobsoni üldiselt reserveeritult ja ei pooldanud tema poliitilist joont. Eriti oli Kreutzwal-

---

506. Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson,lk.21; Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas,lk.111,113.
507. Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas,lk.92-94.
508. Sealsamas,lk.111-113.
509. Sealsamas,lk.77; Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala",lk.61.
510. Rosenthal, Kulturbestrebung des estnischen Volkes, Tartu 1910,lk.78-79. Vt.Jansen,C.R.Jakobsoni "Sakala",lk.42.

waldile vastuvõtmatuu ta vankumatu eneseusaldus ja võimukas iseteadvus, see juures õrn tundehellus vähemalegi kritikale, ning ütleb temast: "Aga sõõrased nad on, need hilpsrakad, kes on küll maiad meelituste peale, aga tõrksad tõsõna vastu võtma".[517] Oskar Loorits ütleb Jakobsoni kohta "...jah, tõepoolest Peterburi koolitusega revolutsionääri tüüp ..." Ta polnud "püsiva rahvusliku terviku harmooniline koondaja", vaid palju enam "vana iganenu lõhkuv ja purustav templipuhastaja, hiilgav oppositsionigeenius", kes "töi tüli ka meie endi majja, lahutas eestlasedkahte leeri".[518] Friedebert Tuglas suhtub Jakobsoni üldiselt pooldavalt, aga siiski ütleb tema kohta: "Ta ei kohkunud tagasi demagoogia eest ega tundnud piinlikkust teistele suhu panna mõttevaldusi, mida ise vajas. Ta võis kõhklejaid vahel põrutada ajajõrgule otse kõstamatu küünismiga. Ja päris rahulikult võis ta operreerida jumalasõnaga, olles ise tõenäoliselt uskmatu".[519] Ka hilisemad C.R.Jakobsoni uurijad ei saa jätta temale omistamast iseloomukohast hoolimatust ja karmust, kes ägedas võitlushoos tulistas vahest üleliiga raskest kahurist ka vähekardetavate vastaste või koguni süütute inimeste pihta. Isegi oma tõelisi pooldajaid kritiseeris ta iga väärituse puhul, seepärast temaga polnud kerge, sest ta nõudis koostöös oma tahtele alistumist.[520]

Ent nende iseloomu ja käitumisviisi puuduste peale vaatamata oli Jakobsonil suur mõju inimestele. Väliselt oli ta suur, tugev, rahulik, iseteadev, habemik, mis andis temale autoriteetse hoiaku. Ta esines solidse seltskonnamehena ning meeldis eriti naistele. Paljud allusid märkamatult tema tahtejõule ja intellektuaalsele üleolekule.[521] F.Tuglas ütleb tema mõju kohta: "Tema mõju on tagantjärele raske mõista, sest ta oli keskmine ajakirjanik ja veelgi keskmisem kõneleja, nagu väidetakse. Kuid ta tundis massi hingeelu, mis on sünnipärase poliitiku esimesi tunnuseid. Ta oskas oma sihi saavutamiseks kasutada kõiki vahendeid: rahva üldist valgustamist, kaudset mõjustamist, diplomaatiat ja demagoogiat. Ta teadis, mis ta tahtis".[522]

Arst-psühhiaater dr.Juhan Luiga (1873-1927) iseloomustab C. R.Jakobsoni sootu uuest vaatepunktist, kui ta kirjutab: "Kõrgema andega tegelased ilmutavad ebanormaalseid kalduvusi. Nii peame C.R.Jakobsoni juures psühhopatoloogilist alust olemasa."[523] Kui dr.J.Luiga selle diagnoosi tegi, oli veel teadmata, et C.R. Jakobsoni vaarvanaisa suri nõdrameelsena. Ka Carl Roberti vennad olid omapärased. Vend Friedrich muutus laisaks ja hoolimatuks elumeheks, kes ainult laatadel armastas ringi ajada, võlgu

---

511. Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala", lk.61.
512. Sealsamas, lk.80.
513. Kampmaa, Eesti kirjandusloo põhijooned II lk.106.
514. Sealsamas, lk.105.
515. C.H.Niggol, Minu mälestused varemast ajast (alates 1851.a.) Eesti Kirjandus, 1926, lk.468 (Edaspidi: Niggol, Minu mälestused.
516. B.Süst.Vestlustest Ernst Särgavaga, Keel ja Kirjandus 1968, lk.242 (Edaspidi: Süst, Vestlustest Ernst Särgavaga).
517. Vt.: Kirk, Kreutzwald ja eesti rahvuliku kirjanduse algus, lk.404-405.
518. O.Loorits, Eesti ajaloo põhiprobleemid, Lõydquist Tierp.1955, Vt.: Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala", lk.51-55.
519. Friedebert Tuglas, Unustatud laekas, Keel ja Kirjandus, 1964, lk. 14 (Edaspidi: Tuglas, Unustatud laekas).

teha, halva seltskonnaga kõrtsis istuda. Hiljem kõis ta joomisega tõsiselt alla.[524] Vend Eduard Hagnuse iseloomus pole ka kõik mõistetav.

C.R.Jakobson esines eriti vaenulikult kirikuõpetajate vastu. Ühkki avalikus kirjasõnas valis veel mõnel määral väljendusi, oli ta erakirjavahetuses vaimulike iseloomustamisel otsekohesem, nimetades neid "kaltsakaiks", "lagunud leierkastideks", "inimsoo kahkuks" jne.[525] Ta kirjutas J.Kõlerile (1877), et peab oma esmaseks poliitiliseks ülesandeks "lugupidamist vaimulikkude vastu igapidi alt ära võtmestada, kes ju igalpool inimsoo kahk on, mida aga meil veel õigeks ei peeta".[526] Oma isiklikku usulise kredo annab ta väga avameelselt pruudile J.Thalile (1872): "Ma ei usu mingisse taevasse ega mingisse põrgusse peale maakera, mille me enesele taevaks või põrguks teeme".[527] Veel otsekohesemalt kirjutas ta Lilli Suburgile (1873 ja 1874.a.):"Üksnes neid, keda usk "põrmu sisse mahasurunud ja elaja võõrliseks teinud", võib tröstida lootus teisele, paremale maailmale." Aga kes eneses ees jo üht jumalikku vaimu ära hakkanud tundma...selle edaspidine tõstja ja juhataja ei ole enam "usk", vaid tema oma jumalik vaim, ja kui siis veel üleüldse usust tahetakse rääkida, siis on ta see usk: "mina võin, mida ma tahan, Jumal anna mulle jõudu!"[528]

Samal ajal on C.R.Jakobsoni kirjutistes rohkesti näiteid, kus ta ennast kristlaseks ja Jumala uskujaks tunnistab, millie põhjal mõnelt poolt teda otse usklikuks inimeseks on peetud.[529] Samane mulje tekib näiteks lugedes "Sakala" esimese numbri juhtkirja (1878.a. vs.1/2), kus kirjutatakse:"Jumala nimel alustame tööd - tema õnnistus saab meiega olema"; Artiklis esineb 14 korda Jumala nimetus ning 4 korda mainitakse Jumala armu. Kuid samal ajal nimetatakse 6 korda "keisrihärrat" ja 2 korda keisri armu.[530] Väis hinnatavat suhtumist usuväärtustesse on 1866.a. "Eesti Postimehes" C.R.Jakobsoni poolt avaldatud "Ema armastusest", kus käsitletakse kolme liigi armastust: armastust Jumala vastu, ligimese vastu ja isamaaarmastust. Seal öeldakse: "Jumala armastus on see peasti, mis emal lapse südamesse sündida tuleb, laps peab aegsasti teadma, et Jumal ikka tema ümber on. See tundmine keelab teda ka siis paha teha, kui teda keegi ei näe; ta ajab ta südamest kurjad mõtted välja, sest et nad Jumala silmadele avalikud on".[531] Mattes 1876.

---

520. Carl Robert Jakobsoni Valitud teosed I lk.27-28 (E.Jansen, R.Põldmäe); Jansen,Põldmäe, Carl Robert Jakobson, lk.112; V.Altoa, Monograafia C.R.Jakobsoni võitlustest. Keel ja Kirjandus, 1972, lk.116 (Edaspidi : Altoa, Monograafia C.R.Jakobsoni võitlustest).
521. Jansen,Põldmäe, Carl Robert Jakobson,lk.112,158; Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala",lk.79.
522. Kuglas, Unustatud laekas,lk.14.
523. Dr.J.Luiga.Meelehaigus rahvaluules.Eesti Kirjandus 1912, lk.146 (Edaspidi:Luiga,Meelehaigus rahvaluules).
524. Jansen,Põldmäe, Carl Robert Jakobson,lk.104.
525. Jansen,C.R.Jakobsoni "Sakala",lk.67.68; Eesti Kirjanduse ajalugu II, lk.244 (R.Põldmäe).
526. L.Loone,Jooni Eesti ja Soome rahvusliku liikumise tegelaste poliitilisest suhtlemisest 1870.aastate lõpus ja 1880.aastate algul.Tartu Riikliku Ülikooli Toimetused, vihk,258,Tartu 1970,lk.274 (Edasp.:Loone,Jooni Eesti ja S..)
527. Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala",lk.78.
528. Samalaadas,l

aastal oma lapse, kõnelõs Jakobson haua juurõs ja ütles: "Ja kõs on patune? Iga inimõne, kellel kaduv asi siin maailmas kõik, jumalik olemine aga ühtegi ei maksa...Seesugune inimõne kartku ennast surma eest, sest surmaga on kõik tema headus lõppenud ja igavene nuhtlus on tema palk... Kristus iseõ armastas oma ligimesest nii, et nõnde eest võideldes oma elu andis..."[532] Avalikus vastuses J.Hurdale kirjutab ta 1878.a. "Sakalas" korratõs seejuurõs Hurda ennõ õeldud sõnu:"Sest ka minu elupõhjus (põhimõtte) jõrgi on "ristiusk nõnda kui teda pühas kirjas õpetatakse, meie ülõm mainu ja südamõharimise põhi ja meie kõige kallim vara siin maa peal".[533]

Mis oli C.R.Jakobsoni kahekeelsuse põhjuseks? Ta "Kolme I Isamaa kõne" käsikirjal leidub märgõ "Kristlik kirik ja kristlik usk ehk Jeesuse õpetus on kaks iseasja, mis sagedasti niisama teine teise vastu seisavad, nagu tuli ja vesi".[534] Kuid milline oli see kristlik usk, mida ta tunnistas? Vast ehk mõned mõlestused ja meeleolud lapsepõlvest, või mõned meelde jõõnud vormelid ja vagad õpetuslausõd enda kõstrisegasest jutlustamisest, võib-olla mingi panteistlik või deistlik kallak maailmavaates, sest teadlik ateist ta küll ei olnud. Ent ta oli demagoog, kes olukorda arvestadõs võis lahinguse astuda piibel kões ning seda rahuliku südamega kasutada oma eesmärkide saavutamiseks.

C.R.Jakobson taunis kiriklikku õpetust ja tegevust,kuid veel valusamalt astus ta separatistlike usulühkumiste vastu. Oma ajakirjandusliku tegevust alustas Jakobson õieti kirjaga Peterburist, mis avaldati 1865.aastal "Eesti Postimõhes". Seal kirjeldati eestlaste seas baptistide, eriti L.J. Schwani tegevust Peterburis, mida võrreldi konna krooksumisega ning õeldi:"Kui Eestirahvas veel ennõ rummalad ei olle, siis saaksid nõmad baptistide lõbi vist rummalaks tehtud, kui nõnde lollilori hakaksid kuulama!"[535] Hiliseemasse nn."Lõõnõmaa õrkamisse" suhtus ta samuti eitavalt ja võitles selle liikumise vastu.[536]

Kahepaikne on C.R.Jakobsoni seisukoht vennastekoguduse suhtes. Otseseks vennastekoguduse vastaseks repliigiks on vaid 1870.aastal "Eesti Postimõhes" ilmunud artiklis vihje, et väljarändamise kõra oli kõige suurem seal "kus rohkesti "püharahwast" elab", kellel ei ole "ühtegi" ülõmat ja kau-

---

528. Sealsamas, lk.78.
529. Martna, Carl Robert Jakobson,lk.146-147, 153.
530. /C.R.Jakobson/, Meie tahtmisõd ja eesmõrgid, "Sakala" 1878, 11, III, nr.1/2.
531. Jakobson, Valitud teosed II,lk.17-18.
532. Jakobson Valitud teosed I, lk.374-375.
533. "Sakala" 19.VIII.1878.nr.27.Tsit.Jakobson, Valitud teosed II,lk.165.
534. Jakobson, Valitud teosed I,lk.322.
535. Eesti Postimees 1865, 27.oktoober,lk.363; Jansen, Põldmõe, Carl Robert Jakobson,lk.42.
536. August Palm, Ajalehe kirjavastus kui politiseerimisvahend ja kultuuridokument. Reportaazi C.R.Jakobsoni kirjavahetusest "Sakala" 1878-1882,Eesti Kirjandus, 1937, lk. 403 (Edaspidi: Ajalehe kirjavastus kui politiseerimisvahend.

nimat tõde, kui maailma perioiduks ja hõdaoruks sõimata".[537] Sellele artiklile järgnenud polemikas annab Jakobson seevastu tunnustava hinnangu vennastekoguduse tegevusele minevikus, mille kaudu eesti rahvas esmakordselt hakanud mõrkama, mis usk see ristiusk õieti on. Kuid samas taunib ta igasugust vennastekoguduses esinevat "jampsimist" ning noruspõi, silmad täis nuttu, ümberkõimist. Seal aga kirjutab edasi: "Ma ei ole ilmaski meie vennaste koguduste vastane olnud, vaid olen pealegi sagedasti palvemajades suuremat südamekosutust leidnud, kui kirikus. Ka tunnen ma palju vennastekoguduse eestvõtjaid, keda ma väga austan ja lellega ma omas mõttes rahva kooli tamise pärast igas tükis kokku sünnin. Seesugune eestvõtja oli ka minu õnnis isa". Edasi järgneb kiitev kirjutus oma isast, mille lõpetab järgmiselt: "Keegi ei võinud seda meest pealt nähes öelda, et ta vennastekoguduse eestvõtja oli, sest ikka oli ta rõõmus ja tema suu täis lahkeid naljasõnu, aga tema elu oli puhas kui kuld ja terve kihelkond armastas teda kui õnt Isa."[538] R.Põldmäe leiab, et hernhuutluse vastu suunatud heatahtlikkuse põhjuseks oli Jakobsoni kavatsus tõmmata neil aastail vennastekoguduse laialdased ringkonnad kaasa rahvuslikku liikumisse.[539] Ka edaspidi kaitses Jakobson vennastekoguduse liikmeid. Ni nendib ta 1878. ja 1879.aastatel korduvalt "Sakalas", et kui üksikud vennastekoguduse liikmed on milleski süüdi, siis ei saa süüd laiendada tervele kogudusele.[540] Jakobson ütleb, et vennastekoguduse tegelased ei ole hariduse vastased, sest Aleksandri kooli komitees olla neid mitmeid olnud,[541] ning et tema isa juures olla käinud vennaste eestvõtjad eesti rahvuse edendamise eesmärgil.[542]

C.R.Jakobsoni sotsiaalset suhtumine vennastekoguduse saab mõistetavaks, kui arvestame, et tema silmade all seisis sajandi teise poole vennastekogudus, kui vennad enamuses polnud enam endised. Pietistlikke usuvaldusi ja -nõhtusi vennaste liikumises Jakobson igatahes eitas.

C.R.Jakobson oli tegelikult esimene Eesti poliitikamees, kes suutis luua kindla ja püsiva poliitilise erakonna. Ühtegi kaasaegset ei saa temaga poliitikamehe vaistus ja tahtekindluses võrrelda. Ent oma võitluses oli ta hoolimatu ja tõsi mitte arvestav, ning tema teeneks tuleb pidada eesti rahva lõhestamise kahte leeri, seda mitte ühiskondlike tunnuste, vaid maailmavaateliste orientatsioonide põhjal. See lõhe on jõõnud seni ja avaldub kahes suunas: sotsiaalpoliitilises (alias: horisontaalses ida-lääne vastandamises) ning filosoofilises (alias:vertikaalses: idee-materia vastandamises).

---

537. Jakobson, Valitud teosed II,lk.83-84.
538. Eesti Postimees, 1870,8.juulil nr.27,lk.108.
539. Jakobson, Valitud teosed II, Kommentaarid,lk.430.
540. Palm, Ajaloo kirjavastus kui poliitseerimisvahend, lk.403.
541. Sakala, 1878 nr.21.
542. Sakala, 1879 nr.4.

Esimesse suunas orienteerus C.R.Jakobson idalo - Vene keisrile ja vene liberaalsele rahvuslikule ühiskonnale. Olles vihavaenus sakslusega ja lootes vene natsionalismi pealetungist Balti sakslusele lõigata kasu eesti demokraatlikule talurahvale, ühines ta vene leeriga ja käsitas isegi seda pealetungiks. - Pole oluline, tegi ta seda naivsest usus vene rahvusluse headatahtlikkusele[543] või lähtudes reaalpoliitilisest seisukohast.[544] See poliitiline suund osutus eesti rahvale kahjulikuks veel paljudeks aastakümneteks.

Teises suunas rõhutas C.R.Jakobson materialismi dominanti idee ees ja oskas seda teha nii veenvalt, et rahva erksam enamus asus tema sõiduvette. Jakobsoni-Hurda konflikti puhul sai ta rohkesti poolehoiuavaldusikirju, kirjaku ja vaimulike vastu suunatud agitatsioon ajalehe veergudel leidis ulatuslikku heakskiitmist ja suur osa "Sakala" aktiivsete kaastööliste kirjutistest oli pühendatud poleemikale klerikaalse leeriga.[545] Hiljem sai igal publitsistika alale asujal heaks tooniks alata oma debüüti usu ja kiriku vastase võitlusega. See läi läbi, leidis poolehoidu ja kasvatas uusi jakobsonlasi. Usku pooldav klerikaalne leer oli poliitikalavalt kõrvaldatud jõudvalt, ning kunagi pole ta Eestis enam domineerinud.

Vaatlesime nelja tähtsamat Eesti varajase rahvusliku liikumise ja tegelast. Nendest J.V.Jannsen, õieti ajajõrgu alustaja ja eesti rahva õpetaja, edastas vertikaalset uuslist suunda. Kuid oma kõikuvuse, poliitilise küündimatuse ja ühtlasi religioosse puudulikkuse tõttu kaotas ta lahingu.

Suund, mida esindasid O.W.Masing, Fr.R.Kreutzwald ja kõige selgemalt ning edukamalt C.R.Jakobson, ja mis ühendas läänest pärinevaid ratsionalistlikke ning ateistlikke sugemeid idast imbuvate nihilistlike vaadetega, leidis, nagu nägime, avarat vastuvõtmist. Need ideed muutusid moeasjaks, tungisid koolinoortesse, sellega võrsuvate haritlaste keskele. Skeptitsism usumasjus oli saanud igale haritud inimesele endastmõistetavaks kreedoks.

Vennastekoguduse vastasesse võitlusesse andsid need esimesed Eesti haritlased samuti oma osa, vähem nendest küll J.V.Jannsen, sest noor Jannsen võttis mõnel määral isegi osa vennaste tööst ja osutas sellele teenseid, selleõige oma kirjanduslikku tegevuse kaudu. Aga oma hilisema eemaldumisega usulisest tegevusest ning puhtilmaliku tegelase teele asumisega tõi Jannsen mõningat meelehärmi ning mõjus oma eeskujuga kahjustavalt.

O.W.Masing ja F.R.Kreutzwald tegutsesid vennastekoguduse õitseajal,esimene selle algul, teine lõpul, ning nende eitav, otse mahategev suhtumine usulisikumisse on tublisti kahjustanud vennastekoguduse arengut. Olgugi et C.R.Jakobson paiguti kaitses temaaegset vendade tegevust, ometi oma üldise usuvastase kihutustööga on ta mõjutanud palju järgnevate põlvkondade maailmavaadet,kiskunud maha religiooni alusoid ning sellega piiranud usulisikumise uute puhanguto võimalusi.

---

543. Altos,Monograafia C.R.Jakobsoni võitlusest,lk.117
544. Tuglas, Unustatud laekas,lk.14.
545. Jansen, C.R.Jakobsoni "Sakala",lk.174,315.

3. ÕIGEUSK RÜNDAMAS

Sajandi neljakümnendatel aastatel algas Liivimaal talurahva kõrgimine, seda koos õigeusku siirdumisega. Uus ühiskondlik liikumine, mis oma usulisele vormile vaatamata "oli siiski sotsiaalmajanduslik, haaras kaasa ruhvahulki ning tõmbas sellega huvid eemale usulisest vennastelliikumisest, mis tollal oli juba kaotanud oma ühiskondliku iseloomu.

Õigeusku siirdumise käik ja selle tagajärjed on leidnud põhjaliku käsitluse Hans Kruusi doktoritöö tekirjas (Hans Kruus, Talurahva kõrgimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu 1920). See teos on võetud kõe soleva vaatluse peamiseks aluseks. Kreeka-õigeusu kiriku seisukohalt on seda sündmust valgustanud Ülempiiskop Nikolai Leismann (+1862) (N.Leismann, Õigeusu ajalugu Baltimaal uuemal ajal, Riias 1907).

Vene õigeusk ja selle põhamud esinesid Eestis juba varajastest aegadest peale. Tallinna Liivamäele (praegusele Sulevimäele) oli vene kaupmeeste kirik ehitatud XI sajandil, kust see viidi 1421.aastal Vene tänavale.[546]

Arvatavasti ehitati veneusu kirik ka 1030.aastal Tartu, kui vene suurvürsti poolt rajati linn. Tartus eksisteeris vene õigeusu kirik kindlasti ka Liivi ja Põhjasõja ajal, mis ajutiste Vene okupatsioonide ajal. Varakult, XVI sajandil, ehitati vene õigeusu kirikud Narva ja Vaskmarva, vist samal ajal rajati Kuremäe kabel. Hiljem oli õigeusu kabeleid peaaegu igas Peipsi-äärses vene asunike külas.[547] XVIII sajandi algul, pärast maa liitmist Vene riigiga, püstitati õigeusu kirikuid mitmesse linna. Kuid need Eesti alale ehitatud kirikud olid määratud väljastpoolt siia asunud vene rahvusest elanikele.

Veneusuliste eeskujul hakkasid ka mõned vene asunike keskel elutsevad eestlased kõima õigeusu jumalateenistustel ning hiljem astusid vene usku. Vahest tulid kodumaale tagasi mõned Peipsi ääre põgenenud või sinna vangidena viidud eestlased, kes seal olid õigeusku üle läinud. Nende üksikute õigeusulisto eestlaste kõrval oli esinemud ka hulgalisemaid usuvahetusi, seda Petseri kloostrile kuuluvatel maadel. Viimastele ehitati kirikuid: Tallova - 1697.aastal, Värska - 1759.aastal ja Räpina - 1782.aastal.[548] Õigeusklikke eestlasi esines siiski väikesearvuliselt ja lokaalselt. Nüüd saabus aeg, kus keisri usu võtsid endale korraga kümned tuhanded eesti talupojad.

a) Usuvahetuse ees käis Liivimaa talupoegade kõrgimine 1841.aastal. Selle ajendiks sai kuuldus, et 1840.aastal olla hulk Vitebski kubermangu juute asunud Lõuna-Venemaale.

---

546. Johansen, Nordische Mission, lk.66,67; J.Kleinenberg, Tallinna vene kaubahoovi ajaloost XV-XVI sajandini. ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduse seeria, 1962, lk.242, jj. (Edaspidi: Kleinenberg, Tallinna vene kaubahoovi ajaloost).

547. Liiv, Vene asunused Alutagusel, lk.72-73.

548. Sild, Eesti kirikulugu, lk.200-201.

Nendele olla jõgnenud ka juute Kuramaalt. Kuuldus levis läti talupoegade seas ning andis neile lootust väljarändamise kaudu oma eluolu parandada ning rännata juutide eeskujul "soojale maale". Läti talupoegi hakkas 1841.aastast mais hulganisti voorima Riiga kindralkuberneriggu valitsusse ennast väljarändamiseks üles kirjutama. Algul võeti neid võrdlemisi lahkesti vastu ja seletati neile, et väljarändamise jutud on põhjendamatud. Kui Riiga ilmunud talupoegade arv üha kasvas, hakati nendesse suhtuma väljastpoolt ning juunis khvardati ringkirjaliselt, et kui kedagi talupoegadest peaks lastama Liivimaalt lahkuda, siis ainult raudus ja Siberisse. See ei summutanud talupoegade püüdu "soojale maale". Võeti tarvitusele survevahendeid. Ilma mõisapolitsei loata Riiga saabunuid vangistati, peksti vitsadega ja saadeti tapikorras tagasi koduvalda, kus neid ootas uus karistus. Maale sõitis "rahustuskomisjon"; kindralkuberner parun Karl Magnus von der Pahlen tegi ise rahustusretki, korraldas kohapeal talupoegade peksmisi ning saatis kõrivatesse maakondadesse kasakaid ja sõjaväge.

Aastal 1836 oli Riiga asutatud Pihkva õigeusu peapiiskopile alluv vikaarpiiskopkond, seda vene vanausuliste vastu võitlemise ettekäändel, kuid tegelikult õigeusu kindlustamiseks ning usumisjoniks Baltimaal. Uuevaimuliku kohale Riiga määrati piiskop Irinarch. Riiga ilmunud väljarändamist taotlevaid talupoegi sattus 9.juunil juhuslikult piiskopi majja, kus neid lahkesti vastu võeti, nende kaebused ära kuulati ning nende nimed kahemõtteliselt kirja pandi. Piiskop nägi selles avanevat ammuoodatud võimalust õigeusu levitamiseks talupoegade seas. Teade piiskopi lahkusest lõks üle maa kulutulena laiali. Riia vene piiskop, keisri esindaja, kirjutab talupoegi üles väljarändamiseks ning maa saamiseks.

Uuesti voolavad Riiga talumeeste hulgad, nüüd juba piiskopi juurde. 16.juulil tabati Riias esimesed 22 talupoega Võrumaalt, kes samuti olid teel nimede kirjapanemiseks. Sellest peale hakkas tulema maasoovijaid Võru-, Tartu- ja Viljandimaalt. Järgnesid vangistamised ja peksmised, ent enam polnud võimalik summutada tõusnud lootuse leeki.

Seni olid talurahva väljarändamise tuhina vastu võidelnud mõisaomanikud ja nende-meelne kindralkuberner, sest teoorjade väljarändamisel oleks tõkkete arv mõisades vähenenud. Nüüd aga kerkis uus hädaoht - usuvahetamine. See puudutas luteri kiriku vaimuliku õrnemat kohta. Ka terve saksa stest rahvastik, eesotsas aadliga, nägi selles uut õnnetust saksa rahvusele, eriti rüütelkonna põlistele eesõigustele, milles oli seos luteri kiriku domineerimine Baltimaal. Kardeti, et õigeusu vaimuliku kaudu ja usu varjus rahvustatakse kohalikud rahvad ning liidetakse nad vene rahvusega, millele järgneks paratamatult rahva eemaldumine saksa pärishõrrade võimu alt.

Need kartused panid terve luterliku ülemkihi liikvele. Tõstati kahel frondil. Sõnakuulmatute talupoegade vastu pandi tegevusse sõjakohtud. 8.septembril lavastati kuulus "Pühajõrve sõda". Samal ajal mõjutas kindralkuberner parun Pahlen keiser Nikolai I-st, kes üldiselt kartis kõikvõimalikke rahutusi ja ülestõuse. Keiser sattus krevusse ja saatis kaks tiibadjutanti Liivimaale olukorraga tutvuma. Nende aruanne oli piiskop Irinarchile ebasoodne. Keiser tunnistas ta tegevuse sündsusetuks ning tagandas ta sama aasta oktoobris kohalt.

Sõjakohtud tegutsesid veel järgmise 1842.aasta suveni. Siis siirdus elu normaalsele rajale. Teoorjad jäid osa mõisadesse ja nimed kirikukirjadesse. Aga lootustuli rahva südames immitses edasi.[549]

b) Mõne aja möödumisel algas usuvahetuslik liikumine uuesti Lätis. Vene riiki valitses tollal Keiser Nikolai I, kes troonile oli asunud 1825.aastal, pärast "dekabristide mässu" maha surumist. Valitsev võim pidas "mässu" põhjusteks Lääne-Euroopa demokraatlike ja revolutsiooniliste ideede sissetungi Venemaale, ning püüdis nüüd kõigiti tõkestada nende sissepääsu tulevikus. Nikolai I valitsemispoliitika motoks oli: "Õigeusk, isevalitsus ja rahvus". Venemaa aadli haritum ja edumeelsem osa asus aga valitsuse poliitikaga opositsiooni. Vastasrind ise jagunes kaheks omavahel äärmiselt vastuolus olevaks parteiks: läänlasteks ja slavofiilideks. Esimesel parteil oli pürgimuseks Lääne-Euroopa soodu kõrgetasemelisem kultuuriline ja poliitiline olukord, ta taotles seda ka Venemaal ja soovis selleks siin põhjalikke reforme. Slavofiilid tunnistasid täielikult õigeks valitsuse moto "Õigeusk, isevalitsus ja rahvus", õigeti oligi just see nende lipukiri, kuid nad andsid sellele juhtlausele laiema seletuse. Valitsusel tähendas "õigeusk" seda bürokraatlikku valitsusvõimu poolt juhitud kirikukorda, mis siis kehtis. Slavofiilid tahtsid aga kiriku lahutada riigi hoolekande alt, anda talle suurema iseseisvuse ning teha ta rahvakirikuks, et uuendatud õigeusu kirik saaks ulatuslikuma mõjuvõimu rahva üle ning muutuks tõeliseks ideeliseks juhiks terves slaavimaailmas. Rahvusküsimuses olid samuti lahkarvamised. Valitsus nägi "rahvuses" ainult valitsevat vene rahvust, kelle hegemooniat ta püüdis laiendada riigi kõikidele osadele. Slavofiilid ühendasid aga "rahvuse" mõiste alla kõik slaavi rahvad, keda tahtsid ideeliselt või ka poliitiliselt koondada üheks rahvaks. Kuid ühes asjas olid valitsus ja tähtsam opositsiooniline partei üksmeelsed: Venemaale ainult üks usk - õigeusk ja üks rahvus - venelased.[550] Selle eesmärgi taotlustes olid agressiivsemad slavofiilid ning nemad hakkasid nõudma reforme Baltimaade erikorra muutmiseks, mis takistavat õigeusu levikut seal, ning sealse algrahva venestamist. See plaan oli loomulikult vastuvõtmatu Baltimaade ülemkihile ja vaimulikkonnale. Et balti aadlil oli trooni juures suur mõju ning pealegi oli sisepoliitikas mõjukas sõna Selda sandarmite korpuse võimekal juhil krahv A.v.Benkendorfil, siinse aadli huvide innukal kaitsjal, siis kõik slavofiilide taotlused reformide teostamiseks Baltimaal jooksid liiva. Kuid 1844.aasta sügisel Benkendorf suri ning tema asemele määrati tõsine vene mees krahv Aleksei Orlov. Viimasel koos siseministriga läks keisri juures korda saavutada baltlase parun K.R.von der Pahleni kõrvaldamine 1845.aastal(kevadel). Uueks kindralkuberneriks Riiga määrati kindral Jevgeeni Golovin, kellele tehti ülesandeks Baltimaade kavakindel ja

549. Kruus, Eesti ajalugu I,lk.1o3-1o9; Eesti NSV ajalugu I, lk.616-621 (J.Kahk); Eesti Rahva ajalugu III,lk.1539-1555; Üldine ajalugu IV,lk.616-618.

aktiivne venestamine.[551] Tähtsam malend oli peale tungiks valmis.

Tagandatud Riia piiskopi Irinarchi asemele õnnistati juba 1841.aastal uueks piiskopiks Moskva vaimuliku akdeemia rektor Filaret. Viimane oli veendundu õigeusu ideoloog, samaaegselt vene rahvusliku huvide eest seisja. Filaret tundis põhjalikult protestantlike kirikute ajalugu ja teoloogiat ning oskas, olles osav diplomaat, parajat momenti tabada õigeusu levitamise alustamiseks.[552] Ametisse määramisel oli valitsus temale soovitanud ettevaatlikku taktikat ja äraootavat seisukohta, mida piiskop ka tegi. Tasa ja targu alustasi eeltöid õigeusu preestrite kooli tamiseks, kes oleksid võimelised töötama eestlaste ja lätlaste keskel.1842/43. Õppeaastal hakati Pihkva vaimulikus seminaris erakordselt õpetama eesti ja läti keelt. 1843.aast. ilmusid trükist õigeusu palveraamat ja katekismus eesti ja läti keeles.[553] Teine tähtis malend oli valmis mängu alustamiseks.

Peale tungi alustasid aga ettevaatid. Aastal 1844 oli korduv viljaikaldus. Järgmisel talvel tulid nälg ja loomataud, ka inimeste keskel esines näljasurma juhtumeid. Rahva kannatus otsis väljapääsu. See avaldus algul jällegi "oma maa" ja paremate elutingimuste taotlemises. Ent rahvaliikumist algatasid tegelikult Riia vennastekoguduse liikmed, üldiselt tähtsustatud ettevaatid.

Oli õigedam võitlusaeg vennastekoguduse likvideerimiseks. See oli ka Riias. Siin keelati vennastekogudusel kooskäimine, mat koguduseliikmed tulid palvekoosolekuteks kokku salaja. Kui need kooskäimised teatavaks said, laskis Jaani kiriku ülemõpetaja Joh.Frey need enne 1844.aasta jõulusid politseivõimudega sulgeda. Koguduseliikmed pöördusid järgmise aasta jaanuaris õigeusu piiskopi Filareti poole palvega, kaasa aidata nendele jumalateenistuse paiga leidmiseks. Usuvahetusest siis veel juttu ei olnud. Piiskop lubas nende soovidele võimaluse piires vastu tulla, kui nad astuksid õigeusku. Mõne aja pärast saigi piiskop 121 vennastekoguduse liikme avalduse, kus need palusid endid õigeusku vastu võtta, ühtlasi soovisid, et nendele võimaldataks oma kirik, kus peetaks lätikeelseid jumalateenistusi, ja et kirikus oleksid orel, pingid ja koguduse laul. Peale oreli lubas piiskop neile kõik muu.[554]

55o. Platonov. Lektsii po russkoi istorii, lk.646.
551. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.1o5-1o6 (H.Kr./uus/).
552. Sealsamas, lk.89-9o. (A.S./ildnik/).
553. Kruus, Eesti ajalugu, I lk.112.
554. Kruus, Talurahva kääritine, lk.176-177; Leismann, Õigeusu ajalugu, lk.42-43.

Sündmus sai teatavaks kohalikele võimudele. Veel kindralkuberneri ametis olev parun Pahlen teatas sellest krahv Orlovile ja siseministrile ning teenitas, et kui lõtlaste palve õigeusku siirdumiseks rahuldatakse, siis võivad talurahva seas puhkeda samasugused rahutused, nagu olid 1841.aastal Parun lisas veel juurde, et "lõtlaste poolt esitatud soovi avaldus tekitanud protestandi usku elanikkonnas suure kurbuse ja norutunde, sest kardetakse, et õigeusu kirikus rahvakeelne jumalateenistus võivat tuua luteri usu kirikule palju segadusi ja tülisid".

Vastuseks kindralkuberneri avaldusele teatas krahv Orlov 13.märtsil keisri otsuse: inimeste astumisele õigeusku ei tohi teha takistusi, soovi sellekst tuleb avaldada vabatahtlikult ja otseselt õigeusu jumalateenistusi pidada kohalikus keeles ühes olemasolevas õigeusu kirikus. Esimesed 10 lõtlast salviti õigeusku 1.aprillil. Hiljem astusid sinna veel paljud vennaste liikmed. Uue koguduse asukohaks sai Pokrovi kirik, kus lõtikeelseid jumalateenistusi hakkas pidama preester Jakob Mihhailov, kes oskas lõti keelt. Koguduse kõstriks nimetati endine vennastekoguduse vanem Davis Balodis, kes oli olnudki ülemineku peamiseks õhutajaks.

Liivi- ja Kuramaa aadel ning luteri kiriku vaimulikkond alustas vastutõõtamist usuvahetusele. Samal ajal levis teade lõti õigeusu koguduse asutamisest välgukirjusega üle maa, nagu kirjutab üks kaasaegne lõtlane: "Selle mõju oli põrutav. Kõik muud mured vaikisid ajutiselt ja rahva keskel polnud mõnda aega muid arutusi, kui ainult Davis Balodise ülemineku. Teedel, kõrtsides kuuldi kõigilt üht ja sama, et Balodis tõesti on ühinenud ja et see nüüd on võimalik kõigile." [555]

Algas taas rahva veel Riiga, kuid nüüd mitte väljarändamiseks üles kirjutama, vaid sooviga astuda keisri usku, seda vagas lootuses, et küll keiser siis omausulistele maad annab. Liikumine kulges sarnaselt nakkustõvega - külast külla, kihelkonnast kihelkonda, maakonnast, maakonda. Küll piitsutaigi rahvast, kes tuli Riiga ilma kogukonna loata, aga nüüd ei saadud loa andmisest keelduda, sest usuvahetus oli lubatav. Varsti anti ka teistele Liivimaa õigeusu preestritele korraldus alustada õigeusku astujate registreerimist ja salvimist. Siis astus õigeusku tuhandeid lõtlasi. Kuid palju suurem oli usuvahetajate arv Liivimaa Eesti alal.

c) Usulilikumine levis 1845.aasta suvel Liivimaa Eesti alale, jõudes kõigepealt Võrumaale. Juunikuus käinud talupojad Vastseliinast, Karulast, Urvastest, Kanepist ja Sangastest, nende seas ka vennastekoguduse liikmeid, Riias piiskopi juures usuvahetuse kohta informatsiooni saamas. Esimesed Eesti ala talupojad, 20-30 meest Kogosist, salviti 18.juulil Võrus. Kindralkuberneri määrusega 21.juulist katkestati usuvahetuse avalduste vastuvõtmine kuni 1.septembrini. Samal ajal andis kindralkubernör kaks määrust. Esimese järgi pidi sillakohtun

---

555. Kruus, Talurahva käärimine, lk, 177-178, 191.

nikud talupoegadele seltsma, et usuvahetus ei too mingisuguseid majanduslikke hüvesid, ning teise määrusega hoiatati mõisnikke ja kirikuõpetajaid, et need ei teeks talupoegadele õigeusku minekuks takistusi. Vahepeal teatati ühtlasi, et õigeusku astumiseks võib pöörduda kohapealse lähema õigeusu kiriku preestri poole. Neid kirikuid oli Lõuna-Eestis seitse (Võrus, Räpinas, Tartus, Mustvees, Minas, Pärnus ja Kuressaares). Nende korralduste mõju talupoegadele oli kõigiti virgutav - nüüd nad teadsid, et neil on lubatud enmast preestri juures üles kirjutada keisri usku. Ehkki määruses oli rõhutatud, et usuvahetuse puhul mingit maist kasu ei saa, ei pöördunud talupojad sellele tähelepanu, pidades seda jällegi saksa teerutamiseks, mida usaldada ei pruugi. Sellele vastu kõneldi ja usuti kõikjal "hingemaa" saamisest, vabanemisest teoorjusest, nekrutite andmisest, pearahast ning võimalusest ümber asuda Vene kubermangudesse jne. Seda kõike pidid saama need, kes keisri usu vastu võtavad. Paiguti esinesid mitmesugused naiivsed loodused, näiteks iga salvitu pidi saama 30 rubla hõbedas, pütt heeringaid või valge kasuka. Leskmine saavat nädalas peol toopi soola ja 4 toopi tangu.

Liikumine haaras talupoegi nakkuslikult ning alates septembrist algas rahva voorimine preestrite juurde üleskirjutamiseks. Tartus tekkinud kord preestrimaja juures isegi tõnavaumistus usku vahetama tulnute pärast. Kriti hoogne oli õigeusku siirdumine Võru- ja Tartumaal. Aga novembri lõpul läks talurahvas ka Viljandi- ja Pärnumaal liikvele ning 1846.aasta alguses oli Liivimaal usku vahetanud juba 14 000 talupoega.[556]

Balti-saksa ringkondadel läks korda saavutada 1843.aasta detsembris valitsuse määrus, mille järgi õigeusku üleskirjutamise ja salvimise vahel peab olema vähemalt kuus kuud. See kahnestas usuvahetust soovijaid, sest näht, et valitsus usuvahetust tingimusteta ei pooldagi. Maakondades, kus liikumine oli varem alanud, nimelt Võru- ja Tartumaal, oli see juba enne peaaegu soikunud. Seda suurema hooga käis üleskirjutamine aga Pärnu- ja Viljandimaal ning alates 1846.aasta maist ka Saaremaal. Liikumisele oli iseloomulik,et see levis taudina kagust, kus ta oli alanud, lõunde, kuna Lõuna-Eestis oli juba 1846.aastal usuvahetus saanud üldiseks. Hoogne oli usuvahetus Pärnumaal, kus rahva ärevus tõusis kõrgele, nii et kardeti rahutusi ning suunati kohapeale kasakate komando.[557] Kõige massilisemaks kujunes õigeusku siirdumine siiski Saaremaal. Kui seal saimesed usuvahetuse taotlejad maikuus ilmusid preestri juurde, siis esitasid nad avaldelt usuvahetuse põhjusena loodetuse maistele kasudele, mille tõttu preester keeldus neid registreerimast. See ei summutanud rahva elevust ning üleskirjutamisele saabus ligemale 2000. Tulid terved vallad talitajate ja peakohtumeestega eesotsas. Et usuvahetuse põhjusena toodi endiselt loodetusi maistele kasudele, jäid need tuhanded kõik

---

556. Kruus, Eesti ajalugu I,lk.113-114;,Hans Kruus,Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845.a. Ajalooline Ajakiri,1925,lk.126-130 (Edaspidi:Kruus,Talurahva liikumise);Kruus,Talurahva kõrimine Lõuna-Eestis,lk.206-218.
557. Kruus, Eesti ajalugu I,lk.115-116; ENSV ajalugu I,lk.624.

üles kirjutamata. Rahvaliikumine viis võimud paanikasse, kohale telliti eskadron kasakaid, asja uurima saadeti Riiast kindralmajor Kruusenstern. Viimase korralduse1,ka sillakohtu otsusega, karistati kuulujuttude levitajaid kuni 80 vitsahoobiga. Peks tegi talurahva "targaks". Nüüd hakati usuvahetuse põhjusena esitama südamesoovi keisri usku üleminekuks. Üleskirjutamisest keeldumiseks polnud enam põhjust.[558] Kuid lootused sotsiaal-majanduslikele hüvedele jäid endiseks: ikka loodeti vabanemist orjusest, rooti-aegsete piiride jalulesseadmist ja sakslaste väljasajamist. Arvati, et kes mõisniku usku jääb, jääb ka mõisniku orjaks, kes aga vene usku läheb, saab keisri inimesena vabaduse ja maa.[559] Kaarmas kõis prohvetina ringi keegi Ann Üldiksoon, kes kuulutas, et Jumal olla temaga nõgemuses kõnelnud ja soovitanud astuda vene usku.[560] Põides tulnud üks ema leerituppa, kus kohalik kirikuõpetaja leeriõpetust pidas, ning tahtnud oma tütre sealt võgisi ära viia. Ta õelnud leeritoas, et Kristus olnud vene usku, sest ristimisel kastetud veda vette. Ema sõnad mõjusid teistelegi, nii et leerist, kus õppisid 57 leerilast, tulnud õnnistamisele üksnes 4, kuna üle jäänud kavatsenud õigeusku minna. Hiljem lasknud ennast siiski õnnistada enamus leerilapsi, sest vahepeal levinud kuuldus, et ainult leeritatud inimesed võivad vene usku üleasse anda.[561]

Õigeusku siirdumine jõudis kõrgeisu 1846. ja 1847.aastal, pärast seda tuli langus ning 1848.aastal usuvahetuslikumine vaibus. Selleks ajaks oli Liivimaa Eesti osas õigeusku üle läinud umbes 65 000 inimest, mis moodustas ca 17% vastava ala elanikest. Kõige suurem oli usuvahetajate protsent Saaremaal - 29,8% (üle 13 000 inimese), selle järele Pärnumaal - 27,7% (ca 13 000 inimest), Viljandimaal - 12,6% (ca 10 000 in.), Tartumaal - 12,4% (ca 14 000 inimest) ja Võrumaal 11,o% (ca 14 000 inimest). Märkimisväärne on, et meeste osatähtsus oli usuvahetajate seassuur, tõustes üle 55%. Esimesel kohal usuvahetajate % poolest oli Tõstamaa kihelkond - 77,1% (ca 4046 in.), järgnes Kuhu - 69,6% (ca 2756 in.), Põide - 68,1% (ca 4942 in.), Sangaste - 48,6% (ca 4987 in.), Audru - 46,1% (ca 2628 in) ja Karksi - 41,5% (2438 in).[562] Eesti ja Auramaa kuberemangud jäid usuvahetuse liikumisest siis puudutamata. Eestimaa allus tookord Peterburi metropoliidile, kes eesti talupoegade massilist siirdumist õigeusku ei lubanud.[563]

1848.aasta novembris oli Eestis 46 õigeusu kogudust. Kirikute ehitamine jäi enamuses järgnevatele aastatele. Liivimaal, kees LNti alaga, kus usku oli vahetanud umbes 35 000 inimest oli kokku 63 kogudust. Selleks ajaks oli

---

558. A.Blumfeldt, Ajalugu, Saaremaa, Eesti VI, lk.336-337.
559. Sealsamas, lk.3o5.
560. Sealsamas, lk.3o5.
561. Sealsamas, lk.7o3-7o4.
562. Kruus, Talurahva kõikumine Lõuna-Eestis, lk.34o-344.
563. Eesti NSV Ajalugu I, lk.626.

Liivimaale ehitatud 20 uut kirikut ning tarvitusele võetud 43 ajutist jumalateenistuseruumi.[564]

d) Usuvahetusliikumine oli võtnud massiliikumise iseloomu, levinud nakkuslikult ning siis paari aasta pärast korraga vaibunud. Mis oli selle vaibumise põhjus?

Esmajärjekorras olid usuvahetuse liikumisest häiritud luteri kiriku vaimulikud ning selle peamisteks vastumabinõudeks olid kantslijutlused ning isiklik kõnelus. Mõni ettevaatlikum sõitis kihelkonna läbi ning pidas koosolekuid külades, kus selgitas isade usu mahajätmise sündsuse tust. Kantslijutlustes kõneldi sobivatel teemadel, toodi ette Juuda Iraandlikkust ja Jeetruse truudust ning püüti selgitada endise usu häbesid ja uue usu puudusi, kaldudes isegi labasustesse.[565] Õigeusku siirdunute vastu tarvitati survevahendeid, paiguti ei maetud neid enam kiriku kalmistutele.[566] Vaimulikud võitlesid õigeusu leviku vastu ka kirjasõnaga, kuigi seda tuli teha väga ettevaatlikult, et valitsusvõimudele mitte silma paista. Karuse kirikuõpetaja F.W.A.Hasselblatti ja Pärnu Elisabeti koguduse õpetaja E.W.W.Schultzi toimetusel ilmus aastatel 1847-1849 12 vihku väljaannet "Leivakorvike", mis otseselt oli määratud usuvahetuse vastu võitlemiseks.[567]

Suure innuga võitles usuliikumise vastu Liivimaa rüütelkond, kes riigiusu sissetungis nägi balti aadli ja "maakiriku lahialdaste õiguste ja eesõiguste rikkumist. Mõisnikud kui luterlased seisid tihedas koostöös kiriku vaimulikega, kelle abi nad kasutasid oma talupoegade valitsemisel ja vaoshoidmisel. See nõudis omapoolselt vaimulike toetamist neile raskel ajal. Maamarssal Lilienfeld püüdis Peterburis kõik teha, et usuvahetuslikku liikumist pidurdada, juhtis tähelepanu sotsiaalsete rahutuste võimalikkusele ning viitas isegi Uusikaupunki rahulepingule, milles fikseeriti aadli eesõiguste kehtimine.[568] Kohapeal kitsendati õigeusku üleläinud talupoegade elutingimusi, tõsteti neid taludest välja, ei antud neile vilja laenuks, kasutati mitmeti kohaliku kohtu- ja administratiivvõimu surve t jne. Usku vahetanute kohta lasti lendu pilkavaid ütlusi, tehti kahtlustavaid märkusi ja nimetati neid kujude kummardajateks. Ka Eestimaa rüütelkond asutas 1843.aa usuvahetuse vastase komisjoni.[569]

Jälgimisväärne on vennastekoguduse liikmete suhtumine usuvahetusliikku liikumisse, mis nagu nägime, algaski Läti vennastekoguduse liikmete initsiatiivil. Ka Eestis võtsid algsõss üksikud hernhuutlikud rühmad usuvahetuse küsimuse kaalumisele, seda eelkõige Võrumaal. Tartumaalgi on see arutusel olnud, sest loodeti õigeusu preestrite poolt kaitset luteri usu vaimulike tagakiusamiste eest.[570] Edaspidi aga, usuvahetusliku liikumise käigus, ei leia meie õigeusu kasuks agiteerijate seas vennastekoguduse liikmeid, peale paari erandi.[571] Hiljem ilmnes, et kihelkondades, kus vennastekog-

564. Sild, Eesti kirikulugu, lk.203; Eesti Biograafiline Leksikon, lk.90 (A.S./Ildnik/)
565. Vt. Kanepi ev.-luteriusu kiriku kroonika 1845-1848.a. Eesti ajaloo lugemik III, lk.153-165.
566. Leismann, Õigeusu ajalugu, lk.40.
567. Poegel, Eesti ajakirjanduse algus, lk.82-83.
568. Eesti rahva ajalugu III, lk.1535.

gudus puudus või tema tõe oli vähem ulatuslik, oli õigeusku siirdujaid rohkem, ning vastupidi - vennaste suure aktiivsuse puhul oli usuvahetajate arv väiksem. Näiteks tugeva vennastekoguduseega Rõuges oli usuvahetajaid vaid 4,8%, Saaremaa massilise usuvahetuse juures oli rohkem ülemineja id seal, kus vennaste tõe puudus (Muhus, Pöides).[572] Vennastekoguduse pidurdavat mõju usuvahetusele tõendab samuti rahvatraditsioon. A.Soom väidab, et Saaremaal sai vennastekogudus teataval määral luteri kiriku päästjaks, sest vennastekoguduse puudumisel oleks õigeusku siirdumise toimubud seal veel ulatuslikumalt.[573] H.Kruus peab vennastekoguduse takistavat mõju siiski tühiseks, kuigi just tema poolt toodud andmed tõestavad, et vennastekoguduse aktiivsema tegevuse piirkondades oli üleminek õigeusku väiksem. See juures on Kruusi seisukoht tõdetav, et vennastekoguduse liikmete ja õigeusku suurdunute kihelkondlikkude suhtarvude kõverjoon ei avalda ühesuunalist rõõbaslikumist.[574] See on tingitud kõikide liikumist põhjustavate ja seda pidurdavate mõjurite koos- ning vastutegevusest, mis kujundas loviku tõelise pildi. Vennastekoguduse vastutõõtamine liikumisele oli aimult üks neist teguritest.

Õigeusu sissetungi vastu võtlesid seega luteri kiriku vaimulikkond, saadelkond, laiemad rahvahulgad, kes ei tahtnud loobuda isade usust ja vennastekogudus. Selle võitlusega ühines lõpuks ka valitsus. Oli jõudnud revolutsioonide aasta 1848. See algas Prantsusmaal veebruarirevolutsiooniga. Sealt veeres ülestõusulaine Saksamaale, Austriasse, Itaaliasse. Vene tsaarivalitsus suunutas revolutsiooni vältimiseks kõik rahva ühiskondlikud liikumised. Nende hulka kuulus ka Liivimaa usuvahetuslik massiliikumine. See otsustati lõpetada kas või ohvri hinnaga. Usuvahetust poolday kindralkuberner J.A.Golovin määrati uuele kohale. Tema asemele saadeti vaadetelt balti aadli huve kaitsev vürst Aleksander Suvorov. Viimane lõpetas massilise usuvahetuse ning ta üheks esimeseks sammuks uuel ametikohal oli õigeusku siirduda soovijate talupoegade põlvmise korraldamine Võrumaal.[575] Suvorovi mõjul määrati piiskop Filaret Kiiest Harkovi. Uus piiskop Platon oli üksi võimetu midagi nimetamisväärset õigeusu leviku tegema. Rahvahulkades oli omakorda tekkinud reaktsioon usuliikumisele, sest jõuti veendele, et maiseid kasusid õigeusku minekust ei maksa loota. Nii soikus võitlus usuliikumine 1848.aastal.

e) Tagasivaadet usuvahetuslikule liikumisele tehes peatuse kord veel liikumise põhjuste ja tagajärgede juures.

1. Usuvahetusliku liikumise põhjustena tooni tatakse peamiselt kahte: usulist ja sotsiaalmajanduslikku. Esimest püü-

---

569. Is arhiva knjazja C.B.Sahhovskogo,Materialõi dlja istorii nedavnogo proslavo Pribaltiskoi okraiõi (1385-1394)g.g.) III. S.Peterburg 1910,lk.188-189.
570. Kruus, Talurahva kõõri ine Lõuna-Eestis,lk.192-193.
571. Sealsamas,lk.373,400.
572. Sealsamas,lk.349-350,361-363,351-353.
573. Eesti VI,Saaremaa,lk.236 (A.Soom).
574. Kruus, Talurahva kõõrisiine Lõuna-Eestis,lk.354.
575. Eesti NSV ajalugu I,lk.625.

dis põhjendada vene õigeusu vaimulikkond ja osa vene valitsuse võimu agente. Hans Kruus näeb seevastu liikumises peaasjalikult sotsiaal-majanduslikus surutises olevа talurahva stiihilist väljapurset paremate maiste väärtuste saamiseks. Sellel seisukohal asub ka nõukogude ajaloouudus, väites, et "1845-1848 aasta talurahvaliikumine oli sisuliselt talurahva stiihiline võitlus mõisniku poolt kaitstava feodaal-pärisorjusliku tootmissuhete ja ekspluateerimise vastu, võitlus vaba talupoegliku maaomandi eest".576 Samuti ei leidnud tolleaegsed hernhuutluse juhid usuvahetuse liikumises usulisi või kiriklikke põhjusi, vaid nägid liikumise põhjustena materiaalseid või siis rahvuslikke ajendeid. Viljakaldused, nälg, agraarsurve ja selle tagajärjel vastumeelsus saksa dünastide suhtes olla pinda valmistanud preetrite ahvatlustele (E.A.Bourquin).577

Liikumise arengu lähem vaatlus tõestab, et sotsiaal-majanduslike põhjuste kõrval esinesid ka mitmed teised ühenegaelt ja kompleksselt mõjunud põhjused. Usuvahetajate pürgimustest olid vastuvaidlematult kardinaalsemad majanduslikud. Neis puudusid usuliikumistele omased tunnused, polnud usuliste rahulolematuse avaldusi ega usuliste otsingute ja rahulduste jälgi. Ei leia me siin tõelisi või võõrprohveteid ega hulki haaravaid jutlusi, ei esine patust põõrdumise ega meeleparandamise juhtumeid. Seevastu salviti ühe põevaga tuhandeid maiste kasude loot/usega eksitmasse viiduid, üksikisikuid õpetamata ning neile eelgitamata, mis neile usuvahetusega antakse ja mida mitte, nagu loeme Helme kiriku kroonikast.578

Teisalt on talurahva sotsiaal-majanduslikud liikumised olnud tihti seotud mõningate usuliste otsingute ja avaldustega. Ka Eestis,õigeusku siirdumise juures, leiame usulisi elemente, kuigi need oma iseloomult on negatiivsed - suunatud luteri kiriku vaimuliku ja usu vastu. Kirikuõpetajate enamus on alati ennast eraldanud kogudusest. Viimase aja vennastekoguduse vaenamised lahutasid neid veel rohkem nende karjast, sest isegi vennaste ridadesse mittekuulujad mõistsid hukka vendadele osaks saanud kitsendused. Enamuses kirikutes pakuti rahvale usku rahva keelt halvasti valdavate õpetajate poolt igavalt ja kuivalt ettekantud jutlustes, mis ei suutnud pakkuda usulisi elamusi. Õigeusu jumalateenistused aga oma uudsuse, viirukisuitsu, preetri riietuse ja kiriku sisustusega võisid teatavaks ajaks oma müstiliste elementidega avaldada mõningat emotsionaalset mõju, nagu oletab ka Laiuse õpetaja Spraegger.579

Usuvahetuslik liikumine oli sisuliselt ka mõisniku vastane ning rahvuslikust vaatepunktist - sakslaste vastane väljaastumine. Keisri loal oli avanenud võimalus ennast lasta ülos

---

576. Eesti NSV ajalugu I, lk627 (J.Kahk).
577. Sild, Äodumaa kiriku suhted vennastekogudusega,lk.82.
578. Kruus, Talurahva kõõrimine Lõuna-Eestis,lk.29-30.
579. Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu,lk.493.

kirjutada "keisri usku" ja lahkuda sellega põlise vaenlase mõisniku usust, mida tehti nüüd demonstratiivselt. Asjaolu, et saksalased olid usuvahetuse vastu, pani talupoegi uskuma, et usuvahetuses on ikkagi midagi, mis sakslastele kahjulik ja neile, talupoegadele, kasulik. Üks Laiuse vanamees i ausunud avameelselt õigeusku minekust: "Ma teen, kui sakslased neid oleksid käskinud minna, mitte üks poleks läinud."[580]

Talupoeg oli pettunud saksast mõisas ja saksast kantslis, aga ta pidi ju kedagi usaldama ja kellelegi toetuma. Riigivõim lubas temal üle minna "keisri usku" ja tegelikult salvis teda sinna vene preester - neid ta hakkas usaldama. Sellest võrsus talupoja siiras usaldus valitseva vene võimu, eelkõige vene keisri vastu. See "naiivne monarhism" sai nüüdsest peale eesti talurahva tõekspidamiseks. Ühtsameelses usus keisri heatahtlikkusse ja abisse laskis ta ennast teinekord kas pekstagi loetuses, et kui keiser seda ükskord teada saab, siis kehtestatakse õigus, kurjad saksad saavad karistada ja õigele talupojale tasutakse ta valu ja kannatuste eest.

Luteri usu vaimulikud tunnistasid usuvahetusliku liikumise vene õigeusu preestrite osava kihutustöö viljaks. Küll esines ka mõningate lubaduste andmist ja lootuste ergutamist üksikute preestrite, rohkem isegi juba õigeusku siirdunud isikute poolt. Ka kõrgemad vaimulikud Riias, Irinarch ja Filaret, püüdsid hoogustada usuvahetust, kuid laiemat organiseeritud kihutustööd vene vaimulikkonna poolt me siiski ei või tõdeda. Viimased kasutasid õieti vaid tekkinud olukorda.

Ent liikumise erakordset elavust ei saa selgitada muu kui massipsühhoosiga. Hulgad olid kui hüpnotiseeritud, nad olid vallutatud usuvahetuse ideest, mida teitsid enesesisenduse kaudu. Selle kinnismõtte haaks olid nad valmis vaeva nägema ja kannatama, olles kurdid kõikidele mõistlikele vastuväidetele ja selgitustele.[581]

2. Usuvahetuslik liikumine ei täitnud talurahva lootusi ning "keisri usk" ei toonud paremusi rahva maisesse ellu. Kuid oma tegelõrjed tal siiski olid. Materiaalseid hüvesid taotleva massiliikumisena õrutas ja virgutas ta edaspidiseks iseotegevust aineliseel alal. Algas põllu intensiivsem harimine, põllumajandussaaduste tollaaegse soodsa hinnakonjunktuuri kasutamine ning varanduste kogumine, millele hiljem jõrgnes talude põrisekaostmine ja üldine varakuse tõus.[582] Pole liialdatud, kui väidame, et 1840.ndate aastate liikumine oli üheks Lõuna-Eesti talupoegade suurema jõukuse aluseks võrreldes Põhja-Eesti talupoegadega.

Usuvahetusliikumine jättis jäljed ka Eesti haridusellu. Õigeusu vaimulike ettevalmistamiseks avati 1846.aastal Riias õigeusu vaimulik seminar, kus õpetus toimus tasuta. See seminar kujunes üheks haridusasutuseks, kus kuni 1917. aastani said kaunis soliidse hariduse paljud eesti noormehed. Siit võrsusid eesti rahvusest õigeusu vaimulikud, kelledel on oma osa Eesti kultuuriloos, siit tulid ka mitmed

---

580. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis, lk.217.
581. Sealsamas, lk.406-407.
582. Eesti rahva ajalugu III, lk.1532.

Eesti poliitika- ja ühiskonnategelased. Samaaegselt avati Liivimaal õigeusu koguduste juures õigeusu algkooli, mida oli 1850.aastal juba 28.[583]

Usuvahetusliikumine suunas omalt poolt luteri kiriku vaimulikke suuremale aktiivsusele haridusalal. Juba 1843. aastal toodi Valka 1839.aastal Volmaris asutatud ja rüütelkonna poolt ülal peetav kihelkonna koolmeistrite seminar (Janis Cimze seminar), seda eriti õigeusku siirdumise vastu võitlemise eesmärgil. 1851.aastal andis Liivimaa üldm maakoolide valitsus juhtnööri ev.luteri usu maakoolide sisseseadmiseks ja valitsemiseks, et "anda tarvilikku eelharidust konfirmatsiooniks" ja kristliku koguduse ellu astumiseks, nagu seda Ühenduses tubli talurahvasoisuse elutingimustega meie kirik peab nõudma".[584] Seda kõike selleks, et tulevikus ei tabaks kirikut uus ootamatus usuvahetuse nõol. Sellega Ühenduses avati külakoole, kihelkonnakoole ja hiljem ka kooliõpetajate seminare nii Liivikui ka Eestimaal.

Kui haridusalal usuvahetusliku liikumine mõjus kasutoovalt, siis seda polnud tal rahvuslikul alal. Siin lõhestas ta rahva kirikliikult kaheks, kujundades tugeva aluse pürastiseks venestamiseks. Sellele võimalusele vihjasidki tolleaegsed usuvahetust pooldavad riigitegelased. Üldiselt valitses Nikolai I ajal Venemaal tugev venerahvuslik tendents ja piirimaade poliitiline ning rahvuslik lõhendamine tsentralisatsioonile ja vene rahvale. Vaatamata kohaliku aadli vastupanule, püüti seda teha ka Baltimaades. Rahva massiline üleminek vene õigeusku tõstis vene rahvuslikes ringkondades uue loetuse venestamise lõbimisekusse, ning selles vaimus hakatigi püüdlema ja hiliseemas panslavistlikus liikumises seda ka teostama.[585] Nende ülevalt poolt tuleva te ümberrahvustamise kavatsuste kõrval arenes venestamine loomulikul teel õigeusku siirdunute, peamiselt vaimulike perekondades. Selleks aitas kaasa abiellumine venelastega ning lõbikäimine vene rahvusest isikutega, mis põhjustas ka ülemineku vene keele kasutamisele kõnes. Muude võõrkeelte mittemõistmine viis venekeelse kirjanduse ainukasutamisele.

Liivimaa Eesti osa 17% elanikkonna üleminek õigeusku vapustas sügavalt luteri usu vaimulikke. Pessimism tõi tis paljusid, sest kardeti liikumise levikut Eesti alagi. Kui 1847.aastal oli Eestimaa kiriku sinodil arutusel kirikuteele reformeerimise küsimus, siis Kuusalu kirikuõpetaja ja tuntud keeleuuenduslikumise eestvõitleja Eduard Ahrens ütles ironiliselt: "Ajal, kus kerkivad kahtlused, kas eestlane jõõb oma kirikuraamatute sisule truuks, on ruma lus selle vormi hakata parandama.[586] Luteri kiriku ametikandjate kartused küll ei teostunud, liikumine peatati, ent see andis maakirikule siiski tugeva hoobi. Seniajani, õieti alates reformatsioonist, oli luteri kirik olnud maa ainuvalitsev kirik, kellele allusid usuasjade kõrval ka kool ja hoolekanne. Nüüd saavutas tema kõrval tegelikult võrd-

---

583. Põld, Eesti kooli ajalugu,lk.111.
584. Sealsamas, lk.111
585. Eesti rahva ajalugu III,lk.1539.
586. Gustav Vilbaste, Eduard Ahrensi katsed eesti kirikukeele parandamiseks, Emakeele Seltsi Aastaraamat,VII 1961.Tallinn 1961.lk.13.

suse, osaliselt ka kooli alal, teine usnnd, pealegi valitseva võimu ja rahvuse usund. Üsupoliitiliselt oli see kirikule suur kaotus.

Mida tõi siis õigeusk rahvale usuliselt? Mainimise mõningaid usulisi tundevirvendusi, mida võis pakkuda õigeusu müstikat taotlev jumalateenistus. Kuid see olek kõik. Kivinenud ja eluvõõras traditsionalism kirikuõpetuses oli ja jäi võõraks eestlase hingeelule. Võõrkeelne jutlus ja kirikuteenistus ei jõudnud kuulaja teadvusse ning kontakt, tihti koguduse keelt mitte küllaldaselt mõistva preetriga, oli peaaliskaudne. Üsuliselt kaotas rahvas usuvahetusega palju. Ei aidanud ka mõned alguses tarvitusele jäetud vanad tavad: luterlike kirikulaulude laulmine jumalateenistusel, leeri korraldamine jne., mis hiljem niikuinii kadusid.

Pole imestada, et mõne aja möödudes tekkis usku vahetanute seas pettumus. Selle teket tõhustasid mõningad kitsendused ja tagasiusamised mõisnike poolt, mõnitamised luteri kiriku vaimuliku poolt ning kõige valusamana pilkamine ja naeruvääristamine teiste talupoegade poolt. 1850.aastate lõpul puhkes õigeusku siirdunud talupoegade seas püüe tagasi minna luteri usku. Õigeusust lahkumine oli aga seadustega keelatud. Jäädes ametlikult õigeusku, hakati kõima salaja luteri usu kirikus armulaual, ristiti lapsi kodus eraviisil luteri usu kommete järgi ja elati koos ilma õigeusu kirikliku laulatuseta. Kui samal ajal andsid valitsusvõimud mõnele loa luteri usku tagasipöördumiseks, siis õhutas see veel rohkem tagasitungi. Algas palvekirjade esitamine riigivõimudele loa saamiseks luteri usku tagasi siirdumiseks või segaabielus sündinud laste ristimise võimaldamiseks luteri usku. Asjaolude uurimiseks saatis Aleksander II 1864. aasta kevadel Liivimaale tiibadjutandi krahv Vladimir Bobrinski. Krahv viibis siin 10 päeva ja kuulas õigeusu preestrite ja sillakohtunike juuresolekul üle tuhandeid õigeusulisi. Kohalikud kirikuõpetajad ja mõisnikud esitasid revideerijale märgukirja, kus õigeusku siirdumist püüdsid valgustada oma vaatepunktist. Saadud andmete põhjal koostas krahv Bobrinski keisrile aruande, kus avaldas veenet, et Liivimaa 140 000 õigeusulisest vaevalt 1/10 tõeliselt tunnistab õigeusku, kuna ülejäänud pole kunagi tegelikult õigeusulised olnud. Ta lisab aruandes: "Mul on raske nii õigeusulisena kui ka venelasena näha oma silmadega vene õigeusu alandamist selle ametliku pettuse selge avaldusena."587

Ei tohi küll unustada, et krahv Bobrinski laskis ennast rohkesti mõjutada Liivimaa rüütelkonna ja vaimuliku eeisukohtadest, kes esitasid asjaolu traagilisemalt, kui see tegelikult oli. Kuid siiski oli õigeusuliste seas tekkimas mingi uue rahvaliikumise ätolist, nüüd juba eemale õigeusust. Bobrinski aruandes tehtud ettepanek, anda eesti ja läti talupoegadele vabadus tagasi pöörduda luteri usku, jäi siiski teostamata Riia peapiiskopi Platoni vastuseisul. Baltimaa kohalikud rüütlid ei jätnud oma taotlusi ning viisid küsimuse rahvusvahelisele areenile. Preisi minister-president Bismarck teatas 1865.aasta veebruaris Vene saadikule

---

587. Eesti ajaloo lugemik III, lk.2oo-2o2; Kruus, Eesti ajalugu I, lk.17o-171.

Berliinis, et Preisi saadikutekogus olevat oodata järelepärimist Liivimaa olukorra kohta, mis võtvat skandaalse iseloomu. Omalt poolt nimetas Bismarck siirdumisi õigeusku Liivimaal "barbaarsuseks" luteri kiriku vastu. Kartes "skandaali Euroopas", andis keiser 1865.aasta 16.märtsil salajase käskkirja, mille järgi segaabielulised said loa soovikorral ristida oma lapsi luteri usku. Sehti ka muid järeleandmisi luteri usku tagasipöördumise kasuks.[588] Aleksander II käskkiri oli kehtiv kuni 1885.aastani, millal Aleksander III selle tühistas. Selle aja jooksul tuli Liivimaal tagasi luteri usku ligemale 40 000 endist luterlast või nende last.[589]

Usuvahetusliikumine, mis oli Liivimaal suuri talupoegade hulki kaasa haaranud, oli rõngaks hoobiks kiriku kitsendustes sipelevale hernhuutlusele. Omal ajal oli vennastekogudus pakkunud usulist lohutust välistes ja sisemistes raskustes heitlevale talupojale. Nüüd aga pakuti otsivale kannatajale lahendust "keisri usus", mis olla võimeline leevendama nii usulisi kui maiseid raskusi. Uus oli ahvatlev ning paljulubav, selle juurde ruttasid hulgad.

Usuvahetusliikumine oli ühiskondlik massiliikumine, nagu seda hernhuutlus XVIII sajandil ja XIX sajandi algul oli olnud. Nüüdsest peale enam ükski usuliikumine Eestis, välja arvatud võrsti jõgnev maltsveti usuliikumine, ei võta ühiskondliku massiliikumise iseloomu. Isegi hiljem jõrgnevad suured usuõrkamiste ajad jäid puhtusulisteks.

4. Maltsveti usk asub vastasrinda.

Vennastekoguduse uue vastasena ilmus ajaloo lavale n.n. maltsveti usk, mis 1850-ndate aastate teisel poolel levis Põhja-Eestis. Uus usuliikumine ei omanud sõõrast ulatust, kui õigeusku siirdumine Lõuna-Eestis, ning esines leviku-alalgi episoodilisena, suuremat mõju jõtmata.

Maltsveti usuliikumise kohta on andnud põhjaliku ülevaate A.Kruusberg ("Materjale maltsveti-liikumise kohta", Tartu 1931). Eriti väärtuslik on teose lisa, kus tuuakse leiduvaid ametlikke dokumente liikumise kohta ja liikumisest osa võtnud Gustav Maltsi mälestusi. Kuid esitatud ametlikud seisukohad on siiski ühekülgsed ning uurimuse autor A.Kruusberg pole ise ka suutnud liginedа liikumisele kui usulisele. Uurimusliku väärtusega on ka Eduard Vilde romaan "Prohvet Maltsvet", mille koostamisel on kasutatud paljusid materjale, tihti vastandliku tendentsiga. Ilukirjandusliku võrmi tõttu on aga väga raske romaanist välja lugeda tõelist ajaloolist tuuma, pealegi oli Eduard Vilde isiklik suhtumine usuelamustesse negatiivne.

---

588. Kruus, Eesti ajalugu I, lk.172-173.
589. Sild, Eesti kirikulugu, lk. 217.

a) Juhan Leinberg (1812-1895), talu jõrgi ka Maltsveteks ("prohvet Maltsvet", Maltsveti Juhan) nimetatud, sündis Järvamaal Koeru kihelkonnas Sorra (nüüd Võinjärve) vallas Linsvere külas Kõdihansu talus. Ta vanemad olid vennastekoguduse liikmed. Hiljem elas ta Järva-Jaanis Sinnamanni vallas Maltsveti talus, kust siirdus samasse valda Uuevaeski mõõdriks (1833.a.) ning sealt 1840.aastal Ambla kihelkonda Kuksvere Ynakõrtsi kõrtsmikuks. Ühtlasi kauples ta seal hobuste ja viljaga ning sai peagi rikkaks mehe ks. Selle järel läks Leinberg Jõelähtme kihelkonda Kostivere Loo kõrtsmikuks, kus peale samade äritsemistega hangeldes veel salakaubaga. Kostivere Lool koges Leinberg mingi usulise elamuse. Ta enda tõenduse järgi olla ta 1845.a. tulnud patutundmisele, hakanud palvetama ja jumalasõna lugema. Paari aasta möödudes jättis ta kõrtsikoha, läks uuesti Järvamaale, kuid järgmisel aastal (1848) asus Tallinna, ostis siin kaks maja ja hakkas jahupoes müüjaks. Pärast raske t haigust 1852.aastal elas ta Tallinnas läbi põhjaliku usulise põõrdumise ja asus elama Järvamaale, kus jäi viimaks peatuma Paides. Et tunnistada avalikult oma põõrdumisest ja kutsuda teisi ka sellele teele, põõrdus ta kõnelemisloa saamiseks Ambla kirikuõpetaja poole, kes aga seda ei andnud. Kuid Järva-Madise kirikuõpetaja August Heinrich Hirschhausen (õpetaja seal 1853-1861) lubas temal kõnelda ning Leinberg pidas oma esimese avaliku tunnistuse 1854.aasta detsembris Orgmetsa vallas. Järgnesid palvekoosolekud ja kõned mitmes Järvamaa kihelkonnas ning hiljem ka Harjumaal. Tunnistuskõnal oli mõju, tulid põõrdumised ja usukuulutaja pooldajate arv kasvas. See kestis kuni 1857.a. Kuna Leinberg astus oma kõnedes teravalt vennastekoguduse ja selle liikmete vastu välja, siis kaevati sealt poolt tema peale. 1858.aasta mais kuulatigi Leinberg esimest korda üle. Septembris vangistati ta parajasti Paides viibiva kindralkuberneri võrst Suvorovi korraldusel ning saadeti ahelais Riiga. Seal kuulati ta luteri usu Liivimaa kõrgemate vaimulike poolt üle, kes leidsid Leinbergi usulised vaated olevat terved ja evangeelsed. Samuti tunnistati Leinbergi seisukohad joomise ja hernhuutlaste lahkpüüete vastu terveteks ja tõiesti põhjendatuteks. Ta olla aga eksinud vabade kõnede pidamisega, mis olid keelatud. Seegi olla vabandatav seaduse mitte tundmisega. Kõrged vaimulikud soovitasid teda määrata koolmeistriks või õpetlugejaks kuhugi kihelkonda, kus puuduvad hernhuutlased. Sellega ühines kindralkuberner ning Leinberg saadeti vabana kodumaale tagasi. Siin aga Leinbergile koolmeistri ametit ei antud, vaid saadeti ta Kuusalu kihelkonda ja kirikuõpetaja A.Ahrensi valve alla. Riias õigeks mõistetud usutunnistaja ei hoolinud kõnelemise keelust ning alustas mõne aja möödumisel uuesti Harju ja Järvamaal palvekoosolekute pidamist.

Umbes samal ajal tõusis talurahva keskel uuesti väljarändamistuhin. Leinberg oli algul selle vastu, kui aga 1860.aasta septembris Harjumaa Rannamõisas Viskre küla taevaskõija Miina Reining teadvusele tulles kuulutas Juhan Leinbergi Ristijaks Johanneseks ja Jumalast saatud rahvajuhiks, kes oma rahva peab viima "soojale maale", siis olukord muutus. "Naisprohveti" kuulutus levis rahva keskel kiiresti ja tuli ka võimude ette. Nagu teada, võitlesid need talurahva väljarändamise vastu, ning hakati Leinbergi otsima, et teda vangistada. Seda kuuldes reisis viimane koos vennapoja Gustav Maltsiga salaja ja ilma passita Krimmi.

Krimmis Leinberg usukuulutusega ei tegelnud, vaid oli seal ligemale aasta õpetajaks ning siis tegutses Krimmehena. Kuna perekond talle Krimmi järele ei tulnud, naasis ta 1864.aastal valepassiga Eestisse. Siin arreteeriti ta järgmisel aastal, aga vabastati pea, sest tõotas, et enam pühakirja seletama ega oma õpetust levitama ei hakka. Väiksel viisil, omaste keskel ja väheste pooldajate keskel olla ta siiski pidanud juhuslikke palvetunde ning kõnelnud. Ent tema edaspidisel usulisel tegevusel pole enam endist edu olnud. Kunagine õrivaim olla temas jälle tõrganud, ta hangeldanud ja kritseenud, nagu kunagi enne. Paidesse ostis ta maja ja kirma valda talukoha. Ta kauples viljaga ja karuloomadega. Viimased kolm aastat elas ta Ambla kihelkonnas, kus 16.augustil 1885.aastal suri. Maetud on ta Paides Roopalu kalmistule.[590]

b) Maltsveti usu õpetus jäi üldiselt piibli põhiõpetuste raamidesse. Leinbergi-usulised, või nagu nad ise nimetasid tema "vaimu lapsed", jäid endiselt luteri kiriku liikmeteks, võtsid osa kiriku jumalateenistustest ja armulauast. Korra süüdistati neid, nagu poleks nad kirikus põlvi tanud ning olla tunnistanud altaril seisva krutsifiksi ebajumala kujuks. Kuid tegelikult oli see ühekordne lokaalne nähtus. Järva-Madise kiriku remondi ajal oli võidukaare põikpalk koos seal põliselt seisnud Kristuse ristikujuga maha võetud ning selle asemele uus väike kuldne krutsifiks altarile asetatud. Leinberg pooldajatega nurisenud selle üle ning, nagu resoluutsed vaimuinimesed ikka, keeldunud oma põlvi kudkuju ette kummardamast. See üksik juhtum tehti aga maltsvetlaste usutunnistuseks.[591]

Eestimaa kindralsuperintendent süüdistas Leinbergi pooldajaid ka selles, et neil olevat Vana-Testamendi tõotus Püha Vaimu väljavalamisest kõige liha, meeste ja naiste peale, ühe peamistest õpetuspunktidest. See on õige. Püha Vaimu tegevuse tunnistamine oli nende seas ilmne.[592] Ka nende naised ja neiud rääkisid prohvetlikult ning seletasid pühakirja. Tuntud naisevangelist oli Seidla Mari Kusmets ("lugeja Mari").[593] Maltsvetiusuliste seas oli samuti elav Kristuse taastuleku ootus.[594] Kuid selle kohta puuduvad igasugused andmed, et nende seas oleks esinemud ekstaasinähtusi. Rannamõisa taevakõija Miina Reining jääb üksikjuhtumiks, õieti ei kuulunudki ta enne maltsvetiusuliste sekka, vaid alles pärast oma nõrkemist - nägemust ühines nendega.

Kõlbelised elureeglid olid maltsvetiusuliste seas ranged. Joomine, suitsetamine, vargus ning muud patud ja kõlvatu elu olid keelatud. Kõlvatus elus ei võinud keegi maltsvetlasi süüdistada. Ed.Vilde romaani põhjal deklareerib Karl Kaups

---

590. Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta, lk.729; Eesti Biograafiline Leksikon, lk.266-269 (A.Kr./uusberg/); Hugo Masing, Prohvet Maltsvet, Usuteaduslik Ajakiri VI, 1934, lk.122-126; VII 1935, lk.24-29; 49-52; VIII 1936, lk.93-103, 124-136; IX 1937, lk.100-114; (Edaspidi: Masing, Prohvet Maltsvet).
591. Kruusberg, Materjale Maltsveti liikumise kohta, lk.410-411;
592. Sealsamas, lk.24-25.
593. Sealsamas, lk.277-278.
594. Sealsamas, lk.25.

siiski liiga suure omapoolse kindlusega: "Piibel esineb autoriteetliku jumalasõnana, mille järgi püüavad usklikud toimida hoolega. Palve on ihnukas ja südamlik. Selle kaudu asutakse vahekorda Jumalaga. Pühitsust nõutakse hoolega ja hoidutakse hirmuga patust. Enesesalgamist ja omade huvide piiramist võetakse tõsiselt. Jeesuse armastus on südamlik. Eraldutakse maailmast."[595]

Maltsveti usulised palvetasid tõesti hoolega ning paastusid tihti. Sealiheet nad hoidusid, nii et selle tõttu on tahetud nende juures isegi juudistavat suunda näha. Leinbergi tunnistusest on aga näha, et sealiha söömine pole olnud kategooriliselt keelatud. Sealiha söid mitmed ta veendunud pooldajad, nii ka G.Malts.[596]

Keelatud oli värviliste rõivaste kandmine. Rõivad pidid olema ühevärvilised, ühesarnased, pikad ja hallid, naistel valged. Naised ei tohtinud juukseid palmida, vaid neid tuli kanda lahtiselt. Seda kõik kirikusse või palvetundi tulles, kuna kodus võis igaüks rõivastuda kuidas tahtis. Rõivastumisreegel polnud mitvõrd J.Leinbergi nõue kui tema pooldajate seas välja arenenud komme, mille algus võis olla taevaskõijate liikumise keeldudes ning mis siis ka veel edasi Valitsea, kui Leinberg enam usukuulutajana ei tegutsenud.[597]

c) Maltsveti usulikumisel olid oma iseloomustavad jooned. Seda usulist liikumist on seostatud tollal hulki haavanud väljarändamise tuhinaga. Üldiselt peame seda õigeks tunnistama. Eestimaa talurahvaseaduse (1856.a.) jõusse astumine lükati edasi 12.aastaks, mis talurahvas tekitas suuri arusaamatusi ning viis ta kõõrimiste ja rahutuste teele.[598] J.Leinberg oma rahvalikes jutlustes puudutas neid valusaid kohti, selleperast hakkas rahvas temas nägema kaastundjat ja kaitsjat. Sellega ta võitis endale pooldajaid, isegi võrbas oma "vaimulasteks", kui neil oli jõrgnenud mõningane usuline elamus. Leinbergi kõnedes toodud eshata loogilised mõtted Kristuse taastulekust ning taevasees kodumaast võeti kuulajate poolt vastu reaalselt ja kaasaegselt ning valmistuti väljarändamiseks maapealsesse küllusriiki.

Ent majanduslikud põhjused polnud usuliikumises peamised, vaid seal asusid esiplaanil siiski usulised. Pattudest vabanenud meel, endine kõrtsmik, hangeldaja ja salakaubaga kaubitseja tahtis perast põhjalikku pöördumist kuulutada kõikidele oma vabanemist. See lihtne ajend sai algseks põhjuseks usuliikumise tekkimises. Kuid liikumise edaspidist kulgu mõjustasid mitmed tegurid. Neist kõigepealt suhe luteri kirikuga. Ennekõike pöördus Leinberg kuulutuseloa saamiseks kirikuõpetajate poole ning tema esialgne usutöö kulges nende juhtimisel ja eestkostmisel.[599] Perast ta arreteerimist ja Riiga

595. K.Kaups,"Prohvet Maltsveti" usuvaade ja selle mõju tänapäeva usuelu hinnangule. Kuukevade, 1936,lk.188 (Edaspidi:Kaups,"Prohvet Maltsveti" usuvaade).
596. Kruusberg,Materjale Maltsveti-liikumise kohta,lk.127,410.
597. Samalaamas,lk.25,43o.
598. Kruus, Eesti ajalugu I,lk.130.
599. Kruusberg,Materjale Maltsveti-liikumise kohta,lk.13.

saatmist läkitati sinna järele Järva-Jaani ja Koeru vaimulikkude heatahtlikud iseloomustused ta kohta. Nägime, et Liivimaa kindralsuperintendent dr.F.Walter ja Riia superintendent dr. P.A.Poelchau, kes Leinbergi üle kuulasid, tunnistasid ta õigeks, isegi koolmeistriameti vääriliseks.[6oo] Kirjeldikult õigeks tunnistatuna tõusis Leinbergi enesekindlus ning ta polnud Kuusalu kirikuõpetaja vastu enam alandlik kirikuteener. Ent "Kuusalu paavstiks kutsutud E.Ahrensiga vastuollu sattumine ei osutunud usukuulutajale kergeks. Siiapeale langes maltsveti usk luteri kiriku hukkamõistmise alla.

Soetu teine suhtumine oli maltsveti usul vene õigeusu kirikusse. On põhjust arvata, et luteri kirikuga ühes liinis tõstav Leinberg ommapaljudkritiseerivad ütlused sihtis riigikiriku vastu, kuid olukorda arvestades, tegi seda looritatult.[6o1] Leinbergi lähem kaastööline G.Malts ütleb otse, et Leinberg olevat võidelnud vene õigeusu kiriku kui "kujude kummardamise ja ebajumala teenistuse" vastu.[6o2]

Keerulisem on maltsveti usu ja isiklikult J.Leinbergi enda vahekord vennastekogudusega. Kogu oma tegevuse vältel seisis Leinberg hernhuutlusega püsivalt vastasrinnas. Kui vennastekoguduse tegelased hakkasid hiljem tema misjonile vastu töötama, suurenes lõhe kahe usulii umise vahel veelgi. Leinberg hoiatas oma kuulajaid vennastekoguduse eest ja kutsus neid sealt lahkuma, nimetades hernhuutlust silmakirjalikuks ja värisseerlikuks, võõrasemalikult külmaks ja uhkeks kiriku liignaiseks, kellele andide viimine on "pelli ja paali" teenistus.[6o3] Ta väitis, et vennastekoguduse lugejad "rikas mõlder, rikas talupoeg ja kubjas köpiga ei suutvat inimesi õndsaks teha."[6o4]

Selle vastuolu põhjusi on nüüd raske tagantjärele kindlaks teha. Pärast oma põõrdumist võttis Leinberg tihti osa vennastekoguduse palvetundidest, nagu Gustav Malts mõlemab, kuid liikmeks ta siiski ei astunud. Mõne versiooni järgi olla ta selleks küll soovi avaldanud, kuid mitte vastu võetud.[6o5] Igatahes, alustades iseseisvat evangelisatsiooni, on ta juba kohe vennastekoguduse vastane.

Eestimaa suhteliselt veel teguvõimas vennastekogudus ei võinud loomulikult uue liikumise hoope kannatada ja asus omapoolsele pealetungile. Järva-Madise kirikuõpetaja August Hirschhausen oli samal ajal ära keelanud vennastekoguduse teise (kinnise) tunni, mida pandi Leinbergi arvele, kellel olid head suhted Madise pastoriga. Sealsete hernhuutlaste juhiks ja koguduse vanemaks vennaks oli kuulus "Aniste papa", Aniste talukoha ja vesiveski pärisomanik, hilisem Albu mõisa rentnik Tomas Thomson. Tema ettevõtmisel teatati 1857.aasta juunis

---

6oo. Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta, lk.13.
6o1. Sealsamas, lk.17-18.
6o2. Sealsamas, lk.26.
6o3. Sealsamas, lk.25-26,88,4o8
6o4. Sealsamas, lk.72.
6o5. Sealsamas, lk.4o5.

Ida-Järva haagikohtunikule, parun G.Rosenile, et Leinberg põhjuseta laimavat ja teotavat vennastekoguduse liikmeid. Kuid alles järgmise aasta maikuus andis haagikohtunik Albu mõisapolitseile korralduse J.Leinbergi selles asjas üle kuulata. Et ülekuulajaks oli Albu mõisvalitseja T.Thomsoni võimees hernhuutlane J.Liesmann, siis oli ülekuulamisprotokollis raskeid süüdistusi Leinbergi vastu, muuseas, et ta olla nimetanud keiser Aleksander I-st valekristuseks ja vaskspaks, kelle hing põrgu läinud sellepärast, et ta lubanud vennastekogudusel palvemaju ehitada. Kuigi tõendavad uurimised neid süüdistusi ei kinnitanud, keelati talle avalike kõnede pidamine. Kuna ta keelule ei allunud, taheti teda kinni võtta, mis aga korda pole läinud. Kord olla "prohvet" kinnivõitjaid teibaga ähvardanud ja põgenema pääsenud, teinekord vabastanud naised Leinbergi võimuga, kord jälle visatud kinnivõtjatele koguduse poolt tuhka silma ja kallatud vett kaela, kord jäänud Leinberg tulemata palvekooselekule, kus kinnivõtjad teda ees oodanud. Viimaks ilmunud tagaotsitav ise haagikohtuniku juurde ja teatanud, et Järva-Jaani praost olla talle loa andnud oma praosthonnas kõnelda. Praost eitas seda haagikohtunikule, kuid hiljem siiski tunnistas, et olla soovitanud Leinbergile jüthata võitlust hernhuutluse lahkpüüe te ja joomisega. Midagi sarnast teatas ka Koeru õpetaja F.N.Hoffmann. Et Ambla ja Madise vaimulikud olid juba enne Leinbergiga kontaktis, siis võime oletada, mingit vennastekoguduse vastast ringi Leinbergi selja taga, mis virgutas teda ta tegevuses.[606]

Ühtlasi ilmusid 1858.aastal "Pärnu Postimehes" mitmed Maltsveti ja selle usku taunivad sõnumid, mis olid arvatavasti Järvamaa hernhuutlaste poolt koostatud.[607]

J.Leinbergi vennastekoguduse vastane võitlus pidurdas mõnevõrra vennaste liikumist Põhja-Eestis, seda eriti Kuusalu kihelkonnas. E.Ahrens väidab, et Leinberg "oma jutlustes võitleb lakkamatult pimeda vihaga palvemaja vastu ja nimetab kõiki selle liikmeid variseridoks ja hulatuse lasteks. Seetõttu on Kuusalu kogudus, kes seni elas rahus ja üksmeeles, lagunenud kahte vaenulikku erakonda, kes üksteist vastastikku neavad". [608] Karme sõnu Leinbergi tegevuse kohta esitab ka Kuusalu vennastekoguduse tegelane J. Lipstok.[609] See meelepaha on mõistetav, sest maltsvetlik liikumine purustas Kuusalu vennastekoguduse peaaegu tõelik kult. Tõsised olid tagajärjed vennastekogudusele Järvamaal, eelkõige Albus.

Maltsveti liikumine oli tegelikult ühe isiku poolt alustatud ja arendatud usuvool, mis tõusis koos oma loojaga ning enamuses kustus koos viimase usulise leigenemisega. Kes oli siis õieti Juhan Leinberg? Mida ta taotles ja millised olid ta isiksuse vahendid edu saavutamisel? Leinbergi iseloomustati juba ta eluajal väga erinevalt ning ta hilisemad uuri-

---

606. Sealsamas, lk.11-13.
607. Masing, Prohvet Maltsvet, lk.125-126.
608. Kruusberg, Materjale Maltsveti liikumise kohta, lk.100.
609. Lipstok, Kuusalu esimese kirkamise

jad pole kaugeltki jõudnud ühistele seisukohtadele. Karl. Kaups peab Juhan Leinbergi "ülaltsündinud, vaimust uuendatud mehe ks".610 Martin Lipp tunnistab teda tõde otsivaks ning seda ka leidjaks inimeseks, kes parandas mõelt ja hakkas ka teistele meeleparandamist kuulutama. Kuid oma imelise iseloomu ja rikka fantaasia tõttu sai ise petetud ning pettis ka teisi.611 A.Kuusbergi järgi on ta kindlasti usumees, isegi usuhaige inimene, kuid ühtlasi rahvamees, kes oli suuteline hulki vaimustama maiseks ettevõtteks-- väljarändamiseks.612 A.Kampf peab sellevastu Leinbergi ettevaatlikuks ja kavalaks ilmalikuks rahvamehe ks, kes tarvitas ära ainult usumehe maski oma poliitiliste eesmärkide saavutamiseks, et viia eesti rahvas välja saksa mõisnike piitsa alt umele vabale kodumaale.613 Psühhiaater dr.Juh.Luiga tunnistab Leinbergi vaimuhaigeks (paranoia religioza) ning toob selle kinnituseks rea tähendusi jälle Eduard Vilde romaani põhjal.614 J.Leinbergi tegutsemise ajal anti temale sanuti erinevaid hinnanguid. Eestimaa kuberner V.Grünewaldt ja haagikohtunik Tritthoff pidasid teda andekaks ja ühiskondlikult kasulikuks mehe ks. Riia kõrgemad vaimulikud Walter ja Poelchau ning osa Järvamaa vaimulikke pidasid teda usuliselt õrganuks ning luteri kirikule kasulikuks isikuks, Eestimaa kindralsuperintendent Dr.Rein aga kardetavaks inimeseks. Uusalu E.Ahrens ütleb, veel teravamalt, et Leinberg suunab jutlustama mitte armastus,vaid viha, sest ta "pole unistaja", vaid iseteadlik petis, kes teenib kõrkuse kuradit ja toob talle ohvriks kõik muu. Ta tarvitab kurjasti oma suurepärast mõlu ja haruldast kõneandi, et inimeste ees mängida Jumalast inspireeritud prohvetit osa. Tema ole tatav patust pöördumine on vale". Kõrvalhuutlikud kirjasaatjad nimetavad Leinbergi "Pärnu Postimehes" aga kord petiseks, siis usuliseks jampsijaks ja petetud petiseks.615

On usutav, et Juhan Leinbergi pöördumine, mis järgnes pikemaajalisele oma süü tunnetamisele, oli tõeline ja tõsiselik. Meile teadmata põhjusel ei ühinenud usule tulnud vennastekoguduse ga, mis oleks teda viinud loomulikuks usuarenguks sealsesse keskkonda. Kuigi teda alguses vastu ei võetud põrisliikmeks, mis toimus teatavasti siis veel liisu kaudu, siiski oli igal õrganul võimalus astuda ootajaks liikmeks. Võib arvata, et rikkal endisel möldril- kõrtsmikul ja kaubitsejal oli raske ootajate ridadesse astuda, vaid tahtis oma pöördumisest peagi ise avalikult kuulutada. Sellel pinnal võisid areneda konfliktid, mis uhke Leinbergi tegid vennastekoguduse vastaseks. Arvestades tema iseloomu, mis hilisemas

---

610. Kaups,"Prohvet Maltsveti" usuvaade,lk.134.
611. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu,II-2.lk.184.
612. Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta,lk.32-33.
613.A.Kampf,Saaremaa prohvet Habakuk II,Eesti Kirjandus 1925.lk.505-506 (Edaspidi:Kampf,Saaremaa prohvet Habakuk II)
614. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduslik koosolek Tallinna reaalkooli saalis 6.dets.1910,Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat,1910,lk.57-58.
615. Kuusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta,lk.32,100.

usutegevuses välja paistis, kus ta oli küllaltki iseloomukindel, teistele mitte alluv ning egotsentriline, on see võimalik kokkupõrge inimlikult mõistetav. Asudes Tallinnast Järvamaale kandis ta juba hinges venna tekogudusse vastast vimma, mida pidas kohaseks kiriku vaimulikele avaldada ning mis tegi need leebemaks tema kirikuseaduse vastaste vabade kõnede suhtes. Osav kõneleja, juba väliselt tugev imposantne mees, veel enam sisemiselt mõjukas, saavutas ta rahva seas silmapaistvat edu, puhkes usuliikumine, tema usuline autoriteet kasvas. Siit aga algas ühtlasi Leinbergi langus - ta muutus uhkeks, enesekindlaks ning oma taktikas teadlikult ettearvestajaks, nagu öeldi:"kavalaks". Järgnesid vaenamised, tagakiusamised, pealekaebamised, mis tegid Leinbergi märtriks, kuid see tõstis veelgi ta populaarsust. Naastes Riiast õigeksmõistetuna, sattus ta mõne aja pärast Rannamõisa taevaskõija Miina Reiningu vaatevälja, kes tunnistas teda Jumala erivolitustega varustatud saadikuks. See tõstis omakorda Leinbergi eneseteadvust ning õhutas teda aktiivsemale tegevusele Kuusalus. Ta alustas viimsepäeva ning saabuva hõvingu kuulutamist. Puhkes omapärane massipsühhoosne liikumine, mis arenes edasi väljarändamisliikumiseks. See levis peamiselt Harju- ja Järvamaal, Leinbergi põhimõtteil misjonivõljadel.

Kui Leinbergi usuliikumine polnud alguses eriti entusiastlik, kuigi usulo tulekud olid massilised ning liikumine levis nakkuslikult pea üle terve Järvamaa, võttis liikumine Kuusalus tugeva entusiastliku varjundi ja hasras hulki, nii et inimesed müüsid oma varad poolmuidu ning asusid ootama Jumala, vahest ka keisri saadetud laeva, mis viiks neid tõotatud maale - Samaarasse.

d) Väljarändamistung oli vaälutanud eestlasi, nagu nägime, juba nõljakümmendatel aastatel. Siis riigivalitsus seda ei pooldanud ning surus selle karmide vahenditega maha. Nüüd oli aga väljarändamine lubatud ning võhesed eestlaste seast olid juba siirdunud välitsuse poolt kõtte näidatud aladele Samaara lõhistele ja Krimmi. Väljarändamist põhjustas talurahva raske majanduslik olukord. Oli toimunud ulatuslik talumaade mõisastamine ning karjamõisate asutamine, mis suurendas rohkesti talupoegade maanõlga. Väljarändamine oli õieti endise pärisorjusest põgemise uus vorm, sellega vahend teoorjusest päsemiseks. Väljarändamine jõudis kõrgpunkti aastatel 1859--1861, seda eelkõige Lõuna-Eestis. Maltsveti usu taustal hakkas väljarändamistung levima, nüüd juba usulisel tõukel, ka Põhja-Eestisse, eriti pärast Miina Reiningi ennustuste teatavaks saamist. Kiu valla rikkaim talupoeg, Lõpeveski Abram Nort tunnistas ülekuulamisel, et ta olevat kindlasti veendunud, et Miina on tõidetud Püha Vaimuga ning tema sum läbi kõneleb Jumal oma lastega, sellega Miina kõvardused ja kuulutused on Jumala kõvardused ja kuulutused.[616] See seisukoht oli rannakülades üldine. Kolga ranna peremehed ütlesid haagikohtunikule, kes neid hoiatas õnnetusse jooksmise eest:"Härra, meie oleme ju ka kuulnud, et Samaaras on mitmes asjas

---

616. Sealsamas, lk.128.

halvem kui siin, uskuge meid, mõte lahkuda kohtadelt, mida oleme oma isadelt pärinud, lõhestab me südant, kuid mis see aitab, meie peame ära minema, siin ootab meid surm ja hukatus, kui jääme".[617]

Nagu mainisime, lahkus J.Leinberg koos G.Maltsiga 1861. aasta veebruaris salaja Eestist, küll mitte Samaarasse, vaid Arimmi, kuhu valitsus tollal juhtis väljarändajaid ning kus olid paremad asustusolud. Suvel järgneisid sinna teised Kuusalu jõukamad maltsvetlased, Leesi, Juminda ja teiste rannakülade arenenum ja ettevõtlikum rahvas, kokku 13 perekonda. Need lõksid kõasnud G.Maltsi juhtimisel omal kulu. Teised, enamus vaesem rahvas, kellel see polnud võimalik, jäi ootama "valget laeva". Nägija Minna andis üha uusi laeva tuleku tähtaegu (neid oli kokku 13), ent laev ei tulnud. Kannatuse kaotanud maltsvetlased ja nendest kaasahaaratud rahvas jätsid kõik oma vara, mida ühes võtta ei saanud ning kogunesid 1861.aasta 24.juunil tallinna juurde Lasnamäe kaldale, kus hakkasid pikisilmi mere poole vaadates ootama tõotatud laeva silmapiirile kerkimist. Päike loojus mere taha, kuid laeva ei tulnud. Asuti laagrisse Narva maantee äärde kalda peale, praeguse lauluväljaku kohale, et järgmisel päeval uuesti alustada ootamist ja lootmist. Kolmandal päeval saatis politsei kõik tõotatud maale igatsejad oma valdadesse. Valge laev jäi tulemata.

Nüüd algas hukatuse ja surma eest põgenejate teekond hobustel ja jala läbi Peterburi Venemaa põhjatutel teedel lõuna poole. Mitmedki loobusid teeraskustes ning pöördusid tagasi ja jõudsid kerjates kodumaale. Osa suri rännakul vaevades, näljas ja haigustes. Kuid enamus jõudis siiski oodatud maale Arimmi, et alustada seal uut elu. Kuusalu kihelkonnast rändas seekord välja 75 meest ja 69 naist.[618] Palju vähem rändas välja Järvamaalt.

Maltsvetiusuliste arvu kohta on võimatu täpseid andmeid esitada, sest mingit kindlakujulist organisatsiooni ega moodustatud kogudust neil ei olnud. Eestimaa taivii1kuberneri andmetel oli 1861.aasta märtsis Leinbergi pooldajaid Harju- ja Järvamaal 200-300 perekonda. Järvamaa praost Gebhardt teatab samal ajal, et Madise kihelkonnas on prohvetil ca 500 pooldajat, vähem on Koeru kihelkonnas, kus siiski ühes külas, Visustis on üle 30-ne maltsvetiusulise. Juhan Leinbergi kõrval nimetatakse liikumise teiste juhtidena Visusti mõldrit Juhan Pelikani, Kirna mõldrit Kaarel Kustav Siljevit ja Paide arsti Dr.Schnelli kutsarit Hans Körget.[619]

Kui Harjumaal lõks usuliikumine üle väljarändamiseks, mis viis rahutud hulgad maalt välja, siis Järvamaal oli see veel mõni aeg võimudele pinnaks silmas. Eestimaa kuberner ja Riia kindralkuberner olid 1861.aasta maikuus koolanud maltsvetluse takistamiseks kõik nende koosolekud. Eelule vaatamata kogunesid Albu maltsvetlased 21.oktoobril korraga kahte tallu koosolekutele, mis mõisaametnike poolt laialisaadeti, kusjuures vangistati üks võõra valla mees. 23.oktoobriks kutsuti mõisa ülekuulamisele talupereme hed, kelle

---

617. Sealsamas, lk.137.
618. Sealsamas, lk.402.
619. Sealsamas, lk. 162, 171.

juures palvekoosolekuid oli peetud. Koos nendega tulid mõisa juurde 40 - 60 maltsvetiusulist, kes nõudsid varem vangistatud talupoja vabastamist, mis ka tähideti, kuid sündmusest teatati kohe Ida-Järvamaa haagikohtunik C.v.Grünevaldtile. See ruttas kohale, lasi mõned palvekoosolekute korraldamises süüdi olevad talupojad kinni võtta ja määras neile vitsakaristuse. Karistuse tähideviimist takistasid seekordki hulgaliselt mõisa kogunenud maltsvetlased. "Mässu" summutamiseks nõuti kohale Sõjavägi (tuli 233) meest). Ilma relvata talupoegadel polnud võimalik neile enam vastu hakata, ning järgnes tuntud "Albu veresaun", mille käigus karistati üle 50-ne talupoja 60-100 vitsahoobiga. Need, kelle süü seisis selles, et olid koos hulgaga tulnud mõisa juurde, üksikud ka juhuslikult, said 60-80 vitsahoopi. Aktiivsemad tegelased ja rahvahulgast sõnavõtjad said haagikohtuniku võimu ülempiiri 100 vitsahoopi. Kolm talupoega saadeti Siberisse sunnitööle, ja siis jäid asumisele ning üks sai vanglakaristuse.[620]

Lühike oli olnud maltsveti usu õitseaeg, mis lõppes krahhiga.[620] Lasnamäe veerul ja "Albu veresaunaga". Luhan Leinbergist enam hoogsat usukuulutajat ei saanud. Krimmis kadus ka sinna asumute usuvaimustus. "Esi- ene kümme aastat läestis veel kodumaalt kaasa toodud karskus ja vennalik armastus. Siis aga hakkas võgev vaenlane alkohol ikka rohkem ja rohkem võimu oma kätte kiskuma... Praegu...tuntakse "Maltsveti" usku ja õpetust veel vanarahva jutu järgi, aga selle pidajaid enam Krimmis ei ole", kirjutas kõesoleva sajandi algaastatel Gustav Malts.[621]

Kodumaal elas maltsveti usk veel mõni aeg edasi. Järvamaal ja mujal, ka Tallinnas, leidus teiste usklikega mitte seltsivaid inimesi, kes sealiha ei söönud, võrvilisi rõivaid ei kandnud ja juukseid ei palmitsenud. Nad käisid veel XX sajandi algul vaiksel viisil perekondades koos oma palvetundides.

Maltsveti usulikumine on oma negatiivsed jäljed jätnud vennastekoguduse tõõle Järvamaal ja Ida-Harjus, üldist usuelu Eestis ta tõstnud ei ole. Juhan Leinbergi usulist misjoni võib võrrelda õletulega, mis kõrgele tõstis üle maa paistva hetkelise leegi mis oma väljaründamistuhinaga, "valge laeva" ja "prohveti" erakordse isiksusega köitis laialdaste hulkade tähelepanu ning oma erakordsusega elab nüüdki kirjanduses ja rahva ajaloolises mälus. Ent meid see leek ei soojenda.

---

620. S.Kraat, Järvamaa talupoegade vastuhakk 1861. Paide rajoonis. Artiklite kogumik, Tartu 1972, lk.167-176; Eesti NSV Ajalugu II köide, Tallinna 1963, lk.48.
621. Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta, lk.43o.

5. SISEMISE JÕU KÄÄRUMINE

Venemaatekogudust ründasid ja tema valgustavat leeki summutasid mitmed välised vaenlased, milledest peame tunnistama kardinaalsemaks luteri kiriku juhtivat vaimulikkonda. Kindel aga on, et ainult välised vaenlased poleks suutnud niivõrd laostada põlist ning mitmeid raskusi ületanud tõõd, kui seda poleks sisemised tegurid soodustanud. Ei kirik ega rahvahariduse tõus, veel vähem vene õigeusk või maltsveti usk poleks saanud venemaste usutõõd nii alla viia, kui viimane poleks ise endas kandnud suremise idusid.

a). Herrnhut ei saatnud XIX sajandil Eestisse enam seesuguseid tulihingelisi hoolekandjaid, nagu neid tuli eelmisel sajandil. Tõsi, nende seas oli küll mehi, keda venemaatekogudus mälestab ning keda eelpool mainisime, kuid ka need ei suutnud tõusta XVIII sajandi usuõratajate tasemele.

Herrnhuti usuvaim polnud enam endine. Küll ei valitsenud sealsetes usuteaduse õppeasutustes ratsionalism, nagu Halles ja Jenas, siiski ka nendesse olid leidnud teed uuemad usuteaduslikud vaated, nagu F.Schleiermacheri mõjud. Need lülitasid hernhuutlased protestantlikku vagadussüsteemi ning kaotasid usuliikumises kunagise separatistliku joone.[622]

Usukogemuse tähtsus ei seisnud enam vajalikus kõrguses. Samaaegselt minetasid hallepietismi vagaelureeglid hernhuutluses oma tingimatuse. Tõelik karskus alkoholsete jookide suhtes asenadus parajusnõudega, hernhuutlikes ringkondades levis suitsetamine, teatrite külastamist ei võetud enam erilise patuna. Tartu hoolekandja aastatel 1827-1856 Marcus Windekilde, keda tunneme esimese eestikeelse karskusraamatu tõlkijana ning energilise joomakommete vastu võitlejana, pidas "sõõgialust" napsi loomulikuks vajaduseks.[623] Need "saksa õsandate" vaated ja kombed leidsid jõõjendamist venemaatekoguduse eesti rahvusest juhtivate tegelaste poolt.

Traugott Hahn annab oma mälestustes ereda pildi temaaegsest Saaremaa hoolekandjast Steinmannist, kes oli Karl Tobias knothe järglane Jõõri palvemajas (pärast 1861.aastat). Steinmanni juures näeme hernhuutlike eriõpetuste mitteküllaldast austamist. Samuti vennaste koguduse usulaad olla temale olnud magusavõitu ja vastu. Ta oli väga pmudutatud kui T.Hahn ei lasknud teda koos abikaasag luteri kiriku pühaõhtusõõmaajale, ning pidas seda solvanguks. Sellevastu on ta meeli tatud, kui võis osa võtta igakuulistest kirikuõpetajate ühis-piibli tundidest, sest püüab ennast usuteadlasena t teistega võrdsustada.[624] Kui eelmisel sajandil oli just saksa hoolekandjate lihtsus ning vennalikkus viinud neid südamlikku ühendusse lihtvendade ja -õdedega ning olnud sellega rõhutatult erinev luteri kiriku vaimulike hoiakust, siis nüüd tundis enamus Herrnhuti mehi ennast õpetatud usuteadlastena-õpetajatena, kes seesugust isiklikku kontakti talurahvaga ei leidnud ega otsinudki. Ka vennastekoguduses oli tekkinud seisusevahe karjase ja karja vahel.

---

622. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte § 171 K.
623. Põldmõe, Eesti vennastekoguduse võitlusest,lk.292-293.
624. Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben,lk.35-38.

Seoses koolihariduse tõusu ja lugemisoskuse levimisega talupoegade keskel esitasid viimased juba suuremaid nõudmisi Saksamaalt tulnud hernhuutlaste eesti keele oskusele. Mõnigi hoolekandja puudulik ja saksapäraselt vigane keel langes rahva pilke alla, mis usutõõd kahjustas ning usujuhi autoriteeti vähendas.

b) Ühtlasi olid koguduse ellu <u>sungi</u>nud pahed. Uusi langemised sagenesid, paljud endised patud polnud enam hukkamõistetavad ning kogudusest oli kadunud ükskeel. Mitmel pool langesid koguduseliikmed avalikesse pattudesse.[625] Selkõige viis neid usuteelt kõrvale viinajoomine, mis tollal oli saanud Eesti kõikide rahvakihtide põhilisemaks hukutajaks. Pealegi polnud mõõdukas viinatarvitamine ega suitsetamine koguduseliikmetele kategooriliselt keelatud.[626]

Kui XVIII sajandi esimese poole kohta võis Carl v.Ehrenpreis kirjutada, et pärast hernhuutluse levikut Saaremaale olid saadikud seal "kõik valgustatud, rahuldatud ja rõõmsad; kõik endised lõbustused olid kõrvaldatud ja neende asemel ei kuuldud ei väikestes ega suurtes seltskondades muud kui palumist, laulmist, kiitust ja tänu". Samuti kõrvaldasid talupojad enda keskelt igasugused ilmalikud lõbustused: torupillid, kandled ja viiulid põletati nad ära. Ent juba sajandi lõpul (1794.a.) tegi Jõõris kokkutulnud hernhuutlaste nõupidamine otsuse laialt juurdunud pulmakommete vastu võitlemiseks. Arvati, et vennastekoguduse liikmete osavõttu ilmalikest pulmadest ei maksa põriselt keelata, kuid nõuda võiks mõõdukust söömises ja joomises ning "keeldumist "igasugustest ilmalikest lõbustustest, muusikast, tantsust ja lärmist". Eriti keelati vennastekoguduse liikmetel kutsumata pulma minna.[627] Siin näeme, kuidas juba siis olid esimesed usutood maha jõetud ning endist elu püüti taastada kogudusest väljaheitmise ähvardusega. Järgmise sajandi keskpaiku oli aga ilmalikustumise areng vennastekoguduses jõudsasti edasi läinud.

Teise suurima pahena, mis koguduse elu ründas, oli mõisavargus. Sellele jõrgnesid silmakirjalikkus ja oma vagaduse ülistamine. Vennastekoguduses ei elanud enam see vaim, mis oli olnud ärkamiste ajal. Kas enne oleks võinud ooda ta vendade ridadest näiteks seda sõimu, mis "Pärnu Postimehes" Juhan Leinbergi kohta lendu lasti? Kui Eestimaa sinodil 1855. aastal arutati vennastekoguduse küsimust, ning mõned vaimulikud nentisid hernhuutluse elujõu pidevat kahanemist kuni tõieliku kustumiseni, siis Jüri õpetaja Robert Luther vastas, et Herrnhuti elujõus ta ei kahtle, sest see on Kristuse rist, kuid meie vendade juures olla märgata palju pealiskaudsust ja välispidist olemist.[628] Kuid see ei tähenda, et vennastekoguduses poleks olnud häid, tõsiseid, uuesti sündinud ja pühitsusteel viibijaid liikmeid. Neid oli, kuid need ei moodustanud koguduse enamust.

---

625. Hoolekandja vend J.Kerstêni elulugu, lk.138.
626. Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk.472.
627. Rudolf Põldmõe, Varasem koduuurimine ja rahvaluule kogumine Saaremaal. Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimisi ja materjale VII. Tartu 1971. lk.136. (Edaspidi: Põldmõe, Varasem koduuurimine ja rahvaluule kogumine).
628. Põld, Miriku ja vennastekoguduse vahekorrast.

Endisest monoliitsusest, vennaste "osadusest", mis ulatus saksa isandast kuni lihtsama liikmeni, polnud enam jälgegi. Mitte ainult Herrnhuti hoolekandjad, vaid ka koguduse töötegijad ja tähtsamad tegelased koguduses eraldusid endid lihtliikmeist; juba palvekooselekutel istusid nad teistest eemal kõrgemal kohal, seda kõrgemal seisid nad lihttalupoegadest olmes: juhtivatele kohtadele vennaste seas oli jõusnud eesti talupoegade varakam kiht. Kupjad, mõldrid, mõisavalitsejad, isegi mõisarentnikud, köstrid ja muud rikkamaist olid saanud rahva juhatajateks usureedel.629

Koguduse juhtivate meeste lihtliikmetest eraldumise üheks põhjuseks oli nende tihedam ja sagedasem kontakt ilmaliku seltskonnaga. Kui sajandi teisel aastakümnel asutati Eestis "Venemaa Piibliseltsi" abiseltse, siis nende juhatuses, koos aadli ja kirikuõpetajatega, istus võrdõiguslikkuse alusel eesti talupoegi - enamuses vennastekoguduse töötegijaid. Kuid see oli ikkagi ilmalik seltskond. Vennastekoguduse liikmeid kui töökaid ja korralikke ning kõlbelisi talupoegi pandi teisest küljest vastutusrikkamatesse ametitesse mõisas: kubjasteks, aidameesteks, voorijuhtideks, isegi viinapõletajateks ja kõrtsikeks, mis viis nad lähemasse kokkupuutesse põõrdunutu rahvaga ja selle lõbuelugа.630

Uku Masing heidab vennastekogudusele ette, et see olla aegapidi kaotanud oma rahvuslikku omapära ja muutunud saksapäraseks, millega hõivitanud oma mõju rahvale.631 Teodud võitles on tõde selles, et paljud koguduse tegelasist, valitsejad ja mõisarentnikud ning üksikud koolmeistrid, tõesti isiklikult saksastusid ja sellega rahvuslikul alusel eemaldusid koguduse - liikmete enamusest.

Aegade jooksul oli usulikumise domineerivam osa üha rohkem libisenud kirikliku õpetuse pinnale ning omandanud kirikliku kuine usuvaate. Samaaegselt, kuid eriti suuremate ärkamiste ajal, võimutsesid entusiastlikud tendentsid, küündides ekstaasini. Sellest said kaasa haaratud rohkesti liikmeid. Juhtide ja lihtliikmete eraldumise kõrval oli see teine lõhestumine kiriklasteks ja vaimuinimesteks (alias õrganuteks).

Seda aastat oli eesti hernhuutlus pannud vastu kõikidele väljast tulnud pealetungidele ja jõõnud püsima. Püüd ta enam seda ei suutnud, sest oli muutunud sisemiselt nõrgaks. Usulikumine kui ühiskondlik organism oli saanud vanaks, ta oli oma ea ära elanud. Iga ühiskondliku voolu võib uuendada, andes temale uut vitaalsust. Uuendada oleks võinud ka eesti vennastekogudust põhjaliku ajakohase ärkamisliikumise kaudu. Uuspietismist võrsunud XIX sajandi alguspoole eesti äratusliikumine oli küll laialdane ja põhjalik, kuid mitte ajakohane. Usulikumine, kus seisid eeslilinil nõrkejad ja taeveskõijad, ei sobinud kokku ajastu mentaliteediga.

---

629. Eesti NSV ajaloo lugemik II köide, Toimetanud E.Laul ja A.Õraat, Tallinn 1964, lk.242 (Edaspidi: Eesti NSV ajaloo lugemik II).
630. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest, lk. 287.
631. Hugo Masing, Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale. Usuteadusline ajakiri VI 1932 (Edaspidi: Eestlaste usulisi eeldusi).

4. MÕJU AJASTUL JA ARGADELE

1. Osa kultuuriloos

XVIII sajandi hernhuutlus oli Eesti kultuurielule jätnud hindamatu päranduse, oli pannud kirjanduse, muusika, rahvahariduse ja rahva iseteadlikkuse arenguks kindla aluse. Vaatleme XIX sajandi hernhuutluse osa Eesti kultuuriloos.

a) XIX sajandi esimesel poolel ilmus Eestis rohkesti vaimulikku kirjandust, tiitlite arvu poolest 2/3 kogu kirjandusest. Veelgi tunduvam ülekaal oli sellel mahu poolest, sest usulises kirjanduses oli paksu köiteid: jutluse- ja palveraamatuid, testamente, lauluraamatuid.[632] Vaimuliku kirjanduse seas oli samuti vennastekoguduse tegelaste poolt väljaantud teosed, enamuses tõlked, nendest J.Fersteni tõlge "Taeva Manna ello tee peal", J.C.Schreiberi mitmed hernhuutliku kirjanduse tõlked ja Willem Normanni suur kirjavara. Kahjuks J.R.Hasingu tõlgitud A.G.Spangenbergi "Idea fidei fratri" (Vennaste õpetuse sisu) jäi käsikirja. Tuntud vennaste sõber C.M.v.Henning eestindas 1821.a. Thomas a Kempise "De imitatione Christi" (Kõnnimisest Kristuse järele"). Tartu hoolekandja H.H.Windekilde andis välja usulisi raamatuid, nende seas 1837.aastal vaimuliku rahvaraamatu "Se Õige Soldat ehk Peter Lohbenki Ellokõnk".[633] Üldiselt hakkas alates 1820-nda test aastatest ilmuma rohkesti usukreatusliku sisuga rahvaraamatuid, kus kirjeldati patuse meeleparendamist või näidati tõsiuskliku inimese vaga elu. Nende seas leidus ka paganamisjoni tegevust valgustavaid jutukesi. Vaimuliku jutukirjanduse eestindamisel olid agarad eeskätt uuspietistlikud kirikuõpetajad,[634] kuid seda tegid ka hernhuutlased.

Vennastekoguduse liikmete seas, eriti Lõuna-Eestis, levis rohkesti käsikirjalist hernhuutlikku kirjandust. Nende seas oli enamuses paarikümne lehekülgjelisi usutegelaste elulugusid, mitmesuguseid pöördumise kirjeldusi, kirikuloolisi gutustusi, tõlkeid hernhuutlikust usulisest kirjandusest, isegi mõningaid katoliiklikke vagu legende ja apokrüüfilist kirjandust.[635] Viimaste seas oli "Nikodeemuse evangeelium", mitmesuguseid ilmutusi ja unenägusid/"Neitsi Maarja unenägu", "Keile mehe unenägu") ning "taevakirju". Nende käsikirjaliste teoste, ka apokrüüfilise kirjanduse tõlijateks ja levitajateks peetakse kaunis tõenäoliselt vennastekoguduse liikmeid.[636]

Mainitud käsikirjaline kirjavara, nagu enamus trükitud vaimulik kirjandusgi oli keelelt väga aeglustu, täis germanisme ja tõlkekonstrusi ning oli sellega tublisti maha jäänud tollaja

---

632. Nirk, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjandus algus, lk.114.
633. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.163.
634. Samalaadas, lk.162-165.
635. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk.221(R.Põldmäe); Prants, Minu elukäik, lk.98-99.
636. Ariste, Juut eesti rahvausus, lk.140-141; Põldmäe, Üks haruldane tüüp eestikeelseist taevakirjadest, lk1529-537.

paremast ilmalikust lugemisvarast. Samuti ei tõusnud vennaste kirjandus sisulise väärtuse poolest nõutavale kõrgusele, et oleks võinud võistelda rahvavalgustajate teostega. Ka usuliselt jäi enamus sellest lugemisvarast tähtsate ajaviite-kirjanduse tasemele, isegi mitmesuguste väärvaadete levitajaks. Vähemalt kirjanduses ei pakkunud tollasegne vennastekogudus midagi eriti jäävat.

b) Seevastu <u>laulu ja muusika</u> alal oli selle sajandi vennastekoguduse panus eriti kultuuriloos silmapaistev. XVIII sajandil vennastekogudustes algatatud laulu- ja mängukultuur süvenes järgmisel sajandil jõudsasti. Kui 1794.aastal rajati Kambja vennastekogudustes xigaxxxx esimene teadaolev mitmehäälne lastekoor, siis nüüd levis lastetöö mitmes kohas ning koos sellega asutati ka lastekoore, sajandi alguses juba Tartus.637 Rõngus õpetati hernhuutlikus erakoolis eesti poistele orelimängu ja neljahäälset laulmist.638 Kambja Kuuste palvemajas oli eestlasest hernhuutlase Georg Becki poolt 1811. aastal asutatud kaks lastekoori - üks poistele, teine tüdrukutele.639

Kitte vähem pelaud ka täiskasvanute koore. Kuigi just igas koguduses ei olnud segakoori, oli ühehäälne koorilaul vist igal pool. K.A.Hermanni andmeil oli 1800.aasta paiku kindlasti Tartu ja Tallinna vennastekogudustes mitmehäälne laul.640 Laius-Lähtvere vennastekoguduse laulukoorist kuuleme 1823.aastast. Selle oli asutanud koguduse tööstegija vend, Pedasi koolmeister Jüri Sommer.641 Georg Beck asutas 1820.aastal Viljandimaale Tõnassilma Nurmisaare palvemaja juurde koori. Selle eeskujul asutati teine koor Pilistvere Võrtsjärve külas, mida juhatas köster-koolmeister Peter Peterson. See laulukoor võttis 1847.aastal osa Paide uue kiriku õnnistamisest. Paides oli köstriks Peter Petersoni vend Jakob.642 Vennaste laulukoore teame veel ca 1830.aastal Tartu-Maarja Väägvere palvemajas, 1838.aastal Tormas, 1845.aastal Vändras. Viimast juhatas J.V.Jannsen.643 Kui Villem Hermann asus Simunasse kösterkoolmeistriks, siis asutas ta sinna 1833.aastal laulukoori, mis tegutses nii kirikus kui vennastekoguduses.644 Kiriku, kuid ka vennastekoguduse laulukooridele andis Tallinna Oleviste organist J.A.Hagen 1844.aastal välja neljahäälse noodiraamatu eestikeelse alapealkirjaga: "Tallinna ja Tarto laulu-ramatute täis visi-ramat", kus olid 495 laulu viisid, nendest suur osa hernhuutlikke koorilaule Barby noodiraamatust. Raamat levis jõudsasti, 1845.aastal tuli teine ja 1850. aastal kolmas trükk.645

---

637. Jansen,Põldme, Carl Robert Jakobson,lk.17.
638. Põldmäe, Esimene Eesti Üldlaulupidu,lk.9.
639. Heino Rannap;Muusika eesti perekonnas ja rahvakoolis, Tallinn 1972,lk.105 (Edaspidi:Rannap,Muusika eesti perekonnas).
640. Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu,lk.67.
641. Sealsamas,lk.67.
642. Põldmäe, Esimene Eesti Üldlaulupidu,lk.10; A.Vain,Peterbonide suguvõsa uurimus,lk.VIII /käsikiri/.
643. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu,I-2,lk.172-173.
644. Normann,Tähtsamad kohad köster Villem Normanni elust, lk.82-83.
645. Kasemets,Eesti muusika arenemislugu,lk.62- 63.

Esimene teadaolev mõngukoor Eestis asutati samuti Tartu vennastekoguduse juurde, seda arvatavasti 1818.aastal. Koor koosnes 14-15 mõngijast. Selle koori eeskujul tekkisid vennastekogudustes veel mitmed koorid, ka Viljandi maal.[646] Tartu laulu- ja mõngukooril oli oma kodukord: "Mõngo ja Laulo koori tarpis", mis on tõnaseni sõilinud Sealt leiame, et koride liikmed võivad olla ainult "vellitse ja sõsare".[647]

Laialdase kuulsuse omandas XIX sajandil Võõgvere mõngukoor, mida kaua aega juhatas David Otto Wirkhaus (1837-1912). Ka see koor kasvas välja vennastekoguduse mõngukoorist. Viimasest rõõgitakse, et Tartumaa Sootaga valla peremees Kaarel Ferrand asutanud kohalikku vennastekogudusse 1939.aastal ühehsaliikmelise mõngukoori. Kui David Otto Wirkhausi isa David ("Lohkva Taavet") 1846.aastal sinna koolmeistriks asus, võttis ta mõngukoori juhatamise enda kõtte. 10-aastane David Otto mõnginud kooris klarnetit. Hiljem koorist eemaldati viiulid ning see sai puhkpillikooriks.[648] Võõgvere mõngukoor koostas 1851.aastal endale kodukorra "Elu kirri", Sealt on näha, et koor oli siis tõesti vaimulik koor ning tema liikmetele esitati vaimuliku elu nõudeid. Kuid koor ei kuulu enam vennastekoguduse alla, vaid ta esinemiskohaks on saanud luteri usu kirik. Peale korraalide, mida nimetatakse küll peamisteks mõngutõkkideks, lubatakse õppida ka neid, mis "noistuse kasvatamiseks tulioiik on".[649] Hiljem muutus Võõgvere koor ilmalikuks mõngukooriks.

Veel hiljemgi asutasid vennastekogudused mõngukoore. Nii 1867.aastal moodustati Puhjas vennastekoguduse tõõtegija Samuel Luiski poolt pasunakoor.[650] Samal aastal asutas Äksi kihelkonnas Kõrknas mõngukoori Orge koolmeister ja vennastekoguduse tõõtegija Paul Bergmann. Koor tõusis varsti heale tasemele ning esines mitmel pool, nagu Peterburis, Viiburis ja Helsingis. Koor asutati vist küll juba kirikukoorina ning muutus peagi ilmalikuks, P.Bergmann tegutses hiljem Rakvere vennastekoguduses kõnelejana ja organistina. Sinna linna oli ta tulnud elama 1880.aastal. Kui ta 1894.aastal vennastekogudusest kõrvaldati, kirjutas ta 1897.aastal raamatu "Evangeeliumi Lutteruse kiriku koguduse ja Vennaste palvemaja seltsi ehk Vennaste seltsi iseõralik elu, nende õpetus, püüdmine ja teod Lutteruse koguduses Eesti rahva seas", milles tuuakse muuiemaid teotusi, süüdistusi vennaste tegevuse kohta.[651]

Koos vennaste tõõ piiramisega Lõuna-Eestis vaibus vennastekoguduse laulu- ja mõngukoride tegevus. Kuid paljud koorid ei lõõnud laialt, vaid jõõksid tõõd luteri kiriku kooridena, tihti oma endiste juhatajate kõster-koolmeistrite juhtimisel. Aja jooksul muutusid mõned neist ilmalikkudeks koorideks.

---

646. Põldmõe, Esimene Eesti Üldlaulupidu, lk.10.
647. Tartu Majooniis, Hõdu-uurijate seminar-kokkutulek 7.-10. juulini 1970.ettekannete kokkuvõtted. Tallinna 1970, lk. 203 (Richard Ritsing).(Edaspidi: Tartu Majoonis..)
648. Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu, lk.90-91,94.
649. Võõgvere mõngu kori Elu kirri, Eesti Kirjandus, 1926, lk. 670-672.
650. Rannap, Muusika eesti perekonnas, lk.100.
651. Põldmõe, C.R.Jakobson ja Kõrkna muusikakoor, lk.74-102; Bergmann, Evangeeliumi Lutteruse kiriku koguius.

Omaaegsed kuulsad koorid, mis kuulusid 1869.aasta esimesse Eesti üldlaulupeo juhtivasse rühma, nagu Torma, Pilistvere, Tartu-Maarja laulukoorid ning Võhgvere pasunakoor, olid kõik arenenud vennastekoguduse kooridest. Eesti muusikakultuuri arengus mõjusid kaasa kirikukoorid, koolide koorid, osaliselt üksikud mõisa orkestrid ja hilisemal ajal ka laulueltside koorid, ent võime tõdeda, et esimese laulu ja mängu õppuse sai eestlane siiski vennastekogudustes. Sajandi algul oli laulu taso kooridel juba võrdlemisi kõrge. Laiuse õpetaja H.G.v.Jannau kirjutas 1834.aastal Laiuse kirikukoori kohta: "Kuigi meil ei ole laulueltse nagu šveitsis, võib ometi harva kuulda nii hästihäälset, puhast ja melloodilist kirikulaulu kui siin. Laiusel laulis kogudus kiriku üldlaulu samuti neljahäälselt.[652] Nendeks laulueltsideks oli Eestis vennastekogudus.

Koguduslaulu saatmiseks muretseti suuremasse palvemajadesse orelid. Kuna teinekord vennastekoguduse palvekodadeks olid koolimajad, siis pääsesid vennastekoguduse poolt ostetud orelid sel teel ka koolimajadesse, seda palju varem kui see muidu oleks sündinud, sest koolide eest hoolitseti äärmiselt vähe. Palvemajadest ning koolidest levisid orelid kodudesse ja edustasid taludes muusikaharrastust.[653]

c) Vennastekogudusel oli XIX sajandi alguses oma osa ka kirjaoskuse ja hariduse arengule. Vennaste hoolekandjad ja juhid soovitasid oma koguduseliikmetele õppida lugemist ja kirjutamist ning seda oma lastele edasi anda, muidugi selleks, et pühakirja ja vaimulikku kirjandust lugeda. Palvemajade juures peetavatel lastetundidel ei tutvustatud lapsi mitte ainult piiblisõnumusega, vaid need tunnid muutusid teinekord kirjatarkuse koolideks, mis järgnevale koolitööle aluse panid. Paljud ettelugijad olid ümbruskonna ainsateks kirjaoskajateks ning neid pandi koolmeistriteks. Isegi vastased märkisid, et hernhuutlikud talupojad on teistest rohkem kirjaoskajad ja paremad majapidajad.[654] Harjumaalt on teada, et kus puudusid koolid, olid vennastekoguduse vennad abiks lastele lugemise, katekismuse ja piibli lugude õpetamisel. Nad kogusid kord kuus lapsed kokku, kontrollisid koduõpetust ja andsid edaspidiseks juhatusi.[655]

Samuti peeti mõned erakoolid hernhuutlaste poolt ülaval. Eesti alal polnud küll seesugust kooli, kui 1Ätlastel Valga lähedal Lindheimi seminar, aga üksikuid külakoole leidus. Rõngu kihelkonnas Hellenurmes asutas 1820.aastal hernhuutlane Chr.Fr. Schmidt erakooli, veerandsaja aasta kestel said õpetust rohkem kui 100 eesti poissi.[656] Samaste külas Halliste kihelkonnas oli 1806.-1817.aastatel Viidu-Kardi alatares tööstamid vennastekoguduse liikmete poolt ülalpeetav kool, esimene kool kihelkonnas.[657]

---

652. Köpp. Laiuse kihelkonna ajalugu, lk.445.
653. Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu, lk.88.
654. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk.221 (R.Põldmäe).
655. Thomson, Hageri vennaste koguduse palvela, lk.12.
656. Põldmäe, Esimene Eesti üldlaulupidu, lk.9
657. Laarmann, Killuke Juhan Liivi eluloo, lk.239.

Virumaal Väike-Maarja kihelkonnas Aseamalla külas õpetas 1851. aastal lastele lugemist, laulmist, käskusid ja kirjutamist vennastekoguduse liige talupereemees Joosep Ammelmann.[658]

Hernhuutluse aluselt arenes välja ka Tartu n.n. "Laalandi erakool", mis hiljem ametlikuks linnakooliks muudeti ning mitmele hilisemale eesti seost tegelasele esimese hariduse andis. Vana-Kuuste koolmeistril ja vennastekoguduse lugejal Lalli Jaanil sündis 1792.a. poeg Johann, kes visa õppimise ja püüdlikkuse tõttu võis astuda Tartu Ülikooli ja seal õppida mõned aastad usuteadust. Kui ta veel gümnaasiumis käis, nõudis mõisaomanik C.v.Liphart teda, kui oma pärisorja, endale teenijaks, kuid kaasõpilased ostsid koolivenna pärisorjusest vabaks. Johann Lall (siis juba Laland) asutas 1819.aastal Vastse-Iisi vennaste palvemajas saksakeelse erakooli, mille ta 1826.aastal Tartusse viis. Johann Lalandi poeg Johann Friedrich Cornelius Laland (1824-1891) on tuntud kiriku- ja haridustegelane. Ta nimetati 1877.aastal Peterburi konsistooriumi kindralsuperintendendiks.[659]

Mõningaid sidemeid hernhuutlusega oli samuti Kuuda seminaril Märjamaal. Selle eelkäijateks olid Ataste ja Jõdivere koolmeistrite seminarid. Asimone (Ataste) eraseminar asutati 1836.aastal Järvamaal Peetri kihelkonnas Paul Friedrich v. Benkendorfi poolt, kes oli tähele pannud, et palvemajade jutlustajad avaldavad rahvale palju suuremat mõju kui kirikuõpetajad. Ta otsustas asutada igal pool oma paljudes mõisades koolid ning panna koolmeistriteks vennastekoguduse liikmed, kes õpetaksid lapsi ja peaksid rahvale palvetunde. Selleks asutas ta seminari, millisesse ettevõttesse toetas teda tuntud pietist parun Chr.Stackelberg. Seminari direktoriks võeti Peetri kirikuõpetaja C.H.Henning, usuliselt põõrdunud mees. Seminari õpetajaks oli vennastekoguduse liige Karl Koch. Kuuda seminari asutamisega 1854.a. ühendati Ataste seminar sellega.[660] Aastal 1824, asutati Vigala kihelkonnas Jõdiveres parun Uexkülli poolt kihelkonnakool, mis 20 aastat hiljem kujunes ametlikult seminariks. Ka see õppeasutus ühendati 1864.aastal Kuuda seminariga. Kooliõpetajate seminari asutamise mõtte võttis, nagu teame, juba 1818.aastal üles parun Chr.Stackelberg. Et tollal üritus ei õnnestunud, siis asutas Chr.Stackelbergi vennapoeg parun Friedrich Stackelberg 1854. a. seminari eraettevõttena. Kooliõpetajaks kutsuti Kuudasse endine Ataste õppejõud Karl Koch. See seminar lõks 1864.aastal rüütelkonna ülalpidamisele, kuid 1887.aastal suleti koos koolide venestamisega.[661]

Vennastekoguduse ringkondadele on tihti ette heidetud hariduse vaenulikkust. Seltoodud näited sega kõnelevad teist keelt. Vennastekoguduse liikmed on püüdnud võimaluste piires anda paremat haridust ka oma lastele, mille tõttu mitmed neist on kultuurialal saanud tuntud tegelasteks. H.Prants ütleb õigusega: "Silmapaistev on asjaolu, et peaaegu kõik meie rahva vanema põlve haritlased, kirjanduse teerajajad ja rahvustunde õhutajad, üldiselt vanema põlve rahvustegelased on põlvenenud vennastekogudusse kuuluvaist kodudest."[662]

---

658. J.Ahlen, Väike-Maarja koolide ajalugu. Eesti Kirjandus, 1928, lk.499. (Edaspidi: Ahlen, Väike-Maarja koolide ajalugu).
659. Lipp, Kodumaa kiriku ja haridusiugu II-2, lk.129-130.
660. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.17 (J.K./õpp/).
661. Eesti VIII, Läänemaa, lk.223, 225-229 (V.Alttoa).
662. Prants, Minu elukäik, lk.171.

2. Vennastekoguduse ühiskondlik tähtsus.

On saanud probleemiks vennastekoguduse tähtsus tollasegsetele ühiskondlikele liikumistele. Liivimaa LKti osas esitati süüdistus vennastekogudusele, nagu oleks see seal mõjutanud 1922-1923. aastate rahutusi. Kindralkuberner Paulucci saatis Liivimaa kreisi- ja sillakohtunikele salajase korralduse, kus kohtlustab vennastekogdusi nende rahujuste organiseerimises.[663] Sama kaebasid ka mõned mõisaomanikud.[664] Kõukogude ajaloolane J.Zutis väidab, et "ilma vennastekoguduste majade võrgu kujunemiseta oleks raske seletada seda nähtust, et ühel ja samal ajal mitmed tuhanded peremehed loobuvad talude rentimisest".[665] R.Põldmäe tunnistab samuti vennastekoguduse liikumises põrisorjuse vastast ilmet, seda eriti taevaskäijate visioonі põhjal.[666] Lähemale tõele näib siiski olevat J.Kahki vaade, kes leiab, et vennastekoguduse alandlikkuse ja sõnakuulmisele suunatud hoiak mõjus rahva ülestõusule pigemini rahustavalt, kui õhutavalt.[667] Tollasegne vennastekogudus oli mitmetanud oma endise ühiskondlikult võitleva iseloomu ning oli muutunud puhtusulisi ideaale taotlevaks organisatsiooniks. Ehkki taevaskäijate juures, eriti nende nägemustes, puhkesid välja rahva sotsiaal-majanduslikud igatsused, jäi taevaskäijate liikumine ise hernhuutluse piirimaade sektantlikuks ja lühiajaliseks nähtuseks, millel oli küll oma tähtsus rahva usulises ärkamises, mitte aga tema ühiskondlikus suunamises. Hernhuutluse omaegse sotsiaal-majanduslikku osatähtsust kaotamiseks aitas kaasa ühiskondlik lõhenemine usuliikumises endas.

Kahtlemata ei tahtnud siiski eitada sajandi alguse vennastekoguduse ühiskondlikku tähtsust. Mitte omades küll ergutavat mõju talurahva kõrgemistele, oli ta ikkagi talupoegade omavahelisele institutsiooniks, mis kümneid tuhandeid ühendas ühise idee ümber, lõi oma liikmete vahel ühtekuuluvuse-tunde ning andis neile jõuteadvuse ja usalduse ühisettevõtete tulevikus.

3. Vennaste liikumise usuline osa.

Vennaste liikumise otsene ülesanne oli just rahva usulise tasapinna tõstmine, ning niikaua, kui temal lubati seda teha, tegi ta seda tagajõrjekalt.

Juba rahva pahedega võitlemises, eriti joomise vastu on vennastekogudusel tähtis osa. Rahva ärkajad, noored tütarlapsed - taevaskäijad, hakkasid prohveti ägedusega rahvast manitsema, et see oma patuteelt pöörduks ja muuseas ka joomise maha jätaks.[668] Sõnad tungisid südamesse ning talurahva elu muutus. Vennaste hoolekandjad ja juhtivad tegelased hoiatasid pidevalt oma kõnedes ja ringkirjalistes manitsuslikkustes koguduse liikmeid viina kiusatuse eest. Palvemajakõnedes esines tihti sama mõtteahoiduge joomisest. Nagu teada, ilmus esimene karskussisuline raamat Eestis vennastekoguduse hoolekandja H.H.Windekilde poolt 1836.aastal,[669] seega neli aastat enne Fr.R.Kreutzwaldi "Viina

---

663. Kahk, Eesti talurahva võitlus,lk102.
664. Kahk, Rahutused ja reformid,lk.366-367,567.
665. Kahk, Eesti talurahva võitlus,lk.50.
666. Eesti kirjanduse ajalugu I,lk.220 (R.Põldmäe).
667. Kahk, Eesti rahva võitlus,lk.103.
668. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest,lk.236.
669. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.175.

katku". Nendimõ, et Kreutzwaldi teose frontispiissil on antud iseloomulik tõik, mis näitab suhtumist viinasse. Frontispiissil, Aleksander Otto Gerni poolt valmistatud pildil, on kujutatud viinavaat ja sellel istuv surm, kes mängib torupille. Vaadi taga mõe otsas on ühel pool kirik, teisel pool - palvemaja. Kirikuteed mööda voolab viina vaadi suunas suur hulk inimesi, kuid palvemaja teel - ainult seitse.[67o]

Virumaa mõisnik R.v.Rosen tunnistas herrhuutluse tervendavat mõju rahva elukommetele ning ütles, et kui kusagil avatakse palvemaja, pöördub rahva enamus selle poole ja muutub virgaks ning rahuarmastajaks. Koolsa tõttu saavutavad nad nüüd seesuguse heaolu, et neid võib võrreldes teistega vaevalt pidada samasse rahvusse kuuluvaks. Palvemajade piirkonnas väheneb märgatavalt kõrtsis käimine.[671] Samal seisukohal asusid mitmed usku pooldavad mõisnikud. Nii polnud Kõrus üldse kõrtse, sest mõisaomanikud olid vennastekoguduse liikmed ning olid kõrtsid sulgenud.[672]

XIX sajandi alguse vennastekoguduse teeneks jääb rahvausundi peaaegu viimaste tavade kaotamine ning rahva ohvripaikadest loobumisele viimine, mida eelmise sajandi usuliikumine veel ei suutnud teha.[673] Üksnes kohtades, kus vennastekoguduse levik jäi suhteliselt väikeseks, näiteks Pärnumaa metsarikastel idaaladel ja Viljandimaa lõunaosas, käidi veel peaaegu sajandi lõpuni ande viimas tõnnidele ja pellidele.

Võitlus rahva pahede ja rahvausundi igandite vastu oli võitlus usutuse nähtavate tunnuste vastu. Selles võitluses tarvitati võitlusvahendi tena valgustamist, manitsemist ja isegi rahvausundi pühamuste hävitamist. Ent herrhuutlus nägi siiski oma esmase ülesandena rahva usuelu mõjutamist sisemiste teede kaudu. "Kui ratsionalistlik teoloogia rõhutas õnne leidmist ning õndsaks saamist vooruslikku elu ja tegude läbi, tõstis uuspietism esile vaga südameusu, lootuse Jumala armule."[674] Seda taotles ja saavutaski vennastekogudus, kui uuspietismi radikaalsem ja sihikindlam vool, oma tegevuse kõrgaegadel. Herrhuutlik rahvavaõadus oli saanud laialdaste hulkade põrisvaraks. Usuvõrtused tunnistati inimõse kallimaks sardeks. Vennaste palvekoosolekus olid talurahva ihalda tavamad eluraskuste väljaõlamise, pühe teoloogituse omandamise ja osaduse saavutamise paikadeks. Kiriku ratsionalistliku usukuulutuse puhul "peaaegu ainus paik, kus veel rõõmusõnumit Jeesust Kristust kuulutati, oli vennaste kogudus", nagu väidab Vällem Reiman.[675]

67o. Loosme,Ingrid, Fr.R.Kreutzwaldi "Viina katku" frontispiissist, Keel ja Kirjandus, 1964,lk.613.
671. Põldmõe, Eesti vennastekoguduse võitlusest, lk.285.
672. Sõrgava, Lõhmõ linna kirjutama II,462.
673. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk.2o7 (R.Põldmõe).
674. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk.162.
675. Reiman, Eesti ajalugu,lk.137.

KOKKUVÕTE

a) XIX sajandi esimesel poolel jõudis vennastekogudus Eestis ennenemata tule ja hiljem saavutamatule kõrgusele. Ühtsaim ja märgatavaim tõuge usuelevuse tõstmiseks tuli maailma laialt haaranud uuspietismilt, milles valgustusajastu ja revolutsiooni ideede rappajooksmises pettunud inimkonna hing leidis vähemalt usulise rahulduse. Uuspietism valgus Baltimaale nii lähemast kui idast, viimasest enam küll riiklikul soodustusel. Ent Lääne-Euroopast ja Põhja-Ameerikast levinud ärkamisliikumine kordus siin mitte vähema intensiivsusega. Sellele oli siin pinda valmistanud teise komponendina eelmise sajandi hernhuutlus, mis kõikidele survamistele vaatamata polnud oma elujõudu kaotanud. Ei tohi jätta ka märkimata kusagilt sõvapsühikast välja pursanud ekstaasi toimet, mis tervele sellesajale äratusliikumisele Eestis andis omapärase entusiastliku, isegi ekstsessiivse varjundi.

Mainitud kolme peamise teguri mõjul kasvas hernhuutlus siis Eestis vabakiriklike liikumiste poolt hiljem saavutamata tasemele 45000 - 50 000 liikmeni, mis moodustas kuni 7% tollasegsest eesti rahvast. Vaatamata sellele ei tunginud aga äratusliikumine nii sügavale rahva hinge, kui seda eelmise sajandi usuäratus oli teinud. Siis oli kuulutatud raskest sõdade, taudide ja nälja ajastust tulnud poolpaganlikuks muutunud rahva põlvkonnale seni kuulmatut uut armusõnumit kristlikust päästevahendist. Rahvas sündis selle tagajärjel uuesti, seda mitte ainult usulises mõttes, vaid samuti kui isik ja kui rahvas. Sest XVIII sajandi rahva ärkamine oli tegelikult oma iseloomult usulise, sotsiaalse, rahvusliku ja isiksuse ärkamise põiming. See kõik puudus XIX sajandi ärkamises. Rahva põlvkond p polnud enam endine. Tõde, mida temale vennastekogudus kuulutas, polnud enam uudne, vaid juba mitmed aastakümned kuulutatud nii kirikus, palvemajas ja kodutares. Sellepärast ei tunginud sõna enam nii sügavale ja sellele järgnenud ärratus polnud enam nii põhjalik. Viimast tõendavad sagedased uusst langemised, pöördumiste ebapüsivus ja lühiajalisus ning koguduselus korduv eksimus ja usuline pealiskaudsus. Usuliikumine oli võtnud kvantiteedis, kuid kaotanud kvaliteedis, kogudus oli kujunenud ilmalikumaks. Ekstaasi leek oli küll võimsam, kui eelmisel sajandil, kuid leek kustus kiiremini. Sajandi usuliikumine ei olnud enam massiliikumine, mis kõiki ühiskonna eluaalasid oleks haaranud.

Vennastekogudus oli XIX sajandi kolmekümnendatel-neljakümnendatel aastatel jõudnud oma haripunkti. Sealt algas langus, mis veerandsajandi jooksul viis koguduse sajandi madalseisu. Langus oli kiirem kui tõus. Puudus sisemine tugevus, mis vaenamiste pealetungil oleks teda kindlustanud. Pealegi olid vaenamised ise sihikindlamad, püsivamad ja paremini korraldatud. Liivimaa kirik oli saanud ratsionalismi kantsiks. Seda oli algul ka Tartu Ülikooli usuteaduskond, hiljem tuli seal võimule konfessionaalne suund, mis õiget usutunnistust tähtsamaks pidas. Mõlemad voolud olid vaenulikud tundeusule, peaaegu kõik kirikuõpetajad olid saanud pietismi vastasteks, hernhuutlust pooldavaid oli üksikuid. Pealetungil vennastekogudusele oskas kirik paremini tarvitada oma võitlusrelvi: kantslisõna, kooli ja haldusaparaati. Väikesearvuline eesti haritlaskond oli meelestatud pietistliku vagaduse vastu. Usuliikumises esinevaid ekstaasi nähtusi tauniti nende poolt kui sõgedust. See

hinnang kandus tervele usulisikumisele.

Liivimaal kadus hernhuutlik usutõõ enamuses, vaid üksikud kogudused, rohkem linnades, jäid eksisteerima. Eestimaal jäi vennastekogudusi rohkem, aga ka seal oli kustunud endine misjoni vaimustus ja vaimuelu. Vennastekogudus oli lähenenud kiriku usutunnistuslikule õpetusele, isegi uussünniõpetus ei jäänud seisma hallepietismi radadel, räägimata varahernhuutluse rõõmukõllase jumalalaste seisuse rõhutamisest. Usuelu ei püsinud vennastekoguduses endisel tasemel, seda asendas vagaduse nõue. Palvemajade juhtivate vendade seas oli isegi üksikuid, kellel oli tundmatu pöördumiselamus. Viimaseid oli mõistetavalt rohkem kirikule üleläinud palvemajade juures, kus juhtivate isikute määramisel kirikuõpetajad eelkõige kiriku huve silmas pidasid.

Seesugusena astus vennastekogudus vastu sajandi viimasele veerandile.

b) Vaatamata oma mandumisele sai XIX sajandi vennastekogudus siiski lähtealuseks, millel sajandi lõppeastatel võrsusid eesti vabakirikud.

Meie kodumaa rahva meelsust ründavad ideed, olgu need majanduslikud või kultuurilised, on olnud oma iseloomult ilmalikud. Ainsana võitles vennastekogudus tõsidusega usumõtte heaks. Kuigi ta pidi võitlusväljalt kaotusega lahkuma, suutis ta siiski midagi teha rahvavagaduse alalhoiuks. Rahva jumalakartus elas edasi, vaatamata uute usuvaenulaste ideede sissetungile ja rahva üldise kõlbelise tasapinna madaldumisele.

Sajandi alguse võimsat usuelevust ja vaimuttõusu tõhistasid veel kaua aega põlised palkehitised, vanad palvemajad, mida usutunde virgutusel olid õõtundidel kokku kandnud isad ja vanaisad. Need kõnelesid vanemate suurest usust ja olid olnud eeskujuks järgmistele aegadele.

Ühkki vennastekogudus oli sattunud maakiriku mõju ja õpetuse alluvusse, jäid siiski ta eksistents ning kuulus minevik, mis osutasid võimalusele, kuidas usuliselt pöördunud inimene võib sisetunde järgi oma usuasju korraldada, tarvitamata ja arvestamata selles tihti uskmata hingekarjase abi.

Vennastekogudus oli pidevalt seisnud kiriku rünnakute all ning oli alalises sõjaseisukorras sellega, mis aastakümnete jooksul oli loonud selgesti märgatava opositsiooni kiriku vastu. See vastasrindlikkus kandus ka järgnevatele põlvkondadele ning pöördunud inimene vaatas juba algusest peale kahtlevalt kirikule, oodates instinktiivselt seal hukkamõistmist elamusele. Sellest tundest idanes uskliku inimese peaaegu alateadlik pelgus kiriku suhtes, eraldumine sellest ja oma usuliste osaduse loomine.

Hernhuutluse mõjul elas rahva seas üldiselt headtahtlik suhtumine usumõttesse, inimesed tulid meelsasti jumalasõna juurde ja võtsid kuulutatud tõesõna kergemini vastu. Tänu sellele võis sajandi viimasel veerandil puhkenud ärkamine levida vastuvõtlikus kuulajaskonnas jõudsasti.

c) Ühesoleval ajal ei hinda eestlased kuigi kõrgelt usu väärtusi. Hulkl vaimustavad ja haaravad sootu teised pürgimused, mis tihti otse usu eitamisele viivad. Millal siis leskmise lähilähike eestlane võõrdus usust ning sai ateistiks? Eesti ateismi lätteid leiame juba XIX sajandil. Neid oli siis peamiselt kolm:

1. Ametlik luterlus, kelle ülesandeks oli just üleval hoida usutuld, ei tulnud sellega toime. Küsitavaks jääb, kas ta võttiski seda oma eesmärkide ülesandeks. Aduseelsed ja ajaga kaasa sammuvad vaimulikud pidasid oma eesmärgiks "rahva valgustamise". Haaratuna ajastu mõttetegudusliikust vaimust, tahtsid ka nemad midagi teha "pimeda metslase" heaks. Vähe oli hingekarjaseid, kes ratsionalismiga kaasa ei läinud. Needki, kes ei suutnud mõista tollasegse talumehe hinge - kui ka ihuvaeva põhjusi ning pakkusid temale ususõna mitte lohutus- ja püsitesõnana, vaid kutsusid endiselt teda ususõna nimel nurisemata alluma oma kurvale saatusele. Või olid nad üksnes kirikhärrad oma mõisates, kust vahest, tõsikaasluse korras, kantslisse või kirstu juurde astusid. Vaimulikkond, asudes võitlusesse rahvaliku hernhuutlusega, tegelikult oma prestiizi ja enda poolt pakutava õpetuse kaitseks, ei mõistnud seda, et sellega ta astus välja terve rahvaliku usuvagaduse kui rahva omandi vastu. Naeruvääristades rahva uskumusi, naeruvääristas ta ühtlasi rahva usutunnet, püüdes hävitada hernhuutlust kui rahva usundit, läi ta sügava hoobi rahvavagadusele.

Vähe hiljem algas liberaalteoloogia imbumine Baltimaadesse. Sensatsiooniline David Straussi (1808-1874) "Das Leben Jesu" (1835), Ferdinand Bauri (1792-1860) piibelikriitilised tõsd, mis aluse panid n.n."Tübingeri koolkonnale" jm. jõudsid ka siinsete kirikuõpetajate kätte. Kuigi need kirjatööd leidsid esialgsel hukkamõistmist, oli kahtluse seeme ikkagi visatud. Valgustusideede ja mõistuse ülistamise poolt valmistatud pinnal idaneb kriitiline mõte jõudsasti, tekivad kahtlused, mõistusele toetuvad seletuskatsed ja seal pole enam kaugel piibli tõdede ja uskumuste eitamine.

2. Ratsionalismile olid samuti vastuvõtlikud balti haritlaskond, seal hulgas enamus Tartu ülikooli õppejõude, ning Riia ja Tallinna suurkaupmehed ja osa käsitöölisi. Kirikliku ratsionalismi kõrval hakkasid haritlaskonda mõjutama, koos Lääne-Euroopa mõtteteaduslike vooludega, mis juba levikut alustav evolutsiooniteooria (Charles Darwini evolutsiooniõpetus.1859), kuid veel varem Ludwig Feuerbachi (1804-1872)poolt edustatud materialism, mille järgi "mitte Jumal ei loonud inimest, vaid inimene läi jumalaid" (Das Wesen des Christentums", 1841). Need filosoofilised vaated rabasid balti haritlast oma uudsusega, moodustamata siiski ta maailmavaates mingit ühtlast süsteemi ehkki panid kõikuma tema kirikuusulisi seisukohti. On loomulik, et niisuguste mõtteküsimuste poolt valgustatud haritlane pidi pöörama tagasi hernhuutluse pinnal esinevatest "ekstaasi sõgedustest" ning suhtuma nendesse kõrmise taunimisega. Tekkis seos usuliialduste ja üldiste usuavalduste vahel, hakati esimesi võtma viimaste viljana ning koos viljaga kõrvaldati ka puu.

Eesti väikesearvuline progressiivne intelligents, kes oli rahvusliikust ideest kantud ning kes ihkas rahvuskaaslaste sotsiaalse olukorra parandamist, nägi maakirikus saksluse kantsi, mis tema kasutusel olevate vahenditega toetas mõisniku poolt teostatavat talupoegade rõhumist. Taunides kirikut, kui rahvusliku ja sotsiaalse surveamise institutsiooni, kandsid eesti haritlased sellle hukkamõistu kirikule kui usulisele asutusele, ning lõpuks kogu religioonile. Tekkis tuntud väide "Usk on ekspluateerimise vahend", ehkki veel mitte selles sõnastuses, kuid siiski selles mõttes.

3. Rahva loomuliku nõudena tõusnud pürgimus majanduslikku ja sotsiaalse olukorra parandamiseks arenes rahva igatsuste ebajumalaks. Oha rohkem süvenenva kapitalismi tingimustes tunnetas pärisorjusest vabanev eesti talupoeg enmast kõikidel aladel väga mahajäänuna. Isiklik, ilma maata, vabastamine oli ta tõugamud majanduslikult veel raskemasse hätta. Siis pole imestada, et majanduslikke soodustusi lubavad usulised liikumised (õigeusk ja maltsveti usk) leidsidki laialdast pooldajat. Pettunud viimastes, hakkas talumees lahtlema igas usulise sildi all antud lubaduses.

C.R.Jakobson oskas kasutada soodsat momenti. Ta heitis rahvale uued loosungid ja näitas neile teise tee, mis pidi viima igatsetud sihile nii sotsiaalmajanduslikul kui ka haridus-rahvuslikul alal. Aesmärgiga köita hulki endaga ja juhtida neid enda järele, tuli kõrvaldada teelt rahva endised autoriteedid. Üks neist oli kirik, kes Jakobsonile oli vastuvõtmatu nii ideoloogiliselt kui ka taktiliselt. Kirik omas mõjuvõimu rahva üle usutunde kaudu. Et murda kirikuvõimu, pidi hävitama usutunne, vähemalt kiriku võimu toetav usutunne. Seda Jakobson alustaski.

C.R.Jakobson oma poliitikamehe osavusega ja isikliku mõjuga suutis lühikese eluaja jooksul palju korda saata. Tema isiksuse piketeet elab praegugi. Auid veel rohkem levis ta sugestiivse mõju hulkades ta eluajal. Jakobsoni tuhanded pooldajad moodustasid rahvarinde, kus elasid juhi ideed, nende seas ka kirikut toetava usutunde ei tamine. Ent epigoonid arenesid oma veendumustes laugemale prohvetist: terve usutunne, ka kirikust väljaspool olev, tuli hukkamõistmisele. Jakobsonlased olid radikaalsemad Jakobsonist. Vaatamata sellele peame siiski eesti ateismi lätete avajaks tunnistama rahvajuhi Carl Robert Jakobsoni.

Sajandi lõpuks oli enamus eesti haritlaskonnast, vene mõjudest ja haridusest läbi imbunud ametnike klassi erksam osa ja haridushimulikud talupojad jõudnud seisukohale, et haridus ja usk on vastuolus. Pooldades esimest, tuleb eitada teist, edustades esimest, tuleb piirata teist. Kes tahtis progressiivse haridusepooldajana esineda, pidi loomulikult enmast tunnistama usu suhtes skeptikuks.

LISA

Ekstaasinähtuste psühholoogilisi seletusi.

(Lisame käesoleva lisa näitamaks, kuidas psühholoogia püüab seletada usulise ekstaasi nähtusi.)

Ekstaasi valdkonda kuuluvate nähtuste põhjusi otsitakse väga erinevatelt aladelt. On isegi vaateid, mis kõik ekstaasi avaldused, isegi kõike entusiastlikku usundis, tunnistavad kurjade vaimude - deemonite tegevuseks. Teise äärmusena näeb arsti teadus ekstaasis vaid hüsteerilisi ja psühhopaatilisi tunnuseid. Kriti ühiseid tunnuseid leiab ta ekstaasi ja hüsteeria vahel, neid isegi samastades. Arsti teadus ütleb, et hüsteeria sümptomideks võivad olla krambid, tahtetud liigutused peas, käelas või jäsemetes, käte ja jalgade halvatus, ajutine nägemise kaotus jne., kuid ka erilised hüsteerilised atakid, mis väliselt sarnanevad langetõve hoogudega, kuid teklelt ja sümptoomide järgi erinevad täiesti viimastest. Hüsteeriahoogudele on iseloomulik, et nad tekivad järsku, tavaliselt otseses seoses psühhiliste elamustega.676 Vene neuropatoloog ja psühhiaater Vladimir Behterev (1854-1927), kirjeldades vene ususeltside "rõõmutsemisi" ütleb: "Kuigi hüsteerilised krambid on väliselt väga erinevad, või e enamuses jälgida järgnist iseloomulikku pilti. Üldisõ kõra, kisa ja segaduse keskel ühed langevad maha kui välgust tabatud, teised karjuvad, nutavad, hüppavad, taovad käsi kokku, lõõvad endale vastu nägu, kisuvad juustest, taovad vastu rindu, trambivad jalgadega, tantsivad, teevad kõiksugu hüüdi ja hüüdeid, mis vastavad mitmesugustele tundeelamustele: rõõmule, õnnele, meeleheitele, kartusele, hirmule, imestamisele, palvele, avaldavad füüsilist valu jne."677

Ekstaas on kõrgendatud hingeline seisund ning sellega kuuluda psühholoogia valdkonda. Võib-olla jõuame ekstaasi olemuse ja selle põhjuste selgitamisele kõige lähemale, kui vaatleme ekstaasi psühholoogia seisukohalt. Oleme aga kaugel sellest,et seda selgitusviisi absolutiseerida. Õieti ütleb filosoof Harald Höffding "Vaade, et kõik religioosseid nähtuseid alluvad psühholoogia seadustele, oleks samasuguse dogmatism, kui vastupidine väide, et mõningaid nähtusi pole võimalik psühholoogia abil selgitada. Psühholoogia annab meile siin vaid tõenäosusteesid ja meie ei keeldu seni nendest hüpoteesidest, kuni meile paremaid ei näidata."678

Ekstaas tekib kõrgendatud tunde, käesoleval juhtumil, kõrgendatud usutunde korral. Mitmesugustel põhjustel tõuseb usuline erutatus, pidevalt kasvab emotsionaalne pinge, mitmed uued hingeelu alast saavad sellest kaasa kistud, erutuse intensiivsustumisel muutub psühhika olukord talumatuks ja otsib väljapääsu väljendustes-liigutustes, hüüetes, sõnades või tegevuses. Seal leitakse

---

676. Tervishoiu käsiraamat II,Tallinn 1962,lk.627.(E.Raudam) (Edaspidi: Tervishoiu käsiraamat II); I.P.Slutševski,Psühhiatria,Leningrad,1957,lk.353-353(Edaspidi :Slutševski Psihiatria

677. V.M.Behterev, Vnušenia i ego rol v obštšestvennoi žizni. S.P.B. 1903.lk.97.Tsit.A.Moskalenko,Pjatidesjatniki,Moskva 1966,lk.167-168 (Edaspidi:Moskalenko,Pjatidesjatniki).

678. Oefding,Filosofia religii,lk.184.

väljapääsutee ning tundepinge lahendub plahvatuslikult ekstaasis. Sellega ekstaatilised ekstaasielamused ja seni latentses olekus viibinud võimed, mis esinevad ekstaasis, on tegelikult reaktsioon pingelisele afektiivsele seisundile.[679] Pinge lahendus toob kaasa vabanemistunde kui õnnetunde. Tundepinge reaktsioonid on tuntud ka teistel tundealadel, nii lahenab kurbus nutuks, valu - õigeks ja kiiskis, paaniline hirm - põgenemiseks, viha - rusikaviibutamiseks ja pealekäkimiseks jne.

Mis on need tegurid, mis entusiastliku usutunde kaudu avavad tee usulisele ekstaasile?

1. Raske majanduslik olukord, näljahädad, taudid ja loin sõvendavad inimese <u>norutunnet</u>. Pidevas kannatamisolukorras viibides hakkab inimene tahtmatult otsima selle põhjust ja tihti näebki neid teistes inimestes või üldises sotsiaalses surves. See viib inimese vihkamisele, kättemaksule ja ülestõusule. Sellevastu võib inimene, oma kurba saatust mandaa, hakkata ennast oma õnnetuses süüdistama. Ta näeb selles Jumala karistust endale ning võib lõpuks jõuda oma patu tunnetamisele. Karistusest ning süüdundest vabanemiseks otsitakse siis meeleheites Jumalat, seda kestva palvetamise, uute loobumiste, askeesi, üldiselt väliste tegudega. Kui patutunnetamisele ja Jumala otsimisele ei järgne Jumala leidmine ning selle tagajärjel rahunemine ja rõõm, siis jätkuv pinge võib õõsta küll usutunnet, kuid viia ekstaasi.

XIX sajandi esimesel poolel olid me kodumaal suured külmade, põudade ja ikalduste aastad, millega seltsisid näljq, haigused ja suur suremus.[680] On iseloomulik, et taevaskäijad olid enamuses popsinaised, nende lapsed ja üldiselt vaeslapsed, s.t. need, kelle viletsus oli kõige suurem. Taevaskäija, Pada Popsinaine Grete, oligi läbi näljq, viletsuse ja raske leinameeleolus saanud nägijaks.[681]

2. Norutunde vastand - <u>suur rõõm ja vabanduse tunne</u> - võib samuti saada ekstaasi puhkemise ajendiks. Üksikud põhjustekitavad sündmused usuelus, milles lahenduvad mõningad taotlused ja igatsused, nagu pääsuteadvuse omandamine uussünnis, usuristimise vastuvõtmine, kättepealepanoku õnnistusest osa saamine, palvete kuuldavõtmise nähtavad tunnused jne. Tõstavad rõõmutunnet ning võivad esile kutsuda kõrgendatud usuelamusi, mis arenevad rõõmujoovastuslikuks ekstaasiks.

W.Wundt ütleb, et ekstaasis tõuseb primitiivne hingeolukord rõõmuafektideni, mis ületavad iga tavalise elus saavutatava piiri. Vabanemud murest ja vaevast, hõljub inimene kaemustes vahendi tult nähtud kõrgemas fantastilises maailmas.[682]

---

679. Sealsamas, lk.97; Psühholoogia, Õpik pedagoogilistele instituutidele, Tallinn 1968, lk.273(Edaspidi:Psühholoogia). Õpik pedagoogilistele instituutidele).
680. Vt.S.Vahtre, Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870) ja nende mõjust põllumajandusele ja talurahva olukorrale. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetused, vihk 258, Tartu 1970, lk.79-93 (Edaspidi:Vahtre, Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil).
681. Kahk, Eesti talurahva võitlus, lk.43-45.
682. Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk.16.

öeldu kehtib eriti norutundest arenenud ekstaasi puhul. K.Tatarinova ususeltsi liige N.Urbanovitš-Piletski, kirjeldades "rõõmutseemist", ütles, et see on nagu rõõmus pulmapidu, mida neitsilik hing peab oma taevase peigmehega. Samuti J.Kotelnikovi ususeltsi taevaskõija Leonimaal Marja Kustova tunnistas, et enne kui temale avanes nägemus taevast ja põrgust, tundis ta terve päeva erisugust kerget olekut, ta nagu hõljus, maad enda alla tundmata, ning südames põles suur tung Jumala poole, mida ta enne ei tundnud.[683]

3. Tundeelamuste intensiivistamine võib oleneda samuti sisendusest (sugestioonist). Vladimir Behterev mõõratleb sugestioon järgmiselt: "Sugestioon on võõraste ideede sissetung isiku teadvusse ilma selle isiku "mina" kaastegevuseta, mille tõttu viimane isik pole suuteline sissetungimud ideid eitama ega neid oma teadvusest väljastama, kuigi võib olla teadlik nende ideede ebaõigsusest".[684] Sisendust eristab kolme liiki: 1) juhi poolt antud sisendus, 2) endasisendus (autosugestioon) ja 3) hulkadesisendus (massisugestioon). Juhi sisendust juba vaatlesime. Autosugestioon on isiku ebateadlik (harva ka teadlik) eneseemõjutamine ja "üleskruvimine" oma ihaldustele, soovidele, soovunelmate, mõtete ja fantaasia objektide ebareaalseks omandamiseks. See ebareaalsus võib teataval juhul saada reaalsuseks. Vankumata veendumus, et soovitu on juba omandatud, vabastab inimese psüühikas mõningad peidetud võimed, mille kaudu "üleloomulikul teel" võetakse vastu soovitu. Autosugestiooniks kasutatakse mõtete keskendumist soovitavale objektile, elavat sisevaatlust ja ühesuguste tõmbingute pidevat kordamist. Selle juures saavad ihaldatud objektid või olukorrad sedavõrd reaalseteks, et ollakse kindel nende tõelises olemasolus. Autosugestioonile allunud inimene võib endas esile kutsuda soovitud isiksuse ning omandada tundeid ja võimed, mis tal enne puudusid. Autosugestiooni juures on eriline tähtsus elaval fantaasial.

Hulkade sisenduse puhul on mõõrav osa inimesele omasel jäljendamistungil. Jäljendamise instinkti leitakse juba loomade juures, kus seda nimetatakse "karjainstinktiks". Selgesti avaldub jäljendamistung väikeste laste juures, kes püüavad täpselt matkida vanemate inimeste tegevust, hiljem korrata sõnu, riietuda suuremate eeskujul jne. Just jäljendamise kaudu omandavad lapsed inimesele omase kõitumisviisi. Sellel tungil on nakkav toime ning selle mõjul ja sellel alusel põhjeneb meie sundkehtiv võim ning omandatakse ühised ideed, ajastu mõnitaliteeti ja kehtivad kõlbelised normid.[685] Inimesed on tahtmatult sunnitud alluma selle nakke "psüühilisele mikroobile", nagu kusagil ütleb V.Behterev.

---

683. Põpin, Religioosnõja dviženia, lk.439.
684. Moskalenko, Pjatidesjatniki, lk.158.
685. Le Bon, Hulkade psühholoogia, lk.111-112; B.F.Porõnev, Sotsialnaja psihologia i istoria, Moskva, 1966, lk.137. Edaspidi: Porõnev, Sotsialnaja psihologia i istoria).

Hulga sekka võivad sattuda ka isikud, kes pole kõrgesti vastuvõtlikud massisugestioonile. Nemad vajavad veenmist, kuid harva läheb korda neid veenda hulga tõlkspidamises. Needki isikud võivad teinekord alluda hulga survele ja võtta vastu enamuse arvamuse, seda mitte argumentide põhjal, vaid isoleerimise kartusel. Järgnevalt langevad nad üldisele tasapinnale, ja saavad edaspidi nakatusvõimelisteks uutele sisendustele.686

Visioonide tekkimisel on suur tähtsus fantaasial. Fantaasia kujundite objekte pole inimene tegelikult näinud, kuid ta loob need sõnaliste kirjelduste ning tal olevate ettekujutuste ja teadmiste põhjal - sünteesi teel.687 Mõnikord on fantaasia abil konstrueeritud piltidel seesugune reaalsus, et usutakse ise näinud olevat. Nende kujundite loomisega käib kaasas vaimse jõu avaldamine, mis on lõbupakkuv. Selleperast vaadeldaksegi suure naudinguga oma fantaasia pilte.688

Kui nüüd tulla tagasi usuliikumise juurde, siis peame nentima jõljendamise, nakatuse ja üldiselt sugestioonі suurt tähtsust ekstaasi kujundamisel. Taevaskõijate visioonid, pildid taevast ja põrgust on loodud inimese endiste kujutelmade, tõlgendamiste ja uskumuste põhjal, mis tal on taevast ja põrgust teada ja mida ta nüüd oma fantaasiaga sünteesib sündmuste ahelas. Fantaasia tegevus pakub talle lõbu kui vaimne toiming, kuid suurima naudingu leiab ta veel selles, et nende kujundite loomine toimub kõrgendatud tundetegevusest kantuna. Taevaskõijate liikumine toimus sugestioonі ja jõljendamise alusel. See oli saanud moesajaks, ühed kõisid taevas ja teised matkisid neid, arvatavasti siiski ülateadlikult, nakatuse teel.

Teised tolleaegse ekstaasi nähtused, nagu võrisemised, krambid, mahalangemised, nutmishood jne. on seletatavad hulkihaaranud üldise vaimujoovastusega, mis sisenduse teel kandus kõikidele kooseljatele. Need tundevapustused anti edasi ühelteisele, külast külla, kihelkonnast kihelkonda, nagu levivad taudid nakatuse (seekord vaimse) kaudu. Ka kandunud veel 1940-ndatel aastatel ühes Eesti lokaalses usuliikumises võrisemised tervele palveliste kollektiivile.

Toome illustratsioonina Vene slavofiili Ivan Kirejevski kirjelduse massisugestioonі mõjust talle endale: "Seisin kord kabelis, vaatasin Jumalaema imetlegevat pilti ja palvetava rahva lapselikku usku: mõned haiged, naised ja raugad põlvitasid pildi ees ja tegid maani kummardusi, ristimärki ette lüües. Hardas lootuses tõstsin minagi silmad pühapildi poole ja ta imetlegeva jõu saladus hakkas mulle pikapeale selguma. Ei see polnud lihtsalt kujutisega lauatükk... Aastasadade kestel oli ta endasse võtnud palju kuumi palveid ja õnnetute kannatajate ohvreid, ja sellest oli ta saanud jõu, mis temast nüüd kiirgas ja usklike peale voolas. Ta oli nagu elav tõrmist, nagu vahendaja Jumala ja inimeste vahel. Seda mõeldes heitsin veel kord

---

686. J.S.Kon, Isiksuse sotsioloogia, Tallinn 1971, lk.86. (Edaspidi: Kon.Isiksuse sotsioloogia); Porõnev, Sotsiaalpsihelogia i istoria, lk, 137, 136.
687. Psühholoogia, Õpik pedagoogilistele instituutidele, lk.165.
688. Vilh.Jerusalem, Psühholoogia õpperaamat, Tallinn, lk.94-95. (Edaspidi: Jerusalem, Psühholoogia õpperaamat).

pilgu maas lamavaile raukadele, naistele, lastele ja pühale pildile endale; nägin nüüd ise, et Jumalaema joored olid hingestatud ja et ta vaatas kõiki neid lihtsaid inimesi armastuse ja kaastundega... ja ma langesin ise põlvili alandlikus palves".689

4) Ekstaasi allikaid otsitakse sügavpsühhika ladestustes - inimese alateadvuses. Sigmund Freudi (1856-1939) poolt rajatud õpetus inimese alateadvusest on kõe soleval ajal leidnud laialdast tunnustust, vähemalt seda õpetust tuleb arvestada kui üht tõenäoliselt psühhiliste protsesside selgitamise viisi.690 Selle õpetuse järgi koosneb isiksuse vaimne struktuur kolmest osast: 1) "Tema", s.o. inimese alateadvuses valitsevate tungide energia allikas, 2) "Mina", kui reaalsete inimtegude tegelik teostaja ja 3) "Ülimina", kui moraalne keskus, inimese rikkumata tõeilmutaja sõnametunnistus. Need inimese ürgtungid ja põlised instinktid, mille vaba avaldamist ei luba "Ülimina", või mis ei sobi tegelikkuses kehtivate vaadete ja olukordadega, surutakse alla alateadvusesse. Seal nad moodustavad inimeses valitseva tugevaima jõu, tema paljude tegevuste energiaallika ja impulsi ning mis pidevalt taotlevad sealt väljapääsu. "Mina", mis on "Temast" nõrgem, püüab seda takistada, kuid suudab seda ainult "Ülimina" käsabil. See konflikt "Mina" ja alateadvuse ("Tema") vahel toob "Minale" rahutusi ja piinasid ning allasurutud tungid võivad siiski teinekord murda läbi ja avalduda hüsteerilisete ja psühhopaatoloogiliste nähtustena.691

Kui allasurutud tungid ja ihad võivad vabaneda alateadvusest ka sublimatsiooni (õilistamise) teel, s.o. sotsiaalselt vastuvõetamatutest muutuda sotsiaalselt vastuvõetavateks, mis toimub energia ümberlülitamisel ühelt kanalilt teisele.692 (Sõna "sotsiaalne" on võetud siin üldisemas tähenduses kui "ühiseluline", inimsuhetesse puutuv). Sublimeerides muutub tung loovaks kunstilise tegevuse ajendiks, andes väärtusi teaduses, kunstis, kultuurielus ja religioonis. S. Freudi järgi omab erilist tähtsust alateadvusse surutud seksuaaltung, mis moodustab suurima "Tema" energia jõutagavara ning sublimeerides mõjustab eelkõige usutunnet ergutavalt.

Siit otsitakse kokkupuutepunkte usutunde ja seksuaaltunde vahel. Nii toimuda usulised põõrdumised enamuses, otse enne või pärast füsioloogilist puberteeti, siis tõrkuvat eriline patu- ja kahetsustunne ning meeleparanduse tarvidus koos uute ideaalidega.693 Samuti müstikute elamused sisaldada seksuaallaadseid elemente, seda eriti pruudimüstikas.694 Müstikas leiduvad sümbolid, pildid ja analoogiad olla sarnased seksuaalala omadega, ning müstikute meditatsioonid pak-

---

689. Herzen, Minevik ja mõtted I, lk.432-433.
690. Vt. Võsu, Religiooniõpetus, lk.121-124.
691. Kon, Isiksuse sotsioloogia, lk.31-32; Valter Holliger Tšelovek v nautšnoi kartine mira, Moskva, 1971, lk.280-281. (Edaspidi: Holliger, Tšelovek v nautšnoi kartine mira); Vt. ka Kristlik eetika, Eksaminõuded usuteaduslikel kursustel, 1960, lk.16-19 (Edaspidi: Kristlik eetika, Eksaminõuded).
692. Kon. Isiksuse sotsioloogia, lk.42.
693. J. Traat, Noorte hingeelust seoses usuga, Elukeevade 1935, lk.20 (Edaspidi: Traat, Noorte Hingeelust); Tennmann, Kiusatus ja müstika, lk.9ma.

kuda teatavat naudingut. Kohlesti tõendusi selle kohta olla nais- ja meesmüstikute elulugudes ning nende kirjutistes.[695] Ekstaasil on omakorda tihe seos müstika elamustega, on ju ekstaas müstika kõrgeim, viimane aste,[696] kus meditatsioon on saanud nähtavaks tegevuseks. Nii ka siin esinevat samad tunded ja tundmused, mis müstikaski. Sellega on olemas teatavad sidemed ekstaasi elamuste ja avalduste ning kehaliste funktsioonide ja impulsside vahel.[697]

Ekstaasi olukorras kõrgendatud usutunde taustal, sallitakse mõndagi seksuaaltunnet ärritavat tegu. Neid ei mõtle siin vanaaja usundeis esinenud ekstaase, mis viisid orgiatesse, ega usulisi templitantse, mis esineda nüüdki, seda paganlikes usundites, kuid ka näiteks Etioopia kristlikus kirikus, kus toimuvad jumalateenistuse ajal tantsud trummi saatel.[698] Nimetame Tallima Paabu lihahimu mahapeksmist rahva ees alasti olekud, "jumalainimeste" "rõõmutsemiste" iseloomu, samuti usuelevuste tõusuaegadel vahetevahel leviva suudluskommet, millest ei arvestata sugupooli ega perekonnaseisu. Isegi vennasuudlus, mida mõnes usuvoolus pidevalt praktiseeritakse, pole alati seksuaaltundest vaba.

Ekstaasi puhanguteks võib valmistada teed ka pidev lihasurutamine. Paastumine, keha kurnamine, loomuliku tarvete jõuline mahasurumine võivad vabastada küll vaimu, kuid kehalistest kütkestest vabanenud vaim võib hõlpsasti hõljuda aladele, kus valitsemas kontrollist vabanenud tundeelämm. Ühelt poolt on asjaos vahend ekstaasi väljakutsumiseks, kuid teisalt võime teda võrrelda ülepinguta tud vedruga, mis purunedes võib viia sootu teise äärmusse, paisata usuvaldkonnast välja. Usuliikumiste vaatlemine tõestab mõlemat võimalust.

Mõned uurijad on seostanud kristluse ekstaasse muistses paganluses, eriti šamanismis esinevate samalaadiliste nähtustega. Väliselt on nende vahel tõesti sarnasus. Šamanid on esse langenud šamaani juures esinevaid samuti närvivapustusi ja võrisemisi, mille jõrel ta kaotas teadvuse. Selles olukorras võis šamaan toime tulla ebahariliku tegudega, mida inimene normaalses seisundis ei suuda: hüpata ebahariliku kõrgele, vabastada ennast kinnitusrihmadest, rääkida "tundmatus" keeles.[699] Kindlasti on kõrgemates usundites midagi primitiivset, mis endistest põlistest rahvausunditest omandatud.[700] Kuid sellest ei saa järeldada, et see endine ja iidne oleks tingimata kõik

---

Ekstaas ja müsti a, lk.258; Võsu, Religiooniõpetus, lk.118

694. Võsu, Religiooniõpetus, lk.118.
695. Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk.25-257, 2o3-2o7.
696. Sealsamas, lk.7.
697. Võsu, Religiooniõpetus, lk.18.
698. Otšerki obštšei etnografii I, lk.289.(D.A.Olderot).
699. Eesti Entsüklopeedia V, lk.652; Sergei Tokarev, Religioon maailma rahvaste ajaloos, Tallinn 1969, lk.177 (Edaspidi: Tokarev, Religioon maailma rahvaste ajaloos).
700. Võsu, Religiooniõpetus, lk.97.

kõrgemates usundites, eeskätt kristluses, võetud otseselt eeskujude, ja tavade üleandmise teel või isegi laudsete difusioonide kaudu. Enamikus ühist, seda ususeisundi sisemises struktuuris ja usutunde välistes avaldustes, põhineb inimpsühhika muutumatutel omadustel "Inimlik loomus, sellele omase hirmu, uudishimu, seiklustungi, katsetamisiha, riiu-, viha-, kurja-, sugu- ja sotsiaalimpulsidega, on vähe muutunud, võrreldes ürgse ajaga"7o1 Sellega need põlised tungid ja kihud, mis olid primitiivinimese loomuses, võivad nüüdki mõjustada ja suunata usulisi avaldusi.

Ekstaasi olemust, intensiivsust ja laadi determineerivad samaaegselt rassilised iseärasused.

5) Igale tunde-kõrgseisule järgneb tundepinge lõtvumine ja lõpuks selle vaibumine. Nii kustub kord iga loomulik ekstaasielamus. Kui aga sisemasi lmast spontaanselt välja pursanud ekstaas nõrgeneb, hakatakse seda välliste abinõudega taastama. Selleks on hingeliselt mõjuvad vahendid: vaimustav kõne, hoogne laul, muusika, kuid eelkõige vali palve, askeetiline enesepiiramine ja usk eeldatu vahetuks saamisesse. Paiguti leiavad tarvitamist ka ekstaasi saavutamise kehalised võtted, siia kuuluvad rütmilised hüljumised, hüppamised, "jumalainimeste" juures nägime tantsud, samuti põlvili ja silmili kummardustega palvetamine. Mõnes usundis esinevad usutunde tõstmiseks veel usulised vaatemängud (tseremooniad) ja ristikäigud, tarvitatakse uimastavat viirukisuitsu ja meditsiritakse pühaste (pühakujude) ees. Psühholoogia tõestab, et väliste liigutustega võib tekitada sisemisi psühhilisi olukordi ning vastavatele välistele toimingutele järgnevad sisemised hingelised elamused.

Esineb ka seesuguseid juhtumeid, kus tunnustatud ekstaasinähtusi teeseldes teadlikult matkitakse, tahtes sellega anda üldsusele muljet oma kuuluvusest vaimu omajate ridadesse. Kuid siin ei esine enam tõeline usuelamus.

Psühholoogiline seletusviis leiab sellega ekstaasi tekkeks mitu põhjustajat, mis võivad asuda kas väliste olmeoludes, mis kajastuvad inimese tundemaailmas, või siis olla peidetud sügavpsühhika urgastessõnt ükski nendest dominantidest ei ole ekstaasi puhkemisel ainutegutsev, vaid siin mõjutavad ühesaegselt mitmed tegurid, üks rohkem, teine vähem.

Ekstaas on ikka inimlik, inimese psühhika ladeemtes tekkiv ning inimese ürgseid peidetud jõutagavarasid vabastav. Ekstaas kui inimese loomulik elamus on kasutatav Jumala poolt. Kristliku ajaloo suurte isikute seas on olnud rohkesti ekstaatikuid, kes kogu oma hinge jõududega on allunud Jumala ülesannetele. Jumal on suunanud nende inimeste loomulikke võimeid ning nende sisemisi varjatud jõude oma tahtmise järgi. Nende isikute ekstaas sai puhitsetud ning tarvitati Jumala austamiseks ja tema tõõks. Sama inimlik ekstaas võib aga anrud saada ekstaasikandja enda austamiseks või maailma teenimiseks, isegi kurjuse ideede teostamiseks. Sel juhtumil on ekstaas kahjulik, on kurjast ning seda ekstaasi tuleb taunida.

7o1. W.Ogborn, Social change with respect to culture and original nature, NY 1950, p.287; Tsit.G.L.Soboljev, Problemõ obõtšestvennoi psihologii v istoritšeskih issledovanijah. Kritika noveišei buržuasnoi historiografii, lk.97.

KASUTATUD KIRJANDUSE NIMESTIK

Altoa, V. Monograafia C.R.Jakobsoni võitlusest, Keel ja Kirjandus, 1972.
= Altoa, Monograafia C.R.Jakobsoni võitlusest.
/Andrus,Aadu/, Pikara palvemaja ajalugu mõlestuseks tuleva põlve rahvale. Kristlik Perekonna leht, 1927.
= Andrus, Pikara palvemaja ajalugu.
Annist, August, "Kalevipoja" saamislugu, F.R.Kreutzwaldi "Kalevipoeg" teine osa, Tartu, 1936.
Anttila, Aarne, Sissejuhatus uue-aja kirjanduse peavooludesse, Tartu, 1938.
= Anttila, Sissejuhatus uue-aja kirjanduse peavooludesse.
Anvelt, L., Kirjandusloolaste esimene suur ühistöö, Keel ja Kirjandus, 1966.
= Anvelt, Kirjandusloolaste esimene suur ühistöö.
Anvelt, Leo, O.W. Masing Lüganusel. Keel ja Kirjandus,1968.
= Anvelt, O.W.Masing Lüganusel.
Anvelt, Leo, O.W.Masing pankroti lävel, Keel ja Kirjandus,1966
= Anvelt, O.W.Masing pankroti lävel.
Anvelt, Leo, O.W.Masingu kaastöost G.H.Merkeli "Provinzialblattile". Keel ja Kirjandus, 1963.
= Anvelt, O.W.Masingu kaastöost.
Anvelt, Leo, Tundmata Otto Wilhelm Masing. Looming,1963.
= Anvelt, Tundmata Otto Wilhelm Masing.
Anvelt, Leo, Täiendavat "Marahva Nõdala-Lehe" kaastöölistest. Keel ja Kirjandus, 1971.
= Anvelt, Täiendavat "Marahva Nõdala-Lehe"kaastöölistest.
Anvelt, Leo, Veel kord O.W. asingu vaesumisest. Keel ja Kirjandus, 1967.
= Anvelt, Veel kord O.W.Masingu vaesumisest.
Ariste, Paul, Juut eesti rahvausus. Eesti Kirjandus, 1932.
= Ariste, Juut eesti rahvausus.
August Hermann Franke. Usu ja armastuse kangelane. Evangeeliumi Kristlane, 1927.
= August Hermann Franke. Usu ja armastuse kangelane.
Aunver, J., Jüri kihelkonnast ja kirikust. Eesti Kirjandus,1925.
= Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust.
Aunver, J., Mõnda Anton Thor Helle elust ja tegevusest. Eesti Kirjandus, 1924.
= Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust.
Aunverdt, J., Ev.Vennastekoguduse tõst Võru ringkonnas.Vahimees, 1920.
Aunverdt, J. Ev.Vennaste kogudusest Lõuna-Eestis. Kristlik Perekonna leht, 1925.
= Aunverdt,Ev.Vennaste kogudusest Lõuna-Eestis.
Bartels, H., Lõõmi vennad. Evang.Vennaste Ühinduse minevikust Lõõmis ja Mõõris. Risti Võgi, 1937.
= Bartels, Lõõmi vennad.
Beermann, Gustav, Viru praostkonna jõululeht 1927.
= Beermann, Viru praostkonna jõululeht.
/Bergmann,Paul/, Evangeeliumi Lutteruse kiriku kogudus ja Vennaste palvemaja selts ehk Vennaste seltsi iseärilik olu, nende õpetus, püüdmine ja teod Lutteruse kogudustes Eesti rahva seas. Rakvere,1897.
= Bergmann, Evangeeliumi Lutteri kiriku kogudus.
Blumfeld, H., Ajalugu. Lõõnemaa I. Eesti VIII. Tartu, 1938.
= Blumfeld, Ajalugu.
Dahl, H.V., Ärkamisliikumise tagapõhi mõõdunud sajandil Rootsis, Teekäija, 1937.

Die täglichen Losungen und Lehrtexte der Brüdergemeine für das Jahr 1885, Gnadau.
D/unkel/,J., Tallinna Ev.-Vennastekoguduse palvemaja 100-aastasaks mälestuseks. Risti Vägi, 1923.
= Dunkel, Tallinna Ev.-Vennastekoguduse palvemaja.
E.A., Kapla vennastekoguduse palvemaja 100 -aastane juubeli päha. Kristlik Perekonna leht, 1910.
Eesti IV, Pärnumaa, Tartu, 1930.
= Eesti IV. Pärnumaa.
Eesti V. Valgamaa. Tartu, 1932.
= Eesti V.Valgamaa.
Eesti VI. Saaremaa, Tartu, 1934.
= Eesti VI. Saaremaa.
Eesti VII. Viljandimaa. Tartu, 1939.
= Eesti VII. Viljandimaa.
Eesti VIII. Läänemaa I. Tartu, 1938.
= Eesti VIII. Läänemaa I.
Eesti ajaloo lugemik II. Toim.Hans Kruus.Tartu, 1926.
= Eesti ajaloo lugemik II.
Eesti ajaloo lugemik III. Tdm. Hans Kruus. Tartu, 1929.
= Eesti ajaloo lugemik III.
Eesti Baptisti koguduste ajaloolik album 25 Juubeli aasta mälestuseks. Tallinnas, 1911.
= Eesti Baptisti koguduste ajaloolik album.
Eesti Biograafiline Leksikon.Tartu, 1926-1929.
= Eesti Biograafiline Leksikon.
Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Tartu-Tallinn,1940.
= Eesti Biograafilise leksikoni Täiendusköide.
Eesti Kirjanduse ajalugu I. Tallinn, 1965.
= Eesti Kirjanduse ajalugu I.
Eesti Kirjanduse ajalugu II. Tallinn, 1966.
= Eesti Kirjanduse ajalugu II
Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduslik koosolek Tallinna reaalkooli saalis 6.detsembril 1910. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat.1910.
Eesti muusika I. Tallinn, 1968.
= Eesti muusika I.
Eesti NSV ajaloo lugemik I. Koostanud J.Kahk ja A.Vassar, Tallinn, 1960.
= Eesti NSV ajaloo lugemik I.
Eesti NSV ajaloo lugemik II. Toim.E.Laul ja A.Traat. Tallinn, 1964.
= Eesti NSV ajaloo lugemik II.
Eesti NSV ajalugu I. Toim. A.Vassar, Tallinn, 1955.
= Eesti NSV ajalugu I.
Eesti NSV ajalugu II. Tallinn,1963.
= Eesti NSV ajalugu II.
"Eesti Postimees" 1865, 1870.a.a.
Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700-1721. Valimik dokumente, Tallinn,1960.
= Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail.
Eesti Rahva Ajalugu III. Tartu, 1935.
= Eesti Rahva Ajalugu III.
Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX ajandil, Tallinn,1977.
Eisen, M.J., Eesti Mütoloogia IV.Eesti vana usk. Tartu, 1926.
= Eisen EM IV
Eisen, M.J., Karskuse liikumise ajalugu. Tartu, 1914.
= Eisen, Karskuse liikumise ajalugu.

Allen, J., Väike-Maarja koolide ajalugu. Eesti Kirjandus,1928.
= Allen, Väike-Maarja koolide ajalugu.
Ev.Vennaste koguduse elust-olust Pühalepas. Kristlik Perekonna leht, 1932.
= Ev.Vennaste koguduse elust-olust Pühalepas.
Fainštein, V., Olukorra normaliseerimine Eesti külas aastail 1710-1721. Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi.Toimetanud A.Vassar.Tallinn, 1960.
= Fainštein, Olukorra normaliseerimine Eesti külas.
Fainštein, V., Talumaade müüsastamisest Eestimaa kubermangus XIX sajandi teisel veerandil. Ajaloo jürskudel radadel. Tallinn, 1966.
= Fainštein. Talumaade müüsastamisest.
Finney, Ch.G., Vaimulikud ärkamised. Teekvija,1926-1927.
= Finney, Vaimulikud ärkamised.
Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn, 1956.
= Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus II.
Fr.R.Kreutwaldi kirjavahetus III. Tallinn, 1953.
= Fr.R.Kreutzwaldi kirjavahetus III.
Gorjatševa, A., Ühiskondlik psühholoogia.Tallinn,1966.
Grass, Karl Konrad, Die russischen Sekten. Erster Band. Die Gottesleute oder Chlüsten nebst Skakunen, Maljowanzii, Panjaschkowzii u.a.Leipzig,1907.
= Grass, Die russischen Sekten I.
Grass, Karl Konrad, Die russischen Sekten. Zweiter Band. Die Weissen Tauben oder Skopzen nebst geistlichen Skopzen, Neuskopzen u.a.Leipzig,1914.
Grünthal, V., Eesti rahvaluule. Eesti Kirjandus, 1912.
= Grünthal, Eesti rahvaluule.
Gustavson, H.,Meditsiin Vanas Tallinnas kuni 1816.a. Tallinn, 1969.
= Gustavson, Meditsiin Vanas Tallinnas.
H.A. ja S.E., Jüri Ev.Vennaste koguduse palvemaja õnnistamine, Kristlik perekonna leht, 1930.
= Jüri Ev.Vennaste koguduse palvemaja.
Hahn, Traugott, Erinnerungen aus meinem Leben.Stuttgart,1922.
= Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben.
Hallistes üks sündinud vana lugu. Sündinud lugude sõnumitooja. 1908.
= Hallistes üks sündinud vana lugu.
Haruldane juubeli püha Tartus.Vahimees, 1908.
= Haruldane juubeli püha Tartus.
Hermann, K.A.Dr., Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani, Jurjevis-Tartus,1898.
= Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu.
Herhhnhuti Ev.Vennaste koguduse kahesaja aastase tegevuse ülevaade tema asutamine, kannatused, võitlus ja tegevus enne LHõnemeremail, nüüd Eestis 1729-1929. Välja annud Joh. Dunkel.Tallinn,1929.
= Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse.
Herzen, A., Minevik ja mõtted I. Tallinn,1951.
= Herzen, Minevik ja mõtted I.
Heussi, Karl, Kompendium der Kirchengeschichte. Tübingen,1909.
= Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte.
Hiiemets, Joh., Õpetaja Quandti rasked päevad. Peatükk kodumaa kirikuloost. Tartu,1940.
= Hiiemets, Õpetaja Quandti rasked päevad.
Hohensee, G., Lahtapõ palvemaja 150.a.juubel.Kristlik pere-

konna leht, 1930.
Holberg, S.Kreutzwaldi usundlik maailmavaade. Tartu,1933.
=Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade.
Hoolekandja vend J.Kersteni elulugu. Kristlik Perekonna leht, 1912.
= Hoolekandja vend J.Kersteni elulugu.
Hubel, Ed., Joh.Hiiemets: Taeva Jaan. Lugu Vana Roosa prohvetist.E.K.U,"Postimees".Tartu 1937, 95 lk. Hind 80 s. Eesti Kirjandus, 1937.
Hurt, J., Lühike ülevaade õpetaja Jakob Hurda ametiaja Ule Otepääl. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX-X.Tartu, 1934.
= Hurt, Lühike ülevaade.
H.,Vill., Mõnda valevaimude tegevusest. Kristlik Perekonna leht, 1910.
= Mõnda valevaimude tegevusest.
Ibius, Otu, Eestikeelne saksa ajakirjandus XIX sajandi teisel poolel. Keel ja Kirjandus,1965.
= Ibius, Eestikeelne saksa ajakirjandus.
Igapäevased südame kinnitused aastal 1905. Reval, 1904.
Imeauline Neljapühi 1727.a. Kristlik Perekonna leht, 1936.
J.K., Vend Toomas Friedmann +. Kristlik Perekonna leht,1912.
= Vend Toomas Friedmann.
Jakobson, Carl Robert, Valitud teosed I. Tallinn, 1959.
= Jakobson, Valitud teosed I.
Jakobson, Carl Robert, Valitud teosed II, Tallinn,1959.
= Jakobson, Valitud teosed II.
/Jakobson,C.R./ Meie tahtmised ja meeldmärgid. Sakala 1878.
Jansen, Ea, Põldmäe, Rudolf, Carl Robert Jakobson. Lühimonograafia. Tallinn, 1968.
= Jansen, Põldmäe, Carl Robert Jakobson.
Jerusalem, Vilh., Psühholoogia õpperaamat.Tallinn.
= Jerusalem, Psühholoogia õpperaamat.
Johannson, A., Baptismuse tulek Eestimaale. Eesti Baptisti koguduste ajalooline album. Tallinn, 1911.
= Johannson. Ristimi tulek.
Johansen, Paul, Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm,1951.
= Johansen, Nordische Mission.
Juuru vennaste palvemaja 100 aastase kestvuse mälestuspüha. Kristlik Perekonna leht, 1914.
Jürgenstein, A., J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni ilmavaate kujunemisest. Eesti Kirjandus, 1914.
= Jürgenstein, J.W.Jannseni ja C.R.Jakobsoni ilmavaate kujunemisest.
K.A., Lõõnemaalt. Mihkli kihelkonnast. Kristlik Perekonna leht, 1909.
K.G., 100-aastane juubelipüev Paides. Kristlik Perekonna leht, 1922.
K., H., Juubelipühad Amblas. Kristlik Perekonna lehet, 1922.
= Juubelipühad Amblas.
Kahk, J., Eestimaa 1816.aasta talurahva reformi ajaloolisest tagapõhjast. ENSV Teaduse Akadeemia Toimetised. IX köide. Ühiskonnateaduste seeria. Tallinn, 1960.
Kahk, Juhan, Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Tallinn, 1962.
= Kahk, Eesti talurahva võitlus.
Kahk, J., Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961.
= Kahk, Rahutused ja reformid.

Kahk, J., Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel. Ajaloo jürskudel radadel. Tallinn,1966.
= Kahk, Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas.
Kalda, Maie, Jannsenist ja tema jumalatest. Sirp ja Vasar,1969.
Kallas, Aino, Ühe lend.Koidula elulugu.Tartu, 1929.
= Kallas, Ühe lend.
Kampf, A., Saaremaa prohvet Habakuk II. Eesti Kirjandus,1925.
= Kampf, Saaremaa prohvet Habakuk II.
Kampmaa, N., Eesti kirjanduse peajooned I. Tartu, 1938.
= Kampmaa, Eesti kirjanduse peajooned I.
Kampmaa, N., Eesti kirjanduse peajooned II. Tartu, 1933.
= Kampmaa, Eesti kirjanduse peajooned II.
Kask, Karin, Teatritegijad, alustajad. Eesti teatrilugu co - 1917, Tallihn, 1970.
= Kask, Teatritegijad, alustajad.
Kasemets, Anton, Eesti Muusika arenemislugu. Tallinn,1937.
= Kasemets, Eesti Muusika arenemislugu.
Kaups, K., Igaüks oma laevaga. Tallinn, 1934.
Kaups, Igaüks oma laevaga.
Kaups, K. "Prohvet Maltsveti" usuvaade ja selle mõju tänapäeva usuelu hinnangule.Elulaevade, 1936.
= Kaups, "Prohvet Maltsveti" usuvaade.
Kenkmaa, K., Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72.a. Vana Tallinn, III köide. Tallinn, 1938.
= Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinnas.
Kleinenberg, J., Tallinna vene kaubahoovi ajaloost XV-XVI sajandini. ENSV Teaduse Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1962.
= Kleinenberg, Tallinna vene kaubahoovi ajaloost.
Kon.I.S., Isiksuse sotsioloogia. Tallinn, 1974.
= Kon, Isiksuse sotsioloogia.
Konks, J., 1712.aasta revisjonist Eestimaal. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised .114.vihik.Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu, 1961.
= Konks, 1712. aasta revisjonist.
Koosolek Piirsalus. Kristlik Perekonna leht, 1936.
= Koosolek Piirsalus.
Korhonen, Arvi, Ein religiöser Rechtsfall aus Ingermanland von Jahre 1637. Liber saecularis. Tartu, 1938.
Kristlik eetika. Eksamiküsimused usuteaduslikel kursustel.1960.
= Kristlik eetika. Eksamiküsimused.
Krohn, K., Soome-Eesti vanast rahvalaulust.Tartu, 1924.
=Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust.
Kruus, Hans, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartu, 1927.
= Kruus, Eesti ajalugu I.
Kruus, Hans. Talurahva kõrgrimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu, 1930.
= Kruus, Talurahva kõrgrimine Lõuna-Eestis.
Kruus, Hans, Talurahva usuliikumise algus Lõuna-Eestis 1845.a. Ajalooline Ajakiri, 1925.
Kruusberg, A., Eesti rahvusliku liikumise tumedad momendid. Eesti Kirjandus, 1922.
= Kruusberg,Eesti rahvusliku liikumise tumedad momendid.
Kruusberg, A., Materjale Maltsveti-liikumise kohta.Tartu,1931.
= Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta.
Kuidas vennad endistel aegadel meie palvemajades on tõstanud. Peetri kiriku Magnus Lucki elust ja tööst. Magnus Lucki jõrel J.A. Vahtrees,1917.
= Kuidas vennad endistel aegadel.

Köpp, Juhan, Kirikuvalitsemisõpetus. Tartu, 1940.
= Köpp, Kirikuvalitsemisõpetus.
Köpp, Juhan, Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937.
=Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu.
KHosaar, Juhan, Eduard Vilde romaan "Prohvet Maltsvet" ajaloolise uurimusena ja kunstiteosena. Eduard Vilde. Prohvet Maltsvet. Tallinn, 1951.
= KHosaar, Eduard Vilde romaan"Prohvet Maltsvet".
Laarmann, Mats, Killuke Juhan Liivi eluloo tHiendamiseks. Keel ja Kirjandus, 1964.
= Laarmann, Killuke Juhan Liivi eluloo.
Lahkumise pHev. Tallinna Ev.Vennastekoguduse Vanapalvemaja minevikust. Kristlik Perekonna leht, 1934.
= Lahkumise pHev. Tallinna Ev.Vennastekoguduse minevikust.
Laugaste, E., Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn, 1963.
= Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu.
Laugaste, Eduard, Ühest Jakob Hurda kaastöölisest. Keel ja Kirjandus, 1968.
Le Bon, Gustave, Hulkade psühholoogia. Tartu, 1936.
= Le Bon, Hulkade psühholoogia.
Leetmaa, Arvo, Salalaamaa elu. Viljandi kultuur- ja majanduselu kroonika. PHrnu, 1936.
= Leetmaa, Salalaamaa elu.
Leismann, H., Õigeusu ajalugu Baltimaal uuemal ajal. Riia, 1907.
= Leismann, Õigeusu ajalugu.
Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Tallinn, 1970.
= Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses.
Liebwert, Kristlik Perekonna leht, 1912.
Ligi, Herbert, Talurahva koormised Eestis 13.sajandist 19.sajandi alguseni. Tallinn, 1968.
= Ligi, Talurahva koormised Eestis.
Liiv, O. Jooni Lüganuse minevikust kiriku kroonika jHrgi. Eesti Kirjandus, 1926.
Liiv, O., Rõuge oludest suure nälja ajal. Eesti Kirjandus, 1932.
Liiv, O., Suurg Näljaaeg Eestis - 1695 - 1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast. Tartu-Tallinn, 1938.
= Liiv, Suur Näljaaeg.
Liiv, Otu, Vene asustused Alutagusel. Tartu, 1929.
Lillemets, Joh., Vennastekoguduse liikumine /käsikiri/.
= Lillemets, Vennastekoguduse liikumine.
Lipp, H., Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Teine raamat, esimene anne. Jurjev, 1898.
= Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I1 - 1.
Lipp, H., Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Teine raamat. Teine anne. Jurjev, 1899.
= Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II-2.
Lipstok, J., Kuusalu esimene Erkamine ja palvemaja ehitamise ajalugu. Kristlik Perekonna leht, 1924.
= Lipstok, Kuusalu esimene Erkamine.
Loodus, R., Eesti varasem raamatugraafika (kuni Oktoobrirevolutsioonini). Tallinn, 1966.
Loone, L., Jooni Eesti ja Soome rahvusliku liikumise tegelaste poliitilisest suhtlemisest 1870. aastate lõpus ja 1880. aastate algul. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihk 258. Tartu, 1970.
= Loone, Joone Eesti ja Soome
Loone, H., Fr.R.Kreutzwaldi isa vabastamine pärisorjusest. Eesti Kirjandus, 1934.
= Loone,Fr.R.Kreutzwaldi isa vabastamine

Loosme, Ingrid, Fr.R.Kreutzwaldi "Viina katku" frontispissist. Keel ja Kirjandus, 1964.
Loosme, Ingrid. Ha Laakmanni osa rahvusliku liikumise ajaraamatu väljaandmisel. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale. III Tartu, 1964.
= Loosme, H.Laakmanni osa.
Luiga, J.Dr., Meelehaigus rahvaluules. Eesti Kirjandus, 1912.
= Luiga, Meelehaigus rahvaluules.
Lätt, S., M.J.Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale. II.Tartu, 1961.
M.J., Vennaste koguduse ajaloost. Kristlik Perekonna leht, 1934.
= Vennaste koguduse ajaloost 1934.
Maailm ja mõnda. Fr.R.Kreutzwaldi väljaanne. Tallinn, 1953.
Maailm ja mõnda.
Marley, K.L., Valguskandjaid. Elulugusid. Tallinn, 1936.
=Marley, Valguskandjaid.
M/artin/, G.M. Virumaa vennastekoguduse kroonika. Kristlik Perekonna leht, 1928.
= Martin, Virumaa vennastekoguduse kroonika.
Martin, Hans, Üks vana küla-kohtunik. Kodu, 1913.
Martna, M., Carl Robert Jakobson. Tallinn, 1908.
= Martna, Carl,Robert Jakobson.
Masing, Hugo (Uku), Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale. Usuteaduslise ajakiri VI, 1932.
= Masing, Eestlaste usulisi eeldusi.
Masing, Hugo (Uku), Prohvet Maltsvet. Usuteaduslik ajakiri. VI, 1934. VII, 1935, VIII, 1936, IX, 1937.
= Masing, Prohvet Maltsvet.
Masing, O.W., O.W.Masingi kirjad. Teine anne. Tartu,1885.
= Masingi kirjad II.
Masing, O.W., O.W.Masingi kirjad. Neljas anne, Tartu, 1886.
= Masingi kirjad IV.
Masso, N. Eesti prohvet Jaagori Jaan. Eesti Kirjandus, 1928.
= Masso, Eesti prohvet Jaagori Jaan.
Matson, D.H., Pudemed müstikast. Elukevade, 1930.
= Matson, Pudemed müstikast.
Meeri, J., Mälestused Fr.Kuhlbarsist, Eesti Kirjandus, 1924.
Michelson, Lydia,/J.V.Jannseni elulugu L.Koidulalt/. Keel ja Kirjandus, 1969.
= Michelson, J.V.Jannseni elulugu.
Minu elulugu. Kristlik Perekonna leht, 1933.
= Minu elulugu.
Muinaste, Aster, Pärnu trükikoda XIX sajandil ja tema raamatutoodang. Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale VI. Tallinn, 1969.
Mälestusleht Herrnhuti Ev.Vennaste koguduse 200.a. juubelipäeval Eestis 23.juunil 1929.a. Keila, 1929.
= Mälestusleht.
Neumann, Mihkel, Kuuda seminar ja tema kasvandikud. Tallinn,1928.
= Neumann, Kuuda seminar.
Niggol, C.H., Minu mälestused varemast ajast (alates 1851.a. Eesti Kirjandus, 1926.

= Niggol, Minu mälestused.

Mirk, Endel, Friedrich Reinhold Kreutzwald. Lauluisa elulugu. Tallinn, 1961.
= Mirk, Friedrich Reinhold Kreutzwald.
Mirk, Endel, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Tallinn, 1968.
Mirk, E. Paar lisakildu Kreutzwaldi põlvenemisloost. Keel ja Kirjandus, 1961.
Normann, Villem, Tähtsamad kohad kõster Villem Normanni elust lühidalt üles pandud. Eesti Postimehe Missioni Leht, 1896.
= Normann, Tähtsamad kohad köster Villem Normanni elust.
Nägemus, mida Põhja Lappis Karesuanna kirikus Sohvia Niivale Mihklipäeval 1848 näidati.
Kristlik Perekonna leht, 1905.
Oehhingen, Friedrich, Ristikoguduse ajalugu oma käekäigus läbi aastasadade. Tallinn, 1908.
= Oehningen, Ristikoguduse ajalugu.
Oinas, Felix, Georg Gottfried Marpurg. Eesti Kirjandus, 1935.
Palli, H., Kui Raudpea läks. Pildilesi Põhjasõja ajast. Tallinn, 1967.
= Palli, Kui Raudpea läks.
Palli, Heldur, Läbi sajandite. Horisont, 1968.
= Palli, Läbi sajandite.
Palli, H., Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. Eesti Ühinemine Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Tallinn, 1960.
Palm, August, Ajaleht kirjavastus kui politiseerimisvahend ja kultuuridokument. Reportaazi C.R. Jakobsoni kirjavastuseist "Sakalas" 1878-1882. Eesti Kirjandus, 1937.
= Palm, Ajaleht kirjavastus kui politiseerimisvahend.
Palm, August, Aleksander Mohrfeldt-Mõevälja 80-aastane. Eesti Kirjandus, 1937.
= Palm, Aleksander Mohrfeldt-Mõevälja.
Peegel, J., Eesti ajakirjanduse algus (1766-1857). Tallinn, 1966.
= Peegel, Eesti ajakirjanduse algus.
Peets, Hugo, Esimese eesti piibli väljaandmisest, eriti selle frontispiissi saamisloost. Vana Tallinn IV. Tallinn, 1939.
Piibli väljalaetamise tõõst Vene riigis ja iseärenis Eestimaal aastatel 1812-1826. Ristirahva pühapäevaleht, 1900.
= Piibli väljalaetamise tõõst.
Pleśakov, L. "Zarjal" ümber maailma. Tallinn, 1967.
Prants, H., Minu elukäik, mälestusi ja põrimusi. Tartu, 1937.
= Prants, Minu elukäik.
Prants, H., Virumaa ajalooliselt. Virumaa maakonna minevikku ja elevikku käsitav koguteos.
Toimetanud Ernst Rosenberg. Rakvere, 1924.
= Prants, Virumaa ajalooliselt.
Prants, Helmi, Võrumaa Raadi palvemaja 125-aastane. Risti Võgi, 1934.
Psühholoogia. Õpik pedagoogilistele instituutidele. Tallinn. 1968.
= Psühholoogia. Õpik pedagoogilistele instituutidele.
Puksoo, Friedrich, Jacob Johann Köhler. Esimese eesti piibli trükkal. Vana Tallinn IV. Tallinn, 1939.
Pullat, R., Eesti linnarahvastiku loomulik liikumine XIX ja XX saj. kuni 1917. aastani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1971.
= Pullat, Eesti linnarahvastiku loomulik liikumine XIX ja XX saj.

Põld, H., Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast.Eestis.Meie Kirik, 1924-1925.
= Põld, Kiriku ja vennastekoguduse vahekorrast.
Põld, Peeter, Eesti kooli ajalugu. Tartu, 1933.
= Põld, Eesti kooli ajalugu.
Põldmäe,Rudolf, Anton Thor Helle. Esimese eesti piibli tõlkija. Vana Tallinn IV. Tallinn, 1939.
= Põldmäe, Anton Thor Helle.
Põldmäe, R., Carl Robert Jakobson Tormas. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teel. Uurimusi ja materjale I. Tallinn, 1958.
= Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas.
Põldmäe, Rudolf, C.R.Jakobson ja Kärkna mõngukoor. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale III. Tartu, 1964.
= Põldmäe, C.R.Jakobson ja Kärkna mõngukoor.
Põldmäe, R., Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. Eesti Kirjandus, 1936.
= Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest.
Põldmäe, R., Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega. Eesti Kirjandus, 1938.
= Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest.
Põldmäe, Rudolf, Esimene Eesti üldlaulupidu 1869. Tallinn,1969.
= Põldmäe, Esimene Eesti üldlaulupidu.
Põldmäe, R., Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus. Keel ja Kirjandus, 1958.
= Põldmäe, Fr.R.Kreutzwald ja vennastekogudus.
Põldmäe, R., Halle linna suhteid vanema eesti kultuuriloega. Edasi,1966.
= Põldmäe, Halle linna suhteid.
Põldmäe, R., Herrnhuutlikud elulookirjeldused. Eesti Kirjandus, 1938.
= Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused.
Põldmäe, R., Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisele. Eesti Kirjandus, 1939.
= Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisele.
Põldmäe, R., Mango Hans. Eesti Kirjandus, 1939.
= Põldmäe, Mango Hans.
Põldmäe R., M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõelumisaeg" Lõuna-Eesti vennastekogudustes. Eesti Kirjandus, 1940.
= Põldmäe, M.Fr.Hasse ja usuliialduslik "sõelumisaeg".
Põldmäe, R., Rahvaloomingu, eriti rahvatantsu arengust Ida-Harju rannikul. Eesti Kirjandus, 1937.
= Põldmäe, Rahvaloomingu, eriti rahvatantsu arengust.
Põldmäe, R. "Se velle Lütseppa Jani ello kõuk siin ma põõl ehk sõõl taevan". Eesti Kirjandus, 1937.
= Põldmäe,"Se velle Lütseppa Jani".
Põldmäe, Rudolf, Taevakõijad. Kalevipoja mail. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III. Tartu, 1935.
= Põldmäe, Taevakõijad.
Põldmäe, Rudolf, Varasem kodu-uurimine ja rahvaluule kogumine Saaremaal. Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale VII. Tartu, 1971.
= Põldmäe, Varasem kodu-uurimine ja rahvaluule kogumine.
Põldmäe, R., Üks haruldane tüüp eestikeelsest taevakirjadest. Liber Saecularis. Tartu, 1938.
= Põldmäe, Üks haruldane tüüp.

Püha Franciscuse lillekesi. Nõmme, 1936.
= Püha Franciscuse lillekesi.
Ramul, K., Teaduslik psühholoogia ja elu. Tallinn, 1969.
= Ramul, Teaduslik psühholoogia ja elu.
Rannap, Heino, Muusika eesti perekonnas ja rahvakoolis, Tallinn, 1972
= Rannap, Muusika eesti perekonnas.
Raud, L., Rudolf Põldmäe 60-aastane. Keel ja Kirjandus, 1968
Reiman, V., Eesti ajalugu. Tallinn, 1920.
= Reiman, Eesti ajalugu.
Reiman, V., Kullakaevajad. Kivid ja killud. Tartu, 1907.
= Reiman, Kullakaevajad.
Robert, Kyra, Killuke noore Kreutzwaldi Tallinna päevilt. Keel ja Kirjandus, 1969.
= Robert, Killuke noore Kreutzwaldi Tallinna päevilt.
Rootsmäe, Lemming, Gustav Suitsu esivanematest. Keel ja Kirjandus, 1967.
= Rootsmäe, Gustav Suitsu esivanematest.
Rootsmäe, Lemming, Johann Voldemar Jannseni päritolust ja esivanematest. Keel ja Kirjandus, 1971.
Rootsmäe, Lemming, Täiendusi C.R.Jakobsoni genealoogiale. Keel ja Kirjandus, 1970.
= Rootsmäe, Täiendusi C.R.Jakobsoni genealoogiale.
Rosenthal, H., Jannseni hingeelust ja tundeilmast. Eesti Kirjandus, 1916.
= Rosenthal, Jannseni hingeelust.
Ruut, K., Eesti rahvakooli ajalugu. Viljandi, 1921.
= Ruut. Eesti rahvakooli ajalugu.
S.M., Unustatud palvemajad. Risti Vägi,1928.
S.T., Kose palvemaja 100-aastane juubeli püha koosolek 10. juunil 1912. Kristlik Perekonna leht, 1912.
Saal, A., Sõnumid vanast ajast. Rõdala kirikuraamatust. Olevik, 1881.
= Saal, Sõnumid vanast ajast.
"Sakala", 1878, 1879.
Schiller, Franz, Lääne-Euroopa uue aja kirjanduslugu. I köide. Tartu, 1941.
= Schiller, Lääne-Euroopa uue aja kirjanduslugu I.
Sild, O., August Hermann Francke mõjud meie maal. Usuteadusline Ajakiri II, 1927.
= Sild, August Hermann Francke mõjud.
Sild, O. Halle pietism Muhumaal 17o8-17o9. Usuteadusline Ajakiri VII,1935.
= Sild, Halle pietism Muhumaal.
Sild, O., Kirikulugu. Uuem aeg. Loengute konspekt 1940.aastal.
= Sild, Kirikulugu. Uuem aeg.
Sild, O. Kodumaa kiriku suhted vennaste kogudusega minevikus. Eesti Kirik, 1934.
=Sild, Kodumaa kiriku suhted vennaste kogudusega.
Sild, O. Liivimaa kiriku sinod Tartus 1693. Usuteaduslik ajakiri IV, 1930.
Sild, O. Tallinna Paap. Usuteaduslik Ajakiri III, 1929.
=Sild, Tallima Paap.
Sild, O. Täiendusi "August Hermann Francke mõjudele meie maal." Usuteadusline Ajakiri III, 1929.
=Sild, Täiendusi.
Sild, O., Üksikasju taevakõijate liikumisest mõningate säilinud kohtuaktide valgustusel. Usuteadusline Ajakiri VII, 1935.
= Sild, Üksikasju taevakõijate liikumisest.

Sookmer, N., Tähtis päev Vaida külas. Risti Võgi, 1936.
= Sookmer, Tähtis päev Vaida külas.
Soomere, E., Jumala töö Pahklas. Risti Võgi, 1940.
= Soomere, Jumala töö Pahklas.
Suits, Gustav, Kreutzwald Tallinnas, Looming, 1933.
= Suits, Kreutzwald Tallinnas.
Suits, G., Otto Wilhelm Masing kirjamehena, Eesti Kirjandus, 1932.
= Suits, Otto Wilhelm Masing kirjamehena.
Suits, G. Vanemast vennastekoguduse kirjandusest. Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. Tartu, 1935.
= Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest.
Suits, G., Lepik, H., Eesti Kirjanduslugu tekstides I. Tartu, 1932.
= Suits, Lepik, Eesti Kirjanduslugu tekstides I.
Sumakov, Jüri, Dostojevski ja Tallinn, Looming, 1971.
= Sumakov, Dostojevski ja Tallinn.
Sõrgava, E., Lõhme linna kirjutama, oma elu kergendama, I ja II. Tallinn, 1968.
= Sõrgava, Lõhme linna kirjutama, oma elu kergendama.
Sõkrits, A. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ühiskonnasuhe. Eesti Kirjandus, 1932.
Sõst, E., Vestlustest Ernst Sõrgavaga. Keel ja Kirjandus, 1968.
= Sõst, Vestlustest Ernst Sõrgavaga.
T.J., Ülevaade XVI usuteadlaste konverentsi tõest. Usuteaduslina ajakiri VI, 1934.
Tannebaum, Eugen. Kahesaja-aastane misjon. Jõuluõhtu. "Võta ja loe!" jõulualbum. Keila, 1932.
Tartu Rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek. 7.-10 juulini 1970. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn, 1970.
= Tartu Rajoonis.
Teadus ja religioon. Tallinn, 1959.
= Teadus ja religioon.
Tennmann, E., Ekstaas ja müstika. Tartu, 1936.
= Tennmann, Ekstaas ja müstika.
Tervishoiu käsiraamat II. Tallinn, 1962.
= Tervishoiu käsiraamat II.
/Tetermann, A./,Vennaste kogudus Baltimaal. Teekäija 1906.
= Tetermann, Vennaste kogudus Baltimaal.
Th/omey/,J., Juubeli päev Rakveres, Vahimees, 1910.
Thomson, K., Hageri vennaste koguduse palvela. Past.emer.K. Thomsoni kõne Hageri palvela 125.a. juubelipäeval, Risti Võgi, 1937.
= Thomson, Hageri vennaste koguduse palvela.
Tokarev, Sergei, Religioon maailma rahvaste ajaloos. Tallinn, 1969.
= Tokarev, Religioon maailma rahvaste ajaloos.
Traat, Al, Järvamaa talupoegade vastuhakk 1861. Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.-9.augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu, 1972.
Traat, A., Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710. Eesti Ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Toimetanud A.Vassar, Tallinn, 1960.
= Traat, Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid.
Traat, J., Noorte hingeelust seoses usuga. Elulõvade, 1935.
= Traat, Noorte hingeelust.
Treumann, Hans, Eduard Magnus ja Carl Robert. Keel ja Kirjandus, 1967.
= Treumann, Eduard Magnus ja Carl Robert.

Treumann, H., Veel mõnda Eesti Raamatu Keskkassa arhivaalide lehekülgedelt. Keel ja Kirjandus, 1962.
= Treumann, Veel mõnda.
Tuglas, Friedebert, Unustatud laegas. Keel ja Kirjandus, 1964.
= Tuglas, Unustatud laegas.
Tuttar, H. ja Dahl, H.V., Ärkamise aeg. Tallinn, 1929.
= Ärkamise aeg.
T/õnisson/,M., Püha Vaimu tõõst. Kristlik Perekonna leht, 1908.
Tõnisson, Püha Vaimu tõõst.
T/õnisson/, M., Sõnumid Suurest-Jaanist. Kristlik Perekonna leht, 1911.
= Tõnisson, Sõnumid Suurest-Jaanist.
Tõnisson, M., Tõllevere palvemaja. Sõnumitooja, 1920.
Urbánek, F., Tšehhoslovakkia reformatsioon, Evangeeliumi Kristlane, 1936.
= Urbánek, Tšehhoslovakkia reformatsioon.
V. A., Ütsa Ev.Vennaste koguduse... Risti Võgi, 193 o.
V.J., Armastusõõmaaeg Harju kogudustes. Teekäija, 1922.
= V.J., Armastusõõmaaeg Harju kogudustes.
W., J., Kuidas Keilasse ja Madisele palvemajad saivad. "Bethania" seest. Kristlik Perekonnaleht, 1910.
= Kuidas Keilasse ja Madisele palvemajad saivad.
Vaalberg, J., Mõõlestused./Käsikiri/.
= Vaalberg, Mõõlestused.
Vahtre, S., Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihk 258. Tartu, 1970.
= Vahtre, Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil.
Vahtre, S., Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966.
= Vahtre, Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus.
Vaimu tõõ ehk Tõhed pimedas taevas. Vendade koguduste ajalooline ülevaade ja palvemajade asutamine Balti kubermangudes. Välja annud H.Ruus. Esimene jagu.
= Vaimu tõõ.
Vaimu tõõ ehk Tõhed pimedas taevas. Vendade koguduste ajalooline ülevaade ja palvemajadee asutamine meie maal. Välja andnud H.Ruus. I vihk. Teine täiendatud trükk. Viljandi ,1928.
= Vaimu tõõ I. Teine trükk.
Vain, A., Petersonide suguvõsa uurimus. /Käsikiri/.
Vanajur, T., Tallinna Ev.Vennaste koguduse palvemaja asutamisest. Kristlik Perekonna leht, 1928.
= Vanajur, Tallinna Ev.Vennaste koguduse palvemaja asutamisest.
"Vendade" meie maale tulemine. Isamaa kalender, 1896.Jurjevis, 1895.
Vend Genge elust, kes 80 aasta eest Eestimaal palvemajade hoolekandja oli. Kristlik Perekonna leht, 1911.
Vend Jaan Uumanni elukäik, kes Kapla kihelkonnas 1844.aastal surma läbi koju läks. Kristlik Perekonna leht, 1926.
= Vend Jaan Uumanni elukäik.
Venna Knothe elukäik. Kristlik Perekonna leht, 19 .
= Venna Knothe elukäik.
Venna Madis Treumundi elukäik. Kristlik Perekonna leht, 1914.
= Venna Madis Treumundi elukäik.
Vennaste koguduse asutus ja tõõ Lõti, Liivi ja Eesti rahva juures, Kristlik Perekonna leht, 1912.

Vennaste koguduse uuendatud tõõ. Vahimees, 1920.
Vilbaste, Gustav. Eduard Ahrensi katsed eesti kirikukeele parendamiseks. Emakeele Seltsi Aastaraamat VII. 1961.Tallinn, 1961.
= Vilbaste, Eduard Ahrensi katsed.
Villem Normann. Postimees, 19o6.
= Villem Normann.
Vinkel, A., Eesti kirjanduse ajaloo materjalid Halles. Keel ja Kirjandus, 1963.
= Vinkel, Eesti kirjanduse ajaloo materjalid Halles.
Vinkel, A., Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn, 1966.
= Vinkel, Eesti rahvaraamat.
Võsu, R., Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide koguduste ajalugu. Eksamінõuded usuteaduslikel kursustel. Tallinn,1959.
= Võsu, EKB koguduste ajalugu.
Võsu, R., Halle pietism Eestimaal XVIII sajandil. Tartu, 1940 /Käsikiri/.
= Võsu, Halle pietism.
Võsu, R., Jõulusõnum ja Ühiskond. Jõulud, 1935.
= Võsu, Jõulusõnum ja Ühiskond.
Võsu, R., Kristluse ajalugu III. Reformatsioon. Eksamінõuded usuteaduslikel kursustel. 1959.
= Võsu, Kristluse ajalugu III.
Võsu, R., Kristluse ajalugu IV. Evangelism. Eksamінõuded usuteaduslikel kursustel. 1960.
= Võsu, Kristluse ajalugu IV.
Võsu, R., Religiooniõpetus. Eksamінõuded usuteaduslikel kursustel, 1960.
= Võsu, Religiooniõpetus.
WõõGwere mõngo kori Elu kirri. Eesti Kirjandus, 1926.
Öpik, E., Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn, 1956.
= Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil.
Üldine ajalugu II. Kesk- ja uusaeg. Dir.N.Kanni toimetusel. Tallinn, 1930.
= Üldine ajalugu II.
Üldine ajalugu III. Uusaeg ja kõige uuem aeg. Dir.N.Kanni toimetusel. Tallinn, 1931.
= Üldine ajalugu III
Üldine ajalugu IV. Uus aeg ja uusim aeg. Dir. N.Kanni toimetusel. Tallinn, 1931.
= Üldine ajalugu IV

Alov, Vik., Russkie "eretiki" XIV- XVI v.v.S.-Peterburg.
= Alov, Russkie "eretiki".
Bantš-Bruevitš, Vladimir, Materialo k istorii i izutšeniju russkago sektantstva i raskola. Võpusk pervõi. S.Peterburg, 19o8.
= Bantš-Bruevitš, Materialõ k istorii.
Vindelband, W.,Istorija novoi filosofii v jeja svjazi s obštšei kulturoi i otelnõmi naukami. Tom I i II. S-P-b.,1913.
= Vindelband, Istorija novoi filosofii.

Vsemirnaja istorija po noveišim sotšinenijam III. Izdanie A.A.Kaspari.C.P-b., 1903.
= Vsemirnaja istorija Kaspari III.
Garnak, Adolf, Sušnost hristianstva. Obšsaja istorija Evropeiskoi kulturš. Tom V Rannee hristianstvo. Otdel I. S. Peterburg.
= Garnak, Sušnost hristianstva.
Gertsog, I.I., Istorija hristianskoi tserkvi II. P-grad,1916.
= Gertsog, Istorija hristianskoi tserkvi II.
Geffding, G., Filosofija religii. SP-b., 1912.
= Geffding, Filosofija religii.
De Sanktis, Frantšesko, Istorija italjanskoi literaturo. Tom II. Moskva, 1964.
= De Sanktis, Istorija italjanskoi literaturš II.
Zidkov, J.I., Iz vospominanii prošlago. Bratskii Vestnik, 1957.
Z/idkov/, J.I., Molokano- naši predki. Bratskii Vestnik, 1953.
= Zidkov, Molokanš - naši predki.
Iz arhiva knjazja S.V.Šahhovskogo. Materialo dlja istorii nedavnago prošlago Pribaltiskoi okraino (1885-1894) III. S.Peterburg, 1910.
= Iz arhiva knjazja S.V.Šahhovskogo.
Istoritšeskaja hrestomatija po novoi i noveišei istorii. Sostavil J.G.Gurevitš. Tom II. S.Peterburg, 1893.
= Istoritšeskaja hrestomatija po novoi i noveišei istorii.
Istorija angliskoi literaturo. Tom II, všpusk pervši. Moskva. 1953.
= Istorija angliskoi literaturš II-1.
Istorija latviiskoi SSR. Tom I. Riga, 1952.
= Istorija latviiskoi SSR.
Istorija nemetskoi literaturš. Prof. Fridrih Fogta i prof. Maksa Koka. S.Peterburg, 1901.
= Istorija nemetskoi literaturš.
Istorija frantsuzskoi literaturš. Tom I. Moskva-Leningrad,1946.
= Istorija frantsuzskoi literaturš I.
Istorija frantsuzskoi literaturo. Tom II. Moskva, 1956.
= Istorija frantuszskoi literaturo II.
Klibanov, A.I. Istorija religioznago sektantstva Rossii (60-godahh XIX s. - 1917. g.) Moskva, 1965.
= Klibanov, Istorija religioznago sektantstva.
Kljutševskii V., Kurs russkoi istorii I. Moskva, 1916.
= Kljutševskii, Kurs russkoi istorii I.
Kljutševskii, V.O., Kurs russkoi istorii. V. Moskva, 1958.
= Kljut'sevskii, Kurs russkoi istorii V.
Kožik, František, Skorbnaja i geroitšeskaja žizn J.A.Komenskago. Praga, 1958.
= Kožik, Skorbnaja i geroitšeskaja žizn J.A.Komenskago.
Ljubarskii, A., Slovo družbo. Istoritšeskie otšerki i materialš. Tallin, 1956.
= Ljubarskii, Slovo družbo.
Malahhova, J., Duhhavnše hristiane, Moskva, 1970.
= Malahhova, Duhhovnše hristiane.
Miljukov, P., Otšerki po istorii russkoi kulturš. Tšast vtoraja. S.Peterburg, 1899.
= Miljukov. Otšerki po istorii russkoi kulturš II.
Moskalenko, A.T., Pjatidesjatniki. Moskva, 1966.
= Moskalenko, Pjatidesjatniki.
Narodš Mira. Tšislennost i rasselenie narodov mira. Moskva,1962.
Otšerki obšitšei etnografii I. Moskva, 1957.
= Otšerki obšitšei etnografii I.

Palli, H. Meždu dvumja bojami za Narvu. Estonija v pervõe godõ Severnoi voinõ 1701-1704. Tallin, 1966.
= Palli, Meždu dvumja bojami.
Platonov. S.F.Lektsii po russkoi istorii. S.Peterburg,1909
= Platonov, Lektsii po russkoi istorii.
Porõnev, B.F., Sotsialnaja psihhologi ja i istorija, Moskva 1966.
= Porõnev, Sotsialnaja psihhologija i istorija.
Põpin, A.N., Istorija russkoi literaturõ. Tom IV. S.Peterburg, 1903.
= Põpin, Istorija russkoi literaturõ IV.
Põpin, A.N., Religioznõja dvižonija pri Aleksandre I. Petrograd, 1916.
Põpin, Religioznõja dvižonija.
Radlov, E.L., Filosofskii slovar. Moskva, 1913.
= Radlov, Filosofskii slovar.
Rubtsov, B.T., Podvigi taboritov. Moskva, 1961.
Samsonov, A.M., Antifeodalnõe narodnõe vosstanii v Rossii i tserkov. Moskva, 1953.
= Samsonov, Antifeodalnõe narodnõe vosstanii.
Slutševskii, I.F., Psihhiatrija. Leningrad, 1957.
= Slutševskii, Psihhiatrija.
Smirin, M.M., Narodnaja reformatsija Tomasa Mjuntsera i Velikaja Krestjanskaja Voina. M.-L., 1947.
= Smirin, Narodnaja reformatsija.
Smirnov, Petr, Istorija hristianskoi pravoslavnoi tserkvi. S.-Peterburg, 1913.
= Smirnov, Istorija hristianskoi pravoslavnõi tserkvi.
Smit, Osvald, Probuždenie, o kotorom mõ nuždaemsja. Riga,1913.
= Smit. Probuzdenie.
Sovremennaja psihhologija v kapitalistšeskihh stranahh. Moskva, 1963.
= Sovremennaja psihhologija v kapitalistšeskihh stranahh.
Filip, Jan, Keltskaja tsivilizatsija i ee nasledie.Praga,1961.
= Filip, Keltskaja tsivilizatsija.
Hollitšer, Valter, Tšelovek v nautšnoi kartine mira. Moskva,1971.
= Hollitšer, Tšelovek v nautšnoi kartine mira.
Šarapov, Sergei, Sušťnost brakа, Moskva, 1901.
= Šarapov, Sušťnost braka.
Šeller-Mihhailov, A.K., Revoljutsionnõi anabaptizm. Polnoe sobranie sotšinenii. Tom 16. S.Peterburg, 1905.
= Šeller-Mihhailov, Revoljutsionnõi anabaptizm.
Šerr, Iogann. Illjustrirovannaja vseobšťaja istorija literaturo. Tom II. Moskva, 1905.
= Šerr, Illjustrirovannaja vseobšťaja istorija literaturi II.
Šiller, German, Vsemirnaja istorija s drevneišihh vremen do natšala dvadtsatago stoletija. Tom vtoroi. S.Peterburg, 1906-1907.
= Šiller, Vsemirnaja istorija II.
Šringson, L., Is istorii Academia Gustavo- Carolina (1690-1710). Skandinavskii sbornik VII. Tallinn, 1963.

Isikunimede register

Abbakum, protopopp - 633
Adajevski, Alla (sünd. v.Schultz) (1846-1926) - 741
Adila Mari - 692
Adinsky, Johan - 689
Adlerflug, Tunzelmann Adler, von - 561, 586
Ado, J.W.Jannseni isa - 735
Aet, taevaskuija Pühalepas - 696
Ahrenz, Eduard (1803-1863) - 758, 761, 764-766
Albrecht, Friedrich (1818-1890) - 733
Aleksander I, Vene keiser (1777-1825) - 569, 622-623, 629, 647, 648-649, 651-658, 660, 663, 666, 670, 719, 730, 765
Aleksander II, Vene keiser (1818-1881) - 759-760
Aleksander III, Vene keiser (1845-1894) - 760
Alembert, Jean Le Rond, d' (1717-1783) - 469, 615
Allen, William - 651-652
Ammelmann, Josep - 777
Angerstädt, Jonas - 553
Anton, P. - 461
Anveldt, Leo (sünd.1908) - 731
Apraksin, Fjodor, krahv (1661-1728) - 440
Araktsejev, Aleksei, krahv (1769-1834) - 656-658
Arndt, Johann (1555-1621) - 469, 543-544, 630, 650
Arndt, Johann Gottfried (1713-1767) - 560
Arnold, G. (1697-1769) - 465-466, 520
Assisi Franciscus (1182-1226) - 713
August II, Sakси kuurvürst ja Poola kuningas (1670-1733) - 436

Baer, von, Vehnja m.omanik - 447, 501-502, 507, 562
Baikov, Ilja - 688
Balodis, Davis - 751
Barlach, Joh.Kaspar - 541, 550
Bauer - 446
Baur, Ferdinand (1792-1860) - 782
Baxter, Richard (1615-1691) - 459
Beck, Georg, J. - 673, 774
Bach, Johann Sebastian (1685-1750) - 464
Beethoven, Ludwig, van (1770-1827) - 469
Behterev, Vladimir (1884-1927) - 784, 786
Benast, Amalrik (+1206) - 639
Bengel, Joh. Albrecht (1692-1752) - 465
Benckendorf, Alexander, krahv (1781 või 1783 - 1844) - 749
Benckendorf, Paul Friedrich, von - 777
Berg, Rein (Rõe Rein) - 593
Bergius, Nicolaus (1688-1706) - 475
Bergmann, Paul (sünd.ca 1826) - 678, 775
Bieck, Chr.A. - 496
Biefer, Fr. - 542, 544, 546, 550, 563, 565, 569
Bilderdijk, Willem (1756-1831) - 625
Berzeliks - 553
Bismarck, Otto, vürst (1815-1898) - 759-760
Block, Jens - 591
Bobrinski, Vladimir, krahv (1824-1898) - 759
Boeck, Timotheos, von.(1787-1836) - 656
Bohn, Hermann Joensen, von - 496
Bonge, Hermann Darvel - 560
Bornmann, Heinrich - 552

Bornwasser, Rõugest - 583
Bornwasser, P.,F. - 541
Bourquin, L.A. - 756
Brownø, Georg, krahv, kindral-admiral (1698-1791) -571,577
Bruiningk, Friedrich Justin, von - 568-569, 571
Budberg, von, Rõugest - 577
Budæus, Franz (1667-1729) - 529, 536
Buntelberth, Johann Ehrenfried - 594
Buntelbart, Magnus - 540, 549
Bunyan, John (1628 - 1688) - 543-544, 603
Buturlin, kindral - 655
Buxhövden, von, kaptøn - 654-655
Böhle, Peeter - 538
Böhme, Jakob (1575-1624) - 455-457, 458,465, 650

Calvin, Johann (Jean Cauvin) (1509-1564) - 523
Campenhusen, J.Balth.,von (1689-1758) - 479,486, 515, 540, 543, 606
Carlblom, Johannes - 727
Carlblom, Paul - 723
Chalenius, Johann - 554, 587, 596
Chateaubriand, Francois Rene,'de (1768-1848) -620,627
Cherbury, Herbert (1581-1648) - 469
Christiani, Arnold Friedrich (1807-1886) - 722
Chulova, Jakob (+1463) - 521
Cirze, Janis (1814-1881) - 739, 738
Clare, J.Ch.-494
Coleridg, Samuel Taylor (1772-1834) - 621
Comenius, Johann Amos (1592-1670) - vaata Komensky
Costa, Isaak, da (1822-1860) - 625

David, Christian (sünd 1690) - 507, 526-527, 529, 536, 540-542, 547, 569
Darby, John Nelson (1800-1882) - 626
Darwin, Charles (1809-1882) - 732
De la Garde - 435
Dissago, krahvinna - 654
Diderot, Denis (1713-1784) - 469, 615
Dippel, Johann Konrad (1673-1734) - 465-466
Dober, Leonard - 529
Dostojevski, Feodor (1821-1881) - 729
Dunkel, Johannes (1845-1935) - 513

Eberhard, Johann Christian - 691
Eckardt, Julius, von (1836-1908) - 513,554,601
Ecksparre, Carl von - 771
Ecksparre, G.von - 477, 553, 556, 588
Ecksparre perekond - 428
Egede, Hans (1686-1758) - 529
Eichhorn, Wilhelm Friedrich (1827-1896) - 703
Eisen, Matthias Johann (1857-1934) - 590-594
Ello, kuulutaja Tartus - 545
Engelhard, von, Vissu m.omanik - 592, 697
Erxleben, Heinrich Andreas (1748-1809) - 578-579
Essen, Margarete, von - 690
Evald, Põllukulast - 693
Ewald, J. - 672, 678-679, 681, 683, 687, 717
Eynard, Charles - 627

Fachlmann, Friedrich Robert (1796 - 1850) - 754
Fass, Heinrich Johan - 569
Fedorov, Nikita - 654
Feti, Domenico (1590-1624) - 526
Feuerbach, Ludwig (1804-1872) - 782
Fichte, Johann Gottlieb (1762-1814) - 469, 617, 733
Filaret, Piiskop (Dimitri Hamilevski) (1805-1866), 750, 755, 757
Filippovitš, Daniil - 635, 638, 639.
Finney, Charles, J. (1792-1875) - 626, 708
Fischer, Johann (1633-1705) - 475, 540, 548-549, 566, 570
Fischer, Friedrich - 704
Foerster, Eleonora - 578, 731
Foerster, J.H. (+1827) - 578, 672, 674
Folcher, Jelcherson Joh. - 475
Fox, George (1624-1691) - 458
Francke, August Hermann (1663-1727) - 434, 449, 461-462, 464, 467-468, 470, 473-474, 478, 481, 483, 488, 490-491, 496, 540
Franck, Sebastian (1499-1542/3) - 456
Franz I, Austria keiser (1768-1835) - 622
Fredler, Timotheos - 547
Frese, gustus Benedict - 690
Frumuni, Madis (Hmmamõe ima) (1816-1895) - 694
Freund, Sigmund (1856-1939) - 788
Frey, Elisabeth (+1845) - 650
Frey, Joh. - 750
Freylinghausen, J.A. - 443, 485, 494
Friedemann, Toomas (1835-1912) - 693
Friedrich II, Preisi kuningas (1712-1786) - 470, 530
Friedrich Wilhelm, Brandenburgi kuurvürst (1620-1688) - 482
Friedrich Wilhelm I, Preisi kuningas (1688-1740) - 470
Friedrich Wilhelm III, Preisi kuningas (1770-1840) - 622
Fritsche, Johann Gottlob (+1760) - 561
Früst, Heinrich Johann - 577
Fuhrlohn, Otto Heinrich - 545
Funck, Chr, - 487

Gardie, de la - Vaata De la Gardie
Gavee, Karl Gustav, Von - 544-545, 576
Gebhardt, Ferdinand Theodor - 768
Gengs, Carl Friedrich (sünd.1765) - 578, 665, 683, 687-688, 689, 698, 700, 732
Genna Katariina, pühak - 712
Gerhard, Paul (1607-1676) - 452
Gern, Alexander Otto - 779
Gernet, bürgermeister - 497
Gernet, J.Fr. 496, 550
Gerth, J.H. 488
Gerzensohn, Otto Christop Heinrich (1796-1869) - 728
Glanström, Jonas (1704-1762) - 566, 597
Glösner, Samuel Benjamin - 590
Goethe, Johan Wolfgang, von. (1748-1831) - 456, 469, 618, 621
Golitsõn, vürst, kindralkuberner - 607
Golitsõn, Aleksander, vürst (1773-1844) - 649-658, 666-667
Goljaev, V. - 644
Golovin, A., kindral - 654-655
Golovin Jevgeeni (1782-1859) - 749, 751, 755

Gossner, Johann Evangelist (sünd.1773) - 650, 652,653, 656-657, 659
Grass, Karl Konrad (1870-1927) - 635, 638
Gregor, munk - 520, 522
Grellet, St. (Grillett, Stephan) (1773-1855) - 651
Grubbe - 503
Grüner, Johannes Justus - 540
Grünewaldt, C.von, haagikohtunik - 769
Grünewaldt, V., kuberner - 766
Gutsleff, Eberhard (sen.) (1682 või 1654-1724) - 478, 493, 495,
Gutsleff, Eberhard (jun.) (1700-1749) - 478, 481, 483-484, 493, 495, 497, 504, 508, 547-548, 553-554, 560-561,572, 586, 588
Gutsleff, Heinrich (1680-1747) - 434, 443, 448, 476, 478, 481, 488-489, 491, 494-496,500, 504, 550, 552, 566, 589
Gutsleff, Johann, Urvaste õpetaja (+1657) - 541
Gutsleff, J.Chr., Suure Jaani õpetaja - 496,505 569, 586
Guyon, Mme la, Motte (1648-1717) - 486, 650, 712
Göbek, Carl Georg (1790-1839) - 700, 702, 732

Hagemeister, Ferdinand August Nikolaus - 724
Hagen, Juhan August (1786-1877) - 774
Hahn, Traugott (1848-1939) - 690, 723-724, 729, 770
Hallardt, Magdalena, Elisabeth, von - 483, 540, 547
Hallardt, M., Von - 483, 540
Hamann, Johann Georg (1730-1788) - 618
Harnack, Adolf, (1851 - 1930) - 630, 711
Harnack, Theodor (1816-1889) - 500, 513, 568, 725
Hansen, Benedictus (1721-1754) - 551
Hansen, C. (1725-1798) - 551
Hasse, Matthias Friedrich (1717-1777) - 542, 543, 568, 572-574, 576-578
Hasselblatt, F.W.A. - 754
Hasselblatt, Gustav - 701
Hauge, Hans Nielsen (1771-1824) - 625
Haydn, [illegible] Franz Joseph (1732-1809) - 469
Hegel, Georg Wilhelm,Friedrich (1770-1831) - 455, 469, 617,619
Heitz - 527
Heller - 551
Helming, Andreas - 566
Henning, Carl Matthias, von. (1774-1836) - 650, 693, 773,777
Herder, Johann Gottfried (1744-1803) - 618
Herrmann, stud.jur. -553
Hermann, Karl August (1851-1909) - 703, 774
Herzen, Aleksander (1812-1870) - 709
Herzog, J.H. -464
Hesse, Johann Laurentius (+1728) - 493
Hesse, Peeter (1718-1785) - 571, 576, 594
Hieronymus, pühak (ca 330 - ca 420) - 518
Hiesaare Pedu Ann - 696
Hiltebrandt, Anna Ludovica - 729
Hinno Jüri - 699
Hirschhausen, August Heinrich - 722,761, 764
Hirschhausen, Jac. Ad. - 507

Hirtentreu, Hart - 697
Hobbes, Thomas(1588-1679) - 469
Hoffmann, Friedrich Christian (1775-1817) - 686
Hoffmann, F.K. Keeru õpetaja - 765
Hoffmann, Heinrich Ferdinand - 765
Holbach, Paul Henri (1723-1789) - 615
Hollmann, Friedrich August Wilhelm (1833-1900) - 723
Hollming, Andreas - 589
Holm, Joh.Georg - 553
Holmquist, Alexander - 553, 686
Holtz, Otto Reinhold, von (1757-1828) - 665-668, 693,732
Huene, von, 653
Hugo, Victor (1802-1885) - 620
Huhn, August Ferdinand (1807-1871) - 728-729
Hupel, August Wilhelm (1737-1819) - 600-601
Hurt, Jakob (1839-1907) - 675, 746
Hus, Jan (1369 (?) - 1415) - 517-518
Husen, Fr., von - 732
Hvostov, kindral - 654
Händel, Georg Friedrich (1685-1759) -464
Härja Mihkel - 503
Höffding Harald (1843-1931) - 784
Höhn, Paul - 552
Hölterhof, Franz (1710-1805) - 548, 553, 561, 686
Hörschelmann, Emil Heinrich August (1810-1854) - 722
Hörschelmann, Paul Eduard - 696

Igelstrom, krahv, Jühvi m.omanik - 704
Ignati, Andres - 545
Ignatius, David Friedrich (1765-1833) - 692
Ignatsius, Michael (1713-1777) - 497, 545-546, 568, 577, 579-580, 603
Ignatz, Peter - 545
Illaku Juhan 546
Irinarch (Jakov Popov), peapiiskop (1790-1877) - 742, 750, 757
Irving, Edward (1792-1834) - 626
Ivanov, V. 644
Ivanovna, Akulina - 640

Jaani-Jüri Hansu Ersst (Grete) - 701, 785
Jablonsky, piiskop - 530
Jakob, Saksi m. talupoeg - 501
Jakobson, Adam (1817-1857) - 673, 676-677, 703, 739-740, 745
Jakobson, Carl Robert (1841-1882) - 673, 677, 729, 736, 739-746, 783
Jakobson, Eduard Magnus (1847-1903) - 743
Jakobson, Friedrich - 742
Jakobson, Jaak - 689
Jakobson, Jakob (1759-1824) - 689
Jakobson, Marie - 689
Jannau, Heinrich Georg, von.(1739-1869) - 674, 723, 776
Jannsen, Johann Woldemar (1819-1890) - 703, 729, 735-738, 746, 774
Jannsen, Lydia (Koidula) (1843-1886) - 733, 738
Jansen, Cornelius (+1638) - 468
Jansen, Ka (sünd.1921) - 741
Janusen, Erich - 625

Jegorova, Eliso (Liisa, Lihse) - 739
Jelisaveta Petrovna, Vene keisrinna (1700-1762) - 544, 561, 566-567, 583, 640
Jeljamski, Aleksei (+1813) - 641
Jengolitšev, G., vürst - 655
Johanson, Johann - 689
Jones, H- 626
Jung-Stilling, Johann Heinrich (1740-1817) - 621, 628, 649-650, 666, 670, 735
Jõepera Jaan - 699
Järve Jaan (1768 - ca 1820) - 585, 590-591, 694
Jürgenstein, Anton (1861-1933) - 738

Kahk, Juhan (sünd.1928) - 778
Kalašnov, Vassili - 642
Kampf, A. - 766
Kant, Immanuel (1724-1804) - 469-470, 531, 616, 619
Kapustin, Ivan - 642
Karell, Philipp Jakob (1806-1886) - 689
Karev, Aleksander (1894-1971) - 644
Karl IV, Tšehhi ja Saksa kuningas (1316-1378) - 517
Karl XI, Rootsi kuningas (1655-1697) - 436, 447
Karl XII, Rootsi kuningas (1682-1718) - 437-438, 441, 467
Katariina I, Vene keisrinna (1684-1727) - 540
Katariina II, Vene keisrinna (1729-1796) - 569, 571, 577, 609, 640-641, 646-648
Kaups, Karl (1888-1968) - 454, 457, 516, 762, 766
Kelch, Christian (1657-1710) - 433, 439,440, 482
Kelch, Villem - 585
Kempise Thomas (+1471) - 650, 665, 698, 773
Kenkmaa, Rudolf (1898-1975) - 546
Kentmann, Wilhelm (1805-1884) - 666, 689
Kerreperre Jürri - 546
Kersten, Johann Heinrich Christoph (1793-1877) - 687, 689, 693-694, 698, 700, 773
Kessler, Kristjan (1793-1860) - 683, 695
Kettler, Chr.Anton (+1750) - 504, 566, 589
Kilham, Sarra - 652
Kingissepa Juhan (sünd.1766) - 593, 692, 699-700, 735
Kirejevski, Ivan -737
Kirchheisen, O.F. von - 739
Kivit, Juhan (+ 1859) - 690
Klibanov, A. - 628
Knapp, professor Halles - 686
Knothe, Karl Theodor (1831-1904) - 687, 693, 705
Knothe, Karl Tobias (+ 1961) - 686, 695, 770
Koch, Anette Juliana Emilie - 736
Koch, Karl - 694, 777
Koeppen, P. (1793-1864) - 667
Kohler, M. 579
Kolbe, L. - 675
Koljo, Adam (1699 (?) - 1759) - 541,542, 546
Koljo, Kathre - 546
Komensky, Amos (Johann Amos Comenius) (1592-1670) - 488, 523, 524
Konks, Jaan (sünd.1802) - 443

Kool, Jaan (sünd. 1930) - 678
Kool, Kaarel - 678
Kool, Kristjan (1790-1853) - 602, 678
Kossoi, Feodosi - 633
Kozakevits, P.V. - 652
Kotelnikov, J. - 658, 786
Kremser, Eduard Heinrich Aleksander (1821-1902) - 685
Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1803-1882) - 593, 666, 668-682, 692, 699-700, 714, 729, 732-735, 736, 741, 746, 778-779
Krohn, Kaarle (1863-1933) - 604
Kropotkinid, venemad, vürstid - 655
Krummacher, Friedrich Wilhelm (+1868) - 735, 737
Kruzenstern, kindralmajor - 753
Kruus, Hans (1891-1976) - 747, 755-756
Kruusberg, Aleksander (1879-1937) - 780, 786
Krüdener, B.A.K., parun (+1802) - 627
Krüdener, Barbara Juliane, paruness (1764-1824) - 624, 627-629, 649-650, 653, 665, 678, 713
Krügelstein, David Siegmund (+1760) - 542, 568
Krüger, Theodor - 475
Kubja Ado, 587
Kuhlbars, Friedrich (1841-1924) - 683
Kulli Jüri (sünd. ca 1750) - 592-593, 691, 699
Kummrin, Maria - 628
Kurmi Eedu (Eddo) - 684, 714
Kurripõrdi Karri - 696
Kusma Juhan - 583, 584, 597
Kusnets, Mari (Lugija Mari) - 762
Kustova, Marja - 786
Körge, Hans - 768
Kõsu Hans (Hans Kõs) - 442
Köhler, Jacob Johann (1699-1757) - 496
Küler, Johann (1826-1899) - 734, 739, 743
Köningseer, Christoph Michael (1723-1786) - 576, 577, 578, 580, 584
Körber, Carl (1802-1883) - 735-736
Kübbar, Jaan (Kületu Jaan) (sünd. ca 1765) - 585, 586

Laakmann, Heinrich (1802-1891) - 737
Laane Andrese Leemu - 674
Labadie, Jean, de (1610-1674) - 459
Labzin, A. - 654, 658
Laestadius, Lars Levi (1800-1861) - 625
La Harpe, Frédéric César, de (1754-1838) - 642
Laland, Johann Friedrich Cornelius (1824-1891) - 777
Lalli Jaan - 777
Lalli Johann (Laland) (sünd1792) - 777
Lamartine, Alphonse, de (1790-1869) - 620
Landesen, Carl Selmar - 677, 740-741
Lange, Joh. 552
Lauberg, kirikuõpetaja - 539
Lavater, Johan Kaspar (1741-1801) - 618
Le Bon, Gustave (1841-1931) - 708, 710

Leibnitz, Gottfried Wilhelm (1646-1716) - 468, 613
Leinberg, Juhan (Prohvet Maltsvet) (1812-1885) - 738, 761-767, 768-769, 771
Leismann, Nikolai, Ülempreester (sünd.1862) - 704, 747
Lemheimen, Levoska - 473
Lenz, Christian David (1745-1809) - 572
Lessing, Gotthold Ephraim (1729-1781) - 616
Levanus, M.-550
Levindanto, Nikolai (1896-1966) - 644
Liemann, J. - 765
Lieven, Karl, vürst (1767-1844) - 659, 666-667, 670, 717
Liimann, Ann - 685
Liiv, Otto (1905-1942) - 454
Lilienfeld, maamarssal - 754
Lindl, Ignatius - 652
Lindvest, Mikk - 689
Liphardt, C., von - 777
Liphardt, Otto, von (1812-1893) - 677, 740-741
Liphardt, Reinhold, von - 679
Lipp, Martin (1854-1934?) - 765 [illegible] 659, 718, 766
Locke, John (1632-1704) - 469
Lode - 478
Lode, Fr.Joh., von - 553
Loder, Johann - 540, 543
Loewenstein, Valentin, von - 542, 546, 667
Loerits, Oskar (1900-1961) - 742
Lorenzon, Hans (Norra Ans) - 674, 719
Loskiel, Georg Heinrich - 586
Louis XVI, Prantsuse kuningas (1754-1793) - 616
Luck, Magnus (sünd.1802) - 697, 698, 700
Luck, Martin - 568
Luiga, Juhan (1873-1927) - 742, 766
Luise, Preisi kuninganna (1776-1810) - 628
Luisk, Samuel - 775
Luther, Martin (1483-1546) - 453-454, 456, 460, 488, 495, 523, 527, 625, 737
Luther, Robert - 771
Löwenstern, H.K., Von - 667
Lütsepp, Jaan (Taeva Jaan) - Vaata Taeva Jaan

Madis, Raphat - 691
Madisson, Hans (sünd.1887) - 444
Magnitski, Mihhail - 657, 666
Maltitz, von. 653
Malts, Gustav - 760-761, 763-764, 768-769
Mango Hans (Thal) (1713 (?) - 1780) - 542, 543-544, 576, 603, 605
Mango, Jaak (Thal) - 577-578, 590
Manike, Georg, - 695
Manntsuffel, Peeter, kruhv (1768-1842) - 687
Mansoni, Aleksander (1785-1873) - 621
Margarita-Maarja, pühak - 712
Marpurg, Georg Gottfried (1755-1835) - 665
Marrasch, Jakob (1721-1792) - 587-588, 589, 686

Marschall, Martinus - 476
Masajevid, Vennad - 644
Masiek, Christian - 729
Masing, Johann Reinhold (1768-1824) - 700, 773
Masing, Otto Wilhelm (1763-1832) - 586, 600-601, 669, 675-676, 681, 695, 714-715, 719, 725, 729-732, 746
Masing, Ulu (sünd.1909) - 772
Mathiesen, Adam - 689
Matsi Mart - 542
Matschek, Matthias (1702-1768) - 503, 589, 597
Matthias, Kunwaldist - 521-522
Maurach, Carl Peter Ludwig (1824-1900) - 722
Mauro Pallo - 593
Maydel, Ivsk, Maidiast, von - 587
Mayer, Christian Gottlieb (+1848) - 728
Meder, Johan Caspar - 477, 569, 577
Medlin, Karl, krahv - 690
Meister, Joh. 435
Melanchton, Philipp (Schwarzert) (1497-1560) - 460
Mestšerskaja, Sofia, vürstinna - 650-651
Metzold, Joh.Quirinus - 560
Mettrie, de La, Julien (1709-1751) - 615
Meyendorff, parun - 693
Michael, preester- 522
Mickwitz, Christoph Friedrich, von.(1696-1748) - 479-481, 493, 495-496, 499-490, 492, 494, 497-500, 504, 508, 546-548, 550-551, 557, 563, 565
Mihhailov, Jakob - 751
Miljukov, Pavel (1859-1943) - 655, 688
Miloradovitš, Aleksei, krahv - 654
Mohrfeldt (Mõevälja), Aleksander (1857-1938) - 698
Mohrfeldt, Põõro - 698
Monod, Wennad - 626
Moody, Dwight L. (1837-1899)- 626
Mortimer - 570 (570)
Mozart, Wolfgang Amadeus (1756-1791) - 469
Mäe Hein (Berg) - vaata Berg, Hein
Mõõpere Mihkel (+1828) - 690-691

Napoleon Bonaparte (1769-1821) - 617, 621-622, 648-649, 652
Neuhaus, Samuel (1700-1759) - 500-502, 504, 552, 562, 566, 593
Neva Hindrek (1784-1842) - 675-676, 680-681, 707, 715, 731
Neuhaus, Chr. G. - 540
Neuss, Alexander Heinrich (1795-1876) - 689
Neustadt - 546
Nieroth, Magnus Wilhelm, von - 481, 482, 490-491
Nikolai I, Vene keiser (1796-1855) - 655, 657, 666, 719, 748-749, 752
Nirk, Endel (sünd.1925) - 599, 604, 733
Nitschmann, David - 529-530, 536-538- 541, 550
Nitschmann, Rosina - 573
Nolcken, pärelond - 478
Nolcken, parun, Põhast - 561
Normann, Villem (1812-1906) - 702-707, 773-774
Nort, Moram - 767
Nothhelfer, Claudius Gustav - 475

Nottbeck - 563
Novalis (Friedrich von Hardenberg) (1772-1801) - 620
Nõmman, Joh. - 476
Nymann, Jakob - 689

Olearius, Adam (1603-1671) - 473
Orlov, Aleksei (1786-1861) - 749, 751
Ornung, Johan Matthias - 589
Osten-Sacken von der Joh., - 553

Padriku Jaak- 684
Paduvere Anne - 682
Paduvere Madli - 682
Pahlen, von-der, Karl Magnus (1779-1863) - 748-749, 751
Palli, Heldur - 440, 443
Papperit, Carl Friedrich - 507, 583, 587
Parrot, Georg Friedrich (1767-1852) - 656
Patkul, Johann Reinhold (1660-1707) - 437-438
Patterson, Dr. - 649, 667-668
Paul I, Vene keiser (1754-1801) - 646, 648, 652
Paulucci, Philip, markii (1774-1849) - 719, 773
Pavlov, J. - 644
Peebu Mardi Mai - 674
Peeter I, Vene keiser (1672-1725) - 438, 440-441, 456, 633, 640, 646
Peeter II, Vene keiser (1728-1762) - 501, 640-641
Pelikan, Juhan - 768
Pello, Mango (1709-1784) - 593
Pello, Mihkel (sünd. en 1719) - 593
Perrand, Kaarel - 775
Pestalozzi, Heinrich (1746-1827) - 666
Peter, Margarethe - 624
Peterson, Jakob - 774
Peterson, Peeter - 682, 774
Philipp, Friedrich Adolf (1809-1882) - 723
Philipp, G. - 704-705
Philoret, abt - 657
Photius, abt - 657
Pikema Jaani Ann - 692
Pilder, Georg (1716-1797) - 590
Pillman, Jaan (Jaagori Jaan) (sünd.1790-1810) - 685
Pinkerton, Robert - 656
Platon (Nikolai Gorodetski), piiskop (1803-1891) - 755,759
Plitt, Ernst Hermann (1821-1900) - 513, 570, 718
Ploom, Kaarel (Kooli Kaarel) - 674
Pobirohhin Illarion - 642-643
Podiebrad, Georg (1420-1471) - 520
Poelchau, G.A. - 764, 766
Popov, V. - 654 -655, 668
Prants, Hendrik (1852-1932) - 585, 679,777
Preitong - 690
Prohhanov, Aleksander - 644
Prohhanov, Ivan (1869-1935) - 644

Prohpp, Vaike (+1434) - 519
Puddro Jaan - 502
Puseppa Jürry Ello - 682
Põld, Harald Wilhelm (1874-1939) - 513, 601
Põldmäe, Rudolf (sünd.1908) - 430-431, 497, 514, 545, 609, 745, 775

Quandt, Johann Christian (1704-1750) - 486, 492, 501, 505-506, 508, 541-543, 549, 568-569, 572-574, 576-577, 581-582
Quandt, Johann Christian (1733-1822) - 579
Quernel, Paschasius - 466

Rahr, David Johann - 560
Raudial, Alexander (1734-1817) - 441, 579, 580, 602-603, 672
Raudial, Gustav - 580
Rauschenbusch, F.A. - 587
Rauschert, G.Fr. - 494
Reiman, Villem (1866-1917) - 568, 599, 603, 736, 779
Reimers, Eberhard - 547, 569
Rein (Fr.R.Kreutzwaldi vanaisa) (sünd.1739) - 593
Rein, Carl Christian Friedrich (sünd.1796) - 726,766
Rein, Ello (1791-1823) - 675
Reining, Minna - 761-762, 767-768
Reinholdsohn, Juhan (alias Kingissepa Juhan. Fr.R.Kreutzwaldi isa) (sünd.1766) - Vaata Kingissepa Juhan
Rõnnvald, Kaarel (Körvandi Kaarel (1792-1860)- 676
Richard II, Inglise kuningas (1367-1400) - 517
Richter, Christian Theodor - 680
Richter, kapten - 503
Robespierre, Maximilien, de (1758-1794) - 616
Rodse Hinrihk - 474
Rokyczana, Johann - 520-521
Roobeman, Kaspar - 691, 699
Roos, Joh. (+1789) - 564, 566, 591
Rosen, G., parun - 765
Rosen, Otto Fabian, von. (1679-1764) - 448, 487, 579
Rosen, R., von - 779
Rosenius, C.O. (1816-1868) - 625
Rosenplänter, Johann Heinrich (1782-1846) - 592
Rosenthal, Heinrich (1846-1916) - 738, 741
Rose, P. - 550
Rothe, Ludvig - 594, 699
Rousseau, Jean Jacques (1712-1778) - 469-470, 616-619, 656
Rudolph, J.H. - 542, 573
Rudometkin, Maksim - 645
Rumma Abram - 502
Rumma Jaak - 502
Rumma Jüri - 502, 507
Ruotsalainen, Paavo (1777-1852) - 625
Ruswurm, Carl Friedrich Wilhelm (1812-1883) - 596-597, 714
Ruut, K. - 663, 724

Sacken, perekond - 478
Sacken, proua, von - 561, 586, 588
Saedler, Maria Elisabeth - 732
Salesist Franciscus (1567-1622) - 617
Samarin, Juri (1819-1876) - 704
Samson, H. - 676
Sarapuu, Mihkel (1763-1832) - 679
Savissaar, Jaan - 592, 697
Schade, K. - 461
Scharschmiedt, Samuel - 474
Schelling, Friedrich Wilhelm (1775-1854) - 455, 469, 617, 733
Schiefner, Franz Anton, von (1817-1879) - 733
Schiller, Friedrich, von.(1759-1805) - 469
Schilling, Johann - 475
Schlegel, August Wilhelm, von (1767-1845) - 620
Schlegel, Chr. (1755-1842) - 603-604
Schlegel, Friedrich, von (1772-1829) - 620
Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst (1768-1834) - 469, 619, 770
Schleppenpell, Jacob Heinrich - 589
Schmidt, Dr. - 546
Schmidt, Hermann Leevin (1707-1768) - 566, 592
Schmidt, Kristjan Friedrich - 683, 776
Schnell, arst Paides - 768
Schreiber, J.C. - 686, 773
Schubb, Karl Johann - 683
Schubert, Heinrich (sünd.1692) - 469, 487, 579
Schultz, Ernst Wilhem Woldemar (1813-1887) - 726, 754
Schultz-Bertram, Georg Julius (1808-1875) - 699, 741
Schultze - 503
Schulbach, Heinrich (alias Nava Hindrek, Sille Hindrek, Heinrich Brücker) (1784-1842) - vaata Nava Hindrek
Schwan, L. Johannes - 744
Schwenkfeld, Kaspar (1489-1561) - 454
Scott, Georg - 625
Selivanov, Kondrati - 640-641, 665, 655
Sengbusch, Alexander, von - 675, 695-696
Seraphim, metropoliit - 657
Shillitoe, Thomas (+1754) - 652
Sigismund, Saksa-Rooma keiser (1368-1437) - 518-519
Sild, Olaf (sünd.1879) - 420, 513, 598, 601, 704, 725
Silejev, Haarel Gustav - 768
Silesius Angelus (1624-1677) - 458, 636
Skara, Sakarias - 632
Skragge, Gabriel (1660-1710) - 475
Smith, Oswald J. - 712
Snell, Karl Philipp Michael (1753-1806) - 449
Sommer, Carl Johann (1715-1765) - 592
Sommer, Jüri - 774
Sontag, Karl Gottlob (1705-1827) - 730-731
Soom, Arnold, (sünd.1900) - 755
Sooru Kadri - 680
Southey, Robert (1774-1843) - 621

Spangenberg, August Gottlieb (1704-1792) - 529, 536, 538 572, 700, 773
Spener, Philipp Jakob (1635-1705) - 454, 459-460, 461-462, 464, 466-467, 470, 473-474, 476, 496, 499, 525, 536
Spinoza, Baruch (1632-1677) - 618-619
Sprenger Alexander - 674, 756
Spreckelsen - 569
Stackelberg, Christop Adam, von (sünd.1777) - 666, 732, 777
Stackelberg, Friedrich, parun - 777
Stackelberg, G.F., parun - 498
Stackelberg, Otto, krahv - 704
Staden, Carl Gustav - 569, 583
Stael von Holstein - 502, 562
Stahl - 627
Steinmann, hoolekandja - 686, 770
Stenbock, Karl Magnus, krahv - 692
Strauss, David (1808-1874) - 733, 741, 782
Stüdemann, G.C. - 592-593, 687, 697
Suburg, Lilli, (1841-1923) - 743
Suits, Gustav (1883-1956) - 514, 673
Suits, Kotlip (1819-1878) - 673
Suslov, Ivan - 635
Sutor, Albert (+1758) - 494, 496, 545, 565, 569, 577, 581-582, 585
Suvorov, Aleksander (1730-1800) - 755, 761
Swahn, Leonhard - 589
Swerdsjöe, Gustav - 667
Sõrgava, Ernst (Peterson) (1868-1938) - 736

Seremetjev, Boris, krahv (1652-1719) - 438-440
Siškov, A. - 657
Snedler, H. 527

Zarathustra (elas ca 1100 a.e.Kr.) - 647
Zeiger (Kuhlbars), Jakob - 682
Zimmermann, Jakob Andreas - 570-571, 573, 576, 584
Zimmermann, J.G. (1728-1795) - 732
Zingel, Mats (1901-1969) - 683
Zinzendorf, Christian Renatus - 532
Zinzendorf Edmuth Dorothea - 540, 544, 559
Zinzendorf, Nikolaus Ludvig, krahv (1700-1760) - 466, 483-484, 486, 496, 516, 524, 525-526, 527, 530, 531-533, 535-537, 539-540, 543-544, 547-549, 559-560, 567, 570, 572-573, 577, 595, 603-604, 608
Zutis, Jānis (1893-1982) - 778
Zwingel, Ulrich (1841-1531) - 715

Židkov, Vennad - 644
Židkov, Jakov (sünd.1885) - 644-645
Žižka, Jan (ca 1360 - 1424) - 519

Taeva Jaan (Lõtsepp) - 578, 584-585
Tallima Paap - 581-583, 584, 597-598, 789
Tallima Peeter - 581, 583
Tatarinova, Katariina (1783-1856) - 653, 655-656, 659, 665, 668, 786

Tauler, Johann (1290-1361) - 531, 636, 650, 712
Teresa de Jesus, pühak (1515-1582) - 713
Terstеegen, Gerhard (1697-1769) - 465-466
Thal - Vaata Mango Jaak
Thal-Jakobson, Julie - 743
Thal, J.C. - 605
Thomasius, Christian (1655-1728) - 468
Thomson, Toomas (Aniste papa) - 699, 764
Thor Helle, Anton (1683-1748) - 484-485, 489, 493-494, 496, 504, 508, 550, 551, 591-592
Tiesenhausen, parun Roselt - 500
Tiesenhausen, krahv, Valtust - 691
Tohkre Tanno - 585
Toland, John (1670-1722) - 469
Toll, von - 581
Tomason, Jüri - 689
Torbi Jakopi Anu (+1782) - 739
Torbi Paap (1721-1782) - 739
Toynbee, Arnold Joseph (1889-1975) - 631
Treijer, Jaan (1771-1820) - 679
Treijer, Peeter (1792-1825) - 679
Tritthoff, haagikohtunik - 766
Tubbala Johanni Gret - 696
Tuglas, Friedebert (1885-1971) - 742
Tulesalu Krüüt - 597, 713
Tõnu, Vissust - 592

Uklein, Semjon - 643-644
Uldikason, Ann - 758
Ulmann, Carl Christian (1793-1871) - 722, 725
Ulrich - 564
Ulrici, Jakob - 732
Unger-Sternberg, von, Krastvere m.omanik - 577-579
Unger-Sternberg, Reinhold Gustav, von Ungru m.omanik - 589, 593
Upa Jürgen - 554
Upa Triinu - 554, 560
Urbanovité-Piletski, Martin - 654-655, 786
Uumann, Jaan (1773-1844) - 592, 690-692

Waldes, Petrus (+1197) - 520
Walter, Anton Carl Ferdinand (1801-1869) - 722, 764, 766
Vassar, Artur (1911-1977) - 438
Vassila, Jaan - 582
Vastsemõisa Kadri - 681-682
Warslav - 517
Weigel, Valentin (+1588) - 455
Weitzenberg, Juhan (1838-1877) - 741
Verigin, Petr - 642-643
Werner, Karl Heinrich - 694
Wesley, John (1703-1791) - 538
Western-Dell, August Jakob - 723
Westring, Salomo Heinrich (1663-1749) - 475
Wiclif, John (ca 1320-1384) - 517-518

Vierorth, Albert Anton (1697-1761) - 481, 483, 493 496, 498, 504, 508, 540, 546-551, 563-565, 591
Vietinghoff, B., von - 650
Vietinghoff, Heinrich Reinhold, von - 593
Vietinghoff, Margarethe Hedwig, von - 476
Vietinghoff, Otto Friedrich, von - 560
Vietinghoff, Otto Hermann, von - 627
Viilik, Jüri - 695
Wilcox, Thomas - 544, 603, 653
Vilde, Eduard (1865-1933) - 760, 762, 766
Vilk, Martin - 568
Windekilde, Marcus Heinrich (1792-1861) - 603, 672, 680, 770, 773, 778
Windelband, Wilhelm (1848-1915) - 471
Vinkel, Aarne (sünd.1918) - 731
Vintor, E. - 431
Wirkhaus, David (Lohjva Tsavet) (1800-1872) - 675, 775
Wirkhaus, David Otto (1837-1912) - 775
Wittram, R. - 445
Vladimir Püha, suurvürst (+1015) - 631
Vohnja Juhan - 447-448, 507
Wolff, Christian, von (1679-1754) - 468-470, 616
Wolff, Friedrich August (1750-1824) - 730
Wollin, Heinrich - 486, 501, 541-542
Voltaire (Francois Marie Arouet) (1694-1778) - 469-470, 616, 648
Wordsworth, William (1770-1850) - 621
Voullaire, Louis Richard (1822-1897) - 694
Wrangel, O.P. von (1655-1726) - 434
Wrede, Heinrich Christoph (1691-1764) - 481-482, 489-490, 495-496, 504, 508, 564
Wundt, Wilhelm (1832-1920) - 786
Võsu, Robert (sünd.1914) - 431, 504-505, 538
Vilting, Kristt - 696

Vexkull, parun, Jüdivere mõmanik - 777

A i n e r e g i s t e r

Aleksander I-se "armukiri" - 569,670-671, 707, 717, 719, 731
Apostlik õigeusk - 473, 630-631, 747, 764
  õigeusku siirdumine - 721-722, 747-754, 755-757, 760
  õigeusust tagasisiirdumine - 759-760
Askees - 596, 638-640, 654
Ateism - 615-616, 746, 781-783
Deism - 469, 615
"Eesti Raamatute Kirjastuskassa" - 481, 484, 494-495
Ekstaas - 503, 531-532, 557, 580-581, 596-599, 626, 636-637, 644-645, 678-679, 696, 711-716, 784-787, 789-790
Evangeelne luteri kirik - 451, 601-602, 717-729, 758-759, 763-764
  Konfessionism - 719
  Ortotoksia - 451-453
  Rahvuslikkus - 469-471, 509, 664, 667, 730, 782
  Vaimulikkus - 472, 514-515
Haridus- ja koolitöö - 449, 462, 481-482, 485, 488-491, 499, 506, 524, 602-603, 663-667, 685, 689, 702, 757-758, 776-777,
Hoolekanne - 462, 490, 491-492
Hüppamine vaimus - 597, 639, 644, 696
Jalgade pesemine - 559, 596
Katoliku kirik - rooma - 488, 466, 473, 517
Keeltega kõnelemine - 465, 580, 625, 645
Kristuse tanatulek - 628, 634, 644-645, 782-783
Külblusetu elu - 451
  Joomine, kõrtsielu - 449, 600, 662-663, 690-691, 743, 771, 778-779
  Kuritegevus - 435
  Seksuaalelu küsimusi - 435, 449, 662
  Varguseid - 435, 449, 601, 662, 771
Laul, vaimulik - 468, 463-464, 466, 535, 538, 543, 574-575 577-579, 589, 604
Laulukoorid - 604, 676, 700, 702-703, 774-776
Laupäeva pühitsemine - 596, 632-633, 644, 706
Leer - 464, 485, 499, 724, 753, 759
Mahalangemine - nõrkemine - 503, 582, 596-597, 626, 629, 658, 680-681, 696, 707, 712-713, 772, 787
Massilisikumised - 626, 696, 707-711, 757, 767, 786-787
Mõngukoorid - 604-605, 676, 775-776
Mõstitsism - 454-458, 516, 532
Neljapäeva pühitsemine - 503, 596, 706
Nõljaajad - 440-441, 661-662
  "Suur nõljaaeg" - 431-436
  Viljaikaldusi - 432-434, 440, 661-662, 750
Paastumine - 596, 645, 763
Patutaoleku õpetus - 639

Pietism - 430-512, 664-665
Hallepietism - 459-464, 469-470, 516
Eestis - 472-512
Hollandis - 454,458-459
Rootsis - 466-467
Taanis - 466
Venemaal - 467, 474, 646-659
Württembergis - 465
Separaatne pietism - 465-466

Piiblieeltsid:
"Briti ja Välismaa Piibliseltsi" - 649-650
"Evangeelne Piibliseltsi Venemaal" - 659
Piibli haru- ja abi seltsid Eestis - 557, 665, 667-669, 772
"Venemaa Piibliseltsi" - 649-651, 659

Piiblitõlkimine, kirjastamine ja levitamine Eestis - 431, 473, 478, 480, 483-485, 495-497, 668-670
Püha Vaimuga täitmine (ristimine) - 456, 636-637, 644,678, 762
Püha Õhtusöömaaeg - 527-528, 534, 696, 706
Rahvastiku arv - 434, 443-445, 511-512
Rahvausu igandid - 435, 450, 472, 506, 601, 779
Rahvusluse kujunemine - 507, 515, 604-607, 610-611, 757, 778
Ristimine - 534, 596-597, 637, 644, 696, 707
Rõivastuseesemed - 535, 596, 694, 706, 713-714, 763
Sakslastumine - 604, 729-730, 732-733, 736, 739, 772
Segased õpetused - 503, 580-582, 624, 638
Siseemisjon - 462, 464
Sõjad:
Hussiitide sõda - 518-520
"Kolmekümneaastane sõda" - 451- 516
"Põhjasõda" - 437-442
Šamanism - 639, 789-790
Teovaskimine - 503, 582, 597, 658, 674, 680-682, 692, 694-696, 700-701, 713-715, 734, 762, 772, 778, 785, 787
Tartu Ülikool - 656, 664, 666-667, 717, 723
Taudid - 447, 661-662
Katk - 442-444, 489
Toidukeelud - 632-633, 644, 654, 763
Usulisikumisi ja vabakirikuid:
Baptism - 538, 626, 644, 659, 744
Soomi ja Ameeri vendlus - 458, 516, 520-524, 530
Darbism - 525
Hussiidid - 458, 517-520
Irvinglased - 625
Kalvinism - 458, 473
Kamisaarid - 465
Kveekerid - 458, 649, 651-652
Maltsveeti usk - 760-769
Mennoniidid - 458
Neosaalianid - 632, 640
Metodism - 466, 625-626
Vabavaimu ususelts - 639

Usulilikumisi ja Erkamisi - 474, 477, 504-505, 528-529, 668 680-681, 690, 707
Usulilikumiste levik - 504-505, 594, 704-705, 753-754
Usuline Ulirõõm - 531-532, 573-575, 636-637, 639-640, 654, 785-786
Uusõnd - "armu läbimurre" - 453-454, 463, 506
Vabamüürlus - 647, 730
Vaenamised usu pärast - 475-476, 497-498, 521, 523, 527, 530, 555-569, 578, 582-583, 589, 629, 633-634, 641, 652, 655-656, 674-675, 677, 682, 684, 692,701, 717-726, 731-732, 734-735, 740, 744-745, 750, 764-765
Vaimulike raamatute kirjutamine ja levitamine - 442, 456, 459, 478, 483-487, 492-495, 543-544, 559, 579-580, 603, 650, 652, 665, 668, 686, 703, 737, 773-774
Valgustusajastu - 468-469, 615-616
Vennaa rahvusliike usulilikumisi:
Bogomilid - 632,640
Duhhobooretsid - 642-643
Enesepõletamise psühhoos - 634, 640
Feodor Kozsoi ususelts - 633
"Jumala inimesed" - 635-640
Kotelnikovi ususelts - 653
Molokaanid - 643-645
Strigolnikud - 632
Zidovstvujušie - 632-633
Vaimulikud kristlased - 642-645
"Valged tuvid" - 640-641
Vanausk - 632-634
Vendlus Kristuses (Tatarinovi ususelts) - 653-655, 659,
Vennastumine - 575, 749
Vennastekoguduse usulilikumine - 466, 483-486, 504, 507-509, 513-611, 615-783
Koolekandjad - 515, 672, 683, 685-688, 693-695, 704, 770-771
Koguduste struktuur - 534-535, 595-596, 671,706,725
Liisuheitmine - 534, 706, 722, 725
Vennaste kogudusi:
Anna - 697
Anseküla - 553, 686-687
Audru - 685
Haapsalu - 589-590
Hageri - 692
Halliste - 683, 685
Hanila - 562, 566, 589
Hargla - 546, 578, 584-585, 679
Harju-Madise - 693
Helme - 683
Iisaku - 704
Juuru - 693
Jõhvi - 704
Jämaja - 553, 561, 686
Järva-Jaani - 697
Järva-Madise - 699
Jüri - 551, 591, 690
Kaarma - 554, 686
Kadrina - 552,562-563,566,593-594,699

Kambja - 545, 569, 577, 673
Kanepi - 578, 678
Karja - 553, 686
Keila - 693
Kiheltnna - 588, 686
Koeru - 592
Kose - 693
Kullamaa, - 552, 566, 589-590
Kursi - 678
Kuressaare - 553
Kuusalu - 592, 691-692
Kärla - 686
Laiuse - 546-547, 569, 674
Lätimaal - 539-541
Mihkli - 590, 694
Märjamaa - 694
Misi - 694
Mõo - 676
Otepää - 675
Paide - 697-698
Palamuse - 569, 675-676
Peetri - 592, 697-698
Puhja - 676
Põltsama - 681-682
Põlva - 679
Pärnu-Jaagupi - 686
Pühn -'553, 587-589, 686
Pühalepa - 554, 587, 695-697
Rakvere - 594, 698-701
Rannu - 569, 578, 674
Rapla,-592, [illegible] 690-691
Reigi - 555, 566, 587
Ridala - 552, 589
Risti - 693-694
Rõngu, 577, 681-684, 678-679
Rõpina - 585, 679
Saarde - 685
Saaremaa - 553-555, 560-562, 586, 588, 686-687
Simuna - 702-703
Suure-Jaani - 569, 586, 681
Tallinna - 547-551, 562-565, 591, 688-690
Tartu - 441,545-546, 579, 672
Tarvastu - 681
Torma - 546, 676-677
Türi - 697
Urvaste - 486, 541-544, 568-569, 571-574,576,678
Valjala - 553, 588, 686
Vastseliina - 585, 679
Viljandi Jaani - 680
Viru-Jaagupi - 703
Viru-Nigula - 701
Vormsi - 566
Võnnu - 544, 576, 673
Võisu-Kanarja - 594, 703

Visioonid - 503, 597, 639, 658, 684, 712, 787
Välismisjon - 462, 464, 529, 537, 626
Väljarändamine - 761-763, 767-768
Vürtsemised - 502-503, 596-597, 626, 636, 645, 713, 797
Äratuslikumine, hellepietistlik Eestis:
Hanilas - 504
Kadrinas - 500-502
Kullamaal - 500
Ridalas - 503
Tallinnas - 497-499
Urvastes - 486, 501, 541
Äratuslikumisi välismaal:
Havai saarel - 626
Hollandis - 625
Inglismaal - 625
"Kõntucki Ärkamine" USA-s - 626
Norras - 625
Prantsusmaal - 626
Šotimaal - 625
Saksamaal - 624
Soomes - 625
"Suur Ärkamine" USA-s - 626
Šveitsis - 624
Taanis - 625
Walesis - 626
Ülestõusud ja rahutused - 451, 577, 582-584, 661, 747-748
"Albu Veresaun" - 768-769
Prantsuse revolutsioon - 616-617
"Pühajärve sõda" - 661, 748-749

S I S U K O R D

II kõide

V ptk. Hallepietismi uuendav puhang 430

Sissejuhatus 430

1. Historiograafia 430

2. Suur NNljaaeg 431

3. Põhjasõda oma viletsusega 437

4. Rahva olukord uue valitsuse algajal 444

1) Pietistlik usulisikumine 451

1. Pietismi põhjuseid ja eeldusi 451

2. Pietismi sissetung Saksamaa luteri kirikusse 459

3. Pietismi jõtkuv mõju usulisele arengule 464

2) Hallepietism Eestis 472

1. Pietism saabub Eestisse 473

2. Pietismi edustajad Eestis 478

3. Pietismi laialdasi tõõlasid Eestis 487

4. Pietismi viljastav osatõhtsus 505

Kokkuvõte 510

VI ptk. Vennastekogudus XVIII sajandil 513

1. Historiograafia 513

2. Pinnas uuele usukuulutusele 514

1) Herrnhuutlus kui usuelu uuendav liikumine 516

1. Süsteemi-mõõri vendade rajatud evangeelne alus 516

2. Krahv N.L.v.Zinzendorf 525

3. Herrnhuutluse tõid ja tagajärgi 526

2) Vennastekogudus Eesti radadel 539

1. Vennastekogudus jõuab Baltimaale 539

2. Aadli ja vaimuliku ühisfront vennastekoguduse vastu 555

3. Vendade tõe põrenda all 569

4. Eesti vennastekoguduse tegevuse iseloomustusi 595

5. XVIII sajandi vennastekoguduse tähtsus eestlasele 599

Kokkuvõte 608

VII ptk. Uuspietism ja vennastekoguduse tõus ja langus 615

1. Muudatusi vaimuelu aladel 615

2. Murrangulisi sündmusi sotsiaal-poliitilisel alal 621

1) Uuspietismi võidukäik 624

1. Uuspietism lähemaalmas 624

2. Venemaa usulise mitmekesisus 630

3. Pietistlik usuvaade jõuab Venemaale 646

2) Vennastekoguduse liikumine Eestis 660

1. Sajand algab uue usulevusega 664

2. Usuliikumine jõuab vennastekoguduse kõrgpunkti 670

3. Usuliikumise vaimne pale 706

3) Leek tuhmub 717

1. Kiriku opositsioon vennaste kogduse liikumise vastu 717

2. Eesti võrsuva intelligentsi seisukohti 729

3. Õigeusk rõndamas 747

4. Maltaveti usk asub vastasrinda 760

5. Sisemise jõu hääbumine 770

4) Mõjud ajastule ja edasele 773

1. Osa kultuuriloos 773

2. Vennaste kogduse ühiskondlik tähtsus 778

3. Vennastekoguduse liikumise usuline osa 778

Kokkuvõte 790

Lisa: Ekstaasinähtuste psühholoogilisi selgitusi 794

Kasutatud kirjanduse nimestik 791

Isikunimede register 806

Aineregister 821